પ્રકાશક :
શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી
ઝવેરીવાડા, પો. બો. નં. ૫૬,
અમદાવાદ.

[પહેલી આવૃત્તિ — નકશા સાથે]

મુદ્રક :
જયંતી ધેલાભાઈ દલાલ
વસંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.

બે બોલ

ભારતવર્ષના ધર્મોમાં જૈનધર્મ પોતાની પ્રાચીનતા, પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન અને પોતાની કલાપ્રિયતાથી મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. જૈનધર્મની આ પ્રાચીનતા, ભવ્યતા અને ઉદારતાના એક પ્રતીકરૂપ જૈન તીર્થો છે, એમ ભારતીય તથા યુરોપીય વિદ્વાનોએ એકમતે સ્વીકારેલું છે. જેના અણુએ અણુમાં જૈનોનો ભવ્ય ભૂતકાળ ગૂંજી રહ્યો છે, અને જેના પરમાણુએ પરમાણુમાં મન અને આત્માને પવિત્ર કરે એવું વાતાવરણ છે, એવાં પોતાનાં પુનિત તીર્થોને ને મંદિરોને રોજ પ્રભાતકાલે આબાલવૃદ્ધ જૈન "સકલ તીર્થ વંદું કર જોડ" એમ કહી વંદે છે; ત્યારે ભારતવર્ષના વિશાળ પટ પર આવેલાં એ તીર્થો, મંદિરો, મંદિરાવલિઓ વિષે જાણવા અંગે તેઓમાં ઉત્કંઠા ને ઉલ્લાસ જાગે એ પણ સ્વાભાવિક છે. ત્યાં રહેતા પોતાના સાધર્મી જૈન ભાઈઓ, જનસંખ્યા, ત્યાં ચાલતો વહીવટ, ત્યાં જવાના માર્ગો, ધર્મશાળાઓ વિષે જાણવાની ઈંતેજારી થાય, એ પણ એટલું જ સ્વાભાવિક છે.

આજે સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછીનું ભારતવર્ષ પોતાની અસ્મિતાની તપાસ કરી રહ્યું છે. આ અસ્મિતાના અભ્યાસી ઇતિહાસવિદો અને પુરાતત્ત્વવિદોનું જૈનધર્મનાં આ મહત્ત્વનાં સ્થાપત્યો તરફ ખાસ લક્ષ ગયું છે, ને ભવ્ય ભારતના ઇતિહાસની તૂટતી કડીઓ સાંધવા તેઓ જૈનોના આ પ્રતાપી વારસા પ્રત્યે સવિશેષ દૃષ્ટિ નાખી રહ્યા છે. ઘણા વખતથી આ સંશોધકવર્ગ તરફથી આ મહાન તીર્થો અંગે સર્વજનસુલભ કોઈ માહિતીગ્રંથ પ્રગટ કરવાની માગણી ચાલુ જ હતી.

લગભગ એકાદ દશકાથી આ માહિતી-ગ્રંથ વિષે વિચારણા ચાલ્યા કરતી હતી. આ કાર્ય સામાન્ય નહોતું, વળી, એમાં જવાબદારી ને જોખમ પણ અલ્પ નહોતાં. એમાં પણ શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી જેવી સંસ્થા એ પ્રગટ કરે ત્યારે તો એ ખૂબ વધી જતાં હતાં. બીજી તરફ આ વિષયની સર્વગ્રાહી, સર્વમાન્ય હકીકતો એકત્ર કરવી એ ગાગરમાં સાગર ભરવા જેવી કઠિન વાત હતી: છતાં આ કાર્ય અનિવાર્ય લાગ્યું ને તેનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો.

પ્રારંભમાં આ માટે એક ખાતું ખોલીને-તેના દ્વારા તે તે વિષયના અભ્યાસીઓને હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં મોકલવામાં આવ્યા. રેલથી, ગાડીથી, મોટરથી, ગાડાથી ને પગે ચાલીને તે તે સ્થળે પહોંચીને બધી માહિતીઓ પ્રમાણભૂત સાધનો દ્વારા એકત્ર કરવામાં આવી. આ સુદીર્ઘ પ્રવાસો ને અટપટું માહિતીકરણ લાંબો વખત લે એ સ્વાભાવિક હતું.

આ માહિતીઓ એકત્ર કર્યા પછી એને પરિષ્કૃત-શુદ્ધ કરવા માટે ચાળવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું. કોઈ જરૂરી હકીકત રહી જવા ન પામે, કોઈ બિનજરૂરી હકીકત પેસી ન જાય, સત્ય હકીકતોમાં ભેળસેળ ન આવી જાય, કંઈક વિવાદી વિધાનો ન થઈ જાય, એ માટે ભારે કાળજીથી સંપાદન-કાર્ય કરાવવામાં આવ્યું છે.

આવા પુસ્તકનું છાપકામ ને કાગળો પણ ભારે ચીવટ માગે છે. પુસ્તકને યોગ્ય કાગળો મેળવવામાં ઘણી મુશ્કેલી ને ઘણો સમય લાગ્યો. આખરે એનું મુદ્રણકામ શરૂ થયું. એમાં શુદ્ધિ, સ્વચ્છતા ને સુઘડતા સાચવવામાં પણ પૂરતી તકેદારી લેવામાં આવી.

પરિણામે આ ઉપયોગી ગ્રંથ જાહેર જનતા સમક્ષ રજુ થાય છે. આ ગ્રંથથી સમાજની ને રાષ્ટ્રની ઘણા વખતથી ચાલુ એક માગણી સંતોષાય છે ને અભ્યાસીઓ તેમજ યાત્રિકોના હાથમાં ઉપયોગી પ્રમાણભૂત સાધન મૂકી શકીએ છીએ, તેનો આનંદ થાય છે. છતાં આ ભગીરથ કાર્યમાં અનેક ક્ષતિઓ, અનેક માહિતી-ભૂલો રહી જવા સંભવ છે, એ અમે બરાબર જાણીએ છીએ. આશા છે કે સુજ્ઞ વાચકો અમને તેવી ક્ષતિઓ જણાવી આભારી કરશે, જેથી નવીન આવૃત્તિ વખતે એમાં યથાયોગ્ય સુધારો કરી શકાય.

આ ગ્રંથમાં ગામેગામ ફરી બધી સામગ્રી એકઠી કરવામાં મદદરૂપ થનાર શ્રી. સારાભાઈ મણિલાલ નવાબ ને તેમના સહકાર્યકરો અને વિશેષ નોંધ તૈયાર કરી આપનાર પંડિત શ્રી. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ તેમજ છાપકામ અંગે વસંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસવાળા, શ્રી. જયંતી દલાલની કાર્યદક્ષતાની નોંધ લેતાં અમને આનંદ થાય છે.

આ પ્રકાશનને અંગે જાણીતા લેખક શ્રી. જયભિખ્ખુએ અમોને વારંવાર કીમતી માર્ગસૂચન કર્યું છે; તેમજ મેસર્સ એમ. વાડીલાલની કું.વાળા શ્રી. મોહનલાલભાઈએ પણ આ કાર્યમાં ઘણી મદદ કરી છે. આ બંને ગૃહસ્થોની નિઃસ્વાર્થ સેવાનો ઉલ્લેખ કરતાં અમોને આનંદ થાય છે.

આશા છે કે આ મહત્ત્વનો ગ્રંથ ભાવુકોને, યાત્રિકોને, ઇતિહાસપ્રેમીઓને, પુરાતત્ત્વવિદોને અને પ્રવાસીઓને ઉપયોગી ને પ્રેરક થશે.

અમદાવાદ
તા. ૨૧–૩–૧૯૫૩

નાગરદાસ કસ્તુરચંદ શાહ
મેનેજર
શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી

નિવેદન

જૈન સંસ્કૃતિ ભારતની અગ્રગણ્ય સંસ્કૃતિઓમાંની એક છે. મુખ્યત્વે હિંસાવિજય અને મારવિજય પર નિર્માણ થયેલી આ સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ પણ ઘણો પ્રાચીન અને મહત્ત્વનો છે ને ધર્મવીરો, દાનવીરો અને કર્મવીરોનાં ઉજ્જવળ ચરિત્રોથી ભરેલો છે. આ ધર્મની ભૂતકાલીન જાહોજલાલી, ઉન્નત કળાજીવન તથા ઉચ્ચકોટિના આત્મસમર્પણના પ્રતીકસમાં એનાં શિલ્પસ્થાપત્ય ને કળાભાવના તથા ધર્મભાવનાથી ભરેલાં તીર્થો છે. એ તીર્થો ભારતવર્ષના વિશાળ પટ પર સ્થળે સ્થળે પથરાયેલાં છે, ને એ જૈન તીર્થોનો પ્રવાસી સહેલાઈથી ભારતભરની પુણ્ય યાત્રા કરી લે છે.

અખિલ ભારતવર્ષીય શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી જૈન સંસ્કૃતિની ભવ્ય પતાકાસમાં જૈન તીર્થોના સંરક્ષણ ને સંગોપન વિષે હમેશાં ભારે ઉત્સાહ ધરાવતી રહી છે, એ ખૂબ જાણીતી બાબત છે. આ પેઢી તરફથી બહુ પ્રયાસે ને બહુ ખર્ચે 'જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ' નામનો ગ્રંથ તૈયાર થઈ રહ્યો છે, એવી માહિતી મારા મિત્ર અને જાણીતા લેખક શ્રી. જયભિખ્ખુ તરફથી મળી ત્યારે ખરેખર અવર્ણનીય આનંદ થયો. ઘણા વખતથી તીર્થ વિષયક અને પુરાતત્ત્વ વિષયક મારી રુચિ અને અભ્યાસથી પરિચિત શ્રી. જયભિખ્ખુને પેઢી તરફથી સવિશેષ નોંધ લખવાનું નિમંત્રણ મળ્યું ત્યારે તેઓએ પેઢી પાસે મારું નામ રજૂ કર્યું. સારાંશમાં આ પુસ્તકનો લેખન-સંપાદનભાર મારે સ્વીકારવાનું નક્કી થયું.

પેઢીના માહિતીખાતા તરફથી તીર્થોની ગામ, ઠામ, ઠેકાણું વગેરેની નોંધ શ્રી. સારાભાઈ નવાબ જેવાની દેખરેખ નીચે તૈયાર કરવામાં આવ્યાં હતાં. આ નોંધ-ટિપ્પણને ધ્યાનમાં રાખી દરેક તીર્થનું પ્રાચીન મહત્ત્વ, અર્વાચીન સ્થિતિ તેમજ ઇતિહાસની વિગતો એકઠી કરવાનું કામ મેં શરૂ કર્યું, જે વિશેષ નોંધ તરીકે ગ્રંથના પૂર્વાર્ધમાં આપવામાં આવેલ છે. સ્વલ્પ એવી આ સવિશેષ નોંધ માટે તત્કાલીન મળી આવતા શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, અવશેષો પ્રવાસીઓની નોંધો, પ્રાચીન સાહિત્યગ્રંથો ને અર્વાચીન પુરાતત્ત્વવિદોના નિર્ણયોની છાનબીન કરવાની હતી. આ કામ ખરેખર, સાગરને ગાગરમાં ભરવા જેવું કઠિન હતું! યુરોપીય વિદ્વાનો ને વિદેશી સંશોધકોએ પણ ભારતનાં શિલ્પસ્થાપત્યભર્યાં સ્થાનો વિષે ગ્રંથોના ગ્રંથો લખ્યા છે; એ પણ સાથે સાથે જોઈ જવાના હતા. આપણા પૂર્વજોની તીર્થભક્તિ અને તીર્થ-સંરક્ષણની જૈન સંઘોની તમન્નાને પણ એમાં અંજલિ આપવાની હતી અને ગ્રંથલાઘવની દૃષ્ટિએ ટૂંકા ગાળામાં એના કદને મર્યાદિત રાખવાનું હતું! આ બધી મર્યાદાઓમાં રહીને મેં મારું કામ શરૂ કર્યું.

ગ્રંથના 'જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ' એવા નામ ઉપરથી જ તેના વિષયનો સામાન્ય ખ્યાલ આવી જાય એમ છે; છતાં આ સંબંધે એટલો ખુલાસો કરવો જરૂરી છે કે, આમાં શ્વેતાંબર જૈનોની દૃષ્ટિએ જૈન તીર્થો, તીર્થ ન હોય એવાં પ્રાચીન ગામ-નગરો, અર્વાચીન તીર્થો અને નગરો, તેમજ જેના સાંસ્કૃતિક ઘડતરમાં જૈન જનતાએ વિશિષ્ટ ફાળો આપ્યો હોય એવાં સ્થળોમાં બની ગયેલી જૈન ઘટનાઓના જે ઉલ્લેખો મળી આવતા હોય તેનો પણ અહીં સમાવેશ કર્યો છે. આ દૃષ્ટિએ મુખ્ય એવાં ૨૭૦ સ્થળો અને ખંડિત, વિસ્મૃત કે નામશેષ બનેલાં ૧૧૦ સ્થળો મળીને કુલ ૩૮૦ જેટલાં સ્થાનોનો પરિચય આ સંગ્રહમાં આપવામાં આવ્યો છે અને પરિશિષ્ટમાં સાત પ્રકારની વિષયસૂચિઓ પણ દાખલ કરી છે.

આ વર્ણનનો ક્રમ ગ્રંથના ઉત્તરાર્ધમાં આપવામાં આવેલા કોષ્ટકો (કોઠાઓ)ના ક્રમ મુજબ રાખવામાં આવ્યો છે. એટલે ગુજરાત, મારવાડ, મેવાડ, માળવા, સિંધ-પંજાબ, દક્ષિણ, મધ્યપ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ, બિહાર-બંગાળ, આસામ અને ઓરિસા પ્રદેશનું ક્રમશઃ વર્ણન આપ્યું છે.

મારે અહીં એટલું સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે, વર્ણન કરેલાં બધાં સ્થળોના પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં હું આવેલો નથી. કેટલાંક સ્થળો જોયેલાં અને જાણીતાં અવશ્ય છે પણ પરિચય આપવાની દૃષ્ટિએ મેં એ સ્થળોને જોયાં નથી. આ આખોયે સંગ્રહ મોટે ભાગે સાહિત્યિક કે પુરાતાત્ત્વિક આધારો પરથી સંકલિત કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાચીન ગ્રંથોના આધારો તો તે તે સ્થળે નોંધ્યા જ છે ને આની સાથે જોડવામાં આવેલી 'સંદર્ભ-ગ્રંથો'ની સૂચીમાં એનો નિર્દેશ કર્યો છે.

ગુજરાત, મારવાડ–મેવાડ, માલવા, સિંધ–પંજાબ, દક્ષિણ–મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રાંત, ઉત્તરપ્રદેશ–બિહાર–બંગાળ–આસામ–ઓરિસા વિષેનાં પ્રાસ્તાવિકોમાં જૈનોના વિકાસ–વિસ્તાર કે વાતાવરણ અને હ્રાસની આછી ઝાંખી કરાવવાનો પ્રયત્ન સેવ્યો છે. મતલબ કે ભૌગોલિક માહિતી, જૈનોનો પ્રભાવ, મંદિરની સ્થિતિ અને તેમાંના શિલ્પોની વિગત, બની શક્યું ત્યાં સુધી ક્રમસર વિકાસરૂપે નોંધવાની તકેદારી રાખી છે. આથી એ હકીકતોને અહીં બેવડાવવાની જરૂર નથી.

આ ગ્રંથમાં ગામ અને મંદિરને લગતા પ્રાચીનતાદર્શક શિલાલેખીય આધારોને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું છે. કેટલાક પ્રસિદ્ધ શિલાલેખો ઉપરાંત મારા સંગ્રહના અપ્રસિદ્ધ શિલાલેખોને પણ આમાં પહેલવહેલા પ્રગટ કર્યા છે. તે તે સ્થળોની તત્કાલીન ઘટનાઓ માટે પ્રાચીન એવા આગમગ્રંથો, ભાષ્યો, નિર્યુક્તિઓ, ચૂર્ણિઓ, ટીકાઓ, કાવ્યસાહિત્ય, વિવિધતીર્થકલ્પ, પ્રભાવકચરિત જેવા પ્રબંધગ્રંથો, ગ્રંથપ્રશસ્તિઓ, તીર્થમાળાઓ, ચૈત્ય પરિપાટીઓ વગેરેના યાવતુશક્ય ઉલ્લેખો નોંધવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે. બની શક્યું ત્યાં ચીનીપ્રવાસી ફાહિયાન અને હુએનત્સાંગ તેમજ બીજા દેશી–વિદેશી યાત્રીઓના રિપોર્ટોની નોંધને પણ મેં સાધાર બનાવ્યાં છે. એ પછી શિલ્પ–સ્થાપત્યની રચના વિષે અને કૃતિવિશેષનું વર્ણન જેટલું જાણી શકાયું તેટલું આપવા તરફ મેં મારું ધ્યાન દોરવ્યું છે. જૈનોના ધાર્મિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જેનું મહત્ત્વ ઉલ્લેખનીય છે તે ગુફાઓ અને ગુફામંદિરો વિષે પણ પરિચય કરાવ્યો છે.

આ રીતે મળી આવેલી જુદી જુદી સામગ્રીના આધારે આ ગ્રંથની સંયોજના થયેલી છે. આવા જવાબદારીવાળા અતિમહત્ત્વના ગ્રંથની સંયોજના કરતી વખતે પૂરતી તકેદારી રાખી છે; પણ છદ્મસ્થ માણસથી ભૂલ થવી સ્વાભાવિક છે. આ ગ્રંથમાં રહી ગયેલી એવી ભૂલ કે ક્ષતિ તરફ પ્રેમભાવે જે કોઈ લક્ષ દોરશે, તેનો આભારી થઈશ.

વસ્તુત: તીર્થોના જીર્ણોદ્ધાર જેટલું જ તીર્થોનો ઇતિહાસ પ્રગટ કરવાનું કાર્ય મહત્ત્વનું છે. આ પુસ્તક આ રીતે પ્રગટ થાય છે, તેનો સમગ્ર યશ શેઠ શ્રી. આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીને ફાળે જાય છે. પેઢીના ટ્રસ્ટીઓએ આ કામ મને સોંપી, સમયે સમયે માર્ગસૂચક ભલામણો કરી તેમજ જરૂરી સગવડો પૂરી પાડી આ કાર્ય માટે જે સરળતા કરી આપી છે તે માટે તેમનો હું ખૂબ ખૂબ આભાર માનું છું.

આ પુસ્તકના લેખનમાં જે ગ્રંથોએ એક યા બીજી રીતે સહાય કરી છે તે વિદેહી કે હયાત ગ્રંથ લેખકોના ઋણસ્વીકાર સાથે જ મારા લેખન સમયે જેમની સલાહ અને પ્રેરણા મને સતત જાગરુક રાખી શકી છે એ મારા પરમસ્નેહી મિત્રો શ્રી. રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ અને શ્રી. બાલાભાઈ વીરચંદ દેસાઈ–(જયભિખ્ખુ)ની બંધુએલડીનો આભાર માનવાનું ભૂલી શકતો નથી. વળી, સાહિત્યપ્રેમી શ્રી. અગરચંદજી નાહટાએ અપ્રસિદ્ધ તીર્થમાળાઓનો સંગ્રહ મોકલી આપી મને ઉપકૃત બનાવ્યો છે તેની પણ અહીં નોંધ લઉં છું.

અંતે—જે તીર્થોએ લોકજીવનના સંસ્કારને સુવાસિત કરવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે એવી જૈન સંસ્કૃતિના અંગભૂત તીર્થસંસ્થાનું ઐતિહાસિક હાર્દ રજૂ કરવામાં મારો આ અલ્પ પ્રયત્ન કંઈ પણ ફાળો નોંધાવી શકશે તો મારો શ્રમ સફળ થયો માનીશ.

સં. ૨૦૦૯
ચૈત્રી પૂર્ણિમા
દહેગામ
(એ. પી. રેલ્વે)

અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ

જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ

સૂચીક્રમ

[ભાગ-૨]

વાચકોને પૃષ્ઠોમાં સ્થળ મેળવવાની સૂચના

ભાગ બીજામાં 'કોઠામાં અને વિશેષ નોંધમાં આવેલાં ગામોની અકારાદિ સૂચી' પછી વિશેષ નોંધમાં આવેલાં વિશેષ નામોની દશ પ્રકારની સૂચી 'પરિશિષ્ટ' રૂપે આપવામાં આવી છે. તે પછી વિશેષ નોંધરૂપે 'માલવાની મંદિરાવલી' પૃષ્ઠ ૩૦૯ થી શરૂ થઈને ૫૦૮ પૃષ્ઠમાં પૂરી થાય છે. તે પછી એ વિભાગના સંપૂર્ણ કોઠાઓ પૃષ્ઠ: ૪૬૪ થી લઈને ૬૭૦ પૃષ્ઠોમાં પૂરા થાય છે.

જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ

વિશેષ નોંધ સૂચી

[ભા. ૨]

૩. માલવાની મંદિરાવલી ૩૦૯

મેવાડ

૪. પંજાબ અને સિંધની મંદિરાવલી ૩૪૯

ઓરિસા

પરિશિષ્ટ

કોઠામાં અને વિશેષ નોંધમાં આવેલાં ગામોની

અકારાદિ સૂચી

★

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૃ.નં.
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	૬૪૦	૯૩-૯૪		
[illegible]	૩૯૦૫	૫૮૩-૫૮૪	૨૨૨	૩૫૦
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	૨૦૮૮	૩૧૫-૩૧૬		
[illegible]	[illegible]	૩૬૩-૩૬૪		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]	૨૩૭	૪૦૫
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]	૨૪૭	૪૩૭
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]				
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]				[illegible]

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૃ.નં.
આમેટા	૩૨૪૧	૪૮૩-૪૮૪		
આમલી	૩૭૬૩	૫૫૯-૫૬૦		
આમેટ	૩૬૧૮	૫૩૯-૫૪૦		
આમેર	૨૨૭૬	૩૪૧-૩૪૨		
આમોદ	૪૬૪-૪૬૬	૬૫-૬૮		
આયડ	૩૫૧૨-૩૫૧૬	૫૨૩-૫૨૬	૧૯૮	૩૩૫
આરખી	૩૦૯૪	૪૫૯-૪૬૦		
આરણ	૪૦૪૪	૬૦૯-૬૧૦		
આરસી	૩૭૬૯	૫૫૯-૫૬૦		
આરમણ	૧૫૦૩	૨૧૯-૨૨૦		
આરતી	૪૧૯૨	૬૩૭-૬૩૮		
આરીખાણા	૧૯૧૩	૨૮૭-૨૮૮		
આલમિયાવાસ	૨૫૬૪	૩૮૩-૩૮૪		
આલપા	૨૮૮૯	૪૨૯-૪૩૦		
આલવા	૨૮૮૩	૪૨૯-૪૩૦		
આલવાડા	૩૦૬૧	૪૫૫-૪૫૬		
આલાસણ	૨૮૪૮	૪૨૫-૪૨૬		
આલીપોર	૬૩૦	૯૩-૯૪		
આલેટ	૩૪૪૦-૩૪૪૧	૫૧૧-૫૧૨		
આવર	૩૪૫૩-૩૪૫૪	૫૧૩-૫૧૪		
આશાવલ				૭
આસનસોલ	૧૧૮૯	૧૭૩-૧૭૪		
આસપુર	૩૮૨૯	૫૬૭-૫૬૮		
આસારામપુરા	૩૩૬૧	૪૯૩-૪૯૪		
આસીંદ	૩૮૧૮	૫૬૫-૫૬૬		
આસેદા	૭૫૧	૧૦૯-૧૧૦		
આસોતર	૨૨૦૦	૩૩૧-૩૩૨		
આસોતરા	૩૭૬	૫૩-૫૪		
આસોપ	૨૨૪૧-૨૨૪૩	૩૩૭-૩૩૮		
આહોર	૨૧૭૧-૨૧૭૫	૩૨૭-૩૨૮		
આંકલાવ	૩૭૭	૫૩-૫૪		
આંદે	૬૩૫	૯૩-૯૪		
આંટાલિયા	૩૩૪૩	૪૯૯-૫૦૦		
આંતરી	૩૩૯૨	૫૦૫-૫૦૬		
આંતરોલી	૨૩૯	૩૩-૩૪		
આંબલિયારી	૪૦૦૪	૬૦૩-૬૦૪		
આંબલી(મેવાડ)	૧૧૯૧	૧૮૭-૧૮૮		
આંબેરી	૧૯૭૨	૨૯૫-૨૯૬		
આંબોલ	૩૮૧૧	૫૬૫-૫૬૬		
[illegible]	૨૩૬૯	૩૫૩-૩૫૪		
[illegible]	૪૦૪૭	૬૦૯-૬૧૦		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નોં. ગામ નં.	વિ.નોં. પૃ.નં.
ઓડું	૧૧૬૪	૧૬૯–૧૭૦		
ઓર	૨૯૬૮	૪૪૧–૪૪૨	૧૩૯	૨૬૩
ઓરિયા				૨૯૩
ઓરાણ	૧૪૯	૧૮૧–૧૮૨		
ઓલપાડ	૫૯૯	૮૭–૮૮		
ઓશિયા	૨૦૮૯	૩૧૫–૩૧૬	૮૩	૧૭૩
ઓસમપહાડ				૧૩૩
ઔરંગાબાદ	૪૧૫૯–૪૧૬૧	૬૨૯–૬૩૦	૨૩૬	૩૯૮
કચનારા	૩૧૮૭	૪૭૫–૪૭૬		
કછોલી	૬૩૮	૯૩–૯૪		
કટગોલા-નરસિંહપુર	૪૩૫૮	૬૬૩–૬૬૪	૨૬૩	૪૮૯
કટારિયા	૧૯૮૩	૨૯૭–૨૯૮	૭૬	૧૪૪
કડુડા	૧૪૪૦	૨૦૯–૨૧૦		
કટોસણ	૧૧૮૮	૧૭૩–૧૭૪		
કડોર	૫૯૭–૫૯૮	૮૭–૮૮		
કડુ	૨૩૯૫	૩૫૯–૩૬૦		
કડા	૧૦૪૧	૧૫૩–૧૫૪		
કડી	૧૧૯૮–૧૨૦૧	૧૭૫–૧૭૬		
કડીઆ	૩૬૦૧	૫૩૭–૫૩૮		
કડોદ	૫૯૨	૮૭–૮૮		
કડોદ	૩૩૨૨–૩૩૨૩	૪૯૫–૪૯૬		
કડોદીઆ	૩૩૫૮	૪૯૯–૫૦૦		
કડોલી	૧૨૪૧	૧૮૧–૧૮૨		
કતારગામ	૫૭૩–૫૭૪	૮૩–૮૪		
કદવાસા	૩૭૨૧	૫૫૩–૫૫૪		
કનગેટી	૩૪૨૪	૫૦૯–૫૧૦		
કનિયા (કનકપુર)	૩૮૦૭	૫૬૫–૫૬૬		
કનીજ	૨૧૬	૩૧–૩૨		
કનેરા	૩૬૭૪	૫૪૭–૫૪૮		
કનોરા	૩૪૧૭	૫૦૭–૫૦૮		
કપઈયા	૧૮૭૧	૨૮૧–૨૮૨		
કપડવંજ	૨૪૦–૨૪૮	૩૩–૩૬		
કપાસન	૩૬૮૧–૩૬૮૨	૫૪૭–૫૪૮		
કમલાખેડા	૩૧૬૪	૪૭૩–૪૭૪		
કમળેજ	૧૭૨૨	૨૫૫–૨૫૬		
કમાણા	૧૦૪૨	૧૫૩–૧૫૪		
કમાલપરા	૯૧૯	૧૩૩–૧૩૪		
કમોલ	૩૫૭૪	૫૩૩–૫૩૪		
ક્યામપુર	૩૩૭૦	૫૦૧–૫૦૨		
કરચલીયા	૬૨૬	૯૧–૯૨		
કરજત	૩૯૯૯	૬૦૩–૬૦૪		
કરજત	૪૦૦૨	૬૦૩–૬૦૪		
કરજણ	૪૧૮	૫૯–૬૦		
કરછીઆણુ	૧૨૧૦	૧૭૭–૧૭૮		
કરડા	૩૦૮૧	૪૫૭–૪૫૮		
કરણનગર (કંડ)	૧૨૦૨	૧૭૫–૧૭૬		
કરણપુર	૩૫૪૧	૫૨૭–૫૨૮		
કરદા	૩૫૬૯	૫૩૧–૫૩૨		
કરનાવદ	૩૨૭૦	૪૮૭–૪૮૮		
કરનલટાઉન	૪૧૬૪	૬૨૯–૬૩૦		
કરમદી	૩૧૪૩–૩૧૪૪	૪૬૯–૪૭૦		
કરમાલા	૪૦૮૫	૬૧૫–૬૧૬		
કરમાવસ	૨૪૮૯	૩૭૩–૩૭૪		
કરમાવસ	૨૭૫૮	૪૧૧–૪૧૨		
કરેલી	૪૨૦૪	૬૩૭–૬૩૮		
કરવડીઆ (પીપલદર)	૧૦૫૧	૧૫૩–૧૫૪		
કરાડ	૪૦૩૧	૬૦૭–૬૦૮	૨૨૧	૩૮૯
કરાડી	૬૩૪	૯૩–૯૪		
કરીકસબા	૩૨૬૩	૪૮૭–૪૮૮		
કરેડા (રાજાજીકા)	૩૬૨૭	૫૩૯–૫૪૦		
કરેડા-ભોપાલસાગર	૩૬૪૫	૫૪૩–૫૪૪	૧૯૨	૩૪૩
કરૌલી	૨૩૮૧–૨૩૮૨	૩૫૭–૩૫૮		
કરંગી	૪૨૦૦	૬૩૭–૬૩૮		
કરાંચી	૩૯૦૭	૫૮૭–૫૮૮	૨૧૩	૩૭૦
કર્ણાવતી				૭
કર્મપુરા	૨૫૧૬	૩૭૭–૩૭૮		
કલકત્તા	૪૩૮૮–૪૩૯૩	૬૬૯–૬૭૦	૨૬૯	૪૯૫
કલમનુરી	૪૧૫૨	૬૨૭–૬૨૮		
કલવણ	૩૯૫૯	૫૯૭–૫૯૮		
કલાણા	૮૬૧	૧૨૫–૧૨૬		
કલાપરા	૨૯૯૯	૪૪૫–૪૪૬		
કલોલ	૧૨૨૪–૧૨૨૫	૧૭૯–૧૮૦		
કલ્યાણ	૩૯૯૮	૬૦૩–૬૦૪		
કલ્યાણપુર	૨૪૯૦	૩૭૩–૩૭૪		
કવરાડા	૨૮૨૬	૪૨૧–૪૨૨		
કવલા	૨૮૨૭	૪૨૧–૪૨૨		
કવલાપુર	૪૦૩૯	૬૦૯–૬૧૦		
કસરાવદ (મોટી)	૩૨૬૪	૪૮૭–૪૮૮		
કસુર	૩૮૭૮	૫૭૯–૫૮૦		
કળમસરા	૪૧૦૯	૬૧૯–૬૨૦		
કળસ	૩૯૪૩	૫૯૫–૫૯૬		
કાકચ	૧૭૧૮	૨૫૫–૨૫૬		
કાકેર	૮૫૧	૧૨૩–૧૨૪		
કાકંદી	૪૩૭૫	૬૬૭–૬૬૮	૨૬૭	૪૯૪
કાગમદારડો	૩૫૯૯	૫૩૫–૫૩૬		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નોં. ગામ નં.	વિ.નોં. પૃ.નં.
ખંભાત	૩૦૧–૩૬૪	૪૩–૫૨	૩	૧૪
ખંડીપ	૨૫૧૫	૩૭૭–૩૭૮		
ખાંપ	૨૪૮૮	૩૭૩–૩૭૪		
ખાંભલી	૨૩૧	૩૩–૩૪		
ખાભેલ	૩૦૧૨	૪૪૭–૪૪૮		
ખુંટવાડા-મોટા	૧૭૧૨	૨૫૩–૨૫૪		
ગદ્દીવાલા	૩૮૯૪	૫૮૧–૫૮૨		
ગઢહિંગ્લજ	૪૦૫૮	૬૧૧–૬૧૨		
ગઢા	૨૯૯૨	૪૪૫–૪૪૬		
ગઢ	૭૪૩	૧૦૯–૧૧૦		
ગઢડા (સ્વામીના)	૧૭૪૯	૨૫૯–૨૬૦		
ગઢવાડા	૨૧૧૪	૩૧૯–૩૨૦		
ગઢસીવાના	૨૪૯૨	૩૭૩–૩૭૪		
ગઢસીસા	૧૯૫૬	૨૯૩–૨૯૪		
ગઢોદા	૧૨૯૭	૧૮૯–૧૯૦		
ગણદેવી	૬૦૯	૮૯–૯૦		
ગદગ	૪૦૬૬–૪૦૬૯	૬૧૩–૬૧૪	૨૨૬	૩૮૬
ગનપતગંજ	૪૩૮૩	૬૬૭–૬૬૮		
ગમાગુદ	૪૬૭	૬૭–૬૮		
ગયા				૪૭૨
ગરટા	૩૭૯૨	૫૬૩–૫૬૪		
ગરોદ	૨૩૦૫	૩૪૫–૩૪૬		
ગલપાદર	૧૯૭૫	૨૯૫–૨૯૬		
ગલીઆકોટ	૩૮૪૭	૫૬૯–૫૭૦		
ગસોઈ (લક્ષ્મીપુરા)	૧૩૨૪	૧૯૩–૧૯૪		
ગવાડા	૧૨૩૫–૧૨૩૬	૧૭૯–૧૮૨		
ગવાલપાડા	૪૩૯૪	૬૬૯–૬૭૦	૨૭૦	૫૦૦
ગાગોદર	૨૦૦૨	૨૯૯–૩૦૦		
ગાડરવાડા	૪૨૦૬	૬૩૯–૬૪૦		
ગાગુથર	૨૦૦૩	૨૯૯–૩૦૦		
ગાદેરી	૨૧૮૪	૩૨૯–૩૩૦		
ગામકડા	૧૭૧૬	૨૫૫–૨૫૬		
ગામગાડાં	૩૫૯૫	૫૩૫–૫૩૬		
ગારબદેસર	૨૪૬૩	૩૬૯–૩૭૦		
ગાર્ગીઆધાર	૧૬૭૧	૨૪૭–૨૪૮		
ગાળા	૧૪૪૬	૨૦૯–૨૧૦		
ગાળા	૧૪૭૯	૨૧૫–૨૧૬		
ગિરનાર	૧૭૩૦–૧૭૯૪	૨૬૩–૨૬૮	૬૩	૧૧૬
ગિરિવર				૨૮૨
ગીરડી-ઋજુવાલુકા	૪૩૧૧–૪૩૧૨	૬૫૭–૬૫૮	૨૪૮	૪૪૦

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નોં. ગામ નં.	વિ.નોં. પૃ.નં.
ગીરમડા (જરમથા)	૨૧૦	૨૯–૩૦		
ગીરી	૨૬૨૭	૩૯૧–૩૯૨		
ગીલુંડ	૩૬૩૦	૫૪૧–૫૪૨		
ગીલુંડ	૩૬૬૨	૫૪૫–૫૪૬		
ગુજરવદી	૧૪૪૨	૨૦૯–૨૧૦		
ગુજરાંવાલા	૩૮૬૩–૩૮૬૫	૫૭૫–૫૭૮		
ગુડલી	૩૫૩૭	૫૨૭–૫૨૮		
ગુડા	૨૧૮૨–૨૧૮૩	૩૨૭–૩૩૦		
ગુડા	૩૭૧૯	૫૫૩–૫૫૪		
ગુડાબાલોતરા	૨૮૭૦–૨૮૭૩	૪૨૭–૪૨૮		
ગુડીવાડા	૪૧૪૦	૬૨૫–૬૨૬	૨૩૨	૩૯૪
ગુણાયા	૪૩૨૪	૬૫૭–૬૫૮	૨૫૦	૪૪૨
ગુમાનસિંહજીની પાલડી	૨૯૦૬	૪૨૩–૪૩૪		
ગુરલા	૩૭૮૯	૫૬૧–૫૬૦		
ગુલાબપુરા	૨૬૧૧	૩૮૯–૩૯૦		
ગુળગામ	૨૫૭૨	૩૮૫–૩૮૬		
ગેડી	૧૯૯૧	૨૯૭–૨૯૮	૭૭	૧૪૫
ગેરીતા	૧૨૩૧–૧૨૩૨	૧૭૯–૧૮૦		
ગોગુંદા(મોટાગામ)	૩૫૬૧–૩૫૬૩	૫૩૧–૫૩૨		
ગોતરકા	૯૦૫	૧૩૧–૧૩૨		
ગોદણ	૨૮૪૧–૨૮૪૨	૪૨૩–૪૨૪		
ગોધમજી (ગાંઠીઓલ)	૧૩૨૦	૧૯૧–૧૯૨		
ગોધરા	૨૮૭–૨૮૮	૪૧–૪૨		
ગોધરા	૧૯૦૨	૨૮૫–૨૮૫		
ગોધાવી	૧૧૭૬	૧૭૧–૧૭૨		
ગોમી	૮૩૩	૧૨૧–૧૨૨		
ગોયરસમા	૧૮૬૪	૨૭૯–૨૮૦		
ગોરકડ	૧૭૪૮	૨૫૯–૨૬૦		
ગોરખડા	૧૮૪૦	૨૭૩–૨૭૪		
ગોરજ	૧૧૭૫	૧૭૧–૧૭૨		
ગોરાણા	૩૫૨૮	૫૨૭–૫૨૮		
ગોરાદ	૧૧૨૭	૧૬૫–૧૬૬		
ગોરેગાંવ	૪૨૦૫	૬૩૭–૬૩૮		
ગોલ	૨૫૦૧–૨૫૦૨	૩૭૫–૩૭૬		
ગોલવડ	૬૨૨	૯૧–૯૨		
ગોવલિયા	૨૫૮૭	૩૮૭–૩૮૮		
ગોવિંદગઢ	૨૬૧૬	૩૯૧–૩૯૨		
ગોમુંદા	૩૬૭૯	૫૪૭–૫૪૮		
ગોહલી	૨૯૧૭	૪૩૩–૪૩૪	૧૨૪	૨૪૫
ગોળા	૭૮૬	૧૧૫–૧૧૬		
ગૌતમપુરા	૩૩૫૬	૪૯૯–૫૦૦		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ.નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૃ.નં.
[illegible]	૨૧૦૫	૩૧૭–૩૧૮		
[illegible]	૧૪૨૫	૨૦૭–૨૦૮		
[illegible]	૨૧૨૬	૩૨૧–૩૨૨		
[illegible]	૧૯૩૦	૨૧૩–૨૧૪		
[illegible]	૨૩૩૮	૩૫૫–૩૫૬		
[illegible]	૨૨૨૯	૩૩૫–૩૩૬		
[illegible]	૧૬૮૮	૨૬૭–૨૬૮		
[illegible]	૨૪૦૮	૩૬૧–૩૬૨		
[illegible]	૧૮૦૨	૨૬૯–૨૭૦		
[illegible]	૧૯૧૫	૨૧૩–૨૧૪		
[illegible]	૨૮૫૨	૪૨૫–૪૨૬		
[illegible]	૩૭૩૨	૫૫૯–૫૬૦		
[illegible]	૨૫૬૭	૩૮૩–૩૮૪		
[illegible]	૭૮૭	૧૦૯–૧૧૦		
ચકપુરી				૪૩૬
ચંદ્રાવતી				૨૬૯
ચંપાપુરી	૨૩૪૮–૨૩૫૩	૩૫૫–૩૫૮	૨૧૧	૪૮૬
[illegible]	૧૬૦૮	૨૫૫–૨૫૬		
[illegible]	૭૨૯	૧૦૭–૧૦૮		
[illegible]	૨૯૪૪	૪૪૩–૪૪૪		
[illegible]	૩૬૫૩–૩૬૫૮	૫૫૭–૫૫૮		
[illegible]	૪૧૮૯	૬૩૫–૬૩૬		
[illegible]	૩૦૭૫–૩૦૭૬	૪૫૭–૪૫૮		
ચંદેરીની ગુફાઓ				૩૮૧
ચાંપાનેર				૨૦
[illegible]	૨૫૫૮	૩૮૭–૩૮૮		
[illegible]	૨૬૧૧	૩૮૫–૩૮૬		
[illegible]	૭૩૭	૧૦૧–૧૦૨		
[illegible]	૧૧૩૫	૧૬૫–૧૬૬		
[illegible]	૧૪૪૬	૨૧૩–૨૧૪		
[illegible]	૩૭૫૮	૫૫૩–૫૫૪		
[illegible]	૭૨૯	૧૦૫–૧૦૬		
[illegible]	૧૧૮૩	૧૭૩–૧૭૪		
[illegible]	૨૩૧૬	૩૪૫–૩૪૬		
[illegible]	૧૮૬૦	૨૭૯–૨૮૦		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	૩૩૬૪	૪૯૯–૫૦૦		
[illegible]	૧૩૦૭	૧૯૫–૧૯૬		
[illegible]	૨૮૦	[illegible]		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ.નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૃ.નં.
છોટી ગુજરી (શંકર)	૩૧૯૬	૪૭૫–૪૭૬		
છોટી ટોંક	૩૨૦૧	૪૭૭–૪૭૮		
છોટી સાદડી	૩૬૯૦–૩૬૯૧	૫૪૯–૫૫૦		
છીંદવાડા	૪૧૯૪	૬૩૭–૬૩૮		
જડનાવદા	૩૨૧૦	૪૭૯–૪૮૦		
જખૌ	૧૬૧૯	૨૮૭–૨૮૮	૭૨	૧૪૨
જગપુરા	૩૮૨૦	૫૬૭–૫૬૮		
જગાણા	૭૨૩	૧૦૫–૧૦૬		
જગુદન	૧૦૭૬	૧૫૭–૧૫૮		
જગોદ	૪૩૦	૬૧–૬૨		
જનાપુર	૨૯૧૨	૪૩૩–૪૩૪		
જબલપુર	૪૨૦૭	૬૩૯–૬૪૦		
જબલપુર સીટી	૪૨૦૮	૬૩૯–૬૪૦		
જમખંડી	૪૦૭૪	૬૧૩–૬૧૪		
જમણપુર	૮૬૮	૧૨૭–૧૨૮	૨૧	૪૬
જમનાવાવ	૧૬૭૫	૨૮૭–૨૮૮		
જમુણિયા	૩૪૦૦	૫૦૫–૫૦૬		
જમુણિયા (કલા)	૩૪૩૧	૫૦૯–૫૧૦		
જમ્મુ	૩૮૫૮	૫૭૫–૫૭૬		
જયપુરસીટી	૨૨૭૭–૨૨૯૧	૩૪૧–૩૪૪		
જયસિંગપુર	૪૦૪૫	૬૦૯–૬૧૦		
જલગાંવ (ખમોદ)	૪૧૭૬	૬૩૩–૬૩૪		
જલગાંવ (ગેરૂ)	૪૧૦૩	૬૧૭–૬૧૮		
જલાલપોર	૬૦૬	૮૯–૯૦		
જલોતરા	૭૭૧	૧૧૩–૧૧૪		
જવાલી	૨૬૮૪	૪૦૧–૪૦૨		
જવાનગર (કેકીંદ)	૨૨૭૦	૩૪૧–૩૪૨		
જસાલી	૮૩૮	૧૨૧–૧૨૨		
જાખરા	૧૬૯૧	૨૫૧–૨૫૨		
જગદિનપુરા	૩૦૭૯–૩૦૮૦	૪૫૭–૪૫૮		
જાડાપુર	૧૯૨૦	૨૮૭–૨૮૮		
જાડોલી	૨૧૪૦–૨૧૪૬	૩૨૩–૩૨૮	૮૮	૧૮૬
જાતાગરપુર	૩૩૩૮	૫૫૫–૫૫૬		
જાદરા	૨૧૯૮	૩૩૧–૩૩૨		
જાલોરા	૨૭૪૬	૪૦૯–૪૧૦	૧૦૬	૨૧૪
જાખાણા	૯૨૭	૧૩૫–૧૩૬		
જાલેર	૧૭૦૧	૨૫૩–૨૫૪		
જાવદ	૩૬૭૫	૫૮૭–૫૮૮		
જાવરા	૨૬૮૫	૩૯૫–૩૯૬		
જાસણ	૩૦૬૭	૪૬૧–૪૬૨		
જામ ફતેહપુર	૧૫૩૬	૨૨૩–૨૨૪		
જામ ખંભાળીયા	૧૫૦૪	૨૧૯–૨૨૦		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નોં. ગામ નં.	વિ.નોં. પૃ.નં.
જામગામ (સીંધીઆનું)	૩૯૮૦	૬૦૧–૬૦૨		
જામનગર	૧૪૮૯–૧૫૦૨	૨૧૭–૨૨૦	૫૭	૯૭
જામપરા				૫૦
જામલા	૧૩૦૧	૧૮૯–૧૯૦		
જામવણુથલી	૧૫૨૧	૨૨૧–૨૨૨		
જામગા	૧૨૧૮	૧૭૭–૧૭૮		
જામોતરા	૨૯૪૭	૪૩૯–૪૪૦		
જામોલા	૨૬૩૮	૩૯૩–૩૯૪		
જારડા	૩૩૯૪	૫૦૫–૫૦૬		
જાલિયા	૩૮૦૬	૫૬૫–૫૬૬		
જાલિયાના મઠ	૧૨૮૩	૧૮૭–૧૮૮		
જાલોર	૨૧૫૦–૨૧૬૬	૩૨૩–૩૨૬	૮૯	૧૮૭
જાસંધરસીટી	૩૮૮૭	૫૮૧–૫૮૨		
જાવદ	૩૭૦૪–૩૭૦૭	૫૫૧–૫૫૨		
જાવરા	૩૧૫૯–૩૧૬૨	૪૭૧–૪૭૪		
જાવલા	૨૫૨૩	૩૭૭–૩૭૮		
જાવાલ	૨૯૩૫–૨૯૩૯	૪૩૭–૪૩૮		
જાસી	૩૭૦૯	૫૫૧–૫૫૨		
જાસકા	૧૦૭૪	૧૫૭–૧૫૮		
જીરણ	૩૪૨૬	૫૦૯–૫૧૦		
જીરા	૩૮૭૯	૫૭૯–૫૮૦	૨૦૮	૩૬૭
જીરાવલા	૩૦૬૦	૪૫૫–૪૫૬	૧૬૦	૨૯૯
જીવાણા	૨૧૯૬	૩૨૯–૩૩૦		
જુનાગઢ	૧૭૭૦–૧૭૭૧	૨૬૩–૨૬૪	૬૩	૧૧૮
જુના સણુદરા	૩૦૭૪	૪૫૭–૪૫૮		
જુનિયા	૨૫૮૩	૩૮૫–૩૮૬		
જુની રાયપુર	૩૧૬૮	૪૭૩–૪૭૪		
જુન્નેર	૩૯૨૬–૩૯૨૭	૫૯૩–૫૯૪	૨૧૭	૩૮૦
જુડુ	૬૮૬	૧૦૧–૧૦૨		
જૂના				૧૮૧
જૂના જોગાપુરા	૨૮૯૦	૪૨૯–૪૩૦		
જૂના જોયલા	૨૮૯૨	૪૩૧–૪૩૨		
જૂના ઝાલના	૪૧૫૭	૬૨૯–૬૩૦		
જેતગઢ	૩૮૨૧	૫૬૭–૫૬૮		
જેતડા (થરાદ)	૭૫૭	૧૧૧–૧૧૨		
જેતપુર	૧૭૬૫	૨૬૧–૨૬૨		
જેતપુર	૨૫૯૯	૩૮૭–૩૮૮		
જેતસપુર	૨૦૫	૨૯–૩૦		
જેન્સીંગજીકા ગુડા	૨૬૫૮	૩૯૭–૩૯૮		
જેતાણા	૪૧૦૧	૬૧૭–૬૧૮		
જેતારણ	૨૬૧૮–૨૬૨૦	૩૯૧–૩૯૨		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નોં. ગામ નં.	વિ.નોં. પૃ.નં.
જેતાવાડા	૩૦૮૭	૪૫૯–૪૬૦		
જેનગર	૩૮૧૩	૫૬૫–૫૬૬		
જેરડા	૭૯૯	૧૧૭–૧૧૮		
જેલમ	૩૮૭૫	૫૭૯–૫૮૦		
જેલાં	૩૦૦૭	૪૪૭–૪૪૮		
જેસડા	૧૯૯૦	૨૯૭–૨૯૮		
જેસલમેર	૨૦૫૫–૨૦૭૪	૩૦૯–૩૧૪	૮૦	૧૬૩
જૈજોન	૩૮૯૫	૫૮૧–૫૮૨		
જૈન ગુફાઓ				૩૯૯
જૈનાબાદ (ક્લાડો)	૧૧૬૩	૧૬૯–૧૭૦		
જોગીવાડા	૩૮૪૦	૫૬૯–૫૭૦		
જોજાવર	૨૬૮૬	૪૦૧–૪૦૨		
જોટાણા	૧૧૪૪	૧૬૭–૧૬૮		
જોડીઆ	૧૫૨૪	૨૨૧–૨૨૨		
જોધપુર	૨૦૨૧–૨૦૩૭	૩૦૫–૩૦૮		
જોરણજ	૧૦૮૧	૧૫૭–૧૫૮		
જોરાવરનગર	૧૪૩૫–૧૪૩૬	૨૦૯–૨૧૦		
જંગી	૧૯૮૦	૨૯૫–૨૯૬		
જંડીયાલાગુરૂ	૩૮૮૪–૩૮૮૫	૫૭૯–૫૮૦		
જંત્રાલ	૧૦૪૯	૧૫૩–૧૫૪		
જંબુસર	૪૫૮–૪૬૧	૬૫–૬૬		
ઝગડિયા	૪૯૦	૬૯–૭૦	૯	૨૯
ઝઝુ	૨૪૪૮–૨૪૪૯	૩૬૭–૩૬૮		
ઝડોલ	૩૬૨૧	૫૩૯–૫૪૦		
ઝરિયા	૪૩૭૭	૬૬૭–૬૬૮		
ઝાડોલ	૩૫૩૨	૫૨૭–૫૨૮		
ઝાડોલી	૨૯૧૦	૪૩૩–૪૩૪	૧૨૦	૨૩૯
ઝાડોલી	૩૦૪૩	૪૫૩–૪૫૪		
ઝાબુઆ	૩૧૨૨	૪૬૫–૪૬૬		
ઝારેરા	૨૩૯૪	૩૫૯–૩૬૦		
ઝાલડા	૩૪૬૦	૫૧૩–૫૧૪		
ઝાલના	૪૧૫૬	૬૨૯–૬૩૦		
ઝાલરા પાટણ	૨૩૫૭–૨૩૬૦	૩૫૩–૩૫૪		
ઝાલારી મંડાર	૩૫૯૪	૫૩૫–૫૩૬		
ઝાલોદ	૩૧૧૪	૪૬૫–૪૬૬		
ઝીલવાડા	૩૬૦૫–૩૬૦૬	૫૩૭–૫૩૮		
ઝુંઠા	૨૫૭૯	૩૮૫–૩૮૬		
ઝાંગલુ	૨૪૫૦	૩૬૭–૩૬૮		
ઝાંસી	૪૨૪૦	૬૪૫–૬૪૬		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ.નં.	વિ.નોં. ગામનં.	વિ.નોં. પૃ.નં.
ઝીંઝુવાડા	૧૧૩૫	૧૬૯–૧૭૦	૪૦	૭૩
ઝુંઝણુ	૨૪૦૫	૩૬૧–૩૬૨		
ટાકરવાડા	૭૩૮	૧૦૭–૧૦૮		
ટાંકેર (મુલ્કક)	૩૯૬૫	૫૯૯–૬૦૦		
ટાટમ	૧૭૪૭	૨૫૯–૨૬૦		
ટાણા	૧૬૬૩	૨૪૫–૨૪૬		
ટાપર	૨૧૬૮	૩૨૫–૩૨૬		
ટીકર (પરમારની)	૧૪૬૮	૨૧૩–૨૧૪		
ટીકર (રજપુતની)	૧૪૫૩	૨૧૧–૨૧૨		
ટુંઆ	૯૧૭	૧૩૩–૧૩૪		
ટુંકુર	૪૧૩૭	૬૨૫–૬૨૬		
ટોકરા				૨૯૮
ટાંકલ	૬૨૯	૯૩–૯૪		
ટંકારા	૧૪૭૫	૨૧૩–૨૧૪		
ટાંટાડી	૨૫૯૨	૩૮૭–૩૮૮		
ટાંડા	૩૨૧૬	૪૭૯–૪૮૦		
ટાંપી	૮૩૧	૧૨૧–૧૨૨		
ટીંટોઈ	૧૨૮૮	૧૮૭–૧૮૮		
ટીંટાસા	૧૨૨૩	૧૭૯–૧૮૦		
ટીંબા	૧૦૬૭	૧૫૫–૧૫૬		
ટુંડાવ	૧૧૦૭	૧૬૧–૧૬૨		
ટેટાણુ	૧૩૬૦	૧૯૭–૧૯૮		
ટેંબાચૂડી	૭૯૪	૧૧૫–૧૧૬		
ટોંક	૨૩૭૮–૨૩૮૦	૩૫૭–૩૫૮		
ટોડા	૧૮૭૮	૨૮૧–૨૮૨		
ડગિયા	૧૭૦૪	૨૫૩–૨૫૪		
ડાગસ	૧૭૦૨	૨૫૧–૨૫૨		
ડાભુગામ	૩૯૭૧	૫૯૯–૬૦૦		
ડાંગા	૬૯૯	૧૦૩–૧૦૪		
ડભારા	૧૯૭૦	૨૯૫–૨૯૬		
ડભાણ	૧૧૮૦	૧૭૩–૧૭૪		
ડભાણી	૩૧૦૬	૪૬૧–૪૬૨	૧૬૮	૩૦૮
ડભાસણ	૧૫૧૨	૨૧૯–૨૨૦		
ડભોડ	૩૫૩૯	૫૨૭–૫૨૮		
ડભાડ	૧૦૫૯	૧૫૫–૧૫૬		
ડભોઈ	૪૩૧–૪૪૩	૬૧–૬૪	૫	૨૦
ડભોડા	૨૦૬	૩૯–૪૦		
ડભોડા (મહાલ)	૧૨૭૦	૧૮૫–૧૮૬		
ડરી	૨૪૮૧	૩૭૧–૩૭૨		
ડાક				૨૯૮
ડાભલા	૩૭૯૧	૫૬૩–૫૬૪		
ડાભી	૩૭૧૮	૫૫૩–૫૫૪		
ડાભલા (વસઈ)	૧૩૪૪	૧૯૫–૧૯૬		
ડાભી	૧૦૯૪	૧૫૯–૧૬૦		
ડાભેલા	૭૨૪	૧૦૫–૧૦૬		
ડીગ્રસ	૪૧૭૭	૬૩૩–૬૩૪		
ડીડવાણા	૨૫૨૨	૩૭૭–૩૭૮		
ડીસા (જૂના)	૭૪૫–૭૪૬	૧૦૯–૧૧૦		
ડીસા (નવા)	૭૫૦	૧૦૯–૧૧૦		
ડુગર	૪૦૬૪	૬૧૩–૬૧૪		
ડુમેરા	૩૯૬૮	૫૯૯–૬૦૦		
ડુમરા	૧૯૩૫	૨૮૯–૨૯૦		
ડુમસ	૫૭૦	૮૩–૮૪		
ડેગાના	૨૨૫૫	૩૩૯–૩૪૦		
ડેમોલ	૨૭૯	૩૯–૪૦		
ડેરાગાઝીખાન	૩૮૭૭	૫૭૯–૫૮૦	૨૦૭	૩૬૭
ડેરોલ (વાઘેલા)	૧૩૨૩	૧૯૧–૧૯૨		
ડોકુઆ	૩૦૧૦–૩૦૧૧	૪૪૭–૪૪૮		
ડોણ	૧૯૫૪	૨૯૩–૨૯૪		
ડોળખામ	૩૯૯૫	૬૦૩–૬૦૪		
ડાંગરવા (ડાભી)	૧૨૦૮	૧૭૭–૧૭૮		
ડીંડાલી	૩૬૩૧	૫૪૧–૫૪૨		
ડુંગરપુર	૩૮૪૩–૩૮૪૬	૫૬૯–૫૭૦	૧૯૫	૩૪૬
ડુંગલા(રા)	૩૫૫૧	૫૨૯–૫૩૦		
ડુંડપી	૨૨૧૧	૩૩૧–૩૩૨		
ડેંઘ	૨૧૧૨	૩૧૭–૩૧૮		
ઢાકિયાખેડી	૩૪૧૩	૫૦૭–૫૦૮		
ઢાભલા	૩૪૫૦	૫૧૩–૫૧૪		
ઢાળોપ	૨૭૦૨	૪૦૩–૪૦૪		
ઢીમા	૮૨૫	૧૧૯–૧૨૦		
ઢુંઢેર	૧૨૯૪	૧૮૯–૧૯૦		
ઢોકર	૩૧૮૦	૪૭૫–૪૭૬		
ઢોલ	૩૫૭૨	૫૩૩–૫૩૪		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૃ.નં.
દેસલપુર	૧૮૭૪	૨૮૧–૨૮૨		
દેસુરી	૨૬૯૮–૨૭૦૧	૪૦૩–૪૦૪		
દેદુ	૩૯૩૯	૫૯૫–૫૯૬		
દોડકા	૩૭૩	૫૩–૫૪		
દોરડા	૩૦૭૮	૪૫૭–૪૫૮		
દૌલતગઢ	૩૮૧૭	૫૬૫–૫૬૬		
દાંતડા	૨૬૩૯	૩૯૩–૩૯૪		
દાંતડા	૩૭૪૧	૫૫૫–૫૫૬		
દાંતરાઈ	૩૦૫૮	૪૫૫–૪૫૬		
દાંતા	૧૫૦૫	૨૧૯–૨૨૦		
દાંત	૩૧૧૧	૪૬૧–૪૬૨		
દાંતીવાડા	૭૩૬	૧૦૭–૧૦૮	૧૩	૩૫
દોડાઈયા	૪૧૧૨	૬૧૯–૬૨૦		
દ્વારકા				**૧૨૯**
ધણુજ	૪૧૮૮	૬૩૫–૬૩૬		
ધણુશા	૨૬૮૭	૪૦૧–૪૦૨		
ધણા	૨૭૨૦	૪૦૭–૪૦૮		
ધણી	૨૬૬૪	૩૯૭–૩૯૮		
ધધાણા	૮૯૬	૧૩૧–૧૩૨		
ધનડોદા	૩૩૮૧	૫૦૩–૫૦૪		
ધનાપરા	૨૮૯૪	૪૩૧–૪૩૨		
ધનારી	૨૯૫૧	૪૩૯–૪૪૦	૧૨૭	૨૫૨
ધનાલી	૭૭૬	૧૧૩–૧૧૪		
ધનાસુથા	૩૨૫૦	૪૮૫–૪૮૬		
ધનીયાવાડા	૩૦૮૫	૪૫૯–૪૬૦		
ધનેડી	૨૬૫૫	૩૯૫–૩૯૬		
ધનોપ	૨૬૦૨	૩૮૯–૩૯૦		
ધનોરા	૯૧૮	૧૩૩–૧૩૪		
ધમડકું	૧૯૭૨	૨૯૫–૨૯૬		
ધમતરી	૪૨૧૫	૬૩૯–૬૪૦		
ધમનાર	૩૩૮૦	૫૦૩–૫૦૪	૧૮૫	૩૩૩
ધમોતર	૩૪૨૦	૫૦૯–૫૧૦		
ધરમજ	૨૬૯	૩૭–૩૮		
ધરાડ	૩૩૧૩	૪૯૩–૪૯૪		
ધરીઆવદ	૩૬૯૬–૩૬૯૮	૫૪૯–૫૫૦		
ધવલી	૩૧૦૪	૪૬૧–૪૬૨	૧૬૭	૩૦૮
ધસઇ	૩૩૨૫	૪૯૫–૪૯૬		
ધસઇ	૩૯૯૭	૬૦૩–૬૦૪		
ધાકડી	૨૫૫૪	૩૮૧–૩૮૨		
ધાખા	૭૬૩	૧૧૧–૧૧૨		
ધાણધા	૭૭૨	૧૧૩–૧૧૪		
ધાણા	૨૮૫૭	૪૨૫–૪૨૬		
ધાનેરા	૭૬૪–૭૬૬	૧૧૧–૧૧૨		
ધામણગાંવ	૪૧૭૮	૬૩૫–૬૩૬		
ધામણવા	૧૩૩૯	૧૯૫–૧૯૬		
ધામણોદ	૩૧૫૮	૪૭૧–૪૭૨		
ધામનીઆ	૩૭૧૧	૫૫૧–૫૫૨		
ધામલી	૨૬૯૨	૪૦૩–૪૦૪		
ધામા	૧૧૫૬	૧૬૯–૧૭૦		
ધામંદા	૩૩૨૪	૪૯૫–૪૯૬		
ધાર	૩૩૪૪–૩૩૪૫	૪૯૭–૪૯૮	૧૮૪	૩૩૨
ધારડી	૩૭૨૨	૫૫૩–૫૫૪		
ધારવાડ	૪૦૫૯	૬૧૧–૬૧૨		
ધારી	૧૮૫૧	૨૭૫–૨૭૬		
ધારીસણા	૧૨૮૪	૧૮૭–૧૮૮		
ધીણોજ	૧૧૨૬	૧૬૫–૧૬૬		
ધુનાડા	૨૫૧૮–૨૫૧૯	૩૭૭–૩૭૮		
ધુલીઆ	૪૧૦૧	૬૧૭–૬૧૮		
ધોતા સકલાણા	૭૭૭	૧૧૩–૧૧૪		
ધોયંદા	૩૫૮૩	૫૩૩–૫૩૪		
ધોરાજી	૧૮૪૫–૧૮૫૦	૨૭૫–૨૭૬		
ધોરાસણ	૧૦૮૦	૧૫૭–૧૫૮		
ધોલેરા	૧૪૧૦	૨૦૫–૨૦૬		
ધોળકા	૧૩૯૯–૧૪૦૧	૨૦૩–૨૦૪	૫૪	૯૪
ધંધુકા	૧૪૦૯	૨૦૫–૨૦૬	૫૫	૯૬
ધાંણુતા	૩૦૧૫	૪૪૭–૪૪૮		
ધુંધડકા	૩૩૭૯	૫૦૩–૫૦૪		
ધુંવાવ	૧૫૧૯	૨૨૧–૨૨૨		
ધૌંડ	૩૯૪૦	૫૯૫–૫૯૬		
ધ્રુમઠ	૧૪૪૮	૨૦૯–૨૧૦		
ધ્રોળ	૧૫૨૩	૨૨૧–૨૨૨		
ધ્રાંગધ્રા	૧૪૪૪–૧૪૪૫	૨૦૯–૨૧૦		
નકોદર	૩૮૮૯	૫૮૧–૫૮૨		
નખત્રાણા	૧૯૬૭	૨૯૫–૨૯૬		
નગર	૨૧૮૧	૩૨૭–૩૨૮		
નજીપુરા	૯૨૧	૧૩૩–૧૩૪		
નડિયાદ	૨૫૩–૨૫૫	૩૫–૩૬		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નોં. ગામ નં.	વિ.નોં. પૃ.નં.
બાંડીઆ	૧૯૨૬	૨૮૯–૨૯૦		
બાંભડાઇ	૧૯૦૭	૨૮૫–૨૮૬		
બાંતા	૨૬૪૭	૩૯૫–૩૯૬		
બાંદનવાડા	૨૫૯૧	૩૮૭–૩૮૮		
બુંદીશહેર	૨૩૫૦–૨૩૫૧	૩૫૧–૩૫૪		
બેંગલોર	૪૧૩૦–૪૧૩૧	૬૨૫–૬૨૬		
બેંગલોર (કેન્ટોન્મેંટ)	૪૧૩૫	૬૨૫–૬૨૬		
બ્યાડગી	૪૦૭૨	૬૧૩–૬૧૪		
બ્યાવરા	૩૩૬૬	૫૦૧–૫૦૨		
બ્રહ્મસર	૨૦૫૩	૩૦૯–૩૧૦		
બ્રહ્માણુવા	૧૦૫૦	૧૫૩–૧૫૪		
બ્રાહ્મણવાડા	૧૧૦૬	૧૬૧–૧૬૨		
બ્રાહ્મણવાડા	૨૯૭૯	૪૪૩–૪૪૪	૧૪૮	૨૭૧
બીજનગર	૨૩૫૫–૨૩૫૬	૩૫૩–૩૫૪		
ભગવાનપુરા	૩૭૭૯	૫૬૧–૫૬૨		
ભચાઉ	૧૯૭૪	૨૯૫–૨૯૬		
ભટાણા	૩૧૦૦	૪૬૧–૪૬૨	૧૬૪	૩૦૬
ભટલી	૧૯૬૪	૨૯૩–૨૯૪		
ભડીઆદ	૧૪૧૧	૨૦૫–૨૦૬		
ભદેસર	૩૭૧૬	૫૫૩–૫૫૪		
ભદ્દિલપુર				૪૭૩
ભદ્રાવળ	૧૬૯૫	૨૫૧–૨૫૨		
ભદ્રેશ્વર	૧૮૫૬	૨૭૯–૨૮૦	૭૦	૧૩૮
ભમરાણુ	૩૫૦૯	૫૨૩–૫૨૪		
ભરડવા	૮૨૨	૧૧૯–૧૨૦		
• ભરતપુર	૨૪૭૬–૨૪૭૯	૩૭૧–૩૭૨		
ભરૂચ	૪૭૫–૪૮૬	૬૭–૭૦	૮	૨૫
ભરૂડી	૩૦૬૫	૪૫૫–૪૫૬		
ભરોડિયા	૧૯૮૯	૨૯૭–૨૯૮		
ભવરાણી	૨૪૯૬	૩૭૩–૩૭૪		
ભવાનીગંજ	૨૩૩૯	૩૫૧–૩૫૨		
ભવાનીમંડી	૩૪૭૧	૫૧૫–૫૧૬		
ભાઇંદર	૬૭૩	૯૯–૧૦૦		
ભાઉગઢ	૩૩૮૨	૫૦૩–૫૦૪		
ભાગલપુર	૪૩૪૬	૬૬૧–૬૬૨	૨૫૯	૪૮૪
ભાગળ	૭૯૬	૧૧૫–૧૧૬		
ભાટખેડા	૩૪૦૧	૫૦૫–૫૦૬		
ભાટુંદ	૨૬૭૧	૩૯૯–૪૦૦		
ભાટખા	૨૬૦૭	૩૧૭–૩૧૮		
ભાડોતરા	૩૦૮૬	૪૫૯–૪૬૦		
ભાણવડ (જામ)	૧૮૩૬–૧૮૩૭	૨૭૩–૨૭૪		
ભાત	૧૩૯૫	૨૦૩–૨૦૪		
ભાદરવા	૩૭૪	૫૩–૫૪		
ભાદરલાઉ	૨૬૮૧	૪૦૧–૪૦૨		
ભાદરા	૨૪૬૭	૩૬૯–૩૭૦		
ભાદરાજણ	૨૪૮૩	૩૭૧–૩૭૨		
ભાદરોડ	૧૭૦૯	૨૫૩–૨૫૪		
ભાદસોડા (ભાદોડા)	૩૬૮૭	૫૪૯–૫૫૦		
ભાભેર	૮૪૮	૧૨૩–૧૨૪		
ભાનપુરા	૨૩૪૨–૨૩૪૭	૩૫૧–૩૫૨		
ભાનપુરા	૩૫૮૦	૫૩૩–૫૩૪		
ભાનસહીવડા	૩૯૮૧	૬૦૧–૬૦૨		
ભામરા	૩૦૫૭	૪૫૫–૪૫૬		
ભાયખલા	૬૮૭	૧૦૧–૧૦૨		
ભારજા	૨૯૬૪	૪૪૧–૪૪૨	૧૩૫	૨૬૦
ભારુંદા	૨૯૦૧	૪૩૧–૪૩૨		
ભાલક	૧૦૪૭	૧૫૩–૧૫૪		
ભાલતા	૨૩૬૫	૩૫૩–૩૫૪		
ભાલુસણા	૧૦૬૨	૧૫૫–૧૫૬		
ભાલેજ	૨૯૪	૪૧–૪૨		
ભાલોટ	૩૩૮૬	૫૦૩–૫૦૪		
ભાવનગર	૧૭૨૩–૧૭૩૧	૨૫૫–૨૫૮		
ભાવરી	૨૯૫૭	૪૩૯–૪૪૦		
ભાવી	૨૨૩૪	૩૩૫–૩૩૬		
ભિન્નમાલ	૨૧૧૫–૨૧૨૦	૩૧૯–૩૨૦	૮૫	૧૭૬
ભીચોર	૩૭૨૫	૫૫૩–૫૫૪		
ભીનાય	૨૫૯૩–૨૫૯૬	૩૮૭–૩૮૮		
ભીનાસર	૨૪૪૫	૩૬૭–૩૬૮		
ભીમ	૩૮૨૩	૫૬૭–૫૬૮		
ભીમગઢ	૩૭૬૭	૫૫૯–૫૬૦		
ભીમાણા	૨૯૬૩	૪૪૧–૪૪૨	૧૩૪	૨૬૦
ભીમાલિયા	૨૬૮૫	૪૦૧–૪૦૨		
ભીમાસર	૧૯૯૭	૨૯૯–૩૦૦		
ભીલડિયા	૭૫૩–૭૫૪	૧૦૯–૧૧૦	૧૪	૩૬
ભીલવાડા	૩૭૨૮–૩૭૩૦	૫૫૩–૫૫૬		
ભીલોટ	૯૦૮	૧૩૧–૧૩૨		
ભીવંડી	૭૦૦	૧૦૩–૧૦૪		
ભીસરા	૧૯૦૪	૨૮૫–૨૮૬		
ભુજ	૧૯૫૮–૧૯૬૦	૨૯૩–૨૯૪		
ભુજપુર	૧૮૭૨	૨૮૧–૨૮૨		
ભુટકિયા	૧૯૯૫	૨૯૯–૩૦૦		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૃ.નં.
ભુપતરા	૮૨૯	૧૨૧–૧૨૨		
ભુવડ	૧૮૫૫	૨૭૯–૨૮૦		
ભુવનેશ્વર				૫૦૧
ભુવાણા	૩૫૧૮	૫૨૫–૫૨૬		
ભૂતગામ	૨૯૪૮	૪૩૯–૪૪૦		
ભૂતાલા	૩૫૬૦	૫૩૧–૫૩૨		
ભૂતી	૨૮૨૫–૨૮૨૬	૪૨૧–૪૨૨		
ભૂતીઆ	૧૭૪૮	૨૫૯–૨૬૦		
ભૂતેડી	૭૩૫	૧૦૭–૧૦૮		
ભેરા	૩૮૭૧	૫૭૭–૫૭૮	૨૦૧	૩૫૭
ભેલસા	૩૩૦૬	૪૯૩–૪૯૪	૧૮૦	૩૨૫
ભેવ	૨૯૦૩	૪૩૧–૪૩૨		
ભોગનાઈ	૧૯૩૯	૨૯૧–૨૯૨		
ભોપાલ	૩૩૦૩	૪૯૩–૪૯૪		
ભોપાલગઢ (બડલુ)	૨૨૩૬–૨૨૩૯	૩૩૫–૩૩૮		
ભોપાવર	૩૩૨૮	૪૯૫–૪૯૬	૧૮૨	૩૨૮
ભોયણી	૧૧૯૫	૧૭૫–૧૭૬	૪૪	૭૬
ભોરોલ	૮૨૭	૧૨૧–૧૨૨	૧૮	૪૨
ભોળાદ	૧૪૦૭	૨૦૩–૨૦૪		
ભંડારિયા (કામળિયાના)	૧૬૭૭	૨૪૭–૨૪૮		
ભંદર	૨૮૨૧	૪૨૧–૪૨૨		
ભંભોરી	૪૨૭૯	૬૫૧–૬૫૨		
ભાંડવપુર	૨૧૯૫	૩૨૯–૩૩૦	૯૦	૧૯૨
ભાંડારેજ	૨૫૦૯	૩૭૫–૩૭૬		
ભાંડુ	૧૦૮૭	૧૫૯–૧૬૦		
ભાંડુત	૬૦૦	૮૭–૮૮		
ભાંડુપ	૬૯૭	૧૦૧–૧૦૨		
ભાંદક	૪૧૮૩–૪૧૮૪	૬૩૫–૬૩૬	૨૩૯	૪૦૭
ભાંવરી	૨૪૮૦	૩૭૧–૩૭૨		
ભીંડ	૪૨૩૩	૬૪૫–૬૪૬		
ભીંડર	૩૫૪૯	૫૨૯–૫૩૦		
ભેંસરોડગઢ	૩૭૨૦	૫૫૩–૫૫૪		
ભેંસવાડા	૨૮૩૮–૨૮૩૯	૪૨૩–૪૨૪		
ભેંસાણા	૧૧૪૦	૧૬૫–૧૬૬		
ભેંસાણા	૨૭૪૯	૪૧૧–૪૧૨		
મકરપુરા	૪૧૪	૫૯–૬૦		
મગરતળાવ	૨૬૫૧	૩૯૫–૩૯૬		
મગરદા	૩૩૦૨	૪૯૧–૪૯૨		
મગરવાડા	૭૯૩	૧૧૫–૧૧૬		
મગસી	૩૨૦૦	૪૭૭–૪૭૮	૧૭૬	૩૧૯
મગોડી	૧૨૭૨	૧૮૫–૧૮૬		
મચીંદ	૩૫૯૭	૫૩૫–૫૩૬		
મછાવા	૧૧૦૧	૧૬૧–૧૬૨		
મજલ	૨૫૧૨	૩૭૫–૩૭૬		
મજાદર	૭૯૫	૧૧૫–૧૧૬		
મજાવડી	૩૫૬૪	૫૩૧–૫૩૨		
મજેરા	૩૬૦૪	૫૩૭–૫૩૮		
મજેવડી	૧૭૬૯	૨૬૧–૨૬૨		
મઠુણ	૩૫૩૫	૫૨૭–૫૨૮		
મડાર	૩૦૮૮–૩૦૮૯	૪૫૯–૪૬૦	૧૬૧	૩૦૧
મડાવદા	૩૨૫૧	૪૮૫–૪૮૬		
મડા	૧૬૬૦	૨૪૫–૨૪૬		
મઢી	૫૮૪	૮૫–૮૬		
મણાદર	૩૦૪૪–૩૦૪૫	૪૫૩–૪૫૪		
મણિયારમઠ				૪૬૦
મણોરા	૨૯૪૯	૪૩૯–૪૪૦		
મણુંદ	૧૧૨૯	૧૬૫–૧૬૬		
મથુરા	૪૨૬૬	૬૪૯–૬૫૦	૨૪૩	૪૨૪
મદુરા યાનેમલાઈ				૩૯૩
મદ્રાસ	૪૧૧૬–૪૧૨૦	૬૨૩–૬૨૪	૨૨૯	૩૮૯
મધુવન	૪૩૧૪–૪૩૨૩	૬૫૭–૬૫૮	૨૪૯	૪૪૨
મનફરા	૧૯૮૭	૨૯૭–૨૯૮		
મનમાડ	૩૯૭૨	૫૯૯–૬૦૦		
મનાવર	૩૨૨૯	૪૮૧–૪૮૨		
મનાસા	૩૩૯૬	૫૦૫–૫૦૬		
મરીયા	૨૯૯૭	૪૪૫–૪૪૬		
મરોલી બજાર	૬૦૨	૮૭–૮૮		
મલકાપુર	૪૧૬૫–૪૧૬૬	૬૩૩–૬૩૪		
મલઢન	૩૯૩૭	૫૯૫–૫૯૬		
મલાડ	૬૭૮–૬૭૯	૯૯–૧૦૦		
મલાણા	૭૩૨	૧૦૭–૧૦૮		
મલ્હારગઢ	૩૪૩૩–૩૪૩૪	૫૦૯–૫૧૨		
મસરોલી	૨૩૪૦	૩૫૧–૩૫૨		
મસાલી	૮૯૪	૧૨૯–૧૩૦		
મસુર	૪૦૧૯–૪૦૨૦	૬૦૫–૬૦૬		
મસૂદા	૨૬૩૭	૩૯૩–૩૯૪		
મહરોલી				૩૫૫
મહાગઢ	૩૩૯૫	૫૦૫–૫૦૬		
મહાજન	૨૪૬૪	૩૬૯–૩૭૦		
મહાસમુંદ	૪૨૧૪	૬૩૯–૬૪૦		
મહાસુરણા	૪૦૨૨	૬૦૭–૬૦૮		
મહિમાપુર	૪૩૫૯–૪૩૬૦	૬૬૩–૬૩૪	૨૬૪	૪૮૯

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નોં. ગામ નં.	વિ.નોં. પૃ.નં.
વિઠલગઢ (વાંકુ)	૧૪૬૦	૨૧૧–૨૧૨		
વિઠલાપુર	૧૧૮૧	૧૭૩–૧૭૪		
વિનોતા	૩૭૦૦	૫૫૧–૫૫૨		
વિપુલગિરિ				૪૫૭
વિહાર	૧૩૫૯	૧૯૭–૧૯૮		
વીજપાસર	૧૯૭૮	૨૯૫–૨૯૬		
વીટા	૪૦૨૫	૬૦૭–૬૦૮		
વીકુડા	૨૭૧૩	૪૦૫–૪૦૬		
વીઠ (મોટ કુંભારવાડી)	૧૯૦૯	૨૮૫–૨૮૬		
વીથોણ	૧૯૬૫	૨૯૩–૨૯૪		
વીરપુર	૨૮૫	૩૯–૪૦		
વીરમગામ	૧૧૪૭–૧૧૫૨	૧૬૭–૧૬૮		
વીરવાડા	૨૯૭૫–૨૯૭૬	૪૪૩–૪૪૪	૧૪૫	૨૬૭
વીરાગી	૨૭૨૪	૪૦૭–૪૦૮		
વીરોલી				૨૭૦
વીલેપાર્લે	૬૭૫	૯૯–૧૦૦		
વીસનગર	૧૦૩૫–૧૦૪૦	૧૫૧–૧૫૨		
વીસલપુર	૨૨૨૮	૩૩૫–૩૩૬		
વીસલપુર	૨૭૨૬	૪૦૭–૪૦૮		
વીસાવડી	૧૧૫૭	૧૬૯–૧૭૦		
વુગામ	૩૦૭૨	૪૫૭–૪૫૮		
વેજલપુર	૨૮૯	૪૧–૪૨		
વેડુ (ભીશનગઢ)	૨૫૦૬	૩૭૫–૩૭૬		
વેડ	૯૦૪	૧૩૧–૧૩૨		
વેરા (પીલવાઈ ગારોટનું)	૧૩૫૮	૧૯૭–૧૯૮		
વેરા (વાણીઆ)	૧૨૧૩	૧૭૭–૧૭૮		
વેડંચા	૭૪૮	૧૦૯–૧૧૦		
વેદાણા	૨૮૮૦	૪૨૯–૪૩૦		
વેરાવળ	૧૮૦૩–૧૮૦૫	૨૬૯–૨૭૦		
વેરોવાલ	૩૮૮૬	૫૮૧–૫૮૨		
વેલાર	૨૯૭૧	૪૪૧–૪૪૨	૧૪૨	૨૬૪
વેલાંગરી	૩૦૪૮	૪૫૩–૪૫૪		
વેલેલાર	૧૨૫૮	૧૮૩–૧૮૪		
વેણાવદર	૧૪૮૮	૨૧૫–૨૧૬		
વૈભારગિરિ				૪૬૧
વૈર	૨૪૭૩	૩૭૧–૩૭૨		
વૈશાલી				૪૮૬
વંથલી:(સોરઠ)	૧૭૫૯	૨૬૭–૨૬૮	૬૪	૧૩૨
વંડા	૧૭૧૯	૨૫૫–૨૫૬		
વાંકલી	૨૭૩૯	૪૦૯–૪૧૦		
વાંકાનેર	૫૮૮	૮૫–૮૬		
વાંકાનેર	૧૪૭૧–૧૪૭૨	૨૧૩–૨૧૪		
વાંકી	૧૮૬૩	૨૭૯–૨૮૦		
વાંકુ	૧૯૧૪	૨૮૭–૨૮૮		
વાંગી	૪૦૨૯	૬૦૭–૬૦૮		
વાંગી	૪૦૮૪	૬૧૫–૬૧૬		
વીંછણુ	૧૧૭૯	૧૭૧–૧૭૨		
વીંછિયા	૧૪૨૦	૨૦૫–૨૦૬		
વાંઝ	૬૨૫	૯૧–૯૨		
વીંઝાણુ	૧૯૩૩	૨૮૯–૨૯૦		
વાંટાવદર	૧૪૫૪	૨૧૧–૨૧૨		
વાંઠ	૧૯૫૫	૨૯૩–૨૯૪		
વાંઢિયા	૧૯૮૧	૨૯૭–૨૯૮		
વાંદરા	૬૭૪	૯૯–૧૦૦		
વાંભોરી	૩૯૮૩	૬૦૧–૬૦૨		
વાંસદા	૬૧૦	૮૯–૯૦		
વાંસવાડા (સ્ટેટ)	૩૮૨૫–૩૮૨૬	૫૬૭–૫૬૮		
વાંસા	૮૬૭	૧૨૭–૧૨૮		
વોંધ	૧૯૭૭	૨૯૫–૨૯૬		
વ્યારા	૪૪૪	૬૩–૬૪		
વ્યારા	૫૮૩	૮૫–૮૬		
શકરપુર	૩૬૫–૩૬૬	૫૧–૫૨		
શત્રુંજય	૧૫૩૨–૧૬૫૮, ૧૬૭૬–૧૬૮૨	૨૨૩–૨૪૬	૫૮	૯૮
શાહજહાંપુર	૪૨૮૨	૬૫૧–૬૫૨		
શાહપુરા	૩૭૯૬–૩૭૯૯	૫૬૩–૫૬૪		
શાહાપુર	૩૯૯૨	૬૦૧–૬૦૨		
શિકારપુર	૧૯૮૨	૨૯૭–૨૯૮		
શિયાટ	૨૫૫૨	૩૮૧–૩૮૨		
શિરપુર	૪૧૧૦–૪૧૧૧	૬૧૯–૬૨૦		
શિરશાળા	૪૧૦૬	૬૧૭–૬૧૮		
શિરશાળા	૪૧૦૮	૬૧૯–૬૨૦		
શિરોડી	૩૦૦૦	૪૪૫–૪૪૬		
શિરોહી	૨૯૮૫	૪૪૩–૪૪૪		
શિવગઢ	૩૨૦૪	૪૭૯–૪૮૦		
શિવગંજ	૨૮૧૧–૨૮૧૭	૪૧૯–૪૨૦		
શિવપુરી	૨૩૬૬–૨૩૬૭	૩૫૫–૩૫૬		
શિવા	૧૮૩૮	૨૭૩–૨૭૪		
શિવાજીનગર (ભાણુરડા)	૩૯૧૮	૫૯૧–૫૯૨		
શિહોર (છાવણી)	૩૨૯૮	૪૯૧–૪૯૨		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ.નં.	વિ.નોં. ગામ નં.	વિ.નોં. પૃ.નં.
સીસોદા	૩૬૫૨	૫૪૩–૫૪૪		
સુઇગામ	૮૨૧	૧૧૯–૧૨૦		
સુખેડા	૩૧૭૦	૪૭૩–૪૭૪		
સુજાનગઢ	૨૪૦૮–૨૪૧૦	૩૬૧–૩૬૨		
સુજાનપુરા	૨૩૪૯	૩૫૧–૩૫૨		
સુજાપર	૧૯૨૫	૨૮૯–૨૯૦		
સુજાલપુર મંડી	૩૨૯૫	૪૯૧–૪૯૨		
સુજાલપુર શહેર	૩૨૯૬	૪૯૧–૪૯૨		
સુણાવ	૨૮૩	૩૯–૪૦		
સુથરી	૧૯૧૨	૨૮૭–૨૮૮	૭૧	૧૪૧
સુદામડા	૧૪૬૩	૨૧૩–૨૧૪		
સુદાસણા	૧૦૬૦	૧૫૫–૧૫૬		
સુનામ	૩૯૦૧	૫૮૩–૫૮૪		
સુનેલ	૩૪૪૮	૫૧૩–૫૧૪		
સુપા (કેડગામ)	૩૯૪૨	૫૯૫–૫૯૬		
સુપા (પવારનું)	૩૯૭૭	૫૯૯–૬૦૦		
સુમેર	૨૬૫૩	૩૯૫–૩૯૬		
સુમેરપુર (જૂનું)	૨૭૪૧	૪૦૯–૪૧૦		
સુમેરપુર (નવું)	૨૭૪૨–૨૭૪૪	૪૦૯–૪૧૦		
સુરત	૪૯૬–૫૬૯	૭૧–૮૪	૧૦	૨૯
સુરતગઢ	૨૪૬૫	૩૬૯–૩૭૦		
સુરપતગંજ (છાતાપુર)	૪૩૮૦	૬૬૭–૬૬૮		
સુરાણા	૨૧૯૧	૩૨૯–૩૩૦		
સુરાયતાં	૨૫૫૫	૩૮૧–૩૮૨		
સુરાસન	૮૩૦	૧૨૧–૧૨૨		
સુરેલ	૧૧૬૦	૧૬૯–૧૭૦		
સુવાણા	૩૭૫૪	૫૫૭–૫૫૮		
સુસારી	૩૨૨૭	૪૮૧–૪૮૨		
સૂરજ	૧૧૯૭	૧૭૫–૧૭૬		
સૂર્યપહાડ				૫૦૧
સેજકપુર	૧૪૬૪	૨૧૩–૨૧૪		
સેદરડા	૧૭૧૩	૨૫૫–૨૫૬		
સેંદરિયા	૨૮૮૧	૪૨૯–૪૩૦		
સેમડ	૩૫૮૧	૫૩૩–૫૩૪		
સેમલિયા	૩૧૪૮	૪૭૧–૪૭૨	૧૭૩	૩૧૬
સેરણા	૨૮૫૮	૪૨૫–૪૨૬		
સેરિસા	૧૨૨૬	૧૭૯–૧૮૦	૪૫	૭૭
સેલવાડા	૩૦૫૬	૪૫૫–૪૫૬	૧૫૯	૨૯૮
સેલાણા	૩૧૫૬–૩૧૫૭	૪૭૧–૪૭૨		
સેવાડી	૨૬૭૩–૨૬૭૪	૩૯૯–૪૦૦	૧૦૨	૨૧૦
સેવંત્રી	૩૬૦૮–૩૬૦૯	૫૩૭–૫૩૮		
સેસલી	૨૬૭૯	૪૦૧–૪૦૨	૧૦૩	૨૧૧
સોકલિયા	૨૫૮૯	૩૮૭–૩૮૮		
સોજતગેટ	૨૫૬૦	૩૮૩–૩૮૪		
સોજતસીટી	૨૫૪૨–૨૫૫૧	૩૭૯–૩૮૨		
સોજા	૧૨૧૯	૧૭૭–૧૭૮		
સોજીત્રા	૨૭૭	૩૯–૪૦		
સોનઈ	૩૯૮૨	૬૦૧–૬૦૨		
સોનગઢ	૧૭૩૯	૨૫૭–૨૫૮		
સોનગુફા				૪૬૦
સોલાપુર	૪૦૭૭–૪૦૭૯	૬૧૩–૬૧૪		
સોલાપુર	૪૦૯૬	૬૧૭–૬૧૮		
સંખવાલી	૨૮૩૩	૪૨૩–૪૨૪		
સંખારી	૯૨૬	૧૩૫–૧૩૬		
સંગમનેર	૩૯૮૯	૬૦૧–૬૦૨		
સંગેસરા	૩૬૮૬	૫૪૯–૫૫૦		
સંગ્રામગઢ	૩૮૧૦	૫૬૫–૫૬૬		
સંજીત	૩૩૬૯	૫૦૧–૫૦૨		
સંડેર	૧૧૩૦	૧૬૫–૧૬૬	૩૮	૮૧
સંધારા	૨૩૬૧	૩૫૩–૩૫૪		
સાંકરા	૮૬૫	૧૨૫–૧૨૬		
સાંગરિયા	૨૬૦૩	૩૮૯–૩૯૦		
સાંગલપુર	૧૩૩૬	૧૯૩–૧૯૪		
સાંગલી	૪૦૪૦–૪૦૪૨	૬૦૯–૬૧૦	૨૨૨	૩૮૪
સાંગાનેર	૨૨૯૪–૨૨૯૫	૩૪૫–૩૪૬		
સાંગાનેર	૩૭૫૧–૩૭૫૪	૫૫૭–૫૫૮		
સાંચોરી	૨૭૦૮	૪૦૫–૪૦૬		
સાંડેરાવ	૨૭૨૭–૨૭૨૮	૪૦૭–૪૦૮	૧૦૪	૨૧૨
સાંતપુર	૩૦૧૯	૪૪૯–૪૫૦	૧૫૩	૨૫૭
સાંતલપુર	૨૦૦૮–૨૦૧૧	૨૯૯–૩૦૨		
સાંતાક્રુઝ	૬૭૭	૯૯–૧૦૦		
સાંતેજ	૧૩૯૦	૨૦૧–૨૦૨		
સાંથલ	૧૧૮૬	૧૭૩–૧૭૪		
સાંથા	૨૪૭૨	૩૭૧–૩૭૨		
સાંધવ	૧૯૨૯	૨૮૯–૨૯૦		
સાંધાણ	૧૯૧૨	૨૮૫–૨૮૬		
સાંભર	૨૨૭૪	૩૪૧–૩૪૨		
સાંય ।	૧૯૩૧	૨૮૯–૨૯૦		
સાંવલના	૨૬૫૯	૩૯૭–૩૯૮		
સાંવેર	૩૧૯૯	૪૭૭–૪૭૮		
સિંધુ	૩૬૫૯	૫૪૫–૫૪૬		
સિંહપુરી (સારનાથ)				૪૩૬
સીંગપુર	૩૬૮૦	૫૪૭–૫૪૮		

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૃ. નં.	વિ.નોં. ગામ નં.	વિ.નોં. પૃ.નં.
સીંગોલી	૩૬૭૮	૫૪૭–૫૪૮		
સીંદરૂ	૨૭૨૯	૪૦૭–૪૦૮		
સીંધોડી	૧૯૧૬	૨૮૭–૨૮૮		
સુંડા	૨૮૩૨	૪૨૩–૪૨૪		
સુંદરિવાણા	૧૪૧૫	૨૦૫–૨૦૬		
સેંથીઆ	૪૩૮૬	૬૬૯–૬૭૦		
સોંભ	૨૩૭૭	૩૫૭–૩૫૮		
સ્યાદરા	૩૦૦૬	૪૪૭–૪૪૮		
સ્વર્ણગિરિ				૪૫૯
હડમતીઆ	૧૫૨૨	૨૨૧–૨૨૨		
હડાદ	૩૧૧૦	૪૬૧–૪૬૨		
હણાદ્રા (અણાદરા)	૩૦૫૫	૪૫૫–૪૫૬	૧૫૮	૨૯૬
હતનારા	૩૧૫૦	૪૭૧–૪૭૨		
હતુર્નીઆ	૩૪૨૩	૫૦૯–૫૧૦		
હથિયાણા	૩૬૮૩	૫૪૭–૫૪૮		
હનુમાનગઢ	૨૪૬૬	૩૬૯–૩૭૦		
હમીરગઢ	૩૬૪૮	૫૪૩–૫૪૪		
હરખજીના મુવાડા	૧૨૬૨	૧૮૩–૧૮૪		
હરજી	૨૮૬૬–૨૮૬૭	૪૨૭–૪૨૮		
હરડા	૪૨૨૬	૬૪૧–૬૪૨		
હરેલ	૩૭૫૩	૫૫૭–૫૫૮		
હરસોર	૨૫૨૪	૩૭૭–૩૭૮		
હરસોલ	૧૨૫૨	૧૮૩–૧૮૪		
હરસોલાવ	૨૨૫૪	૩૩૯–૩૪૦		
હરસોલી	૧૨૬૦	૧૮૩–૧૮૪		
હર્ષપુર				૨૦૪
હસ્તિકુંડી–હથુંડી–રાતા મહાવીર	૨૬૭૦	૩૯૯–૪૦૦	૧૦૧	૨૦૬
હસ્તિનાપુર	૪૨૭૫	૬૫૧–૬૫૨	૨૫૫	૪૬૩
હળવદ	૧૪૫૨	૨૧૧–૨૧૨		
હાટપીપલ્યા	૩૨૬૬	૪૮૭–૪૮૮		
હાડેજા	૩૦૯૬	૪૫૯–૪૬૦		
હાથરસ (સીટી)	૪૨૬૫	૬૪૯–૬૫૦		
હાપા	૧૩૦૯	૧૯૧–૧૯૨		
હાપુડ	૪૨૭૩	૬૫૧–૬૫૨		
હારીજ	૯૧૧	૧૩૩–૧૩૪	૨૪	૫૧
હાલા	૩૯૦૮	૫૮૭–૫૮૮	૨૧૪	૩૭૨
હાલાપુર	૧૯૩૬	૨૯૧–૨૯૨		
હાલામંજલ	૧૯૬૨	૨૯૩–૨૯૪		
હાલીવાડા	૨૯૯૮	૪૪૫–૪૪૬		
હાલીસા	૧૨૭૭	૧૮૫–૧૮૬		
હીરાપુર	૨૦૯	૨૯–૩૦		
હુબલી	૪૦૬૦–૪૦૬૧	૬૧૧–૬૧૨	૨૨૫	૩૮૬
હુરડા	૨૬૦૯–૨૬૧૦	૩૮૯–૩૯૦		
હૈદ્રાબાદ	૪૧૪૪–૪૧૪૮	૬૨૭–૬૨૮	૨૩૪	૩૯૫
હોશિયારપુર	૩૮૯૨–૩૮૯૩	૫૮૧–૫૮૨	૨૦૯	૩૬૮
હોસંગાબાદ	૪૨૨૩	૬૪૧–૬૪૨		
હાંસલપુર	૩૩૪૮	૪૯૯–૫૦૦		
હાંસોટ	૪૮૯	૬૯–૭૦		
હિમતનગર	૧૨૯૮–૧૨૯૯	૧૮૯–૧૯૦		
હીંગનઘાટ	૪૧૮૧	૬૩૫–૬૩૬		
હીંડોન સીટી	૨૩૭૦	૩૫૫–૩૫૬		

નોંધ:—આ સૂચીમાં જે નાના અક્ષરો (પાઈકા)માં ગામોનાં નામો છે, તે માત્ર કોઠાઓમાં આપેલાં છે, પરંતુ જે નામો જાડા મોટા અક્ષરો (પાઈકા બ્લેક)માં આપેલાં છે તે નામો કોઠાઓમાં આપવા ઉપરાંત એ વિશે વિશેષનોંધમાં વર્ણન આપેલું છે, જેમાં ગામ નંબર અને વિશેષનોંધનો પૃષ્ઠ નંબર પણ સૂચવ્યો છે. વળી, જે ગામોનાં નામો પાતળા નાના મોટા અક્ષરો (સવાઈ)માં આપેલાં છે, તે નામો કોઠાઓમાં નથી; કેમકે તે સ્થળો આજે જૈનો માટે વિસ્મૃત, નામશેષ કે ખંડિત બનેલાં છે છતાં તેનું વર્ણન તે તે પૃષ્ઠ ઉપર નજીકના મુખ્ય ગામના પેટામાં આપેલું છે. પેટામાં આપેલાં ગામનાં નામોનો સંખ્યાનંબર ત્યાં આપ્યો નથી, જે અમે સાથેની 'વિશેષનોંધસૂચી'માં તે તે ગામના નામ સાથે દર્શાવ્યો છે.

પરિશિષ્ટ

વર્ગ ૧ : ઘટનાઓની સાલવાર સૂચી

વિ. સં. પૂર્વે — **ઘટના**

૫૦૦૦ વર્ષની સામગ્રી મોહેન્-જો-દારોના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યાનું મનાય છે : ૩૭૨

૮ (ઈ. સ. પૂ. ૯)મી શતાબ્દીમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભ. નો જન્મ બનારસ-કાશીમાં થયો હતો : ૪૩૪

–(ઇ. સ. પૂ. ૮)મી શતાબ્દીમાં મથુરાના જૈન સ્તૂપને ઈંટોથી મઢી લેવામાં આવ્યો હતો : ૪૨૪

–(ઈ. સ. પૂ. ૮)મી શતાબ્દીનો જૈન સ્તૂપ અહિચ્છત્રામાં રામનગર પાસેથી મળી આવ્યો છે : ૪૨૩

૫૦૪ (ઈ. સ. પૂ. ૫૬૧)માં વિદ્યુન્માલીએ જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા ભરાવી હશે એવા પારંપરિક અનુમાન ઉપરથી જીવંતસ્વામીની પ્રતિમાનો ઇતિહાસ જૈનોના મૂર્તિપૂજા અને મૂર્તિશાસ્ત્રની રચનામાં અગત્યનો ફાળો નોંધાવે છે એમ માનવું રહ્યું : ૩૨૭

૪૫૦ (વીર નિ૦ સં૦ ૨૦)માં અવંતીમાં પાલક રાજા મરણ પામ્યો : ૩૦૯

૪૫૦ થી વિ. સં. ૭૫૦–૮૫૦ (ઈ. સ. પૂ. ૪૦૦ થી ઈ. સ. ૬૦૦–૭૦૦) વર્ષ સુધી અહિચ્છત્રા નગરી આબાદ હતી : ૪૨૨

૪૪૬ (વીર નિ૦ સં૦ ૨૪)માં અવંતિવર્ધન રાજાએ શ્રીજંબૂસ્વામી પાસે દીક્ષા લીધી : ૩૦૯

૪૪૪ માં ઉદાયી રાજા ગાદીએ આવ્યો એટલે તેની આસપાસના સમયમાં પાટલીપુત્રની સ્થાપના કરવામાં આવી એમ મનાય : ૪૭૫

૪૨૩ (ઈ. સ. પૂ. ૪૮૦)માં અજાતશત્રુ રાજાએ સુનિદ્ધ અને વસ્સકાર નામના પ્રધાન મંત્રીઓ દ્વારા પાટલીપુત્ર–પટણા વસાવ્યું અથવા કિલ્લો બંધાવ્યો એમ બૌદ્ધગ્રંથ 'મહાવગ્ગ'થી જણાય છે : ૪૭૫

૪–૫ (ઈ. સ. પૂ. ૪–૫) સૈકાના સ્થાપત્ય સાથે સામ્ય ધરાવતું શિલ્પ–સ્થાપત્ય ઓરિસ્સાની ઉદયગિરિ–ખંડગિરિની ગુફાઓમાં છે : ૫૦૪, ૫૦૬

૪ (ઈ. સ. પૂ. ૪)થી શતાબ્દીમાં જૈનોમાં પ્રચલિત મૂર્તિપૂજા વિષયક ઐતિહાસિક સૂચન ખારવેલના શિલાલેખમાંથી મળી આવે છે : ૪૬૫, ૫૦૬

વિ. સં. પૂર્વે — **ઘટના**

૩૮૯ (ઇ. સ. પૂ. ૪૪૬)માં મુનિવેષધારી વિનયરત્નના હાથે ઉદયન રાજાનું મૃત્યુ થયું : ૪૭૫

૩૪૬ (ઈ. સ. પૂ. ૨૮૯) સુધી એટલે ભગવાન મહાવીરના સમયથી લઈને એ સંપ્રતિના સમય સુધી દક્ષિણનો પ્રદેશ જૈન સાધુઓના વિહારને યોગ્ય નહોતો : ૩૭૩

૩૨૧ (વીર નિ૦ સં૦ ૧૪૯)માં ચંદ્રરાય કલિંગની ગાદીએ આવ્યો : ૫૦૫

૩ (ઈ. સ. પૂ. ૩)જી શતાબ્દીમાં શ્રીસ્થૂલિભદ્રસૂરિ વિદ્યમાન હતા : ૪૭૬

–(ઈ. સ. પૂ. ૩)જી શતાબ્દીની મૌર્યકાલીન મૂર્તિઓ પટણા પાસેના લોહાનીપુરથી મળી આવી છે : ૪૧૨

–જા (ઇ. સ. પૂર્વે ૩ જા) સૈકાનાં અથવા તેથી કંઈક પાછલા કાળનાં ચિત્રો રામગિરિ પર્વતમાં આવેલી જોગીમારા ગુફામાં છે, જે ભારતીય ચિત્રકળાના પ્રાચીનતમ ઉપલબ્ધ નમૂનાઓ ગણાય છેઃ અને અભિલેખોની લિપિ પણ ડૉ. બ્લાખના મતે ઈ. સ. પૂર્વ ત્રીજી શતાબ્દીની મનાય છે : ૪૦૩

૨૫૪ (ઈ. સ. પૂ. ૩૧૧)માં શ્રીસ્થૂલિભદ્રસૂરિ પાટલીપુત્રમાં સ્વર્ગસ્થ થયા : ૪૭૬

૨૫૫ થી ૨૨૫ (વીર નિ૦ સં. ૨૧૫ થી ૨૪૫)માં આર્ય મહાગિરિએ દશાર્ણકૂટ ઉપર તપસ્યા કરી હતી : ૩૧૦

૨૫૦ (ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦) લગભગની સાલમાં બનેલી બે પ્રાચીનતમ જિનપ્રતિમાઓ પટણાના મ્યુઝિયમમાં વિદ્યમાન છે : ૪૭૯

૨૩૧ (વીર નિ૦ સં. ૨૩૯)માં મગધરાજ અશોકે કલિંગ પર ચડાઈ કરી વિજય મેળવ્યો : ૫૦૫

૨૨૬ (વીર નિ૦ સં૦ ૨૪૪)માં સ્વર્ગસ્થ થયેલા અશોકે કલિંગ પર જીત મેળવી : ૫૦૪

૨૨૫ થી ૧૭૯ (વીર નિ૦ સં૦ ૨૪૫ થી ૨૯૧) માં આર્ય સુહસ્તિસૂરિ અને આર્યા સુવ્રતા ગણિની વગેરે વિદિશા આદિમાં રહેલી જીવંતસ્વામીની મૂર્તિઓનાં દર્શન માટે પધાર્યા હતા અને ઉજ્જૈનમાં ચતુર્માસ રહ્યા હતા : ૩૦૯, ૩૧૦

૨૨૦ (વીર નિ૦ સં૦ ૨૫૦) લગભગમાં મહાકાલે પિતા અવંતિસુકુમાલના સ્મારકરૂપે ઉજ્જૈનમાં ક્ષિપ્રા નદીના કાંઠે અવંતિપાર્શ્વનાથનું વિશાળ મંદિર બનાવ્યું, જે મહાકાલ મંદિર નામે ખ્યાતિ પામ્યું : ૩૧૦, ૩૨૩

૨૧૨ થી ૧૭૫ (ઇ. સ. પૂ. ૨૬૯ થી ૨૩૨)ના ગાળામાં પ્રયાગના કિલ્લામાં અશોકસ્તંભ રચવામાં આવ્યો : ૪૬૯

૨૦૬ થી ૧૬૬ (ઈ. સ. પૂ. ૨૬૩ થી ૨૨૩) સુધી આગરા–અગ્રવનના પ્રદેશ ઉપર સમ્રાટ અશોકનો અધિકાર હતો : ૪૩૭

૨–૩ (ઈ. સ. પૂ. ૨–૩) શતાબ્દીનાં સંસ્મરણો હાથીગુફામાં આવેલા સમ્રાટ ખારવેલના લેખમાં અંકિત છે : ૫૦૧

૨ (ઈ. સ. પૂર્વે ૨)જી શતાબ્દીમાં મહારાજા ખારવેલના શાસનનાં ૧૩ વર્ષોની ઘટનાઓ ઉદયગિરિમાં આવેલા હાથીગુફાના શિલાલેખમાં ઉત્કીર્ણ છે : ૫૦૩

–(ઈ. સ. પૂ. ૨)જી શતાબ્દીમાં થયેલા મહારાજા ખારવેલે કલિંગને ફરીથી સમૃદ્ધિ અર્પી અને ભારતમાં ગણનાપાત્ર સામ્રાજ્ય બનાવ્યું : ૫૦૩

–(ઇ. સ. પૂ. ૨) જી શતાબ્દીમાં મથુરા ઉત્તરાપથના રાજમાર્ગ ઉપર વિશાળ નગર ગણાતું : ૪૨૫

૧૯૫ (વીર નિ૦ સં૦ ૨૭૫)માં વુડ્ઢરાજ કલિંગનો રાજા થયો : ૫૦૫

૧૭૦ (વીર નિ૦ સં૦ ૩૦૦)માં ભિક્ખુરાય કલિંગનો સ્વામી બન્યો : ૫૦૫

૧૫૦ માં ખારવેલના સમયે કલિંગ પોતાની સમૃદ્ધિ અને સંસ્કારમાં આગળ પડતો ભાગ ભજવતું હતું : ૪૧૫

–લગભગ (ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦)ના અક્ષરોમાં લખાયેલો એક મહત્ત્વપૂર્ણ શિલાલેખ ડૉ. ફુહરરને મથુરાથી મળી આવ્યો છે : ૪૨૫

૧૪૩ (વીર નિ૦ સં૦ ૨૨૭)માં ક્ષેમરાજ કલિંગનો રાજા થયો : ૫૦૫

૧૪૦ (વીર નિ૦ સં૦ ૩૩૦)માં ભિક્ખુરાય–ખારવેલ સ્વર્ગસ્થ થયો : ૫૦૬

૧૦૮ (વીર નિ૦ સં૦ ૩૬૨)માં રાજા વક્રરાય સ્વર્ગસ્થ થયો : ૫૦૬

૧૦૦ (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦) લગભગમાં ચક્રવર્તી ખારવેલે મધ્યપ્રદેશમાં જૈનત્વના પ્રસાર માટે પ્રયત્ન કર્યો હતો : ૪૦૩

૭૫ (વીર નિ૦ સં૦ ૩૯૫)માં રાજા વિદુહરાય સ્વર્ગસ્થ થયો : ૫૦૬

વિક્રમસંવત

૧ પહેલાંનો સ્તૂપ મોહેન–જો–દારોમાંથી મળી આવેલો માનવામાં આવે છે :

–(ઇ. સ. પૂર્વેની) બે જિનમૂર્તિઓ અને કેટલાંક જૈન પરિકરો શ્રાવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળેલાં છે : ૪૮૩, ૪૮૪

–(ઈ. સ.) પૂર્વે અહિચ્છત્રાના જૈન તીર્થનો મહિમા જળહળતો હતો : ૪૨૨

–(ઇ. સ. પૂર્વે)ની કેટલીય સદીઓ પહેલાં પુંડ્રવર્ધન જૈનધર્મનો કિલ્લો ગણાતું : ૪૧૨

–(ઇ. સ.) ની કેટલીયે શતાબ્દીઓ પૂર્વે મથુરામાં મૂર્તિનિર્માણ થવા લાગ્યું હતું : ૪૨૬

–(ઇ. સ.) પૂર્વે તથા ઈંડોસિથિયન સમયના મથુરાના શિલાલેખો એ સમયના જૈનધર્મની પ્રગતિનો અચૂક ખ્યાલ આપે છે : ૪૨૬

–(ઈ. સ.)ની શરૂઆતથી કે તે પહેલાંથી લઈને બંગાળની વિવિધ સંસ્કૃતિઓમાં જૈન સંસ્કૃતિનું સ્થાન મુખ્ય હોવાનું મળી આવેલાં પુરાતાત્ત્વિક પ્રમાણોથી જણાય છે : ૪૧૪

–(ઇ. સ.)ની પ્રારંભિક અથવા પૂર્વ શતાબ્દીમાં સોપારાથી એક આર્યિકા–સાધ્વીઓનો સંઘ રાજગૃહ તીર્થની યાત્રાએ આવ્યો હતો : ૪૫૪

–(ઇ. સ. પૂ. ૧)લા સૈકાથી અર્વાચીન, ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિ ઉપરની કેટલીક ગુફાઓને બાદ કરતાં, નથી : ૫૦૬

૧ ચૈત્ર સુદિ ૧ ને ગુરુવારે ઉજ્જૈનના રાજાએ ભાટ દેશ નિવાસી મહાક્ષપટલિક પરમ શ્રાવક, શ્વેતાંબર મતના અનુયાયી બ્રાહ્મણ ગૌતમપુત્ર કાત્યાયનદ્વારા મહાકાલ મંદિરને ૨૫૫ ગામો સમર્પણ કર્યાની શાસનપટ્ટિકા આપી : ૩૨૪

–માં શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિએ વિક્રમાદિત્ય રાજાની સમક્ષ મહાકાલ મંદિરમાં પધરાવેલા લિંગનો સ્ફોટ કરી બતાવ્યો ત્યારે રાજાએ એક શાસનપત્ર લખી આપી એ મંદિર જૈનોને અર્પણ કર્યું : ૩૧૦

૫૨ (વીર નિ૦ સં૦ ૫૨૨)માં આર્ય રક્ષિતસૂરિનો જન્મ થયો હતો : ૩૧૮

–(વીર નિ૦ સં૦ ૫૨૨)માં દશપુરમાં જન્મેલા આર્ય રક્ષિતસૂરિએ અધ્યાપક વિંધ્યની પ્રાર્થનાથી જૈન સાહિત્યને ચાર અનુયોગોમાં વિભાજિત કર્યું : ૩૧૬

૭૦ (ઇ. સ. ૧૨૭) અથવા પછીનો સમય કુશાણ રાજાઓનો હોવાનું કેટલાક વિદ્વાનો માને છે : ટિ૦ ૩૬૪

૧ લા સૈકા (ઇ૦ સ૦ ના પ્રારંભ)ની એક સરસ્વતી દેવીની મૂર્તિ મથુરાના કંકાલીટીલામાંથી મળી આવી છે : ૪૨૯

–લા સૈકાની શરૂઆતમાં આર્ય કાલકસૂરિએ ગર્દભિલ્લ રાજાને ઉજ્જૈનના સિંહાસન ઉપરથી ઉતારી તેના સ્થાને શકસ્તાનના શાહીઓને સ્થાપ્યા : ૩૨૨

—લા સૈકા (ઈ. સ. ના પ્રારંભ)માં લખાયેલા લેખ-વાળી મૂર્તિ મથુરાના કંકાલીટીલામાંથી મળી આવી છે : ૪૨૮

—લા સૈકા (ઈ. સ.ની ૨જી શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધ)માં ભારતમાં આવેલા ટોલેમીએ અહિચ્છત્રાનો અડીસદ્ર નામે ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૪૨૨

—લા સૈકા લગભગમાં આર્ય વજ્રસ્વામી પાટલીપુત્રમાં આવ્યા હતા : ૪૭૬

—લા સૈકામાં થયેલા શ્રીવિમલસૂરિએ 'પઉમચરિય'માં જણાવ્યું છે કે, ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ શ્રેણિક મહારાજાને 'રામાયણ'ની કથાનો ઉપદેશ આપ્યો : ૪૫૭

—લા સૈકામાં મહારાષ્ટ્રની રાજધાની પ્રતિષ્ઠાન–પૈઠણમાં સાતવાહન નામે જૈનધર્મી રાજા હતો : ૩૭૪

—લા સૈકાનો જૈન મહાકવિ તિરુવલ્લુરનો 'કુરલ–તિરુકુરલ' નામે ગ્રંથ સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે : ૩૭૭

—લા સૈકામાં તક્ષશિલાનો ભંગ થયો એમ પુરાતત્ત્વનાં સાધનોથી જણાય છે : ટિ૦ ૩૬૪

—લા (ઇ. સ. ના ૧) સૈકામાં આર્ય સમિતસૂરિએ બ્રહ્મદ્વીપના ૫૦૦ તાપસોને જૈનધર્મમાં દીક્ષિત કર્યા હતા : ૪૦૩

—લો અને બીજા મતે ૫–૬ ઠ્ઠો સૈકા શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરનો સત્તાકાળ હતો : ૩૦૪

—લા સૈકા જેટલું પ્રાચીન લક્ષ્મણી તીર્થ જણાય છે : ૩૬૩

૧–૨ (ઈ. સ. ના ૧–૨) સૈકામાં તો જૈનાચાર્યોએ મધ્ય-પ્રદેશમાં પોતાનું મથક સ્થાપેલું હોવાનું જણાય છે : ૪૦૩

—ના (ઇ. સ. ૧–૨) સૈકાની સોનગુફા રાજગૃહના વૈભારપર્વત પર જતાં મણિયાર મઠની સામે છે, જેમાં જૈન શિલાલેખ કોતરેલો જોવાય છે (જે વૈરદેવ એટલે ઘણું કરીને શ્રીવજ્રસ્વામીનો નિર્દેશ કરે છે) : ૪૬૧

૧ થી ૩ શતાબ્દીના વચગાળાના સમયમાં થયેલા વાચકવર્ય શ્રીઉમાસ્વાતિ મહારાજે પાટલીપુત્રમાં રહીને જ 'તત્ત્વાર્થ-સૂત્ર'ની રચના કરી હતી : ૪૭૬

૧ થી ૮ મા સૈકા સુધી જૈનધર્મ દક્ષિણ ભારતનો શક્તિશાળી અને સર્વોપરિ ધર્મ હતો, એમ જૈન સાહિત્યની હકી-કતોથી જણાય છે : ૩૭૪

૧૦૬ (કુશાન સં. ૯)ના લેખવાળી મૂર્તિ મથુરાથી મળી આવેલી તે લખનૌ મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૨૯

૧૦૮ માં શત્રુંજયનો ઉદ્ધાર કરાવનાર મધુમતી (મહુવા)ના શ્રેષ્ઠી જાવડિશાહે ભગવાન ઋષભદેવની પ્રતિમા તક્ષ-શિલામાંથી મેળવી શત્રુંજય તીર્થમાં મૂળનાયક તરીકે સ્થાપન કરી હતી : ૩૫૦, ૩૬૩

૧૦૯ (કુશાન સં. ૧૨)ના લેખવાળી મૂર્તિ રામનગરમાંથી મળી આવી છે : ૪૨૪

—(કુશાન સં. ૧૨)ની એક જિનમૂર્તિના પદ્માસન ઉપરનો લેખ અહિચ્છત્રાથી મળી આવ્યો છે : ૪૨૩

૧૧૪ (વીર નિ૦ સં૦ ૫૮૪)માં ગોષ્ઠામાહિલે મંદસોરમાં અબદ્ધિક સિદ્ધાંતની પ્રરૂપણા કરવાથી તેને સાતમા નિહ્નવરૂપે ગણવામાં આવ્યો : ૩૧૯

—માં આર્ય શ્રીવજ્રસ્વામીનું કુંજરાવર્તગિરિ ઉપર નિર્વાણ થયું : ૩૧૦, ૩૨૮

૧૨૨ (વીર નિ૦ સં૦ ૫૯૨)માં આર્ય રક્ષિતસૂરિએ આગમ સાહિત્યને ચાર અનુયોગમાં વિભાજિત કર્યું : ૩૧૯

૧૨૭ (વીર નિ૦ સં૦ ૫૯૭)માં આર્ય રક્ષિતસૂરિનો સ્વર્ગ-વાસ દશપુર–મંદસોરમાં થયો : ૩૧૯

૧૩૭ (કનિષ્ક સં૦ ૪૦)ના ઉલ્લેખોવાળી જૈન મૂર્તિઓ અહિચ્છત્રાથી મળી આવી છે : ૪૨૨

૧૪૫ (કુશાન સં. ૪૮)ની સાલની મથુરાના કંકાલીટીલાથી મળી આવેલી મૂર્તિ લખનૌના અજાયબઘરમાં છે : ૪૩૦

૧૫૩ થી ૨૦૯ (ઇ. સ. ૯૬ થી ૧૫૨) સુધીના કોતરેલા લેખવાળો એક જૈન મંદિરનો સભામંડપ અહિચ્છત્રામાંથી મળી આવ્યો છે : ૪૨૪

૧૫૫ (કુશાન સં. ૫૮)ની સાલની મથુરાના કંકાલીટીલાથી મળી આવેલી મૂર્તિ લખનૌના અજાયબઘરમાં છે : ૪૩૦

૧૫૭ (કુશાન સં. ૬૦)ની એક જિનમૂર્તિ લખનૌના અજાયબ-ઘરમાં છે : ૪૨૦

૧૫૯ (કનિષ્ક સં. ૬૨, ઇ. સ. ૧૦૪)માં રાઢના જૈન સાધુની પ્રાર્થનાથી જૈન મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી : ૪૧૨

૧૬૮ (કુશાન સં. ૭૧)ની સાલની મથુરાના કંકાલીટીલામાંથી મળેલી મૂર્તિ લખનૌના અજાયબઘરમાં છે : ૪૩૦

૧૭૧ (કુશાન સં. ૭૪)ની સાલની મથુરાના કંકાલીટીલામાંથી મળી આવેલી જિનમૂર્તિ લખનૌના અજાયબઘરમાં છે : ૪૩૦

—(કનિષ્ક સં. ૭૪)ના ઉલ્લેખવાળી જૈન મૂર્તિ અહિ-ચ્છત્રાથી મળી આવી છે : ૪૨૨

—(કુશાન સં. ૭૪)ની સાલનો જિનમૂર્તિના પબાસનનો લેખ અહિચ્છત્રાથી મળી આવ્યો છે : ૪૨૪

૧૭૬ (કુશાન સં. ૭૯)ના લેખવાળી મૂર્તિ મથુરાના કંકાલી-ટીલામાંથી મળી આવી છે : ૪૨૮

૧૭૭ (કુશાન સં. ૮૦)ની સાલની મથુરાના કંકાલીટીલામાંથી મળી આવેલી એક જિનમૂર્તિ લખનૌના અજાયબઘરમાં છે : ૪૩૦

૧૮૯ (કુશાન સં. ૯૨)ની સાલની એક જિનમૂર્તિ લખનૌના અજાયબઘરમાં છે : ૪૨૦

૧૯૦ (કુશાન સં. ૯૩)ની સાલની એક જિનમૂર્તિ લખનૌના અજાયબઘરમાં છે : ૪૨૦

૪૮૧ થી ૫૧૧ (ઈ. સ. ૪૨૪ થી ૪૫૪) સુધી રાજ્ય કરનાર શક્રાદિત્ય કુમારગુપ્તનું ધ્યાન નાલંદાના સ્થળ પર આકર્ષાયું : ૪૪૮

૪૭૯ (ગુ. સં. ૧૫૯) માં બ્રાહ્મણ દંપતીએ વટગોહલી વિહારના અર્હંતની પૂજા માટે દાન આપ્યાનું એક તામ્રપત્ર પહાડપુરથી મળી આવ્યું છે : ૪૧૩

૫ મા સૈકામાં મૃગેશવર્માએ કાલબંગ નામક ગામ આર્હત મંદિરો, શ્વેતપટ મહાશ્રમણ સંઘ અને નિર્ગ્રંથ મહાશ્રમણો માટે સંઘને અર્પણ કર્યું હતું : ૩૭૫

—મા સૈકાના મૃગેશવર્માના ગુફાલેખથી જણાય છે કે, શ્વેતાંબર આચાર્યો પણ દક્ષિણના પ્રદેશમાં પર્યાપ્ત સંખ્યામાં વિહરતા હતા : ૩૭૫, ૩૭૮

—મા સૈકામાં શ્રીસમુદ્રસૂરિની સત્તા હતી એમ પટ્ટાવલીઓના આધારે જણાય છે : ૩૩૭

—મા સૈકા લગભગમાં રચાયેલા 'વસુદેવહિંડી' માં ઉલ્લેખ છે કે, કુરુજનપદ (બ્રહ્મસ્થલ) માં હસ્તિનાપુરના રાજા વિશ્વસેન હતા : ૪૬૪

—મા સૈકામાં મહાનાભ કવિએ 'મહાવંશ કાવ્ય' રચ્યું, જેમાં સિંહલદ્વીપમાં જૈન આચાર્યો વિહરતા હોવાનું અને જૈન મંદિરો હોવાનું જણાવ્યું છે : ૩૭૮

—મા સૈકા પૂર્વે પહાડપુરનો મઠ જૈનોએ બનાવેલો હતો એમ પ્રમોદલાલ પાલ જણાવે છે : ૪૧૩

—મા સૈકામાં રાજગૃહમાં આવેલા ચીનીયાત્રી ફાહિયાને એ નગરને ધ્વસ્ત હાલતમાં જોયું હતું : ૪૫૪

—મી શતાબ્દીના ચીનીયાત્રી ફાહિયાને સારનાથના સ્થળની નોંધ લીધી છે : ૪૩૭

—મા સૈકાના ચીનીયાત્રી ફાહિયાને શ્રાવસ્તીનું વર્ણન કરેલું છે : ૪૮૨

—મા સૈકામાં હૂણોએ મથુરાના જૈન સ્તૂપને તોડી-ફોડી નાખ્યો : ૪૨૫

૫—૬ સૈકામાં રચાયેલા 'વસુદેવહિંડી' ગ્રંથમાં શૌરીપુરની સ્થાપના સંબંધી ઉલ્લેખ મળે છે : ૪૩૧

૫૩૫ (ગુપ્ત સં. ૧૫૯, ઈ. સ. ૪૭૮) નું એક તામ્રપત્ર પહાડપુર સ્તૂપમાંથી મળી આવ્યું છે જે ત્યાં જૈન મંદિર હોવાનું સૂચન કરે છે : ૫૦૦

૫૭૨ (ઈ. સ. ૫૧૫) નો શિલાલેખ ગ્વાલિયરમાં આવેલા સૂર્યમંદિરમાં છે : ૪૧૬

૬ ઠ્ઠી શતાબ્દીમાં ચૌલુક્ય રાજા પુલકેશી (પહેલા) એ પલ્લવો પાસેથી બદામી લઈ લીધું : ૩૮૭

—ઠ્ઠા સૈકામાં શ્રીદેવગુપ્તસૂરિ વિદ્યમાન હતા : ૪૨૩

—ઠ્ઠા સૈકામાં હૂણોના નાયક મિહિરકુલે સારનાથ પર આક્રમણ કર્યું : ૪૩૭

—ઠ્ઠા સૈકાની એક જિનમૂર્તિ જે પલામૂ સ્થાનથી મળી આવેલી તે પટણાના મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦

૬—૭ મી શતાબ્દીની જિનમૂર્તિઓ તાલનપુરના જૈન મંદિરમાંની લાગે છે : ૩૨૦

૬૦૭ (ઈ. સ. ૫૫૦)માં ભરાયેલી શ્રીજીવંતસ્વામીની મૂર્તિ અકોટામાંથી મળી આવી છે : ૩૨૭

૬૧૨ ના ચૈત્ર સુદિ ૫ ને મંગળવારે મંડપદુર્ગના મધ્યભાગે રહેલા તારાપુરના શ્રીપાર્શ્વ જિનાલયમાં ધનકુબેર શાહ ચંદ્રસિંહ અને તેની પત્ની જમનાએ પુત્રના કલ્યાણ અર્થે શ્રીચંદ્રપ્રભ જિનબિંબ ભરાવ્યું અને તેની શ્રીજગચ્ચંદ્રસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી, એવો લેખ તાલનપુરના શ્રીઆદિનાથ જિનાલયની મૂર્તિ પર છે : ૩૧૬, ૩૨૦, ૩૨૨

૬૪૨ (શક સં. ૫૦૭)નો એક શિલાલેખ ઐહોલના જૈન ગુફામંદિરમાંથી મળી આવે છે : ૩૮૮

૬૫૭ થી ૬૮૨ (ઈ. સ. ૬૦૦ થી ૬૨૫)માં થયેલા પલ્લવ સમ્રાટ મહેંદ્રવર્માને (પહેલાએ) સિત્તાનવાસલનું જૈન ગુફામંદિર બંધાવ્યું : ૩૯૦

૬૮૦ માં કુલ્પાકમાં શંકરગણ રાજાએ ભવ્ય મંદિર બંધાવી તેના નિભાવ ખર્ચ માટે બાર ગામનું શાસન લખી આપ્યું : ૩૭૬

૬૮૬ (ઈ. સ. ૬૨૯)માં ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગે ભાંદકભદ્રાવતીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૪૦૭

૬૯૧ (શક સં. ૫૫૬)નો એક શિલાલેખ ઐહોલના જૈન ગુફામંદિરમાંથી મળી આવે છે : ૩૮૮

૭ મા સૈકામાં શંકરગણ નામના રાજાએ કુલ્પાક તીર્થનું જૈન મંદિર બંધાવી, શ્રીમાણિક્યસ્વામીની મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત કરાવી : ૩૭૬, ૪૦૪

—મા સૈકાની બે અર્ધપદ્માસનસ્થ ખંડિત જિનપ્રતિમાઓ અન્નાવાસલ ગામના સીમાડે પડેલી છે : ૩૯૨

—મા સૈકાની બે અર્ધપદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમાઓ એઝવાડાના મ્યુઝિયમમાં છે : ૩૯૪

—મા સૈકાની શ્રીમહાવીરસ્વામીની મૂર્તિ, જે દેવીયગ્રામથી મળી આવેલી, તે મદ્રાસના સેંટ્રલ મ્યુઝિયમમાં છે : ૩૯૦

—મા સૈકામાં સં. રત્ના શેઠ કાશ્મીરથી સંઘ લઈને ગિરનાર તીર્થની યાત્રાએ ગયા હતા : ૩૬૪

—મા સૈકામાં વૃદ્ધભોજ રાજા હતો એમ મનાય છે : ૩૨૪

—મા સૈકા સુધી રાજગૃહના વૈભારગિરિ ઉપર આવેલા કાલશિલા નામના વિશાળ ચટ્ટાણ ઉપર નિર્ગ્રંથ મુનિઓ તપશ્ચર્યા કરવા આવતા એમ હુએનત્સાંગની નોંધથી જણાય છે : ૪૬૦

—મા સૈકામાં તક્ષશિલામાં આવેલા ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગે તક્ષશિલાના ધર્મચક્ર જૈન તીર્થને બૌદ્ધોનું બતાવ્યું છે : ૩૫૦

—મા સૈકામાં ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગ બદામીમાં આવ્યો ત્યારે ચૌલુક્ય રાજાઓનો અમલ હતો : ૩૮૭

—મા સૈકામાં દક્ષિણમાં આવેલા ચીનીપ્રવાસી હુએનત્સાંગ સુધી દક્ષિણમાં જૈનધર્મનો પાયો ઉત્તરોત્તર દૃઢ બનતો ગયો હતો : ૩૭૪

—મા સૈકાના ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગે શ્રાવસ્તીને વેરાન દશામાં નિહાળી હતી : ૪૮૨

—મા સૈકામાં ભારતયાત્રાએ આવેલા ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગ અને તે પછીના ઈત્સિંગે નાલંદાના વિદ્યાલયની સંપન્ન સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે : ૪૪૮

—મા સૈકામાં ભારત આવેલા ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગે અહિચ્છત્રાના નાગહ્રદનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૪૨૩

—મા સૈકાના ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગે સારનાથમાં ૩૦ બૌદ્ધ વિહારો જોયા હતા : ૪૩૭

—મા સૈકામાં ભારતમાં આવેલા ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગે પાટલીપુત્રમાં શ્રીસ્થૂલભદ્રના નિર્વાણ સ્થળનો અને કમલદ્રહમાં પાખંડીઓના રહેઠાણ સ્થળ—ઉપાશ્રયનો નિર્દેશ કર્યો છે : ૪૭૭

૭—૮ મા સૈકામાં પશ્ચિમી ચૌલુક્યોની રાજધાનીનું શહેર ઐહોલ હતું : ૩૮૮

—મા (સને ૭—૮) સૈકા સુધી માલવા અવંતિના નામે ઓળખતો હતો : ૩૨૨

—મા સૈકા પછી બંગાળમાં થયેલી કોઈ રાજક્રાંતિ કે ધર્મક્રાંતિને ભોગ જૈનો થયા હશે : ૪૧૫

—મા સૈકામાં (ઇ. સ. ૭—૮) પહાડપુરનો સોમપુરીય બૌદ્ધ વિહાર રચવામાં આવ્યો, તે અગાઉ અહીં જૈન મંદિર હતું : ૫૦૦

—મા સૈકા પછી ૧૨ મા સૈકા સુધી કુલ્પાક તીર્થને મોટા ખરાબાઓમાંથી પ્રસાર થવું પડ્યું : ૩૯૬

૭૦૩ માં તુંવર અનંગપાલે દિલ્હી નગર વસાવ્યું; એમ એક હસ્તલિખિત ઐતિહાસિક પત્ર પરથી જણાય છે : ૩૫૨

૭૦૭ (ઈ. સ. ૬૫૦) લગભગમાં બદામીમાં જૈન ગુફામંદિર બંધાયું હોય એવું અનુમાન છે : ૩૮૭

૭૩૩ લગભગમાં શ્રીજિનદાસ ગણિએ 'આવશ્યકચૂર્ણિ'ની રચના કરી : ટિ૦ ૩૧૮, ૩૨૬

૭૯૩ (સને ૭૩૬) અનંગપાલ પહેલાએ દિલ્હી વસાવ્યું એમ કનિંગહામ કહે છે : ૩૫૨

૮ મા સૈકામાં મેવાડના ગુહિલવંશી બાપા રાવલે ચિતોડના કિલ્લા ઉપર પોતાનો અધિકાર કર્યો : ૩૩૯

—મા સૈકાની પ્રતીત થતી એક લાલપથ્થરની જિનમૂર્તિ લાહોરના સેંટ્રલ મ્યુઝિયમમાં છે : ૩૬૦

—મા સૈકાની ત્રણ જિનમૂર્તિઓ જે ચૌસાથી મળી આવેલી તે પટણાના મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦

—મા સૈકામાં બનેલું એક ધાતુનું ધર્મચક્ર પટણાના મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦

—મા સૈકાની એક ધાતુપ્રતિમા સ્વ. બાબુ પૂરણચંદજી નાહરને રાજગીરના ખોદકામમાંથી મળી આવી હતી; જે આજે કલકત્તાના ધરમતલા સ્ટ્રીટમાં આવેલા નાહર—સંગ્રહમાં વિદ્યમાન છે : ૪૫૬

—મા સૈકામાં પહાડપુરનો જૈન મઠ બૌદ્ધોના સોમપુર વિહારમાં પરિવર્તન પામ્યો : ૪૧૩

૮—૯ મી શતાબ્દીમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિ હયાત હતા : ૩૪૦

—મી શતાબ્દીનો એક પાંડ્ય શિલાલેખ, જે તામિલ ભાષામાં છે, તે સિત્તાનવાસલના ગુફામંદિરની બહાર એક શિલા ઉપર છે : ૩૯૨

—મી (ઈ. સ. ૯ મી) શતાબ્દીમાં થયેલા મંડનમિશ્ર મિથિલામાં રહેતા હતા : ૪૮૫

—મી શતાબ્દીમાં પાટલીપુત્ર ઘસાતું ઘસાતું નાના ગામડામાં પરિવર્તિત થઈ ગયું : ૪૭૭

—મી શતાબ્દીની શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા રાજગૃહના ઉદયગિરિ ઉપર આવેલા મંદિરમાં મૂળનાયકની સામેની દેરીમાં બિરાજમાન છે; તેમજ બીજી દેરીઓમાં પધરાવેલી પ્રતિમાઓ પણ એ જ સમયની જણાય છે : ૪૫૯

—મી શતાબ્દીની કેટલીક જૈન પ્રતિમાઓ રાજગૃહમાં આવેલા વૈભારપર્વત અને ઉદયગિરિ ઉપર છે : ૪૧૩

૮૦૭ માં આમ રાજાનો જન્મ થયો હતો : ૪૧૬

૮૧૦ લગભગમાં રાષ્ટ્રકૂટવંશીય પ્રથમ કૃષ્ણરાજે ઈલુરામાં કૈલાસગુફા બંધાવી : ૩૯૯

૮૧૭ (ઈ. સ. ૭૬૦) સુધી પૂર્વીય અને પશ્ચિમના ચૌલુક્યોએ બદામી ઉપર રાજ્ય કર્યું : ૩૮૭

૮૧૭ થી ૧૦૩૦ (૭૬૦ થી ૯૭૩) સુધી બદામીમાં કલચૂરીઓએ રાજ્ય કર્યું : ૩૮૭

૮૨૬ માં શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિએ મથુરા તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો : ૪૨૬

૮૫૭ થી ૮૮૪ (ઇ. સ. ૯૧૪ થી ૯૪૧) ની વચ્ચે પંવાર વૈરિસિંહ બીજાએ શત્રુઓને તરવારની તીક્ષ્ણ ધારથી મારી ભગાડ્યા અને તેણે નવું ધારા નામે નગર વસાવ્યું : ૩૩૨

૮૫૮ થી ૧૧૩૦ (ઈ. સ. ૮૦૧ થી ૧૦૭૩) સુધી યાદવ વંશના રાજવીઓ ચાંદોડ પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતા હતા : ૩૮૧

૮૭૨ થી ૯૧૭ (ઇ. સ. ૮૧૫ થી ૮૬૦) માં બિહારમાં રાજ્ય કરતા ગોપાલ રાજાએ બિહારને ફરી વસાવી. મગધનું પાટનગર બનાવ્યું : ૪૭૪

૮૭૨ થી ૯૩૪ (ઈ. સ. ૮૧૫ થી ૮૭૭)માં રાજ્ય કરતો રાષ્ટ્રકૂટ અમોઘવર્ષ (પહેલો) જૈનાચાર્ય જિનસેન અને તેમના શિષ્ય ગુણચંદ્રનો ઉપાસક હતો : ૩૭૫

૮૯૫ માં કાળધર્મ પામેલા શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિએ જેમ મથુરા તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો તેમ શૌરીપુરનો પણ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો : ૪૩૨

—માં આમ રાજાનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો : ૪૧૬

૯ મા સૈકાથી પહેલાં માંડવગઢના ઇતિહાસ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ નાખવામાં આવ્યો નથી. ૩૨૯

—મા સૈકામાં શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિએ મથુરાના જૈન સ્તૂપનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો : ૪૨૫

—મા સૈકામાં આમરાજ થયો : ૩૬૬

—મા સૈકામાં થયેલા કનોજના રાજા નાગાવલોક, જેને જૈનો આમરાજાના નામે ઓળખે છે, તેનો ગ્વાલિયર પર અધિકાર હતો : ૪૧૬

—મા સૈકામાં થયેલા કનોજના આમરાજાએ રાજગૃહ ઉપર ચઢાઈ કરીને ૧૨ વર્ષ સુધી તેને ઘેરો ઘાલ્યો હતો : ૪૫૪

—મા સૈકામાં થયેલા શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિ સમેતશિખર તીર્થની હંમેશાં યાત્રા કરતા હતા : ૪૪૪

—મા સૈકામાં રાષ્ટ્રકૂટવંશી રાજાઓએ હૈદ્રાબાદ રાજ્યમાં આવેલા માલખેડમાં ગાદી બદલી : ૩૭૫

—મા સૈકાની એક જિનમૂર્તિ જે પલામૂ સ્થાનથી મળી આવેલી તે પટણાના મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦

—મા સૈકા લગભગની જૈન ગુફાઓ ચાલીસ ગામથી ૧૨–૧૪ માઈલ છેટે આવેલા પહાડમાં પિત્તલખોરા નામે પ્રસિદ્ધ છે : ૪૮૧

—મા (ઇ. સ. ૯) સૈકા પહેલાંની કોઈ પુરાતન વસ્તુ ભુવનેશ્વરમાંથી મળી આવતી નથી : ૫૦૧

—મા સૈકા (?) માં કાંગડામાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા શ્રેષ્ઠી સિદ્ધરાજના વંશજ કુંડલક અને કુમારે આ૦ અમલચંદ્રસૂરિના હસ્તે કરાવી : ૩૫૦

—મા સૈકા (૩૦ સપ્તર્ષિ સંવત્) ના લેખવાળી જિન-પ્રતિમા કાંગડાના ઇંદ્રેશ્વર મંદિરમાં છે : ૩૬૧

૯–૧૦ મા સૈકાની કરીગરી કુર્કશમઠની જણાય છે, જે મૂળમાં જૈન મંદિર હોવાનું પુરાતત્ત્વજ્ઞો કહે છે : ૪૦૪

—મા સૈકાની દેવનાગરી લિપિમાં કોતરેલા લેખવાળી શ્રીમહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા વૈભારગિરિ ઉપર ભારત સરકારના સંશોધનખાતાની કચેરીમાં છે : ૪૬૨

—મી શતાબ્દીના લેખોવાળી મૂર્તિઓ પણ લખનૌના અજાયબઘરમાં છે : ૪૧૯

૯૦૯ ના અષાઢ સુદિ ૧૦ ને ગુરુવારે અનંગપાલ રાજાએ દિલ્હી નગર વસાવ્યું એમ કવિ કિસનદાસ કહે છે : ૩૫૨

—માં જે પ્રતિમા ધૂલેવામાં પ્રગટ થઇ તે પ્રતિમા મૂળે બડોદામાં હતી, તે જ આજે કેશરિયાજી તીર્થમાં મૂળ-નાયકરૂપે પૂજાય છે : ૩૪૫

૯૩૨ (શક સં. ૭૯૭) માં પૃથ્વીવર્માએ પોતાના રાજ્યા-ભિષેક વખતે જૈન મંદિરને દાન કર્યું : ૩૭૫

૯૩૨–૯૩૩ ની સાલના ભોજદેવના બે શિલાલેખો ગ્વાલિયરના કિલ્લામાંથી મળી આવ્યા છે : ૪૧૬

૯૪૭ (ઈ. સ. ૮૯૦) નો રાજકાળ કનોજના પ્રતિહારવંશીય પ્રથમ મહેન્દ્રપાલનો હોવાનું મનાય છે : ૫૦૦

૯૫૩ થી ૯૯૮ (ઈ. સ. ૧૦૧૦ થી ૧૦૫૫)માં ભોજરાજ માલવાનો રાજા હતો : ૩૨૯

૯૫૭ (ઈ. સ. ૯૦૦)નો મયૂરધ્વજ રાજાનો લેખ શ્રાવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યો છે : ૪૮૨

૯૫૯ (શક સં. ૮૨૪)માં એક વૈશ્યે માલગુંડ (ધારવાડ જિલ્લા)ના એક જૈન મંદિર માટે દાન કર્યું : ૩૭૫

૯૬૫ (સને ૧૦૨૨)માં રાજમહુંદ્રીમાં રાજરાજ ગાદીએ આવ્યો, તે પછી દક્ષિણમાં જૈનધર્મને વધુ ક્ષતિ પહોંચી : ૩૭૪

૯૮૨ (ઇ. સ. ૯૨૫)નો હંસધ્વજ રાજાનો લેખ શ્રાવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યો છે : ૪૮૨

૯૯૪ માં વિદ્યમાન શ્રીઉદ્દ્યોતનસૂરિ શૌરીપુર તીર્થમાં યાત્રાર્થે આવ્યા હતા : ૪૩૨

૧૦ મા સૈકા પહેલાંની ત્રણ જિનપ્રતિમાઓ હૈદ્રાબાદના મ્યુઝિયમમાં છે : ૩૯૫

—મા સૈકા પહેલાંની એક શ્રીઋષભદેવની અર્ધપદ્માસ-નસ્થ મૂર્તિ મદ્રાસથી ૧૦ માઈલ દૂર પડિલ નામના સ્થળે આવેલા જૈન મંદિરમાં છે : ૩૯૦

—મા સૈકામાં શ્રીઉદ્દ્યોતનાચાર્યે રચેલી 'કુવલયમાળા'માં હૂણ જાતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : ટિ૦ ૪૧૬

—મા સૈકાની એક ધાતુપ્રતિમા દિલ્હીના કિનારી બજારમાં નવઘરા મહોલ્લામાં આવેલા શ્રીસુમતિનાથ મંદિરના મેડા ઉપર છે : ૩૫૪

—મા સૈકાની એક જિનમૂર્તિ, જે માનભૂમ જિલ્લાના પલામૂ સ્થાનથી મળી આવેલી તે પટણાના મ્યુઝિયમમાં વિદ્યમાન છે : ૪૭૯

—મા સૈકાની એક જિનપ્રતિમા, જે ચૌસાથી મળી આવેલી તે પટણાના મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦

—મા સૈકાની બે યક્ષમૂર્તિઓ પટણાના મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦

—મા સૈકાની શ્યામ પાષાણની બે બૌદ્ધમૂર્તિઓ અયોધ્યાના જિનમંદિરમાં જિનમૂર્તિ તરીકે પૂજાય છે : ૪૬૮

–મા સૈકાનાં જૈન અવશેષો બાંકુરાના દક્ષિણ–પૂર્વી ભાગમાંથી ડૉ૰ જે. સી. ફ્રેંચે શોધી કાઢ્યાં છે : ૪૧૪

–મા સૈકાની બે પ્રાચીન પ્રતિમાઓ મગસીના જિનમંદિરમાં વિદ્યમાન છે : ૩૨૦

–મા સૈકાની ત્રણ પ્રતિમાઓ પટણામાં આવેલા શ્રીપાર્શ્વનાથ મંદિરમાં વિદ્યમાન છે : ૪૭૮

૧૦–૧૧ મા સૈકામાં માળવાના મુંજ અને ભોજ રાજાઓના સમયમાં જૈનાચાર્યો તેમની રાજસભાને શોભાવતા હતા : ૩૬૧

–મી સદીમાં રાજા મુંજ અને ભોજના સમયમાં જૈનાચાર્યોએ માલવા–ઉજ્જૈનીમાં સારો પ્રભાવ પાડ્યો હતો : ૩૨૫

–મી શતાબ્દીની ૧૫–૧૬ જિનમૂર્તિઓ, જે ચૌસાથી મળી આવેલી તે પટણાના મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦

–મી શતાબ્દી સુધી જે પર્વતો કુમારગિરિ અને કુમારીગિરિ નામે ઓળખાતા તે અત્યારે ખંડગિરિ અને ઉદયગિરિ નામે ઓળખાય છે : ૫૦૪

–મા સૈકાની કેટલીક ગુફાઓ ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિ ઉપર છે : ૫૦૬

–મા સૈકામાં આગરાના જૈન સમાજની સમૃદ્ધ સ્થિતિનું અનુમાન એ સૈકાની મળી આવેલી મૂર્તિ પણ કરાવે છે : ૪૩૮

૧૦ થી ૧૯ મા સૈકા સુધીમાં મળી આવતાં સાહિત્યિક પ્રમાણો દિલ્હીમાં જૈનધર્મની સ્થિતિ ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે : ૩૫૪

૧૦૦૭ (ઇ. સ. ૯૫૦) નો મકરધ્વજ રાજાનો લેખ શ્રાવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યો છે : ૪૮૨

૧૦૦૮ થી ૧૦૧૦ ના આબુ રાવલના શિલાલેખો મળી આવે છે : ૩૩૫

૧૦૨૨ ના ફાગણ સુદિ ૫ ને ગુરુવારે શ્રેષ્ઠી સુરાજની વિદ્યમાનતામાં શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિએ તુંગીયાપત્તનમાં જિનમૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત કરી એવો લેખ તાલનપુરના મંદિરમાં રહેલી શ્રીપાર્શ્વજિન પ્રતિમા ઉપર છે : ૩૨૦

૧૦૨૯ માં શ્રીયશોભદ્રસૂરિનો સ્વર્ગવાસ થયો તે પહેલાં હર્ષપુરમાં જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા થઈ ચૂકી હતી : ૩૩૫

૧૦૩૦ (ઇ. સ. ૯૭૩) માં રાજા તૈલપદેવે કક્કાલને હરાવી રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય પર પ્રભુત્વ મેળવ્યું અને જૈનધર્મ પર પ્રહારો શરૂ થયા : ૩૭૫

૧૦૩૨ (ઇ. સ. ૯૭૫) નો સુધાનધ્વજ રાજાનો લેખ શ્રાવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યો છે : ૪૮૨

૧૦૩૭ (ઇ. સ. ૯૮૦) માં મહામાત્ય ચામુંડરાયે શ્રવણબેલગોલામાં શ્રીઅરિષ્ટનેમિનું મંદિર અને પહાડમાં કોરીને ગોમટેશ્વરની વિશાળકાય (૬૦ ફીટ ઊંચી) પ્રતિમા બનાવી : ૩૭૫

૧૦૩૯ નો એક શિલાલેખ કરેડાના જિનાલયની એક દેરીની બારસાખમાં છે : ૩૪૪

૧૦૪૦ લગભગમાં શ્રીવર્ધમાનસૂરિ દિલ્હીમાં પધાર્યા હતા એમ 'ગણધર સાર્ધશતક'થી જણાય છે : ૩૫૨

૧૦૫૭ (ઇ. સ. ૧૦૦૦) નો સુહરીધ્વજ રાજાનો લેખ શ્રાવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યો છે : ૪૮૨

૧૦૬૧ (ઇ. સ. ૧૦૦૪) સુધી અહિચ્છત્રા નગર આબાદ હતું : ૪૨૪

–(ઈ. સ. ૧૦૦૪) માં ચોલ રાજા રાજેન્દ્રે ગંગવંશની રાજધાની તલકાદને છતી લીધા પછી એ વંશ અને જૈનધર્મને ભારે હાનિ પહોંચી : ૩૭૫

૧૦૬૩ ની સાલના લેખવાળી શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીની મૂર્તિ આગરામાં નદી અને કિલ્લા તરફના દરવાજાની વચ્ચેથી જૈન મંદિરના સ્તંભોની હારમાંથી મળી આવી હતી : ૪૩૮

૧૦૬૭ થી ૧૧૧૧ સુધીના ભોજ રાજાના રાજકાળમાં વાદિવેતાલ શાંતિસૂરિએ ભોજની રાજસભામાં ૮૪ વાદીઓને છતી લઈ ભોજ પાસેથી ૮૪ લાખ માળવાના સિક્કા મેળવ્યા હતા : ૩૧૧

૧૦૭૨ ની સાલની એક ધાતુપ્રતિમા સ્વ૰ બાબુ પૂરણચંદજી નાહરને ગુજરાતમાંથી મળી આવેલી, જે કલકત્તામાં ધરમતલા સ્ટ્રીટમાં આવેલા તેમના નાહર–સંગ્રહમાં વિદ્યમાન છે : ૪૯૭

૧૦૭૬ ના કાર્તિક સુદિ ૧૨ ના લેખવાળી જિનમૂર્તિ લખનૌના અજાયબઘરમાં છે : ૪૨૦

૧૦૭૭ ની સાલની એક ધાતુમૂર્તિ સ્વ૰ બાબુ પૂરણચંદજી નાહરને ભારતના વાયવ્ય પ્રાંતમાંથી મળી આવી હતી, જે કલકત્તાના ધરમતલ્લા સ્ટ્રીટમાં આવેલા તેમના શ્રીનાહર–સંગ્રહમાં વિદ્યમાન છે : ૪૯૬

૧૦૮૪ (૯૪?) ના લખવાળી એક ઋષભદેવની મૂર્તિ શૌરીપુરમાંથી મળી આવેલી, જે કાર્લાઇલે આગરા મોકલી આપી હતી : ૪૩૩

૧૦૮૫–૧૦૮૮ માં રાજા ઇંદ્રચંદ્ર કાંગડામાં વિદ્યમાન હતો, જેણે ત્યાં ઇંદ્રેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું : ૩૬૧

૧૦૮૮ માં આબુ ઉપર વિમલવસહીની રચના કરનાર મંત્રી વિમલશાહને દિલ્હીપતિએ છત્ર મોકલ્યું હતું : ૩૫૩

૧૦૯૩ ના વૈશાખ સુદિ ૭ નો લેખ લક્ષ્મણી તીર્થના મૂ૰ના૰ શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીના પબાસન ઉપર છે : ૩૬૩

૧૧ મા સૈકાથીયે પ્રાચીન આયડ–આઘાટ ગામ હોય એમ જણાય છે : ૩૩૫

–મા સૈકામાં પરમાર્હત કવીશ્વર ધનપાલે 'સત્યપુરમંડન

મહાવીરોત્સાહ' નામક અપભ્રંશમાં રચેલા કાવ્યમાં આઘાટના જિનમંદિરનો ઉલ્લેખ છે : ૩૩૫

—મા સૈકામાં મદુરામાં થયેલો પાંડ્ય રાજા સુંદર જૈન-ધર્મી હતો : ૩૭૬

—મા સૈકાની એક જિનમૂર્તિ પટણાના મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦

—મા સૈકાની એક પદ્માવતી દેવીની મૂર્તિ પટણા મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦

—મા સૈકા પછીના દિલ્હીના જૈનોની વાસ્તવિક સ્થિતિનો ખ્યાલ જૈનોના સાહિત્યિક ઉલ્લેખો પરથી જાણવા મળે છે : ૩૫૨

—મા સૈકામાં મહમ્મુદ ગિઝનવીએ સારનાથ જીતી લીધું : ૪૩૭

—મા સૈકામાં શ્રીપ્રદ્યુમ્નસૂરિએ ગ્વાલિયરના રાજાને પોતાની વાદશક્તિથી રંજિત કર્યો હતો : ૪૧૬

—મા સૈકા પછી મથુરામાં જૈનધર્મની આથમતી કળા જોવાય છે : ૪૨૬

૧૧ – ૧૨ મી સદીમાં થયેલા શ્રીહર્ષ કવિએ તેમના 'નૈષધકાવ્ય' —માં બિહારના શ્રાવકોની અનુપમ ભક્તિનું ઉપમાન-દ્વારા સૂચન કર્યું છે : ૪૭૪

—મી શતાબ્દી લગભગમાં દિલ્હીમાં બંધાયેલું એક જૈન મંદિર આજે કુતુબુદ્દીન મસ્જિદમાં ફેરવાઇ ગયું છે; જેમાં જૈન મૂર્તિઓ અને સ્થાપત્ય સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે : ૩૫૫

—મા સૈકાની મૂર્તિ કુલ્પાકના જિનમંદિરમાં છે : ૩૯૭

—મી શતાબ્દીની લિપિવાળો લેખ અનકાઇની ગુફા નં. ૪માં છે : ૩૮૩

૧૧થી ૧૪મી શતાબ્દી સુધીમાં દેશમાં જે આક્રમણો થયાં, તેનાથી મકાનો અને દેવાલયોનો જે ધ્વંસ થયો તેમાં જૈન મંદિરોની સંખ્યા વધારે હતી : ૩૬૨

૧૧૦૦ લગભગમાં પુનાલીનું શ્રીઆદીશ્વર જિનાલય બંધાયેલું છે : ૩૪૫

૧૧૦૨ માં થયેલા શ્રીનેમિચંદ્રસૂરિ શૌરીપુર તીર્થમાં યાત્રાએ આવ્યા હતા : ૪૩૨

૧૧૦૭ (સને ૧૦૫૦)માં અનંગપાલ નામના તોમર સરદારે દિલ્હીની સ્થાપના કરી એમ શ્રીજયચંદ્ર વિદ્યાલંકાર ઉલ્લેખે છે : ૩૫૨

૧૧૦૭ થી ૧૧૯૪ (ઇ. સ. ૧૦૫૦ થી ૧૧૩૭)માં વિદ્યમાન રામાનુજાચાર્યે હોયસાલ બિટ્ટિદેવને પ્રભાવિત કરી પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો : ૩૭૭

૧૧૦૯ માં અનંગપાલ બીજાએ દિલ્હી વસાવ્યું એમ એક શિલાલેખ પરથી જણાય છે : ૩૫૨

૧૧૧૨ ની સાલની એક જિનમૂર્તિ શ્રાવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવી છે : ૪૮૩

૧૧૧૫ માં એલચ રાજા એલચપુરની ગાદીએ આવ્યો : ૫૦૬

૧૧૧૯ ના ચૈત્ર સુદિ ૧૩ ના રોજનો લેખ રાજગૃહના શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીના મંદિરમાં આવેલી શ્રીનેમનાથ અને શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનની પ્રતિમાના પદ્માસનમાં છે : ૪૫૫

૧૧૨૪ ની સાલની એક શ્રીઋષભદેવની મૂર્તિ શ્રાવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવી છે : ૪૮૩

૧૧૨૫ ની સાલની એક શ્રીનેમિનાથ પ્રભુની મૂર્તિ શ્રાવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવી છે : ૪૮૩

૧૧૩૨ ની સાલની એક જિનમૂર્તિ લખનૌના અજાયબઘરમાં છે : ૪૨૧

૧૧૩૩ નો લેખ ભાંદકના ચંડિકાના મંદિરમાંથી મળે છે : ૪૦૭

—ની સાલની એક શ્રીવિમલનાથ પ્રભુની મૂર્તિ શ્રાવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવી છે : ૪૮૩

૧૧૩૮ ના લેખવાળી એક જિનમૂર્તિ લખનૌના અજાયબ-ઘરમાં છે : ૪૨૦

૧૧૪૨ ના મહા સુદિ ૫ ને રવિવારના રોજ વિજયમુહૂર્તમાં મલધારી શ્રીઅભયદેવસૂરિએ સિરપુર – અંતરિક્ષજીની પ્રતિષ્ઠા કરી : ૪૦૫

૧૧૫૦ (ઈ. સ. ૧૦૯૩)માં ગ્વાલિયરમાં એક સુંદર કારીગરી-યુક્ત જૈનમંદિરનું નિર્માણ થયું; એમ ફરગ્યુસન નોંધે છે : ૪૧૭

૧૧૫૬ ના મહા સુદિ ૧૪ ને શુક્રવારના લેખવાળી ધાતુપ્રતિમા પંજાબમાં આવેલા જીરાના જૈન મંદિરમાં છે : ૩૬૭

૧૧૬૧ ના લેખવાળી ધાતુપ્રતિમા પંજાબના માલેર કોટડાના શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરમાં છે : ૩૬૯

૧૧૬૭ માં શ્રેષ્ઠી સાધારણે શ્રીમહાવીરસ્વામી ભ. નું વિધિચૈત્ય ચિતોડમાં બંધાવ્યું : ૩૪૦

૧૧૬૯ નો એક લેખ ભાંદકમાં આવેલા તળાવ પાસેની ટેકરી ઉપરના એક મંદિરમાં છે : ૪૦૭

૧૧૭૬ ની સાલની શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ શ્રાવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવી છે : ૪૮૩

૧૧૮૨ ની સાલની શ્રીવિમલનાથ પ્રભુની મૂર્તિ શ્રાવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવી છે : ૪૮૩

૧૧૮૩ ના લેખવાળી એક ધાતુપ્રતિમા અંબાલાના જૈન મંદિરમાં છે : ૩૭૦

—ની સાલની એક જિનચરણ પાદુકા, જેના ઉપર મોટો લેખ કોતરેલો છે, તે પટણા મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦

૧૧૮૭ ના વૈશાખ સુદિ ૩ ને ગુરુવારનો લેખ સમેતશિખર પર આવેલ જળમંદિરમાંની ધાતુપ્રતિમા ઉપર છે : ૪૪૭

૧૧૯૨ ના ચૈત્ર વદિ ૪ ને રવિવારનો લેખ નાગદાના જૈન મંદિરમાં રહેલી એક મૂર્તિના પદ્માસન ઉપર લખેલો છે : ૩૩૭

૧૧૯૩ ની સાલનો લેખ રાજગૃહમાં આવેલા શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીના મંદિરમાં રહેલી એક ધાતુપ્રતિમા ઉપર છે : ૪૫૫

૧૧૯૪ માં શહાબુદ્દીન ઘોરીના સેનાપતિ કુતબુદ્દીને સારનાથનાં દેવળોનો નાશ કર્યો : ૪૩૭

૧૧૯૫ માં અહોદામાં શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર બાંધવામાં આવેલું છે : ૩૪૫

૧૧૯૯ માં શ્રીજિનદત્તસૂરિનો પટ્ટમહોત્સવ ચિતોડમાં થયો : ૩૪૦

૧૨ મી સદીમાં શ્રાવસ્તીના જિનમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો હશે એમ મળી આવેલા શિલાલેખોથી જણાય છે : ૪૮૩

—આ સૈકાના સુંદર નમૂનારૂપ શ્રીમહાવીર ભગવાનની મૂર્તિ મધ્યપ્રદેશમાંથી મળી આવી છે : ૪૦૪

—આ સૈકામાં શ્રીઅભયદેવસૂરિએ સેઢી નદીના કિનારેથી સ્થંભન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રગટ કરી હતી, જે હાલ ખંભાતમાં બિરાજમાન છે : ૩૬૫

—આ સૈકા સુધી ગંગવંશીઓ બીજે સ્થળે પણ વિદ્યમાન હતા : ૩૭૫

—આ સૈકાના જૈન શિલાલેખો કોલ્હાપુરના અંબામાતાના મંદિરમાંથી મળી આવે છે : ૩૮૫

—મી શતાબ્દીમાં મલધારી શ્રીઅભયદેવસૂરિએ સિરપુરમાં અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથની સ્થાપના કરી : ૪૦૪

—મી સદીમાં દક્ષિણમાં લિંગાયત ધર્મે જોર પકડ્યું, જેમાં વિજ્જલ નામના જૈન રાજવીના મંત્રી વસવરાયે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો : ૩૯૬

—મી શતાબ્દીથી પ્રાચીન નહિ એવું સેમલિયાનું જિનાલય. તેમાં આવેલા મંડપના ચાર પ્રાચીન સ્તંભો ઉપરથી જણાય છે : ૩૧૬

—મી શતાબ્દી સુધી ચિતોડમાં ચૈત્યવાસીઓની પ્રબળતા હતી : ૩૪૦

—મી શતાબ્દીમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહે પરમારો પાસેથી માળવાનું રાજ્ય લીધું ત્યારે ચિતોડનો કિલ્લો પણ તેના અધિકારમાં આવ્યો : ૩૩૯

—આ સૈકામાં આયડમાંના પાંચ જૈન મંદિરો પૈકી ચાર મંદિરો બંધાયાં હોવાનું જણાય છે : ૩૩૬

૧૨-૧૩ મી શતાબ્દીમાં રીંગણોદમાં જૈનોની વસ્તી સારી હતી : ૩૧૭

—આ સૈકામાં શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ અયોધ્યામાંના જિનમંદિરમાંથી ચાર જિનમૂર્તિઓ સેરિસા લઈ ગયા, તેમાંની એક ધારાસેનકમાં મૂકી હતી : ૪૬૭

—આ સૈકામાં અયોધ્યામાંથી જૈન વસ્તી સંભવતઃ ઘટી જવાના કારણે જ શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ અહીંથી ૪ મૂર્તિઓ સેરિસા તરફ લઈ ગયા : ૪૬૭

૧૨૦૦ની સાલના લેખવાળી મૂર્તિ હરદારથી મળી આવેલી તે લખનૌના અજાયબઘરમાં છે : ૪૬૯

૧૨૦૩ નો લેખ ધારની અનિયાવાડીના ઘરદેરાસરમાં રહેલી જિનપ્રતિમા ઉપર છે. ૩૩૩

૧૨૦૭ નો કુમારપાલ રાજાના રાજ્યકાળનો એક લેખ ચિતોડગઢમાંથી મળી આવ્યો છે : ૩૩૯

—નો કુમારપાલ રાજાનો શિલાલેખ સમિદ્ધેશ્વર મંદિરમાંથી મળી આવ્યો છે : ૩૪૨

૧૨૧૩ થી ૧૨૨૪ (ઈ. સ. ૧૧૫૬ થી ૧૧૬૭) માં રાજ્ય કરતો વિજ્જલદેવ રાજા જૈનધર્મી હતો : ૩૭૬

૧૨૧૬ માં કુમારપાલ રાજા (જૈનોના બાર વ્રત સ્વીકારી) પરમાર્હત બન્યો : ૩૩૯

૧૨૧૯ નો લેખ રીંગણોદના જૈન મંદિરમાં રહેલી શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભ૦ની મૂર્તિ ઉપર છે : ૩૧૭

૧૨૨૩ માં શ્રીજિનચંદ્રસૂરિ દિલ્હી નજીકના કોઈ ગામ પધાર્યા ત્યારે દિલ્હીનો રાજા મદનપાલ શ્રાવકસંઘ સાથે તેમના દર્શનાર્થે ગયો હતો અને સૂરિજીને દિલ્હી પધારવા માટે આગ્રહભરી વિનતી કરી હતી : ૩૫૩

—ના ભાદરવા સુદિ ૧૪ ના દિવસે શ્રીજિનચંદ્રસૂરિ દિલ્હીમાં કાળધર્મ પામ્યા; એ સમયે દિલ્હીમાં શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર હતું : ૩૫૩

—ની સાલની એક ધાતુપ્રતિમા અહમદનગરમાં ગૂજરગલીમાં આવેલા શ્રીઆદિનાથના મંદિરમાં છે : ૩૮૩

૧૨૨૫ ના અષાઢના ૯ ને રવિવારનો લેખ રીંગણોદની સરકારી કચેરીમાં સુરક્ષિત એક જૈન પરિકરના નીચેના ભાગ ઉપર છે : ૩૧૭

૧૨૩૧ લગભગમાં ચિતોડમાં ગુહિલવંશીઓનું રાજ્ય કાયમ થયું : ૩૪૦

૧૨૩૨ માં ચિતોડગઢ ઉપરની શૃંગારચોરીનું સ્થાપત્ય બનેલું છે : ૩૪૨

૧૨૩૩ માં શ્રીજિનપતિસૂરિના કાકા માનદેવ શાહે ભરાવેલી અને શ્રીજિનપતિસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી શ્રીમહાવીરની મૂર્તિ કન્નાણય નગરમાં સ્થાપન કરેલી હતી : ૩૭૭

૧૨૪૭ (ઈ. સ ૧૧૯૦) સુધી હોયસાલ વલ્લના રાજકર્તાઓએ બદામીમાં રાજ્ય કર્યું : ૩૮૭

—(ઈ. સ. ૧૧૯૦)થી ૧૪ મી શતાબ્દી સુધી દેવગિરિના યાદવોએ બદામીમાં રાજ્ય કર્યું : ૩૮૭

૧૨૫૩ (સને ૧૩૧૦)માં જયસિંહ ચોથા સુધી પરમારોની રાજધાની ધારામાં હતી : ૩૩૩

૧૨૫૬ માં બખ્ત્યારના પુત્ર મહમ્મદે બિહારના રાજા ગોવિંદપાલને મારી નાખી બિહારનો ભંગ કર્યો : ૪૭૪

૧૨૬૦ ના જેઠ સુદિના દિવસનો શ્રીઅભયદેવસૂરિ પ્રતિષ્ઠિત લેખ પાવાપુરીના જળમંદિરમાંની એક ધાતુમૂર્તિ ઉપર છે : ૪૫૨

૧૨૬૧ ના લેખવાળી એક પાર્શ્વજિનપ્રતિમા પટણામાં આવેલા શ્રીયુત રાધાકૃષ્ણજી જાલાનના પ્રાચીન કલાસંગ્રહમાં છે : ૪૭૯

૧૨૬૬ ની સાલનો જૈન લેખ ત્રિંગલવાડીના ગુફામંદિરની ભીંત ઉપર છે : ૩૮૬

૧૨૬૮ (સને ૧૩૨૫) માં મહમ્મદ તઘલખે ધારાની એક નાની પહાડી પર કિલ્લો બંધાવ્યો હતો : ૩૩૩

૧૨૮૦ ના લેખવાળી ધાતુપ્રતિમા સિયાલકોટમાં કનકમંડીમાં આવેલા લાલા લધેશાહના ઘરદેરાસરમાં છે : ૩૫૬

૧૨૮૯ ની એક ધાતુપ્રતિમા લુધીઆનાના શ્રીસુપાર્શ્વનાથ મંદિરમાં છે : ૩૬૯

૧૨૯૧ (શક સં. ૧૧૫૬) નો એક લેખ ઇલુરામાં આવેલી ૩૫ મા નંબરની જૈન ગુફામાં છે : ૪૦૨

૧૨૯૬ ના ભાદરવા સુદિ ૫ ના દિનનો શિલાલેખ રીંગણોદના જૂના ઉપાશ્રયના ભોંયરામાં આવેલા એક પાટડા ઉપર છે : ૩૧૭

૧૩ મા સૈકામાં આઘાટના રાજાના મહામાત્ય જગતસિંહના સમયે હેમચંદ્ર નામના શ્રાવકે સમગ્ર આગમગ્રંથોને આઘાટમાં તાડપત્ર પર લખાવ્યાં હતાં : ૩૩૫

—મા સૈકાના અંતમાં કેસરિયાજીની મૂર્તિ ધૂલેવમાં લાવવામાં આવી એમ 'ઇમ્પીરિયલ ગેઝેટિયર'થી જાણવા મળે છે : ૩૪૭

—મા સૈકામાં કુલ્પાકનું પ્રાચીન તીર્થ નવા સ્વાંગમાં ઊભું થયું : ૩૯૬

—મી સદીમાં કુમારપાલ રાજાએ વીતભયપુરપત્તનનું ખોદકામ કરાવી ઉદાયનવાળી જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા અને ચંડપ્રદ્યોતનું શાસનપત્ર કઢાવ્યું હતું; જે પાછળથી પાટણમાં સ્ફટિકમય જિનપ્રાસાદમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવ્યાં : ૩૫૭

—મા સૈકામાં કુમારપાલે વીતભયપુરપત્તનનું ખોદકામ કરાવી જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા કઢાવી, એ હકીકત એ સમયે એમના પુરાતાત્ત્વિક જ્ઞાનનો નિર્દેશ કરે છે : ૩૫૭

—મા સૈકામાં કાંગડામાં જૈન વસ્તી સારા પ્રમાણમાં હતી; એમ 'ખરતરગચ્છ પટ્ટાવલી'થી જણાય છે : ૩૬૨

—મા સૈકામાં ગુજરાતના મહામંત્રી વસ્તુપાલ બંગાળના તીર્થોની યાત્રાએ આવેલા ત્યારે લાઢ, ગાદા, મારુ, ઢાલા, અવંતી અને બંગાળના સંઘપતિઓ તેમને મળ્યા હતા : ૪૧૪

—મી સદીમાં પણ બંગાળના લાઢ, ગાદા અને બીજાં સ્થળે સંગઠિત જૈન સંઘના નેતાઓ મૌજુદ હતા : ૪૧૪

—મા સૈકામાં શૌરીપુર–બટેશ્વરમાં શિવમંદિર બંધાયું એ પહેલાં આ સ્થળ જૈનોનું યાત્રાધામ હતું : ૪૩૩

—મી શતાબ્દીમાં રચાયેલા 'સકલતીર્થ સ્તોત્ર'માં ગ્વાલિયરનો તીર્થ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૪૧૭

—મા સૈકામાં થયેલા શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ શૌરીપુર તીર્થમાં યાત્રાર્થે આવ્યા હતા : ૪૩૨

—મી સદી સુધી નાલંદાનું વિદ્યાપીઠ કાયમ હતું : ૪૪૮

—મા સૈકામાં થયેલા શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ 'વંદારુવૃત્તિ'માં સમેતશિખર ઉપરના જિનાલયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૪૪૪

૧૩ થી ૧૮મા સૈકા સુધી માંડવગઢના શ્રેષ્ઠીઓએ ભરાવેલી મૂર્તિઓ માંડવગઢ અને બીજે સ્થાને આજે પણ મૌજુદ છે : ૩૩૨

૧૩૦૦ લગભગમાં બિબડોદનું જિનાલય બંધાયેલું જણાય છે : ૩૧૬

૧૩૦૩, સં. ૧૩૪૧, સં. ૧૪૯૬ ના શિલાલેખો કરેડાના જિનાલયની પ્રતિમાઓ ઉપર છે : ૩૪૪

૧૩૦૪ (શક સં. ૧૧૬૯) નો લેખ ઇલુરામાં છોટા કૈલાસ નામે ઓળખાતી જૈન ગુફામાં છે : ૪૦૧

૧૩૦૫ માં અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીએ માંડવગઢ પર અધિકાર કર્યો : ૩૩૦

—ના અષાઢ સુદિ ૧૦ના રોજ શ્રીજિનલાભસૂરિએ 'ખરતરગચ્છ ગુર્વાવલી'ના પ્રથમ અંશની રચના દિલ્હીના શેઠ સાહુલીના પુત્ર હેમચંદ્રની પ્રાર્થનાથી કરી હતી : ૩૫૩

૧૩૦૯ ના માહ સુદિ ૧૦ના દિવસે પ્રહ્લાદનપુરમાં શ્રેષ્ઠી ક્ષેમસિંહના પિતા વિમલચંદ્રે ભરાવેલી શ્રીશાંતિનાથની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા શ્રીજિનેશ્વરસૂરિએ કરી, તે પ્રતિમા નગરકોટ (કાંગડા)ના મંદિરમાં પધરાવવામાં આવી : ૩૬૨

૧૩૧૦ ના મહા સુદિ ૫ને સોમવારના લેખવાળી મૂર્તિ મંત્રી સંભાજીએ પ્રતિષ્ઠિત કરાવેલી, જે હાલ લક્ષ્મણીના મંદિરમાં છે : ૩૧૪

૧૩૧૧ માં દક્ષિણમાં દુષ્કાળ પડ્યો : ૩૭૭

૧૩૧૭ માં કુકસીનું જિનાલય બંધાયું એમ માનવામાં આવે છે : ૩૨૦

૧૩૨૦ માં દિલ્હીના શેઠ ભીમે પોતાની સૌભાગ્યદેવી નામની પુત્રી માંડવગઢના મંત્રી પેથડના પુત્ર ઝાંઝણ મંત્રી સાથે પરણાવી : ૩૫૩

૧૩૨૨ ની સાલની એક ધાતુપ્રતિમા કુંભોજ પાસે આવેલી બાહુબલી પહાડી ઉપરના શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં છે : ૩૮૪

૧૩૨૬ ના ચૈત્ર વદિ ૧૫ ને સોમવારનો શિલાલેખ કરેડાના

જૈન મંદિરમાં છે, જેમાં 'કરહેડા' ગામનો ઉલ્લેખ છે : ૩૪૩, ૩૪૪

૧૩૨૮ ની સાલની શ્રીશાંતિનાથ ભ. ની ધાતુપ્રતિમા ધારના બનિયાવાડીના ઘરદેરાસરમાં છે : ૩૩૩

૧૩૩૧ ના અષાઢ સુદિ ૧૩ના પુષ્ય નક્ષત્રમાં સંસ્કૃતભાષામાં લખાયેલો ૬૧ શ્લોકનો શિલાલેખ ચિતોડગઢ પરના સતીઓના મંદિરમાં છે : ૩૪૩

૧૩૩૨ માં શ્રીક્ષેમકીર્તિએ 'બૃહત્કલ્પભાષ્ય' ઉપર ટીકા રચી : ટિ૦ ૩૨૨

૧૩૩૩ સં. ૧૪૬૫, સં. ૧૪૭૫, સં. ૧૪૭૯, સં. ૧૪૮૧, સં. ૧૪૮૩, સં. ૧૪૮૭, સં. ૧૬૬૫, સં. ૧૭૬૭, સં. ૧૯૬૬ સુધીના લેખો કુલ્પાકના મંદિરની મૂર્તિઓ ઉપરથી મળી આવે છે : ૩૯૬

૧૩૩૫ ના ફાગણ સુદિ ૫ના રોજ યુવરાજ અમરસિંહના સાંનિધ્યથી શ્રીઆદિનાથમંદિર પર ધ્વજારોપણ થયું હતું : ૩૪૦

—માં રાણી જયતલ્લદેવીએ ચિતોડ પર શ્યામ પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું : ૩૪૦, ૩૪૧

૧૩૩૯ ના પોષ વદિ ૧૨ ને મંગળવારે ખયરોડ ગામમાં 'સંઘાચાર ભાષ્ય' નામક ગ્રંથની પ્રતિ લખવામાં આવી એવી એક ગ્રંથની પુષ્પિકા મળે છે : ૩૨૧

૧૩૪૫ માં શરણદેવના પુત્ર વીરચંદ શ્રેષ્ઠીએ સપરિવાર સમેતશિખર તીર્થમાં આવી, ત્યાંનાં મંદિરમાં મુખ્ય પ્રતિષ્ઠા શ્રીપરમાણંદસૂરિ પાસે કરાવી : ૪૪૪

૧૩૪૮ (સને ૧૪૦૫) માં ધારામાં બંધાયેલી લાટની મસ્જિદમાં જૈન ચિહ્નો જોવા મળે છે : ૩૩૩

૧૩૪૯ માં મંત્રી ઝાંઝણે કરોડો રૂપિયાના ખર્ચે માંડવગઢથી શત્રુંજયનો સંઘ કાઢયો : ૩૩૦

૧૩૫૨ માં શ્રીરાજશેખરસૂરિ રાજગૃહની યાત્રાએ આવ્યા : ૪૫૪

—માં શ્રીરાજશેખરસૂરિ પોતાની શિષ્યમંડલી સાથે ઉદ્દંડવિહાર-બિહારમાં આવ્યા ત્યારે મહત્તિયાણ જાતિના જૈનો અધિક સંખ્યામાં હતા : ૪૭૪

૧૩૫૩ ના ફાગણ વદિ ૫ ના રોજ રાજા સમરસિંહના રાજકાળમાં ચિતોડમાં અગિયાર જિનમંદિરોનાં છત્ર અને શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામી, શ્રીઆદિનાથ, શ્રીઅજિતનાથ અને શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીની પ્રતિમાઓ સ્થાપન કરવામાં આવી : ૩૪૦

૧૩૫૬ ના શ્રાવણ વદિ ૧૩ ના દિવસનો એક લેખ નાગદાના જૈન મંદિરમાંથી મળી આવે છે : ૩૩૭

૧૩૫૯ ના મહા વદિ ૧૨ ને ગુરુવારનો શિલાલેખ બડોદાના જિનાલયમાં રહેલી શ્રીઆદિનાથ ભ૦ ની પ્રતિમા ઉપર છે : ૩૪૫

૧૩૬૦ માં ચિતોડની લૂંટ વખતે શૃંગારચોરીનું સ્થાપત્ય ખંડિત થયું : ૩૪૨

૧૩૬૨ માં પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવેલી મૂર્તિ ધારના બનિયાવાડીના ઘરદેરાસરમાં છે : ૩૩૩

૧૩૬૪ ના વૈશાખ સુદિ ૫ નો લેખ બડોદાના જિનાલયમાં રહેલા વીશ વિહરમાન જિનપટ્ટ ઉપર છે : ૩૪૫

—માં શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માંનો વૈભારગિરિકલ્પ રચ્યો, જેમાં તેમણે જાતમાહિતીનું વર્ણન કર્યું છે : ૪૫૪, ૪૬૧

૧૩૭૦ માં અયોધ્યાની ઘાઘરા અને સરયૂ નદીના કિનારે સ્વર્ગદ્વાર હોવાનો ઉલ્લેખ શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ કર્યો છે : ૪૬૭

૧૩૭૫ ના ફાગણ વદિ ૭ ને સોમવારના દિવસે શ્રેષ્ઠી લાખાએ ભરાવેલી અને શ્રીપરમાણંદસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી ધાતુમૂર્તિ લાહોરના સેંટ્રલ મ્યુઝિયમમાં છે : ૩૬૦

૧૩૭૬ ના જેઠ સુદિ ૮ ના દિવસે સં૦ દેવરાજ દેલિગે શત્રુંજયની યાત્રા સંઘ સાથે કરી : ૩૫૩

૧૩૭૯ ના માગશર વદિ ૯ ના લેખવાળું ધાતુનું સમવસરણ હાલાના શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરમાં છે : ૩૭૨

૧૩૮૦ માં દિલ્હીના શ્રીમાળજ્ઞાતીય શેઠ રયપતિએ પોતાના પુત્ર ધર્મસિંહ, જેણે સમ્રાટ ગયાસુદ્દીન બાદશાહથી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી, તેની દ્વારા શત્રુંજય, ગિરનાર આદિ તીર્થોની યાત્રા માટે બાદશાહ પાસેથી ફરમાન મેળવ્યું અને વૈશાખ સુદિ ૭ ના રોજ પ્રસ્થાન કરી કાર્તિક વદિના રોજ દિલ્હી પાછા ફર્યા હતા : ૩૫૩

—ના કાર્તિક સુદિ ૧૪ ના લેખવાળી અંબિકાદેવીની ધાતુમૂર્તિ હાલાના શ્રીપાર્શ્વનાથ જૈન મંદિરમાં છે : ૩૭૨

૧૩૮૩ ના ફાગણ વદિ ૯ના રોજ શ્રીજિનકુશળસૂરિએ જાલોરમાં રાજગૃહના વૈભારગિરિ ઉપરના જિનાલયને યોગ્ય શ્રીમહાવીરસ્વામી આદિ અનેક જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરી : ૪૫૪

૧૩૮૪ નો એક લેખ જે દિલ્હી મ્યુઝિયમમાં છે, તેમાં તોમરવંશીઓએ દિલ્હી વસાવ્યાનો નિર્દેશ છે : ૩૫૨

૧૩૮૯ ના લેખવાળી પંચતીર્થીની પ્રતિમા આગરાના રોશન મહોલ્લામાં આવેલા શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં છે : ૪૩૯

—લગભગમાં શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ દિલ્હીની ભટ્ટારકસરાઈ (પૌષધશાળા)માં પ્રવેશ કર્યો : ૩૫૩

—ના વૈશાખ સુદિ ૧૦ના રોજ દિલ્હીમાં ભટ્ટારકસરાઈમાં શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ જિનચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી : ૩૫૩

—ના ભાદરવા વદિ ૧૦ના રોજ શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ' નામનો ગ્રંથ હમ્મીર મહમ્મદના રાજકાળમાં દિલ્હીમાં પૂરો કર્યો : ૩૫૩

૧૪ મી (ઈ. સ. ની ૧૩)મી સદીના મધ્યભાગમાં

જયવર્મદેવ અથવા જયસિંહ (ત્રીજો) માંડવગઢનો રાજવી હતો : ૩૩૦

–મી શતાબ્દીમાં ચિતોડમાં થયેલાં આક્રમણોથી જૈન મંદિરોને ક્ષતિ પહોંચી : ૩૪૧

–મા સૈકામાં ચિતોડગઢ પરનો જૈન કીર્તિસ્તંભ બનાવવામાં આવ્યો હોય એમ જણાય છે : ૩૪૩

–મી સદીમાં મોકલ મહારાણા ચિતોડની રાજગાદીએ હતા : ૩૪૭

–મા સૈકામાં શ્વેતાંબર જૈનાચાર્યોએ કેસરિયાજી (ધૂલેવ)ના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો : ૩૪૮

–મી શતાબ્દીમાં રચાયેલા 'પ્રભાવકચરિત્ર'માં નાસિક્યપુર–નાશિકનો ઉલ્લેખ છે : ૩૮૦

–મી સદીના જૈનેતર 'સ્મૃતિસ્થલ' ગ્રંથમાં અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથનો ઉલ્લેખ કરેલો છે; જેથી એ સમયમાં આ તીર્થનો મહિમા વ્યાપક બની ચૂક્યો હતો એમ જણાય છે : ૪૦૬

–મી શતાબ્દીનો એક જૈન કાષ્ઠમંદિરનો અવશેષ પટણામાં આવેલા શ્રીયુત રાધાકૃષ્ણજી જાલાનના પ્રાચીન કલા-સંગ્રહમાં છે : ૪૭૯

–મા સૈકા પહેલાંનું ખાચરોદ મનાય જો ખચરોડ એ જ ખાચરોદ હોય તો : ૩૨૧

–મા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસૂરિજીએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં શ્રાવસ્તીનું વર્ણન આપ્યું છે : ૪૮૨

–મી સદીમાં થયેલા શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં ભાઈલસ્વામીગઢને શ્રીમહાવીર ભ.ના તીર્થરૂપે ઉલ્લેખ્યો છે : ૩૨૫

–મી સદીના શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ સોપારામાં ઋષભદેવનું મંદિર હોવાનું જણાવ્યું છે : ૩૭૮

–મા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ કુલ્પાકના માણિક્યસ્વામી ઋષભદેવનો ઇતિહાસ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં આપ્યો છે : ૩૯૫

–મા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ અંતરીક્ષ, ભાંદક, કુલ્પાક વગેરે તીર્થસ્થળોને સ્વયં નિહાળી તેનો ઇતિહાસ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં આલેખ્યો છે : ૪૦૪

–મી સદીના શ્રીજિનપ્રભસૂરિ કહે છે કે, અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ નીચેથી પહેલાં પાણિયારી સ્ત્રી નીકળી જાય એટલી એ પ્રતિમા અદ્ધર હતી; પરંતુ કલિયુગના પ્રભાવે અત્યારે અંગલૂછણું નીકળે એટલી જ અદ્ધર રહે છે : ૪૦૪, ૪૦૫

–મા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં મથુરા તીર્થની માહિતી આપી છે : ૪૨૬

–મા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસૂરિ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં નોંધે છે કે, શૌરીપુરમાં શંખ રાજાએ ઉદ્ધાર કરાવેલા જિનાલયમાં શ્રીનેમિનાથ પ્રભુ છે : ૪૩૨

–મા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસૂરિ કાશી–બનારસ આવ્યા ત્યારે એ નગરી ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલી હતી : ૪૩૫

–મા સૈકામાં થયેલા શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ ચંદ્રપુરીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે આથી જૈનો એ સમયમાં પણ એ તીર્થની યાદ ભૂલ્યા નહોતા : ૪૩૬

–મા સૈકાના યાત્રી શ્રીજિનપ્રભસૂરિ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં જણાવે છે કે, નાલંદા–કુંડલપુરમાં અગાઉ મેઘનાદ ક્ષેત્રપાલનું અને કલ્યાણક સ્તૂપ પાસે શ્રીગૌતમસ્વામીનું સ્થાન હતું : ૪૪૮

–સૈકાના યાત્રી શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં હસ્તિનાપુરનું વર્ણન આપ્યું છે : ૪૬૪

–મી શતાબ્દીના શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં પ્રાચીનકાળની અયોધ્યાની કેટલીક ઘટનાઓ આલેખી છે : ૪૬૬

–મા સૈકામાં અલ્લાહાબાદમાં શ્રીશીતલનાથનું જિનમંદિર હતું એમ શ્રીજિનપ્રભસૂરિ નોંધે છે : ૪૬૮

–મી સદીમાં કૌશાંબીની સ્થિતિ કેવી હતી તેનો ખ્યાલ શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં કરાવ્યો છે : ૪૭૦

–મા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસૂરિ પોતાના 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં મિથિલાનું વર્ણન આપે છે : ૪૮૫

–મા સૈકામાં જગઇ નામે ઓળખાતા નગરમાં શ્રીમલ્લિનાથ અને શ્રીનમિનાથ ભગવાનનાં બે જિનમંદિરો હતાં એમ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'ના વર્ણનથી જણાય છે : ૪૮૫

–મા સૈકામાં ચંપાનગરી પતનશીલ અવસ્થામાં હતી એમ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'થી જણાય છે : ૪૮૭

૧૪–૧૫ મી શતાબ્દીમાં કેસરિયાજી (ધૂલેવ) ના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો : ૩૪૭

૧૪ થી ૧૮ મા સૈકા સુધી લિંગાયત ધર્મ–વીરશૈવ ધર્મ દક્ષિણમાં રાજધર્મ બન્યો : ૩૭૬

૧૪૦૮ નો શ્રીજિનભદ્રસૂરિનો નિર્દેશ કરતો એક શિલાલેખ ચિતોડગઢ પર આવેલી સુકોશલ મુનિની ગુફામાં છે : ૩૪૩

૧૪૧૨ ના અષાઢ વદિ ૬ નો મોટો શિલાલેખ રાજગિરમાં આવેલા શાંતિભવનમાં સુરક્ષિત છે : ૪૫૭

–ના એક પ્રશસ્તિલેખથી જણાય છે કે વિપુલગિરિ પર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર ઠ. મંડનના પુત્ર દેવરાજ અને વચ્છરાજે બંધાવ્યું હતું : ૪૫૪

૧૪૧૫ માં શ્રીજિનોદયસૂરિનો પ્રવેશમહોત્સવ દિલ્હીના શ્રીમાલ શા. રતના અને પૂનાએ કર્યો : ૩૫૩

૧૪૨૫ (ઈ. સ. ૧૬૩૮) ના એક લેખથી જણાય છે કે, દક્ષિણના વૈષ્ણવોએ પણ જૈનધર્મ ઉપર જૂલમ ગુજાર્યો હતો : ૩૭૭

૧૪૨૭ ના માગશર માસમાં શ્રીજયાનંદ મુનિએ રચેલી 'પ્રવાસગીતિ' માં લક્ષ્મણીનું વર્ણન કરેલું છે : ૩૧૩

૧૪૩૧ ના વૈશાખ સુદિ ૩ ને બુધવારનો એક શિલાલેખ કેસરિયાજી (ધૂલેવ)ના મંદિરમાં વિદ્યમાન છે : ૩૪૭

—માં શ્રીલોકહિતાચાર્યે રાજગૃહ આવી પાંચે પહાડીઓની યાત્રા કરી હતી : ૪૫૪

—માં રાજગૃહના વિપુલપર્વત ઉપર એક જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવેલી એમ 'વિજ્ઞપ્તિમહાલેખ'થી જાણવા મળે છે : ૪૫૭

૧૪૩૬ કે ૧૪૪૩ (શાકે ૧૩૦૧ કે ૧૩૦૮)ની સાલનો ખંડિત શિલાલેખ ભાંદકના ભદ્રનાગના મંદિરની બહાર પડેલો છે : ૪૦૭

૧૪૩૮, સં. ૧૫૧૯ ના લેખો પણ કેસરિયાજી (ધૂલેવ)ના મંદિરમાંથી મળે છે : ૩૪૮

૧૪૬૦ ની આસપાસ શ્રીનયચંદ્રસૂરિએ 'હમ્મીરમહાકાવ્ય' નામે ગ્રંથ ગ્વાલિયરમાં રચ્યો : ૪૧૭

૧૪૬૪ ની સાલનો લેખ પૂનાના સોલાપુર બજારમાં આવેલા શ્રીશાંતિનાથ મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૭૯

૧૪૬૯, સં. ૧૫૦૫, સં. ૧૫૧૦, સં. ૧૫૧૩, સં. ૧૫૩૬ ના લેખો ચિતોડગઢ પરના સતવીસ દેવરી નામે ઓળખતા જૈન મંદિરમાંથી મળી આવે છે : ૩૪૨

૧૪૭૨ માં સંગ્રામ સોનીએ મગસી પાર્શ્વનાથનો બિંબપ્રાસાદ નિપજાવ્યો : ૩૧૯

૧૪૭૭ નો લેખ કુંડલપુરના જિનાલયની એક મૂર્તિ ઉપર છે, એ પ્રાચીન મૂર્તિ ઉપર પાછળથી કોતરાયેલો હોવાનું જણાય છે : ૪૪૯

૧૪૭(?) માં પાટણમાં લખાયેલી ૩૫ ચિત્રોવાળી 'કલ્પસૂત્ર'ની એક પ્રતિ ઝીરાના હસ્તલિખિત ભંડારમાં છે : ૩૬૮

૧૪૮૦ ની સાલનો શિલાલેખ ડુંગરપુરના શ્રીમહાવીર મંદિરના દ્વારમાં મંગલમૂર્તિ ઉપર છે : ૩૪૬

૧૪૮૪ માં શ્રીજયસાગર ઉપાધ્યાયે રચેલી 'વિજ્ઞપ્તિત્રિવેણી'થી કાંગડાની મહાતીર્થરૂપે પ્રસિદ્ધિ હોવાનું જણાય છે; અને ફરીદકોટથી કાંગડા સુધીનાં ગામોમાં જૈનો અને જૈન મંદિરોની સ્થિતિનું વર્ણન તેમાંથી જાણવા મળે છે : ૩૬૨, ૩૬૮

—માં ખરતરગચ્છીય ઉપાધ્યાય શ્રીજયસાગર ગણિ જૈન સંઘ સાથે પંજાબનાં વિવિધ સ્થાનોમાં ફર્યા હતા : ૩૫૧

—માં કાંગડામાં ૪ જૈન મંદિરો મૌજુદ હોવાનું 'વિજ્ઞપ્તિત્રિવેણી' થી જણાય છે : ૩૬૨

—માં શ્રીજયસાગર ઉપાધ્યાયે ફરીદકોટમાં ચતુર્માસ કર્યું હતું : ૩૬૮

—માં રચાયેલી 'વિજ્ઞપ્તિત્રિવેણી' માં વર્ણન છે કે, શ્રીનેમિનાથ ભ. ના સમયમાં રાજા સુશર્મે કાંગડામાં શ્રીઆદિનાથ ભ. ની મૂર્તિ સ્થાપન કરી હતી : ૩૬૧

૧૪૮૬ ના મહા સુદિ ૧૧ ને શનિવારે ઓશવાલ ડાંગીગોત્રીય શેઠ ખેહિતે અને શ્રીજયસિંહસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલું શ્રીશાંતિનાથ ભ. નું બિંબ ભરાવ્યું, તે ધાતુમૂર્તિ લાહોરના સેંટ્રલ મ્યુઝિયમમાં છે : ૩૬૦

૧૪૯૨ સુધી એટલે હોશંગ બાદશાહના સમય સુધી મંત્રી ઝાંઝણના ૭ પુત્રો રાજ્યમાં અધિકારો ભોગવતા હતા : ૩૩૦

૧૪૯૨ થી ૧૫૨૫ સુધી મહમ્મુદ ખિલજીએ માંડવગઢમાં રાજ્ય કર્યું : ૩૩૦

૧૪૯૪ ના માહ સુદિ ૧૧ ને ગુરુવારનો લેખ નાગદાના જૈન મંદિરના મૂળનાયકના પરિકર ઉપર છે : ૩૩૭

—માં શ્રેષ્ઠી ગુણરાજના પુત્ર બાલાએ ચિતોડગઢ પરના શ્રીમહાવીરસ્વામીના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો : ૩૪૩

૧૪૯૭ માં રચાયેલી 'નગરકોટ ચૈત્યપરિપાટી' માંથી જણાય છે કે, કાંગડામાં ૫ જૈન મંદિરો હતાં : ૩૬૨

૧૫ મી શતાબ્દીમાં લક્ષ્મણીપુરમાં શ્રાવકોનાં ૨૦૦૦ ઘરો અને ૧૦૧ શિખરબંધી જિનાલયો હતાં : ૩૧૩

—મી શતાબ્દી સુધી રીંગણોદમાં મોટાં જૈન મંદિરો મૌજુદ હતાં : ૩૧૭

—મી શતાબ્દીમાં સંગ્રામ સોનીએ મંદસોરમાં જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું : ૩૧૯

—મા સૈકામાં શ્રેષ્ઠી વીસલે ચિતોડમાં શ્રીશ્રેયાંસનાથ પ્રાસાદ બંધાવ્યો : ૩૪૦

—મા સૈકામાં શ્રેષ્ઠી ગુણરાજના પુત્ર બાલે ચિતોડગઢમાં કીર્તિસ્તંભની પાસે જ એક મોટું જિનમંદિર બંધાવી શ્રીસોમસુંદરસૂરિના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી : ૩૪૦

—મી શતાબ્દીમાં ચિતોડમાં જૈનોએ પાછી જાહોજલાલી મેળવી લીધી : ૩૪૧

—મી શતાબ્દીની એક જૈન 'તીર્થમાળા'માં દિલ્હીમાં ૪ જિન મંદિરો હોવાનો ઉલ્લેખ છે : ૩૫૪

—મા સૈકાના લેખવાળી મોટા ભાગની ધાતુપ્રતિમાઓ અંબાલાના જૈન મંદિરમાં છે. ૩૭૦

—મી શતાબ્દીમાં રચાયેલી 'વિજ્ઞપ્તિત્રિવેણી'માં ગ્વાલિયરમાં ધીરરાજે બંધાવેલા મંદિરનો ઉલ્લેખ કરેલો છે : ૪૧૭

—મી શતાબ્દીમાં દિગંબરોએ ગ્વાલિયરના સ્થળને પોતાના પ્રભાવમાં લીધું : ૪૧૭

—મી શતાબ્દીમાં બહલોલ લોદીએ નવીન શહેર આગરાનો પાયો નાખ્યો : ૪૩૮

—મી શતાબ્દીમાં શ્રીજિનવર્ધનસૂરિએ રચેલી 'તીર્થ-માળા'માં રાજગૃહ તીર્થનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે : ૪૫૪

—મી શતાબ્દીમાં રાજગૃહમાં વિપુલગિરિ ઉપર બે જિનાલયો હતાં : ૪૫૭

૧૫–૧૬ મી શતાબ્દીમાં માળવામાં જૈન મંદિરોનો પુનરુદ્ધાર થયો : ૩૬૨

—મી શતાબ્દી સુધી પંજાબમાં જૈન મંદિરો બરાબર હયાત હતાં : ૩૫૧

૧૫૦૨ માં શ્રેષ્ઠી સંગ્રામસિંહ સોનીએ 'બુદ્ધિસાગર' નામનો ગ્રંથ રચ્યો : ૩૩૦

૧૫૦૩ નો લેખ પૂનામાં વાનવડી બજારમાં આવેલા શ્રીઆદિનાથ મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૭૯

૧૫૦૪ ના ફાગણ સુદિ ૯ નો લેખ રાજગૃહના સ્વર્ણગિરિ ઉપર આવેલા શ્રીઆદિનાથ ભગવાનના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૪૫૯

—માં રાજગૃહના રત્નગિરિ ઉપર આવેલા શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનના મંદિરના મૂળનાયકની પ્રતિષ્ઠા થઈ : ૪૫૮

—મા રાજગિરમાં આવેલા શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીના મંદિરના મૂળનાયકની પ્રતિષ્ઠા થઈ છે; અને શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની પણ પ્રતિષ્ઠા એ જ સાલમાં થયેલી છે : ૪૫૫

—માં શ્રીશુભશીલ ગણિએ રાજગૃહ અને ત્યાંની પાંચે પહાડી પરનાં જિનાલયોમાં બિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી : ૪૫૪

૧૫૦૫ માં શ્રીસોમધર્મગણિએ 'ઉપદેશસપ્તતિ'માં પણ અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ તદ્દન અદ્ધર હોવાની વાત જણાવી છે : ૪૦૫

—માં કુંભારાણાના ખજાનચી વેલાક શ્રેષ્ઠીએ ચિતોડગઢ પરના શૃંગારચોરીના જિનમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો : ૩૪૨

—કુંભા રાણાના ભંડારી શ્રેષ્ઠી વેલાકે ચિતોડમાં ગઢ ઉપર પુરાણા ખંડિત મંદિરના સ્થાને શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું અષ્ટાપદ નામે ચૈત્ય બંધાવી ખરતરગચ્છીય શ્રીજિનસેનસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી : ૩૪૦

૧૫૦૯ નો લેખ ક્ષત્રિયકુંડમાં આવેલા દીક્ષામંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૪૯૪

૧૫૧૮ નો લેખ, અચલગઢના શ્રીઆદિનાથ મંદિરમાં ૧૨૦ મણની ધાતુપ્રતિમા મંત્રી શાલાશાહના ભાઈએ ભરાવ્યા સંબંધે છે : ટિ૦ ૩૪૬

૧૫૨૩ નો એક પ્રતિમાલેખ કાંગડામાં આવેલા ખંડિત જિનાલયમાં રહેલા ખાલી પબાસન ઉપર છે : ૩૬૧

—નો એક લેખ ગદગમાં કાપડ મારકીટમાં આવેલા શ્રીશ્રેયાંસનાથના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૭

૧૫૨૪ ના અષાડ સુદિ ૧૩નો લેખ વૈભારગિરિ ઉપર આવેલા એક શિખરબંધી જિનાલયમાં રહેલી ધન્ના–શાલિભદ્રની મૂર્તિઓ નીચે કોતરેલો છે : ૪૬૩

—માં શ્રીમાલ શ્રાવક છીતમલે વૈભારગિરિના શિખર પર ધન્ના–શાલિભદ્ર અને અગિયાર ગણધરોની પાદુકાઓની પ્રતિષ્ઠા શ્રીજિનભદ્રસૂરિ પાસે કરાવી હતી : ૪૫૪

—માં શ્રીપ્રતિષ્ઠાસોમે 'સોમસૌભાગ્યકાવ્ય' રચ્યું : ૩૪૦

૧૫૨૫ નો લેખ આંતરી ગામમાં મંત્રી શાલાશાહે બંધાવેલા શ્રીશાંતિનાથ જિનાલયમાં છે : ટિ૦ ૩૪૬

૧૫૨૫ થી ૧૫૫૬ સુધી માંડવગઢમાં ગયાસુદ્દીન બાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો : ૩૩૦

૧૫૨૬ માં ડુંગરપુરમાં ત્યાંના નિવાસી વીસા હુંબડજ્ઞાતીય શ્વેતાંબર જૈન શ્રેષ્ઠી શામળદાસ દાબડાએ શ્રીઆદિનાથ ભ૦નું મંદિર બંધાવ્યું : ૩૪૬

૧૫૨૮ ના આસો સુદિ ૫ ના દિવસે તુંગિયાપત્તનમાં શ્રીપરમદેવાર્યે 'મહાવીરજિનશ્રાદ્ધકુલક' લખ્યું એવો તેની પુષ્પિકામાં ઉલ્લેખ છે : ૩૨૦

૧૫૨૯ નો એક લેખ ડુંગરપુરના શ્રીઆદિનાથ જિનાલયની પ્રતિમા ઉપર છે : ૩૪૬

૧૫૩૬ નો લેખ ગ્વાલિયરના છોટા બજારમાં આવેલા યતિજીના ઉપાશ્રય પાસેના શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીના મંદિરમાંના મૂળનાયક ઉપર છે : ૪૧૭

૧૫૩૭ ના વૈશાખ સુદિ ૧૦ ના લેખવાળી એક ધાતુપ્રતિમા નાભાના બંધ પડેલા જૈન મંદિરમાં છે : ૩૬૯

૧૫૪૨ ના લેખો મગસીની કેટલીક પ્રતિમાઓ ઉપર મૌજુદ છે : ૩૨૦

—માં મંત્રી ગોપાલે માંડવગઢથી તારાપુર જતાં રસ્તામાં સૂર્યકુંડ બંધાવ્યો : ૩૩૦

૧૫૪૩ ના શ્રાવણ સુદિ ૩ ને સોમવારે ખાચરોદમાં શ્રીમેરુવિજયજીએ શ્રીઆદિનાથ જિનની પ્રતિષ્ઠા કરી એવો લેખ ખાચરોદમાં આવેલા ભટેવરા જિનાલયમાં છે : ૩૨૧

—ના લેખો સેમલિયાના જિનાલયમાં છે : ૩૧૬

૧૫૪૪ ના વૈશાખ સુદિ ૩ ને મંગળવારે ખાચરોદના માલવી સંઘે શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ભરાવી અને તેની શ્રીજિનપ્રભસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી એવો લેખ ખાચરોદના માલવી જૈનોના ઘરદેરાસરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૨૨

૧૫૪૬ નો લેખ પૂનામાં શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ મંદિરમાં રહેલી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ઉપર છે : ૩૭૯

૧૫૪૭ નો લેખ માંડવગઢના શ્રીસુપાર્શ્વનાથ મંદિરના મૂ૦ના૦ની ધાતુમૂર્તિ ઉપર છે, જે શ્રેષ્ઠી સંગ્રામ સોનીના વંશજોએ ભરાવેલી છે : ૩૩૧

૧૫૪૮ ના મહા વદિ ૩ ને મંગળવારનો એક લેખ અમીઝરાના જૈન મંદિરમાં છે : ૩૨૮

—નો લેખ નાશિકની પાર્શ્વનાથ ગલીમાં આવેલા શ્રીપાર્શ્વનાથના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૦

—નો લેખ નામનગરના જૈન મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૫૭

૧૫૪૯ ના જેઠ સુદિ ૫ ને રવિવારના લેખવાળી ધાતુપ્રતિમા નાણાના બંધ પડેલા જૈન મંદિરમાં છે : ૩૬૯

૧૫૫૧ ના વૈશાખ સુદિ ૬ ને શુક્રવારે મંત્રી ગોપાલે તારાપુરમાંથી શ્રીસુપાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું : ૩૩૦

—માં ગયાસુદ્દીન બાદશાહના મંત્રી ગોપાલ શ્રેષ્ઠીએ તારાપુરમાં જિનમંદિર બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ આજે પણ ત્યાંના પ્રતિમા વિનાના મંદિરમાં મોજુદ છે : ૩૩૨

૧૫૫૬ માં પં. શ્રીહંસસોમે પ્રયાગ—અલ્લાહાબાદના કિલ્લામાં આવેલા અક્ષયવટની યાત્રા કરી : ૪૬૮

—માં જ્યારે પં. હંસસોમ કૌશાંબી આવ્યા ત્યારે ત્યાંના જિનમંદિરમાં ૬૪ જિનપ્રતિમાઓ હતી : ૪૭૧

—માં પં. શ્રીહંસસોમ મુનિએ રાજગૃહની મહત્તાનું વર્ણન પોતાની 'તીર્થમાળા'માં નોંધ્યું છે : ૪૫૪, ૪૫૬

—માં રચાયેલી અને પછીની તીર્થમાળાઓમાં રાજગૃહના ઉદયગિરિ ઉપર ચૌમુખજીનું જિનાલય હતું એવી નોંધ મળે છે : ૪૫૮

૧૫૫૬ થી ૧૫૬૭ માં નાસિરુદ્દીન ખિલજી માંડવગઢનો રાજા હતો : ૩૩૧

—માં વિદ્યમાન પં. શ્રીહંસસોમ ગણિએ કુંડલપુર—નાલંદામાં ૧૬ જિનાલયો હોવાની નોંધ આપેલી છે : ૪૪૮

—ના પં. શ્રીહંસસોમે વૈભારગિરિ ઉપર ૨૪ જિનાલયો હોવાનું જણાવ્યું છે : ૪૬૧

૧૫૬૬ (શક. સં. ૧૪૩૧)ની સાલનો જૈન લેખ કાંગડામાંના કાલીદેવીના મંદિરમાંથી ડૉ. કનિંગહામે ઊતારી લીધો હતો : ૩૬૧

—નો લેખ પૂના કેંપમાં આવેલા કોરેગાંવ રોડ નં. ૬ના શ્રીપાર્શ્વનાથ મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૭૯

—માં શ્રીજયહેમે ચિતોડની 'ચૈત્યપરિપાટી' રચી : ૩૪૧

૧૫૬૮ માં શ્રેષ્ઠી મેઘરાજે માંડવગઢના કિલ્લા ઉપર એક વિશાળ જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું : ૩૩૧

૧૫૬૯ માં મહ્મૂદશાહની કબર બિહારમાં બનતાં તેને બિહારશરીફ નામ આપવામાં આવ્યું : ૪૭૪

૧૫૭૩ માં શ્રીહર્ષપ્રમોદના શિષ્ય ગયંદીએ ચિતોડની 'તીર્થમાળા' રચી : ૩૪૧

—માં શ્રીજિનેંદ્રસૂરિએ બડોદાના જિનાલયના મૂ૦ના૦ની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરી : ૩૪૫

૧૫૮૫ માં શ્રીલાવણ્યસમયે રચેલ 'અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથ છંદ'માં અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ, તીર્થની સ્થાપના અને મૂર્તિના અદ્ધર રહેવા વિશે સુંદર વર્ણન આપ્યું છે : ૪૦૫

૧૫૮૭ માં શત્રુંજયનો સોળમો ઉદ્ધાર કરાવનાર બચ્છાવતવંશજ મંત્રીશ્વર કર્મચંદ્ર ચિતોડમાં રહેતા હતા : ૩૪૧

૧૫૯૧ માં લખાયેલી 'અનુત્તરોવવાઈ' સૂત્રની પ્રતિ, જે અમૃતસરમાં છે, તેમાં લાહોરને લાહાનર નામથી ઓળખાવ્યું છે : ટિ૦ ૩૫૮

૧૬ મી શતાબ્દીમાં માળવામાં જે જૈન, શૈવ અને વૈષ્ણવ મંદિરોનું નિર્માણ થયું તેમાં જૈન સ્થાપત્યકળાની જ છાપ વધારે નજરે આવે છે : ૩૬૨

—મી શતાબ્દી પછીના કોઈ ભયંકર વિપ્લવમાં નેમાડનાં કેટલાંયે જિનમંદિરો ધરાશાયી થયાં : ૩૬૪

—મા સૈકા સુધી ધારમાં જૈનોની સારી વસ્તી હતી : ૩૩૩

—મી શતાબ્દીમાં ચિતોડમાં બત્રીશ જિનાલયો હતાં એમ એ સમયની 'તીર્થમાળા'ઓ ઉપરથી જણાય છે : ૩૪૧

—મા સૈકામાં ઓશવાલ મંત્રી શાલાશાહે થાણા ગામનો કોટ બંધાવ્યો : ૩૪૬

—મા સૈકામાં—અકબરના સમયે લાહોરમાં દુર્જનસાલસિંહ અને મંત્રી કર્મચંદ્ર નામે બે મુખ્ય શ્રાવકો હતા : ૩૫૮

—મા સૈકામાં મંત્રી કર્મચંદ્રે મથુરાના જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો : ૪૨૬

—મી સદીમાં અને તે પછી કૌશાંબી આવેલા યાત્રીઓએ એ નગરનો ખ્યાલ પોતપોતાની 'તીર્થમાળા'માં કરાવ્યો છે : ૬૭૧

૧૬–૧૭ મા સૈકાના લેખવાળી તીર્થંકરોની ધાતુપ્રતિમાઓ પટણામાં આવેલા શ્રીયુત રાધાકૃષ્ણજી જલાનના પ્રાચીન કળાસંગ્રહમાં છે : ૪૭૯

—મી શતાબ્દીમાં લક્ષ્મણી ભારે જાહોજલાલી ભોગવતું હતું : ૪૬૩

—મી શતાબ્દી સુધીમાં લક્ષ્મણીપુરનો મહિમા જૈનોને જાણીતો હતો : ૩૬૩

૧૬૦૦ લગભગમાં રતલામમાં શ્રીઅગરજી યતિએ શ્રીશાંતિનાથ ભ. નું બાવન જિનાલય બંધાવ્યું : ૩૬૫

૧૬૦૬ ના મહા સુદિ ૫ ને રવિવારનો લેખ બન્નુના જૈન મંદિરના મૂળનાયકની પ્રતિમા ઉપર છે : ૩૦૬

—નો શિલાલેખ ડેરાગાઝીખાનના જૈન મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૬૭

૧૬૧૧ થી ૧૮૬૩ ના લેખોવાળી પ્રતિમાઓ કેસરિયાજી (ધૂલેવ)ના મંદિરમાં વિદ્યમાન છે : ૩૪૮

૧૬૧૭ ના વૈશાખ સુદિ ૩ ને શનિવારનો લેખ અયોધ્યાના જૈન મંદિરમાં રહેલી એક પ્રતિમા ઉપર છે : ૪૬૭

૧૬૨૭ માં શ્રીજિનચંદ્રસૂરિએ હસ્તિનાપુરમાં ૪ સ્તૂપો હોવાની હકીકત પોતાના 'વિહારપત્ર'માં આપી છે : ૪૬૫

૧૬૩૨ (ઈ. સ. ૧૫૭૫)માં સમ્રાટ અકબરે અલ્લાહાબાદમાં કિલ્લો બંધાવી શહેરને આબાદ કર્યું : ૪૬૯

૧૬૩૪ પછી કંઈક સમય સુધી કાંગડા મહાતીર્થની યાત્રાર્થે સાધુઓ આવતા હતા : ૩૬૨

૧૬૩૯ માં સમ્રાટ અકબરે શ્રીહીરવિજયસૂરિને ગુજરાતથી રાજધાનીમાં બોલાવી જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો જાણ્યા હતા : ૩૫૯

—માં શ્રીહીરવિજયસૂરિ બાદશાહ અકબરને પ્રતિબોધ કરવા ફતેપુરસિક્રીમાં આવ્યા : ૪૩૮

—માં આગરાના રોશન મહોલ્લામાં આવેલા શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી : ૪૩૯

૧૬૪૦ માં શ્રીહીરવિજયસૂરિ શૌરીપુર તીર્થની યાત્રાએ સંઘ સાથે આવ્યા હતા : ૪૩૨

૧૬૪૫ ના વૈશાખ સુદિ ૩ ને ગુરુવારે પ્રતિષ્ઠિત કરેલાં મોટાં ચરણયુગલ પાવાપુરીના ગામ–મંદિરમાં છે : ૪૫૧

—ના વૈશાખ સુદિ ૩ નો લેખ પાવાપુરીના ગામ–મંદિરમાં મૂળનાયકની જમણી તરફની ચરણપાદુકા પર છે : ૪૫૨

—ના વૈશાખ વદિ ૫ ના રોજનો લેખ પાવાપુરીના સમવસરણ–મંદિરમાં રહેલી શ્રીવીર ભગવાનની ચરણ–પાદુકા ઉપર છે : ૪૫૨

૧૬૪૮ માં રાયકલ્યાણ નામના શૈવ વણિકે અલ્લાહાબાદના અક્ષયવટ નીચે રહેલી જિનપ્રતિમા ઉત્થાપી શિવલિંગની સ્થાપના કરી હતી : ૪૬૮

—માં સમ્રાટ અકબરે શ્રીજિનચંદ્રસૂરિને લાહોરમાં બોલાવી જૈનધર્મનો ઉપદેશ સાંભળ્યો : ૩૫૯

૧૬૪૯ માં શ્રીસમયસુંદર ઉપાધ્યાયે આઠ અક્ષરોના એક પદ ઉપર આઠ લાખ અર્થો કરી બતાવી લાહોરમાં પોતાની વિદ્વત્તાથી સમ્રાટ અકબર અને જનતાને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી હતી, જે ગ્રંથ 'અષ્ટલક્ષી' નામે પ્રસિદ્ધ થયો છે : ૩૫૯

—માં શ્રીવિજયસેનસૂરિ અને શ્રીભાનુચંદ્ર ઉપા૦ લાહોરમાં આવ્યા અને અકબરના દરબારમાં જૈનધર્મના વિશિષ્ટ સિદ્ધાંતો સંભળાવતા રહ્યા : ૩૫૯

૧૬૫૧ માં કૃષ્ણદાસ કવિએ 'દુર્જનસાલ બાવની' નામક કાવ્યની લાહોરમાં રચના કરી : ૩૫૮

૧૬૫૧–૫૨ ના લેખવાળી બિથુરથી મળી આવેલી જિનપ્રતિમા લખનૌના અજાયબઘરમાં છે : ૪૧૯

૧૬૫૨ નો લેખ રતલામમાં મોતીલાલજીના મંદિરથી ઓળખાતા શ્રીમલ્લિનાથ ભ. ના મંદિરમાં છે : ૩૬૫

—ના લેખવાળી શ્રીઅજિતનાથ ભ. ની પ્રતિમા રતલામમાં મોતીલાલજીના મંદિરની બહારની છત્રીમાં છે : ૩૬૫

૧૬૫૬ નો એક શિલાલેખ કરેડાના જિનાલયમાં છે : ૩૪૪

૧૬૫૭ ના યાત્રી શ્રીજસકીર્તિએ રાજગૃહના સ્વર્ણગિરિ ઉપર ૬ જિનાલયો હોવાની નોંધ કરી છે : ૪૫૯

—માં શ્રીજસકીર્તિએ રાજગૃહની મહત્તાનું વર્ણન કર્યું છે : ૪૫૪

—ના લેખવાળી પ્રતિમા પુનાલીના જિનાલયમાં છે : ૩૪૫

૧૬૬૧ લગભગમાં શ્રીવિજયસાગર કૌશાંબી આવ્યા ત્યારે ત્યાં ૨ જિનાલયો હતાં : ૪૭૧

૧૬૬૨ માં અકબરના રાજકાળમાં શ્રીપૂજ હરદાસના શિષ્ય ઋષિ રૂપચંદજીએ સિયાલકોટમાં 'પરદેશી રાજાની ચોપાઈ' નામે પુસ્તકની રચના કરી : ૩૫૫

—માં તીર્થમાલાની રચના કરનારા શ્રીજયવિજયજીએ પૂર્વદેશની યાત્રા કરી ત્યારે શૌરીપુર તીર્થમાં સાત જિનાલયો હોવાની હકીકત નોંધી છે : ૪૩૨

૧૬૬૪ માં વિદ્યમાન શ્રીજયવિજયજી કુંડલપુર–નાલંદામાં એકેકથી ચડિયાતા ૧૭ જિનાલનોની નોંધ આપે છે : ૪૪૯

—ના યાત્રી શ્રીજયવિજયજીએ રાજગૃહના સ્વર્ણગિરિ ઉપર પાંચ જિનાલયોમાં ૨૦ જિનબિંબોની નોંધ કરી છે : ૪૫૯

—માં શ્રીજયવિજયજીએ રાજગૃહતીર્થનું માહાત્મ્ય ગાયું છે : ૪૫૪, ૪૫૭

—ના યાત્રી પં. શ્રીજયવિજયજીએ રાજગૃહના રત્નગિરિ ઉપર બે જિનાલયો હોવાની નોંધ આપી છે : ૪૫૮

—લગભગમાં શ્રીજયવિજય ગણિ કૌશાંબી આવ્યા ત્યારે ૨ જિનાલયો હતાં, એમ કહે છે : ૪૭૧

—ના શ્રીજયવિજયજી વૈભારગિરિ ઉપર ૨૫ જિનાલયો હોવાનું કહે છે : ૪૬૧

—માં લખાયેલી 'જંબુદ્દીવપણ્ણત્તિ' સૂત્રની પ્રતિ જે પટ્ટીના ભંડારમાં છે, તેમાં લાહોરને 'લાહાનૂર' નામથી ઓળખાવવામાં આવ્યું છે : ટિ૦ ૩૫૮

૧૬૬૭ ના લેખવાળી શ્રીઅજિતનાથ ભ. ની પ્રતિમા લાહોરના દેરાસરના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે : ૩૬૦

—માં શેઠ ચંદ્રપાલ સંઘવીએ આગરામાં શ્રીવિવેકહર્ષ ગણિના ઉપદેશથી એક જિનાલય બંધાવ્યું : ૪૩૯

—માં શ્રીવિવેકહર્ષ ગણિ શૌરીપુર તીર્થમાં આવ્યા અને તેમણે ઘણી મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી : ૪૩૨

૧૬૬૮ માં શ્રીવિવેકહર્ષ ગણિએ બાદશાહ જહાંગીર પાસેથી અમારીપટહનું ફરમાન મેળવ્યું : ૪૩૮

—માં શ્રીજિનચંદ્રસૂરિ શૌરીપુર તીર્થની યાત્રાએ આવ્યા હતા : ૪૩૨

૧૬૭૦ માં આગરાનિવાસી શેઠ કુંરપાલ અને સોનપાલે સમેતશિખરનો સંઘ કાઢ્યો હતો : ૪૪૪

૧૬૭૧ ના લેખવાળી શ્રીવિશાળજિનની મૂર્તિ પટનામાં ભાડેકી ગલીમાં આવેલા વિશાલજિન મંદિરમાં છે : ૪૭૮

–ની સાલનો સોની કુંરપાલ શેઠનો લેખ લખનૌમાં આવેલી ચૂડીવાળી ગલીમાં તપાના મંદિર તરીકે ઓળખાતા શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીના મંદિરમાં છે : ૪૬૮

–નો લેખ લખનૌના ખેરનતોલામાં આવેલા શ્રીઆદીશ્વર મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૪૬૮

–માં શ્રીસહજસાગર ગણિ શ્રીવિજયસાગર, પં. હેતુસાગર ગણિ વગેરે સાથે આગરાથી શૌરીપુર તીર્થની યાત્રાએ આવ્યા હતા : ૪૩૨

–માં અંચલગચ્છીય આચાર્યોના ઉપદેશથી આગરાના શેઠ કુંરપાલ અને સોનપાલે ૪૫ જિનપ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી : ૪૩૯

–નો શ્રેષ્ઠી કુંરપાલ અને સોનપાલની ધાર્મિક ખ્યાતિ આલેખતો મોટો શિલાલેખ આગરાના રોશન મહોલ્લામાં આવેલા શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ મંદિરમાં છે : ૪૩૯

૧૬૭૩ (ઈ. સ. ૧૬૧૬)માં મલેક અંબરે ઔરંગાબાદમાં નારકંડા નામે મહેલ અને મસ્જિદ બંધાવ્યાં : ૩૯૮

૧૬૭૪ માં બાદશાહ જહાંગીર માંડવગઢ આવ્યો હતો : ૩૩૧

૧૬૭૫ માં કવિવર બનારસીદાસ દિલ્હીમાં આવ્યા હતા : ૩૫૪

૧૬૮૨ નો લેખ કરાડમાં આવેલા શ્રીસંભવનાથ મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૪

૧૬૮૩ ની આસપાસમાં કાંગડાનાં જૈન મંદિરોનો નાશ થયો : ૩૬૨

– (ઈ. સ. ૧૬૨૬) માં ફતેહખાને ઔરંગાબાદને ફતેહનગર નામ આપી કિલ્લો બંધાવ્યો : ૩૯૯

૧૬૮૫ ના ભાદરવા સુદિ ૫ ને સોમવારના દિવસે કેસરિયાજી (ધૂલેવ)ના મંદિરનો મધ્ય ભાગ બની ચૂક્યો હતો : ૩૪૮

૧૬૮૮ ના વૈશાખ સુદિ ૧૫ નો લેખ ગુણાયાના જિનાલયમાં રહેલી શ્રીગૌતમસ્વામીની ચરણપાદુકા ઉપર છે : ૪૪૩

–ના લેખોવાળી ઉપા૦ ભાનુચંદ્ર અને ઉપા૦ સિદ્ધિચંદ્રની ચરણપાદુકાઓ કેસરિયાજી (ધૂલેવ) ના મંદિરમાં મોજુદ છે : ૩૪૮

૧૬૯૩ માં ઋષિ ગંગૂએ સિયાલકોટમાં 'વૈરાગ્યશતક' ની પ્રતિલિપિ કરી : ૩૫૫

૧૬૯૫ (ઈ. સ. ૧૬૩૮) એક લિંગાયતધર્મીએ હલેબીડમાં જૈનોની બસ્તિ–મંદિરના સ્તંભ ઉપર શિવલિંગ કોતર્યું : ૩૭૬

૧૬૯૮ ના વૈશાખ સુદિ ૫ ને સોમવારે ખરતરગચ્છાચાર્ય શ્રીજિનપતિસૂરિની અધ્યક્ષતામાં શ્વેતાંબર સંઘે પાવાપુરીમાં રહેલા ગામ–મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરાવી : ૪૫૧

–નો લેખ પાવાપુરીના ગામ–મંદિરની મૂળ વેદી ઉપર છે : ૪૫૧

–ની સાલનો લેખ પાવાપુરીના ગામ–મંદિરમાં મૂળ વેદીની ડાબી બાજુએ શ્રીવીર ભગવાનના ૧૧ ગણધરોની પાદુકાઓ ઉપર છે : ૪૫૧, ૪૫૩

૧૭ મી શતાબ્દીમાં ચિતોડે પોતાનું પ્રાચીન ગૌરવ ખોયું હતું : ૩૪૧

–મા સૈકામાં શ્રીહીરવિજયસૂરિના આદેશથી તેમના શિષ્ય–પ્રશિષ્યો પંજાબમાં વિચર્યા હતા : ૩૫૧

–મા સૈકામાં જૈન સાધુઓ–યતિઓ પંજાબના પ્રદેશમાં ખૂબ વિહરતા એમ જણાય છે : ૩૫૫

–મા સૈકામાં પણ જૈનો ઉપર વીરશૈવ ધર્મે બળજબરીથી પોતાના ધર્મની અસર પાડવાનો પ્રયત્ન કરેલો એવું એક શિલાલેખથી જણાય છે : ૩૭૬

–મા સૈકાના વિદ્વાન કવિ મહોપાધ્યાય શ્રીમેઘવિજયજી ગણિએ 'મેઘદૂતસમસ્યાલેખ' નામક વિજ્ઞપ્તિપત્રમાં અનકાઈ–ટનકાઈનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૩૮૧

–મી સદીમાં સંઘવી સેહિલે શૌરીપુરનો સંઘ કાઢ્યો હતો : ૪૩૨

–મી સદીમાં સં. કુંરપાલ અને સોનપાલે રાજગૃહ તીર્થની યાત્રા કરી હતી : ૪૫૭

–મી સદીમાં આગરાનિવાસી શેઠ કુંરપાલ અને સોનપાલ નામના બે ભાઈઓ સમેતશિખરનો સંઘ લઇને તીર્થયાત્રા કરતા પાટલીપુત્ર આવ્યા હતા : ૪૭૭

–મા સૈકાના શ્રીજયવિજયજી સમેતશિખર તીર્થને શત્રુંજય જેવો ગણાવે છે : ૪૪૫

–મી શતાબ્દીમાં થયેલા શ્રીવિજયસાગરગણિએ રાજગૃહનું વર્ણન કર્યું છે : ૪૫૪, ૪૫૭

–મી સદીના યાત્રીઓ કવિ વિજયસાગર અને શીલવિજયજી રાજગૃહના મણિયાર–મઠના કૂવા ઉપર ઘૂમટ હોવાનો નિર્દેશ કરે છે : ૪૬૦

–મા સૈકાના યાત્રી શ્રીવિજયસાગરે હસ્તિનાપુરમાં ૫ સ્તૂપો અને ૫ મૂર્તિઓ હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૪૬૪

–મા સૈકાના યાત્રી શ્રીવિજયસાગર મિથિલાને હાજીપુરથી ઉત્તરમાં ૪૦ કોસ દૂર બતાવે છે : ૪૮૫

–મી સદીથી લઈને વર્તમાન સદી સુધીના લેખો પાવાપુરીના ગામ–મંદિરમાં રહેલી મૂર્તિઓ અને ચરણપાદુકાઓ ઉપરથી મળે છે : ૪૫૧

૧૭–૧૮ મી શતાબ્દી સુધી બિહારમાં મહત્તિયાણ જૈનોની પ્રધાનતા હતી : ૪૭૪

૧૭૦૧ માં રતલામમાં આવેલા યતિ શ્રીખૂબચંદજીના ઘર દેરાસરમાં મૂ૦ ના૦ ની અંજનશલાકા થઈ : ૩૧૪

–મી સદીમાં કંપિલપુર પિટિયારીના નામે ઓળખાતું હશે : ૪૨૧

–મી સદીમાં બાદશાહ જહાંગીરના કૃપાપાત્ર ઝવેરી જગતશેઠ હીરાનંદ શાહ પટણામાં જ રહેતા હતા : ૪૭૭

–મા સૈકામાં મુર્શીદાબાદના કાસમ બજારમાં એક જૈન મંદિર હતું પણ તે પછી જૈન વસ્તીના અભાવે એ મંદિરને વધાવી લેવામાં આવ્યું : ૪૯૦

–મા સૈકામાં મુર્શીદકુલીખાંએ મુર્શીદાબાદ નગર વસાવ્યું : ૪૯૦

–મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલા નિહાલ નામના યતિએ 'બંગાલદેશકી ગઝલ' રચી, જેમાં જગતશેઠનું વર્ણન આપ્યું છે : ૪૮૯

–મી સદીના તીર્થયાત્રીઓએ બિહારને જ તુંગીયા નગર તરીકે ઓળખાવ્યું છે : ૪૭૪

–મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધ સુધીમાં કૌશાંબીમાં ૨ જિનાલયો પૈકી ૧ માત્ર બચી રહ્યું હતું : ૪૭૧

૧૮૦૧ માં કેસરિયાજી (ધૂલેવ)ના મંદિર બહારના ભાગમાં શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ ભ. ની પ્રતિષ્ઠા શ્રીસુમતિચંદ્ર મહારાજે કરી : ૩૪૮

૧૮૦૫ માં પં. કુશળવિજયજી ગણિ વગેરેએ શૌરીપુર તીર્થની યાત્રા કરી હતી : ૪૩૩

૧૮૦૭ (સને ૧૭૫૦) લગભગમાં પૂનામાં શંકરાચાર્યને જૈનાચાર્યનો ભેટો થયો : ૩૭૯

–(સને ૧૭૫૦) લગભગમાં પૂનામાં શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું, તે પહેલાં કલેવાયરમાં જૈન મંદિર હતું : ૩૭૯

૧૮૧૧ માં લખાયેલી હસ્તલિખિત પોથી, જે પંજાબ યુનિવરસીટી લાયબ્રેરીના સંસ્કૃત વિભાગમાં છે, તેમાં લાહોરને 'લાહનૂર' નામથી ઓળખાવવામાં આવ્યું છે : ટિ૦ ૩૫૮

૧૮૧૭ માં મદ્રાસમાં વેંકટાચલ મુદ્લી સ્ટ્રીટ ચૂલેમાં શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીનું મંદિર બંધાયું : ૩૮૯

૧૮૧૯ માં હુગલીનિવાસી શેઠ માણેકચંદ ગાંધીએ રાજગિરના ગામ–મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો : ૪૫૫

૧૮૨૨ ના વૈશાખ સુદિ ૧૩ ને ગુરુવારનો લેખ સમેતશિખર પર આવેલા જળમંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૪૪૬

–ના વૈશાખ સુદિ ૧૩ ને ગુરુવારનો લેખ સમેતશિખર પર આવેલા જળમંદિરમાંના મૂળનાયકની બાજુની મૂર્તિ ઉપર છે : ૪૪૭

૧૮૨૫ ના મહા સુદિ ૩ ને ગુરુવારનો લેખ સમેતશિખર ઉપર આવેલી શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનની દેરીની ચરણપાદુકા ઉપર છે : ૪૪૭

–ના મહા સુદિ ૩ ને ગુરુવારનો લેખ સમેતશિખર ઉપર આવેલી શ્રીસંભવનાથ ભગવાનની દેરીમાંની ચરણપાદુકા પર છે : ૪૪૭

–ના મહા સુદિ ૩ ને ગુરુવારનો લેખ સમેતશિખર ઉપર આવેલી શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનની દેરીમાંની ચરણપાદુકા ઉપર છે : ૪૪૭

૧૮૨૯ ના મહા સુદિ ૬ ના દિવસનો લેખ રાજગૃહના રત્નગિરિ ઉપર આવેલા શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનના મંદિરમાં રહેલી ચાર પાદુકાઓ ઉપર છે : ૪૫૮

૧૮૩૦ માં મહિમાપુરના કીરતબાગમાં શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૪૯૦

૧૮૩૫ નો લેખ પૂનાના શુક્રવાર પેઠમાં આવેલી દાદાવાડીમાં રહેલી શ્રીહીરવિજયસૂરિની પાદુકા ઉપર છે : ૩૮૦

૧૮૪૩ માં કેશરિયાજી (ધૂલેવ)ના મંદિરમાં નવચોકીનો ભાગ શ્રીજિનભક્તિસૂરિ અને શ્રીજિનલાભસૂરિના ઉપદેશથી બાંધવામાં આવ્યો : ૩૪૮

૧૮૪૫ માં બાલુચરના ઓસવાલપટ્ટી મહોલ્લામાં આવેલું શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૪૮૮

૧૮૪૮ ના ભાદરવા સુદિ ૧૧ નો લેખ પટણામાં આવેલા ગુલઝાર બજારના કમલદ્રહમાં બનેલી દેરીની પાદુકાજોડ ઉપર છે : ૪૭૯

–માં રાજગૃહના વિપુલગિરિ ઉપર આવેલા શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીના જિનાલયમાં અતિમુક્તક મુનિની મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત કરી : ૪૫૮

૧૮૫૦ લગભગમાં લખનૌના સોની તોલામાં આવેલું ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું બીજું મંદિર રાય બદ્રીદાસે બંધાવ્યું : ૪૧૯

–માં રતલામમાં આવેલા શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીનું મંદિર શ્રીપૂજ ગંભીરચંદજીએ બંધાવ્યું : ૩૧૫

૧૮૫૨ સુધીમાં માંડવગઢના શ્રીસુપાર્શ્વનાથ મંદિરના મૂ૦ના૦ ની ધાતુપ્રતિમાનો પત્તો નહોતો : ૩૩૧

૧૮૫૬ પહેલાંનો કોઈ લેખ ચંપાપુરીનાં જિનાલયમાં નથી : ૪૮૮

–નો લેખ ચંપાનાળામાં આવેલાં બે જિનાલયો પૈકી શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે; એટલે એ સમયે આ મંદિર જીર્ણોદ્ધારરૂપે નવું બાંધવામાં આવ્યું : ૪૮૭

૧૮૬૦ માં રચાયેલી એક 'લાવણી' માં કેસરિયાજી (ધૂલેવ) ના મંદિરનો કોટ લગભગ એ સમયે બંધાયો હશે એમ લાગે છે : ૩૪૮

૧૮૬૯ (ઈ. સ. ૧૮૧૨)માં પાટલીપુત્રની પાસેથી બે મૂર્તિઓ મળી હતી, જે કલકત્તાના ઇંડિયન મ્યુઝિયમમાં રાખેલી છે, તેના પરના લેખો ડૉ. કાશીપ્રસાદ જાયસવાલે વાંચીને જણાવેલું કે, તેમાંની એક મૂર્તિ ઉદાયી રાજાની છે : ૪૭૫

૧૮૭૧ (૧૭૩૯) ના માહ સુદિ ૬ ને બુધવારે શ્રીજિનહર્ષસૂરિએ કલકત્તાના બડા બજારમાં આવેલી તુલાપટ્ટીના શ્રીશાંતિનાથ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી : ૪૯૬

૧૮૭૫ ના વૈશાખ સુદિ ૧૦ ને શુક્રવારના લેખવાળી બે જિન-પાદુકાઓ, જે મિથિલામાં હતી તે ભાગલપુરના જૈન મંદિરમાં પધરાવવામાં આવી : ૪૮૪

—માં શ્રીસંઘે ગ્વાલિયર—લશ્કરના શરાફ બજારમાં ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૧૭

૧૮૭૭ માં બાબુ છોટનજી લખનૌવાળાએ રત્નપુરીના જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો : ૪૩૪

—ની સાલના લેખોવાળી ચરણપાદુકાઓ અયોધ્યાના જિનમંદિરમાં છે : ૪૬૮

૧૮૭૯ નો એક લેખ નાગદાના જૈન મંદિરમાં રહેલા એક સ્તંભ ઉપર છે : ૩૩૭

૧૮૮૦—૧૮૯૦ માં શ્રીજિનચંદ્રસૂરિએ દિલ્હીમાં ચતુર્માસ કર્યું : ૩૫૪

૧૮૮૨ નો લેખ રતલામમાં આવેલા બાબા સાહેબના નામે ઓળખાતા જિનાલયમાં છે : ૩૬૫

૧૮૮૬ માં ભેલસામાં શ્રીસંઘે શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનું મંદિર બંધાવ્યું : ૩૨૭

૧૮૮૮ ના માગશર સુદિ ૫ ને સોમવારનો લેખ પટણામાં આવેલા ગુલઝારના કમલદહમાં બનેલી દેરીની બારસાખ ઉપર છે : ૪૭૯

—નો લેખ લખનૌના ઠાકોરગંજ દાદાવાડીમાં આવેલા શ્રીઆદિનાથના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૪૧૮

૧૮૯૧ ની સાલની પુષ્પિકા ડેરાગાઝીખાનના હસ્તલિખિત ભંડારમાં રહેલી 'કલ્પસૂત્ર' અને 'કાલકકથા' નામક પોથીમાં છે : ૩૬૭

૧૮૯૨ લગભગમાં રતલામમાં ગુજરિયાના મંદિરથી ઓળખાતું જિનાલય શ્રીસંઘે બંધાવ્યું : ૩૬૫

૧૮૯૩ ના લેખવાળી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભ૦ની મૂર્તિ રતલામમાં શ્રીમોતીલાલજીના મંદિરની છત્રીમાં છે : ૩૬૫

૧૮૯૯ ના શિલાલેખો ડુંગરપુરના શ્રીઆદિનાથ જિનાલયની કેટલીક પ્રતિમાઓ ઉપર છે. : ૩૪૬

—માં માંડવગઢના શ્રીસુપાર્શ્વનાથ મંદિરની ધાતુપ્રતિમાનો પત્તો લાગતાં, તેની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી : ૩૩૧

૧૯ મી સદીમાં ચિત્તોડમાં બે—ત્રણ જિનમંદિરો નવાં બન્યાં છે : ૩૪૧

—મી સદીના શ્રીઅમૃતધર્મગણિએ રાજગૃહ તીર્થનો મહિમા વર્ણવ્યો છે : ૪૫૪

૧૯૦૦ માં લખનૌના સોનીતોલામાં આવેલું શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૪૧૯

—માં લખનૌમાં આવેલા બોરનતોલાનું શ્રીશાંતિનાથભગવાનનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૪૧૮

—લગભગમાં હસ્તિનાપુરના જિનમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો : ૪૬૫

૧૯૦૧ નો લેખ રતલામમાં આવેલા યતિ ખૂબચંદજીના ઘરદેરાસરમાં છે : ૩૬૪

૧૯૦૩ માં તાલનપુરના શ્રીઆદિનાથ જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર થયો : ૩૨૦

—નો લેખ હુબલીમાં કંચગાર ગલીમાં આવેલા શ્રીઅજિતનાથના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૬

૧૯૦૪ માં શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ બડોદાના જિનાલયના મૂ૦ના૦ની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરી : ૩૪૫

૧૯૦૮ નો લેખ ડુંગરપુરના શ્રીશાંતિજિનાલયના મૂ૦ના૦ની પ્રતિમા ઉપર છે : ૩૪૬

૧૯૧૦ માં પાવાપુરીના ગામ—મંદિરમાં શ્રીદેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણની પીળા આરસની મૂર્તિ શ્રીમહેન્દ્રસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરી : ૪૫૧

—સાલનો લેખ બિહારશરીફમાં આવેલા લાલબાગના શ્રીઆદિનાથ મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૪૭૪

૧૯૧૨ લગભગમાં લખનૌના સતધરા બહોરનતોલામાં આવેલા શ્રીશ્રેયાંસનાથનું મંદિર શેઠ ઈંદરચંદજી ખેમચંદજીએ બંધાવ્યું : ૪૧૯

૧૯૧૫ માં ડુંગરપુરનું શ્રીમહાવીર મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૪૬

૧૯૧૬ માં લુધીઆનામાં પૂજ્ય મહેતાબ ઋષિએ શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભ૦નું મંદિર બંધાવ્યું : ૩૬૯

—માં તાલનપુરના એક ખેતરમાંથી ૨૫ જિનમૂર્તિઓ મળી હતી : ૩૨૦

૧૯૧૯ માં લાહોરના દેરાસરમાં વચ્ચોવચ દીવાલ ચણી લઈને અર્ધું મંદિર દિગંબર ભાઈઓને સુપ્રત કરવામાં આવ્યું : ૩૫૯

૧૯૨૧ નો લેખ જુન્નેરમાં બુધવાર પેઠમાં આવેલા શ્રીઅમીઝરા પાર્શ્વનાથના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૦

૧૯૨૩ માં કલકત્તામાં શામબજારના માણેકતલામાં આવેલું શ્રીશીતલનાથ ભગવાનનું કાચનું મંદિર રા૦ બ૦ બાબુ બદ્રીદાસે બંધાવી પ્રતિષ્ઠિત કરાવ્યું : ૪૯૭

૧૯૨૪ ના મહા વદિ ૫ નો જીર્ણોદ્ધારનો લેખ ગુણાયાના જિનાલયમાં છે : ૪૪૪

—માં શેઠ સુખલાલજી ઝવેરીએ કલકત્તાના શામબજારના માણેકતલામાં આવેલું શ્રીમહાવીરસ્વામીનું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૯૭

—નો લેખ લખનૌના બોરનતોલામાં આવેલા શ્રીમહાવીરસ્વામીના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૪૧૮

૧૯૨૫ માં સાંગલીમાં શેઠ ચતુરદાસ પિતાંબરદાસને ત્યાં શેઠ મોતીચંદ ખીમચંદે શ્રીશાંતિનાથ મંદિર બંધાવ્યું : ૪૮૪

૧૯૨૬ ના મહા સુદિ ૭ ના રોજ કુંભોજની પાસે આવેલી બાહુબલી પહાડી ઉપરના શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો : ૩૮૪

—નો લેખ કુંભોજ પાસે આવેલી બાહુબલી પહાડી ઉપરના શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૪

—માં પિંડદાદનખાનમાં ખંડિત પહેલું જિનમંદિર બાંધવામાં આવ્યું હતું : ૩૬૫

૧૯૨૭ (સને ૧૮૭૦) માં કાર્લાઈલ સૌરીપુરમાંથી ઘણી પ્રાચીન વસ્તુઓ એકઠી કરીને આગરા મોકલી હતી : ૪૩૩

૧૯૨૯ માં કલકત્તાનિવાસી શેઠ જીવનદાસજીએ પાવાપુરીના જળમંદિરમાં આરસની ૩ વેદિકાઓ બનાવી : ૪૫૨

૧૯૨૯–૧૯૩૦ (ઈ. સ. ૧૮૭૨–૧૮૭૩) માં મિ. બેગલરે બંગાળમાંથી કેટલાયે અવશેષો શોધી કાઢ્યાં જે મુખ્યતઃ જૈન હતાં : ૪૬૪

૧૯૩૦ ના મહા સુદિ ૫ નો લેખ ગુણાયાના જિનાલયમાં રહેલી શ્રીમહાવીરસ્વામીની ચરણપાદુકા ઉપર છે : ૪૪૩

—મા રા૦બ૦ ધનપતિસિંહ અને લક્ષ્મીપતિ સિંહેબરાકડ ગામના નદીકિનારે શ્રીમહાવીરસ્વામીના કેવલજ્ઞાન-સ્થાપનારૂપે જીર્ણોદ્ધાર કરાવી નવું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૪૨

—માં લાલા ગિરધારીલાલજીએ લખનૌમાં શ્રીઆદિનાથનું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૧૮

૧૯૩૧ ના મહા સુદિ ૧૦ નો જીર્ણોદ્ધાર–લેખ સમેતશિખર પર આવેલી શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનની દેરીમાં છે : ૪૪૭

—ના મહા સુદિ ૧૦ ને સોમવારનો જીર્ણોદ્ધાર–લેખ સમેતશિખર પર આવેલી શ્રીસંભવનાથ ભગવાનની દેરીમાં છે : ૪૪૭

—ના મહા સુદિ ૧૦ ને સોમવારનો લેખ સમેતશિખર ઉપર આવેલી શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનની દેરીમાં તેના જીર્ણોદ્ધાર સંબંધે છે : ૪૪૭

—ની સાલની બ્રાહ્મી–ચંદનાદિ ૧૬ સતીઓની પાદુકાઓ પાવાપુરીના જળમંદિરમાં છે : ૪૫૨

—નો લેખ સતારામાં સદાશિવ પેઠમાં આવેલા શ્રીઆદિનાથના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૩

—માં રા. બ. બાબુ ધનપતસિંહજીએ લછવાડમાં વિશાળ ધર્મશાળા અને શ્રીમહાવીરસ્વામીનું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૯૩

૧૯૩૨ માં શ્રીમતી મહેતાબકુંવરબાએ પાવાપુરીમાં ચૌમુખજીનું મંદિર બંધાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવી : ૪૫૨

૧૯૩૨ થી ૧૯૪૨ (સને ૧૮૭૫ થી ૧૮૮૫) સુધીમાં સરકારે શ્રાવસ્તીમાં છૂટુંછવાયું ખોદકામ કરાવ્યું તેના આધારે ડૉ૦ હોને કેટલીક મહત્ત્વની વસ્તુઓ અને એક જૈન મંદિરનું ખંડિયેર મળી આવ્યાં : ૪૮૩

૧૯૩૩ ના જેઠ સુદિ ૧૨ ને શનિવારનો જીર્ણોદ્ધાર–લેખ સમેતશિખર પર આવેલી શ્રીઅભિનંદનસ્વામીની દેરીમાં છે : ૪૪૭

—માં રાય બાબુ લક્ષ્મીપતિસિંહજીએ માતા મહેતાબકુંવરની પ્રેરણાથી કઠગોલા–નરસિંહપુરમાં શ્રીઆદિનાથનું વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું : ૪૮૯

—માં અજિમગંજમાં રા. બ. બાબુ ધનપતસિંહજીએ શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૯૧

૧૯૩૫ ના લેખો પાવાપુરીના જળમંદિરમાં ત્રણ વેદિકા ઉપરની ચરણપાદુકાઓ ઉપર છે : ૪૫૨

—માં શ્વેતાંબર શ્રાવકોએ સિરપુર–અંતરિક્ષજીમાં છેલ્લો ધ્વજ–દંડ ચડાવ્યો : ૪૦૭

—(ફસલી સન ૧૨૯૮) બાઈ દુકાન કલમનૂરીએ શ્વેતાંબર ઓશવાલ હસ્તક સિરપુર–અંતરિક્ષજીમાં પધા કરાવી : ૪૦૭

૧૯૩૬ માં ભાગલપુરમાં રા. બ. શ્રીધનપતસિંહજીએ જૈન ધર્મશાળા અને શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીનું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૮૪

૧૯૪૦ માં શ્રીવિજયરાજેંદ્રસૂરિના ઉપદેશથી ખાચરોદના શ્રીસુવિધિનાથ જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર થયો : ૩૨૧

—લગભગમાં અજિમગંજની મહાજન પટ્ટીમાં આવેલું શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથનું મંદિર બાબુ ગણપતસિંહજી દૂગડે બંધાવ્યું : ૪૯૧

૧૯૪૨ ના શ્રાવણ વદિ ૯ ના દિવસનો લેખ પાવાપુરીના ગામ-મંદિરવાળી શ્વેતાંબર ધર્મશાળાના દેરાસરની પાછલી ભીંત ઉપર છે : ૪૫૨

૧૯૪૩ માં અજિમગંજની મહાજનપટ્ટીમાં આવેલું શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૪૯૧

—(ઈ. સ. ૧૮૮૬) ની એક નોંધથી જણાય છે કે, ગવાલપાડા (આસામ) ના જૈન મંદિરમાં શ્રીચંદ્રપ્રભ ભગવાન મૂળનાયક હતા : ૫૦૦

૧૯૪૪ માં શેઠ રઘુનાથપ્રસાદજી ભંડારીએ લખનૌના શાહદત્તગંજમાં આવેલું શ્રીસંભવનાથનું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૧૯

૧૯૪૭ માં પૂનામાં વાનવાડી બજારમાં શ્રીઆદિનાથનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૭૯

૧૯૪૮ માં પૂનામાં સાચાપીર સ્ટ્રીટમાં આવેલું શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીનું મંદિર બંધાયું : ૩૭૯

—માં હોશિયારપુરમાં લાલા ગુજ્જરમલજીએ શ્રીવાસુપૂજ્ય ભ. ના મંદિરના શિખરનો ઘુમટ સોનાના પતરાંથી મઢાવ્યો : ૩૬૮

૧૯૪૯ માં બાલુચરના ઓસવાલપટ્ટી મહોલ્લામાં આવેલું શ્રીવિમલનાથ ભગવાનનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૪૮૮

૧૯૫૦ માં કુક્સીના શ્રીસંઘે તાલનપુરમાં જિનમંદિર બંધાવી ત્યાંથી નીકળેલી જિનમૂર્તિઓને તેમાં પધરાવી : ૩૨૦

—માં લુધીઆનામાં શ્રીસંઘે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભ૦ નું મંદિર બંધાવ્યું : ૩૬૯

—માં હોશિયારપુરમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભ. નું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૬૮

—માં હોશિયારપુરના શ્રીવાસુપૂજ્ય જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા થઈ : ૩૬૮

૧૯૫૧ માં ખાચરોદમાં યતિ શેઠજીના શ્રીગોડીપાર્શ્વજિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર થયો : ૩૨૧

—માં શ્રાવિકા કસ્તૂરબાઈએ ખાચરોદના યતિ રામાજીના શ્રીપાર્શ્વ જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો : ૩૨૧

૧૯૫૨ માં શેઠ ગણેશીલાલ કપૂરચંદજીએ કલકત્તામાં શામબજારના માણેકતલામાં આવેલું શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીનું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૯૭

—માં શેઠ કેશરીચંદજીએ રતલામના તળાવ કિનારે આવેલા બગીચામાં શ્રીચંદ્રપ્રભનું જિનાલય બંધાવ્યું : ૩૬૫

૧૯૫૩ માં બિહારનિવાસી બાબુ ગોવિંદચંદજી સુચંતીએ પાવાપુરીના સમવસરણ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરાવી : ૪૫૨

૧૯૫૪ માં આસામ–ગવાલપાડામાં ભારે ભૂકંપ થયો : ૫૦૧

૧૯૫૫ માં ખાચરોદમાં યતિ રામાજીના શ્રીપાર્શ્વજિનાલયની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા થઈ : ૩૨૧

—માં હૈદ્રાબાદ (દક્ષિણ) માં ચાર કમાનની પાસે શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૯૫

૧૯૫૭ નો લેખ ખાનકા ડોગરામાં આવેલા શ્રીશાંતિનાથ ભ. ના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૫૬

૧૯૫૮ માં આસામ–ગવાલપાડામાં આવેલા જૈન મંદિરને ભૂકંપથી નુકશાન થયા પછી ફરી પ્રતિષ્ઠિત કર્યું : ૫૦૧

૧૯૫૯ ના વૈશાખ વદિ ૮ ને બુધવાર નો બીજા જીર્ણોદ્ધારનો લેખ ગુણાયાના જિનાલયમાં છે : ૪૪

૧૯૬૦ લગભગમાં લખનૌના સતધરા બહોરનતોલામાં શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૪૧૯

—માં વિઝાપુર (દક્ષિણ) માં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૮૭

—માં શેઠ બાબુભાઈ રતનચંદે સાંગલીમાં ગણપતિ પેઠમાં આવેલું શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું : ૩૮૪

—માં ગ્વાલિયરનિવાસી શેઠ નથમલ ગોલેચ્છાએ શૌરીપુરના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનું શરૂ કર્યું : ૪૩૩

૧૯૬૦–૬૧ (ઇ. સ. ૧૯૦૩–૪) માં ડૉ. બ્લાશે વૈશાલીના સ્થળનું ખોદકામ કરાવ્યું : ૪૯૨

૧૯૬૧ માં કરાંચીમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૭૦

૧૯૬૨ માં મદ્રાસમાં આવેલ શાહુકાર પેઠ (નં. ૪૦૯) માં શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીનું શિખરબંધી મંદિર બંધાયું : ૩૮૯

—માં ખાચરોદમાં યતિ રામચંદ્રજીના શ્રીઋષભજિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર થયો : ૩૨૧

—માં કાંગડાનું લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર ભૂકંપથી ધરાશાયી બન્યું : ૩૬૧

૧૯૬૩ નો એક લેખ કાળા બાગના જૈન મંદિરના મૂળનાયકની પ્રતિમા પર છે : ૩૬૫

—માં કાલાબાગમાં લોંકાગચ્છના યતિના ઉપદેશથી શ્રીઅજિતનાથ ભ. નું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૬૫

૧૯૬૪ માં નાશિકમાં ચાંદવડગલીમાં આવેલું શ્રીધર્મનાથનું મંદિર બાઈ હીરાબાઈ મોતીચંદે બંધાવ્યું : ૩૮૦

—માં નાથનગરમાં બાબુ સુખસંપતરાયજીના વિશાળ બગીચામાં શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૪૮૬

૧૯૬૪–૧૯૬૫ (સને ૧૯૦૭–૮) માં ડૉ. ફોગલે સહેતમહેતની જગાએ ખોદકામ કરીને જે વસ્તુઓ મેળવી તેનો અહેવાલ પ્રગટ કર્યો છે : ૪૮૩

૧૯૬૫ માં લાલા ઉત્તમચંદ આંદમલે અંબાલામાં બીજી ધર્મશાળા બંધાવી : ૩૭૦

—(સને ૧૯૦૮) માં 'રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી' જર્નલમાં પ્રગટ થયેલી 'ચિત્રકૂટીય–મહાવીરપ્રાસાદ–પ્રશસ્તિ' શ્રીચારિત્રરત્નગણિએ રચી છે : ૩૪૧

૧૯૬૫–૧૯૬૬ માં યતિવર્ય શ્રીશાંતિવિજયજીએ કુલ્પાક તીર્થનો છેલ્લો ઉદ્ધાર કરાવ્યો : ૩૯૬

૧૯૬૬ માં ખાચરોદમાં યતિ ભેરજીના શ્રીપાર્શ્વજિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર થયો : ૩૨૧

૧૯૬૭ (સને ૧૯૧૨) માં ભાંદકતીર્થના મૂળનાયકની પ્રતિમા અને ૧૦॥ એકર જમીન સરકારે શ્વેતાંબર સંઘને અર્પણ કરી જમીનનો પટ્ટો કરી આપ્યો : ૪૦૮

—માં લાલા મુલાશાહે પિંડદાદનખાનમાં શ્રીસુમતિનાથ ભ. નું મંદિર બંધાવ્યું : ૩૬૫

૧૯૬૮ માં શેઠ ઘસુમલજી મારવાડીએ રત્નપુરીમાં આરસની સુંદર છત્રીવાળું જિનાલય બંધાવ્યું : ૪૩૪

—માં બન્નુના જૈન મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી, જે મંદિર અત્યારે ખાલી છે : ૩૬૬

—માં નાશિકમાં શેઠ દીપચંદ ન્યાલચંદના બંગલામાં શ્રીસુવિધિનાથનું મંદિર દીપચંદ શેઠે બંધાવ્યું : ૩૮૦

૧૯૬૯ માં એલવાડામાં જૈન ટેંપલ સ્ટ્રીટમાં શ્રીપદ્મનાભ ભગવાનનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૯૪

—નો લેખ પૂનાના શુક્રવાર પેઠમાં આવેલી દાદાવાડીના દેરાસરની દીવાલ પર છે : ૩૮૦

—નો એક લેખ હુબલીમાં કંચગાર ગલીમાં આવેલા શ્રીશાંતિનાથ મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૬

—માં પૂનામાં સોલાપુર બજારમાં આવેલું શ્રીશાંતિનાથનું ઘરદેરાસર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૭૯

૧૯૭૦ માં મુલતાનમાં શ્રીપાર્શ્વનાથનું શિખરબંધી મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૬૬

૧૯૭૦–૧૯૭૧ (ઈ. સ. ૧૯૧૩–૧૪)માં ડૉ. સ્પૂનરે વૈશાલીના સ્થળનું ખોદકામ કરાવ્યું : ૪૯૨

૧૯૭૨ માં શ્રીનેમિનાથ ભ. આદિની ૫ જિનમૂર્તિઓ રીંગણોદમાં એક મકાનના માટીના ઓટલામાંથી મળી આવી હતી : ૩૬૭

—માં મદ્રાસમાં આવેલ શાહુકાર પેઠ (નં. ૧૦૭)માં શ્રીચંદ્રપ્રભ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર બંધાયું : ૩૮૯

૧૯૭૪ માં ખાચરોદમાં યતિ રૂપચંદજીના ઋષભજિનાલયની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી : ૩૨૧

૧૯૭૫ માં મહિમાપુરમાં જગતશેઠે બંધાવેલું મંદિર ગંગાના પૂરમાં ઝડપાઈ ગયા પછી જગતશેઠ ફતેચંદજીએ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો : ૪૮૯

૧૯૭૬ માં ડેરાગાઝીખાનમાં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૬૭

૧૯૭૭ માં દિલ્હીની પાસે આવેલા ચોગડી મસ્જિદ નામના પરામાં દાદાવાડી છે, તેમાં શ્રીનેમનાથનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૫૫

૧૯૭૯ ના ફાગણ સુદિ ૩ના રોજ જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવેલા ભાંડક તીર્થમાં નૂતન મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી : ૪૦૮

૧૯૮૦ માં તેનાલીમાં શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીનું મંદિર બંધાયું : ૩૯૪

૧૯૮૧ માં મુનિરાજ શ્રીવિદ્યાવિજયજી અને શ્રીજયંતવિજયજી મહારાજે શૌરીપુરમાં જીર્ણોદ્ધાર પામેલા મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી : ૪૩૩

—માં બાલુચરના ઓસવાલપટ્ટી મહોલ્લામાં આવેલું શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૪૮૮

૧૯૮૨ નો લેખ લખનૌના ઓરન તોલામાં આવેલા શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૪૧૮

—માં રીંગણોદના શ્રીનેમિનાથ જિનાલયમાં અહીંની જમીનમાંથી મળી આવેલી મૂર્તિઓ બિરાજમાન કરવામાં આવી : ૩૬૭

૧૯૮૩ માં કોલ્હાપુરના શરાફ બજારમાં શેઠ ચેલાજી વન્નાજીએ શ્રીધર્મનાથનું મંદિર બંધાવ્યું : ૩૮૬

—માં ખાનકા ડોગરામાં શ્રીશાંતિનાથ ભ. નું શિખરબંધી મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૫૬

૧૯૮૪ માં મુનિરાજ શ્રીદર્શનવિજયજી (ત્રિપુટી)એ મથુરાના જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી પ્રતિષ્ઠા કરી : ૪૨૯

૧૯૮૫ માં મદ્રાસથી ૩ માઈલ દૂર દાદાવાડીના સ્થળમાં શ્રીસુમતિનાથનું મંદિર બંધાયું : ૩૮૯

૧૯૮૬ નો લેખ લખનૌની ચૂડીવાળી ગલીમાં આવેલા શ્રીઆદિનાથ મંદિરમાં છે : ૪૧૮

૧૯૮૭ માં જેલમમાં ભારે પૂર આવવાથી પિંડદાદનખાનનું જૈનમંદિર પડી ગયું : ૩૬૫

૧૯૮૯ માં મુનિ શ્રીદર્શનવિજયજી(ત્રિપુટી)એ મેરઠ જિલ્લો અને મુજફ્ફરપુર જિલ્લામાં અઢી હજાર નવા જૈનો બનાવી જિનાલયોની સ્થાપના કરાવી : ૩૫૧

—માં ગુડીવાડામાં મારવાડી ટેંપલ નામે ઓળખાતું જૈન મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૯૪

૧૯૯૦ માં મહરૌલીમાં શ્રીઋષભદેવનું ઘૂમટબંધી મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૫૫

૧૯૯૩ માં શ્રીવિજયયતીંદ્રસૂરિએ લક્ષ્મણી તીર્થનાં અવશેષો તરફ ધ્યાન આપી એ તીર્થના ઉદ્ધાર માટે ઉપદેશ આપવા માંડ્યો : ૩૬૩

—માં લાલા ત્રિકમચંદજીએ દિલ્હીના કિનારી બજારમાં જૈન ધર્મશાળા બંધાવી : ૩૫૪

૧૯૯૪ માં શ્રીવિજયયતીંદ્રસૂરિએ લક્ષ્મણી તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો : ૩૬૩

—માં આયડમાં આવેલી શ્રીભેરૂલાલજીની વાડીનું શ્રીમહાવીરસ્વામીનું મંદિર બંધાયું : ૩૩૬

૧૯૯૫ માં કોલ્હાપુરમાં વિલ્સનરોડ ઉપર શેઠ તિલોકચંદ લાલાજીને ત્યાં શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર શેઠ તિલોકચંદજીએ બંધાવ્યું : ૩૮૫

—માં કોલ્હાપુરમાં લક્ષ્મીપુરીમાં શેઠ જોધાજી માસીંગને ત્યાં શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનું મંદિર શેઠ બાબુભાઈ માસીંગે બંધાવ્યું : ૩૮૫

૧૯૯૭ માં ગદગમાં શેઠ દેવસી ખેતસીના બંગલામાં શ્રીશીતલનાથનું મંદિર શેઠ દેવસીએ બંધાવ્યું : ૩૮૭

—માં કોલ્હાપુરમાં લક્ષ્મીપુરીમાં શેઠ જીતરાજજી માસીંગને ત્યાં શ્રીશાંતિનાથનું મંદિર શેઠ જિતરાજજીએ બંધાવ્યું : ૩૮૫

—નો એક લેખ કોલ્હાપુરમાં લક્ષ્મીપુરીમાં આવેલા શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૫

૧૯૯૮ ના માહ સુદિ ૨ ના દિવસે ચિતોડના સતવીસ દેવરીના નામે ઓળખાતા જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા શ્રીવિજયનીતિસૂરિજીએ કરી : ૩૪૨

—માં લશ્કરના શરાફ બજારમાં આવેલા ઓશવાલ મહોલ્લામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર શેઠ સૂરજમલ ધાડીવાલે બંધાવ્યું : ૪૬૭

—માં લાલા કુંદનમલ જયસુખરામે અંબાલામાં એક જૈન ધર્મશાળા બંધાવી : ૩૭૦

૧૯૯૯ (ઈ. સ. ૧૯૪૨)માં પાને મલાઈ પર્વતની ટેકરી ઉપર આવેલી જૈન ગુફામાં મહાદેવનું લિંગ પધરાવવામાં આવ્યું : ૩૯૩

—માં પૂના કેંપમાં આવેલા કોરેગાંવ રોડ નં. ૬ ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૭૯

૨૦૦૦ માં કુમારડીમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૪૯૫

વર્ગ ૨ : ગ્રંથોની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

વર્ગ ૩ : ગામ, નગર, ગુફા, નદીઓ, ભંડાર, મૂર્તિવિશેષ આદિની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

વર્ગ ૪ : જૈન આચાર્યાદિ મુનિવરોની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

વર્ગ ૫ : રાજા, રાણી, મંત્રી, સુબા આદિની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

વર્ગ ૬ : શ્રાવક, શ્રાવિકા, મંત્રી આદિની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

★

વર્ગ ૭ : વિદ્વાનો, શિલ્પીઓ અને બીજાઓની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

વર્ગ ૮ : કુળ, વંશ, ગોત્ર, જ્ઞાતિ, ગચ્છ, બિરૂદ આદિની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

૯. સંદર્ભ ગ્રંથસૂચિ

અખંડ આનંદ : પ્ર૦ સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ

અગરચંદજી નાહટાનો સંગ્રહ : તીર્થમાળા–અપ્રગટઃ બિકાનેર

અચલગઢ : લે. મુનિ શ્રીજયંતવિજયજી, પ્ર૦ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા

અજિત–શાંતિસ્તવ : પંચપ્રતિક્રમણ–અંતર્ગત

અનેકાંત : (હિન્દી–માસિક) વીર સેવામંદિર, સરસાવા, સહારનપુર

અમદાવાદનો ઇતિહાસ–પાટનગર અમદાવાદ : લે. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ, પ્ર૦ ગુજરાત સહિત્ય સભા, અમદાવાદ

અર્બુદગિરિકલ્પ : (હસ્તલિખિત) કર્તા : શ્રીસોમસુંદરસૂરિ

અર્બુદ પ્રાચીન જૈન લેખસંદોહ : સં૦ મુનિ શ્રીજયંતવિજય, પ્ર૦ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

અર્બુદાચલપ્રદક્ષિણા જૈન લેખસંદોહ : સં૦ મુનિ શ્રીજયંતવિજય, પ્ર૦ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

અર્બુદાચલ પ્રદક્ષિણાવર્ણન : લે. મુનિ શ્રીજયંતવિજયજી, પ્ર૦ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

અષ્ટલક્ષી : કર્તા : શ્રીસમયસુંદરગણિ, પ્ર૦ દેવચંદ લાલભાઈ, સુરત

અંચલગચ્છીય પંચપ્રતિક્રમણસૂત્ર

અંચલગચ્છીય મોટી પટ્ટાવલી : (અનુવાદ) જામનગર

અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ છંદ : જૈન સત્યપ્રકાશ–અંતર્ગત

અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથજી તીર્થ : લેખમાળા–આત્માનંદ પ્રકાશ–અંતર્ગત; ભાવનગર

આચારાંગચૂર્ણિ : કર્તા: શ્રીજિનદાસગણિ મહત્તર, પ્ર૦ શ્રીઋષભદેવ કેશરીમલ શ્વેતાંબર સંસ્થા, રતલામ

આચારાંગ સૂત્ર–ટીકા : કર્તા: શ્રીશીલાંકદેવ, પ્ર૦ આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ

આત્માનંદ પ્રકાશ : (માસિક), ભાવનગર

આનંદ કાવ્યમહોદધિ (ભા. ૧ થી ૮) : પ્ર૦ દેવચંદ લાલભાઈ, પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ, સુરત

આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઑફ ઇંડિયા : (ન્યુ સિરીઝ) વોલ્યુમ ૨, ધી મોન્યુમેંટલ એન્ટીક્વીટીઝ એન્ડ ઈન્સ્ક્રીપ્શન ઈન ધી નોર્થ વેસ્ટર્ન પ્રોવીન્સીસ એન્ડ ઔંધ : એ ફૂહરર. (સને ૧૮૯૧)

આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઑફ ઇંડિયા : વોલ્યુમઃ ૩–રિપોર્ટ ફોર ધી ઈયર ૧૮૭૧–૭૨; એલેક્ઝાંડર કનીંઘહામ. (સને ૧૮૭૩)

આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઑફ ઇંડિયા : (ન્યુ સિરીઝ) વોલ્યુમ ૧૯–લીસ્ટ્સ ઑફ એન્ટીક્વેરિયન રિમેઈન્સ ઈન ધી સેન્ટ્રલ પ્રોવીન્સીસ એન્ડ બરાર : હેનરી કઝીન્સ (સને ૧૮૯૭)

આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઑફ વેસ્ટર્ન ઇંડિયા : રિપોર્ટ ઑફ ધી આર્કિટેક્ચરલ એન્ડ આર્કિયોલોજિકલ રિમેઈન્સ ઈન્ પ્રોવીન્સ ઑફ કચ્છ : દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખ્ખર (સને ૧૮૭૯)

આલોયણવિનતિ : (હસ્તલિખિત) શ્રીલાવણ્યસમય

આવશ્યકચૂર્ણિ : પ્ર૦ શ્રીઋષભદેવ કેશરીમલ શ્વેતાંબર સંસ્થા, રતલામ

ઈડરગઢ ચૈત્યપરિપાટી : (જૈનયુગ), મુંબઈ

ઈડરગઢ બાવન જિનાલય રિપોર્ટ : પ્ર૦ ઈડર જૈન સંઘ, ઈડર

ઇતિહાસપ્રવેશ : લે. જયચંદ્ર વિદ્યાલંકાર; પ્ર૦ સરસ્વતી પબ્લીશીંગ હાઉસ, ઈલાહાબાદ

ઇતિહાસસંમેલન નિબંધસંગ્રહ : પ્ર૦ ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ

ઇંડિયન કલ્ચર : (માસિક), કલકત્તા

ઇંપિરિયલ મૂઘલ ફરમાન્સ ઇન ગૂજરાત : ધી જર્નલ ઑફ ધી યુનિવરસીટી ઑફ બૉમ્બે–અંતર્ગત; સં૦ પ્રો. કૉમીસરીએટ

ઉજ્જૈન : લે. દયાશંકર દુબે; પ્ર૦ વિદ્યાભાસ્કર શુક્લ, ધર્મ-ગ્રંથાવલી, પ્રયાગ

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જૈનધર્મ : લે. શ્રીચીમનલાલ જે. શાહ, પ્ર૦ શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી, અમદાવાદ

ઉત્તરાધ્યયન–વૃત્તિ : કર્તા: શ્રીશાંતિસૂરિ; પ્ર૦ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ, સુરત

ઉપદેશકંદલી–પ્રશસ્તિ : કર્તા: કવિ આસડ

ઉપકેશગચ્છ પટ્ટાવલી : જૈન ગુર્જર કવિઓ; ખંડ : ત્રીજો–અંતર્ગત, પ્ર૦ જૈન શ્વેતાંબર કૉન્ફરન્સ, મુંબઈ

ઉપદેશતરંગિણી : કર્તા : શ્રીરત્નમંડનગણિ પ્ર૦ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

ઉપદેશસપ્તતિકા : કર્તા: શ્રીસોમધર્મ, સં. શ્રીચતુરવિજય, પ્ર૦ શ્રીજૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા–પ્રશસ્તિ : કર્તા: શ્રીસિદ્ધર્ષિ, પ્ર૦ આગમોદય સમિતિ, સુરત

એ કૅટેલૉગ ઑફ મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ ઈન ધિ પંજાબ ભંડાર્સ : સં. ડૉ. બનારસીદાસ, લાહોર

ઐતિહાસિક જૈન કાવ્યસંગ્રહ : સં૦ શ્રીઅગરચંદ નાહટા, શ્રીભંવરલાલ નાહટા, પ્ર૦ શંકરદાન શુભૈરાજ નાહટા, કલકત્તા

ઐતિહાસિક પત્ર : (હસ્તલિખિત)

ઐતિહાસિક રાસસંગ્રહ : (ભા. ૧ થી ૪) સં. શ્રીવિજયધર્મસૂરિ, પ્ર૦ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

ઐતિહાસિક સંશોધન : લે. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, પ્ર૦ ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ

ઓસવાલ ઉત્પત્તિ : (હસ્તલિખિત)

ઓસવાલ નવયુવક : (માસિક), કલકત્તા

ઔપપાતિક સૂત્ર : પ્ર૦ આગમોદય સમિતિ, મેસાણા

કર્મચંદ્રમંત્રિવંશોત્કીર્તન કાવ્ય : શ્રીજયસોમ ગણિ; સં૦ અનુ૦ પં. ગૌરીશંકર ઓઝાજી, અજમેર

કલ્પસૂત્ર–પ્રશસ્તિઓ : (હસ્તલિખિત અને પ્રસિદ્ધ)

કાઠિયાવાડનો ઇતિહાસ : લે. પ્ર૦ ભગવાનલાલ સંપતરામ, મુંબઈ

કાલકાચાર્યકથાસંગ્રહ : સં. પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ પ્ર૦ શ્રીસારાભાઈ નવાબ, અમદાવાદ

કાવ્ય મનોહર : કર્તા: શ્રીમહેશ્વર પ્ર૦ હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિર, પાટણ

કિતાબ જૈન તીર્થ ગાઈડ : લે. શ્રીશાંતિવિજય, પ્રકા૦ હોંસીલાલજી પાનાચંદજી, બાલાપુર

કુટ્ટિનીમતમ્ : કર્તા: દામોદર કવિ, પ્ર૦ ગુજરાતી પ્રેસ, મુંબઈ

કુમારપાલચરિત : કર્તા: શ્રીજયસિંહસૂરિ, પ્ર૦ જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

કુમારપાલપ્રતિબોધ : કર્તા: શ્રીસોમપ્રભાચાર્ય, સં૦ શ્રીજિનવિજય, પ્ર૦ ગાયકવાડ ઓરિયંટલ સિરીઝ, વડોદરા.

કુમારપાલપ્રબંધ : કર્તા: શ્રીજિનમંડનગણિ. પ્રકા૦ જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

કુમારપાલમહાકાવ્ય પ્રશસ્તિ : કર્તા: શ્રીચારિત્રસુંદર

કુમારપાલરાસ : કર્તા : શ્રીઋષભદાસ, આનંદ કાવ્યમહોદધિ અંતર્ગત; સુરત

કુમારવિહારશતક : કર્તા : શ્રીરામચંદ્રસૂરિ, પ્રકા૦ જૈન-આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

કુવલયમાલા–પ્રશસ્તિ : કર્તા: શ્રીઉદ્દ્યોતનસૂરિ, પ્રકા૦ ભારતીય-વિદ્યા (અંગ્રેજી ત્રૈમાસિક), મુંબઈ

કુછ જૈન અનુશ્રુતિયાં ઔર પુરાતત્ત્વ : પ્રેમી અભિનંદન ગ્રંથ–અંતર્ગત, પ્રકા૦ પ્રેમી અભિનંદન ગ્રંથસમિતિ, ટીકમગઢ.

કૃપારસકોશ : કર્તા: શ્રીશાંતિચંદ્ર ઉપા૦, પ્રકા૦ જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

કેસરિયાજી તીર્થકા ઇતિહાસ : સંપા૦ ચંદનમલ નાગોરી; પ્રકા૦ શ્રી સદ્ગુણ પ્રસારક મિત્રમંડળ, છોટી સાદડી, મેવાડ

કેસરિયાજીનો રાસ : પ્ર૦ જૈનયુગ–અંતર્ગત

કંબોઈ તીર્થ, તેનો ઈતિહાસ અને અહેવાલ : પ્રકા૦ શ્રીમનમોહન પાર્શ્વનાથ કારખાના કમીટિ, કંબોઈ

કુંભારીયાજી ઉર્ફે આરાસણ : લે. પ્રકા૦ મથુરદાસ છગનલાલ શેઠ, પ્રાંતિજ

ક્ષત્રિયકુંડ : લેખક : મુનિરાજ શ્રીદર્શનવિજયજી ત્રિપુટી, પ્રકા૦ શ્રી ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ

ખરતરગચ્છગુર્વાવલી : કર્તા: શ્રીજિનપાલ ઉપાધ્યાય

ખરતરગચ્છપટ્ટાવલી : પ્રકા૦ ગુલાબકુમારી જૈન ગ્રંથમાલા, કલકત્તા.

ખંભાતનો ઈતિહાસ–ચૈત્યપરિપાટી : લે. નર્મદાશંકર ભટ્ટ, પ્ર૦ સ્તંભ જૈન મંડળ, ખંભાત

ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ : લેખક શ્રીગોવિંદભાઈ હાથીભાઇ, પ્રકા૦ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ

ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ : (ભા૦ ૧–૨) લેખક : શ્રીદુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, પ્રકા૦ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ

ગુજરાત સર્વસંગ્રહ : લેખક : શ્રીભગવાનલાલ ઇંદ્રજી

ગુરુગુણરત્નાકરકાવ્ય : કર્તા : શ્રીસોમચારિત્રગણિ, પ્રકા૦ શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

ગુર્વાવલી : કર્તા : શ્રીમુનિસુંદરસૂરિ, પ્રકા૦ શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌–રિપોર્ટ : પ્રકા૦ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, મુંબઇ

ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો : લે. શ્રીજિનવિજયજી; પ્રકા૦ ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ

ગિરનાર ચૈત્યપ્રવાડી : કર્તા : શ્રીહેમહંસગણિ, (પુરાતત્ત્વ–ત્રિમાસિક) ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

ગિરનારગિરિ ચૈત્યપરિપાટી : કર્તા : રંગસાર (હસ્તલિખિત)

ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો : (ભાગ ૧ થી ૩) સં. ગિરજાશંકર વલ્લભજી, પ્ર૦ ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ

ગિરનાર માહાત્મ્ય : લે. દોલતચંદ પુરુષોત્તમ, અમદાવાદ

ગિરનારનો ઇતિહાસ : પ્ર૦ જૈન સસ્તી વાચનમાલા, પાલીતાણા

ચતુરશીતિપ્રબંધસંગ્રહ : (હસ્તલિખિત)

ચૈત્યપરિપાટી : કર્તા : શ્રીસાધુચંદ્ર મુનિ, જૈનયુગ વર્ષ : ૬, અંક ૬, મુંબઈ

જગચિંતામણિ સ્તોત્ર : પંચપ્રતિક્રમણ–અન્તર્ગત

જગડુચરિત : કર્તા : સર્વાનંદસૂરિ, સં. શ્રીખખ્ખર

જયતિહુયણસ્તોત્ર : કર્તા : શ્રીઅભયદેવસૂરિ, પંચપ્રતિક્રમણ-અન્તર્ગત

જાલુરનગર પંચ જિનાલય ચૈત્યપરિપાટી : કર્તા : નગર્ષિ, પ્રકા૦ જૈન સત્ય પ્રકાશ–અંતર્ગત, અમદાવાદ

જીરાવલીમંડન પાર્શ્વનાથવિનતિ : (હસ્તલિખિત)

જેસલમેર ચૈત્યપરિપાટી : કર્તા : મહિમાસમુદ્ર (હસ્તલિખિત)

જેસલમેર જૈન ભાંડાગારીયગ્રંથસૂચિ : સં. પં. લાલચંદ્ર ભ. ગાંધી, પ્રકા૦ ગાયકવાડ ઓરિયંટલ સિરીઝ, વડોદરા

જૈન રૌપ્ય મહોત્સવાંક : પ્રકા૦ આનંદ પ્રેસ, ભાવનગર

જૈન એન્ટીક્વેરી : જૈન સિદ્ધાંત ભાસ્કર ત્રૈમાસિક–આરા.

જૈન ગુર્જર કવિઓ : ભા૦ ૧–૩, સંગ્રા૦ શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ, પ્રકા૦ જૈન શ્વેતાંબર કૉન્ફરન્સ, મુંબઈ

જૈન ગ્રંથોમેં ભૌગોલિક સામગ્રી ઔર ભારતવર્ષમેં જૈનધર્મકા પ્રચાર : પ્રેમી અભિનંદન ગ્રંથ–અંતર્ગત, પ્રકા૦ પ્રેમી અભિનંદન ગ્રંથસમિતિ, ટીકમગઢ.

જૈન તીર્થ ગાઈડ : (જૈન શ્વેતાંબર તીર્થપ્રકાશ) કર્તા : પ્ર૦ મોહનલાલ જતિ.

જૈન તીર્થ ભદ્રાવતી : પ્રકા૦ ચૈનકરણ ગોલેછા, ભદ્રાવતી ભાંદક (ચાંદા)

જૈન તીર્થ સુવર્ણગિરિ : લેખક : પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજી 'જૈન' રૌપ્ય મહોત્સવાંક–અન્તર્ગત, ભાવનગર

જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ : લેખક : મુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયજી, પ્રકા૦ શ્રી ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ

જૈન ધાતુપ્રતિમા લેખ : સંગ્રા. મુનિ કાંતિસાગરજી. પ્રકા૦ શ્રીજિનદત્તસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, સુરત

જૈન ધાતુપ્રતિમા લેખસંગ્રહ : (ભા. ૧–૨) સં. શ્રીબુદ્ધિસાગરસૂરિ. પ્ર. અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રચારક મંડળ, મુંબઇ, પાદરા.

જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ : લેખક : મુનિરાજ શ્રીદર્શનવિજયજી મુ. જ્ઞાનવિજયજી, મુ. ન્યાયવિજયજી (ત્રિપુટી), પ્રકા. ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ

જૈન પુસ્તકપ્રશસ્તિસંગ્રહ : સંપા. શ્રીજિનવિજય, પ્રકા. સિંઘી જૈન ગ્રંથમાળા, મુંબઈ.

જૈન ભારતી : (માસિક), કલકત્તા

જૈન યુગ : (માસિક, વર્ષ ૧ થી ૫ ની ફાઈલો) મુંબઈ

જૈન લેખસંગ્રહ : (ભા. ૧ થી ૩) સં૦ પ્ર૦ પૂર્ણચંદ્રજી નાહર, કલકત્તા

જૈન વીરોંકા ઇતિહાસ : લે. અયોધ્યાપ્રસાદ ગોયલીય, પ્રકા૦ જૈન મિત્રમંડળ, દેહલી

જૈન શ્વેતાંબર કૉન્ફરન્સ હેરલ્ડ : પ્રકા૦ જૈન શ્વેતાંબર કૉન્ફરન્સ, મુંબઈ

જૈન શ્વેતાંબર ડિરેક્ટરી : (ભા. ૧–૨) પ્રકા૦ જૈન શ્વેતાંબર કૉન્ફરન્સ, મુંબઈ

જૈન શ્વેતાંબર મંદિરાવલી : પ્રકા૦ જૈન શ્વેતાંબર કૉન્ફરન્સ, મુંબઈ

જૈન સત્ય પ્રકાશ : (વર્ષ : ૧ થી વર્ષ : ૧૮ સુધીની ફાઈલો) પ્રકા૦ જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ, અમદાવાદ

જૈન સાહિત્ય ઔર ઇતિહાસ : લે૦ શ્રીનાથૂરામ પ્રેમી, હિંદી ગ્રંથરત્ન–કાર્યાલય, મુંબઈ

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ : લેખક–પ્રકા૦ શ્રીમોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ, મુંબઈ

જૈન સાહિત્ય ઔર મહાકાલ મંદિર : વિક્રમ સ્મૃતિ ગ્રંથ-અન્તર્ગત, ગ્વાલિયર

જૈન સાહિત્ય સંમેલન : વિશેષાંક; જોધપુર

જૈન સાહિત્ય સંશોધક : (ત્રૈમાસિક) પૂના

જૈન સ્તૂપ ઑફ મથુરા : લેખક : ડૉ. વિન્સેંટ સ્મીથ

જૈન સ્તોત્રસંગ્રહ : સંપા૦ મુનિરાજ શ્રીચતુરવિજયજી, પ્રકા૦ સારાભાઈ નવાબ, અમદાવાદ

જૈનાચાર્ય શ્રી આત્માનંદ જન્મ શતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ : સંપા૦ શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ, પ્રકા૦ જૈનાચાર્ય શ્રીઆત્માનંદ જન્મશતાબ્દી સ્મારકસમિતિ, મુંબઈ

જ્ઞાતાધર્મકથા : પ્રકા૦ આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ

જ્ઞાનોદય (માસિક) : પ્રકા૦ ભારતીય જ્ઞાનપીઠ કાશી, બનારસ

ટાઈમ્સ ઑફ ઈંડિયા : (અંગ્રેજી-દૈનિક) મુંબઈ

ટ્રેસીસ ઑફ જૈનીઝમ ઈન્ બેંગાલ : જૈન ભારતી-અન્તર્ગત, કલકત્તા

ડભોઈનાં પુરાતન કામો : 'ત્રૈમાસિક' શ્રીફાર્બસ ગુજરાતી સભામહોત્સવ ગ્રંથ-અન્તર્ગત : મુંબઈ

ડુંગરપુર રાજ્યકા ઇતિહાસ : લે. પં. ગૌરીશંકર ઓઝાજી

તત્ત્વાર્થભાષ્ય : કર્તા : શ્રીઉમાસ્વાતિ મહારાજ. પ્રકા૦ મોતીલાલ લાધા, પૂના

તપાગચ્છ પટ્ટાવલી : સં. અનુ: પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજી પ્રકા૦ શ્રીવિજયનીતિસૂરિ જૈન લાયબ્રેરી, અમદાવાદ

તારણદુર્ગાલંકાર-શ્રીઅજિતસ્વામિસ્તોત્ર-જૈનસ્તોત્ર સંગ્રહ-અન્તર્ગત : પ્રકા૦ શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

તિલકમંજરી : સંપા૦ ટીકાકાર : શ્રીવિજયલાવણ્યસૂરિ, પ્રકા૦ શ્રીલાવણ્યસૂરિગ્રંથમાળા, બોટાદ

તીર્થક્ષેત્ર કુલ્પાક : (હિં૦) કર્તા : શ્રીજિનપ્રભસૂરિ, સં૦ શ્રીઆલ્ચંદ્રાચાર્ય, પ્ર૦ નેમચંદ્ર ગેલેછા, હૈદ્રાબાદ

તીર્થમાળા : કર્તા : શ્રીવિનયપ્રભ ઉપાધ્યાય, પ્રકા૦ જૈન સત્યપ્રકાશ-અંતર્ગત, અમદાવાદ

તીર્થયાત્રા દર્શક : લે. ગેવીલાલજી, સંશો૦ પં. ગજાધરલાલજી, પ્રકા૦ દિગંબર જૈન સમાજ, કલકત્તા

તીર્થયાત્રા સ્તોત્ર : કર્તા : શ્રીજિનપ્રભસૂરિ, વિધિમાર્ગ પ્રપા-અન્તર્ગત, પ્રકા૦ શ્રીજિનદત્તસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, સુરત

તીર્થરાજ આબુ : લેખક : મુનિરાજ શ્રીજયંતવિજયજી, પ્રકા૦ શ્રીયશોવિજય ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત : કર્તા : શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ, પ્રકા૦ જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

થંભણા પાર્શ્વનાથ બૃહદ્ સ્તવન : (હસ્તલિખિત)

દક્ષિણમાં જૈનધર્મ : જૈનયુગ (માસિક)-અંતર્ગત, મુંબઈ

દશકુમારચરિત : કર્તા : દંડી, પ્રકા૦ નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ

દિગ્વિજય મહાકાવ્ય : સંપા૦ પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ, પ્રકા૦ સિંઘી જૈન ગ્રંથમાળા, મુંબઈ

દિલ્હી રાજાવલી : (હસ્તલિખિત)

દેવકુલપાટક : લે. શ્રીવિજયેંદ્રસૂરિ : પ્ર૦ શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

દ્વયાશ્રયમહાકાવ્ય : કર્તા : શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ, સંપા૦ આબાજી વિષ્ણુ કાથવટે, મુંબઈ

ધર્મયુગ : (હિંદી-સાપ્તાહિક) : ટાઇમ્સ ઑફ ઈંડિયા, મુંબઈ

ધર્મરત્નપ્રકરણ : (ભા. ૧) કર્તા : શ્રીશાંતિસૂરિ, જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર, (ભા. ૨) કાળા મીઠા, ઘોઘાબંદર

ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણ : સં. પં. લાલચંદ્ર ભ. ગાંધી; પ્રકા૦ સિંઘી જૈન ગ્રંથમાળા, મુંબઈ

ધી જ્યોગ્રોફિકલ ડિક્શનેરી ઑફ એન્સ્યન્ટ એન્ડ મિડિયાવલ ઈંડિયા : કર્તા : નંદોલાલ ડે. પ્રકા૦ કલકત્તા ઓરિયંટલ સિરિઝ, કલકત્તા

નલવિલાસ નાટક : સં. પં. લાલચંદ્ર ભ. ગાંધી, પ્રકા૦ ગાયકવાડ ઓરિયંટલ સિરીઝ. વડોદરા

નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા : (ત્રૈમાસિક) કાશી

નાગોર ચૈત્યપરિપાટી : કર્તા : શ્રીવિશાલસુંદરસૂરિશિષ્ય : પ્રકા૦ જૈન સત્ય પ્રકાશ, અમદાવાદ

નાટ્યશાસ્ત્ર : કર્તા : ભરત. પ્રકા૦ નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ

નાભિનંદનજિનોદ્ધારપ્રબંધ : કર્તા : શ્રીકક્કસૂરિ, સં. પં. ભગવાનદાસ, પ્ર૦ હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ

નિર્વાણકલિકા : કર્તા : શ્રીપાદલિપ્તસૂરિ, સંપા૦ શ્રી.મોહનલાલ ભ. ઝવેરી, મુંબઈ

નિશીથચૂર્ણિ : (ટાઈપ કરેલી નકલ) સંપા૦ શ્રીવિજયપ્રેમસૂરિ

નેણસીરી ખ્યાત : પ્રકા૦ નાગરી પ્રચારિણી સભા, બનારસ

નૈષધમહાકાવ્ય : કર્તા : શ્રીહર્ષ, પ્રકા૦ નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ

નંદીટીકા : પ્રકા૦ શ્રીઋષભદેવજી કેશરીમલજી, રતલામ

પઉમચરિય : કર્તા : શ્રીવિમલસૂરિ, પ્રકા૦ જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

પટ્ટાવલી : જૈન કૉન્ફરન્સ-હેરલ્ડના સાહિત્ય વિશેષાંક-અંતર્ગત, મુંબઈ

પટ્ટાવલી સમુચ્ચય : ભા. ૧-૨, સંપા૦ મુનિ દર્શનવિજય (ત્રિપુટી), પ્રકા૦ ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ

પત્તનસ્થપ્રાચ્યજૈનભાંડાગારીયગ્રંથસૂચી : સંપા૦ પં. લાલચંદ્ર ભ. ગાંધી, પ્રકા૦ ગાયકવાડ ઓરિયંટલ સિરીઝ, વડોદરા

પાટણ ચૈત્યપરિપાટી : કર્તા : શ્રીલલિતપ્રભસૂરિ, શ્રીહર્ષવિજયજી, શ્રીહીરાલાલ, શ્રીસાધુચંદ્ર, સં૦ શ્રીકલ્યાણવિજય; પ્ર૦ હંસવિજય જૈન ફ્રી લાયબ્રેરી, વડોદરા.

પાર્થપરાક્રમવ્યાયોગ : કર્તા : પ્રહ્લાદન, પ્રકા૦ ગાયકવાડ ઓરિયંટલ સિરીઝ, વડોદરા

પાર્શ્વનાથચરિત : કર્તા : શ્રીભાવદેવસૂરિ, પ્રકા૦ શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

પાર્શ્વ અષ્ટોત્તરનામસ્તવન : કર્તા : શ્રીપ્રેમરાજ

પુરાણોમાં ગુજરાત : કર્તા : શ્રીઉમાશંકર જોશી, પ્રકા૦ ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ

પુરાતત્ત્વ : (ત્રૈમાસિક–ફાઈલો) અમદાવાદ

પુરાતત્ત્વ નિબંધાવલી : લેખક : રાહુલ સાંકૃત્યાયન, પ્રકા૦ ઈંડિયન પ્રેસ લી.; અલાહાબાદ

પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહ : સંપા૦ શ્રીજિનવિજય, પ્રકા૦ સિંઘી જૈન ગ્રંથમાળા, મુંબઈ

પૂર્વ ભારતની જૈન તીર્થભૂમિઓ : લે. મુનિરાજ શ્રીજયંતવિજયજી, પ્રકા૦ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

પ્રગટ પ્રભાવી પાર્શ્વનાથ અથવા પાર્શ્વનાથના ચમત્કારો : લે૦ પ્રકા૦ મણિલાલ ન્યાલચંદ, અમદાવાદ

પ્રબંધકોશ : સંપા૦ શ્રી જિનવિજય, પ્રકા૦ સિંઘી જૈન ગ્રંથમાળા, મુંબઈ

પ્રબંધચિંતામણિ : કર્તા : શ્રીમેરુતુંગસૂરિ, પ્રકા૦ સિંઘી જૈન ગ્રંથમાળા, મુંબઈ

પ્રભાવકચરિત : કર્તા : શ્રીપ્રભાચંદ્રસૂરિ, પ્રકા૦ સિંઘી જૈન ગ્રંથમાળા, મુંબઈ

પ્રભાવકચરિત : ભાષાંતર : પ્રકા૦ જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

પ્રવાસગાઇડ : કર્તા : તરુણ, પ્ર૦ વડવા જૈન મિત્રમંડળ, ભાવનગર

પ્રશસ્તિસંગ્રહ : પ્રકા૦ જૈન સાહિત્ય પ્રદર્શનસમિતિ; અમદાવાદ

પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ : ભા. ૧–૨ સંપા૦ શ્રી જિનવિજય, પ્રકા૦ જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

પ્રાચીન તીર્થ દર્શાવતી : લેખક : શ્રીચતુરવિજય, પ્રકા૦ જૈન સત્યપ્રકાશ–અંતર્ગત, અમદાવાદ

પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ : કર્તા : વિભિન્ન કવિઓ, સં. શ્રીવિજયધર્મસૂરિ, પ્ર૦ શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

પ્રાચીન લેખ સંગ્રહ : સંગ્રા૦ શ્રી વિજયધર્મસૂરિ, સંપા૦ મુનિ વિદ્યાવિજય, પ્ર૦ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

પ્રેમી અભિનંદન ગ્રંથ : પ્રકા૦ પ્રેમી અભિનંદન ગ્રંથ–સમિતિ, ટીકમગઢ

ફર્સ્ટ રિપોર્ટ ઓફ ધી ક્યુરેટર ઓફ એન્શિયન્ટ મોન્યુમેન્ટ્સ ઇન ઇન્ડિયા : ફોર ધી ઈયર ૧૮૮૧–૮૨ (સને ૧૮૮૨)

ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તક સંગ્રહની નામાવલી : પ્રકા૦ ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ

બરોડા–એન્યુઅલ રિપોર્ટ : શ્રીહીરાનંદ શાસ્ત્રી

બુદ્ધિપ્રકાશ : (માસિક) ગુજરાત, વિદ્યાસભા, અમદાવાદ

બુદ્ધિસાગર : કર્તા : સોની સંગ્રામ, પ્રકા૦ શ્રી ઋષભદેવ કેશરીમલજી શ્વેતાંબર સંસ્થા, રતલામ

બુલેટીન ઓફ ધી ડેક્કન કૉલેજ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ : પૂના

બૃહત્ કલ્પસૂત્ર : ભા. ૧–૬, સંપા૦ મુનિરાજ શ્રીપુણ્યવિજયજી પ્રકા૦ જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

બંગાલ દેશકી ગઝલ : ભારતીય વિદ્યા (ત્રૈમાસિક)—અંતર્ગત, મુંબઈ

બંગાલ બિહાર ઉડિસા પ્રાંતકે જૈન સ્મારક : લે૦ શ્રીશીતલપ્રસાદ, પ્રકા૦ મૂલચંદ કિસનદાસ કાપડિયા, સુરત

બ્રાહ્મણવાડા : લે૦ મુનિ શ્રીજયંતવિજયજી, પ્ર૦ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

ભક્તામર સ્તોત્ર : પંચપ્રતિક્રમણ–અંતર્ગત

ભગવતીસૂત્ર : પ્રકા૦ આગમોદય સમિતિ, અમદાવાદ

ભગવાન મહાવીર : લે૦ પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજી, પ્રકા૦ શ્રીકલ્યાણવિજય શાસ્ત્રસંગ્રહ સમિતિ, જાલોર

ભટેવા પાર્શ્વનાથ ઉત્પત્તિ સ્તવન : જૈન સત્ય પ્રકાશ–અંતર્ગત, અમદાવાદ

ભારતકે પ્રાચીન જૈન તીર્થ : લેખક : ડૉ. જગદીશચંદ્ર જૈન પ્રકા૦ જૈન કલ્ચરલ રિસર્ચ સોસાયટી, બનારસ

ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ : (ભા. ૧–૩) લે૦ વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ, પ્રકા૦ હિંદી ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, મુંબઈ

ભારતીય ઇતિહાસકી રૂપરેખા : લે૦ શ્રીજયચંદ્ર વિદ્યાલંકાર

ભારતીય ચિત્રકલા : લે૦ શ્રીરાયકૃષ્ણદાસ, પ્રકા૦ નાગરી–પ્રચારિણી સભા, કાશી

ભારતીય મૂર્તિકલા : લે. શ્રીરાયકૃષ્ણદાસ, પ્રકા૦ નાગરી પ્રચારિણી સભા, કાશી,

ભારતીય લિપિમાળા : લેખક : મ. મ. પં. ગૌરીશંકર ઓઝાજી.

ભારતીય વિદ્યા : (ત્રૈમાસિક), ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ

ભાવનગર–સમેતશિખર સ્પેશિયલ ટ્રેન સ્મરણાંક : પ્ર૦ વડવા જૈન મિત્ર મંડળ, ભાવનગર

ભોજકટ : જૈન સત્ય પ્રકાશ–અંતર્ગત, અમદાવાદ

મથુરા : એ ડિસ્ટ્રીક્ટ મેમાયર : એફ. એસ. ગ્રોસે. (થર્ડ એડીશન સને ૧૮૮૩)

મદ્રાસ મૈસુર પ્રાંતકે પ્રાચીન જૈન સ્મારક : સંગ્રા૦ શ્રીશીતલપ્રસાદ, પ્રકા૦ મૂલચંદ કિસનદાસ કાપડિયા, સુરત

સોહમકુલ પટ્ટાવલી : પટ્ટાવલી સમુચ્ચય–અંતર્ગત, અમદાવાદ

સંઘપુરનો શિલાલેખ : વિજાપુર બૃહદ્ વૃત્તાંત–અંતર્ગત, મુંબઈ

સંયુક્તપ્રાંતકે પ્રાચીન જૈન સ્મારક : સંગ્રા૦ શીતલપ્રસાદજી, પ્રકા૦ હીરાલાલ જૈન, પ્રયાગ

સ્ટડીઝ ઇન ઈંડિયન પેઇંટીંગ : એન. સી. મહેતા. મુંબઈ

સ્થાનાંગસૂત્ર–ટીકા : પ્રકા૦ આગમોદય સમિતિ, સુરત

હમીરગઢ : લે૦ મુનિ જયંતવિજયજી, પ્ર૦ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

હમ્મીરમદમર્દન : કર્તા : શ્રીજયસિંહસૂરિ, પ્રકા૦ ગાયકવાડ ઓરિયેંટલ સિરીઝ, વડોદરા

હસ્તિનાપુર : લે૦ અમરચંદ, પ્રકા૦ જૈન કલ્ચરલ રિસર્ચ સોસાયટી, બનારસ

હસ્તિનાપુર : લે૦ વિજયેંદ્રસૂરિ–સમાધિમંદિર, શિવપુરી

હસ્તિનાપુર : પ્રકા૦ શ્રીહસ્તિનાપુર જૈન શ્વેતાંબર તીર્થ–કમીટી, દેહલી

હીરવિજયસૂરિરાસ : કર્તા : કવિ ઋષભદાસ, આનંદ કાવ્ય મહોદધિ–અંતર્ગત, પ્રકા૦ દેવચંદ લાલભાઈ પુસ્તકોદ્ધારફંડ, સુરત

હીરસૌભાગ્યકાવ્ય : કર્તા : શ્રીસિંહવિમલગણિ, પ્રકા૦ નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ

હુએનસાંગકા ભારતભ્રમણ : અનુ૦ ઠાકુરદાસ શર્મા, સીતાપુર, પ્રકા૦ ઇંડિયન પ્રેસ લિ૦, પ્રયાગ.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ:	પંક્તિ:	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ:	પંક્તિ:	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૦૯	૧૮	કરાવામાં	કરવામાં	૩૯૦	૨	ખાભા	ખભા
૩૧૨	૩૭	કરેલા છે.	કરેલો છે.	,,	૩૫	પડેલાં છે આજે	પડેલાં આજે
૩૨૧	૧૧	શ્વેતવણી	શ્વેતવર્ણી	૩૯૩	૨૬	પદ્યાસનસ્થ	પદ્માસનસ્થ
૩૨૭	૧૧	જીવંતસ્વમીની	જીવંતસ્વામીની	૪૧૨	૮	'કાલિંગ	'કલિંગ
૩૩૨	૩૩	પુંવર	પંવાર	૪૧૩	૧૧	જગનાથપુરીના	જગન્નાથપુરી અને
૩૩૫	૨૫	જૈનસિંહ	જૈત્રસિંહ	૪૧૯	૧૪	અવેલું	આવેલું
૩૪૦	૨૩	(વિ. સં. ૧૩૨૨)	(વિ. સં. ૧૩૩૫)	૪૨૨	૩	આવસ્યનિર્યુક્તિ	આવસ્યકનિર્યુક્તિ
૩૪૩	૨૨	ચૌદમામા સૈકા	ચૌદમા સૈકામાં	૪૩૫	૨૮	સકાના	સૈકાના
૩૪૪	૧૯	ઘટેની	ઘટોની	૪૪૭	૮	પરનો	પરના
૩૪૫	૧૯	દર્શનીય પ્રતિમા છે.	દર્શનીય છે.	૪૫૦	૧૮	મહાવીરની	મહાવીરના
૩૪૭	૩	'ધૂલેવ'	'ધૂલેવ'	,,	૩૩	દાદશાંગીની	દ્વાદશાંગીની
૩૫૦	૨૦	છઠ્ઠા	સાતમા	૪૫૭	૩૩	સમન્વયક રતાં	સમન્વય કરતાં
૩૫૧	૧૭	અકબરન	અકબરની	૪૫૮	૩૧	જાગૃતિ	જાગૃત
૩૫૩	૩૦	જયલપાલ	જયતપાલ	,,	,,	સર્પાકૃત	સર્પાકૃતિ
૩૫૭	૧૬	(બારમી સદીમાં)	(તેરમી સદીમાં)	૪૭૬	૧૧	આ આ કારણે	આ કારણે
,,	૨૧	બારમા	તેરમા	૪૮૬	૩૧	પ્રસેનજિન	પ્રસેનજિત
૩૫૮	૩૪	લાહારનૂ	લાહાનૂર	૪૯૦	૨૮	પહોરતો	પહોરનો
૩૬૭	૩૨	સં. ૧૬૫૭	સં. ૧૬૫૬	૪૯૫	૧૩	કરી છે.	કરે છે.
૩૭૩	૨૦	કાનટી	કાનડી	૪૯૮	૧૧	"અરસનાં	"આરસનાં
૩૭૬	૬	સિત્તાનવાસવનું	સિત્તાનવાસલનું	૫૦૩	૧૭	લાખને	લાખ ને
,,	૩૦	શવ	શૈવ	,,	૧૮	યુદ્ધ	યુદ્ધે
૩૭૯	૨૫	સં. ૧૭૫૦	સને ૧૭૫૦	,,	૨૦	પ્રાયશ્ચિત	પ્રાયશ્ચિત્ત
૩૮૬	૨૯	ભૌગોલિક	ભૌગોલિક	૫૦૫	૧૧	ખારવેલધિપતિ	ખારવેલાધિપતિ
,,	૩૨	°ડ્યद्रणक्कि°	°ड्यणक्कि°	૫૦૬	૪	સ્વગસ્થ	સ્વર્ગસ્થ

માલવાની મંદિરાવલી

જૈન સૂત્રોમાં નિર્દિષ્ટ ૨૫ાા આર્ય દેશોમાં માલવાનો સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ મળતો નથી પણ પ્રાચીન જનપદોમાં માલવય (ભગવતી. અ. ૧૫) અને અવંતિ (અંગુત્તરનિકાયઃ પૃ. ૨૧૩)નો ઉલ્લેખ આ પ્રદેશનો નિર્દેશ કરે છે. એના ઉત્તરીય ભાગની રાજધાનીનું નગર અવંતિ હતું. અવંતિના નામે આ પ્રદેશ અવંતિ નામે ઓળખાતો હતો પરંતુ માલવગણની અહીં સ્થિતિ થયા પછી પ્રાચીન અવંતિ જનપદ માલવ નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. આ પ્રદેશમાં માલવા, નેમાડ અને મધ્યપ્રદેશના કેટલાક ભાગોનો સમાવેશ થતો હતો. આજે આ પ્રદેશ 'મધ્યભારત' નામે ઓળખાય છે.

ભગવાન મહાવીરના સમયે અવંતિમાં ચંડપ્રદ્યોત નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની પટરાણી શિવાદેવી અને અંગારવતી વગેરે રાણીઓ ભગવાન મહાવીરના ધર્મશાસનને માનતી હતી. ચંડપ્રદ્યોત પણ ભગવાન મહાવીરનો ઉપાસક હતો. તેની પ્રજા પણ મોટે ભાગે જૈનધર્મ પાળતી હતી. ચંડપ્રદ્યોતના જૈનત્વ વિશે જૈન સાહિત્ય એવી નોંધ કરે છે કે, સિંધુ–સોવીરના રાજા ઉદાયન પાસે ગોશીર્ષચંદનની ભરાવેલી ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમા હતી, જેનો જીવંતસ્વામી તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે. આ મૂર્તિની રાજા ઉદાયન અને તેની રાણી પ્રભાવતી હમેશાં પૂજા કરતાં. પ્રભાવતીના મરણ પછી તેની દેવાનંદા નામની દાસી એ મૂર્તિની સંભાળ રાખતી. એ દાસી દ્વારા ચંડપ્રદ્યોતે એ મૂર્તિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એ મૂર્તિના સ્થાને ચંદનનિર્મિત બીજી મૂર્તિ મૂકીને ચંડપ્રદ્યોત જેવો નાઠો તેવો જ ઉદાયને તેનો પીછો પકડ્યો. ઉદાયને દશપુર (મંદસોર) પાસે ચંડપ્રદ્યોતને હરાવી પકડ્યો પરંતુ ઉદાયન કોઈ આકસ્મિક કારણે એ પ્રતિમાને પાછી લઈ શક્યો નહિ. આખરે ઉદાયને વસાવેલા એ દશપુરમાં અને પાછળથી ચંડપ્રદ્યોતે વસાવેલા ભાયલસ્વામીપુર (ભિલસા)માં એ મૂર્તિને પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી, જે સ્થાન વિદિશામાં જીવંતસ્વામીના તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું. એ તીર્થના નિભાવ માટે કેટલાંયે ગામોનું તેણે દાન કર્યું.

ચંડપ્રદ્યોતે એવી જ એક જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા બનાવી હતી, જેની અવંતિ—ઉજ્જૈનમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવામાં આવી હતી. દશાર્ણપુર (એરછ)માં પણ જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા હતી. મહારાજા સંપ્રતિના સમયે આર્ય સુહસ્તિસૂરિ (વીર નિ૦ સં૦ ૨૪૫ થી ૨૯૧) અને આર્યા સુવ્રતા ગણિની વગેરે આ પ્રતિમાઓના વંદન નિમિતે આ પ્રદેશમાં આવ્યાં હતા.

ચંડપ્રદ્યોતને પાલક અને ગોપાલ નામે બે પુત્રો અને વાસવદત્તા નામે પુત્રી હતી. ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ સમયે પ્રદ્યોત રાજા પણ મૃત્યુ પામ્યો એટલે પાલક રાજા ગાદીએ બેઠો, જ્યારે ગોપાલે ગણધર સુધર્મસ્વામી પાસે જઈ દીક્ષા લીધી. પાલકને અવંતિવર્ધન અને રાષ્ટ્રવર્ધન નામે બે પુત્રો હતા. પાલક વીર નિ૦ સં. ૨૦ માં મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે અવંતિવર્ધન તેની ગાદીએ આવ્યો. અવંતિવર્ધને રાષ્ટ્રવર્ધનની પત્ની ધારિણીને પોતાની બનાવવા માટે રાષ્ટ્રવર્ધનનું ખૂન કરાવ્યું પરંતુ ધારિણીએ આ પરિસ્થિતિને સમજી લઈ કૌશાંબી જઈને દીક્ષા લીધી. ધારિણી ગર્ભવતી હતી. તેણે એક બાળકને જન્મ આપ્યો. તેનું કૌશાંબીના અપુત્રિયા રાજા અજિતસેને પાલન કર્યું. તેનું નામ મણિપ્રભ રાખવામાં આવ્યું. અવંતિવર્ધને પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા શ્રીજંબૂસ્વામી પાસે વીર નિ૦ સં. ૨૪ માં દીક્ષા લીધી. અવંતિવર્ધન પછી રાષ્ટ્રવર્ધનનો પુત્ર અવંતિષેણ ઉજ્જૈનની ગાદીએ અને અજિતસેનના મરણ પછી મણિપ્રભ કૌશાંબીની ગાદીએ આવ્યા. અવંતિ અને કૌશાંબી વચ્ચે પરાપૂર્વનું વેર ચાલ્યું આવતું હતું, બંને સ્થળે બે ભાઈઓ રાજવી હતા પરંતુ તેઓ એક બીજાના સગપણને જાણતા નહોતા. જ્યારે અવંતિષેણે કૌશાંબીને ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે સાધ્વી માતા ધારિણીએ ત્યાં આવીને બંનેનો પરિચય કરાવ્યો. બંને રાષ્ટ્રો વચ્ચેનું વર્ષોજૂનું વેર આમ એકાએક દૂર થયું. એ બંને રાજવીઓએ કૌશાંબી અને ઉજ્જૈની વચ્ચે વત્સકા નદીના કાંઠે પહાડની ગુફામાં અનશન કરી રહેલા મુનિ ધર્મ-

મધ્યપ્રાંત, મધ્ય ભારત વ રાજપૂતાનાકે પ્રાચીન જૈન સ્મારક : સંગ્રા૦ શીતલપ્રસાદજી, પ્રકા૦ મૂલચંદ કિસનદાસ કાપડિયા, સુરત,
મધ્યભારતકી જૈન સ્થાપત્યકળા : જૈન સત્ય પ્રકાશ-અંતર્ગત, અમદાવાદ
મહાક્ષત્રપ રાજા રુદ્રદામા : લેખક : વિજયેન્દ્રસૂરિ, પ્રકા૦ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર
મહાલક્ષ્મીનું મંદિર: બુદ્ધિપ્રકાશ (માસિક)–અંતર્ગત, અમદાવાદ
મહેવાનગર સ્તવન : કર્તા : શ્રીમહિમાસમુદ્ર (હસ્તલિખિત)
મારવાડકે સબસે પ્રાચીન લેખ : જૈન સાહિત્ય સંમેલન અંક–અંતર્ગત, જોધપુર
મારવાડ રાજ્યકા ઇતિહાસ : લેખક : શ્રીજગદીશસિંહજી ગહલોત, જોધપુર
મારી કચ્છયાત્રા : કર્તા : મુનિ વિદ્યાવિજય. પ્ર૦ વિજય ધર્મસૂરિ ગ્રંથમાળા, ઉજ્જૈન
મારી મેવાડયાત્રા : કર્તા : મુનિ વિદ્યાવિજય, પ્ર૦ વિજયધર્મસૂરિ ગ્રંથમાળા, ઉજ્જૈન
મારી સિંધયાત્રા : કર્તા : મુનિ વિદ્યાવિજય, પ્ર૦ વિજયધર્મસૂરિ ગ્રંથમાલા, ઉજ્જૈન
મુનિસુવ્રતચરિત્ર–પ્રશસ્તિ : કર્તા: શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિ, પત્તનસ્થ–પ્રાચ્યભાંડાગારીયગ્રંથસૂચી–અંતર્ગત, વડોદરા
મેઘદૂતસમસ્યાલેખ : કર્તા : શ્રી મેઘવિજય ઉપા૦, પ્રકા૦ જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર
મેડતા ચૈત્યપરિપાટી : કર્તા : શ્રીદયાવર્ધન ગણિ અને શ્રીધર્મકીર્તિ (હસ્તલિખિત)
મેત્રાણા જિનસ્તવન ઢૂલડાં : જૈન સત્ય પ્રકાશ–અન્તર્ગત, અમદાવાદ
મેત્રાણા તીર્થમંડન જિનેશ્વર : જૈન સત્ય પ્રકાશ–અંતર્ગત, અમદાવાદ
મેરી ગોડવાડ યાત્રા : લે. શ્રીવિજયયતીન્દ્રસૂરિ, પ્રકા૦ સંઘવી દેવચંદજી, પુખરાજ, ચૂનીલાલ, આનંદરાજ, રામાજી જૈન, ભૂતિ
મેરી નેમાડ યાત્રા : કર્તા : શ્રીવિજયયતીંદ્રસૂરિ, પ્ર૦ સૂરજિમલજી, ભૂતિ
મેવાડ રાજ્યકા ઇતિહાસ : લે. પં. ગૌરીશંકર ઓઝાજી
મોડર્ન રિવ્યુ : (માસિક) : કલકત્તા
મોહપરાજય નાટક : કર્તા : યશઃપાલ, પ્રકા૦ ગાયકવાડ ઓરિયંટલ સિરિઝ, વડોદરા
મંકાનગરી અને તેના લેખો : જૈન–અંતર્ગત, ભાવનગર
મંત્રાધિરાજચિંતામણિ : સંપા. મુનિ ચતુરવિજયજી પ્રકા૦ સારાભાઈ મણિલાલ નવાબ

મુંબઇ પ્રાંતકે પ્રાચીન જૈન સ્મારક : (હિં૦) કર્તા : બ્ર૦ શીતલપ્રસાદ, પ્ર૦ માણિકચંદ પાનાચંદ ઝવેરી, મુંબઈ
મ્હારી યાત્રા : કર્તા : પ્ર૦ ભોગીલાલ સાંકળચંદ વોરા, વડનગર
મ્હારી સમેતશિખર યાત્રા : લે. પ્રકા૦ મગનલાલ કસ્તુરચંદ શાહ, વઢવાણ
યતીન્દ્રવિહારદિગ્દર્શન : (ભા. ૧ થી ૪) કર્તા : શ્રીવિજય યતીંદ્રસૂરિ, પ્ર૦ સૌધર્મગચ્છીય સંઘ
યશસ્તિલકચંપૂ : કર્તા : શ્રીસોમદેવસૂરિ; પ્રકા૦ નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ
યશોભદ્રસૂરિરાસ : જૈન ઐતિહાસિક રાસસંગ્રહ–અંતર્ગત, ભાવનગર
યુક્તિપ્રબોધ : કર્તા : શ્રીમેઘવિજય ઉપાધ્યાય. પ્રકા૦ શ્રીઋષભદાસ કેશરીમલજી શ્વેતાંબર સંસ્થા, રતલામ
યુગપ્રધાન શ્રીજિનચંદ્રસૂરિ : લેખક : શ્રીઅગરચંદજી નાહટા, પ્રકા૦ શંકરદાન શુભૈરાજ નાહટા, કલકત્તા
યુગપ્રધાન શ્રીજિનદત્તસૂરિ : લે. અગરચંદજી નાહટા, ભંવરલાલ નાહટા, પ્રકા૦ શંકરદાન શુભૈરાજ નાહટા, કલકત્તા
રાણિગપુર ચતુર્મુખપ્રાસાદસ્તવન : કર્તા : પં. મેહ કવિ. રાણકપુરની પંચતીર્થી–અંતર્ગત, પ્રકા૦ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર
રાજગૃહ : લેખક : શ્રી ભંવરલાલ નાહટા, પ્રકા૦ જૈન સભા, કલકત્તા
રાજનગરથી સમેતશિખર યાને કલ્યાણક ભૂમિઓમાં પ્રવાસ : લે. મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસી, પ્રકા૦ ભારતીય જૈન સેવાસદન, મુંબઈ
રાજપૂતાનાકી શોધખોળ : લેખક : શ્રીદેવીપ્રસાદ, પ્રકા૦ નાગરી પ્રચારિણી સભા, બનારસ.
રાજપૂતાનાકે જૈન વીર : લેખક : શ્રીઅયોધ્યાપ્રસાદ ગોયલીય, પ્રકા૦ હિંદી વિદ્યા મંદિર, દેહલી
રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ : લે. પં. ગૌરીશંકર ઓઝાજી
રાજસ્થાન : (ભા. ૧–૨) લેખક : કર્નલ ટોડ, પ્રકા૦ સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ
રાસમાલા : ભા. ૧–૨ : લેખક : ફાર્બસ સાહેબ, ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ
રેવંતગિરિરાસ : કર્તા : શ્રીવિજયસેનસૂરિ : પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહ–અંતર્ગત : પ્રકા૦ ગાયકવાડ ઓરિયંટલ સિરીઝ, વડોદરા
લઘુશાંતિસ્તવ : કર્તા : શ્રીમાનદેવસૂરિ, પંચપ્રતિક્રમણ–અંતર્ગત
વસંતવિલાસકાવ્ય : કર્તા : શ્રી બાલચંદ્રસૂરિ, પ્રકા૦ ગાયકવાડ ઓરિયંટલ સિરિઝ, વડોદરા
વસુદેવહિંડી : સંપા૦ મુનિરાજ શ્રીપુણ્યવિજયજી, પ્રકા૦ જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

વસ્તુપાલ–તેજપાલપ્રશસ્તિકાવ્ય : કર્તા : શ્રીજયસિંહસૂરિ, હમ્મીરમદમર્દનકાવ્ય–અન્તર્ગત: પ્રકા૦ ગાયકવાડ ઓરિયંટલ સિરીઝ, વડોદરા

વસ્તુપાલનું વિદ્યામંડળ અને બીજા લેખો : લેખક : ડૉ૦ ભોગીલાલ સાંડેસરા, પ્રકા૦ આનંદ પ્રેસ, ભાવનગર

વાસ્તુસાર : કર્તા : ઠક્કર ફેરુ, પ્રકા૦ ભગવાનદાસ જૈન, જયપુર

વિચારશ્રેણિ : કર્તા : શ્રીમેરુતુંગસૂરિ, જૈન સાહિત્ય–સંશોધક–અંતર્ગત, પૂના

વિજયપ્રશસ્તિમહાકાવ્ય : કર્તા : શ્રીહેમવિજય, પ્રકા૦ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

વિજયાનંદાભ્યુદયકાવ્ય : કર્તા : પં. હીરાલાલ હંસરાજ, જામનગર

વિજાપુર બૃહદ્ વૃત્તાંત : લેખક : શ્રીબુદ્ધિસાગરસૂરિ, પ્રકા૦ અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રસારકમંડળ, મુંબઈ

વિજ્ઞપ્તિત્રિવેણી : કર્તા : ઉપા૦ શ્રીજયસાગરગણિ : પ્રકા૦ જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

વિવિધતીર્થકલ્પ : કર્તા : શ્રીજિનપ્રભસૂરિ, સં૦ શ્રીજિનવિજય, પ્ર૦ સિંઘી જૈન ગ્રંથમાળા, મુંબઈ

વિશેષાવશ્યકભાષ્ય : કર્તા : શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ પ્રકા૦ શ્રીઋષભદેવજી કેશરીમલજી શ્વે. સંસ્થા, રતલામ

વિશેષાવશ્યકમહાભાષ્ય : કર્તા : જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, પ્રકા૦ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

વિશ્વભારતી : (માસિક) ઇલાહાબાદ

વિહારવર્ણન : કર્તા : મુનિ જયંતવિજય, પ્ર૦ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

વીરનિર્વાણ સંવત્ ઔર જૈન કાલગણના : લેખક : પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજી, પ્રકા૦ કલ્યાણવિજય શાસ્ત્ર સંગ્રહ સમિતિ, જાલોર

વીશા શ્રીમાલીજ્ઞાતિના એક પ્રાચીન કુળની વંશાવલી : લેખક : મુનિરાજ શ્રીજયંતવિજયજી, શ્રીવિજયાનંદસૂરિ શતાબ્દી ગ્રંથ–અંતર્ગત; મુંબઈ

વૈશાલી : લે. શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિ, પ્ર૦ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ : લેખક : દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ

વંદારુવૃત્તિ : કર્તા : શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ, પ્રકા૦ દેવચંદ લાલભાઈ પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ, સુરત

શત્રુંજયતીર્થોદ્ધારપ્રબંધ : કર્તા : શ્રીવિવેકધીર, સં૦ શ્રીજિનવિજય, પ્ર૦ શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

શત્રુંજય પ્રકાશ : (પૂર્વાર્ધ–ઉત્તરાર્ધ): કર્તા : દેવચંદ દામજી, પ્ર૦ જૈન ઓફિસ, ભાવનગર

શિશુપાલવધમહાકાવ્ય : કર્તા : માઘ, પ્રકા૦ નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ

શંખેશ્વર મહાતીર્થ : લે. મુનિ શ્રીજયંતવિજયજી, પ્ર૦ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

શ્રીજિનપ્રભસૂરિ અને સુલતાન મહમ્મદ : લેખક : પં. લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી, પ્રકા૦ શ્રીજિનહરિસાગરસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, લોહાવટ

શ્રીશૌરીપુરજી યાત્રાસંઘ આગરાકા સંક્ષિપ્ત વર્ણન : સં૦ પ્રકા૦ રતનલાલ જૈન, સરસ્વતી પ્રેસ, આગરા

સકલતીર્થ સ્તોત્ર : પંચપ્રતિક્રમણ–અંતર્ગત

સકલાર્હત્સ્તોત્ર : કર્તા : શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ, પંચપ્રતિક્રમણ–અંતર્ગત

સત્યપુરીયમંડનમહાવીરઉત્સાહ : કર્તા : શ્રીધનપાલ કવિ, જૈન સાહિત્ય સંશોધક–અંતર્ગત, પૂના

સમરરાસુ : કર્તા : શ્રીઅંબદેવસૂરિ, પ્રકા૦ જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્ય સંચય–અંતર્ગત : પ્રકા૦ જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

સમવાયાંગસૂત્ર : પ્રકા૦ આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ

સમ્રાટ પ્રિયદર્શી : લેખક : પ્રકા૦ ડૉ૦ ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ, વડોદરા

સિદ્ધપુર ચૈત્યપરિપાટી : કર્તા : શ્રીકુશલવર્ધનગણિ (હસ્તલિખિત)

સુપાસનાહચરિત્ર : કર્તા : શ્રી લક્ષ્મણગણિ, સંપા૦ પં. હરગોવિંદદાસ, પ્રકા૦ જૈન વિવિધ સાહિત્ય ગ્રંથમાલા

સુરસુંદરીકથા : કર્તા : શ્રીધનેશ્વરસૂરિ, સંપા૦ પં. હરગોવિંદદાસ, પ્રકા૦ જૈન વિવિધ સાહિત્ય ગ્રંથમાલા

સુવાસ : (માસિક) વડોદરા

સૂત્રકૃતાંગચૂર્ણિ : પ્રકા૦ આગમોદય સમિતિ, મેસાણા

સૂરત ચૈત્યપરિપાટી : સં. કેશરીચંદ ઝવેરી, પ્ર૦ મોતીચંદ મગનભાઇ, સૂરત

સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ : લે૦ મુનિ વિદ્યાવિજય, પ્રકા૦ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

સૂર્યપુરનો સ્વર્ણયુગ : લે૦ કેશરીચંદ ઝવેરી, પ્ર૦ મોતીચંદ મગનભાઈ, સૂરત

સૂર્યપુર રાસમાલા : કર્તા : લાધાશાહ, વિનયવિજય. પ્ર૦ મોતીચંદ મગનભાઈ, સૂરત

સેરિસાતીર્થસ્તવન : કર્તા : કવિ લાવણ્યસમય, જૈન–સત્ય પ્રકાશ–અંતર્ગત, અમદાવાદ

સોપારાના પ્રાચીન અવશેષોની શોધ : સુવાસ (માસિક) –અંતર્ગત

સોમસૌભાગ્યકાવ્ય : કર્તા : શ્રીપ્રતિષ્ઠાસોમ, પ્રકા૦ જૈન જ્ઞાનપ્રસારકમંડળ, મુંબઈ

ઘોષનો સ્વર્ગગમન મહોત્સવ ઊજવ્યો.[1]

ધર્મઘોષ મુનિ જ્યાં ધ્યાન ધરીને ઊભા હતા ત્યાં અવંતિષેણે મોટો સ્તૂપ બનાવ્યો હતો. વત્સિકા નદી, જેને વેસ અથવા વેશાલી કહે છે તે સાંચીની પાસે આજે પણ વિદ્યમાન છે. સંભવ છે કે, અવંતિષેણે બંધાવેલા સ્તૂપનો નાશ કરીને સાંચીનો બૌદ્ધસ્તૂપ નિર્માણ કરવામાં આવ્યો હોય.

આ હકીકત માલવા–ઉજ્જૈનમાં જૈન રાજવીઓની પરંપરા અને તેમણે નિર્માણ કરેલાં ધર્મસ્થાનો દ્વારા જૈન-ધર્મના પ્રચારનો નિર્દેશ કરે છે.

માલવાના દક્ષિણ ભાગની રાજધાનીનું નગર માહિષ્મતી (મહેશ્વર) હતું. પ્રાચીન દશાર્ણનો પ્રદેશ પણ આ ભાગમાં આવેલો હતો. દશાર્ણનો ઉલ્લેખ આર્યદેશોમાં કરેલો છે. તેની રાજધાનીનું નગર મૃત્તિકાવતી હતું. ક્યાંક વિદિશાનો પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે.

એ વિદિશાની પાસે કુંજરાવર્ત અને રથાવર્ત નામે બે પર્વતો એક બીજાની જોડાજોડ હતા. 'મહાભારત'માં રથાવર્તગિરિનો અને 'રામાયણ'માં કુંજરાવર્તગિરિનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. જૈનોના તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા રથાવર્ત-ગિરિ ઉપર આર્ય વજ્રસ્વામી ૫૦૦ શિષ્યોના પરિવાર સાથે પધાર્યા હતા અને કુંજરાવર્ત પર્વત ઉપર આર્ય વજ્રસ્વામીનું વિ. સં. ૧૧૪ માં નિર્વાણ થતાં એ પર્વત પણ તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો.

દશાર્ણપુરની ઉત્તર–પૂર્વમાં દશાર્ણકૂટ નામે પર્વત હતો. તેને ગજાગ્રપદ અથવા ઇંદ્રપદ પણ કહેતા. તેની ચારે તરફ ગામ વસેલાં હતાં. ભગવાન મહાવીરે દશાર્ણભદ્રને આ ગિરિ ઉપર દીક્ષા આપી હતી. આર્ય મહાગિરિએ (વીર નિ૦ સં. ૨૧૫ થી ૨૪૫) આ પર્વત ઉપર તપસ્યા કરી હતી. 'આવશ્યક ચૂર્ણિ'માં દશાર્ણકૂટનો તીર્થ તરીકે ઉલ્લેખ કરેલો છે.

આર્ય સુહસ્તિસૂરિ (વીર નિ. સં. ૨૪૫ થી ૨૯૧) જ્યારે ઉજ્જૈનમાં ચતુર્માસ રહ્યા હતા ત્યારે તેમણે ભદ્રા શેઠાણીના પુત્ર અવંતિસુકુમાલને પ્રતિબોધી દીક્ષા આપી હતી. અવંતિસુકુમાલે દીક્ષા લીધી તે જ દિવસે સ્મશાનમાં જઈને અનશન કર્યું અને એ જ રાતે શિયાલણીએ તેમને પોતાનું ભક્ષ્ય બનાવ્યા. તેમની ૩૨ પત્નીઓ પૈકી એક ગર્ભવતી પત્નીને છોડી બાકીનીએ દીક્ષા લીધી. ગર્ભવતી પત્નીથી મહાકાલ નામે પુત્ર થયો. તેણે પિતાના મૃત્યુસ્થાને એક દેવકુલ (મંદિર) વીર નિ. સં. ૨૫૦ માં બનાવ્યું, જે મંદિર 'મહાકાલ' નામે ખ્યાતિ પામ્યું. તે મંદિરમાં અવંતિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી. આ મંદિર જૈનોમાં તીર્થ તરીકે ખ્યાતિ પામ્યું હતું. પાછળથી શૈવોએ એ મંદિર ઉપર અધિકાર કરી લીધો અને મહારાજા વિક્રમાદિત્યના સમયે શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિએ રાજાની સમક્ષ એ મંદિરમાં પધરાવેલા લિંગનો સ્ફોટ કરી જિનપ્રતિમા બતાવી આપી ત્યારે રાજાએ વિ. સં ૧ માં એક શાસનપત્ર લખી આપી એ મંદિર જૈનોને અર્પણ કર્યું; આ હકીકતનો ઉલ્લેખ જૈન સાહિત્યમાં કરેલો છે.[2]

માલવા અને ગુજરાતમાં જૈનધર્મનો વ્યાપક પ્રચાર કરનાર સમ્રાટ સંપ્રતિ હતો. સમ્રાટ સંપ્રતિના સંબંધમાં જૈન સાહિત્ય એવો નિર્દેશ કરે છે કે:—એક વેળા સંપ્રતિ દિગ્વિજય કરીને પોતાના મહેલના ઝરુખામાં બેઠો હતો. ત્યાં જીવંતસ્વામી ભગવાનની રથયાત્રાનો વરઘોડો નીકળ્યો. આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય સુહસ્તિસૂરિ: બંને આચાર્યો રથયાત્રાની મોખરે ચાલતા હતા. સંપ્રતિ એ રથોત્સવ જોઈ વિચારમાં ઊંડો ઊતરી ગયો. પરિણામે તેને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. તે એકદમ મહેલની નીચે આવ્યો અને ગુરુદેવને પ્રદક્ષિણા દઈ બે હાથ જોડી પૂછવા લાગ્યો: 'આપ મને ઓળખો છો ?' સૂરિમહારાજે જ્ઞાનનો ઉપયોગ દઈ જણાવ્યું: 'ગત ભવનો મારો શિષ્ય આજનો સંપ્રતિ.' તેને આ હકીકતથી ગુરુ ઉપર ભારે શ્રદ્ધા બેસી ગઈ અને તે જ વખતે તેણે જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો અને તે પછી તેણે જૈનધર્મનાં વ્રત ઉચ્ચાર્યાં, તીર્થયાત્રાઓ કરી કલિંગ આદિ દેશો પણ જીત્યા.

સંપ્રતિ જેવો ધર્મપરાયણ હતો તેવો યુદ્ધકળામાં કુશળ હતો. તેણે ભારતના ઘણા રાજાઓને પોતાના ખંડિયા બનાવ્યા હતા. એ સિંધુ નદી ઓળંગી અફગાનિસ્તાન, અરબસ્તાન અને ઈરાન સુધી પહોંચ્યો હતો અને પોતાની સત્તા

1. 'આવશ્યક નિર્યુક્તિ' ગાથા: ૧૨૮૭ ની ટીકા.
2. શાર્લોટે ક્રાઉઝે "જૈન સાહિત્ય ઔર મહાકાલ મંદિર" શીર્ષક લેખ 'વિક્રમ સ્મૃતિ ગ્રંથ.'

ફેલાવી હતી. તેણે જૈનધર્મને રાજધર્મ બનાવી અનાર્ય દેશોમાં પણ ધર્મોપદેશકોને મોકલી જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો. એ જ કારણ છે કે જૈનોના ઈતિહાસમાં સંપ્રતિએ મોખરાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

અશોક સંબંધી શિલાલેખોને વાંચતાં ઐતિહાસિકોએ કેટલીક ગંભીર ભૂલો કરેલી હોય એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. એ ચર્ચાનો સાર તપાસીએ તો પ્રિયદર્શિન્ એ અશોક નહિ પણ સમ્રાટ સંપ્રતિ જ હતો એમ કબૂલ કરવું પડે. શિલાલેખોને એ રીતે જોવામાં આવે તો અશોક કરતાં સંપ્રતિના જીવન સાથે તે વધુ બંધબેસતા જણાઈ આવે.

આર્ય ચંડરુદ્ર, આર્ય ભદ્રગુપ્ત, આર્ય રક્ષિતસૂરિ અને આર્ય આષાઢ અહીં પધાર્યા હતા. આર્ય કાલકસૂરિએ પોતાની સાધ્વી બેન સરસ્વતીનું અપહરણ કરનારા ગર્દભિલ્લ રાજાને શાહી રાજાઓ દ્વારા પરાસ્ત કરાવી ઉજ્જૈનની ગાદી ઉપર બલમિત્ર–ભાનુમિત્રને બેસાડયા હતા; જે બંને ભાઇઓ વિક્રમાદિત્યના નામે ખ્યાતિ પામ્યા.[3] એ પછી ઉજ્જૈનનું મહાકાલ મંદિર ફરીથી શૈવોના અધિકારમાં ગયું.

દશપુર (મંદસોર)માં આર્ય રક્ષિતસૂરિએ (વીર નિ. સં. ૫૨૨) અધ્યાપક વિંધ્યની પ્રાર્થનાથી જૈન સાહિત્યને ચાર અનુયોગમાં વિભાજિત કર્યું હતું. આર્ય રક્ષિતસૂરિના સમય સુધી વસ્ત્રપરિધાન કારણ પ્રસંગે જ થતું હતું. તેમના સમય સુધી સાધુને એક જ પાત્ર રાખવાનો આદેશ હતો પરંતુ તેમણે વર્ષાઋતુના ચાર માસ માટે પાત્ર ઉપરાંત 'માત્રક'–નાનું પાત્ર રાખવાની આજ્ઞા આપી.[4] તેમના સમય સુધી સાધ્વીઓ સાધ્વીઓના પાસે આલોચના–પ્રાયશ્ચિત્ત લેતી હતી પણ આર્ય રક્ષિત-સૂરિથી સાધ્વીઓનો એ અધિકાર રદ્દ થયો. સાધુઓની માફક સાધ્વીઓને પણ સાધુઓ પાસે આલોચના લેવાનું ત્યારથી નક્કી થયું.

આ ઉપરથી લાગે છે કે, આર્ય રક્ષિતસૂરિ એક યુગપ્રવર્તક પુરુષ હતા. તેમણે જે બધાં પરિવર્તનો કર્યાં તે અસામાન્ય સંયોગોને આધીન થઇને કર્યાં હોવાં જોઇએ. આ ઉપરથી એટલું નક્કી થાય છે કે પ્રાચીન શ્રમણ સંસ્કૃતિનો હ્રાસ અને નવીન આચાર–પદ્ધતિનો પ્રારંભ શ્રીઆર્ય રક્ષિતસૂરિના શાસનમાં થવા માંડયો. એમના સમયે આ પ્રદેશોમાં જૈન સંસ્કૃતિ નવા સ્વરૂપે સજીવન બની.

એ પછી ગુપ્ત સમયમાં ઉદયગિરિ ઉપર ગુપ્ત સં. ૧૦૬માં શંકર મુનિએ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનો શિલાલેખ મળી આવે છે અને તાલનપુરના મંદિરમાં રહેલી તારાપુરની વિ. સં. ૬૧૨ ના સંવત્વાળી પ્રતિમાનો લેખ જોવામાં આવે છે. વળી, ગ્વાલિયરના આમરાજ (નવમો સૈકો)ને પ્રતિબોધ કરનાર બપ્પભટ્ટિ જેવા મહાવિદ્વાને આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મનો પ્રસાર કરી કેટલેય સ્થળે જૈનમંદિરો બંધાવવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. આમરાજે ગ્વાલિયર,[5] કનોજ,[6] મથુરા વગેરે સ્થળે જિનમંદિરો બંધાવ્યાની અને કેટલેય સ્થળે મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાની માહિતી 'પ્રભાવકચરિત'કાર આપે છે. એકંદરે મધ્યકાળમાં જૈનધર્મના પ્રસારની સામગ્રી બહુ જૂજ મળી આવે છે.

એ પછી લગભગ ૧૦–૧૧ મા સૈકામાં માલવાના વિદ્યાપ્રિય રાજવીઓ મુંજ અને ભોજના સમયમાં જૈનાચાર્યો એ રાજવીઓની રાજસભામાં આવ્યાના પુરાવાઓ પ્રબંધ ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે. કવીશ્વર ધનપાલના ભાઈ શોભન મુનિ, સૂરાચાર્ય, શાંતિસૂરિ વગેરે આચાર્યોએ ભોજની રાજસભામાં પોતાની વિદ્વત્તાનો પરચો બતાવી તેમની વાદસભાઓમાં વિજય મેળવ્યો હતો. વાદિવેતાલ શ્રીશાંતિસૂરિએ તો ભોજ (વિ. સં. ૧૦૬૭ થી ૧૧૧૧)ની રાજસભા વચ્ચે ૮૪ વાદીઓ ઉપર વિજય મેળવી ભોજરાજ તરફથી માલવાના ૮૪ લાખ[7] રૂપિયા મેળવ્યા હતા. જેમાંના સાઠહજાર જેટલા રૂપિયા તો તેમણે થરાદના જિનમંદિરના જીર્ણોદ્ધાર માટે મોકલી આપ્યા હતા. આ ઉપથી માલવામાં જૈનાચાર્યોએ રાજવીઓ ઉપર પ્રભાવ પાડી જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવા માંડયો એ સમયે અહીંની મંદિરાવલીના જીર્ણોદ્ધારો પણ થવા લાગ્યા, અને નવીન મંદિરો બંધાવા પણ માંડયાં એટલું ઉપર્યુક્ત હકીકતોમાંથી જણાય છે. પરંતુ એ મંદિરો પાછળથી મુસ્લિમોના આક્રમણને ભોગ બન્યાં અને કેટલાંક જૈનમંદિરો મસ્જિદમાં પરિવર્તન પામ્યાં હોવાની ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

---

૩. "જૈન સત્ય પ્રકાશ" વિક્રમાંકમાં 'સંવત્સર પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્ય' શીર્ષક મારો લેખ.

૪. 'વ્યવહાર ચૂર્ણિ' ઉદ્દેશ—

૫. ગ્વાલિયરમાં ૨૩ હાથ ઊંચું શ્રીમહાવીર જિનનું મંદિર કરાવી તેમાં લેપ્યમય જિનપ્રતિમાની સ્થાપના કરી હતી.

૬. કનોજમાં ૧૦૧ હાથની ઊંચાઈવાળું જિનચૈત્ય બનાવી ૧૮ ભાર સુવર્ણની પ્રતિમાને શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિના હાથે પ્રતિષ્ઠિત કરાવી હતી.

૭. માલવાના ૧ લાખના ગુજરાતના ૧૫ હજારનો બદલો (exchange) થતો હોવાથી ભોજે તે હિસાબે ૧૨૬૦૦૦૦ ગુર્જર દેશના રૂપિયા આપ્યા હતા.

ડૉ. હરિહર ત્રિવેદી પોતાના એક લેખમાં સાચું જ કહે છે કે—"મહમ્મૂદ ગીઝનીના સમયથી તુગલઘકાળ સુધી સ્થૂલ રીતે ગણીએ તો અગિયારમીથી ચૌદમી શતાબ્દી સુધી દેશમાં જે આક્રમણો થયાં, તેમાં મકાનો અને દેવાલયોનો જે ધ્વંસ થયો તેમાં જૈનમંદિરોની સંખ્યા વધારે હતી. આ ચાર શતાબ્દીઓમાં અનેક જૈનમંદિરો ધરાશાયી થયાં; જેવાં કે—અમરોલ, સુજવાયા, ગ્વાલિયર, ચંદેરી, પૈથા, છાપેડા, દાદુર, સંધારા વગેરે."[૮]

નેમાડના અલિરાજપુર, મથવાડ, વડદલા, સોરવા, કચારા, માલવઈ, મેલગામ, કુકડિયા, મોટીપોળ, કાલીવેલ, છોટી હતવી, (ચાંદગઢ ફળિયા)માં જિનાલયોનાં ખંડિયેરો પડેલાં છે. માલવઈના જિનાલયનું શિખર માત્ર બચેલું છે જ્યારે મંડપ અને નવચોકી તૂટેલી હાલતમાં છે. રીંગણોદમાં ૯ જિનમંદિરો હોવાના કારણે તે 'નવવસહી' નામે ઓળખાતાં હતાં. અત્યારનાં બે મંદિરો તો પાછલા સમયમાં બનાવેલાં છે, પરંતુ તેમાંની મૂર્તિઓ પ્રાચીન કાળની છે. રીંગણોદના જૂના ઉપાશ્રયમાં સં. ૧૨૯૬ નો લેખ આજે પણ મળી આવે છે.

ડૉ. હરિહર ત્રિવેદી માળવાનાં જૈન મંદિરોના નિર્માણ અને સ્થાપત્ય વિશે ખ્યાલ આપતાં કહે છે:— "ખિલજી નરેશોના જમાનામાં સંસ્કૃતમાં અનેક ગ્રંથો (શિલાલેખો) રચાયા, તેનો હવે ધીરે ધીરે પત્તો મળે છે. મંદસોર જિલ્લાના ખટવાડા ગામમાં આ વંશનો ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કૃત ભાષામાં અંકિત એક લેખ મળ્યો છે. તેમણે અનેક મહેલો કૂવા, વાવ વગેરે બનાવ્યાં; તેમાં ધાર, માંડવગઢ, સાદલપુર અને ઠીકરી વગેરેનાં નામો વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. તે સમયમાં એક વિશેષતા એ હતી કે હિંદુ અને જૈન સમાજમાં પારસ્પરિક પ્રેમ અને સહિષ્ણુતાની વૃદ્ધિ થઈ અને તેના ફલસ્વરૂપે હિંદુ અને જૈન મંદિરો પાસે પાસે જ નિર્માણ થયાં. તેનાં કેટલાંક ઉદાહરણો: સાદલપુર, તારાપુર, રોલી, નડેરી, સંધારા અને કેથુલી વગેરે.

"(સોળ શતાબ્દી....)માં જે જૈન, શૈવ અને વૈષ્ણવ મંદિરોનું નિર્માણ થયું, તેમાં પણ જૈન સ્થાપત્યકળાની જ છાપ વધારે નજર આવે છે.

"આવી રીતે ૧૫-૧૬ મી શતાબ્દી માળવાના જૈન મંદિરોનો પુનરુદ્ધારનો સમય સમજવો જોઈએ. આ સમયમાં અરઈ, રાખેત્ર, ચંદેરી. રતલામ, રામપુરા ઈત્યાદિ સ્થાનોમાં જે જિનમંદિરો બન્યાં તે કળાની દૃષ્ટિએ અનોખાં છે.

"કુકડેશ્વરનું પાર્શ્વનાથનું વિશાળ મંદિર એક ચબૂતરા ઉપર બંધાયું છે અને તે પછી બનેલ કાંગરાઓથી સુશોભિત એક દ્વારવાળા પરકોટાથી ઘેરાયેલું છે. એના થાંભલા, શિખર, દાસા અને અન્ય સ્થાનો ઉપર જુદી જુદી જાતનાં તૈલચિત્રો શોભી રહ્યાં છે."

આ પ્રમાણે મધ્યભારતનાં જૈન મંદિરોની સુંદરતા, અને જૈનોએ સ્થાપત્યકળાની કરેલી અભિવૃદ્ધિનું વર્ણન કરી આગળ જતાં તેમણે પોતાની તટસ્થવૃત્તિના પ્રતીક સમાન એ પણ જણાવ્યું છે કે—"અહીંનાં જૈન મંદિરોના ઉત્કર્ષમાં કેવળ આક્રમણકારી મુસ્લિમ શાસકો જ બાધક નહોતા પરંતુ સંકુચિત વિચારવાળા અને ધર્માન્ધ તથા અહંમન્ય બ્રાહ્મણોના મનમાં 'हस्तिना ताड्यमानोऽपि न गच्छेज्जैनमन्दिरम्' વાળી ભાવના પણ કામ કરી રહી હતી. એટલું જ નહિ; પોતાની આ કળાને જીવિત રાખવાના હેતુથી અમારા જૈન બંધુઓને ક્યાંય ક્યાંય સંઘર્ષ પણ કરવો પડયો, જેમકે મંદસોર જિલ્લાના કોઠડી નામના ગામમાં 'રામમંદિર'ના ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ છે. આ મંદિરની સ્થાપત્યકળા મધ્યકાળના જૈન મંદિરોના જેવી જ છે અને તેમાં સ્થાપેલી પ્રતિમાનું પૂરું નામ 'જૈનભંજન રામ' છે, જે કોઈ સમયે આ સ્થાન ઉપર ધર્મનિમિત્તે થયેલા સંગ્રામનું દ્યોતક છે."

આ અવતરણો ઉપરથી પણ મધ્યકાલીન જૈન સ્થાપત્યકળાના વિકાસ-હ્રાસનો ખ્યાલ આવે છે અને માળવામાં ઐતિહાસિક કાળનાં મંદિરોનો ક્રમસર વિકાસ સ્પષ્ટ થાય છે.

મારવાડનાં મંદિરો પછી મેવાડનાં મંદિરોની નામાવલીના કોઠા આપેલા છે, પરંતુ મેવાડનો ઈતિહાસ મારવાડના રાજકીય ઈતિહાસ સાથે જ જોડાયેલો હોવાથી 'મારવાડની મંદિરાવલી'માં જ મેવાડનાં મંદિરોનો ઈતિહાસ આવી જાય છે એટલે તેનું અમે અલગ વિવેચન કર્યું નથી. વળી, ગ્વાલિયર જેવાં મધ્યભારતનાં સ્થાનોનો ઉત્તર પ્રદેશના કોઠાઓમાં ઉલ્લેખ છે, છતાં તેવાં સ્થળો વિશે અમે અહીં જ નિર્દેશ કરેલા છે.

૮. "જૈન સત્ય પ્રકાશ" વર્ષ ૧૬, અંક : ૬ માં 'મધ્યભારતકી જૈન સ્થાપત્યકલા' શીર્ષક લેખ.

૧૬૯. લક્ષ્મણી

(કોઠા નંબર : ૩૧૧૭)

માળવા અને નેમાડ પ્રાંતના નાકા ઉપર આવેલા અલિરાજપુરથી ૫ માઈલ દૂર લક્ષ્મણી નામનું તીર્થધામ જંગલમાં છે. દાહોદથી મોટર રસ્તે અલિરાજપુર અને ત્યાંથી બળદ ગાડી દ્વારા લક્ષ્મણી અવાય છે. દાહોદથી ૩૯ માઈલ દૂર ઈશાનખૂણામાં આ તીર્થ છે. અલિરાજપુરમાં બે જૈન મંદિરો છે અને ૧૦૦ જૈન શ્રાવકોની વસ્તી છે.

જો કે આજ સુધી આ લક્ષ્મણી તીર્થનો કોઇને પત્તો નહોતો પણ ભૂગર્ભમાંથી જ્યારે ૧૪ જેટલી જિનપ્રતિમાઓ મળી આવી ત્યારથી ત્યાં શોધખોળ થવા માંડી, જેના પરિણામે પાંચથી સાત થરો સાથેનાં સાત જિનાલયો, એક ભવ્ય બાવન જિનાલય તેમજ બબ્બે માઈલ ચોરસ ભૂમિ વિસ્તારમાં જિનમંદિરોના પડેલા સ્તંભો, પબાસણો, તોરણો અને જિનમૂર્તિઓ મળી આવ્યાં છે. આ અવશેષોથી જણાય છે કે આ તીર્થ બે હજાર વર્ષ પહેલાંનું પુરાતન હોવું જોઈએ.

જૈન સાહિત્યના ઉલ્લેખોથી જણાય છે કે, આ તીર્થ સોળમી–સત્તરમી શતાબ્દી સુધી ભારે જાહોજલાલી ભોગવતું હતું. સં. ૧૪૨૭ના માગશર માસમાં નેમાડનાં જૈન તીર્થોની યાત્રા કરનાર શ્રીજયાનંદ મુનિ એક ‘પ્રવાસગીતિ’માં આ પ્રકારે કહે છે:—

> “ मांडवनगोवरि सगसया, पंच ताराउर वरा, विंस इग सिंगारि तारण, नंदुरी द्वादश परा ।
> हत्थिनी सग **लखमणीउर, इक्कसय सुहजिणहरा,** भेटिया अणूव जणवए, मुणि **जयाणंद** पवरा॥
> लक्ख तिय सहस वि पणसय, पणसयरस सगसया, सय इगतिंस दुसहसि सयल, **दुन्नि सहस कणगमया ।**
> गाम गामि भत्तिपरायण, धम्ममम्म सुजाणगा, मुणि **जयाणंद** निरक्खिया सवल समणोपासगा ॥ ”

આ અવતરણ ઉપરથી જણાય છે કે, પંદરમી શતાબ્દીમાં અહીં શ્રાવકોનાં ૨૦૦૦ ઘરો અને ૧૦૧ શિખરબંધી જિનાલયો હતાં.

વળી, પેથડ મંત્રીશ્વરના પુત્ર ઝાંઝણકુમારે માંડવગઢથી શત્રુંજયનો સંઘ કાઢ્યો ત્યારે તેઓ લક્ષ્મણપુર આવ્યા હતા; એવો ઉલ્લેખ ‘સુકૃતસાગર’માં કરેલો છે. મતલબ કે, સોળમી–શતાબ્દી સુધી આ સ્થાનનો મહિમા જૈનોને જાણીતો હતો. તે પછી આ તીર્થ બાદશાહોના આક્રમણને ભોગ બન્યું હશે અને જૈન વસ્તી ઉચાળો ભરી ગઈ હશે.

સં. ૧૯૯૩ માં શ્રીમદ્ વિજયયતીન્દ્રસૂરિજીએ આ તીર્થનાં અવશેષો તરફ ધ્યાન આપી તીર્થના ઉદ્ધાર માટે ઉપદેશ આપવા માંડ્યો, જેના પરિણામે અલિરાજપુરના નરેશે પૂર્વ–પશ્ચિમ ૫૧૧ અને ઉત્તર–દક્ષિણ ૬૧૧ ફીટ લાંબી–પહોળી જમીન શ્વેતાંબર જૈન સંઘને અર્પણ કરી અને તેમાં એક ત્રણ શિખરી વિશાળ જિનમંદિર, ધર્મશાળા, ઉપાશ્રય, બે કૂવા અને એક સુંદર બગીચો બનાવવામાં આવ્યો.

સં. ૧૯૯૪માં આ૦ વિજયયતીન્દ્રસૂરિજીએ આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો અને તેમના જ હાથે જૈન મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે.

આ મંદિર ૧૫૦×૫૧ ફીટ લાંબુ–પહોળું છે અને અને તેની ઊંચાઈ ૩૫ ફીટ છે. અંદરનો મૂળગભારો ૨૯×૧૦ ફીટનો છે. ચાર ચોકીવાળો રંગમંડપ ચોરસ છે. તેના ઉપર છત છે અને ગભારા ઉપર ત્રણ શિખરો છે, જેમાં વચલું શિખર જૈન પદ્ધતિ મુજબ છે અને બાજુનાં શિખરો ગુંબજ આકારે બનેલાં છે. ગભારો ત્રણ દ્વારનો છે.

વચલા દ્વારના મૂળનાયક શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીની પરિકર વિનાની ધવલ પાષાણની પ્રતિમા ૪૭ ઈંચની છે. પબાસણ ઉપર પ્રાચીન સમયનું કોતરકામ નજરે પડે છે અને તેના ઉપર “सं० १०९३ वर्षे वैशाख सुदि सप्तम्यां” આટલો લેખ વંચાય છે બાકીના અક્ષરો ઘસાઈ ગયા છે.

મૂળનાયકની આસપાસ શ્રીનેમિનાથ પ્રભુ અને શ્રીમલ્લિનાથ પ્રભુની મૂર્તિઓ ૩૨ ઈંચની છે. જમણી તરફના

ગભારામાં શ્રીમહાવીરસ્વામીની મૂર્તિ ૩૨ ઇંચની છે અને તેના ઉપર સંપ્રતિ કાળનાં ચિહ્નો હોવાનું કહેવાય છે. ડાબી બાજુમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાન બિરાજમાન છે.

શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની બે પ્રતિમાઓ બદામી રંગની ૧૩-૧૩ ઇંચની છે. આ ત્રણે શ્રીઆદિનાથપ્રભુની મૂર્તિઓ એક જ સમયે બનેલી અને પ્રતિષ્ઠિત થયેલી જણાય છે. એક પ્રતિમા ઉપર નીચે મુજબ લેખ જોવાય છે:—

" संवत् १३१० वर्षे माघ सुदि ५ सोमांदने प्राग्वाटज्ञातीय मंत्री गोसल तस्य चि० मंत्री गंगदेव तस्य पत्नी गांगदेवी तस्याः पुत्र मंत्री पदम तस्य भार्या गोमतिदेवी तस्य पुत्र मं० संभाजीना प्रतिष्ठितं ॥"

આ શિલાલેખો ઉપરથી આ મૂર્તિઓ, અહીંનાં મંદિરો અને અહીંના જૈન સંઘની તત્કાલીન સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે અને અહીંનાં મંદિરોની પૂર્વકાલીન પરંપરાનું આમાંથી સૂચન મળે છે.

આવાં અનેક જૈન તીર્થો ભૂગર્ભમાં ભળી ગયાં છે જેનો પત્તો મેળવવો મુશ્કેલ છે. આ તીર્થની માફક અલિરાજપુર, મથવાડ તેમજ નેમાડ રાજ્યના વડદલા, સોરવા, કચારા, માલવઈ, મેલગામ, કુકડિયા, મોટી પોલ, કાલીવેલ, છોટી હતવી (ચાંદગઢ ફળિયા) વગેરે ગામમાં જિનાલયો અને મકાનોનાં અનેક વિશાળ ખંડિયેરો પડ્યાં છે જેને જોતાં એની પ્રાચીન આબાદીનું અનુમાન થઈ શકે છે. માલવઈના જિનાલયનો મંડપ અને નવચોકી તૂટેલી હાલતમાં પડેલાં છે. માત્ર શિખર જીર્ણ હાલતમાં બાકી રહ્યું છે; તેમાંની કોરણી-ઘોરણી જોતાં દેલવાડાનાં જિનાલયો અને ઊંચાઈમાં તારંગાના જિનાલયથી જરાયે ઓછાં ઊતરે એમ નથી એવું જણાઈ આવે છે.[1]

સોળમી શતાબ્દી પછીના કોઈ ભયંકર વિપ્લવમાં આ મંદિરો જમીનદોસ્ત બન્યાં છે અને વસ્તી પણ ઘટવા માંડી છે એમ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જણાય છે.

*

૧૭૦. રતલામ

(કોઠા નંબર : ૩૬૩૧-૩૬૪૨)

રતલામ રાજ્યની રાજધાનીનું મુખ્ય નગર રતલામ છે. સ્ટેશનથી ૧॥ માઈલ દૂર વસેલું આ નગર રત્નપુરી, રત્નલલામપુરી અને ધર્મપુરી નામે પણ ઓળખાય છે. આ નામોમાં જ અહીંના ધર્મશીલ જૈનોનો સંકેત નિર્દિષ્ટ હોય એમ જણાય છે. જૈન શ્વેતાંબરોનાં ૪૩૩ ઘરોમાં લગભગ ૧૨૦૦ જૈનોની અહીં વસ્તી છે. ૪ ઉપાશ્રય, ૨ જૈન ધર્મશાળા અને ૨ પુસ્તક ભંડારો વિદ્યમાન છે. અહીં આવેલાં ૧૨ જૈન મંદિરો આ પ્રકારે છે:—

૧. કસ્ટમ ઑફિસની સામે ગુજરાતી મંદિરના નામે ઓળખાતું શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનનું મંદિર શિખરબંધી છે. ગુજરાતીઓએ બંધાવેલું આ મંદિર પચરંગી લાદી અને રંગીન કામથી સુશોભિત લાગે છે. મૂળગભારામાં મૂળનાયક શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનની શ્યામવર્ણી મૂર્તિ ૧॥ હાથ પ્રમાણની છે. બીજા ગભારામાં શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથ આદિ ભગવાનોની પ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. આ સિવાય સમેતશિખર અને નેમિનાથ ભગવાનની જાનના વરઘોડાના ૨ પટ્ટો પણ સ્થાપન કરેલા છે.

ઉપર્યુક્ત મંદિરના ડાબા હાથ તરફ ગુજરાતીઓની ધર્મશાળા છે.

૨. શેઠના બજારમાં યતિ ખૂબચંદજીએ બંધાવેલું ઘર દેરાસર છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીની મૂર્તિ ૭ ઇંચની છે અને સં. ૧૭૦૧ માં તેની અંજનશલાકા કરેલી છે. મંદિરમાં વિ. સં. ૧૯૦૧ નો લેખ વિદ્યમાન છે.

૩. મહેતાજીના વાસમાં કુબેરજીના મંદિરથી ઓળખાતું શિખરબંધી મંદિર છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનની ૧॥ હાથ ઊંચી શ્વેતવર્ણી પ્રતિમા છે. મંદિરમાં શ્રીગૌતમસ્વામી, શ્રીવિજયાનંદસૂરિ અને શ્રીવીરવિજયજી મહારાજની આરસમૂર્તિઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. મંદિરમાં સં. ૧૭૦૮ નો લેખ વિદ્યમાન છે.

---

૧. વિસ્તાર માટે જુઓ : "મેરી નેમાડયાત્રા" લે. આ. શ્રીવિજયયતીન્દ્રસૂરિ

આ મંદિરની પાસે એ માળની ધર્મશાળામાં પં. શ્રીમોતીવિજયજીનો જ્ઞાનભંડાર છે.

૪. થાવરિયા બજારમાં બાબાસાહેબના નામથી ઓળખાતું શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું બાવન જિનાલયયુક્ત શિખરબંધી મંદિર છે. મૂળનાયકની શ્યામવર્ણી પ્રતિમા ૨॥ હાથ ઊંચી છે. તેમના આસન ઉપર સં. ૧૮૮૬ નો લેખ છે. મૂળનાયકની આસપાસ શ્રીશાંતિનાથ અને શ્રીમહાવીરસ્વામીની ૧॥ હાથ ઊંચી શ્વેતવર્ણી પ્રતિમાઓ છે. મંદિરના પાછલા ભાગમાં દાદાજીની છત્રી છે. આ મંદિર ભટ્ટારકગચ્છીય શ્રીકસ્તુરચંદજીએ બંધાવ્યું છે. મંદિરના આગલા ભાગમાં ધર્મશાળા છે.

૫. ઉપર્યુક્ત મંદિરની પાસે શ્રીપૂજ ગંભીરચંદજીએ સં. ૧૮૫૦ લગભગમાં બંધાવેલું મંદિર છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીની ૧॥ હાથ પ્રમાણ પ્રતિમા વિરાજમાન છે, સિવાય ગૌતમસ્વામીની એક ધાતુમૂર્તિ પણ છે.

૬. એ જ બજારમાં ગુગરિયાના મંદિરથી ઓળખાતું શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. મૂળનાયકની શ્યામવર્ણી પ્રતિમા ૧॥ હાથ ઊંચી છે અને તેની આસપાસ રહેલી શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની બંને મૂર્તિઓ પણ ૧॥ હાથ ઊંચી છે. શ્રીસંઘે સં. ૧૮૯૨ લગભગમાં આ મંદિર બંધાવ્યું છે.

૭. ઘાટી પર ખરતરગચ્છીય શ્રીલાલચંદજી યતિએ બંધાવેલું શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું મંદિર છે. મૂળનાયકની શ્યામવર્ણી પ્રતિમા ૨॥ હાથ ઊંચી છે. આ મંદિરનો કેટલોક ભાગ જીર્ણ થયેલો છે.

૮. ઉપર્યુક્ત મંદિરની પાસે શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું બાવન જિનાલય મંદિર શિખરબંધી છે. શ્રીઅગરજી યતિએ આ મંદિર બંધાવેલું હોવાથી અગરજીના મંદિર તરીકે ઓળખાય છે તેમાં મૂળનાયકની પ્રતિમા ૨ હાથ ઊંચી છે. મંદિરની સામેના ચોકમાં ચૌમુખી સમવસરણ છે, તેમાં ચારે દિશામાં એકેક મૂર્તિ સ્થાપન કરેલી છે. આ સિવાય વીશવિહરમાન જિનપટ્ટ, નંદીશ્વર દ્વીપપટ્ટ, સત્તરિયસ જિનપટ્ટ, ચોવીશ યક્ષ-યક્ષિણી પટ્ટ વગેરે પટ્ટો આ મંદિરમાં વિદ્યમાન છે. સં. ૧૬૦૦ લગભગમાં આ મંદિર બંધાવેલું કહેવાય છે.

૯. એ જ બજારમાં શ્રીમોતીલાલજીના મંદિરથી અને શ્રીમલ્લિનાથ ભગવાનના નામે ઓળખાતું શિખરબંધી મંદિર છે. અત્યારે મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર ભગવાન વિરાજમાન છે એટલે અગાઉ શ્રીમલ્લિનાથ ભગવાન મૂળનાયક હશે એમ તેની પ્રસિદ્ધિ ઉપરથી લાગે છે. મૂળનાયકની શ્યામવર્ણી પ્રતિમા ૨॥ હાથ ઊંચી છે, અને બંને તરફ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. મંદિરમાં સં. ૧૯૫૨ નો લેખ વિદ્યમાન છે.

મંદિરની બહાર આવેલી એક છત્રીમાં સં. ૧૯૫૨ ના લેખવાળી શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનની ૫ ફીટ ઊંચી અને બીજી છત્રીમાં સં. ૧૭૦૧ ના લેખવાળી શ્રીમહાવીરપ્રભુની ૫ ફીટ ઊંચી તેમજ સં. ૧૮૯૩ ના લેખવાળી શ્યામવર્ણી શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ૧ હાથ ઊંચી છે. જિનાલયની પાછળ બગીચો છે.

૧૦. હનુમાન કુંડીની પાછળ શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે. આ મંદિર કરમચંદજી યતિના મંદિરથી ઓળખાય છે.

૧૧. તમાકુ બજારમાં તળાવના કિનારે આવેલા વિશાળ બગીચામાં શ્રીચંદ્રપ્રભુનું શિખરબંધી મંદિર દિવાન બહાદુર શેઠ કેશરીચંદજીએ સં. ૧૯૫૨ માં બંધાવ્યું છે. મૂળનાયકની મૂર્તિ સપરિકર છે અને શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની એક પ્રતિમા પ્રાચીન છે. મંદિરનો મંડપ વિશાળ છે અને પચરંગી લાદીઓથી ભૂમિકા જડેલી છે. આ મંદિરમાં સુખડની ગુરુમૂર્તિ ૧ વિદ્યમાન છે.

૧૨. ઉપર્યુક્ત મંદિર પાસે કોટાવાળાની પેઢીમાં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે. આમાં પાનાની ૧ મૂર્તિ વિરાજમાન છે.

★

૧૭૧. બિબડોદ

(કોઠા નંબર : ૩૧૪૫)

રતલામથી ૬ માઈલ અને સાગોદિયાથી પશ્ચિમ તરફ રાા માઈલ દૂર બિબડોદ નામે ગામ છે. આ સ્થળે જૈનોનું પ્રાચીન તીર્થ વિદ્યમાન છે. વિશાળ વંડામાં ૫ દેરાસરો યુક્ત સૌધશિખરી મંદિર સં. ૧૩૦૦ લગભગમાં બનેલું જણાય છે. આને શ્રીકેશરિયાનાથજીનું મંદિર પણ કહે છે.

મધ્યના મોટા જિનાલયમાં શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની ૧૧ હાથ મોટી પ્રતિમા બિરાજમાન છે. આ પ્રતિમા વેળુની બનેલી છે, જેના ઉપર લેપ કરેલો છે, બહારના ભાગમાં શ્યામવર્ણી ૨ કાઉસગ્ગિયા પ્રતિમાઓ અને ૬ પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિઓ બિરાજમાન છે. બધીયે મૂર્તિઓ પ્રાચીન જણાય છે. પાછલા ભાગના ૨ દેરાસરોમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન અને આગલા ભાગના દેરાસરોમાં શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામી વગેરેની શ્વેતવર્ણી જિનપ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે.

આ મંદિર પાસે એક ખંડિત કિલ્લો વિદ્યમાન છે. યાત્રીઓ માટે એક જૈન ધર્મશાળા છે. પ્રતિવર્ષ પોષ વદિ ૧૦ થી અમાવાસ્યા સુધી મેળો ભરાય છે. અહીં એક પણ જૈનની વસ્તી નથી.

૧૭૨. સાગોદિયા

(કોઠા નંબર : ૩૧૪૬)

રતલામથી ૪ માઈલ દૂર સાગોદિયા નામે ગામ છે. આ ગામથી ૧ માઈલ દૂર જૈન શ્વેતાંબરોના તીર્થધામથી ખ્યાત એક શ્રીઋષભદેવ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. મૂળનાયકની શ્યામવર્ણી પ્રાચીન પ્રતિમા ૨ હાથ ઊંચી છે. બીજી નાની–મોટી ૭ પ્રતિમાઓ સાથે ૨ મૂર્તિઓ અધિષ્ઠાયક દેવતાઓની છે.

મંદિરની પાસે યાત્રીઓ માટે ધર્મશાળા બનાવેલી છે. તેની પાસે નાનો બગીચો પણ છે. પ્રતિવર્ષ કાર્તિકી અને ચૈત્રી પૂર્ણિમાના દિવસે અહીં મેળા ભરાય છે. આ સ્થળે જૈનોની વસ્તી નથી.

૧૭૩. સેમલિયા

(કોઠા નંબર : ૩૧૪૮)

નામલી રેલ્વે સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર સેમલિયા નામે પ્રાચીન ગામ છે. અહીં ૬૦ જૈન શ્વેતાંબરોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય, ૧ જૈન ધર્મશાળા, ૧ પુસ્તકભંડાર અને ૧ સુંદર જિનમંદિર તીર્થરૂપ મનાય છે.

ત્રિશિખરી આ જિનમંદિરમાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની શ્યામવર્ણી પ્રાચીન પ્રતિમા ૩ હાથ ઊંચી વેળુની બનેલી છે. મૂળનાયકની બંને તરફ શ્રીશાંતિનાથ અને શ્રીકુંથુનાથ ભગવાનની ત્રણ–ત્રણ ફીટ ઊંચી પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે, તેના ઉપર સં. ૧૫૪૩ના લેખો વિદ્યમાન છે. લગભગ એ જ સમયમાં આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયેલો છે.

આ મંદિર કોણે, ક્યારે બંધાવ્યું એ જાણવાને કશું સાધન નથી, પરંતુ કિંવદંતી એવી છે કે, કોઈ સમર્થ યતિ કોઈ સ્થળેથી આ મંદિરને ઉપાડી અહીં લઈ આવ્યા છે. આનો જીર્ણોદ્ધાર થતી વખતે પ્રાચીન ભાગને સમૂળો નષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે પરંતુ મંડપમાં પ્રાચીન સમયના માત્ર ૪ થાંભલાઓ વિદ્યમાન રહેલા છે એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, આ મંદિર ૧૨મી શતાબ્દીથી પ્રાચીન નથી. અહીં ભાદરવા સુદિ ૨ના દિવસે મેળો ભરાય છે.

૧૭૪. રીંગણોદ

(કોઠા નંબર : ૩૧૮૪-૩૧૮૫)

જાવરા સ્ટેશનથી અગર ઢોઢર સ્ટેશનથી ૬ માઈલના અંતરે રીંગણોદ ગામ વસેલું છે. આનું પ્રાચીન નામ ઈંગલપુરપત્તન હતું એમ કહેવાય છે.

અહીં પ્રાચીન સમયમાં ૯ શિખરબંધી મંદિર હતાં, જે 'નવવસહી' નામે પ્રસિદ્ધ હતાં. અત્યારે તો એ મંદિરોના કોરણીદાર પથ્થરો અને શિખર વગેરેનાં અવશેષો તેમજ મકાનો, વાવડીઓ અને બીજાં દેવાલયોના ખંડિયેરો છ માઈલના વિસ્તારવાળી જમીન ઉપર પથરાયેલાં પડ્યાં છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે પ્રાચીન સમયમાં આ એક વિશાળ નગર હતું, જે ૩-૪ કોશ ભૂમિ ઉપર આબાદ હતું. અહીંનાં પ્રાચીન જૈન મંદિરોનું સમર્થન, મળી આવેલી પ્રાચીન મૂર્તિઓ ઉપરથી પણ મળે છે.

અહીંના ઝુંઝારપુરામાં આવેલા એક હજામના મકાનના માટીના ઓટલામાંથી સં. ૧૯૭૨ માં શ્રીનેમિનાથ ભગવાન આદિની ૫ જિન મૂર્તિઓ અને ૧ પદ્માવતી દેવીની મૂર્તિઓ મળી આવી હતી.

આ મૂર્તિઓ માટે નવું જિનમંદિર બાંધવાનો વિચાર થતાં દેવાસના નરેશ સદાશિવરાવ પંવારે ગામની બહાર ઉત્તર દિશાનું વિશાળ મેદાન અર્પણ કર્યું, તે પછી શિખરબંધી મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે.

૧. આ મંદિરમાં મૂળનાયક શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની ૨ ફીટ ઊંચી વેળુની બનેલી પ્રતિમા બિરાજમાન છે, જે ઉપર્યુક્ત મળી આવેલી પ્રતિમાઓ પૈકીની છે. તેની આસપાસ શ્રીસુપાર્શ્વનાથ, શ્રીશાંતિનાથ અને શ્રીશીતલનાથ ભગવાનની ૨ ફીટ ઊંચી શ્વેતવર્ણી પ્રતિમાઓ વિરાજમાન છે. આ બધી મૂર્તિઓને સં. ૧૯૮૨ માં પધરાવવામાં આવી છે.

આ મૂર્તિઓ પૈકી શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૨૧૯ નો સ્પષ્ટ લેખ વિદ્યમાન છે અને બીજી મૂર્તિઓ પણ શિલ્પદૃષ્ટિએ તત્કાલીન સમયની છે.

વળી, અહીંના એક માટીના ઢગલામાંથી શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીના ખંડિત પરિકરનો નીચેનો ભાગ મળી આવ્યો છે તે સરકારી કચેરીમાં સુરક્ષિત છે. એ અવશેષમાં વચ્ચે લક્ષ્મીદેવી, તેની બંને પડખે હાથીઓ અને તે પછી ૨ દેવતાઓની મૂર્તિઓ કોરેલી છે. નીચેના ભાગમાં આ પ્રકારે લેખ વિદ્યમાન છે:—

"॥ संवत् १२२५ वर्षे आषाढादि ९ रवौ श्रीमालीय सा० लोहढांगज सा० वच्छ भा० हीरुपुत्रेण केल्हा पाल्हा पावासा वाहित्येन श्रीचंद्रप्रभबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं श्रीचैत्रकगच्छे श्रीगुणचंद्रसूरिशिष्यैः श्रीरविप्रभसूरिभिः भद्रमस्तु संघस्य ॥"

૨. અહીં એક ઉપાશ્રય છે, જે ૮૦૦ વર્ષ જૂનો હોવાનું કહેવાય છે. એ હકીકતને શિલાલેખનું સમર્થન પણ મળે છે. આ ઉપાશ્રયમાં પથ્થરોથી બાંધેલું ભોંયરું છે, અને તેની નીચે બીજું ભોંયરું પણ છે. ઉપલા ભોંયરાના એક પાટડા ઉપર આ પ્રકારે લેખ ઉત્કીર્ણ છે:—

"संवत् १२९६ भाद्रवा शुक्लपंचमीघटितः पुत्रदत्त सा० रतन जिनरूपसूरि प्रतिष्ठा कारिता ॥"

—સં. ૧૨૯૬ માં પુત્રદત્ત અને રતન શેઠે આ ભોંયરું બનાવ્યું જેની પ્રતિષ્ઠા શ્રીજિનરૂપસૂરિએ કરી.

આ ઉપાશ્રયના એક ભાગમાં ઘૂમટબંધી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર શ્રીમાલીએ બંધાવેલું છે. આમાં મૂળનાયક સહસ્રફણા પાર્શ્વનાથની ૧। હાથ ઊંચી શ્વેતવર્ણી પ્રતિમા બિરાજમાન છે.

ઉપર્યુક્ત શિલાલેખીય સામગ્રી ઉપરથી સમજાય છે કે, ૧૨-૧૩ મી શતાબ્દીમાં અહીં જૈનોની વસ્તી સારા પ્રમાણમાં હતી અને ૧૫ મી શતાબ્દી સુધી મોટાં જિનાલયો વિદ્યમાન હતાં પરંતુ મુસ્લિમકાળમાં આ નગર આક્રમણને ભોગ બન્યું ત્યારે જિનાલયો નામશેષ બન્યાં અને જૈન વસ્તી ઘટી ગઈ.

આજે અહીં ૧૨૫ મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તી છે. ૨ ધર્મશાળાઓ અને ઉપર્યુક્ત ૨ જૈનમંદિરો માત્ર વિદ્યમાન છે.

૧૭૫. મંદસોર

(કોઠા નંબર : ૩૧૮૮–૩૧૯૫)

મંદસોરનું પ્રાચીન નામ દશપુર. દશપુર એટલે દશ મહોલ્લાઓનું બનેલું નગર, જેમાં એકેક મહોલ્લો વિશાળ પુર–નગર જેવો હતો. જૈન ગ્રંથોથી જણાય છે કે, ભગવાન મહાવીરના સમયમાં સિંધુ–સૌવીર દેશના વીતભયપુરપત્તનના ઉદાયન રાજા પાસે ચંદનનિર્મિત શ્રીમહાવીર ભગવાનની પ્રતિમા હતી. આ પ્રતિમા જીવંતસ્વામીની હતી.[1] ઉદાયન અને તેની પત્ની પ્રભાવતી એ પ્રતિમાની પૂજા કરતાં હતાં. પ્રભાવતીના મરણ પછી એ પ્રતિમાની પૂજા કરવાનું કામ દેવદત્તા નામની દાસીને સોંપવામાં આવ્યું. દેવદત્તા ઉજ્જૈનીના રાજા ચંડપ્રદ્યોતના પ્રેમમાં પડી અને ચંડપ્રદ્યોત એ પ્રતિમાના સ્થળે બીજી પ્રતિમા મૂકીને મૂળ પ્રતિમા લઈને નાઠો. આ ચોરીની ખબર પડતાં ઉદાયને દશ રાજાઓની સાથે તેનો પીછો કરી હરાવ્યો અને તેને પકડી લીધો. પાછા ફરતાં ચોમાસું બેસવાથી ઉદાયન રાજાએ જંગલમાં પડાવ નાખ્યો. સાથેના દશ રાજાઓ પણ માટીના કિલ્લા બાંધીને રહ્યા, એ ઉપરથી તેનું નામ 'દશપુર' પાડવામાં આવ્યું.[2] ઉદાયન રાજા પોતે જૈન હોવાથી સાંવત્સરિક (પર્યુષણા) પર્વના દિવસે ચંડપ્રદ્યોતે ઉપવાસ કરવાથી પોતાનો સ્વધર્મી જાણીને તેને છોડી મૂક્યો. એ જીવંતસ્વામીની મૂર્તિને ઉદાયન ઉપાડી શક્યો નહિ, આથી એ મૂર્તિને દશપુરમાં જિનમંદિર બંધાવી સ્થાપન કરવામાં આવી. એ પછી ચંડપ્રદ્યોતે આ ગામ જિનમંદિરના નિભાવખર્ચ માટે અર્પણ કરી ઉજ્જૈન ગયો. એ પછી એ મંદિર માટે ૧૨૦૦ ગામ ભેટ કરવામાં આવ્યાં હતાં.[3] પાછળથી ચંડપ્રદ્યોતે ભાયલસ્વામી ગઢ વસાવી, તેમાં એક મોટું જિન મંદિર બંધાવી એ મૂર્તિની સ્થાપના કરી હતી.

કોઈ સમયે પશ્ચિમ માલવાની રાજધાની અહીં હતી અને માલવગણના પ્રધાન નગર તરીકે આની ખ્યાતિ હતી. સંભવતઃ વૈશાલીના વિનાશ વખતે જે લિચ્છવીગણ અહીં આવીને રહ્યો તે જ માલવગણ નામે ઓળખાયો હોય, એવી સંભાવના છે.

દશપુરનો સૌથી પહેલો શિલાલેખીય ઉલ્લેખ શકવંશીય નહપાન રાજાના નાશિકવાળા અભિલેખમાં મળે છે. જૈન ગ્રંથોમાં નહપાન ભૃગુકચ્છનો રાજા હતો એમ જણાવ્યું છે. ઇતિહાસમાં એનો સમય વિક્રમની બીજી શતાબ્દીનો પ્રારંભકાળ બતાવ્યો છે.

દશપુરમાં જીવંતસ્વામી પ્રતિમા હોવાનો જૈન ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ મળે છે તે ઉપર્યુક્ત રાજા ઉદાયને પ્રતિષ્ઠિત કરેલી મૂર્તિ વિશે જ છે. એ મૂર્તિને પાછળથી વિદિશા ભેલ્સામાં મૂકવામાં આવી. તેથી વિદિશામાં પણ જીવંતસ્વામીની મૂર્તિ હોવાનો ઉલ્લેખ જૈન ગ્રંથો કરે છે. આર્ય રક્ષિતસૂરિનો આ ભૂમિમાં વીર નિ. સં. ૫૨૨ માં જન્મ થયો હતો. તોષલીપુત્ર નામના જૈનાચાર્યે તેમને અહીં દીક્ષા આપી, જે દીક્ષા ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં શિષ્યનિષ્ફેટિકા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આર્ય રક્ષિતસૂરિ એક યુગપ્રવર્તક પુરુષ હતા. તેમને શાસનના કઠોર નિયમનો મંદ કરવા પડયાં હતાં. તેમણે સમયની સ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈ એક પાત્ર સાથે માત્રક (નાનું પાત્ર) રાખવાનો આદેશ કર્યો, સાધ્વીઓને આલોચના દેવાનો અધિકાર રદ્ કર્યો અને અધ્યાપક વિન્ધ્યની પ્રાર્થનાથી ધર્મકથાનુયોગ, ચરણાનુયોગ, દ્રવ્યાનુયોગ અને ગણિતાનુયોગ એ ચાર અનુયોગોને અલગ અલગ કર્યા.[4]

---

૧. तदा य सामी जीवति, ताहे गोसीसमइं पडिमं महाहिमवंतातो करेत्ता ।– સં. ૭૩૩માં શ્રીજિનદાસગણિએ રચેલી 'આવશ્યકચૂર્ણિ'ની ૭૭૪ની નિર્યુક્તિ ઉપરની ચૂર્ણિ–પૃ૦ ૩૯૭–૪૦૧

૨. निडाले य से अंको कओ दासीपतिआ उदायणरण्णो, पच्छा णिययणगरं पहाविओ, पडिमा नेच्छइ, अन्तरा वासेण उवद्धो ठिओ, ताहे उक्खंदभयेण दस वि रायाणो धूलीपागारे करेत्ता ठिया......ताहे तं दसपुरं जायं ।–શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત 'આવશ્યક વૃત્તિ' પૃ૦ ૨૯૯–૩૦૦

૩. प्रद्योतोऽपि वीतभयप्रतिमायै विशुद्धधीः । शासनेन दशपुरं दत्त्वाऽवन्तिपुरीमगात् ॥६०४॥
अन्येद्युर्विदिशां गत्वा, भायलस्वामिनामकम् । देवकीयं पुरं चक्रे, नान्यथा धरणोदितम् ॥६०५॥
विद्युन्मालीकृतायै तु, प्रतिमायै महीपतिः । प्रददौ द्वादशग्रामसहस्रान् शासनेन सः ॥६०६॥
—શ્રીહેમચંદ્રસૂરિરચિત–ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ ચરિત–પર્વ–૧૦, સર્ગ: ૨

૪. "આવશ્યક નિર્યુક્તિ" ગાથાઃ ૨૩૨

આ બધી પ્રવૃત્તિઓનું મુખ્ય સ્થાન દશપુર—મંદસોર હતું. મંદસોરમાં જ વીર નિ. સં. ૫૯૨ માં આ ચાર અનુયોગનો વિભાગ કર્યો તે 'ત્રીજી આગમ વાચના' તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. આર્યરક્ષિતસૂરિએ "અનુયોગદ્વારસૂત્ર"ની સંકલના પણ કરી હતી. આ હકીકત ઉપરથી જૈનોના કેંદ્રધામ તરીકે મંદસોરનું તત્કાલીન મહત્ત્વ કેવું હશે એની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ નથી.

આર્યરક્ષિતસૂરિએ અહીંના તત્કાલીન રાજાને પ્રતિબોધ કરી જૈનધર્મી બનાવ્યો હતો. તેમનો સ્વર્ગવાસ સંભવતઃ દશપુરમાં જ વીર નિ. સં. ૫૯૭ માં થયો. વીર નિ. સં. ૫૮૪ વર્ષે સ્પૃષ્ટ કર્મ પ્રરૂપનાર સ્થવિર ગોષ્ઠામાહિલથી અબદ્ધિક નામના સાતમા નિહ્નવના સિદ્ધાંતની સ્થાપના મંદસોરમાં જ થઈ હતી.[5]

માંડવગઢના સંગ્રામ સોની મંત્રીએ અહીં એક જૈન મંદિર પંદરમી શતાબ્દીમાં બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

આજે અહીં ૭૦૦ જૈનોની વસ્તી છે, ૬ ઉપાશ્રયો અને ૪ ધર્મશાળાઓ છે. કુલ ૮ મંદિરો અહીં વિદ્યમાન છે. ખલચીપુરના શ્રીપાર્શ્વનાથના જૈન દેવળની ભીંતમાં ચણેલી દ્વારપાળોની પ્રતિમા ગુપ્તકાલીન હોવાનું તજજ્ઞોનું મંતવ્ય છે. અહીંના ખાનપુરા સદરબજારમાં આવેલું શ્રીપાર્શ્વનાથનું ઘર દેરાસર 'પદ્માવતીના દેરાસર' તરીકે ઓળખાય છે. આમાં પદ્માવતીની પ્રાચીન પ્રતિમા વિદ્યમાન છે. અહીંના ટેકરાઓ તથા પ્રાચીન ખંડિયેરોની શોધ કરવામાં આવે તો જૈનોના ઇતિહાસમાં મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રકરણનો ઉમેરો થવાનો સંભવ છે.

અહીંથી ૪ માઈલ દૂર આવેલ સોંદની ગામમાં યશોધર્માએ રોપેલો કીર્તિસ્તંભ વિદ્યમાન છે.

દશાર્ણપુર :

આ દશપુરની પાસે જ દશાર્ણપુર નામે નગર હતું. દશાર્ણપુરની ઉત્તર—પૂર્વમાં દશાર્ણકૂટ નામે પર્વત હતો, જેનું બીજું નામ ગજાગ્રપદ અથવા ઈંદ્રપદ હતું. 'બૃહત્કલ્પસૂત્ર'માં દશાર્ણકૂટનું વર્ણન છે. ચારે તરફ આવેલાં ગામોથી આ પર્વત ઘેરાયેલો હતો. ભગવાન મહાવીરે દશાર્ણભદ્ર રાજાને આ સ્થળે દીક્ષા આપી હતી. આર્ય મહાગિરિએ આ સ્થળે તપશ્ચર્યા કરી હતી. આજે આ તીર્થભૂમિ લોકોને અજ્ઞાત છે.

★

૧૭૬. મગસી

(કોઠા નંબર : ૩૨૦૦)

મગસી સ્ટેશનથી ૦॥ ફર્લાંગ દૂર મગસી નામે ગામ છે. આ તીર્થ કેટલું પ્રાચીન છે એ સંબંધે જાણવાને કોઈ સાધન નથી પરંતુ કહે છે કે આજે જે સ્થળે મંદિર છે તે સ્થાનેથી મળી આવેલા એક પ્રાચીન ભોંયરામાંથી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા નીકળી આવી હતી, તે મૂળ સ્થાને આજે આરસનો ચોતરો બનેલો છે અને એ જગા ઉપર વિશાળ મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું છે. આ મંદિર કોણે બંધાવ્યું એ સંબંધી 'વીરવંશાવલી'કાર કહે છે—"સોની સંગ્રામે સં. ૧૪૭૨ માં મગસી પાર્શ્વનાથનો જિનપ્રાસાદ સ્થાપ્યો." આ સંગ્રામ સોની વઢિયાર દેશના લોલાડા ગામના રહેવાસી હતા. તે માંડવગઢ ગયા અને વેપારથી સંપત્તિ ને કીર્તિ મેળવ્યાં. તેમની કુશળતા જોઈ ગયાસુદ્દીન બાદશાહે તેમને મંત્રી તરીકે નીમ્યા હતા. તેમણે અનેક ધાર્મિક કાર્યોમાં પોતાની સંપત્તિનો છૂટે હાથે ઉપયોગ કર્યો હતો, જેના પરિણામે કેટલાક ગ્રંથભંડારો અને ૧ મગસીમાં પાર્શ્વનાથ, ૨ માંડવગઢમાં શ્રીસુપાર્શ્વનાથ, ૩ મદસોર, ૪ બ્રહ્મમંડલ, ૫ સામલિયા, ૬ ધાર, ૭ નગર, ૮ ખેડા, ૯ ચંદ્રાઉલી વગેરેમાં મળીને કુલ ૧૭ જિનમંદિરો બધાવ્યાં હતાં.

સં. ૧૭૭૮ ના પોષ વદિ ૧૩ ના દિવસે નરસિંહદાસે આ તીર્થની યાત્રા કરી 'મગસીમંડન—પાર્શ્વનાથસ્તવન'ની રચના કરી છે. તેમાં આ મંદિર શ્વેતાંબર શ્રાવકે બંધાવ્યાની હકીકત આપી છે.[6]

---

૫. थेरा य गोट्ठमाहिल पुट्ठमबद्धं परूविंति ॥—"આવશ્યકનિર્યુક્તિ" ગાથા. ૨૩૭.

૬. જુઓ : "જૈન સત્ય પ્રકાશ" વર્ષ : ૫, અંક : ૨.

હાટણબજારમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની એક બાજુએ ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ અને બીજી બાજુએ શ્રીનેમનાથ ભગવાનની શ્યામ મૂર્તિ છે. મૂળ મંદિરમાં બે પ્રાચીન પ્રતિમાઓ દશમા સૈકાની છે ને બીજી મૂર્તિઓ ઉપર સં. ૧૫૪૨ ના લેખો વિદ્યમાન છે. મૂળ મંદિરની ચારે બાજુએ મળીને કુલ ૪૨ દેવકુલિકાઓ છે. મંદિરની આગળ એક ચૌમુખ દેવળ છે, તેની આગળ રાયણવૃક્ષ છે. દેરીમાં પાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં પગલાં છે.

મંદિરની પાછળ આવેલા બગીચામાં પાંચ દેરીઓ છે, જેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન, શ્રીઅભયદેવસૂરિ અને દાદાજી વગેરેનાં પગલાં પધરાવેલાં છે. અહીં ૫૦ જૈનોની વસ્તી અને ૨ ધર્મશાળાઓ છે.

૧૭૭. તાલનપુર

(કોઠા નંબર : ૩૨૨૫-૩૨૨૬)

દાહોદ સ્ટેશનથી ૭૩ માઈલ અને કુકસીથી ૨ા માઈલ દૂર તાલનપુર નામે પ્રાચીન તીર્થસ્થળ છે. એનું પ્રાચીન નામ તુંગિયાપત્તન અથવા તારણપુર. સોળમી શતાબ્દીના આરંભમાં અહીં સારી આબાદી હતી એથી જ શ્રીપરમદેવાચાર્યનું ચતુર્માસ અહીં થયું હતું અને તેમણે આ સ્થળે 'શ્રીમહાવીર જિનશ્રાદ્ધકુલક' નામનો ગ્રંથ લખ્યો હતો, તેની પુષ્પિકામાં આ પ્રકારે ઉલ્લેખ કરેલો છે:—

" सं० १५२८ वर्षे आश्विनसिते ५ तिथौ तुंगियापत्तने लिखितमिदं श्रीमहावीरजिनश्राद्धकुलकं परमदेवार्येण स्वपरपठनार्थम् ॥"

૧. સં. ૧૯૧૬ માં અહીંના એક ખેતરના ભોંયરામાંથી ૨૫ જિનપ્રતિમાઓ નીકળી હતી. કુકસી જૈનસંઘે સં. ૧૯૫૦ માં શિખરબંધી મંદિર બંધાવ્યું, જેમાં એ મૂર્તિઓ પધરાવવામાં આવી. આ પ્રતિમાઓ ઉપર લેખ નથી પરંતુ એની રચનાપદ્ધતિ ઉપરથી આ પ્રતિમાઓ વિક્રમની છઠ્ઠી-સાતમી શતાબ્દીની માલમ પડે છે. મૂળનાયક શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથ ભગવાન ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

" स्वस्ति श्रीपार्श्वजिनप्रसादात् संवत् १०२२ वर्षे मासे फाल्गुने सुदिपक्षे ५ गुरुवारे श्रीमान् श्रेष्ठिसुराजराज्ये प्रतिष्ठितं श्रीबप्पभट्टिसूरिभिः तुंगीयापत्तने ॥ "

૨. બીજું મંદિર શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી છે. સં. ૧૯૦૩ માં એનો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે. મૂળનાયકની જમણી તરફથી ચોથી પ્રતિમાના આસન ઉપર સં. ૬૧૨ નો લેખ આ પ્રકારે વાંચવામાં આવ્યો છે:—

" संवत् ६१२ वर्षे शुभचैत्रमासे शुक्ले च पंचम्यां तिथौ भौमवासरे श्रीमंडपदुर्गे मध्यभागे तारापुरस्थितपार्श्वनाथप्रासादे, गगनचुंबी-(त्रि)शिखरे श्रीचंद्रप्रभबिंबस्य प्रतिष्ठा कार्या प्रतिष्ठाकर्ता च धनकुबेर शा० चंद्र सहस्य भार्या जमुनापुत्रश्रेयोर्थं प्र० जगच्चंद्रसूरिभिः ॥ "

આ શિલાલેખથી આ મૂર્તિ માંડવગઢની પાસેના તારાપુરની હોવાનું જણાય છે, જે તત્કાલીન જૈનોની સ્થિતિ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. અહીં કાર્તિકી ૧૫ અને ચૈત્રી ૧૫ ના રોજ મેળા ભરાય છે.

આ ગામની ચારે બાજુના ભૂમિપ્રદેશ ઉપર લગભગ બબ્બે માઈલ સુધી જિનાલયો અને મકાનોના સુંદર નકસીદાર પથ્થરો નીકળી આવે છે, જેનાથી આ સ્થળની પૂર્વકાલીન આબાદીનું અનુમાન કરી શકાય છે. અહીંની ગોખડા વાવડી અને તળાવનો ઘાટ એની પ્રાચીન સમૃદ્ધિનું ભાન કરાવી રહ્યો છે.

અહીં જૈનોનું એકે ઘર નથી, પણ ૨ા માઈલ દૂર આવેલા કુકસીમાં ૩૫૦ જૈનોની વસ્તી છે. ૪ ઉપાશ્રયો અને ૨ ધર્મશાળા છે, એમાં ૬ જિનાલયો છે. તેમાંનું શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૩૧૭ માં બંધાવેલું મનાય છે.

૧૭૮. ખાચરોદ

(કોઠા નંબર : ૩૨૫૨–૩૨૬૦)

ખાચરોદ કસ્બાનું મુખ્ય શહેર ખાચરોદ છે. આ શહેરના બે વિભાગો છે. એક જૂનું શહેર અને બીજું નવું શહેર. બંને વિભાગો એક બીજા સાથે મળી ગયેલા છે.

સં. ૧૩૩૯ના પોષ વદિ ૧૨ ને મંગળવારે ખચરોડ ગામમાં 'સંઘાચારભાષ્ય' નામક ગ્રંથની પ્રતિ લખવામાં આવ્યાની એક પ્રશસ્તિપુષ્પિકા મળે છે.[1] આ પુષ્પિકામાં ઉલ્લેખેલ ખચરોડ ગામ એ જ ખાચરોદ હોવાનો સંભવ છે. જો એમ હોય તો આ ગામ ૧૪મા સૈકા પહેલાંનું માની શકાય.

અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજકોનાં લગભગ ૧૮૫ ઘરો છે. ૪ ઉપાશ્રય, ૩ પૌષધશાળાઓ અને ૯ જિનમંદિરો વિદ્યમાન છે.

૧. શીતલામાતાના વાસમાં શ્રીસુવિધિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી પ્રાચીન મંદિર છે, જેનો સં. ૧૯૪૦માં શ્રીવિજય-રાજેન્દ્રસૂરિના ઉપદેશથી જીર્ણોદ્ધાર થયેલો છે. મૂળગભારામાં મૂળનાયકની શ્વેતવર્ણી પ્રતિમા ૨ાા હાથ ઊંચી છે અને તેની આજુબાજુએ શ્રીઆદિનાથ અને શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે.

૨. કબડિયાના વાસમાં યતિ રામાજીનું ઘર–દેરાસર છે, જેનો સં. ૧૯૫૧ માં શ્રાવિકા કસ્તુરબાઈએ જીર્ણોદ્ધાર કરાવી સં. ૧૯૫૫ માં પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે, એ સમયે મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૧ાા હાથ ઊંચી પ્રતિમા બિરાજમાન કરેલી છે, તેની બંને તરફ શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિઓ ૧ાા–૧ાા હાથ પ્રમાણની પ્રતિષ્ઠિત છે.

૩. મન્નાજીના વાસમાં યતિ મોતીચંદજીએ બંધાવેલું શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે, મૂળનાયકની પ્રતિમા ૨ ફીટ ઊંચી છે. તેની બંને તરફની મૂર્તિઓ ૧–૧ ફૂટની ઊંચી છે.

૪. ચૌહાણોના વાસમાં યતિ રોડજીએ બંધાવેલું ઘર દેરાસર હતું, જેનો સં. ૧૯૫૧ માં જીર્ણોદ્ધાર કરાવતાં શિખર-બંધી બાંધવામાં આવ્યું છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૨૨ ઇંચની સુંદર પ્રતિમા વિરાજમાન છે અને તેની બંને તરફ શ્રીસુપાર્શ્વનાથ અને શ્રીચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરની ૧૪–૧૪ ઇંચની પ્રતિમાઓ પધરાવેલી છે.

૫. લીંબડાવાસમાં યતિ ભેરજીએ બંધાવેલા જિનાલયનો સં. ૧૯૬૬ માં જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેને શિખરબંધી બાંધવામાં આવ્યું છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૨ ફીટ ઊંચી પ્રતિમા બિરાજમાન છે જ્યારે તેની બંને તરફ શ્રીચંદ્રપ્રભ અને શ્રીપાર્શ્વનાથની ૧ાા–૧ાા ફૂટ ઊંચી પ્રતિમાઓ પધરાવેલી છે.

૬. બાડીપુરામાં યતિ રામચંદ્રજીએ બંધાવેલું શિખરબંધી મંદિર છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની ૨ાા ફીટ ઊંચી પ્રતિમા છે. તેની આસપાસ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાઓ ૧ાા–૧ાા ફૂટ ઊંચી શ્વેતવર્ણી છે.

૭. બજારના નાકા પર યતિ શ્રીરૂપચંદજીએ બંધાવેલા ઘર દેરાસરનો સં. ૧૯૬૨ માં જીર્ણોદ્ધાર કરાવતાં તેને શિખર-બંધી બંધાવવામાં આવ્યું છે. આ મંદિરની સં. ૧૯૭૪ માં ફરીથી પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની ૩ ફીટ ઊંચી શ્યામવર્ણી પ્રતિમા બિરાજમાન છે. તેની એક તરફ શ્રીસંભવનાથની પાષાણમયી શ્વેત પ્રતિમા છે અને બીજી તરફ શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની ધાતુપ્રતિમા ૧ાા ફૂટ ઊંચી છે. મંડપમાં એક તરફ શ્રીપાર્શ્વ-નાથની ૩ાા ફીટ ઊંચી પ્રતિમા છે અને બીજી તરફ ૩ાા ફીટની એક પ્રતિમા પધરાવેલી છે.

૮. જૂના શહેરમાં ભટેવરા જૈનોનું શ્રીઋષભદેવ ભગવાનનું ઘર દેરાસર પ્રાચીન છે. મૂળનાયકની ૧ાા હાથ ઊંચી સુંદર પ્રતિમા બદામી વર્ણની છે, તેના આસન ઉપર આ પ્રકારે લેખ છેઃ—

"संवत् १५४३ वर्षे मासोत्तममासे अगहन सुदि ३ सोमवासरे श्रीआदिनाथबिंबं कारापितं प्रतिष्ठितं च मेरुविजयेन खाचरोद-पत्तने शुभं भवतु ॥"

---

૧. 'જૈન પુસ્તકપ્રશસ્તિસંગ્રહ' પૃષ્ઠ : ૧૨૯.

૯. ઉપર્યુક્ત મંદિરની પાસે જ માલવી જૈનોનું ઘર દેરાસર છે. જ્યારે આ જૂના શહેરમાં જૈનોની ખૂબ વસ્તી હતી ત્યારે સૌથી પહેલું આ મંદિર બાંધવામાં આવેલું. આમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની શ્વેતવર્ણી પ્રતિમા બિરાજમાન છે. મૂળનાયક ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

"संवत् १५४४ वर्षे वैशाख सुदि ३ मंगलवासरे भट्टारक श्रीजिनप्रभसूरिप्रतिष्ठितं श्रीखाचरोदवास्तव्यमालवीसंघेन श्रीपार्श्वनाथबिंबं स्थापितं ॥"

બજારમાં રાજવિલાસની પાસે શ્રીવિજયરાજેન્દ્રસૂરિનું સમાધિમંદિર છે. અહીંનાં મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર શ્રીવિજયરાજેન્દ્રસૂરિના ઉપદેશને આભારી છે.

★

૧૭૯. ઉજ્જૈન

(કોઠા નંબર : ૩૨૭૪–૩૨૯૩)

ભારતની સાત પુરાણી નગરીઓમાં ઉજ્જૈની એક મુખ્ય નગરી છે અને ક્ષિપ્રા નદીને કાંઠે વસેલી છે. એનું પ્રાચીન નામ અવંતિકા. પુષ્પકરંડિની અને વિશાળા એવાં પણ એનાં પુરાતન નામો મળે છે.

માલવાની પ્રાચીન રાજધાનીનું આ નગર દક્ષિણાપથના મુખ્ય નગર તરીકે પંકાતું હતું. અહીંના બોધિકો જેમનો ઉલ્લેખ 'મહાભારત' અને જૈન ગ્રંથો કરે છે, તેઓ ઉજ્જૈનીના નિવાસીઓને ભગાડી લઈ જતા હતા. ચીની યાત્રી હુએનસાંગ જ્યારે માલવામાં આવ્યો ત્યારે માલવા વિદ્યાનું કેંદ્ર હતું. ઇ. સ. ની સાતમી–આઠમી શતાબ્દી સુધી માલવા અવંતિના નામે ઓળખાતો હતો. અવંતિને બદલે ઉજ્જૈન નામ કોણે પાડ્યું એ સંબંધે શ્રીદયાશંકર દુબે પોતાના "ભારતકે તીર્થ"માં આ પ્રમાણે જણાવે છે:–

"અવંતિકામાં રાજા સુધન્વા રાજ્ય કરતો હતો, તે જૈન ધર્માવલંબી હતો. તેના સમયમાં અવંતિકા એક વિશાળ નગરી હતી. તેણે આનું પ્રાચીન નામ પરિવર્તન કરીને ઉજ્જૈન નામ રાખ્યું, ત્યારથી આ નગર ઉજ્જૈન નામે વિખ્યાત થયું, રાજા સુધન્વાના સમયમાં આ નગર જૈનોનું એક પ્રધાન કેંદ્ર બની ગયું હતું."

ઉજ્જૈન શબ્દમાંથી જેવો જૈનત્વનો ગૂંજતો ધ્વનિ સંભળાય છે તેવો અવંતિ શબ્દમાંથી પણ ફલિત થાય છે. એ વિશે જણાવીએ તે પહેલાં એના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિપાત કરીએ તોયે જૈનધર્મના કેંદ્ર તરીકેની પરંપરાની સાબિતી મળી આવે.

ભગવાન મહાવીરના સમયે ચંડપ્રદ્યોત અહીંનો રાજા હતો, તે જૈનધર્મી હતો. તેણે રાજા ઉદાયન પાસેની જીવંતસ્વામીની મૂર્તિને લઈ આવવા માટે તેને સ્થાને બીજી મૂર્તિ મૂકવા એક નવી ચંદનનિર્મિત મૂર્તિ બનાવી હતી. તે મૂર્તિ પાછળથી ઉજ્જૈનમાં જ હતી, જેની યાત્રા માટે લોકો આવતા હતા. કંઈક સમય પછી અશોકનો પુત્ર કુણાલ અહીંનો સુબેદાર હતો. કુણાલ પછી તેનો પુત્ર સંપ્રતિ અહીંનો શાસક થયો, એના સમયમાં આર્ય સુહસ્તિસૂરિ જીવંતસ્વામી પ્રતિમાનાં દર્શન કરવા અહીં આવ્યા હતા. તેમણે સંપ્રતિને જૈનધર્મી બનાવ્યો. સંપ્રતિએ જૈનધર્મના વિકાસમાં ભારે ફાળો આપ્યો છે એની ઇતિહાસ શાખ પૂરે છે.[1]

આચાર્ય ચંડરુદ્ર, આ. ભદ્રગુપ્ત, આર્ય રક્ષિતસૂરિ, આર્ય આષાઢ આદિ આચાર્યોએ અહીં વિહાર કરી જૈનધર્મના ઉપદેશની ધારા વહેતી રાખી હતી. એ પછી વિક્રમ સંવતની શરૂઆત પહેલાં આર્ય કાલકસૂરિએ ગર્દભિલ્લને સિંહાસનથી ઉતારીને તેના સ્થાને શકસ્તાનના શાહીઓને સ્થાપ્યા હતા. એ પછી વિક્રમાદિત્યે અહીંનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. વિક્રમસંવ-

---

૧. अज्जसुहत्थागमणं दट्ठुं सरणं च पुच्छगाकहणा । पावयणम्मि य भत्ती, तो जातो संपतीरण्णो ॥—બૃહત્કલ્પભાષ્ય–ગાથા : ૩૨૭૭–. તેની ટીકામાં ક્ષેમકીર્તિ (વિ. સં. ૧૩૩૨) જણાવે છે કે—जीवन्तस्वामिप्रतिमावन्दनार्थमुज्जयिन्यामार्यसुहस्तिन आगमनम् ॥ બૃહત્કલ્પસૂત્ર, ભાષ્ય, ભા. ૩, પૃ. ૯૧૭–૧૮.

ત્સરની પ્રવૃત્તિ શ્રીકાલકાચાર્યની સુકૃપાનું જ ફળ હતું. શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર વિક્રમાદિત્યનું બિરુદ મેળવનાર રાજવીની સભાના એક વિદ્વદ્રત્ન હતા.

આ નગરીની પ્રસિદ્ધિ આવી અનેક ઘટનાઓને આભારી છે પરંતુ વિશેષ ઉલ્લેખનીય ઘટના, જેના કારણે આ નગરી જૈન તીર્થ રૂપે ગવાઈ છે તે અવંતિસુકુમાલનું સ્મારક છે. આર્ય સુહસ્તિસૂરિએ અહીંના અવંતિપાર્શ્વનાથ તીર્થની સ્થાપના કરી, જે વિશે જૈન ગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે હકીકત મળે છે:

આર્ય સુહસ્તિસૂરિ ઉજ્જૈન આવ્યા ત્યારે ભદ્રા શેઠાણીના પુત્ર અંવતિસુકુમાલે નલિનીગુલ્મ વિમાનનું વર્ણન સાંભળ્યું ને તેને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થઈ આવ્યું. સૂરિજી પાસે પ્રતિબોધ પામી તેમણે દીક્ષા લીધી પરંતુ સાધુસામાચારીને ચિરકાળ પાળવાને અશક્તિમાન હોવાથી તેમણે ગુરુ પાસેથી અનશન કરવાની આજ્ઞા મેળવી. તેમણે જંગલમાં 'કંથારિકા કુડુંગ' પાસે અનશન લઈ તપશ્ચર્યા આદરી. કાયોત્સર્ગસ્થ આ ધ્યાની મુનિના શરીરને શિયાળિયાં ધીમે ધીમે ફોલી ખાઈ ગયાં.

આ કરુણ ઘટનાથી વૈરાગ્ય પામી ભદ્રા માતા અને અંવતિસુકુમાલની બત્રીશ રાણીઓ પૈકીની એક સગર્ભા હતી, તેને છોડીને બધાંએ દીક્ષા લીધી. સગર્ભા રાણીએ મહાકાલ નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેણે શ્રીઆર્ય સુહસ્તિસૂરિના ઉપદેશથી વીરનિર્વાણ સંવત્ ૨૫૦ લગભગમાં ક્ષિપ્રાના કાંઠે પિતાના સ્મારકરૂપે શ્રીઅવંતિપાર્શ્વનાથનું ગગનચુંબી વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું, જે 'મહાકાલ મંદિર'ના બીજા નામથી પણ ઓળખાતું હતું. આ જૈન મંદિર પુષ્યમિત્રના સમયમાં મહાદેવના મંદિરમાં પરિવર્તન પામ્યું. શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરે એ મંદિરમાંથી શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રગટ કરી અને તેમના ઉપદેશથી એ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો.

આ ઘટનાનો પ્રાચીન એવા શ્વેતાંબર આગમોથી લઈને ચૂર્ણિઓ, ટીકાઓ, પ્રબંધો અને કથાઓમાં થોડા ફેરફાર સાથે એકસરખો ઉલ્લેખ મળે છે. એ પ્રાચીન ગ્રંથો અને અદ્યતન સ્થિતિના અવલોકન સ્વરૂપ તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ ડૉ. શાર્લોટે ક્રાઉઝે "વિક્રમ સ્મૃતિ ગ્રંથ"માં 'જૈન સાહિત્ય ઔર મહાકાલ મંદિર' શીર્ષક લેખમાં જે પ્રમાણો આપી ફલિતાર્થ ઘટાવે છે એનો સાર અહીં આપવો ઉપયુક્ત ગણાશે.

પ્રાચીન એવા 'સંથારયપઈણ્ણય' નામના જૈન ગ્રંથમાં એ ઘટનાનો ઉલ્લેખ આ પ્રકારે છે:—

" उज्जेणीनयरीए, अवंतिनामेण विस्सुओ आसी । पाओवगमनिवन्नो, सुसाणमज्झम्मि एगंतो ॥
तिन्नि रयणीए खइओ, भल्लुंकी रुट्ठिया विकड्ढंती । सोवि तह खज्जमाणो, पडिवन्नो उत्तमं अट्ठं ॥"

—ઉજ્જૈની નગરીમાં અવંતિ નામે વિખ્યાત પુરુષ હતો. તેણે સ્મશાનમાં એકાંત સ્થળે સમાધિમરણ અંગીકાર કર્યું. રુષ્ટ શિયાળણીએ અવંતિને ત્રણ રાત સુધી ચૂંથી નાખીને ખાધો. આ પ્રમાણે ભક્ષિત હોવા છતાં તેણે ઉત્તમાર્થ પ્રાપ્ત કર્યો.

આ હકીકતના અનુસંધાનમાં 'મરણસમાહિપઈણ્ણય'માં ઉલ્લેખ છે કે—

" मरणम्मि जस्स मुक्कं, सुकुसुमगन्धोदयं च देवेहिं । अज्जवि गंधवई सा, तं च कुडंगीसरट्ठाणं ॥"

—તેમના મરણ સમયે દેવતાઓએ ઉત્તમ ફૂલ અને સુગંધિત પાણી વરસાવ્યું. આજે પણ તે ગંધવતી નદી અને કુડંગીસરનું સ્થાન વિદ્યમાન છે.

ઉપર્યુક્ત ગંધવતી અને આ નામનો ઘાટ ક્ષિપ્રાના પ્રવાહની પૂર્વ દિશામાં અવંતી પાર્શ્વનાથના જૈન મંદિર પાસે આજે વિદ્યમાન છે. આ ગ્રંથની 'ચૂર્ણિ'માં જણાવ્યું છે કે—

" तीसे पुत्तो तत्थ देवकुलं करोति, तं इयाणि महाकालं जातं । लोकेणं परिग्गहितं ॥ "

—તેના પુત્રે ત્યાં દેવમંદિર બંધાવ્યું તે હવે મહાકાલ બની ગયું. અન્યધર્મીઓએ તે ગ્રહણ કર્યું.

આ મહાકાલે બંધાવેલા જિનમંદિરને શૈવોએ ગ્રહણ કર્યું ત્યારે વિક્રમાદિત્યના સમકાલીન સિદ્ધસેન દિવાકરે

ત્યાં સ્થાપેલા શિવલિંગમાંથી એ રાજાની સમક્ષ શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રગટ કરી અને એ જૈન તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો.[૨] શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં રાજાએ આ મંદિરને કેટલાંક ગામો આપ્યાં ને તેનું શાસનપત્ર લખી આપ્યાની હકીકત આ રીતે આપી છે :—

" ततश्च गोह्रदमण्डले च सांबद्राप्रभृतिग्रामाणामेकोनविंशतिं, चित्रकूटमण्डले वसाडप्रभृतिग्रामाणां चतुरशीतिं, तथा धुंटारसी-प्रभृतिग्रामाणां चतुर्विंशतिं, मोहडवासकमण्डले ईसरोडाप्रभृतिग्रामाणां षट्पञ्चाशतं श्रीकुडुंगेश्वर-ऋषभदेवाय शासनेन स्वनिःश्रेयसार्थमदात्। ततः शासनपट्टिकां 'श्रीमदुज्जयिन्यां, संवत् १ चैत्र सुदी १, गुरौ, भाटदेशीयमहाक्षपटलिकपरमार्हतश्वेताम्बरोपासकब्राह्मणगौतमसुत-कात्यायनेन राजाऽलेखयत् ॥"

—એ પછી રાજાએ પોતાના કલ્યાણ માટે કુડુંગેશ્વર ઋષભદેવને શાસનદ્વારા ગોહ્રદમંડલમાં સાંબદ્રા આદિ ૯૧ ગામો, ચિત્રકૂટમંડલમાં વસાડ આદિ ૮૪ ગામો, ધુંટારસી આદિ ૨૪ ગામો અને મોહડવાસકમંડલમાં ઈસરોડા આદિ ૫૬ ગામો સમર્પણ કર્યાં. પછી રાજાએ શાસનપટ્ટિકા, ઉજ્જૈનમાં ચૈત્ર શુકલા પ્રતિપદા સંવત્ ૧ ગુરુવારના દિવસે ભાટદેશનિવાસી મહાક્ષપટલિક પરમશ્રાવક, શ્વેતાંબર મતના અનુયાયી બ્રાહ્મણ ગૌતમપુત્ર કાત્યાયન દ્વારા લખાવી.

આ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે પહેલી સદીમાં આ એક શ્વેતાંબર જૈનોનું મુખ્ય તીર્થધામ હતું.

પુરાણોમાં જણાવેલ 'કુટુંબેશ્વર મહાદેવ'નું મંદિર આજે પણ ગંધવતી ઘાટના સિંહપુરી નામે પ્રસિદ્ધ સ્થળમાં છે. તે શિખરયુક્ત નાનું એક ઓરડાનું મંદિર છે. તેમાં દરવાજાથી લઈને સામેની ભીંત સુધી એક પંક્તિમાં ત્રણ લિંગ સ્થાપન કરેલાં છે. ડાબી દીવાલની ઉપર ખૂણામાં એક સાડા પાંચ ફીટ ઊંચો અને દોઢ ફૂટ પહોળો શિલાપટ્ટ ચોડેલો છે, જેના પર ઉત્કીર્ણ નાની નાની મૂર્તિઓ ચોરાસીની સંખ્યામાં નથી અને એ મહાદેવની પણ નથી. ઉપરથી નીચે સુધી ગણતાં એ મૂર્તિઓની ૨૦–૨૧ પંક્તિઓ છે. શિલાપટ્ટનો નીચેનો કિનારો જીર્ણ થઈ ગયો છે. સૌથી નીચેની પંક્તિ અથવા લેખ વગેરે વિદ્યમાન હોવો જોઈએ. ઉપરની ૯ અને નીચેથી ઉપરની ૯ પંક્તિઓમાં ૯–૯ નાની મૂર્તિઓ વિરાજમાન છે, મધ્યની બે પંક્તિઓમાં માત્ર ૩–૪ મૂર્તિઓ છે, જેનાથી ઘેરાયેલી એક મોટી મૂર્તિ શિલાપટ્ટના કેંદ્રસ્થળમાં વિરાજે છે. આ મૂર્તિના માથે એક પાંચ–સાત ફણાવાળા સર્પની આકૃતિઓ જોવાય છે. આ રીતે મૂર્તિઓની સંખ્યા ૧૭૫ અથવા ૨૧ પંક્તિઓ હોય તો ૧૮૪ ગણાય. બધી પદ્માસનાસીન અને શિલ્પશાસ્ત્રના નિયમ મુજબ સિદ્ધ અથવા તીર્થંકરની મૂર્તિઓ છે. મધ્યમાં રહેલી મોટી મૂર્તિ તીર્થંકર શ્રીસુપાર્શ્વ અથવા શ્રીપાર્શ્વનાથની જણાય છે.

આવા શિલાપટ્ટો જૈન મંદિરોમાં આજે પણ મળી આવે છે. આ શિલાપટ્ટને અવંતિસુકુમાલ મુનિના સમાધિસ્તૂપનો અવશેષ માનવામાં બીજી હરકત નથી.

વસ્તુતઃ ઈસ્વી. પૂર્વે કોઈ સમયમાં ગંધવતીની પાસે વર્તમાન સિંહપુરીમાં અવંતિસુકુમાલ મુનિનું સ્મારક મંદિર વિદ્યમાન હતું, જેમાં અવંતિસુકુમાલ મુનિનો સ્તૂપ અને તેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથની એક પ્રતિમા સ્થાપન કરી હતી. આસ-પાસ સ્મશાન ભૂમિ અને જંગલ હોવાથી જૈનોએ મૂર્તિની પૂજાસેવાની ઉપેક્ષા કરી. સ્તૂપ ખંડિત થયો અને મંદિર ઉજ્જડ પડી રહ્યું. તેમાં હિંદુઓએ સ્મશાનના અધિષ્ઠાતાના ઉપલક્ષમાં એક લિંગ સ્થાપન કર્યું. તીર્થંકર પ્રતિમા લુપ્ત થઈ ગઈ, મંદિર હિંદુમંદિર બન્યું. સ્થાનના આધારે તે કુડંગીસર અથવા કુડંગેશ્વર અથવા ગહન જંગલના ઇશ્વર એ નામે પ્રચલિત થયું. આ કુડંગેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં કોઈ એક ઉદાર વિચારવાળા વિક્રમાદિત્યની ઉપાધિ ધારણ કરનાર વિક્રમ કે ગુપ્ત સમ્રાટના સમયમાં અને તેમની ઉપસ્થિતિમાં શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરનું આગમન અને પ્રાચીન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાનો પ્રાદુર્ભાવ—ચમત્કારિક રીતે કે પ્રાકૃતિક રીતે થયો. ઉક્ત પ્રતિમા કુટુંબેશ્વર પાર્શ્વનાથના નામે પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત થઈને જૈન તીર્થનું કેંદ્ર બની, જેની ઉપાસના માટે કેટલાંક ગામ આપવામાં આવ્યાં. એ પછી ઉક્ત મંદિર હિંદુઓના હાથમાં ચાલ્યું ગયું.

શ્રીમાનતુંગસૂરિએ ઉજ્જૈનીના વૃદ્ધ ભોજને 'ભક્તામરસ્તોત્ર'ની રચના દ્વારા ચમત્કૃત કર્યો હતો. વૃદ્ધ ભોજનો સમય વિક્રમનો સાતમો સૈકો મનાય છે.

---

૨. 'વિધિકૌમુદી' પૃ. ૬૬૫.

વિદ્વત્પ્રિય પરમારવંશી મુંજ અને ભોજના સમય (૧૦–૧૧ મી સદી)માં જૈનાચાર્યોએ અહીં સારો પ્રભાવ પાથર્યો હતો. ભોજના સમયમાં શોભન મુનિએ પોતાના ભાઈ કવીશ્વર ધનપાલને પરમાર્હત બનાવ્યો હતો, જૈન બન્યા પછી તેમણે 'તિલકમંજરી' વગેરે ગ્રંથોની રચના કરી હતી. શ્રીશાંતિસૂરિએ તેનું સંશોધન કર્યું હતું. તેમની જ પ્રાર્થનાથી શાંતિસૂરિએ માલવામાં વિહાર કરી ભોજરાજાની સભાના ૮૪ વાદીઓને જીતી લઈ ભોજરાજે તેમને વાદિ-વેતાલનું બિરૂદ આપ્યું હતું અને ભોજરાજના તરફથી શરત પ્રમાણે ૮૪ લાખ માલવી રૂપિયા મેળવ્યા હતા. માલવાના ૧ લાખના ગુજરાત દેશના ૧૫ હજાર થતા હોવાથી ભોજે તે હિસાબે ૧૨૬૦૦૦૦ ગૂર્જર દેશના રૂપિયા[1] શાંતિસૂરિને અર્પણ કર્યા હતા, જેમાંથી ૧૨ લાખ ત્યાંના જૈન દેરાસરો માટે ખરચાવ્યા અને બાકીના ૬૦ હજાર થરાદ નગરમાં મોકલાવ્યા અને તે રૂપિયાથી થરાદના આદિનાથના મંદિરમાં મૂળનાયકની ડાબી બાજુમાં દેરી અને રથ કરાવ્યા હતા.

એ સમયમાં સૂરાચાર્યે પણ ભોજરાજની સભામાં વાદીઓને જીત્યા હતા. ભોજે બનાવેલા વ્યાકરણમાંથી તેમણે ભૂલો બતાવીને માલવીય પંડિતોની મશ્કરી કરી હતી. આથી ભોજ તેમના ઉપર ભારે ગુસ્સે થયો હતો અને તેમને સભામાં બોલાવી કઠોર દંડ કરવાનો હતો, પણ તે પહેલાં જ કવિ ધનપાલે તેમને ગુપ્ત રીતે માર્ગ દેખાડી ગુજરાત પહોંચાડી દીધા હતા.

એ પછી પણ જૈનાચાર્યોએ આ પ્રદેશમાં વિહાર ચાલુ રાખ્યો હતો પરંતુ પાછળના કાળમાં ત્યાંથી જૈનોની વસ્તી ઘટવા માંડી. એ પ્રાચીન કાળનું ઉજ્જૈન હાલના ઉજ્જૈનથી ૨ માઈલ દૂર હતું. આજે અહીં ૧૨૦૦ જેટલા જૈનોની વસ્તી છે. ૪ ઉપાશ્રય, ૧ ધર્મશાળા અને ૨૦ જેટલાં જૈન મંદિરો છે. તેમાં અવંતિપાર્શ્વનાથના મંદિરમાંની મૂર્તિ પ્રાચીન સમયની છે. તેના કારણે આજે પણ આ સ્થળ તીર્થરૂપે ગણાય છે.

૧૮૦. ભેલસા

(કોઠા નંબર : ૩૩૦૬)

ભેલસા સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર ભેલસા નામે ગામ ભોપાલ રાજ્યમાં સાંચી પાસે આવેલું છે. આ ગામની પ્રાચીનતા અહીંથી મળી આવેલા ઘણા સ્તૂપોના અવશેષોથી સિદ્ધ થાય છે. ડૉ. ભાંડારકર ભેલસા–તામ્રપત્રનો આધાર આપી વિદિશાને હાલના ભેલસા તરીકે ઓળખાવે છે.[2]

જૈન સાહિત્યમાંથી આ હકીકતને સમર્થન કરતી વિગતો મળે છે તેનો સાર એ છે કે, જૈનોના પ્રાચીન આર્ય ક્ષેત્રોમાં ઉલ્લેખેલા દશાર્ણ દેશની રાજધાનીનું નગર વિદિશા હતું. મહાકવિ કાલિદાસે 'મેઘદૂત'માં એનું સમર્થન કર્યું છે, ભરહુતના શિલાલેખોમાંથી પણ વિદિશાનો ઉલ્લેખ મળે છે. આ નગરી વિદિશા–વેત્રવતી (બેતવા) નદીના કાંઠે વસેલી હતી. તેમાં ભગવાન મહાવીરની ગોશીર્ષ ચંદનથી બનાવેલી જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા હોવાથી વિદિશા જૈન તીર્થરૂપે પ્રસિદ્ધિ પામી હતી. આર્ય મહાગિરિ અને આર્યસુહસ્તિસૂરિ આ પ્રતિમાના દર્શન નિમિત્તે અહીં પધાર્યા હતા.

આ વિદિશાની પાસે જ ભગવાન મહાવીરના સમકાલીન ઉજ્જૈનીના ચંડપ્રદ્યોતે ભાયલસ્વામી નામના વણિકના નામ ઉપરથી ભાઈલસ્વામીપુર વસાવ્યું હતું. વિક્રમની ચૌદમી સદીમાં થયેલા શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ' (પૃ૦ ૮૬)માં ભગવાન મહાવીરના તીર્થનામોમાં ભાઈલસ્વામીગઢનો ઉલ્લેખ આ પ્રકારે કર્યો છેઃ—

'भाइलस्वामिगढे देवाधिदेवः ।'

આ રીતે ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમા વિદિશામાં અને ભાઈલસ્વામીગઢમાં ઉલ્લેખવાનું કારણ એ સમજાય છે કે, ભાઈલસ્વામીગઢ વિદિશાનો એક ભાગ કે પરું હોય, અને વિદિશાના ભાઈલસ્વામીગઢમાં એ પ્રતિમા અધિષ્ઠિત દેવમંદિર હોવું જોઈએ.

---

૧. આ હકીકત એ વખતે માલવા અને ગુજરાતનાં નાણુંનો બદલો (exchange) સૂચવે છે.
૨. Dr. Bhandarkar, Progress Report, western cercle part II, P. 59.

ઉપર્યુક્ત જીવંતસ્વામીની મૂર્તિ અહીં ક્યાંથી આવી અને તેનો મહિમા કેમ ગવાયો એ વિશે શ્રીજિનદાસ મહત્તર 'આવશ્યક ચૂર્ણિ' (વિ. સં. ૭૩૩)માં, શ્રી હરિભદ્રસૂરિ 'આવશ્યકવૃત્તિ'માં અને શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય 'ત્રિષષ્ટિ-શલાકાપુરુષચરિત' પર્વ : ૧૦, સર્ગ : ૧૧માં જે હકીકત જણાવે છે તેનો સાર આ છે.

વિદ્યુન્માલી નામના દેવે મહાહિમવંત પર્વતમાંથી ગોશીર્ષ ચંદન લાવી ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમા ભરાવી હતી. એ પ્રતિમા ભાઇલસ્વામી નામના વણિકના હાથમાં આવી. એ વણિક પાસેથી વીતભયપત્તનના રાજા ઉદાયન અને તેની રાણી પ્રભાવતીએ આ પ્રતિમાને પ્રાપ્ત કરી. પ્રભાવતી આ પ્રતિમાનું સદા પૂજન કરતી હતી. જ્યારે તે દેવલોક પામી ત્યારે તેની કુબ્જા દાસી દેવાનંદાને એ પ્રતિમાની પૂજા વગેરેની સારસંભાળનું કામ સોંપવામાં આવ્યું.

ભાગ્યયોગે સુવર્ણગુટિકાના પ્રયોગથી કુબ્જા દાસી રૂપવતી બની ગઈ અને ઉજ્જૈનીના રાજા ચંડપ્રદ્યોત પર મુગ્ધ બની, તેની સાથે પરણવાની ઇચ્છા દર્શાવતો સંદેશ મોકલ્યો. ચંડપ્રદ્યોતે તે વિદ્યુન્માલીએ બનાવેલી પ્રતિમા સાથે લઈને આવવાની શરત મૂકી. થયેલી ગોઠવણ અનુસાર ચંડપ્રદ્યોત શ્રીખંડ વૃક્ષની તેના જેવી જ એક જીવંતસ્વામી પ્રતિમા બનાવી સાથે લાવ્યો અને તે મૂળ પ્રતિમાને બદલે મૂકીને દેવાનંદા સાથે નાઠો પણ તરત જ ઉદાયનને તેની ખબર પડતાં તે પ્રદ્યોતની પાછળ પડ્યો. દશપુર પાસે ઉદાયન અને પ્રદ્યોત વચ્ચે યુદ્ધ થયું અને દશ રાજાઓની સહાયથી ઉદાયને પ્રદ્યોતને હરાવ્યો. ઉદાયને એ મૂળ પ્રતિમાને ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ દેવતા તરફથી સૂચન મળ્યું કે, વીતભયપત્તનનો પાંશુથી નાશ થવાનો હોવાથી એ પ્રતિમા ઉઠાવી શકાશે નહિ. વર્ષાકાળ નજીક આવતાં તેમણે જે સ્થળે છાવણી નાખી તે સ્થળે માટીનો કિલ્લો બંધાવી નગર વસાવ્યું; જેમાં ઉદાયન સાથે દશ રાજાઓ પણ રોકાયા. એ દશ રાજાઓ ઉપરથી એ નગરનું નામ દશપુર પડ્યું, જે હાલ મંદસોર નામે ઓળખાય છે. પછી તો ઉદાયને પર્યુષણાના સંવત્સરી ક્ષમાપનાના દિવસે જૈન ધર્માવલંબી પ્રદ્યોતને ક્ષમા આપી.

ઉદાયનના ગયા પછી પ્રદ્યોતે એ જીવંતસ્વામી પ્રતિમાના પૂજન–અર્ચન માટે દાનપત્રથી દશપુર ગામ સમર્પણ કર્યું અને પછીથી વિદિશા આવીને તેણે બાર હજાર ગામનું દાનપત્ર પણ લખી આપ્યું. પ્રદ્યોત અને દેવાનંદાએ એ મૂર્તિનું પૂજન કરવા માટે વિદિશાના શ્રીમંત વણિક ભાયલસ્વામીને એ પ્રતિમા આપી અને એ ભાયલસ્વામીના નામ ઉપરથી પ્રદ્યોતે ભાયલસ્વામીપુર વસાવી આપ્યું.[3]

સમ્રાટ સંપ્રતિના સમય સુધી આ પ્રતિમા વિદિશામાં જ હતી. અને તેની રથયાત્રા કાઢવામાં આવતી હતી. વિદિશામાં સંપ્રતિએ મહેલ બંધાવેલો હતો, જ્યાંથી તેણે આર્યસુહસ્તિસૂરિનાં દર્શન કર્યા પછી તેને જાતિસ્મરણ થયું હતું.[4]

'આવશ્યક નિર્યુક્તિ'માં ઉલ્લેખ છે કે, આર્ય મહાગિરિ, આર્ય સુહસ્તિસૂરિ અને શ્રેષ્ઠી વસુભૂતિ પાટલીપુત્રથી વઈદિશ–વિદિશા, ઉજ્જૈની અને એલકચ્છમાં રહેલી જીવંતસ્વામી પ્રતિમાના વંદનાર્થે આવ્યા હતા.

આ ઉપરથી જણાય છે કે, વિદિશાની જેમ ઉજ્જૈનીમાં અને એલકચ્છ–દશાર્ણપુર–એરછમાં પણ જીવંતસ્વામીની પ્રતિમાઓ હતી.

'બૃહત્કલ્પચૂર્ણિ'માં[5] 'બૃહત્કલ્પસૂત્ર ભાષ્ય'ની ટીકામાં[6] અને 'વસુદેવહિંડી'[7] માં ઉલ્લેખ છે કે ઉજ્જૈનીમાં જીવંત-સ્વામીની મૂર્તિના વંદન નિમિત્તે આર્ય સુહસ્તિસૂરિ અને આર્યા સુવ્રતા નામનાં ગણિની આવ્યાં હતાં.

---

૩. "प्रद्योतोऽपि वीतभयप्रतिमार्यं विशुद्धधीः । शासनेन दशपुरं दत्वाऽवन्तिपुरीमगात् ॥६०४॥
अन्युद्युर्विदिशां गत्वा भायलस्वामिनामकम् । देवकीयं पुरं चक्रे नान्यथा वरणोदितम् ॥६०५॥
विद्युन्मालीकृतार्यं तु प्रतिमार्यं महीपतिः । प्रददौ द्वादशग्रामसहस्रान् शासनेन सः ॥६०६॥"

૪. "अण्गया आयरिया वतीदिशं जियपडिमं वंदिया गता । तत्थ रहाणुज्जाते रण्णो घरं रहोवरि अंचति । संपतिरण्णा ओलोयणगएण अज्ज-सुहत्थी दिट्ठो । जातीसरणं जातं ॥"—'નિશીથચૂર્ણિ'

૫. "इतो य अज्जसुहत्थी उज्जेणि जियसामि वंदओ आगओ ॥—'બૃહત્કલ્પચૂર્ણિ'

૬. 'जीवस्वामिप्रतिमावन्दनार्थमुज्जयिन्यामार्यसुहस्तिन आगमनम् ॥"—બૃહત્કલ્પસૂત્ર–ભાષ્યગાથા–૩૨૭૭ ઉપરની ટીકા, પુસ્તક : ૩, પૃ૦ ૯૧૭–૧૮.

૭. "ततो सा आसासिया वीसत्था तेण सत्थेण समं उज्जेणि वच्चइ । तेण य सत्थेण समं बहुसिस्सणिपरिवारा जिणवयणसारपरमत्था सुव्वया नाम गणिणी जीवंतसामिवंदिया ॥"— વસુદેવહિંડી, ભા. ૧, પૃ૦ ૬૧.

આજે આ ત્રણે સ્થાનોમાંથી ક્યાંઈ જીવંતસ્વામીની મૂર્તિ નથી, જેથી જીવંતસ્વામીની મૂર્તિરચના વિશે ખ્યાલ આવી શકે, પરંતુ હાલમાં જ વડોદરા પાસેના અકોટા ગામથી એક જીવંતસ્વામીના ઉલ્લેખવાળી પ્રતિમા મળી આવી છે, જે ઈ. સ. ના ૫૫૦ માં ભરાઈ હોવાનું અનુમાન કરતાં શ્રીઉમાકાંત શાહે 'જીવંતસ્વામી'ના ઈતિહાસ અને રચના વિશે ગવેષણા પૂર્વક પ્રકાશ પાડ્યો છે[૮]

આપણી સામે રહેલો જીવંતસ્વામી પ્રતિમાનો આ નમૂનો ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની રચના વિશે શાસ્ત્રીય પરંપરાનો ખ્યાલ આપે છે કે, જીવંતસ્વામીની મૂર્તિઓ રાજકુમારને યોગ્ય અલંકારોથી સુશોભિત બનાવવામાં આવતી, વિદ્યુન્માલીએ બનાવેલી મૂર્તિ અલંકાર સહિત હોવાનો પુરાવો શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ ('ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત' પર્વ: ૧૦, પૃ. ૧૪૯) આ પ્રકારે આપે છે:—

"विद्युन्माल्यपि तस्याज्ञामुररीकृत्य सत्वरः। क्षत्रियकुंडग्रामेऽस्मानपश्यत् प्रतिमास्थितान् ॥३८९॥
गत्वा महाहिमवति, छित्वा गोशीर्षचन्दम्। अस्मन्मूर्ति तथादृष्टां, सालङ्कारां चकार सः ॥३८०॥

શ્રીઉમાકાંત શાહે પોતાની હકીકતની શાસ્ત્રીય પરંપરા સિદ્ધ કરતાં ઉપર્યુક્ત વિદ્યુન્માલીકૃત જીંવતસ્વમીની પ્રતિમા ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬૧ ની આસપાસ બની હોવાનું અનુમાન તારવ્યું છે.

આ રીતે પુરાતત્ત્વના પ્રત્યક્ષ પુરાવાનું શાસ્ત્રીય સમર્થન મેળવતી આ પરંપરાને જોતાં ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં બનેલી જીવંતસ્વામી પ્રતિમાનો ઈતિહાસ જૈનોના મૂર્તિપૂજા અને મૂર્તિશાસ્ત્ર રચનામાં અગત્યનો ફાળો નોંધાવે છે, એ આપણે ભૂલવું ન જોઈએ.

આજે અહીં ૧૦૫ જૈન શ્વેતાંબરોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનું શિખરબંધી મંદિર વિદ્યમાન છે. આ મંદિર અહીંના શ્રીસંઘે સં. ૧૮૮૯ લગભગમાં બંધાવેલું છે. તેમાં ૪ પાષાણની અને ૫ ધાતુની પ્રતિમાઓ છે.

ઉદયગિરિ:

વિદિશા (ભેલસા)થી ૪ માઈલ દૂર ઉદયગિરિ નામે પહાડી છે. તેમાં ૨૦ ગુફાઓ બનેલી છે. તે પૈકી પહેલી અને છેલ્લી ગુફાઓ તો આજે પણ જૈન ગુફાઓ તરીકે ઓળખાય છે. વીસમી ગુફામાં આર્ય ભદ્રશાખાના મુનિ શંકરભદ્રે ગુપ્ત સંવત્ ૧૦૬ માં ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી, જેનો શિલાલેખ આ પ્રકારે મળી આવે છે:—

" (१) नमः सिद्धेभ्यः ॥
श्रीसंयुतानां गुणतोयधीनां, गुप्तान्वयानां नृपसत्तमानां। (२) राज्ये कुलस्याधिविवर्द्धमाने, षड्भिर्युतैर्वर्षशतेथ मासे ॥
सुकार्तिके वहुलदिनेथ पंचमे,(३)गुहामुखे स्फुटविकटोत्कटामिमां। जितद्विषो जिनवरपार्श्वसंज्ञिकां, जिनाकृतिं शमदमवान(४)चीकरत् ॥
आचार्यभद्रान्वयभूषणस्य, शिष्यो ह्यसावार्यकुलोद्भवस्य। आचार्यगो(५)शर्म्ममुनेस्सुतोस्तु, पद्मावतावश्वपतेर्भटस्य ॥
परैरजेयस्य रिपुघ्नमानिनस्ससंघिल(६)स्येत्यभिविश्रुतो भुवि। स्वसंज्ञया शंकरनामशब्दितो, विधानयुक्तं यतिमार्गमास्थितः ॥
(७) स उत्तराणां सदृशे कुरूणां, उदग्दिशादेशवरे प्रसूतः। (८) क्षयाय कर्मारिगणस्य धीमान्, यदत्र पुण्यं तदपाससर्ज्ज ॥"[९]

—ભદ્રાર્યશાખા અને ભદ્રાર્યકુલમાં આર્ય ગોશર્મ થયા; જે પદ્માવત અશ્વસૈન્યના માલિક, મહાસુભટ, યુદ્ધવીર, શત્રુને હંફાવનાર, ટેકિલા અને જનસમૂહમાં માન્ય હતા. તેમના પુત્ર તેમજ શિષ્ય મુનિ શંકરે આ ગુફામાં ગુપ્ત-સંવત્ ૧૦૬ માં ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી.

રથાવર્તગિરિ : કુંજરાવર્તગિરિ :

વિદિશા (ભેલસા)ની પાસે રથાવર્ત અને કુંજરાવર્ત નામના બે પર્વતો એક બીજાને નજીક છે. જૈનોના તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા રથાવર્તગિરિ ઉપર આર્ય વજ્રસ્વામી ૫૦૦ શિષ્યોના પરિવાર સાથે પધાર્યા હતા અને કુંજરા-

૮. "જૈન સત્ય પ્રકાશ" વર્ષ: ૧૭, અંક: ૫-૬.
૯. ફ્લીટ—'ગુપ્ત અભિલેખ' પૃ. ૨૫૦.

વર્ત પર્વત ઉપર વજ્રસ્વામીનું નિર્વાણ વિ. સં. ૧૧૪ માં થયું, એથી એ પર્વત પણ તીર્થરૂપે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. 'મહાભારતમાં'માં રથાવર્ત અને 'રામાયણ'માં કુંજરાવર્તગિરિનો ઉલ્લેખ છે.

૧૮૧. અમીઝરા

(કોઠા નંબર : ૩૩૨૭)

મહુ સ્ટેશનથી ૫૦ માઈલ દૂર ગ્વાલિયર રાજ્યના જિલ્લાનું અમીઝરા નામે કસ્બાતી શહેર છે. અગાઉ અહીં રાઠોડોનું રાજ્ય હતું ત્યારે એ કુંદનપુર નામે ઓળખાતું રાજધાનીનું નગર હતું. રાઠોડોના સમયનો કિલ્લો આજે ખંડિયેર હાલતમાં વિદ્યમાન છે. જ્યારે અંગ્રેજોએ અહીં છાવણી નાખી ત્યારે અહીંના રાઠોડ રાજાએ તેને બાળી નાખી આથી અંગ્રેજોએ એ રાજાના આખાયે કુટુંબને મારી નાખ્યું અને કુંદનપુરને બેહાલ બનાવી મૂક્યું. એ પછી આ શહેર સિંધિયા નરેશના કબજામાં આવતાં ફરીથી આબાદ થયું અને તેનું મૂળ નામ અમીઝરા કાયમ રાખવામાં આવ્યું. આ નામ અહીંના જૈન મંદિરમાં રહેલી અમીઝરા પાર્શ્વનાથની મૂર્તિના નામ ઉપરથી પાડવામાં આવેલું છે.

આજે અહીં ૧૨ જૈન શ્વેતાંબરોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ જૈન મંદિર વિદ્યમાન છે. શહેરની મધ્યમાં આવેલા આ શિખરબંધી મંદિરમાં મૂળનાયક અમીઝરા પાર્શ્વનાથની શ્વેતવર્ણી ૩ હાથની ઊંચી પ્રતિમા છે. તેના ઉપર આ પ્રકારે લેખ છેઃ—

"संवत् १५४८ माघकृष्णे तृतीयातिथौ भौमवासरे श्रीपार्श्वनाथबिंबं प्रतिष्ठितं प्रतिष्ठाकर्ता श्रीविजयसोमसूरिभिः(रिः) श्रीकुंदनपुरनगरे श्रीरस्तु ॥"

આ મંદિરમાં એક ભોંયરું છે તે ૩૬ હાથ ચોરસ પ્રમાણનું છે. મંદિરમાં પાષાણની કુલ ૬ અને ધાતુની ૨ મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે આ સ્થળ તીર્થરૂપ ગણાય છે.

૧૮૨. ભોપાવર

(કોઠા નંબર : ૩૩૨૮)

મેઘનગર સ્ટેશનથી વાહનમાર્ગે ૪૦ માઈલ દૂર રાજગઢ છે અને ત્યાંથી દક્ષિણ દિશામાં ૫ માઈલ દૂર ભોપાવર નામનું જૈન તીર્થધામ મધ્યભારતમાં આવેલું છે. મહી નદીના કાંઠા ઉપર જ આ ગામ વસ્યું છે. આ ભોપાવરને કેટલાક પ્રાચીન કાળનું 'ભોજકટ નગર' માને છે પણ એ સાચું નથી. મુનિરાજ શ્રીજંબૂવિજયજી પોતાના 'ભોજકટ' શીર્ષક લેખમાં 'ભોજકટ'નું સ્થાન નિશ્ચિત કરતાં આ પ્રમાણે જણાવે છેઃ[1]—"એટલું નક્કી જ છે કે ભોજકટ વિદર્ભનું પાટનગર હોવાથી વિદર્ભ દેશ કે જે અત્યારે વરાડના નામથી ઓળખાય છે તેમાં જ ભોજકટનું સ્થાન હોવું જોઈએ.... માળવામાં રાજગઢની દક્ષિણે પાંચ માઈલ દૂર આવેલા 'ભોપાવર' તીર્થને કિંવા કચ્છમાં આવેલા ભુજ પ્રદેશને ભોજકટ માનવામાં આવે તેનો કશો અર્થ નથી કેમકે તે વિદર્ભની બહાર છે ... વરાડમાં ઉમરાવતીથી પશ્ચિમે આઠ માઈલ દૂર ભાતકુલી નામે (લગભગ ૨૦/૪૦ પૂર્વ રેખાંશ ઉપર) એક પ્રાચીન ગામ છે. અહીં પ્રાચીન કિલ્લો પણ છે. વરાડના લોકો આ ગામને જ 'ભોજકટ' માને છે. અહીં રુક્મિનું એક મંદિર પણ છે. તેથી પણ આ માન્યતાને પુષ્ટિ મળે છે. વળી, કુંડિનપુરથી[2] પણ આ ગામ લગભગ ૩૭ માઈલ કરતાં વધારે દૂર નથી. એટલે રુક્મિ કૃષ્ણ સાથે લડવા માટે કુંડિનપુરથી

---

૧. "જૈન સત્ય પ્રકાશ" વર્ષ : ૧૫ : અંક : ૧૦.

૨. એજન : વર્ષ : ૧૫ : અંક : ૬–૭–૮.

નીકળીને આટલે દૂર આવ્યો હોય અને પછી પરાજય થવાને લીધે પોતાને ગામ કુંડિનપુર પાછો ન ફરતાં ત્યાં જ ભોજકટ નગર વસાવીને રહ્યો હોય એ સર્વથા બનવાજોગ છે." આના પુરાવામાં તેમણે એક તામ્રપત્રનો ઉતારો પણ આપ્યો છે.

આ હકીકતથી એટલું નિશ્ચિત થાય છે કે ભોપાવર એ પ્રાચીન ભોજકટ નથી, અલબત્ત, ભોપાવર પ્રાચીન સ્થળ હોય એમાં સંદેહ નથી, કેમકે ખોદકામ કરતાં પ્રાચીન કાળનાં અવશેષો અહીંથી મળી આવે છે અને તેથી આ સ્થળનો નિર્ણય કરવો સંશોધનની દૃષ્ટિએ જરૂરી બને છે.

ભોપાવરમાં આજે તો જૈનોનું એકે ઘર નથી પણ લગભગ ૭૫ વર્ષો પહેલાં અહીં જૈનોની સારી વસ્તી હોવાનું કહેવાય છે. અહીં ૧ જૈન ધર્મશાળા અને ૧ જૈન મંદિર છે.

અહીં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું સુંદર શિખરબંધી વિશાળ કોટયુક્ત મંદિર વિદ્યમાન છે. મૂળનાયકની પ્રતિમા ૧૨ ફીટ ઊંચી, ભવ્ય અને તેજસ્વી છે. બંને હાથ નીચે દેવીઓની પ્રતિમાઓ છે. મૂળનાયકની બંને બાજુએ શ્રીશાંતિનાથ અને શ્રીચંદ્રપ્રભની મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે, જ્યારે બહારના ભાગમાં શ્રીશીતલનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા હાલમાં જ કરવામાં આવી છે. ઉપરના ભાગમાં શ્રીચંદ્રપ્રભુ અને મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. ઉપરાંત, શ્રીગૌતમસ્વામી શ્રીજંબૂસ્વામી અને શ્રીઆત્મારામજી મહારાજની મૂર્તિઓ પણ તેમાં વિદ્યમાન છે.

સભામંડપ અને શિખરમાં કાચનું કામ હમણાં જ કરવામાં આવ્યું છે તેથી આખુંયે મંદિર મનોહર લાગે છે.

દેરાસરની નીચેના ભાગમાં પ્રાચીનકાળનું જૈન મંદિર દટાયેલું હોય એમ એના દેખાતા શિખરભાગ ઉપરથી માલમ પડે છે. આ ઉપરથી પણ આ તીર્થ પ્રાચીન હોવાની ખાતરી થાય છે. વિદ્વાનોએ આ વિશે શોધ કરવાની જરૂર છે.

માગશર વદિ ૧૦ના દિવસે અહીં મેળો ભરાય છે. એમાં આવતા હરેક વર્ણના લોકો આ મંદિરની મૂર્તિને 'ખમણદેવ'ને નામે ઓળખે છે અને ભક્તિભાવથી નૈવેદ્ય ચડાવે છે.

૧૮૩. માંડવગઢ

(કોઠા નંબર : ૩૩૪૨)

મહુ સ્ટેશનથી ૫૫ માઈલ દૂર માંડવગઢ નામે તીર્થસ્થળ છે. પ્રકૃતિને પરમપ્રિય માલવાનો અતિપ્રાચીન અને દુર્જય દુર્ગ માંડવગઢ કોણે બંધાવ્યો એ વિશેની જુદી જુદી દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. મંડુ નામના લુહારને પારસમણિ મળ્યો અને તે દ્વારા તેણે લોઢામાંથી સોનું બનાવવા માંડયું ત્યારે તેના રક્ષણ માટે આ કિલ્લો બંધાવ્યો. વસ્તુતઃ માળવાના કોઈ સમર્થ રાજાએ પરદેશીઓનાં આક્રમણ ખાળવા આ સ્થળે મજબૂત કિલ્લો બંધાવ્યો હશે. આ કિલ્લાનો આકાર માંડવાની માફક હોવાથી તેનું નામ માંડવગઢ પડયું હોય એ બનવાજોગ છે. આ કિલ્લો ભારતવર્ષમાં અજોડ, ભવ્ય અને અજેય દુર્ગ તરીકે નામાંકિત છે. ફિરસ્તા કહે છે—"બચાવ ગણતરીએ તો માંડવગઢ જગતભરમાં વધુમાં વધુ અજાયબ કિલ્લો છે." એ કિલ્લાને દશ સિંહદ્વાર ને ચાર ગુપ્તદ્વાર હતાં. કિલ્લામાં જળાશયો, ખેતરો, મંદિરો, ધર્મશાળાઓ, મહેલો, રમણીય ઈમારતો અને બગીચા હતા, દરિયાની સપાટીથી એક હજાર હાથ ઊંચે આવેલો ને ૪૪ માઈલના વિસ્તારને પોતામાં સમાવી દે એવા સુંદર સ્થળનું આકર્ષણ કોને ન હોય! એથી જ પ્રતીહાર, પરમાર, સોલંકી, મુસ્લિમો અને મરાઠાઓએ તેના ઉપર અધિકાર કર્યો હતો.

નવમી શતાબ્દીથી પહેલાં તેના ઈતિહાસ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ નાખવામાં આવ્યો નથી તોપણ કનોજના પ્રતીહારોના સમયમાં તેનું ભાગ્ય ખીલી ઊઠયું હોય એમ જણાય છે.

ધારના વિદ્યાપ્રેમી રાજા ભોજરાજે (ઈ. સ. ૧૦૧૦–૧૦૫૫) માંડવમાં એક સંસ્કૃત વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી હતી. તેરમી શતાબ્દીમાં માંડવગઢ એના ઉન્નત ઐશ્વર્યની ચરમ સીમા પર હતું. એ સમયે અહીં સાત લાખની વસ્તી હતી.

ઈ. સ. ની તેરમી સદીના મધ્યભાગમાં જ્યારે જયવર્મદેવ અથવા જયસિંહ (તૃતીય) રાજા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે તેનો મંત્રી પૃથ્વીધર(પેથડ) શ્રાવક બાહોશ સેનાપતિ, કુશળ રાજનીતિજ્ઞ અને ચારિત્રસંપન્ન પુરુષવર હતો. તેણે રાજ્યને ઉન્નત બનાવવામાં અગ્રણી ભાગ ભજવ્યો હતો. તેની ધાકથી કોઈ દુશ્મન માંડવગઢનું નામ લઈ શકતો નહોતો. એ જેવો રાજનીતિજ્ઞ હતો તેવો જ ધર્મશીલ હતો. એના સમયમાં માંડવગઢમાં ૩૦૦ જિનમંદિરો હતાં. એ પ્રત્યેક મંદિર ઉપર પેથડશાહે સોનાના કળશ ચડાવ્યા હતા, તેમજ અઢાર લાખ રૂપિયા ખરચીને 'શત્રુંજયાવતાર' નામે ૭૨ જિનાલયવાળું ભવ્ય નવું મંદિર બંધાવ્યું હતું. તેણે ભવ્ય સંઘો કાઢ્યા તેમાં પણ અઢળક સંપત્તિ વાપરી હતી. ૭૨ હજારનું દ્રવ્ય વાપરી આખા નગરને શણગારી મહોત્સવપૂર્વક શ્રીધર્મઘોષસૂરિનો માંડવગઢમાં પ્રવેશ કરાવ્યો હતો. કરોડો રૂપિયાનો ખરચ કરી ઓંકારપુર, તારાપુર, દર્ભાવતી (ડભોઈ), ધારાનગરી, નાગપુર (નાગોર), વડોદરા, કરેડા, ચંદ્રાવતી, ચિતોડ, ચારૂપ, ઈન્દ્રપુર (ઈંદોર), વામનસ્થલી (વથલી), જયપુર, ઉજ્જૈન, જાલંધર, (જાલોર), પ્રતિષ્ઠાનપુર (પૈઠણ), વર્ધમાનનગર (વઢવાણ), હસ્તિનાપુર, જીર્ણદુર્ગ (જૂનાગઢ), ધવલપુર (ધોળકા) દેવગિરિ (દોલતાબાદ) વગેરે ૮૪ ગામોમાં તેણે જિનમંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. સાત સરસ્વતીભંડારો પણ સ્થાપન કરાવ્યા હતા. તેનું વસ્ત્ર માથે ઓઢવાથી રોગીઓના રોગો પણ તેના બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવે કેટલેક પ્રસંગે નાબૂદ થયા હતા, એવી સાત્ત્વિક વૃત્તિનું તેજ એનામાં હતું.

પૃથ્વીધર પછી માંડવગઢના મંત્રીપદે તેનો પુત્ર ઝાંઝણ આવ્યો. એ પણ પિતા જેવો જ પરાક્રમમાં અજોડ હતો. કુશળ રાજનીતિજ્ઞ હોવા ઉપરાંત ધર્મવીર હતો. સં. ૧૩૪૯માં કરોડો રૂપિયાના ખરચે તેણે શત્રુંજયનો ભવ્ય સંઘ કાઢ્યો હતો. કરેડામાં સાત માળનું ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું હતું. ઝાંઝણના ૭ પુત્રો—ચાહડ, બાહડ, દેહડ, પદ્મસિંહ, આલ્હરાજ અને પહુ રાજ્યમાં મંત્રીપદે અને ઊંચા અધિકારપદે હતા. તેમણે સ્થાપત્ય અને સાહિત્યમાં મહત્ત્વનો ફાળો નોંધાવ્યો છે. એકંદરે ઝાંઝણના વંશજોએ સં. ૧૪૯૨ સુધી એટલે હોશંગ બાદશાહના સમય સુધી અધિકારો ભોગવ્યા હતા.

દરમ્યાન સં. ૧૩૦૫માં અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીએ આ ગઢ પર અધિકાર કર્યો અને તે પછી હોશંગ બાદશાહ અને તેના સાળા મહમ્મુદ ખિલજી (સં. ૧૪૯૨–૧૫૨૫) એ માંડવને સંસ્કૃતિ, શિલ્પકળા, વૈભવ અને શક્તિનું સુંદર કેંદ્ર બનાવી દીધું. તેમના દિવાન ચંદાશાહ નામે શ્રેષ્ઠી હતા. તેમણે રાજકીય ગૌરવ સાથે જૈનધર્મની મહત્તા પણ વધારી હતી. તેમણે ચાર લાખ રૂપિયાના ખરચે ૭૨ જિનમંદિરો અને ૩૬ દીવાદાંડીઓ બંધાવી હતી.

તેમના જ સમયમાં મંડન નામના વિદ્વાન શ્રેષ્ઠી ઉપમંત્રી હતા. તેમણે 'મંડન' શબ્દાન્તવાળા ભિન્ન ભિન્ન વિષયના કેટલાયે ગ્રંથો લખેલા આજે ઉપલબ્ધ છે. જેવા કે—૧ સારસ્વત મંડન, ૨ કાવ્યમંડન, ૩ ચંપૂમંડન, ૪ કાદંબરીમંડન, ૫ ચંદ્રવિજય, ૬ અલંકારમંડન, ૭ શૃંગારમંડન, ૮ સંગીતમંડન, ૯ ઉપસર્ગમંડન. આ સિવાય 'કવિકલ્પદ્રુમ સ્કંધ' અને 'પ્રાસાદમંડન' ગ્રંથો પણ એમના રચેલા કહેવાય છે.

આ સમયમાં ઓશવાલ શ્રેષ્ઠી સંગ્રામસિંહ સોની ખજાનચીના અધિકારપદે હતા. તેમણે મહમ્મુદ ખિલજીને રાણા કુંભા અને દક્ષિણમાં નિઝામ સાથે થયેલા સંગ્રામમાં મદદ કરી યશઃકીર્તિ અપાવી હતી. રાણા કુંભા ઉપર મેળવેલા વિજયની યાદગીરીમાં તેણે માંડવગઢમાં સાત માળનું 'કીર્તિમંદિર' બંધાવ્યું હતું. સંગ્રામસિંહ કેવળ રાજદ્વારી પુરુષ નહોતા, પરંતુ તેઓ નામાંકિત વિદ્વાન પણ હતા. તેમણે સં. ૧૫૦૨ માં 'બુદ્ધિસાગર' નામનો અતિઉપયોગી ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમણે આઠ હજાર સુવર્ણ મહોરોનો વ્યય કરી જુદા જુદા સ્થળે જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા હતા અને સુવર્ણાક્ષરે આગમો લખાવ્યાં હતાં, તેથી રાજાએ તેમનું રાજદરબારમાં સન્માન કર્યું હતું.

મહમ્મદ ખિલજી પછી તેનો પુત્ર ગયાસુદ્દીન બાદશાહ (સં. ૧૫૨૫–૧૫૫૬) માંડવગઢની ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેના દિવાનપદે શ્રેષ્ઠી જીવણ અને મેઘરાજ નામના જૈન ઓશવાળો હતા અને ઉપમંત્રી ગોપાલ નામે શ્રાવક હતો. ગોપાલ જબરો તિરંદાજ હોવા સાથે ધર્મવીર શ્રેષ્ઠી હતો. તેણે માંડવગઢથી તારાપુર જતાં રસ્તામાં સૂર્યકુંડ સં. ૧૫૪૨ ના માગશર સુદિ ૭ને રવિવારે બંધાવ્યો હતો તથા સં. ૧૫૫૧ના વૈશાખ સુદિ ૬ને શુક્રવારે તારાપુરમાં એક જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું, તેમાં સુપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પધરાવી હતી. તે કુંડ અને મંદિર આજે પણ શિલાલેખ સાથે મોજુદ છે.[1]

---

૧. "જૈન સત્ય પ્રકાશ" વર્ષ: ૩, અંક ૧–૨.

એ સમયમાં શ્રેષ્ઠી જાવડશાહે એક લાખ દ્રવ્ય ખરચીને શ્રીસુમતિસાધુસૂરિનો પ્રવેશમહોત્સવ કરાવ્યો હતો અને શ્રીઆદિનાથ, શ્રીશાંતિનાથ, શ્રીનેમિનાથ, શ્રીપાર્શ્વનાથ અને શ્રીમહાવીરસ્વામી એ પાંચ પ્રભુનાં વિશાળ જિનાલયો માંડવગઢમાં બંધાવી ૧૧ લાખ દ્રવ્યનો વ્યય કર્યો હતો. તેમણે ૧૧ શેર સુવર્ણની અને ૨૨ શેર રૂપાની પ્રતિમા ભરાવી હતી. ઉદારતા અને સંપત્તિના કારણે તેઓ 'શ્રીમાલભૂપાલ' અને 'લઘુશાલિભદ્ર'ના બિરુદોથી પંકાતા હતા. ગયાસુદ્દીન બાદશાહ તેમને પોતાના ભાઈ જેટલું માન આપતો હતો.

સં. ૧૫૬૮ની એક હાથપોથીની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે–મેઘરાજ શ્રેષ્ઠીએ અહીં કિલ્લા ઉપર ઊંચું મંદિર બંધાવી, તેમાં વિશાળ બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.[2]

એ પછી નાસિરુદ્દીન ખિલજી (સં. ૧૫૫૬–૧૫૬૭)ના મંત્રી તરીકે પુંજરાજ અને મુંજરાજ નામના જૈન શ્રેષ્ઠીઓ હતા. એમના સમયમાં ગદ્દાશાહ અને ભેંસાશાહ નામના વણિક શ્રેષ્ઠીઓએ ધોળકાના વેપારીઓ ઉપર એક પ્રસંગે એવી છાપ પાડી કે જેથી તેમને 'શાહ' પદ છોડી દેવાનું કબૂલવું પડ્યું. માંડવગઢમાં આજે પણ એ દાનવીરોની મહેલાતો ઊભી છે. તેમની હવેલી આગળ ૧૪૦૦ સ્ફટિકનાં બિંબો ભંડાર્યાની વાત આજે પણ સંભળાય છે.

સં. ૧૬૭૪માં બાદશાહ જહાંગીર માંડવગઢ આવ્યો અને વિજયદેવસૂરિની તપશ્ચર્યાથી મુગ્ધ બની જઈ તેમને 'જહાંગીરી મહાતપા'નું બિરુદ આપ્યું હતું.

આ સિવાય શેઠ જેઠાશાહ અને બીજા અનેક શ્રેષ્ઠીઓએ રાજકીય અને સામાજિક કાર્યો કરી ભારે ખ્યાતિ મેળવી હતી.

આ રીતે માંડવગઢ જ્યારે ઉન્નતિના શિખરે હતું ત્યારે ૩૦૦ જિનમંદિરો અને એક લાખ જૈનોનાં ઘરોની વસ્તી હતી, જેમાં સાત લાખ જૈનો વસતા હતા. એ બધામાં એવો સંપ હતો કે કોઈ નવો જૈન ત્યાં વસવા માટે આવતો ત્યારે તેને ઘર દીઠ સુવર્ણમહોર અને એક ઈંટ અપાતી જેથી એક જ દિવસમાં પોતાને રહેવાનું સુંદર મકાન અને લક્ષાધિપતિ બની જતો. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે માંડવગઢમાં લક્ષાધિપતિથી ઓછો સંપન્ન કોઈ જૈન વસતો નહોતો.

"માંડવગઢનો રાજિયો, નામે દેવ સુપાસ; ઋષભ કહે જિન સમરતાં, પહોંચે મનની આશ."

કવીશ્વર ઋષભદાસનું આ પદ્ય માંડવગઢમાં સુપાર્શ્વનાથના પ્રસિદ્ધ તીર્થ તરીકે ગવાયું છે, તે આજે તો માત્ર સ્મરણરૂપ બની રહ્યું છે. આજે એ મંદિર કે બિંબનો પત્તો નથી. માંડવગઢની એક શ્રીસુપાર્શ્વનાથની ધાતુમૂર્તિ બુરહાનપુરના મંદિરમાં છે. તે સંભવ છે કે, આ પદ્યમાં સ્મરણ કરેલા સુપાર્શ્વનાથની હોય.

આજે માત્ર એક શાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર વિદ્યમાન છે. મંદિર નીચા ઘાટનું અને રમણીય છે. ભમતીની રચના સુંદર છે. તેમાં ગોખલાના આકારની દેરીઓ છે. તેમાંથી મૂર્તિઓ ઉત્થાપન કરી લીધેલી હોય એવાં ચિહ્નો જણાય છે. મંદિરમાં એક મોટું ભોંયરું છે પરંતુ તેમાં ઊતરવું મુશ્કેલ છે. ઊતરનારને ઉપદ્રવ થાય એમ કહેવાય છે. મંદિર પ્રાચીન હોવાથી ભીંતો વગેરેમાં ફાટો પડી ગઈ છે. મૂળનાયકની પદ્માસનાસીન મૂર્તિ ધાતુની છે. તેની ઊંચાઈ ૨૪" ઇંચ છે. માંડવગઢના વિધ્વંસ બાદ સં. ૧૮૫૨ સુધી આ મૂર્તિનો પત્તો નહોતો. આ મૂર્તિ એક ભીલને હાથ આવતાં ત્યાંના શ્રાવકોએ તેની પાસેથી મેળવીને સં. ૧૮૯૯માં આ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. તેના ઉપર સં. ૧૫૪૭નો સંગ્રામ સોનીના વંશજોએ ભરાવ્યાનો લેખ છે, તે આ પ્રકારે છે—

"सं० १५४७ महासुदि १३ रवौ श्रीमंडणसोनीज्ञातीय श्रेष्ठी अर्जुनसुत श्रे० गोवलभार्या डर्पु.......सुत पारिष मांडणभार्या श्राविका लीली सो.......मांदराजभार्या दत्त्वा विह्वादे द्वि० माऊलतादे पुत्र २ सो० टोडरमल्ल सोनी कृष्णदास पुत्री बाइ हपाई परिवारस ॥"

ઉપર્યુક્ત મંદિરની સામે એક રસ્તો લાલ મહેલ તરફ જાય છે તે માર્ગે બે ફર્લાંગ પર રસ્તાની ડાબી બાજુએ એક ખંડિયેર મકાન નજરે પડે છે તે અસલ જૈન મંદિર હોવાનું સૂચવે છે. મૂળગભારો, સભામંડપ, ઘૂમટ અને

2. "જૈન સત્ય પ્રકાશ" વર્ષ : ૧૦, અંક : ૭માં "પિસ્તાલીશ આગમો લખનાર બે ભાઈઓની પ્રશસ્તિ" શીર્ષક લેખ.

ભમતી વગેરે ખંડિત અવસ્થામાં છે. એની આસપાસ વિશાળ ચોક છે. તેમાં મૂર્તિ નથી પરંતુ મૂર્તિ સ્થાપન કર્યાનાં ચિહ્નો છે.

માંડવગઢથી એકાદ માઈલ દૂર મલિક મુગિસની એક મસ્જિદ છે. તેમાં થોડા ફેરફાર સિવાય થાંભલા વગેરે બધાં નિશાનો જૈન મંદિરનાં જણાય છે. બીજાં જાળીમસ્જિદ વગેરે મકાનો પણ મુસ્લિમકાળમાં જૈન મંદિરોમાંથી પરિવર્તિત કરવામાં આવેલાં હોય એવાં પ્રમાણો મળે છે.

તેરમા સૈકાથી લઈને સત્તરમા સૈકાની માંડવગઢના શ્રેષ્ઠીઓએ ભરાવેલી મૂર્તિઓ માંડવગઢ અને બીજે સ્થાને આજે પણ મૌજુદ છે.

ચડતી પછી પડતીના અચલ નિયમનું ભાન કરાવતું આ માંડવગઢ પોતાના ઉજ્જવળ યશોદેહે ઈતિહાસના પૃષ્ઠોમાં અક્ષર બનેલું છે.

તારાપુર :

માંડવગઢથી ૨ માઈલ દૂર તારાપુર નામનો દરવાજો છે. ત્યાંથી ૨ાા–૩ ગાઉ દૂર તારાપુર નામે ગામ છે. ત્યાં જવાનો માર્ગ વિષમ છે. સીધો પહાડ ઊતરીને ત્યાં જવાય છે. ત્યાં શ્રીસુપાર્શ્વનાથનું મંદિર છે. અત્યારે એ મંદિરમાં મૂર્તિ નથી પણ મંદિર સાબુત ઊભું છે. તારાપુરના મંદિરની જૂનામાં જૂની પ્રતિમા આજે કુકસી પાસેના તાલનપુરના જિન-મંદિરમાં છે, તેના ઉપર સં. ૬૧૨ નો લેખ અમે 'તાલનપુર'ના વર્ણનમાં નોંધ્યો છે.

મંદિરની બારશાખમાં તીર્થંકરની મંગળમૂર્તિ અને કળશ–કુંભ વગેરે ચિહ્નો મોજુદ છે. મૂળગભારાને ત્રણ દ્વાર છે. તેમાં લાલ પાષાણની વેદી છે. પૂર્વ–પશ્ચિમ બે ગોખો તોરણોથી અલંકૃત છે. રંગમંડપ ૧૮×૧૮ ફીટનો સમચોરસ છે. ગુંબજમાં લાલ પાષાણની ચાર નૃત્યપૂતળીઓ શોભે છે. બીજી કોરણી પણ મનોહર છે. મંદિરના બહારના ભાગમાં ઓટલા છે. તેના ઉપરના ભાગમાં ગોખ છે, તેમાં પૂર્વ તરફના ગોખમાં સિદ્ધચક્ર, સમવસરણ આદિની રચના શ્યામ પાષાણમાં કરેલી છે. ગયાસુદ્દીન બાદશાહના મંત્રી ગોપાલે આ મંદિર સં. ૧૫૫૧માં બંધાવ્યા સંબંધી લેખ મંદિરમાં હયાત છે.

૧૮૪. ધાર

(કોઠા નંબર : ૩૩૪૪–૩૩૪૫)

મહુ સ્ટેશનથી ૩૬ માઈલ દૂર ધાર નામે નગર છે. પ્રાચીન કાળની ધારા નગરી એ જ આજનું ધાર છે. આ નગરી ક્યાર વસી એ વિશે 'પ્રબંધચિંતામણિ'માં ઉલ્લેખ છે કે–અગ્નિવેતાલ નામનો વ્યંતર દેવ કાશ્મીરની ઉજ્જૈનીમાં આવ્યો અને ધારા નામની ગણિકાના મોહમાં ફસાયો, એ સમયે ઉજ્જૈનીના રાજાએ કોઈની પાસેથી પુરાણકાલીન લંકાનું વર્ણન સાંભળી એવું ફરમાન બહાર પાડ્યું કે જે કોઈ લંકાનું હુબહૂ ચિત્રપટ બનાવી આપે તેને મોંમાગ્યું ઈનામ આપવામાં આવશે. ધારા ગણિકાએ અગ્નિવેતાલની સહાયથી એ ચિત્રપટ બનાવી રાજાને બતાવ્યું ત્યારે રાજાએ પ્રસન્ન થઈ ઈચ્છિત વરદાન માગવા સૂચવ્યું. ધારાએ જણાવ્યું કે, 'મારા નામે નવી નગરી વસાવવામાં આવે.' આ ઉપરથી રાજાએ એ ગણિકાના નામ ઉપરથી તેના ચિત્રપટના આધારે ધારાનગરી વસાવી.

આ હકીકતમાં સત્યાંશ કેટલો છે એ જાણવું મુશ્કેલ છે. શ્રીનંદકિશોર દ્વિવેદીએ 'ધારરાજ્યકા ઈતિહાસ'માં જણાવ્યું છે કે, પંવાર વૈરિસિંહ બીજાએ સને ૯૧૪ થી ૯૪૧ની વચ્ચે શત્રુઓને તરવારની તીક્ષ્ણ ધારાથી મારી ભગાડ્યા અને નવું નગર વસાવ્યું, જેનું નામ ધારાનગરી પાડવામાં આવ્યું.

ધારાનગરી પ્રાચીન છે અને પુંવાર રાજાએ વસાવેલી છે એમાં શંકા નથી. માલવાના પરાક્રમી અને સંસ્કાર-પ્રિય મુંજ અને ભોજની અહીં રાજધાની હતી. ધનપાલ જેવા પ્રખર પંડિતોથી આ રાજાઓની રાજસભા અજેય ગણાતી. એ જ ધનપાલે બનાવેલા ગ્રંથો આજે જૈન સાહિત્યના અમૂલ્ય ગ્રંથોરૂપે પ્રશંસા પામ્યા છે. ભોજના સમયે

કેટલાક જૈનાચાર્યો અહીં આવીને રહેતા. કેટલાક ગ્રંથોની રચના ઉપરથી પણ એ હકીકત ફલિત થાય છે. સૂરાચાર્ય, શાંતિસૂરિ આદિ વિદ્વાનોએ ધારાની રાજસભાને જીતી હતી. સને ૧૩૧૦માં જયસિંહ ચોથા સુધી પરમારોની અહીં ગાદી હતી અને તે પછી આ રાજ્ય મોગલ સત્તા નીચે આવ્યું એમ ઇતિહાસથી જણાય છે. સને ૧૩૨૫માં મહમ્મદ તઘલખે અહીંની એક નાની પહાડી ઉપર કિલ્લો બંધાવેલો છે.

મુસ્લિમ હકુમતમાં ધારાનાં કેટલાંયે પ્રાચીન હિંદુ અને જૈન મંદિરોને ખંડિત કરવામાં આવ્યાં કે મસ્જિદમાં ફેરવી દેવામાં આવ્યાં. ભોજરાજે બંધાવેલું સંસ્કૃત વિદ્યાલય, જેના પથ્થરોમાં અનેક ઉપયોગી ગ્રંથો ઉત્કીર્ણ કરવામાં આવ્યા હતા, તેને ઘસી નાખી આખાયે વિદ્યાલયને મસ્જિદમાં પરિવર્તિત કરવામાં આવ્યું છે. આ મસ્જિદમાં આજે પણ બે સ્તંભો ઉપર રાજા ઉદયાદિત્યના સમયે સર્પાકારે વ્યાકરણ ગ્રંથને કોરી કાઢવામાં આવ્યો હતો તે સુરક્ષિત રહી ગયેલો છે.

અહીં સને ૧૪૦૫માં બંધાવેલી લાટ મસ્જિદ છે, તેમાં જૈન મંદિરોનાં ચિહ્નો જોવાય છે. આ મસ્જિદમાં બે મંદિરોના પથ્થરો કામમાં લીધા હોય એમ જણાય છે. બીજી મસ્જિદોમાં પણ જૈન ચિહ્નો હોવાનું કહેવાય છે.

એ પછી મુસ્લિમોના આતંકથી અને વેપાર આદિના હ્રાસથી જૈનોની વસ્તી ઘટવા માંડી.

અત્યારે આ નગરમાં ૧૨૫ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તી છે. શહેરમાં ૨ જિનાલયો વિદ્યમાન છે.

૧. બનિયાવાડીમાં ૧ ઘર દેરાસર આવેલું છે, જે પ્રાચીન છે. મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની શ્વેતવર્ણી પ્રતિમા ૨ાા હાથની ઊંચી છે. તેના ઉપર સં. ૧૨૦૩નો લેખ છે; જેમાં શ્રીક્ષેમસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. બાહ્ય મંડપમાં બંને તરફના ગોખલાઓ પૈકી એકમાં શ્યામવર્ણી ૩ાા હાથની પ્રતિમા છે, જ્યારે બીજી તરફના ગોખલામાં સં. ૧૩૯૨માં પ્રતિષ્ઠિત ૩ હાથની મૂર્તિ છે. તેની સાથે શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની ૨ હાથની ઊંચી ધાતુપ્રતિમા અને ધાતુમય ચૌમુખ પ્રતિમા વિરાજમાન છે. બીજી એક આદિનાથની પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૩૨૮ અને શ્રીશાંતિનાથની ધાતુપ્રતિમા ઉપર સં. ૧૫૪૭ના લેખો છે.

આ શિલાલેખોથી માની શકાય કે, ૧૬મા સૈકા સુધી અહીં જૈનોની વસ્તી સારી હતી.

૨. બીજું મંદિર સદર બજારમાં શિખરબંધી નવું બંધાવેલું છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૧૧ હાથની પ્રતિમા બિરાજમાન છે. તેની આસપાસ રહેલી શ્રીપાર્શ્વનાથની બંને પ્રતિમાઓ એકેક હાથ ઊંચી છે, તેના ઉપર લેખ નથી પરંતુ ખૂબ પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે.

☆

૧૮૫. ધમનાર

(કોઠા નંબર: ૩૩૮૦)

મંદસોરથી ૩ માઈલ દૂર ધમનાર નામે ગામ છે. અહીં ૨૦ જૈન શ્રાવકોની વસ્તી છે. ઉપાશ્રય કે ધર્મશાળા નથી. બજારમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર છે.

અહીં એક પહાડી છે, જેનો વ્યાસ દોઢેક કોશનો છે અને ઊંચાઈ ૧૪૦ ફીટ છે. ઉપરનો ભાગ સપાટ છે. ચારે બાજુ કુદરતી રીતે કોટ બનેલો છે. જો કે આજકાલ તેમાં બાવાઓ રહે છે. નાનાં મોટાં મંદિરોમાં ચતુર્ભુજ, વિષ્ણુ, મહાદેવ વગેરેની મૂર્તિઓ બેસાડેલી છે પરંતુ કોઈ કોઈ ગુફાઓમાં તો જૈન તીર્થંકરોની કાયોત્સર્ગસ્થ અને પદ્માસનસ્થ મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે. કેટલીક ગુફાઓમાં બૌદ્ધ મૂર્તિઓ પણ છે. ચંબલ નદી તરફની ગુફા સ્પષ્ટ રીતે જૈન ગુફા છે. તેના સ્તંભોમાં જૈન સ્થાપત્ય વિદ્યમાન છે. ગુફામાં શ્રીઋષભદેવ, શ્રીશાંતિનાથ, શ્રીનેમિનાથ, શ્રીપાર્શ્વનાથ અને શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનની મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે. આ મૂર્તિઓને લોકો પાંડવોની મૂર્તિઓ તરીકે ઓળખે છે, વાસ્તવમાં આ મૂર્તિઓ ઉપર્યુક્ત પાંચ તીર્થંકરોની છે. એક શ્રીચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરની મૂર્તિ પણ છે. આ બધી મૂર્તિઓ ૧૦-૧૧ ફીટ ઊંચી છે

બીજી એક ૧૦૦ ફીટ લાંબી અને ૮૦ ફીટ પહોળી જૈન ગુફા છે, જેને લોકો 'ભીમ બજાર' તરીકે ઓળખે છે. આ ગુફામાં શસ્ત્રભંડાર અને રાજલોક નામના ઓરડાઓ છે. રાજલોકમાં ભગવાન શ્રીઆદિનાથની ૨ પ્રતિમાઓ મોજુદ છે.

આ બધી ગુફાઓ ઈલોરા, કાર્લે સાલ્સેટ વગેરે પ્રસિદ્ધ ગુફાઓ જેટલી મોટી નથી પરંતુ તેના કરતાં પ્રાચીન તો છે જ.[1]

૧૮૬. વઈ
(કોઠા નંબર : ૩૪૧૪)

પીપલિયાથી ૩ માઈલ દૂર વઈ નામે ગામ છે. જૈનોના તીર્થ તરીકે આ ગામ પ્રસિદ્ધ છે. અહીં ૫ જૈન શ્રાવકોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૨ ધર્મશાળાઓ છે.

મૂળનાયક શ્રીવઈ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષ પહેલાં બંધાયેલું હોવાનું મનાય છે. મૂળનાયકની મૂર્તિ ઉપર લેખ નથી પરંતુ તેમની પલાંઠી નીચે બંને બાજુએ વાઘની વિચિત્ર આકૃતિઓ રજૂ કરેલી છે અને મૂર્તિની રચના પણ એના પ્રાચીન સ્થાપત્યનો ખ્યાલ આપે છે.

દર વર્ષે પોષ દશમીએ અહીં મેળો ભરાય છે.

૧૮૭ ઘસોઇ
(કોઠા નંબર : ૩૪૪૫)

સુવાસરા સ્ટેશનથી ૭ માઈલ દૂર ઘસોઈ નામે ગામ છે. ગામમાં ૧૨૫ જૈન શ્રાવકોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ જૈન મંદિર છે. મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું આ મંદિર ઘૂમટબંધી છે. તેમાં પાષાણની ૪ અને ધાતુની ૧ પ્રતિમા છે.

આ ગામમાં ચાર માઈલના ઘેરાવાવાળા એક સુકાઈ ગયેલા તળાવમાંથી કેટલાંયે જૈન અવશેષો હાલમાં જ પ્રાપ્ત થયાં છે. એ વિષે અંગ્રેજી દૈનિક 'ભારત'ના તા. ૩૧–૭–૫૦ ના અંકમાં આ પ્રકારે હકીકત પ્રગટ થયેલી છે, તે અહીં ગુજરાતીમાં આપવામાં આવે છે.

"ભારતીય કળાભંડાર કેટલીયે સદીઓથી પ્રકૃતિના પરિવર્તનના પરિણામે જમીનમાં દટાયેલો પડયો છે અને નજર બહાર છે, તે મધ્યપ્રદેશના સુવાસરાથી ૭ માઈલ દૂર આવેલા ઘસોઇ ગામના (દટાયેલા) એ કળાકેંદ્રને એ સ્થળના નિયામક (Director) શ્રીનાગેશ યવલકરે પ્રકાશમાં મૂકયું છે.

શ્રી યવલકર, જેઓ પ્રસિદ્ધ કળાકાર અને મૂર્તિનિર્માપક છે, તેમણે હાલમાં જ આ ગામની મુલાકાત લઈને જણાવ્યું છે કે, અહીંના ૪ માઈલના ઘેરાવાવાળા સૂકા તળાવમાંથી શિલ્પકળાના હજારો ટુકડાઓ મળી આવ્યા છે. આ ટુકડાઓમાં સુંદર કારીગરીવાળા સ્તંભો, માનવઆકૃતિઓ અને ગર્દભના મસ્તકની આકૃતિવાળા સોનાના કેટલાક સિક્કાઓ વિદ્યમાન છે. શ્રીયવલકર કહે છે કે, સરોવરની પાસે અર્ધ દટાયેલી સુંદર આકૃતિઓ અને કારીગરી ભરેલા પથ્થરો મળે છે. સારા અનુભવી પુરાતત્ત્વજ્ઞોનું મંડળ અહીં આવીને જુએ તો ઘણી સામગ્રી ઉપર પ્રકાશ પાડી શકાય એમ છે, આમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ તો ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંની પ્રાચીન છે, જે એ સમયની સંસ્કૃતિનું સંતોષકારક સુંદર ચિત્ર રજૂ કરી શકે.

જૈન મંદિરોનાં ખંડિયેરો, અવશેષો અને સમાધિઓ આજે પણ ત્યાં નજરે પડે છે, જે એ સમયના લોકોની સંસ્કૃતિ અને સૌંદર્ય ભાવનાનો પુરાવો રજૂ કરે છે.

---

૧. 'ટૉડ–રાજસ્થાન' ભા. ૨, અધ્યાયઃ ૧૨.

તેઓ ઉમેરે છે કે, આ શોધની માહિતી થોડા દિવસોમાં જ પુરાતત્ત્વખાતાને મોકલી આપીશ.[1]

આ હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન કાળે આ પ્રદેશમાં જૈન સંસ્કૃતિનું ગૌરવ જરાયે ઓછું નહોતું. આપણા ઇતિહાસકારોને ઉપેક્ષિત બનેલી જૈન સંસ્કૃતિનું આંતરરહસ્ય સમજાશે ત્યારે જ ભારતીય ઇતિહાસનું વાસ્તવિક હાર્દ પ્રગટ થશે.

૧૮૮. આયડ [મેવાડ]

(કોઠા નંબર : ૩૫૧૨–૩૫૧૬)

ઉદેપુર સ્ટેશનથી ૦ા માઈલ દૂર આયડ નામે ગામ છે. એનું પ્રાચીન નામ આઘાટ અને આહડ હતું એવા ઉલ્લેખો મળે છે. આ ગામ કેટલું પ્રાચીન હશે એ જાણવાને કશું સાધન નથી પરંતુ આઘાટમાં રાજ કરતા અલ્લુ (અલ્લટ) રાજનો ઉલ્લેખ મળે છે, તે મેવાડની ખ્યાતોમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા આલુ રાવલ હોવાનો સંભવ છે. તેમના સમયના સં. ૧૦૦૮–૧૦૧૦ ના શિલાલેખો મળ્યા છે એ ઉપરથી જણાય છે કે મેવાડની મૂળ રાજધાનો નાગદાથી ફેરવીને આઘાટમાં નવી રાજધાની સ્થાપી હશે. આથી આ નગર અગિયારમા સૈકાથી પ્રાચીન હોવાનું નિશ્ચિત થાય છે.

આ અલ્લુરાજની સભામાં રાજગચ્છીય શ્રીપ્રદ્યુમ્નસૂરિએ દિગંબરોને પરાજિત કર્યાનો ઉલ્લેખ આ રીતે મળી આવે છે:—

" वादं जित्वाऽल्लुकक्ष्मापसमायां तलपाटके । आत्तैकपत्रो यस्तं श्रीप्रद्युम्नं पूर्वजं स्तुवे ॥ "[2]

શ્રીપ્રભાચંદ્રસૂરિ 'પ્રભાવકચરિત્ર' ની પ્રશસ્તિમાં એ હકીકતનું સમર્થન કરતાં કહે છે—

" अल्लसमायां विजिते दिगम्बरे ॥ "

અલ્લુરાજની રાણી હરિયદેવી હૂણરાજાની પુત્રી હતી. એ રાણીના નામે 'હર્ષપુર' નામે ગામ વસાવવામાં આવ્યું હતું;[3] જેમાંથી જૈનોનો પ્રસિદ્ધ 'હર્ષપુરીયગચ્છ' ઉત્પન્ન થયો હતો. આ રાણીનો રેવતી દોષ સમર્થ જૈનાચાર્ય બલિભદ્રસૂરિરાજે દૂર કર્યો હતો. આ રીતે રાજા અને રાણી જૈનધર્મથી પ્રભાવિત થયાં હતાં, તેમના મંત્રીએ અહીં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર બંધાવ્યું ત્યારે તેની પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે એ વખતે ચિતોડમાં બિરાજતા સંડેરકગચ્છીય શ્રીયશોભદ્રસૂરિને બોલાવવામાં આવ્યા અને તેમના હાથે મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી. આ સૂરિનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૦૨૯ માં થયો એટલે એ પૂર્વે આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા થઈ ચૂકી હતી એટલુ નિશ્ચિત છે.

લગભગ આ સમયમાં જ ચિતોડનો પ્રસિદ્ધ જૈન કીર્તિસ્તંભ બાંધવામાં આવ્યાનું જણાય છે.

અગિયારમી સદીમાં થયેલા પરમાર્હત કવીશ્વર ધનપાલે 'સત્યપુરમંડન મહાવીરોત્સાહ' નામક અપભ્રંશમાં રચેલા કાવ્યમાં આઘાટના જિનમંદિરનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

તેરમા સૈકામાં થયેલા રાજા જૈન સિંહના સમયમાં તેમનો જગતસિંહ નામે મહામાત્ય હતો ત્યારે હેમચંદ નામના શ્રાવકે જૈનોના સમગ્ર આગમ ગ્રંથોને અહીં તાડપત્ર પર લખાવ્યાં હતાં એ જ સમયે શ્રીજગચ્ચંદ્રસૂરિએ કરેલા ઉગ્ર તપને જોઈને રાજવીએ તેમને 'તપા' બિરુદ આપ્યું હતું[4] ત્યારથી 'તપાગચ્છ' અસ્તિત્વમાં આવ્યો, જે આજ સુધીયે તેના અનુયાયીઓની મોટી સંખ્યામાં વિદ્યમાન છે. આ જગચ્ચંદ્રસૂરિએ રાજસભામાં કેટલાક દિગંબર વાદીઓને જીતી લીધા ત્યારે એ સમયના રાજાએ તેમને 'હીરલા' બિરૂદથી નવાજ્યા હતા.

---

૧. " જૈન સત્ય પ્રકાશ " વર્ષ : ૧૫, અંક : ૧૧. ટાઈટલ પેજ ૩

૨. 'સમરાદિત્યસંક્ષેપ'ની પ્રારંભિક પ્રસ્તાવનો શ્લોક :

૩. શ્રી. ઓઝાજી કૃત 'રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ' જિલ્દ : ૨, પૃ૦ ૪૨૬–૨૮

૪. શ્રી. મુનિસુંદરસૂરિ કૃત : 'ગુર્વાવલી' શ્લોક :

આ રીતે જોઈએ તો તપ અને જ્ઞાનની આશ્ચર્યકારક ઘટનાઓએ અહીંની જનતા ઉપર ભારે અસર કરી હતી અને એ સમયથી આઘાટ જૈન પ્રવૃત્તિનું કેંદ્ર બની ગયું હતું. એ પછી જૈનાચાર્યો અહીં અવારનવાર આવી ઉપદેશ આપતા અને ચતુર્માસ નિમિત્તે રહેતા હતા. એ સમયે અને પછીથી બંધાયેલાં પાંચ મંદિરો અહીં આજે પણ વિદ્યમાન છે.

(૧) બજારમાં આવેલું શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર લગભગ બારમા સૈકામાં બંધાયેલું જણાય છે, એમાં પાષાણની ત્રણ પ્રતિમાઓ પ્રાચીન જણાય છે. તેના વિશે વિગતવાર શોધ કરવાની જરૂર છે. (૨) ગામ બહાર આવેલું શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર પણ લગભગ ઉપર્યુક્ત મંદિરના સમયનું છે. તેમાં ત્રણ પાષાણની અને એક ધાતુની પ્રતિમા છે. એ સિવાય શ્રીજગતચંદ્રસૂરિની એક આરસ પ્રતિમા પણ છે. (૩) ગામ બહાર બીજું શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી ઉપર્યુક્ત મંદિર જેટલું જ પ્રાચીન છે. તેમાં પાષાણની ૧૨ મૂર્તિઓ છે. (૪) ભેરૂલાલજીની વાડીમાં આવેલું શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું ઘર દેરાસર સં. ૧૯૯૪માં બંધાયું છે. તેમાં ૨ આરસની અને ૨ ધાતુની પ્રતિમાઓ છે. ઉપરાંત આરસના તૂટેલા ૨ પટ્ટો પણ છે. (૫) ગામ બહાર શ્રીસંખેશ્વર પાર્શ્વનાથનું શિખરબંધી મંદિર લગભગ બારમા સૈકા જેટલું પ્રાચીન છે. આ મંદિરમાં પાષાણની માત્ર એક પ્રતિમા છે.

૧૮૯. નાગદા
(કોઠા નંબર : ૩૫૧૯)

ખેમલી સ્ટેશનથી ૬ માઈલ અને ઉદયપુરથી ઉત્તર દિશામાં ૧૪–૧૫ માઈલ દૂર એકલિંગજીની પહાડીમાં નાગદા તીર્થ આવેલું છે. એનું પ્રાચીન નામ નાગહ્રદ કે નાગદ્રહ હતું. હ્રદ કે દ્રહનો અર્થ તળાવ થાય છે તેથી આ નામના અહીંના કોઈ પ્રસિદ્ધ તળાવનું એ નામમાં સૂચન છે.

પ્રાચીન વર્ણનોથી જણાય છે કે એક કાળે મેવાડની પાટનગરી તરીકે નાગહ્રદનું સૌભાગ્ય ઉજ્જવળ હતું. સેંકડો વર્ષો સુધી એની જાહોજલાલી પુરજોશમાં હતી. ભોજરાજે માંડવગઢમાં જે 'ભારતીભવન' નામનું વિશાળ વિદ્યાલય સ્થાપ્યું હતું તેના પ્રધાન અધ્યાપક કર્ણાટકી આચાર્ય ભટ્ટ ગોવિંદ નામે હતા તેમને ભોજરાજે આ ગામ બક્ષીસમાં આપ્યું હતું, એ હકીકત દર્શાવતું દાનપત્ર હાલમાં જ મળી આવ્યું છે. જૈનોના તીર્થ તરીકે એ પંકાયું હતું. ઇતિહાસથી જણાય છે કે, દિલ્હીના સુલતાન સમસુદ્દીન અલ્તમશે મેવાડ પર ચડાઈ કરી ત્યારે એણે ભયંકર કાળનો દુર્ધર્ષ આંચકો અનુભવ્યો. એ ઘસાયું, દુર્બળ બન્યું અને આજે એક વેરાન ગામડામાં પલટાઇ ગયું છે. હલકી કોમનાં ચાર પાંચ મકાનો સિવાય બીજી વસ્તી નથી. માત્ર જૈનોએ એની તીર્થ તરીકેની નામના આજ સુધી જાળવી રાખી છે.

આ તીર્થ કોણે વસાવ્યું એનો પત્તો મળતો નથી. શ્રીમુનિસુંદરસૂરિ 'નાગહ્રદ તીર્થસ્તોત્ર'માં સંપ્રતિરાજે અહીં મંદિર કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ આ પ્રકારે કર્યો છેઃ—

"न संप्रतिं तं नृपतिं स्तवीति कः, सुखाकृता येन जगज्जनाः सदा। श्रीपार्श्व ! विश्वे हितशर्मदायक ! त्वत्तीर्थकल्पद्रुमरोपणादिह ॥ " [1]

—જગતનાં ઇચ્છિત સુખોને આપવાવાળા–હે પાર્શ્વનાથ પ્રભો ! આપના તીર્થરૂપી કલ્પવૃક્ષને રોપવાથી જેણે જગતનાં મનુષ્યોને હમેશાં સુખી કર્યાં છે, એવા સંપ્રતિ રાજાની કોણ સ્તવના ન કરે ?

આથી સિદ્ધ થાય છે કે, અહીં પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર સંપ્રતિરાજે બંધાવ્યું હશે. વળી, એ જ આચાર્યે રચેલી 'ગુર્વાવલી'માં નોંધ્યું છે કે—

" खोमाणभूभृत्कुलजस्ततोऽभूत्, समुद्रसूरिः स्ववशं गुरुर्यः । चकार नागह्रदपार्श्वतीर्थं, विद्याम्बुधिर्दिग्वसनान् विजित्य ॥ "[2]

—ખોમાણ રાજાના કુળમાં થયેલા શ્રીસમુદ્રસૂરિએ દિગંબરોને જીતીને નાગહ્રદ પાર્શ્વનાથનું તીર્થ પોતાને સ્વાધીન કર્યું.

---

૧. " સ્તોત્ર સંગ્રહ " ભા. ૨, પૃ. ૧૫૮, પ્રકાશક શ્રીયશોવિજય ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

૨. " ગુર્વાવલી " શ્લોક ૨૯, પૃ. ૪.

શ્રીસમુદ્રસૂરિનો સત્તાસમય પટ્ટાવલીઓના આધારે પાંચમી શતાબ્દી મનાયો છે. આથી આ તીર્થ એ પહેલાંનું ગણાય.

અહીંના વાઘેલા તળાવ[3] પાસે ડુંગરની તળેટીમાં આવેલા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના જીર્ણ મંદિરમાં મૂર્તિના એક પબાસણ નીચે સં. ૧૧૯૨નો લેખ આ પ્રકારે વંચાય છે:—

"સં० ११९२ वर्षे चैत्र वदि ४ रवौ देवश्रीपार्श्वनाथश्रीत्तलकसंवशा वार्यचंद्रभार्या.........॥"

બીજો લેખ સં. ૧૩૫૬ નો ત્યાંથી જ મળી આવ્યો છે તે આ પ્રકારે છે:—

"સં० १३५६ वर्षे श्रावण वदि १३ णारेसा तेजलसुतसंघपतिपासदेव संघसमस्त णेनसाइत श्रीपारसनाथ ॥"

ઉપર્યુક્ત શ્રીમુનિસુંદરસૂરિએ જે પાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ શિલાલેખોવાળું મંદિર હશે એમ જણાય છે.

શ્રીશીલવિજયજી, અને શ્રીજિનતિલકસૂરિએ તીર્થમાળામાં[4] નોંધેલા નમિનાથ ભગવાનના મંદિરનો તેમજ શ્રીસોમતિલકસૂરિએ બનાવેલા એક સ્તોત્રમાં 'અહીં પેથડશાહે નમિનાથ ભગવાનનું મંદિર બંધાવ્યું હતું.' એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે,[5] તેનો પણ આજે પત્તો નથી. આજે તો એક માત્ર શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર વિદ્યમાન છે. મૂળનાયકની પદ્માસનસ્થ શ્યામ પાષાણની સુંદર મૂર્તિ ૯ ફીટ ઊંચી છે. તેની નીચે મોટું પબાસન છે. આસપાસ પરિકર હોવાનું વર્ણન તેની નીચેના સં. ૧૪૯૪ના લેખમાં છે, પણ આજે એ પરિકર અહીં નથી. એ લેખ આ પ્રકારે છે:—

"१४९४ वर्षे माघ सुदि ११ गुरुवारे मेदपाटदेशे देवकुलपाटकपुरवरे नरेश्वरश्रीमोकलपुत्रश्रीकुंभकर्णभूपतिविजयराज्ये श्रीउसवंसे(शे) श्रीनवलक्षशाखामंडन सा० लक्ष्मीधरसुत सा० लाधू तत्पुत्रसाधुश्रीरामदेव तद्भार्या प्रथमा मेलादे द्वितीया माल्हणदे । मेलादेकुक्षिसंभूत सहणपाल । माल्हणकुक्षिसरोजहंसोपमजिनधर्मकर्पूरवातसदृशीनुक सा० सारंग । तदंगना हीमादे लखमादेप्रमुखपरिवारसहितेन सा० सारंगेन(ण) निजभुजोपर्जितलक्ष्मीसफलीकरणार्थं निरुपममद्भुतंश्रो महत् श्रीशांतिजिनवरबिंबं सपरिकरं कारितं । प्रतिष्ठितं श्रीवर्धमानस्वाम्यन्वये श्रीमत्खरतरगच्छे श्रीजिनराजसूरिपट्टे श्रीजिनवर्धनसूरेत(स्त)त्पट्टे श्रीजिनचंद्रसूरित(स्त)त्पट्टपूर्वाचलचूलिकासहश्र(स्र)करावतारैः श्रीमज्जिनसागरसूरिभिः ॥ सदा वंदंते श्रीमद्धर्ममूर्तिउपाध्यायाः । घटितं सूत्रधार मदनपुत्रधरणाबीकाभ्यां । आचंद्रार्कं नंद्यात् ॥श्रीः॥"

આનો ભાવ એ છે કે, સં. ૧૪૯૪ના મહા સુદિ ૧૧ ને ગુરુવારે દેવકુલપાટક નગરમાં રાણા મોકલના પુત્ર કુંભકર્ણના રાજ્યમાં ઓશવાલ જાતિના નવલખા શાખામાં થયેલા શ્રેષ્ઠી સારંગે આ મૂર્તિ ભરાવી અને શ્રીજિનસાગરસૂરિએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

આ શિલાલેખથી જણાય છે કે નાગદા નગર તૂટ્યું ત્યારે આ ગામ દેવકુલપાટકના એક પરા જેવા વિભાગરૂપે ગણાતું હશે. બીજું આ લેખમાં निरुपममद्भुत એવું આ મૂર્તિનું વિશેષણ જણાવેલું હોવાથી આ મૂર્તિ આજે પણ અદ્‌ભદજીના નામે ઓળખાય છે. વળી, આ મૂર્તિ પરિકર સાથે બનાવવામાં આવી હતી; આટલી વિશિષ્ટ હકીકતો આમાંથી તરી આવે છે.

મંદિરના સભામંડપના થાંભલા ઉપર સં. ૧૮૭૯નો લેખ છે.

આ રીતે જોતાં સં. ૧૧૯૨ થી સં. ૧૮૭૯ સુધીના લેખો અહીંથી મળી આવે છે. તેથી અહીં સમયે સમયે જીર્ણોદ્ધારો થતા રહ્યા છે અને જૈનોએ વેરાન જંગલમાં પણ આ તીર્થને બચાવી રાખ્યું છે. છેલ્લો ઉદ્ધાર પાટણવાળા શેઠ લલ્લુભાઈએ મેવાડનાં બીજાં મંદિરોની સાથે જ આ તીર્થનો પણ કરાવ્યો છે.

આ મંદિરની પાસે જ જમણી બાજુએ બીજું એક શ્વેતાંબર જૈન મંદિર જીર્ણ હાલતમાં પડ્યું છે. આ મંદિર કેસરિયાજી તીર્થની પદ્ધતિનું વિશાળ જોવાય છે. આજે તેમાં મૂર્તિ વગેરે નથી.

---

૩. કુંભકર્ણ રાણાના પિતા મોકલ રાણાના ભાઈ વાઘસિંહના નામે આ તળાવ બંધાયું હોવાથી એ 'વાઘેલા તળાવ' કહેવાય છે.

૪. "નાગદ્રહિ નમી લીલવિલાસ"—શીલવિજયજી; "નાગદ્રહિ પાસ તૂં નમી છૂટિ"—શ્રીજિનતિલકસૂરિ

૫. "नागह्रदे नमिः।"—ગુર્વાવલી, શ્લોક: ૧૯૬, પૃ. ૧૯.

આ સિવાય અહીં જુદી જુદી ટેકરીઓ ઉપર અને નીચે જમીન ઉપર અનેક મંદિરો તૂટીફૂટી અવસ્થામાં પડ્યાં છે. જૈન અને હિંદુ શિલ્પના ઉત્તમ કોટીના નકશીભર્યા નમૂના અને કેટલાકમાં તો શિલાલેખો પણ જોવાય છે.

એકલિંગજી :

આ ગામથી ૦।। માઈલ દૂર 'એકલિંગજી' નામે હિંદુઓનું તીર્થધામ છે. મેવાડના મહારાણાઓ આ તીર્થનું બહુમાન કરે છે. એમાં લિંગ નથી પરંતુ ચતુર્મુખ મહાદેવજીની મૂર્તિ છે. આવી મૂર્તિઓ જવલ્લે જ મળે છે. એની પ્રતિષ્ઠા રાયમલ રાણાએ કરાવી છે. એ વિશે સો શ્લોકવાળી પ્રશસ્તિ પણ મંદિરના દક્ષિણ દિશાના દ્વાર ઉપર છે. આ મંદિરની શિલ્પકળા અને સ્થાપત્ય જોતાં અસલ એ જૈન મંદિર હોય એમ જણાય છે. કેટલીક દેરીઓની ખારસાખ ઉપર તીર્થંકરોની મંગળમૂર્તિ વિદ્યમાન છે. શ્રીમાન્ ગૌરીશંકર ઓઝા લખે છે કે– 'ગામમાં તૂટેલાં મંદિરો છે જે પહેલાંનાં જૈન મંદિરો હોય.'

આસપાસનાં તૂટેલાં મંદિરોની શોધખોળ કરવામાં આવે તો નાગદા, એકલિંગજી, દેવકુલપાટક વગેરે ગામોના સ્થાનિક ઈતિહાસની શૃંખલા ક્રમવાર મળી આવે.

૧૯૦. રાજનગર

(કોઠા નંબર : ૩૫૮૪–૩૫૮૫)

કાંકરોલી સ્ટેશનથી ૨।। માઈલ દૂર રાજનગર નામે ગામ છે. મહારાણા રાજસિંહે આ ગામ પોતાના નામે વસાવી 'રાજસાગર' નામનું ૪ માઈલ લાંબુ અને ૨ માઈલ પહોળું વિશાળ સરોવર બંધાવ્યું છે. આ તળાવની જબરજસ્ત પાળ બંધાવતાં રાજસિંહે એક કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો હતો એમ કહેવાય છે. આ ગામમાં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું ૧ મંદિર અને ૧ ઉપાશ્રય છે.

આ રાજનગરથી ૧ માઈલ દૂર એક નાની પહાડી છે. એ પહાડી ઉપર બીજું ચૌમુખજીનું વિશાળ જૈન મંદિર છે, જે 'દયાળશાહના કિલ્લા'ના નામે ઓળખાય છે. દયાળશાહ નામના ઓશવાલ ગૃહસ્થે આ મંદિર બંધાવેલું છે, જેની પાછળ એક કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો હતો એવી હકીકત નીચેના કવિત્તમાં આજ સુધી જળવાઈ રહી છે :–

" નવચોકી નવ લાખકી, ક્રોડ રૂપિયોંરો કામ; રાણે બંધાયો રાજસિંહ, રાજનગર હૈ ગામ.
વોહી રાણા રાજસિંહ, વોહી સાહ દયાળ; વણે બંધાયો દેહરો, વણે બંધાઈ પાળ."

આ મંદિર નવ માળનું ગગનચુંબી બંધાવ્યું હતું. એની ધજાની છાયા ૧૨ માઈલ સુધી ઊડતી હતી; એમ કહેવાય છે. પાછળથી ઔરંગઝેબે આ કોઈ રાજશાહી કિલ્લો છે એમ ધારીને મંદિર તોડી નાખ્યું. આજે તો માત્ર એક માળ કાયમ રહ્યો છે ને બીજો માળ નવો બન્યો છે. તેમાં મૂળનાયક ચૌમુખી ઋષભદેવ ભગવાન બિરાજમાન છે. મેવાડની પંચતીર્થીમાં આ તીર્થની ગણના છે.

મંદિરમાં જે મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે તે બધી ઉપર એક જાતના લેખો છે, એ લેખ ઉપરથી જણાય છે કે– "સં. ૧૭૩૨ના વૈશાખ સુદિ ૭ ને ગુરુવારે મહારાણા રાજસિંહના રાજ્યમાં સંઘવી દયાળદાસે ચતુર્મુખપ્રાસાદ બંધાવ્યો અને તેની વિજયગચ્છીય શ્રીવિનયસાગરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી." આ લેખમાં દયાળશાહના પૂર્વજોની બે–ત્રણ પેઢીનો ઉલ્લેખ પણ છે.

દયાળશાહ ક્યાંના વતની હતા તે જાણવામાં આવ્યું નથી. પણ શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે તેઓ સંઘવી ગોત્રના સરૂપર્યા ઓશવાલ હતા. તેમના પૂર્વજો સીસોદિયા હતા, જેમણે જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો. એ પછી તેઓ ઓશવાલ જૈન તરીકે ઓળખાયા.

તેજાના પુત્ર ગજૂ અને તેના પુત્ર રાજૂને ચાર પુત્રો હતા. એ પૈકી દયાળશાહ સૌથી નાના હતા. દયાળશાહે આવું અદ્ભુત મંદિર બંધાવ્યું એની પાછળ એક વિચિત્ર ઘટનાએ ભાગ ભજવ્યો છે, જેનો ટૂંકમાં અહીં નિર્દેશ કરવો ઉપયુક્ત ગણાય.

એક રહસ્યપૂર્ણ ઘટના પ્રસંગે મહારાણાને જીવતા બચાવી લેવાથી દયાળશાહ રાણાની આગળ તરી આવ્યા અને ધીરે ધીરે વીરતાભર્યાં કાર્યોથી વિશ્વાસુ મંત્રી તરીકે નિમાયા. મંત્રી તરીકેની કારકીર્દિમાં પણ તેઓ તેજસ્વી નીવડયા ઔરંગઝેબે જે હિંદુ મંદિરો તોડી નાખ્યાં હતાં, તેનો બદલો તેમણે મસ્જિદો તોડીને લીધો હતો અને માળવામાંનાં બાદશાહી થાણાંની જગાએ મહારાણાનાં થાણાં સ્થાપી દીધાં હતાં. એ યુદ્ધની લૂંટમાંથી દયાળશાહ કેટલાંયે ઊંટ ભરીને સોનું ને સંપત્તિ લઈ આવ્યા જે તેમણે મહારાણાને ભેટ ધરી હતી.

આવી ઝળકતી કીર્તિ મેળવનાર દયાળશાહ ઉપર મહારાણાની પ્રસન્નતા સોળે કળાએ ખીલી ઊઠે એમાં નવાઈ નથી. વીર દયાળશાહની ધર્મભક્તિએ મહારાણા આગળ જે બોલ નાખ્યો તેના પરિણામે મહારાણાએ પહાડી ઉપર મંદિર બંધાવવાની પ્રસન્નતાપૂર્વક મંજૂરી આપી; જે પણ આ ઘટનાનું ઉજ્જવળ પ્રતીક બની રહ્યું છે.

સરોવરના કિનારા ઉપર અને દયાળશાહના મંદિરવાળી ટેકરી તેમજ રાજમહેલની ટેકરી વચ્ચે એક નવચોકી નામનું સ્થાન છે. આમાંની ત્રણ ચોકીઓ અને તોરણોમાંની કારીગરી દેલવાડાનાં સુંદર મંદિરોની કોરણીની યાદ આપી રહી છે. આ ચોકીમાં મેવાડના મહારાણાઓની પ્રશસ્તિરૂપે પચીસ સર્ગનું 'રાજપ્રશસ્તિ' નામે સંસ્કૃત કાવ્ય ઉત્કીર્ણ છે. આ કાવ્ય, શિલાઓ ઉપર મળી આવતા લેખોમાં સૌથી મોટો કાવ્યલેખ છે. આ પ્રશસ્તિમાં દયાળશાહની વીરતાનું વર્ણન પણ કરેલું છે.

તેરાપંથ મતની ઉત્પત્તિનું સ્થાન આ જ રાજનગર છે. શ્રીભિક્ખમસ્વામીએ અહીંથી જ પોતાના મતનો પ્રચાર કર્યો હતો.

અહીંથી રા માઈલ દૂર આવેલા કાંકરોલી ગામમાં જૈન મંદિરની મૂર્તિઓ થોડાં વર્ષો પહેલાં તોડી નાખી ગૂમ કરી દેવામાં આવી હતી; જે માત્ર ધર્મવિદ્વેષનું પરિણામ હતું.

૧૯૧. ચિતોડ

(કોઠા નંબર: ૩૬૩૫-૩૬૪૨)

ભારતની મૌલિક સંસ્કારસંપત્તિ સમા ચિતોડગઢનું નામ અને એ ભૂમિનું પ્રત્યેક રજકણ ગમે તેવા માનવીમાં નવી તાજગી બક્ષે એવું છે. ખરેખર, શૌર્ય અને સ્વમાનના સંસ્કારોની દાતા આ વીરભૂમિના નામથી કયો નર અજાણ્યો હશે ? 'कम्मे सूरा सो धम्मे सूरा' ની જૂની કહેવતને પણ ચરિતાર્થ કરતી આ ભૂમિએ જેમ શૌર્યમાં તેમ ભક્તિમાં પોતાની અજબ નામના નોંધાવી છે. એવી ભૂમિને ધર્મધોરી ઉદારચરિત્ર જૈનાચાર્યોએ પસંદ કરી પાદવિહારથી પુનિત બનાવી છે અને દાનશૂર જૈન શ્રેષ્ઠીઓએ પોતાની ખ્યાતિને ખાતર નહિ પણ પોતાના આત્મ-કલ્યાણની ભવ્ય ભાવનાનું જે પ્રગટીકરણ કર્યું છે તે અહીં બંધાવેલાં મંદિરોદ્વારા આપોઆપ જાજવલ્યમાન બન્યું છે. એનો ઇતિહાસ રોમાંચ ખડાં કરી દે એવો છે. અહીંના રાજકીય સંબંધોમાં પણ જૈનધર્મની છાપ અંકાયેલી જોવાય છે. જૈનો સાથે રાણાઓનો મીઠો સંબંધ હતો, એની ઇતિહાસ ગવાહી આપે છે.

અહીંનો કિલ્લો મૌર્યવંશી રાજા ચિત્રાંગદે બનાવ્યો હતો તેથી તેને ચિત્રકૂટ કહેવામાં આવે છે. વિક્રમની આઠમી શતાબ્દીમાં મેવાડના ગુહિલવંશી બાપા રાવલે રાજપૂતાના પર રાજ્ય કરનાર મૌર્યવંશના છેલ્લા રાજવી માનને મારીને આ કિલ્લો પોતાના અધિકારમાં લઈ પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી દીધો. વિક્રમની બારમી શતાબ્દીમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહે પરમારો પાસેથી માલવાનું રાજ્ય હસ્તગત કર્યું ત્યારે આ કિલ્લો પણ તેના અધિકારમાં આવ્યો. એ અધિકાર કુમારપાલના સમયમાં પણ ચાલુ હતો. 'પ્રબંધચિંતામણિ'માં ઉલ્લેખ છે કે-'કૃતજ્ઞ ચક્રવર્તી રાજા કુમારપાલે પોતાનું રક્ષણ કરનાર આલિગ નામના કુંભારને સાતસો ગામવાળો ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) નો પટ્ટો કરી આપ્યો હતો. તેના વંશજો કુંભાર હોવાથી શરમાતા હતા જે હજી સુધી 'સગરા' કહેવાય છે.' આ કથન કુમારપાલનો કિલ્લા ઉપર અધિકાર હોવાનું પ્રમાણ આપે છે. કુમારપાલ સં. ૧૨૧૬માં પરમાર્હત બન્યો તે પહેલાંના બે શિલાલેખો અહીંથી મળી આવ્યા છે. એક લેખ સં. ૧૨૦૭ નો છે. તેમાં સપાદલક્ષ (અજમેર રાજ્ય) ના રાજ

આનાક (આના, અર્ણોરાજ)ને જીતીને કુમારપાલ ચિતોડની શોભા જોવા સારુ આવ્યો ત્યારે ત્યાંના એક શિવમંદિરને એક ગામ ભેટ કર્યું હતું એવો ઉલ્લેખ છે.[1] બીજો લેખ ત્યાંથી જ મળ્યો છે, જે ઉદયપુરના વિક્ટોરિયા હૉલ નામના સંગ્રહાલયમાં છે. તેની મધ્યનો ભાગ ઘસાઈ ગયો છે અને તેમાં સંવત આપેલો નથી પણ આ લેખથી નક્કી થાય છે કે આ પ્રસિદ્ધ કિલ્લો કુમારપાલના અધિકારમાં હતો અને ત્યાં તેનો સૂબો રહેતો હતો, એ પછી કુમારપાલના ભત્રીજા અજયપાલને હરાવી મેવાડના રાજા સામંતસિંહે સં. ૧૨૩૧ ની આસપાસ આ કિલ્લા ઉપર પાછું ગુહિલવંશીઓનું રાજ્ય કાયમ કર્યું, એ સમયથી આજ સુધી જો કે વચ્ચે કેટલાંક વર્ષ આ રાજ્ય મુસલમાનોને આધીન રહ્યું હતું છતાં ગુહિલવંશી સિસોદિયાના અધિકારમાં જ ચાલ્યું આવે છે.

ચિતોડ સાથે જૈન સમાજનો સંબંધ પુરાણો અને તાણાવાણાની જેમ ગૂંથાયેલો છે. આ સંબંધ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરથીયે પ્રાચીન સમય સુધી લંબાય છે. સિદ્ધસેન દિવાકરનો સમય એકમતે વિક્રમની પહેલી શતાબ્દી મનાય છે જ્યારે બીજા મતે પાંચમી–છઠ્ઠી શતાબ્દી હોવાનો વિદ્વાનોએ નિર્ણય કર્યો છે. તેઓ વિદ્યાની સિદ્ધિ અર્થે આ ભૂમિમાં આવ્યા હતા. શ્રીહરિભદ્રસૂરિ જેમનો સમય કેટલાક વિદ્વાનો આઠમી–નવમી શતાબ્દી બતાવે છે તેમનું નિવાસસ્થાન કેટલોક કાળ ચિતોડ હતું એવો ઉલ્લેખ મળે છે. એ સમયે ચૈત્યવાસીઓ સામે એમણે ભારે ઘુજારો કર્યો હતો. બારમી શતાબ્દી સુધી અહીં ચૈત્યવાસી આચાર્યોની પ્રબલતા હતી. રાજાઓ એમનું સન્માન કરતા અને સગવડો આપતા. શ્રીજિનવલ્લભસૂરિએ એ સંબંધે પ્રબળ વિરોધ ઉઠાવ્યો અને તેમના ઉપદેશથી શ્રેષ્ઠી સાધારણે શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું વિધિચૈત્ય સં. ૧૧૬૭ માં નિર્માણ કર્યું. શ્રીજિનવલ્લભસૂરિએ 'અષ્ટસપ્તતિકા, સંઘપટ્ટક, ધર્મશિક્ષા' આદિ ગ્રંથો ચિતોડના મંદિરમાં ઉત્કીર્ણ કરાવ્યા હતા. શ્રીજિનવલ્લભસૂરિ અને તેમના પટ્ટધર શ્રીજિનદત્તસૂરિનો (સં. ૧૧૬૯) પદમહોત્સવ અહીં થયો હતો. સં. ૧૩૫૩ ના ફાગણ વદિ ૫ ના રોજ મહારાજા સમરસિંહના રામરાજ્યમાં ચિતોડના ચોરાસી મહોલ્લામાં જલયાત્રાપૂર્વક સ્થાનીય ૧૧ જૈન મંદિરોનાં છત્ર અને શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામી, શ્રીઆદિનાથ, શ્રીઅજિતનાથ અને શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીની પ્રતિમાઓ સ્થાપન કરી હતી. સં. ૧૩૩૫ ના ફાગણ સુદિ ૫ ના રોજ સકલ રાજ્ય ધુરાને ધારણ કરનારા યુવરાજ અમરસિંહના સાંનિધ્યથી શ્રીઆદિનાથ મંદિર પર ધ્વજારોપણ થયું હતું; એવી હકીકત 'ખરતરગચ્છ પટ્ટાવલી' નોંધે છે.

શ્રીઓઝાજી કહે છે કે, "મહારાણા તેજસિંહની પટરાણી જયતલ્લદેવી, જે સમરસિંહની માતા હતી, તેણે (વિ. સં. ૧૩૨૨ માં) ચિતોડ પર શ્યામ પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું હતું."[2]

પં. શ્રીપ્રતિષ્ઠાસોમે સં. ૧૫૨૪ માં રચેલા 'સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય' ઉપરથી જણાય છે કે, ઈડરનિવાસી વચ્છરાજનો બીજો પુત્ર શ્રેષ્ઠી વીસલ જે દેવકુલપાટક (દેલવાડા)માં રહેતો હતો અને શ્રીલાખા રાણાથી સંમાન્ય હતો, તેણે પંદરમા સૈકામાં ઉન્નત શિખરોથી સુશોભિત શ્રીશ્રેયાંસનાથ પ્રાસાદ ચિત્રકૂટ ગઢ પર બંધાવ્યો હતો.[3] વળી, શ્રેષ્ઠી ગુણરાજના પુત્ર બાલે પંદરમા સૈકામાં કીર્તિસ્તંભની પાસે જ ચારે તરફ દેવકુલિકાઓથી યુક્ત વિશાલ જિનચૈત્ય બંધાવી શ્રીસોમસુંદરસૂરિના હાથે ત્રણ પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.[4] આ સિવાય મહારાણા મોકલના સમયમાં તેમના મુખ્ય મંત્રી સરણપાલજીએ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખરચી ઘણાં જિનમંદિરો કરાવ્યાં હતાં. માંડવગઢના મહામંત્રી પેથડકુમારે જે ૮૪ જિનમંદિરો ઠેર ઠેર બંધાવ્યાં તેમાંનું એક ચિત્રકૂટમાં પણ બંધાવ્યું હતું.

શ્રીસોમપ્રભસૂરિએ અહીં બ્રાહ્મણોની સભામાં જય મેળવ્યો હતો અને શ્રીજિનભદ્રસૂરિએ ચિતોડ આદિ સ્થળોએ જિન મંદિરો આદિ બંધાવવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. સં. ૧૫૦૫ માં કુંભા રાણાના ભંડારી શ્રીવેલાકે પુરાણા ખંડિત મંદિરના સ્થાને શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું અષ્ટાપદ નામે ચૈત્ય બંધાવી તેની ખરતરગચ્છીય શ્રીજિનસેનસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. આ મંદિરને 'શૃંગારચોકી' કહે છે. આવું નામ શા કારણે પડ્યું હશે તે જાણવાનું રહે છે પણ તેનું ખરું નામ તો 'અષ્ટાપદાવતાર શાંતિજિનચૈત્ય' હતું.

---

૧. "Apigraphia Indica" Vol. II, P. 422, 424

૨. "રાજપૂતાનેકા ઈતિહાસ" પૃ. ૪૭૩.

૩. જુઓ: એજ કાવ્યનો સર્ગ: ૯, શ્લો. ૧૬, ૧૭.

૪. એજન: સર્ગ: ૯, શ્લો. ૭૦, ૭૧.

સં. ૧૫૮૭ માં શત્રુંજયનો સોળમો ઉદ્ધાર કરાવનાર બહાદુર બચ્છાવતોના વંશજ મંત્રીશ્વર કર્મચંદ્ર ચિતોડમાં રહેતા હતા. રાણા પ્રતાપના ભંડારી દાનવીર ભામાશાહનો મહેલ અહીં જ હતો.

સં. ૧૫૬૬ માં પં. શ્રીજયહેમરચિત અને સં. ૧૫૭૩ માં શ્રીહર્ષપ્રમોદના શિષ્ય ગયંદીએ રચેલી 'તીર્થમાલા'થી જણાય છે કે, સોળમી શતાબ્દીમાં અહીં ૩૨ જિન મંદિરો હતાં; જેમાં તપા, ખરતર, અંચલ, નાણાવાલ, ચિત્રવાલ, પૂર્ણિમા, મલધારી વગેરે ગચ્છોનાં અલગ અલગ જિનચૈત્યો શોભી રહ્યાં હતાં. સોળમા સૈકાની આ 'તીર્થમાલા'માં મંદિરોની નોંધ આ પ્રકારે તારવી શકાય છે:

૧ શ્રીશ્રેયાંસનાથ મંદિર, ૨ શ્રીઈશ્વર શ્રેષ્ઠીએ બંધાવેલું શ્રીઆદિનાથ મંદિર, ૩ શ્રીસોમચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું મંદિર, ૪ ચૌમુખ ચંદ્રપ્રભ જિન મંદિર, ૫ શ્રીઆદિનાથ મંદિર, ૬ શ્રેષ્ઠી આકાએ બંધાવેલું શ્રીપાર્શ્વનાથ મંદિર, ૭ શ્રીસુમતિનાથ મંદિર, ૮ શ્રીવીરવિહાર ચૈત્ય ૬૦ પગથિયાંવાળું, જેના વિશે શ્રીચારિત્રરત્નગણિએ 'ચિત્રકૂટીય મહાવીરપ્રાસાદ પ્રશસ્તિ' રચી છે, જે 'રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી'ના જર્નલમાં સર ભાંડારકરે સને ૧૯૦૮ માં પ્રગટ કરી છે. તેમાં આ મંદિરના નિર્માતા ઈડરનિવાસી શેઠ ગુણરાજનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે. 'સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય' અનુસાર આ મંદિર ગુણરાજના પુત્ર બાલાએ બંધાવેલું હતું:—

" श्रीचित्रकूटनाम्नि द्रङ्गे रङ्गेण तुङ्गजिनचैत्यम् । दुर्गस्योपरि परिवृतममितः श्रीदेवकुलिकाभिः ॥

श्रीगुणराजस्य सुतः सुतनुः सुकृती कृती च बालाह्वः । कारितवान् श्रीकीर्तिस्तम्भतटे श्रीमतां मुकुटः ॥ "

(—સર્ગ : ૯, શ્લોક : ૭૦, ૭૧)

પ્રશસ્તિ અનુસાર આ મંદિરની દક્ષિણ દિશામાં બંધાયેલું મંદિર પોરવાડ કુમારપાલ શેઠે બંધાવ્યું અને ઉત્તર દિશાનું મંદિર શેઠ તેજપાલના પુત્ર ભામાએ બંધાવ્યું છે. ૯ દોશી રતનાએ બંધાવેલું શ્રીપાર્શ્વ જિનમંદિર અને તેની સાથે શેઠ કર્મસીએ બંધાવેલું શ્રીસુપાર્શ્વ જિનમંદિર, ૧૦ સાત મજલાવાળો જૈન કીર્તિસ્તંભ, ૧૧ શ્રીપુનાસુત-રચિત પાર્શ્વ જિનમંદિર, જેનું નિર્માણ જિનદાસ શાહે કરાવ્યું હતું. 'મધ્ય ભારતકે જૈન સ્મારક'માં ઉલ્લેખ છે કે, અહીંના શ્યામ પાર્શ્વનાથનું મંદિર સં. ૧૩૩૫ માં રાવલ તેજસિંહની ધર્મપત્ની જૈતલદેવીએ કરાવ્યું અને તેના પુત્ર રાવલ કુમારસિંહે એ માટે ભૂમિ અર્પણ કરી. ૧૨ શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીનું મંદિર, ૧૩ શ્રીઆદિનાથનું મંદિર, ૧૪ શ્રીમલધારગચ્છીય શ્રીચંદ્રપ્રભ જિનમંદિર, ૧૬ શ્રીશાંતિનાથનું ખરતરવસહી મંદિર, ૧૭ સાત ફણાવાળા શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર, જેમાં સત્તરિસયપટ્ટ અને શત્રુંજય તેમજ ગિરનારના પટ્ટો છે. ૧૮ બરહરડિયા ધનરાજે બંધાવેલું શ્રીસુમતિ જિનમંદિર, ૧૯ ડાગા જિનદત્તે બંધાવેલું શાંતિ જિનમંદિર, ૨૦ શ્રીશાંતિનાથનું લોલાવસહી મંદિર, ૨૧ નાગોરીકારિત શ્રીમુનિસુવ્રત મંદિર, ૨૨ અંચલગચ્છીય શ્રીશીતલ જિનમંદિર, ૨૩ નાણાવાલગચ્છીય શ્રીમુનિસુવ્રત જિનમંદિર, ૨૪ પલ્લીવાલગચ્છીય શ્રીસીમંધર જિનમંદિર, ૨૫ ચિત્રવાલગચ્છીય શ્રીપાર્શ્વ જિનમંદિર, ૨૬ પૂર્ણિમાગચ્છીય શ્રીસુમતિ જિનમંદિર, ૨૭ માલવીઓનું ચૌમુખી આદિ જનમંદિર, જેમાં શત્રુંજય, ગિરનાર અને અષ્ટાપદની રચના છે. ૨૮ શ્રીમુનિસુવ્રત જિનમંદિર, તેની સામે ગુફામાં કીર્તિધર, સુકોશલ મુનિ, ત્રણ ગોમુખોથી વહેતો જલકુંડ, નજીકમાં કુંભા રાણાનો કીર્તિસ્તંભ, કુંભેશ્વર વગેરે છે. ૨૯ શ્રીવેલા શેઠે બંધાવેલું શ્રીશાંતિ જિનમંદિર, ૩૦ શ્રીઅજિતજિનનું સરણાવસહી, ૩૧ શ્રેષ્ઠી ડુંગરે બંધાવેલું શ્રીશાંતિ જિનમંદિર અને ૩૨ શ્રીસંભવ જિનમંદિર બંધાયેલાં છે.

આ રીતે વિક્રમની પાંચમી શતાબ્દીથી લઈને સોળમી શતાબ્દી સુધી અહીંના જૈનોએ વિસ્તારેલી કીર્તિવેલનો ગૌરવશાળી ઇતિહાસ જૈનોના કેંદ્રધામ સ્વરૂપ જણાઈ આવે છે. અલબત્ત, વિક્રમની ચૌદમી શતાબ્દીમાં આક્રમણથી કંઈક ક્ષતિ પહોંચી હતી. પંદરમી સદીમાં તો જૈનોએ એ જાહોજલાલી પાછી મેળવી લીધી પણ એ તો હોલવાતા દીવાનો છેલ્લો ચમકારો જ હોય એમ જણાય છે. છેવટે સમ્રાટ અકબરના સમયમાં એટલે સત્તરમી સદીમાં ચિતોડે પોતાનું પ્રાચીન ગૌરવ ખોયું, ફરી પાછું હાથ ન આવ્યું; માત્ર એની યશસ્વી કારકીર્દિ ગવાતી રહી.

ઉપર્યુક્ત ૩૨ મંદિરોમાંથી અત્યારે માત્ર ગણ્યાંગાંઠ્યાં મંદિરો જ બચી રહ્યાં છે. બાકીનાં નષ્ટ થઈ ચૂક્યાં છે. ઓગણીસમી સદીમાં બે ત્રણ મંદિરો બીજાં બન્યાં છે. એક પ્રાચીન જિન મંદિરમાં તો દેવીની મૂર્તિ પૂજાઈ રહી છે.

ગઢની નીચે નગરમાં પાછલા સમયમાં કેટલાંક જિનમંદિરો બન્યાં છે, તેમાં ત્રણ વિદ્યમાન છે. (૧) ટંકશાળની પાસે શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી, (૨) છીપાના મહોલ્લામાં ત્રીજે માળે શ્રીપદ્મપ્રભજિનનું અને (૩) જૂના બજાર

ટીંગોંકા મંદિર પાસે શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું છે. પં. ગૌરીશંકર ઓઝાજીના કથન મુજબ નગરમાં પ્રવેશ કરતાં પૂલમાં પણ જૈન મંદિરોના કેટલાયે પથ્થરો લાગેલા જોવાય છે.

ચિતોડ ગઢ જંકશનથી કિલ્લા સુધી પાકી સડક બાંધેલી છે. સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર ચિતોડ નગર છે. ગંભીરી નામની નદી અહીંના પ્રાચીન ગૌરવનું ગીત ગાતી વહી રહી છે.

ચિતોડનો કિલ્લો સમુદ્રની સપાટીથી ૧૮૫૦ ફીટ ઊંચી, ૩ા માઈલ લાંબી અને અનુમાનથી ાા માઈલ પહોળી ઉત્તર–દક્ષિણ સ્થિત પહાડી પર બનેલો છે. "ગઢ તો ચિતોડ ગઢ ઔર સબ ગઢૈયા"નું બિરુદ પામેલો આ કિલ્લો આજે ખખડી ગયો છે. તળેટીથી કિલ્લાની ઊંચાઈ ૫૦૦ ફીટ છે, પહાડ પર સમતલ ભૂમિ હોવાથી અહીં કેટલાયે કુંડો, તળાવો, મંદિરો અને મહેલો વગેરે બંધાયેલા છે. પહેલાં આ ગઢ ઉપર સારી આબાદી હતી પરંતુ અત્યારે તો પહાડીના પશ્ચિમી ખૂણા ઉપર લગભગ ૨૦૦ ઘર વિદ્યમાન છે, બાકી બધાં મકાનો પડી ગયાં છે. આ કિલ્લામાં કેટલીયે ઈમારતો આજે પણ એ ગૌરવશાળી અતીતકાળની પવિત્ર સ્મૃતિમાં ઊભી છે. આજે અહીં પાંચ જૈન મંદિરો ઊભાં છે. (૧) શ્રીમહાવીરસ્વામીનું ઘૂમટબંધી મંદિર, (૨) શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર, (૩) સતવીસ દેવરી નામે ઓળખાતું શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર અને (૪) ગોમુખી પાસે શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર તેમજ (૫) શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધાબાબંધી મંદિર છે. આ મંદિરો અને બીજા અવશેષો ઉપર જરા દૃષ્ટિ ફેરવી લઈએ :

રામપોળમાંથી આગળ જતાં જૂના રાજમહેલની પાસે ઉત્તર તરફ એક નાનું કળાયુક્ત મંદિર છે જેને લોકો 'શૃંગાર ચોરી' ના નામે ઓળખે છે. મંદિરની ચોતરફ મૂર્તિઓ ભરચક છે. ખરેખર, શૃંગારચોરી એ ચિતોડગઢના સૌંદર્યનું ઉત્તમ પ્રતીક છે. મધ્યમાં એક નાની વેદી ઉપર ચાર થાંભલાવાળી છત્રી છે અને મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાન છે. નજર પડતાં જ આંખ ઠરી જાય એવું મૂર્તિવિધાન છે. સં. ૧૨૩૨ માં બંધાયેલું આ સુંદર સ્થાપત્ય સં. ૧૩૬૦ માં ચિતોડની લૂંટ વખતે ખંડિત થયું, તેનો જીર્ણોદ્ધાર મહારાણા કુંભાના ખજાનચી વેલાકે સં. ૧૫૦૫ માં કરાવ્યો અને તેની પ્રતિષ્ઠા શ્રીજિનસેનસૂરિએ કરી એમ ત્યાંના શિલાલેખથી જણાય છે

બડીપોળ પાસે જૈન મંદિરોનાં કેટલાંક અવશેષો છે. એમાં 'સતવીસ દેવરી' નામે ઓળખાતું વિશાળ જૈન મંદિર બાવન જિનાલયવાળું છે. કહેવાય છે કે આમાં ૨૭ ભગ્ન મંદિરોનાં ખંડિયેરો પડ્યાં છે, તેથી તેનું નામ 'સતવીસ દેવરી' પડ્યું છે, આમાં જ ત્રણ મંદિરોનો આચાર્ય શ્રીવિજયનીતિસૂરિજીએ જીર્ણોદ્ધાર કરાવી સં. ૧૯૯૮ ના માઘ સુદિ ૨ ના દિવસે પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે. આમાં કેટલીક મૂર્તિઓ અને પરિકરો પડ્યાં છે. એક પરિકરનો લેખ મળ્યો છે તેના ઉપર સંવત નથી, પરંતુ–"ચૈત્રવાલગચ્છના પ્રતાપી આચાર્ય ભુવનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય, જેમણે પોતાની વિદ્વત્તા અને સહૃદયતાથી ગૂર્જરેશ્વર અને મેવાડના રાજાઓ તેમજ પ્રજાને રંજિત કરી કેટલાયે રાજવીઓથી સમ્માનિત બન્યા હતા, તેમના ઉપદેશથી વર્મનસિંહે સીમંધરસ્વામી અને યુગમંધરસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરાવી"–એવો ઉલ્લેખ છે. સં. ૧૪૬૯, સં. ૧૫૦૫, સં. ૧૫૧૦, સં. ૧૫૧૩, સં. ૧૫૩૬ ના લેખો મળી આવે છે, જેમાં બધી મૂર્તિઓને શ્વેતાંબર આચાર્યોએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી છે.

આગળ મીરાંબાઈનું મંદિર આવે છે. રાણા ફતેસિંહજીએ આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે. આ મંદિર ભવ્ય અને વિશાળ છે, તેના ઉપર ડબ્બલ આમલસારની સુંદર ગોઠવણી છે, શિખરના ભાગમાં એક મંગળચૈત્ય નજરે પડે છે. ડાબી અને જમણી બાજુના દેવો ઉપરની છાજલીમાં અને તોરણમાં આલેખેલી જિનમૂર્તિઓ તેમજ ચોકમાં જમણી બાજુના મંદિરની પાછલી દીવાલમાં પંચતીર્થી મૂર્તિ જોઈ આ મંદિર અસલના વખતમાં જૈન મંદિર હશે અથવા જૈન મંદિરના પથ્થરો કામે લગાડ્યા હશે એમ જણાઈ આવે છે.

એથી આગળ મોકલ રાણાનું મંદિર છે, જેને સમિધેશ્વરનું મંદિર પણ કહે છે. ભોજરાજે બંધાવેલું ત્રિભુવન નારાયણનું મંદિર આ કે બીજું એ જાણવાનું રહે છે. મોકલ રાણાએ તો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હશે. આ મંદિરમાં સં. ૧૨૦૭ નો કુમારપાલનો લેખ છે જેનો નિર્દેશ અગાઉ કર્યો છે. આ મંદિરના પાછલા ભાગમાં જૈન મૂર્તિઓ કોરેલી છે. જેમાં એક મૂર્તિના હાથમાં મુહપત્તિ છે. મંદિરની બહાર ડાબી બાજુએ દીવાલમાં તીર્થંકર ભગવાનને અભિષેક કરાવતા હોય એવા કળશ સાથેના ઇંદ્રોની આલેખનાપૂર્વકની જિનમૂર્તિ છે. એ જ દીવાલ ઉપર કંઈક આગળ એક જૈનાચાર્યની મૂર્તિ કોરેલી છે. તેમના હાથમાં મુહપત્તિ છે, ડાબા હાથમાં પુસ્તક છે, સામે સ્થાપનાચાર્ય છે. તેની સામે

સાધુ, શ્રાવક, શ્રાવિકા ઉપદેશ સાંભળી રહ્યા હોય એવો ઘટનાપ્રસંગ આલેખેલો છે, તેથી આગળ એક બીજા જૈનાચાર્યની મૂર્તિ કોરેલી છે, તેમની સામે ઠવણી છે, સામે બેઠેલા રાજવી ઉપદેશ શ્રવણ કરી રહ્યા છે. એથી આગળ એક રાજા ગુરુવંદના નિમિત્તે મોટા આડંબર સાથે વાજિંત્રાદિ પૂર્વક સંઘ સાથે આવી રહ્યો હોય એવું સૂચન કરતો પ્રસંગ આલેખેલો છે, એથી આગળ મુકુટધારી ઈંદ્ર જિનેશ્વર ભગવાનને અભિષેક માટે ખોળામાં ધરીને બેઠા હોય એવો ભાવ આલેખ્યો છે, એક સ્થળે એક જૈનાચાર્ય બગલમાં ઓઘો અને હાથમાં મુહપત્તિ લઈને ઊભા હોય એવી આકૃતિ બતાવી છે. આ બધા પ્રસંગોમાં મોટે ભાગે જિનેશ્વરના કલ્યાણક ભાવોની આલેખના સ્પષ્ટ વરતાય છે. મંદિરની ભિટ્ટ ઉપર ગજથર નરથર વગેરેની રચના સાથે આ ભાવો આલેખ્યા છે. આ ઉપરથી આ મંદિરનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઈ આવે છે.

આગળ સતીઓનું મંદિર છે. દરવાજા ઉપર ૬૧ શ્લોકનો સંસ્કૃત ભાષામાં પદ્યમય શિલાલેખ સં. ૧૩૩૧ ના અષાડ સુદિ ૧૩ ના પુષ્ય નક્ષત્રમાં લખેલો છે. લખનાર સજ્જન નામે છે.

ગોમુખ કુંડ પાસે મહારાણા રાયમલના સમયનું નાનું જૈન મંદિર છે. તેમાં સુકોશલ મુનિની ગુફા છે. કુંડ ઉપર જતાં પ્રથમ ધર્મશાળા જેવું મકાન આવે છે. તેમાં વચ્ચે આદિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજે છે. તેના ઉપર કનડી ભાષાનો લેખ છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે આ મૂર્તિ દક્ષિણ પ્રદેશમાંથી આવી હશે. જમણી બાજુએ કીર્તિધર મુનિ અને તેમની જમણી બાજુએ પ્રાકૃતમાં લેખ છે. ડાબી બાજુએ સુકોશલ મુનિ ધ્યાનમગ્ન બેઠા છે. તેમની ડાબી બાજુએ માતા વ્યાઘ્રીનો જીવ ઉપસર્ગ કરી રહ્યો હોય એમ બતાવ્યું છે. એ બધી મૂર્તિઓ ઉપર નામો કોતરેલાં છે. એકંદરે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને કનડી ભાષાના લેખો જોવાય છે. સંસ્કૃતના લેખમાં ' वि. सं १४०८ श्रीजिनभद्रसूरि ' એવું લખેલું વંચાય છે. આ જ મંદિરમાં શ્રીઆદિનાથના પરિકરનો લેખ આ પ્રમાણે છે:—

" संवत् ॥ १४ मार्ग सुदि ३ श्रीचैत्रपुरीयगच्छे श्रीबुडागणि भर्तृपुरमहादुर्गे श्रीगुहिलपुत्र वि........हार श्रीवडादेव आदिजिन-वामांगदक्षिणाभिमुखद्वारगुफायां कलि श्रुतदेवीनां चतु........लानां चतुर्णां विनायकानां पादुकाघटितसहकारसहिता श्रीदेवी चितोड़री मूर्ति श्रीभर्तृगच्छीयमहाप्रभावक श्रीआम्रदेवसूरिभिः........श्री सा० सामासु सा. हरपालेन श्रेयसे पुण्योपार्जना.... ...व्यश्रीयते ॥ "

'ભર્તૃગચ્છીય શ્રીઆમ્રદેવસૂરિએ જે મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી તે મૂર્તિ શ્રીહરપાલે બનાવી' એટલો અર્થ તો સ્પષ્ટ છે, બાકીની વિગત અને સાલ–મિતિ વગેરે સમજાતું નથી.

ગઢ ઉપર સાત માળનો જૈન કીર્તિસ્તંભ વિક્રમના ચૌદમામા સૈકા નિર્માણ થયો હોય એમ જણાય છે. શ્રીઆદિનાથના સ્મારક તરીકે આ બંધાવેલો છે. તીર્થંકરોની નાની મોટી મૂર્તિઓ સ્તંભ પર ચોમેર કોતરેલી છે. ઘાટમાં વિખ્યાત જયસ્તંભના જેવો જ, મૂળથી છેક ટોચ સુધી સુંદર શિલ્પખચિત આ સ્તંભ જૈન શિલ્પકળાનો ઉજ્જવળ નમૂનો છે. એની ઊંચાઈ ૮૦ ફીટ અને મૂળની તેમજ ટોચની પહોળાઈ અનુક્રમે ૩૦ અને ૧૫ ફીટ છે. કીર્તિસ્તંભની છત વીજળી પડવાથી તૂટી ગઈ ત્યારે મહારાણા શ્રીફતેસિંહજીએ એંસી હજાર રૂપિયા ખર્ચીને એનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે.

આ કીર્તિસ્તંભની બાજુમાં જ શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું મંદિર છે. એનો જીર્ણોદ્ધાર મહારાણા કુંભાના સમયમાં સં. ૧૪૯૪ માં ઓશવાલ મહાજન ગુણરાજના પુત્ર બાલાએ કરાવ્યો હતો, જેનો ઉલ્લેખ અગાઉ કરવામાં આવ્યો છે. હમણાં થોડાં વર્ષો પહેલાં જ તેનો ફરીથી જીર્ણોદ્ધાર કરાવવામાં આવ્યો છે.

૧૯૨. કરેડા

(કોઠા નંબર : ૩૬૪૫)

ઉદયપુર–ચિતોડ રેલ્વેના કરેડા સ્ટેશનથી ૦॥। માઈલ દૂર કરેડા નામે ગામ છે. શિલાલેખમાં આનું ' કરહેડા ' નામ મળે છે. આ ગામના ઉલ્લેખવાળા અહીંના જૈનમંદિરનો એક શિલાલેખ આ પ્રમાણે છે:–

" सं १३२६ वर्षे चैत्र व(व)दि १५ सोमेऽद्येह महाराजकुलश्रीचाचिगदेवेन करहेडाग्रामे श्रीपार्श्वनाथाय पूजार्थं । सोमपर्वणि स (न?)द्वलमण्डपिकायां उदकपू....(र्वं दत्तं)द्र.... ॥ "

સં. ૧૩૨૬ ના ચૈત્ર વદિ અમાવાસ્યા અને સોમવારે—સોમવતી અમાવાસ્યાના પર્વ દિવસે અહીં મહારાવલ શ્રીચાચિગદેવે કરહેડા—કરેડા ગામના શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પૂજા માટે નડૂલ (નાડોલ)ની માંડવીમાંથી-જકાતખાતામાંથી અમુક રકમ ઉદકની અંજલિ મૂકવાપૂર્વક અર્પણ કરી છે. (બાકીનો થોડોક ભાગ ઘસાયેલા અક્ષરોના કારણે વંચાતો નથી.)

અહીં ૧ જૈન ધર્મશાળા છે અને શ્વેત પાષાણનું સૌધશિખરી બાવન જિનાલય મંદિર પ્રાચીન બાંધણીનું નજરે પડે છે. મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, ચોકીઓ, ભમતીની દેરીઓ, વિશાળ સભામંડપ, શૃંગારચોકી અને શિખર સાથેની રચનાવાળું છે. મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની શ્યામવર્ણી મૂર્તિ બિરાજમાન છે. તેના ઉપર સં. ૧૬૫૬નો લેખ છે. આ મૂર્તિ જીર્ણોદ્ધાર પ્રસંગે પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી હશે. લોકોના કહેવા પ્રમાણે મૂળનાયક ભગવાનની સામેના એક ભાગમાં એવું છિદ્ર મૂકવામાં આવેલું જેથી પોષ સુદિ ૧૦ ના દિવસે સૂર્યનાં બિંબ એ પ્રતિમા ઉપર પડી શકે, પરંતુ જીર્ણોદ્ધાર સમયે એ તરફની ભીંત ઊંચી ચણી લેવામાં આવતાં હવે એ પ્રકાશ પડતો નથી.

અહીંની દેવકુલિકાઓની એક બારશાખમાંથી મળેલો એક લેખ શ્રીપૂરણચંદજી નાહરે આ પ્રકારે નોંધ્યો છેઃ—

"संवत् १०३९ [व]र्षे श्रीसंडेरकगच्छे श्रीयशोभद्रसूरिसंताने श्रीश्यामाचार्या........प्र० भ० श्रीयशोभद्रसूरिभिः श्रीपार्श्वनाथबिंबं प्रतिष्ठितं....पूर्वचंद्रेण कारितं ॥"

આ શિલાલેખ બતાવે છે કે શ્રીયશોભદ્રસૂરિએ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આથી આ દેવકુલિકાઓ કરતાં આ મંદિર વધુ પ્રાચીન હોવાનું અને એથીયે પુરાણું આ ગામ હશે એવું અનુમાન સહેજે નીકળે છે.

વળી, ભમતીની એક દેરીની મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૩૦૩ ના ચૈત્ર વદિ ૪ ને સોમવારનો લેખ છે, બીજી મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૩૪૧ ના જેઠ સુદિ ૧૫ ને રવિવારનો લેખ છે અને ત્રીજી મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૪૯૬ ના જેઠ ૩ ને બુધવારનો લેખ છે. આ મંદિરનો સભામંડપ મેવાડનાં બીજાં મંદિરો કરતાં એની વિશાળતાથી અલગ તરી આવે છે. આ મંડપની બંને બાજુએ નાના મંડપોવાળાં બે દેરાસરો બનેલાં છે, તેમના એક મંડપમાં અરબી ભાષાનો લેખ જોવાય છે, જે પાછળથી કોઈએ લગાવી દીધો હોય એમ લાગે છે. સભામંડપના થાંભલાંઓમાં સાંકળથી લટકતા ઘંટની આકૃતિઓ બનેલી હોવાથી લોકોમાં એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે આ મંદિરને બંધાવવામાં કોઈ વણજારાએ સારો ફાળો આપ્યો હશે. વસ્તુતઃ આવી આકૃતિઓ તો શિલ્પસ્થાપત્યનો એક પ્રકાર છે. દક્ષિણનાં વૈષ્ણવ મંદિરોમાં આવો શિલ્પપ્રકાર આજે પણ જોવા મળે છે.

સભામંડપના ઉપરના ભાગમાં એક મસ્જિદની આકૃતિ બનેલી છે. એ વિશે કહેવાય છે કે, જ્યારે અકબર બાદશાહ અહીં આવ્યો ત્યારે તેણે આવી આકૃતિ બનાવરાવી, જેથી મુસ્લિમો આવા સુંદર મંદિરનો નાશ ન કરે. આ હકીકતમાં તથ્યાંશ ન હોય તોય એટલું નક્કી છે કે, મુસ્લિમ સત્તા વખતે આ મંદિરને બચાવી રાખવા માટે મંદિરના જીર્ણોદ્ધાર સમયે આવો આકાર ઊભો કરવામાં આવ્યો હશે. કેમકે આવા આકારો તો કેટલાંયે જૈન મંદિરોમાં ઉપર્યુક્ત હેતુથી જ ઊભા કરવામાં આવેલા જોવાય છે.

'ગુર્વાવલી'માં ઉલ્લેખ છેઃ 'श्रीपार्श्वः करहेडके' અર્થાત્—મંત્રીશ્વર પેથડકુમારે કરહેડામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર બંધાવ્યું.

'સુકૃતસાગર' નામના ગ્રંથમાંથી ઉલ્લેખ મળે છે કે—"માંડવગઢના મહામંત્રી પેથડકુમારના પુત્ર ઝાંઝણકુમાર મોટા સંઘ સાથે તીર્થયાત્રાએ નીકળ્યા. શ્રીધર્મઘોષ આદિ અનેક સૂરિપુંગવો સંઘમાં સાથે જ હતા સંઘ અનેક સ્થળોની યાત્રા કરતો ચિતોડ આવ્યો. ચિતોડનાં અનેક જિનમંદિરોનાં દર્શન કરી સંઘ કરહેડા આવ્યો. અહીં ઉપસર્ગ હરનારી સુંદર શ્યામવર્ણી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિનાં દર્શન કર્યાં. સંઘપતિને તિલક કરવામાં આવ્યું તે પછી સૂરિજીએ ઉપદેશ આપતાં સંઘપતિએ અહીંના નાના જિનમંદિરના જીર્ણોદ્ધારનો આરંભ કરાવ્યો. એ પ્રાચીન મંદિર ઉપર મંત્રીશ્વરે સાત માળનું ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું":—

"तच्चैत्यमन्तरे क्षिप्त्वा पादाक्रान्तोदकहस्तः । प्रासादः सप्तभूमोऽङ्गमण्डपादियुतोऽरचि ॥"

આ હકીકતથી જણાય છે કે મંત્રીશ્વર પેથડકુમારે બંધાવેલા મંદિરને ઝાંઝણે સાત માળનું કરાવ્યું હશે; પરંતુ હાલમાં આ સાત માળના મંદિરનો અહીં પત્તો નથી. ઉપર્યુક્ત મંદિર તો સં. ૧૦૩૯ પહેલાંનું છે, જ્યારે

પેથડ અને ઝાંઝણવાળું મંદિર ચૌદમા સૈકાનું છે. સંભવ છે કે પેથડ-ઝાંઝણવાળું મંદિર તૂટતાં અસલના પ્રાચીન મંદિરને બચાવવા મસ્જિદનો આકાર ઊભો કરી દેવાયો હશે અને તેથી જ તે પ્રાચીન મંદિર બચી શક્યું લાગે છે. અહીં અનેક ખંડિયેરો પડેલાં છે. તેમાંથી શોધ કરવામાં આવે તો એ મંદિરના અવશેષો જડી આવે.

૧૯૩. બડોદા

(કોઠા નંબર : ૩૮૩૦)

તલોદથી ૧૦૦ માઈલ દૂર બડોદા નામનું પ્રાચીન ગામ છે. આનાં મેઘપુરપાટણ અને વટપદ્ર આદિ પ્રાચીન નામો જૈન ગ્રંથોમાંથી જાણવા મળે છે. આ ગામની ચારે બાજુએ લગભગ ૧ાા કોશ સુધી પથરાયેલાં પ્રાચીન ખંડિયેરો જોવાય છે. આજે અહીં ૧૦૦ જૈન શ્વેતાંબરોની વસ્તી છે, ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ જૈન મંદિર છે.

ઊંચી બેઠક પર આવેલા વિશાળ જિનાલયને ચારે બાજુએ ચાર શિખરો વિદ્યમાન છે. સં. ૧૧૯૫ લગભગમાં આ મંદિર બંધાયેલું છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૧ાા હાથ ઊંચી શ્વેતવર્ણી પ્રતિમા છે. તેના પબાસનની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૫૭૩ માં શ્રીજિનેન્દ્રસૂરિએ અને મૂળનાયક મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૯૦૪ માં શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ કરેલી છે. પૂર્વ–પશ્ચિમ તરફ આવેલાં દેરાસરોમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની ૧ા હાથ ઊંચી પ્રતિમાઓ વિરાજમાન છે.

મંડપમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની ૩ હાથ ઊંચી શ્વેતવર્ણી પ્રતિમા છે, જેના ઉપર સં. ૧૩૫૯ ના મહા સુદિ ૧૨ ને ગુરુવારનો લેખ છે. આ પ્રતિમા અહીંથી ૪ ફર્લાંગ દૂર આવેલા એક પીપળાના ઝાડની પાસેથી મળી આવી હતી. આ જ મંડપમાં ૧ ચોવીશ જિનકલ્યાણક પટ્ટ અને ૧ વીશ વિહરમાન જિનપટ્ટક છે. તેમાંના પહેલા પટ્ટ ઉપર સં. ૧૩૬૪ ના વૈશાખ સુદિ ૫ નો લેખ વિદ્યમાન છે. મંદિરમાં બધી મળીને પાષાણની ૩૧ અને ધાતુની ૨ પ્રતિમાઓ છે. મંદિર જીર્ણદશામાં છે. આ જિનાલયના પાછલા ભાગમાં એક જૂનો ઉપાશ્રય છે.

અહીં શેઠ મનજી ચૂનીલાલના ઘરના એક ગોખલામાં ધાતુની મૂર્તિઓ ૨, પાષાણની નાની ૨ પ્રતિમાઓ, સિદ્ધચક્રના ૩ ગટ્ટાઓ અને સ્ફટિકની મૂર્તિ ૧ દર્શનીય પ્રતિમા છે.

અહીંથી ૪ ફર્લાંગ દૂર એક પીપળ વૃક્ષની નીચેના ચોતરા ઉપર બે દેવકુલિકાઓ છે, જેમાં શ્યામ પાષાણના કેશરિયાજીના બે પગલાંઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. કહેવાય છે કે, ધૂલેવામાં શ્રીકેશરિયાજીની જે મૂર્તિ છે તે અહીંથી પ્રગટ થઈને ધૂલેવામાં સં. ૯૦૯ માં પ્રગટ થઈ હતી, જે મૂર્તિ કેશરિયાજી તીર્થમાં મૂળનાયક રૂપે પૂજાય છે.

વાગડ પ્રાંતમાં આ ગામ કેશરિયાજી તીર્થ જેટલું પવિત્ર ગણાય છે.

૧૯૪. પુનાલી

(કોઠા નંબર : ૩૮૩૨)

તલોદ સ્ટેશનથી ૧૦૦ માઈલ દૂર પુનાલી નામનું પ્રાચીન ગામ વાગડદેશના ડુંગરપુર રાજ્યમાં આવેલું છે. અહીં ૧૦૦ શ્વેતાંબર જૈનોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ જૈન મંદિર છે.

શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૧૦૦ લગભગમાં બંધાવેલું પ્રાચીન છે. મૂળનાયકની ૧ હાથ ઊંચી શ્યામવર્ણી પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૬૫૭નો લેખ છે. આ મૂર્તિ જીર્ણોદ્ધાર સમયે પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી છે.

૧૯૫. ડુંગરપુર

(કોઠા નંબર : ૩૮૪૩-૩૮૪૬)

તલોદ સ્ટેશનથી ૭૫ માઈલ દૂર ડુંગરપુર શહેર આવેલું છે. ધનમાતા પહાડની ત્રિકોણ વિશાલ જમીન ઉપર ડુંગરપુર રાજ્યની રાજધાનીનું આ ડુંગરપુર શહેર વસેલું છે. આને ગિરિપુર પણ કહે છે. ધનમાતા પહાડના ઉપરથી શહેરની ચારે બાજુએ મજબૂત કોટ બાંધેલો છે. આ કોટ, પાસેના થાણા ગામમાં રહેતા મંત્રી શાલાશાહ જૈન ઓશવાલે વિક્રમના સોળમા સૈકામાં બંધાવ્યો છે. શાલાશાહ ડુંગરપુરના રાજવી ગોપીનાથ અને સોમદાસના સમયમાં મુખ્ય મંત્રી હતા.[1] તેમણે ઉપદ્રવી ભીલો ઉપર વિજય મેળવી નામાંકિત પરાક્રમી તરીકે ઈતિહાસમાં ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી છે. તેમની વીરતાની ખ્યાતિ સાથે ધાર્મિકતાની કીર્તિ પણ તેમણે અહીં તેમજ બીજે સ્થળે બંધાવેલાં જૈન મંદિરોથી પ્રગટ થાય છે.[2]

શાલાશાહના સમયમાં ૭૦૦ જૈનોનાં ઘરો અહીં આબાદ હતાં. એમને મારી નાખવામાં આવ્યા પછી જૈન વસ્તી ઉચાળો ભરીને ચાલી ગઈ. એ પછી જૈનો અહીં આવીને વસ્યા એમ કહેવાય છે. આજે અહીં ૪૦૦ જૈન શ્વેતાંબરોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય, ૨ ધર્મશાળા અને ૪ જૈન મંદિરો વિદ્યમાન છે.

૧. ઘાટી પર જૂના મહોલ્લામાં મંત્રી શાલાશાહે બંધાવેલું બાવન જિનાલય મંદિર શિખરબંધી છે. આમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૧।। ફૂટ ઊંચી પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરેલી છે. મૂળનાયકની આસપાસ ધાતુનું પરિકર છે. મંદિરમાં ૫૦ પાષાણની અને ૨૯ ધાતુની મૂર્તિઓ છે. કહેવાય છે કે, આ મંદિરમાં એક ભોંયરું હતું જે ઠેઠ રાજમહેલ સુધી લાંબું હતું. આ ભોંયરા વાટે મહારાણી હમેશાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના દર્શનાર્થે આવતી હતી. આ ભોંયરું આજે બંધ છે.

૨. ઉપર્યુક્ત મંદિરના પાછલા ભાગમાં શિખરબંધી શ્રીમહાવીર ભગવાનનું મંદિર છે. મૂળનાયકની શ્યામવર્ણી પ્રતિમા ૨ ફીટ ઊંચી છે અને સં. ૧૯૧૫ માં તેની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે. આ મંદિરના દ્વારમાં મંગલમૂર્તિ ઉપર આ પ્રકારે લેખ કોતરેલો છે:—

"सं० १४८० वर्षे पूर्णिमापक्षे श्रीहेमचंद्रसूरिशिष्य श्रीलक्ष्मीचंद्रसूरि[णा] श्रीमहावीरप्रासाद[ः] कारापिता(तः) गुरुश्रेयोर्थे ॥ "

૩. અહીંના માણેકચોકમાં આવેલું ત્રીજું સૌધશિખરી વિશાળ મંદિર બાવન જિનાલયવાળું છે. અહીંના નિવાસી વીસા હુંબડજ્ઞાતીય શ્વેતાંબર જૈન શેઠ શામળદાસ દાબડાએ સં. ૧૫૨૬ માં બંધાવ્યું છે. કહેવાય છે કે, આ મંદિરમાં પહેલાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની વિશાળકાય ધાતુપ્રતિમા બિરાજમાન હતી પરંતુ મુસલમાનોએ સુવર્ણના લોભથી એ મૂર્તિને ગળાવી નાખી. એ પછી શ્વેતવર્ણી શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની ૨।। હાથ ઊંચી પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી. તેનું પરિકર ધાતુનું છે, જેમાં ચોવીશ તીર્થંકર મૂર્તિઓ અને ૨ કાઉસગ્ગિયા પ્રતિમાઓ કોરેલી છે. આ પરિકર સં. ૧૫૨૯ માં પ્રતિષ્ઠિત કર્યાનો તેના ઉપર લેખ છે. મંદિરની અને બાવન દેવકુલિકાઓની મૂર્તિઓ ગણતાં પાષાણની ૭૨ અને ધાતુની ૩૩ પ્રતિમાઓ વિદ્યમાન છે. એ સિવાય કેટલાક પાષાણ અને ધાતુના પટ્ટો છે. ૧ ગૌતમસ્વામીની મૂર્તિ અને ૧ સ્ફટિકની મૂર્તિ પણ છે. મોટા ભાગની પ્રતિમાઓ ઉપર સં. ૧૮૯૯ ના લેખો છે.

૪. ફોજના વડલામાં ચોથું શિખરબંધી મંદિર શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું છે. મૂળનાયકની શ્વેતવર્ણી પ્રતિમા ૧।। હાથ ઊંચી છે અને તેના ઉપર સં. ૧૯૦૮ નો લેખ છે.

---

૧. 'જૈન સત્ય પ્રકાશ' વર્ષ : ૫, અંક : ૧૦ અને પં. ઓઝાજી કૃત 'ડુંગરપુર રાજ્યકા ઇતિહાસ' પૃ. ૫૮, ૬૬.

૨. તેમણે ડુંગરપુરના આંતરી ગામમાં શ્રીશાંતિનાથનું જિનાલય બંધાવેલું છે, જે તેમના કીર્તિકલાપમાં કીર્તિસ્તંભ રૂપે વિદ્યમાન છે. તેમાં સં. ૧૫૨૫ નો લેખ ઉત્કીર્ણ છે; જેમાં તેમના વંશનું વિશદ વર્ણન કરેલું છે. વળી, ચૂંડાવાડાના પાલ અને ડુંગરપુરની વચ્ચે થાણા ગામમાં, જ્યાં તેઓ નિવાસ કરતા હતા, ત્યાં એક વિશાળ મંદિર બંધાવવું શરૂ કર્યું હતું, જે અધૂરું બનેલું પડ્યું છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે, આ મંદિર બાંધવાની શરૂઆત કર્યા પછી તરત જ શાલાશાહ સ્વર્ગસ્થ થયા હશે, જેથી એ મંદિર અડધું બનેલું પડી રહ્યું. એ સિવાય અચલગઢ (આબુ)ના મંદિરમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની ૧૨૦ મણની ધાતુપ્રતિમા જે તેમણે અને તેમના ભાઈએ ભરાવીને પધરાવ્યાનો સં. ૧૫૬૮ નો લેખ તેમાં કોતરેલો છે.

૧૯૬. કેસરિયાજી

(કોઠા નંબર : ૩૮૪૯-૩૮૫૦)

ઉદયપુરથી દક્ષિણ દિશામાં ૪૦ માઈલ દૂર આવેલા પહાડી પ્રદેશમાં 'ધૂલેવ' નામે ગામ છે. પ્રાચીન વર્ણનકારો ધૂલેવને ખગ્ગદેશમાં આવેલું કહે છે. તેથી તેની ખગ્ગાચલ તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ છે. આસપાસનો પર્વત ખગ્ગ-ખડ્ગ નામે ખ્યાત હશે એમ લાગે છે. બિહામણા જંગલમાર્ગમાં યાત્રીઓ માટે રાજ્ય તરફથી નવ ચોકીઓ મૂકવામાં આવેલી છે, જેમાં તીર-કામઠાં ધારી ભીલો યાત્રીની સાથે રહે છે. આથી લૂંટાવાનો ભય રહેતો નથી, માર્ગમાં આવતાં ગામો પૈકી કાયા, બારાપાલ અને ટિટ્ટી ગામમાં મહારાણાએ ધર્મશાળાઓ બંધાવેલી છે. ધૂલેવ ગામમાં ચાર વિશાળ જૈન ધર્મશાળાઓ છે. અને ૨ જૈન મંદિરો છે.

૧. બજારમાં સુંદર નકશીવાળું ભવ્ય બાવન જિનાલય મંદિર આવેલું છે. નગારખાનામાં પ્રવેશ કરતાં જ બહારના પ્રદક્ષિણાના ચોકમાં એક બીજો દરવાજો આવે છે. તેની બંને બાજુએ પથ્થરના હાથીઓ ઊભા છે. બહારના ગોખલાઓમાં બ્રહ્મા અને શિવની મૂર્તિઓ પાછળથી બેસાડી દેવામાં આવી છે. અહીંથી દશેક પગથિયાં ચડતાં મંડપમાં શ્રીમરુદેવી માતાની હસ્તિઆરૂઢ મૂર્તિનાં દર્શન થાય છે.

આખુંયે મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, નવચોકી, સભામંડપ, ભમતીની બાવન દેવકુલિકાઓ, શૃંગારચોકી, શિખર અને કોટબંધી રચનાવાળું છે. મૂળગભારામાં મૂળનાયક શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની ૩ ફીટ ઊંચી શ્યામવર્ણી તેજસ્વી પ્રતિમા બિરાજમાન છે. આ મૂર્તિની ચમત્કારિતાની ખ્યાતિને લીધે શ્વેતાંબર કે દિગંબર, બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય, ભીલ કે બીજી વર્ણના લોકો પણ અહીં દર્શનાર્થે આવે છે. ભીલો આ ભગવાનને 'કાળાદેવ' નામે પોતાના ઇષ્ટદેવ તરીકે માને છે. એ લોકો ભગવાનના નવણનો એવો પ્રતાપ અનુભવે છે કે એ નવણનો એક છાંટો લીધા પછી જીવ જાય તો પણ જૂઠું બોલતા નથી. શ્રીતેજવિજયજીએ રચેલા 'કેસરિયાજીના રાસ'માં આ મૂર્તિના ચમત્કાર વિશે વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે. આ મૂર્તિ પર પુષ્કળ પ્રમાણમાં કેસર ચડતું હોવાથી એ 'કેસરિયાજી'ના નામે ઓળખાય છે.

મૂળનાયકની મૂર્તિ વિશે એમ કહેવાય છે કે, આ પ્રતિમા પહેલાં ઉજ્જૈનમાં હતી. ત્યાંથી વાગડદેશના બડોદા ગામમાં આવી[1] અને ત્યાંથી ધૂલેવ ગામમાં લાવવામાં આવી. આ પ્રતિમા અહીં ક્યારે આવી એની સાલ જાણવામાં આવી નથી પણ 'ઈંપીરિયલ ગેઝેટિયર'ના વર્ણન મુજબ આ મૂર્તિ તેરમા સૈકાના અંતમાં લાવવામાં આવી હશે.[2]

આ મૂર્તિ ખૂબ પ્રાચીન હોવાથી કેટલીયે જગાએ ખાડાઓ પડી ગયેલા હતા તેથી લેપ કરાવેલો છે. મૂર્તિ ઉપરનું પરિકર પ્રાચીન છે. તેમાં બંને બાજુએ બે ઇંદ્રો, બે કાઉસગ્ગિયા જિનપ્રતિમાઓ, અને મૂર્તિની નીચેના ભાગમાં નાની આકૃતિઓ છે, જેને નવગ્રહ કહે છે. વળી હાથી, સિંહ, દેવી વગેરેની આકૃતિઓ અને તેની નીચે વૃષભોની વચ્ચે દેવી વગેરેના આકારો કોતરેલા છે. ગૂઢમંડપના ગોખલાઓમાં પણ મૂર્તિઓ પધરાવેલી છે.

એમ કહેવાય છે કે, અસલ આ મંદિર ઈંટોનું બનેલું હતું. તે તૂટી જતાં તેના જીર્ણોદ્ધાર રૂપે સૂર્યવંશી મહારાણા મોકલ જ્યારે ચિતોડની રાજગાદીએ (ચૌદમી સદીમાં) હતા ત્યારે આ મંદિર પથ્થરનું બનાવવામાં આવ્યું. સામાન્ય રીતે તપાગચ્છાચાર્ય શ્રીજગચ્ચંદ્રસૂરિના સમયમાં જ તેમના પ્રબળ પુરુષાર્થથી મેવાડના રાણાઓ જૈનો સાથે નિકટ સંબંધમાં આવ્યાની ઇતિહાસ સાખ પૂરે છે.

આ મંદિરમાંથી મળી આવેલા ત્રણ શિલાલેખો ઉપરથી 'ઇંડિયન એંટીક્વેરી'માં જણાવ્યું છે કે, આ મંદિરનો ચૌદમી અને પંદરમી શતાબ્દીમાં જીર્ણોદ્ધાર થયો.[3] સભામંડપની ભીંત પર ઉત્કીર્ણ સં. ૧૪૩૧ નો શિલાલેખ આ પ્રકારે વંચાય છે:—

---

૧. બડોદાનું પુરાતન મંદિર આજે તો ભૂમિશાયી છે. તેના પથ્થરોથી બનાવેલો એક ચબૂતરો વડલા હેઠળ આજે હયાત છે.

૨. × × × It is said to have been brought from Gujarat towords the end of the thirteenth century. × × × .—"The Imperial Gezeteer of India." Vol. XXI (New edition 1908) P. 16.

૩. It is difficult to determine the age of this building, but three inscriptions mention that it was repaired in the fourteenth and fifteenth century.—"Indian Antiquary." Vol. I.

"श्रीकायावासवासीता केवलावदाग नमो क्षमाग्रत(?) आदिनाथ(थं) प्रणमति–विक्रमादित्यसंवत् १४३१ वर्षे वैशाख सुदि अक्षयतिथौ बुधदिने चादीना धुरांल ××× ॥"

આ સિવાય સં. ૧૪૩૮, સં. ૧૫૧૯ ના લેખો પણ મળે છે. એક શિલાલેખથી જણાય છે કે, વિ સં. ૧૬૮૫ ના ભાદરવા વદિ ૫ ને સોમવારના દિવસે મંદિરનો મધ્ય ભાગ બની ચૂક્યો હતો. એ પછી મંદિરનાં પગથિયાં ચડતાં જે શ્રીમરુદેવી માતાની મૂર્તિ શ્વેતાંબરીય દૃષ્ટિ મુજબ મૂકવામાં આવી છે તેની પાસે જ સં. ૧૬૮૮ માં સ્થાપન કરેલાં ઉપાધ્યાય શ્રીભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્ર નામના ગુરુશિષ્યનાં ચરણયુગલોની સ્થાપના કર્યાના તે પર શિલાલેખો મૌજુદ છે.

નવચોકીનો ભાગ સં. ૧૮૪૩ માં શ્રીજિનભક્તિસૂરિ અને શ્રીજિનલાભસૂરિના ઉપદેશથી બંધાવાયો છે એ સબંધી લેખો પણ મળે છે. નવચોકીના મંડપના દક્ષિણ કિનારા ઉપર પાષાણનો એક નાનો સ્તંભ ઊભો છે. તેની ચારે તરફ તેમજ ઉપર નીચે નાના નાના ગોખલાઓ બનેલા છે. લોકો આને મસ્જિદનો આકાર માને છે. મુસ્લિમ સત્તા વખતે આ મંદિરના રક્ષણ માટે આવો આકાર ઊભો કરવામાં આવ્યો હોય તો આશ્ચર્ય જેવું નથી.

આ નવચોકીમાંથી સભામંડપમાં જવા માટે ત્રીજું પ્રવેશદ્વાર છે. ગર્ભગૃહ ઉપર ધ્વજા–દંડસહિત વિશાળ શિખર છે અને સભામંડપ, નવચોકી તેમજ બહારની શૃંગારચોકી ઉપર ઘૂમટો છે. મંદિરની ત્રણે બાજુએ દેવકુલિકાઓની હારમાળા ઊભી છે, જેમાં પ્રત્યેકના મધ્યમાં મંડપ સહિત એકેક દેરી બનેલી જોવાય છે. આ દેવકુલિકાઓની પંક્તિના મધ્યમાં બનેલાં મંડપવાળાં ત્રણ મંદિરોને અહીંના લોકો શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું મંદિર કહે છે પરંતુ શિલાલેખો અને અંદરની મૂર્તિના લેખો આને શ્રીઋષભદેવનું મંદિર હોવાનું જણાવે છે. આ દેવકુલિકાઓ અને ગર્ભગૃહના અંતરાલમાં અંદરનો પ્રદક્ષિણાપથ છે. આ બધી દેરીઓ પાછળથી બનેલી છે.

પં. શ્રીગૌરીશંકર ઓઝા જણાવે છે કે–"આ મંદિરના ખેલામંડપમાં તીર્થંકરોની ૨૨ મૂર્તિઓ અને દેવકુલિકાઓમાં ૫૪ મૂર્તિઓ વિરાજમાન છે. દેવકુલિકાઓમાં વિ. સં. ૧૭૫૬ માં બનેલી શ્રીવિજયસાગરસૂરિની મૂર્તિ પણ છે. પશ્ચિમની દેવકુલિકાઓમાંથી એકમાં અનુમાનથી ૯ ફીટ ઊંચું પથ્થરનું એક મંદિર જેવું બનેલું છે, જેના પર તીર્થંકરોની ઘણીયે નાની નાની મૂર્તિઓ ખોદેલી છે, આને લોકો 'ગિરનારજીનું બિંબ' કહે છે. ઉપર્યુક્ત ૭૬ મૂર્તિઓમાંથી ૧૪ મૂર્તિઓ પર લેખ નથી, લેખવાળી મૂર્તિઓમાંથી ૩૮ દિગંબર સંપ્રદાયની અને ૧૧ શ્વેતાંબરોની છે................................લેખવાળી મૂર્તિઓ વિ. સં. ૧૬૧૧ થી ૧૮૬૩ સુધીની છે."[૪]

આ ઉપરથી સહેજે અનુમાન નીકળે છે કે, ચૌદમા સૈકા લગભગમાં જીર્ણોદ્ધાર કરેલા આ મંદિરમાં શ્વેતાંબર આચાર્યોએ જીર્ણોદ્ધાર અને પ્રતિષ્ઠા કરાવેલાં છે જ્યારે દિગંબર મૂર્તિઓ કોઈ પ્રસંગે પાછળથી પધરાવવામાં આવી છે, જેમાં મોટે ભાગે લેખવાળી મૂર્તિઓને પસંદ કરવામાં આવી છે.

મંદિરમાં શ્વેતાંબર વિધિ મુજબ સ્વર્ગસ્થ શ્રીફતેસિંહજી મહારાણાએ પોતાના તરફથી સવા લાખ રૂપિયાની આંગી ચડાવી હતી. મહારાણાઓએ આ મંદિર પ્રત્યે પરંપરાગત ભક્તિ બતાવેલી છે અને જ્યારે તેઓ મંદિરના દર્શનાર્થે આવે છે ત્યારે તેઓ મંદિરના બીજા દ્વારથી પ્રવેશ કરતા નથી પરંતુ બહારના પ્રદક્ષિણાપથમાં બનેલા નાના દ્વારથી જ પ્રવેશ કરે છે. મંદિરનો હાલનો બધો વહીવટ એક જૈન કમિટિના હાથમાં છે.

૨. બહારના ભાગમાં આવેલા શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ ભગવાનના દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૮૦૧ માં શ્રીસુમતિચંદ્ર મહારાજે કરાવ્યાનો લેખ તેમાં મૌજુદ છે.

સં. ૧૮૬૦ માં રચાયેલી એક 'લાવણી' પરથી આ મંદિરનો કોટ એ સમયે બંધાવાયો હશે એમ લાગે છે:—

"देवल तो मजबूत बन्या है, उपर इंडा सोनेका । आंलुं दोलुं कोट बनाया, सब संगीन बंद चूनेका ॥"

આ બધા પુરાવાઓ ઉપરથી નિ:સંદેહ આ શ્વેતાંબર તીર્થ હોવા છતાં સૌ કોઈના માટે વંદનીય તીર્થ બનેલું છે.

---

૪. 'मेवाडराज्यका इतिहास' भा० १ पृ० ४३.

પંજાબ અને સિંધની મંદિરાવલી

પંજાબ અને સિંધ પ્રાંતનો સંબંધ ઘણી વખત એકાધિકાર હેઠળ રહ્યો છે અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ પણ બંને પ્રાંતોએ સંસ્કારોની ઘણી આપ–લે કરી છે. એ રીતે જોતાં બંને પ્રાંતોમાં થયેલા જૈનધર્મના પ્રચાર અને ધર્મસ્થાનોનું આછું દર્શન કરી લઈએ. આજે આ બંને પ્રદેશોનો મોટો ભાગ પાકીસ્તાનની હકુમત હેઠળ છે.

પંજાબમાંથી મળેલાં જૈનધર્મનાં પ્રાચીન અવશેષો એમ પ્રગટ કરે છે કે, ભિન્ન ભિન્ન સમયે જૈનધર્મનાં કેંદ્ર ભિન્ન ભિન્ન હતાં. જેમ કે : તક્ષશિલા, સિંહપુર, પાર્વતિકા (પબ્બઈયા), નગરકોટ (કાંગડા), લાભપુર (લાહોર) વગેરે. એનો અર્થ એવો નથી કે જૈનધર્મ તે તે સમયે તે તે કેંદ્રો સુધી મર્યાદિત હતો. તેના અનુયાયીઓ બીજા સ્થળોમાં પણ જોવાય છે. પોતાની સંખ્યાની અપેક્ષાએ તેમની સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ ખૂબ ઊંચી હોવાનું પણ જણાય છે.

પ્રાચીન કાળથી તક્ષશિલા જૈનધર્મનું કેંદ્ર હતું. ભગવાન ઋષભદેવ અને તેમના પુત્ર બાહુબલિનો સંબંધ તક્ષશિલા સાથે હોવાની નોંધ જૈનોના આગમગ્રંથો આપે છે.[1]

ભગવાન ઋષભદેવે ભરતને અયોધ્યાનો પ્રદેશ અને બાહુબલિને બહલી (ગંધાર) દેશનું રાજ્ય સોંપી દીક્ષા લીધી હતી. બહલી (પૂર્વ ગંધાર)ની રાજધાનીનું નગર તક્ષશિલા હતું.

તક્ષશિલા સમગ્ર ભારતનું પ્રસિદ્ધ વિદ્યાકેંદ્ર હતું. વિખ્યાત વૈયાકરણ પાણિનિ અને વિશ્રુત વૈદ્યરાજ જીવકે અહીંની વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કર્યો હતો.

ભગવાન ઋષભદેવે તક્ષશિલાની ભૂમિને પોતાના પાદવિહારથી પવિત્ર કરી હતી, તેથી તેમના સ્મરણરૂપે તેમના ચરણચિહ્ન ઉપર બાહુબલિએ 'ધર્મચક્ર' તીર્થની સ્થાપના કરી હતી. વિવિધતીર્થકલ્પ'માં ઉલ્લેખ છે કે:—

'तक्षशिलायां बाहुबलिविनिर्मितं धर्मचक्रम् ॥" (પૃ૦ ૭૫)

'મહાનિશીથસૂત્ર' અનુસાર આ ધર્મચક્રતીર્થ ચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરનું ધામ હતું. તક્ષશિલાનું બીજું નામ 'ધર્મ-ચક્ર ભૂમિ'થી પણ ખ્યાત હતું. એ સમયથી આ ભૂમિ જૈનધર્મનું કેંદ્ર હતી.

એ પછીના સમયમાં આ સ્થાન વિશે જાણવાને કશું સાધન મળતું નથી પરંતુ જૈનોના 'છેદ' સૂત્રોથી જણાય છે કે, સાધુઓને દુષ્કાળ, વિરુદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ અને બીજી કોઈ અપરિહાર્ય આપત્તિના સમયે પંજાબ અને સિંધમાં જવું પડે તો ત્યાંથી પાછા આવવું જોઈએ. કેમકે ત્યાંના લોકોમાં ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો વિચાર હોતો નથી અને પાખંડી સાધુઓનો ત્યાં નિવાસ છે. જૈન સાધુઓ થૂણા (સ્થાણુતીર્થ) સુધી વિહાર કરી શકતા હતા. થૂણા દેશ અયોધ્યાની પશ્ચિમે હતો. સરસ્વતી અને ઘાઘરા નદી વચ્ચેનો કુરુક્ષેત્રનો એ પ્રદેશ હતો.

એ પછી ઇતિહાસકાળમાં સમ્રાટ અશોક તક્ષશિલાનો સૂબો હતો. તેમનો પુત્ર કુણાલ પણ તેમની સાથે જ રહેતો હતો. સમ્રાટ સંપ્રતિએ તેમના પિતા કુણાલના શ્રેય માટે તક્ષશિલામાં જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું, જે 'કુણાલસ્તૂપ' નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું.

સમ્રાટ સંપ્રતિના સમયે જૈન સાધુઓના વિહારની મર્યાદાઓ વિસ્તરી હતી તેમાં આ પ્રદેશો પણ સમાઈ જતા

---

૧. 'બૃહત્ કલ્પસૂત્ર' ગાથાઃ ૧૭૭૪; 'આવશ્યકચૂર્ણિ' પૃ૦ ૧૬૨; 'આવશ્યકનિર્યુક્તિ' પૃ૦ ૩૨૨.

હશે એમ લાગે છે; કેમકે એ પછી જૈનાચાર્યોએ આ પ્રદેશમાં વિહાર કર્યાનાં પ્રમાણો મળી આવે છે.

આર્ય કાલકસૂરિ સિંધ અમે પંજાબ સુધી વિચર્યા હતા. ભાવડારગચ્છના શ્રાવકો આર્ય કાલકસૂરિ અને તેમની પરંપરાના આચાર્યોના ઉપાસક હતા. ઉચ્ચાનગર પંજાબમાં હતું, જેના નામ ઉપરથી અસ્તિત્વમાં આવેલી ઉચ્ચાનાગરી શાખાના આચાર્યો આ પ્રદેશમાં વિહરતા હતા. આર્ય શાંતિ શ્રેણિકના શિષ્યો ઉચ્ચાનગરની આસપાસ વિહરતા હોવાની નોંધ મળે છે. વાચકપુંગવ શ્રીઉમાસ્વાતિ મહારાજ ઉચ્ચાનાગરી શાખાના શ્રુતધર હતા. તેમણે તક્ષશિલાના વિશ્વવિદ્યાલયની અધ્યયન પરિપાટીને ધ્યાનમાં રાખીને જ 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર'ની રચના કરી હોય એવી સંભાવના છે.

વિ. સં. ૧૦૮માં શત્રુંજય તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવનાર મધુમતી (મહુવા)ના શ્રેષ્ઠી જાવડિશાહે ભગવાન ઋષભદેવની મૂર્તિ તક્ષશિલામાંથી મેળવીને શત્રુંજય તીર્થમાં મૂળનાયક તરીકે સ્થાપન કરી હતી. 'પ્રભાવકચરિત'ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે બીજા-ત્રીજા સૈકામાં તક્ષશિલામાં ૫૦૦ જિનચૈત્ય વિદ્યમાન હતાં અને જૈનસંઘ મોટી સંખ્યામાં વિદ્યમાન હતો. એવા સમૃદ્ધ નગરમાં ફેલાયેલા મહામારીના રોગને શ્રીમાનદેવસૂરિ (વિ. સં. ૨૬૧ : સ્વર્ગવાસ)એ નાડોલ (મારવાડ)થી 'લઘુશાંતિ'નો પાઠ મોકલી ત્યાંનો ઉપદ્રવ શાંત કર્યો હતો. આ ઉપદ્રવની શાંતિ થયા પછી ત્રીજા વર્ષે તુરુષ્કોએ તક્ષશિલાનો ભંગ કર્યો.[2]

આ તુરુષ્કો વિશે ઇતિહાસથી એમ જાણવા મળે છે કે, સેસેનિયન રાજા અર્દશીરે હિંદ ઉપર ચઢાઈ કરીને સિંધ સુધીનો પ્રદેશ કબજે કર્યો હતો. સંભવ છે કે, એ જ રાજાએ તક્ષશિલાનો પણ નાશ કર્યો હોય અને અહીં વસતા જૈનો આ ધ્વંસ પહેલાં થયેલી કોઈ ધમાલના કારણે અહીંથી પૂર્વ પંજાબમાં જઈને વસ્યા હોવા જોઈએ. પં. કલ્યાણવિજયજી ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ ઉપરથી એવું અનુમાન તારવે છે કે-'ઓશવાલ જાતિ તક્ષશિલા વગેરે પશ્ચિમના નગરોથી નીકળેલ જૈન સંઘમાંથી ઊતરી આવી છે. એ જાતિની કેટલીક ખાસિયતો અને શાકદ્વીપી બ્રાહ્મણો (સેવકો)નો સંબંધ જોતાં પણ ઓશવાલોના પૂર્વ પુરુષો હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમ દિશામાંથી આવ્યા હશે એમ ખુશીથી કહી શકાય.'[3]

આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે તક્ષશિલાના નાશ પછી અહીંથી જૈનોની લાગવગ ઓછી થતાં જૈનોનાં ચૈત્યો અને તીર્થો ઉપર બૌદ્ધ લોકોએ પોતાની સત્તા જમાવી દીધી. છઠ્ઠા સૈકામાં અહીં આવેલા ચીની યાત્રી હુએનત્સંગે એવી નોંધ લીધી છે કે, આ ધર્મચક્ર તીર્થ બૌદ્ધોના તાબામાં હતું, જેને લોકો 'ચંદ્રપ્રભ બોધિસત્ત્વનું તીર્થ' કહેતા હતા. વસ્તુતઃ જૈનોના ચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરનું ધર્મચક્રતીર્થ જ પાછળથી બોધિસત્ત્વને નામે બૌદ્ધ તીર્થ બની ગયું.

આ હકીકત દંતકથા માત્ર નથી પણ તેનાં પુરાતાત્ત્વિક પ્રમાણો પણ હાલમાં જ મળી આવ્યાં છે. તક્ષશિલાના સિરકપ નગરના ખોદકામમાં (G) 'જી' (F) 'એફ' બ્લોકોમાંથી જૂની પદ્ધતિનાં જૈન ચૈત્યો અને જિનમૂર્તિઓ મળી આવી છે. એ ઉપરથી અસલના જૈનોના તીર્થ તરીકેની સાબિતી હવે વિદ્વાનોને માન્ય થતી જાય છે.

શ્રીઅભયદેવસૂરિના કથન મુજબ સૌવીર દેશ સિંધુ નદીની પાસે હતો, તેથી તે સિંધુ-સૌવીર કહેવાતો હતો. આ પ્રદેશની રાજધાનીનું નગર વીતભયપુરપત્તન હતું. ભગવાન મહાવીરના સમકાલીન રાજા ઉદાયનના રાજકાળ પછી આ નગર કુદરતી આપત્તિને ભોગ બન્યું હતું. એનું બીજું નામ કુંભારપ્રક્ષેપ હતું. કુંભારપ્રક્ષેપ સિણવલ્લીની અંતર્ગત હતું.[4] કેટલાક વિદ્વાનોએ દોરેલાં અનુમાનો ઉપરથી મોહેન્-જો-દારોનો પ્રદેશ વીતભયપુરપત્તન હોય એમ જણાય છે. મોહેન-જો-દારોના ખોદકામમાંથી એક પતરા ઉપર ઉત્કીર્ણ સર્પફણાયુક્ત શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની આકૃતિ મળી આવી છે.

આચાર્ય હરિગુપ્તસૂરિએ પવ્વઈયા પાર્વતિકા (સંભવતઃ હડપ્પા) નગરીમાં હૂણપતિ તોરમાણને ઉપદેશ આપી જૈનધર્મનો ઉપાસક બનાવ્યો હતો. આ૦ અભયચંદ્રસૂરિ અને તેમના શિષ્ય આ૦ અમલચંદ્રસૂરિના હાથે શ્રાવક સિદ્ધરાજના વંશ જ કુડલક અને કુમારે કાંગડામાં ભગવાન આદિનાથની પ્રતિષ્ઠા (નવમી સદીમાં?) કરાવી હતી.

---

૨. 'પ્રભાવકચરિત'માં 'માનદેવસૂરિ પ્રબંધ'

૩. 'પ્રભાવકચરિત' ભાષાંતરમાં 'પ્રબંધપર્યાલોચન' પૃ૦ ૭૩.

૪. શ્રીજગદીશચંદ્ર જૈનઃ 'ભારતકે પ્રાચીન જૈન તીર્થ' પૃ૦ ૪૮.

કાંગડામાંથી મળી આવેલાં જૈન મંદિરોનાં અવશેષો અને શિલાલેખો તેની પ્રાચીન સ્થિતિ ઉપર વાસ્તવિક પ્રકાશ પાથરે છે. પંદરમી–સોળમી શતાબ્દી સુધી અહીંનાં જૈન મંદિરો બરાબર હયાત હતાં. તે પછી તેનો ધ્વંસ થયેલો છે.

ખરતરગચ્છના આ૦ શ્રીજિનદત્તસૂરિએ પંજાબમાં વિહાર કર્યો હતો પણ તેમને થયેલા કડવા અનુભવ પછી તેમણે પોતાના શિષ્યોને ઉચ્ચાનગર, મુલતાન, લાહોર, દિલ્હી અને અજમેરમાં ચોમાસુ કરવાની મનાઈ કરી હતી. ખરતરગચ્છીય ઉપાધ્યાય શ્રીજયસાગરગણિ સં. ૧૪૮૪ માં જૈન સંઘ સાથે પંજાબનાં વિવિધ સ્થાનોમાં ફર્યા હતા. તેમણે કાંગડા તીર્થની યાત્રા કરી એ વિશે 'વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી'માં એમણે વર્ણન કર્યું છે.

સત્તરમા સૈકામાં જગદ્‌ગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂરિના આદેશથી તેમના શિષ્ય–પ્રશિષ્યો પંજાબમાં આવ્યા હતા. ઉપાધ્યાય શ્રીશાંતિચંદ્રના ઉપદેશથી લાહોરમાં અકબરે ઈદના દિવસે હિંસા ન કરવાનું ફરમાન બહાર પાડ્યું હતું. મંત્રી કર્મચંદ્રની વિનતિથી આ૦ જિનચંદ્રસૂરિ લાહોર પધાર્યા હતા, જેમણે અકબર પાસેથી ખંભાતના અખાતમાં એક વર્ષ માટે જીવરક્ષાનું ફરમાન મેળવી લીધું હતું. વા૦ માનસિંહને સૂરિપદ અહીં આપવામાં આવ્યું હતું અને શ્રીહીરવિજયસૂરિના નામે અષાઢ ચોમાસીના સપ્તાહની અમારિનું ફરમાન તેમણે મેળવ્યું હતું. ઉપાધ્યાય જયસોમે લાહોરમાં રહીને જ 'કર્મચંદ્રપ્રબંધ'ની રચના કરી હતી. ઉપાધ્યાય સમયસુંદરે લાહોરમાં 'અષ્ટલક્ષી' નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો હતો. ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્રે લાહોરમાં સમ્રાટ અકબર પાસેથી શ્રીસંઘને ઉપાશ્રય અને દેરાસર માટે જમીન અપાવી હતી. તેમણે સમ્રાટ જહાંગીરની કન્યાની શાંતિ નિમિત્તે લાહોરમાં શાંતિસ્નાત્ર ભણાવ્યું હતું, શત્રુંજયનો કર માફ કરાવ્યો હતો, ઉનામાં શ્રીહીરવિજયસૂરિના સમાધિસ્થાન માટે જમીન અપાવી હતી અને શેઠ દુર્જનશલ્ય પાસે લાહોરમાં શાંતિજિનનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. આ ઉપાધ્યાયે લાહોર, કાશ્મીર, પીરપંજાળ અને રત્નપંજાળ સુધી પોતાનો વિહાર લંબાવ્યો હતો.

શ્રીવિજયસેનસૂરિ સમ્રાટ અકબરન વિનતિથી લાહોર પધાર્યા હતા. અહીં તેમણે શ્રીભાનુચંદ્રને ગણિપદ આપ્યું હતું.

એ પછી લોંકામતના મુનિઓ, સ્થાનકમાર્ગી સાધુઓ, પંજાબ સંપ્રદાય અને અજીવમત પંજાબમાં પ્રસર્યો હતો. શ્રીબુટેરાયજી મહારાજા દુલવામાં, શ્રીમૂલચંદજી ગણિ સિયાલકોટમાં, શ્રીવૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજ રામનગરમાં અને શ્રીઆત્મારામજી મહારાજ પંજાબની ભૂમિમાં જ જન્મ્યા હતા.

શ્રીબુટેરાયજી મહારાજે પંજાબમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યો, જેના પરિણામે ગુજરાનવાલા સિયાલકોટ, પતિયાલા, પપનાખા, રામનગર, હોશિયારપુર અને પરૂસરમાં જૈનમંદિરો બંધાવી પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

શ્રીઆત્મારામજી મહારાજ, આ૦ વિજયકમલસૂરિ, મુનિ ચંદનવિજયજી અને આ૦ શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિએ પંજાબમાં જૈનધર્મને સ્થિર કરવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો છે. શ્રીદર્શનવિજયજી (ત્રિપુટી)એ મેરઠ જિલ્લો અને મુજફ્ફરપુર જિલ્લામાં સં. ૧૯૮૯ માં અઢી હજાર નવા જૈનો બનાવી જિનાલયોની સ્થાપના કરાવી છે.

લાહોર મ્યુઝિયમના ક્યૂરેટર સ્વર્ગસ્થ ડૉ. કે. એન. સીતારામે ત્રિગર્ત દેશનું પરિભ્રમણ કરી કેટલાંક જૈન અવશેષોની શોધ કરી હતી, તેમાંથી ૨ ચોવીશીઓ, ૨ એકલમલ જિનમૂર્તિઓ અને જૈનમંદિરોના કેટલાક અવશેષો જોયા હતા, તેમણે આ પ્રદેશમાં કેટલીયે જૈન મૂર્તિઓ અને મંદિરોને હિંદુઓએ અપનાવી લીધેલાં જોયાં હતાં. જેમકે–વૈદ્યનાથ પપરોલાના રેલ્વે સ્ટેશન અને ડાકબંગલા વચ્ચે આવેલું ગણપતિનું કહેવાતું મંદિર વાસ્તવમાં જૈન મંદિર હોવાનું જણાવ્યું હતું. લાહોરના મ્યુઝિયમમાં કેટલીક જૈન મૂર્તિઓનો સંગ્રહ કરેલો છે જેને આજે પણ બૌદ્ધ મૂર્તિઓ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. આ હકીકત આપણને અહીંની ભૂમિ ઉપર જૈન અવશેષોની શોધ માટે પ્રેરણા કરી રહી છે.

ઈંડસ સ્ટેશનની પાસે આવેલી નાગર્જુનની પહાડીમાં જૈન તીર્થંકરોની મૂર્તિઓની અસ્પષ્ટ આકૃતિઓ નજરે પડે છે, જે બીજા–ત્રીજા સૈકાની હોવાનું જણાય છે.

જ્યારથી હિંદ અને પાકીસ્તાનનાં ભાગલાં પડયાં ત્યારથી પાકીસ્તાન વિભાગના જૈનોની વસ્તી ત્યાંથી હિંદમાં વસવાટ કરવા આવી છે. એથી આ પ્રદેશના જૈનમંદિરો જોઇએ તેવાં સુરક્ષિત નથી.

☆

૧૯૭. દિલ્હી

(કોઠા નંબર : ૩૮૫૧-૩૮૫૬)

ભારતવર્ષનાં પ્રધાન નગરોમાં દિલ્હીની ગણના કરવામાં આવી છે. આજની માફક કેટલાયે રાજવીઓએ દિલ્હીને પોતાની રાજધાનીનું નગર બનાવ્યું હતું પરંતુ આ નગર કોણે વસાવ્યું અને દિલ્હી એવું નામકરણ શાથી થયું એ વિશે ઘણા મતભેદ છે. કવિ કિસનદાસ અને કલ્હણે હિંદી ભાષામાં રચેલી 'દિલ્હી રાજાવલી'માં એ વિશે આ પ્રકારે ઉલ્લેખ્યું છે:—

"નૃપ અનંગપાલ બાવીસમા, બત્તીસ લક્ષણ તાસ; સંવત જહાં નૌસઈ નિરોત્તર (૯૦૯), વર્ષમિત સુપ્રકાસ.
ગુરુવાર દશમી દિવસ, ઉત્તમ તહ આસાઢે માસ; દિલ્હી નગર કરિ ગઢિ કીલ્લી, કહે કવિ કિસનદાસ.
સો ગહકે જબ છખેડી, ઉતપતિ ગડતહ વેર; સોવ હુઇ ઢિલ્લી વહાં, ગાડી ભઈ ઢિલ્લી ફેર."

આ અવતરણ ઉપરથી સં. ૯૦૯ માં દિલ્હીની સ્થાપના થઈ એમ જણાય છે.

"પટ્ટાવલી સમુચ્ચય" ભા. ૧ ના પૃષ્ઠ : ૨૦૧ ઉપર પ્રગટ થયેલ 'ઐતિહાસિક પત્ર'માં દિલ્હી વસાવવા સંબંધે આ પ્રકારે ઉલ્લેખ છે:—

"સંવત ૭૦૩ દિલિ તુવર વસાઇ અનંગપાલ તુઅર."

જ્યારે કનિંગહામ સાહેબે સને ૭૩૬ માં અનંગપાલે (પ્રથમ) દિલ્હી વસાવ્યાનો નિર્દેશ કર્યો છે.[1] પં. લક્ષ્મીધર વાજપેયી પણ તોમરવંશીય અનંગપાલ (પ્રથમ)ને દિલ્હીનો મૂળ સંસ્થાપક ગણે છે, જેનો રાજ્યાભિષેક સને ૭૩૬ માં થયો હતો. તેણે સર્વ પ્રથમ દિલ્હીમાં રાજ્ય કર્યું હતું. તેના પછી તેના વંશજો કનોજમાં ચાલ્યા ગયા. એ પછી બીજો અનંગપાલ દિલ્હીમાં આવ્યો અને તેણે દિલ્હીને પોતાની રાજધાની બનાવી.[2] તેણે નવું શહેર બનાવી કોટ બનાવ્યો. કુતુબમિનારની પાસે પડેલાં મકાનોનાં પ્રાચીન ખંડિયેરો અનંગપાલ બીજાની રાજધાનીનાં માનવામાં આવે છે. એના સમયનો એક શિલાલેખ પણ મળ્યો છે, જેમાં લખ્યું છે કે:—"संवत् ११०९ अनंगपाल वही". વળી, કુતુબમિનારની પાસે આવેલા અનંગપાલના મંદિરના સ્તંભ ઉપર તેનું નામ પણ ઉત્કીર્ણ કરેલું મળે છે.[3] શ્રીજયચંદ્ર વિદ્યાલંકાર સને ૧૦૫૦ માં અનંગપાલ નામના એક તોમર સરદાર દ્વારા દિલ્હીની સ્થાપના થયાનો ઉલ્લેખ કરે છે[4] અને શ્રીઓઝાજી પણ આ બીજા અનંગપાલે દિલ્હી વસાવી એમ જણાવે છે.[5] આ અનંગપાલ તોમરવંશીય ક્ષત્રિય હતો અને સં. ૧૩૮૪ નો એક શિલાલેખ, જે દિલ્હી મ્યુઝિયમમાં છે, તેમાં તોમરવંશીઓએ આ દિલ્હી વસાવ્યાનો નિર્દેશ આ પ્રકારે મળે છે:—

"देशोऽस्ति हरियानाख्यो पृथिव्यां स्वर्गसंनिभः । ढिल्लिकाख्या पुरी तत्र तोमरैरस्ति निर्मिता ।।"

તોમરવંશીય અનંગપાલે નગર વસાવી દિલ્હી નામ આપ્યું એ પહેલાં એનું નામ ઈન્દ્રપ્રસ્થ હતું. દિલ્હી એવું નામ પાડવામાં ઉપર્યુક્ત કિસનદાસની કવિતામાં કારણ બતાવ્યું છે કે, જમીનમાં લોઢાની ખીલી રોપતાં એ ઢિલી પડી ગઈ અને તેથી નગરનું નામ ઢિલ્લી પડ્યું. ફરિસ્તા કહે છે કે, અહીંની માટી એટલી નરમ છે કે, તેમાં મુશ્કેલીથી ખીલી સજ્જડપણે રહી શકે છે એથી જ ઢીલી ભૂમિવાળા આ નગરનું 'ઢિલ્લિકા' એવું નામ પડી ગયું. આનો યોગિનીપુર, દિલ્હી, દેહલી વગેરે નામોથી પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. જૈન સાહિત્યમાં આ નામોનો ખૂબ ઉપયોગ થયેલો છે, જૈનોના સાહિત્યિક ઉલ્લેખ પરથી અગિયારમા સૈકા પછીના અહીંના જૈનોની વાસ્તવિક સ્થિતિનો ખ્યાલ મળે છે, તે ઉપર આછી નજર ફેરવી લઈએ:

૧. 'ગણધર સાર્ધશતક'ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે શ્રીવર્ધમાનસૂરિ સં. ૧૦૪૦ લગભગમાં અહીં આવ્યા જેમણે શ્રીઉદ્દ્યોતનસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી. હતી.

---

1. Cunnigam: The Archaeological servey of India. P. 149.
2. "દિલ્હી અથવા ઇંદ્રપ્રસ્થ" પૃ૦ ૬.
3. "રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ" પ્રથમ જિલ્દ : પૃ૦ ૨૩૪
4. "ઇતિહાસ પ્રવેશ" ભા. ૧, પૃ૦ ૨૨૦.
5. "ટોડ રાજસ્થાન" પૃ૦ ૨૩૦.

૨. 'ઉપદેશસાર'ની ટીકા મુજબ સં. ૧૦૮૮ માં આબુ ઉપર વિમલવસહીની રચના કરનાર મંત્રી વિમલશાહને દિલ્હીપતિએ છત્ર મોકલ્યું હતું, આ દિલ્હીપતિનું નામ એમાં જણાવેલું નથી.

૩. 'ખરતરગચ્છગુર્વાવલી'ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે તોમરવંશી રાજા મદનપાલના સમયમાં[૬] એટલે સં. ૧૨૨૩ માં શ્રીજિનચંદ્રસૂરિ દિલ્હી નજીકના કોઈ ગામમાં પધાર્યા ત્યારે દિલ્હીનો શ્રાવકસમુદાય તેમને વંદન કરવા જઈ રહ્યો હતો ત્યારે મદનપાલ રાજાને મંત્રીઓ દ્વારા એ વાતની ખબર પડતાં સ્વયં પોતાના રાજ્યાધિકારીઓ અને સૈનિકો સાથે સૂરિજી પાસે ગયો અને સૂરિજીને દિલ્હી પધારવા માટે આગ્રહભરી વિનંતિ કરી હતી. સૂરિજીએ દિલ્હીમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે રાજાએ તેમનું શાહી સ્વાગત કર્યું અને રાજાના અનુરોધથી ત્યાં ચતુર્માસ કર્યું પણ દુર્ભાગ્યવશ ભાદરવા વદિ ૧૪ ને દિવસે તેમનો અહીં સ્વર્ગવાસ થયો, જેમનો સ્તૂપ આજે પણ કુતુબમિનાર પાસે વિદ્યમાન છે.

શ્રીજિનચંદ્રસૂરિના સમયમાં અહીં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર હતું અને એ મંદિરના દક્ષિણ સ્તંભમાં અતિબલ અધિષ્ઠાયકની સ્થાપના કરેલી હતી.

૪. સં. ૧૩૦૫ ના અષાડ સુદિ ૧૦ ના રોજ શ્રીજિનલબ્ધિસૂરિએ 'ખરતરગચ્છગુર્વાવલી'ના પ્રથમ અંશની રચના દિલ્હીના શેઠ સાહુલીના પુત્ર હેમચંદ્રની પ્રાર્થનાથી કરી હતી.

૫. 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઈતિહાસ' (પૃ. ૪૦૪) મુજબઃ માંડવગઢના મંત્રી પેથડના પુત્ર ઝાંઝણ સાથે સં. ૧૩૨૦માં દીલ્હીના શેઠ ભીમે પોતાની સૌભાગ્યદેવી નામની પુત્રી પરણાવી હતી.

૬. વિ. સં. ૧૩૮૯ ના ભાદરવા વદિ ૧૦ ના રોજ શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ' નામનો ગ્રંથ હમ્મીર મહમ્મદના પ્રતાપી રાજ્યમાં પૂરો કર્યો હતો. આ હમ્મીર મહમ્મદ તે જ તઘલક નામે પ્રસિદ્ધિ પામેલો બાદશાહ હતો. તેને તેમણે પ્રતિબોધ કર્યો હતો. એમના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થયેલા બાદશાહે શત્રુંજય, ગિરનાર, ફલોધિ વગેરે તીર્થોના રક્ષણ માટેનાં ફરમાનો લખી આપ્યાં હતાં. સૂરિએ બંદીવાનોને પણ મુક્ત કરાવ્યા હતા અને બાદશાહના ભંડારમાં રહેલી મહાવીર પ્રતિમાની માગણી કરી મેળવી લીધી હતી, જે મૂર્તિ 'તાજદીન સરાઈ'ના ચૈત્યમાં સ્થાપન કરી હતી, તે પછી શ્રીજિનદેવસૂરિની સુલતાન સાથે મુલાકાત થતાં તેમણે ૮૦૦૦ શ્રાવકો રહી શકે એવી 'સુલતાન સરાઇ' નામે ઓળખાતી જગા આપી, જેને 'ભટ્ટારક સરાઇ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. સુલતાને ત્યાં ચૈત્ય અને પૌષધશાળા કરાવી અને ચૈત્યમાં કાનાનૂરની મહાવીર પ્રતિમાની સ્થાપના કરાવી. શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ સં. ૧૩૮૯ લગભગમાં આ પૌષધશાળામાં પ્રવેશ કર્યો અને એ જ સાલમાં વૈશાખ સુદિ ૧૦ ના રોજ જિનચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આ સુલતાને ખરહ અને માતંડ નામનાં બે ગામો પણ ચૈત્ય માટે સૂરિજીને અર્પણ કર્યાં હતાં.

૭. દિલ્હીના રહીશ સંઘપતિ દેવરાજ દેલિગે સં. ૧૩૭૬ ના જેઠ સુદિ ૮ ના દિવસે સંઘ સાથે શત્રુંજયની યાત્રા કરી એ સંબંધે શ્રીજિનપ્રભસૂરિ આ પ્રકારે નોંધ કરે છેઃ—

"महिमंडलि हुय संघवइणा, दिवराय सरिस नहु जत्तु जणा। जिणि ढिल्लियनगरिहि मज्झिसयं, देवालउ कड्ढिउ जत्तुकयं॥"

૮. સં. ૧૩૮૦ માં દિલ્હીના શ્રીમાલજ્ઞાતીય શેઠ હસૂના પુત્ર સુશ્રાવક રયપતિએ પોતાના પુત્ર ધર્મસિંહ, જેણે સમ્રાટ ગયાસુદ્દીનથી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી, તેની દ્વારા તેણે મંત્રી નેબની સહાયતાથી તીર્થયાત્રા માટે ફરમાન મેળવ્યું અને પોતાના પુત્ર મહણસિંહ, ધર્મસિંહ, શિવરાજ, અભયચંદ તેમજ પૌત્ર ભીષ્મ, ભાઈ જયલપાલ આદિની સાથે સ્થાનીય મંત્રી દલીય, સાધુ જયણપાલ, શ્રીમાલ મોજા, શા. છીતમ, ફેરુ, આદિની સાથે વૈશાખ વદિ ૭ ના રોજ પ્રસ્થાન કરી શત્રુંજય અને ગિરનારની યાત્રા કરી કાર્તિક વદિ ૪ ના દિવસે દિલ્હી પાછા ફર્યા હતા. શેઠજીના પુત્ર ધર્મસિંહે શાહી ફરમાન મેળવી આ સંઘનો પ્રવેશોત્સવ કર્યો હતો.

૯. સં. ૧૪૧૫ માં શ્રીજિનોદયસૂરિનો પ્રવેશમહોત્સવ દિલ્હીના શ્રીમાલ શા. રતના, પૂના વગેરેએ કર્યો હતો.

૬. મદનપાલનો એક સિક્કો પ્રચલિત થયાની હકીકત જૈન મંત્રી ઠક્કુર ફેરુએ રચેલા 'મુદ્રાશાસ્ત્ર' સંબંધી એક મહત્ત્વપૂર્ણ અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૦. પંદરમી શતાબ્દીની એક 'તીર્થમાળા'માં અહીં ૧. શ્રીશાંતિનાથ, ૨. શ્રીમહાવીરસ્વામી, ૩. શ્રીપાર્શ્વનાથ અને ૪. શ્રીનેમિનાથ એમ ચાર મંદિરો હોવાનો ઉલ્લેખ આ પ્રકારે મળે છે:–

"संति वीर सिरिपास नेमि ढील्ली जिणचंदो ॥"

૧૧. સં. ૧૬૭૫ લગભગમાં કવિવર બનારસીદાસ અહીં આવ્યા હતા અને અહીંના શ્રાવકસંઘને મળ્યા હતા.

૧૨. સં. ૧૭૪૬ માં પં. શીલવિજયજીએ રચેલી 'તીર્થમાળા'માં અહીંના મહાવીર મંદિરનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

૧૩. સં. ૧૮૮૦–૯૦ માં શ્રીજિનચંદ્રસૂરિએ અહીં ચતુર્માસ કર્યું હતું.

લગભગ દશમા સૈકાથી લઈને આજ સુધીનાં મળી આવતાં આ પ્રમાણો આ શહેરમાં જૈનધર્મની સ્થિતિ ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે.

આજે અહીં ૬૦૦ જૈનોની વસ્તી છે. ૩ જૈન ધર્મશાળાઓ છે; જેમાંની એક કિનારી બજારમાં લાલા ત્રિકમચંદજીએ સં. ૧૯૯૩ માં બંધાવી છે; બીજી લાલા ઘસીટામલજીએ કિનારી બજાર પાસે આવેલા ભોજપુરામાં, અને ત્રીજી વેદવાડામાં લાલા નવલમલ ખેરાતીલાલે બંધાવેલી છે.

અહીં ૬ જૈનમંદિર છે. તે પૈકી ૩ શિખરબંધી, ૧ ઘરદેરાસર અને ૨ મંદિરો શહેરના પરાંઓમાં આવેલાં છે.

૧. કિનારી બજારમાં આવેલા ચેલપુરી નામના મહોલ્લામાં શિવાલા ગલીના નાકે મૂળનાયક શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર આવેલું છે. આ મંદિરની ભીંતો અને છતોમાં સુંદર સોનેરી નકશીકામ કરેલું છે.

આ મહોલ્લામાં જ એક ઉપાશ્રય અને નાનો સરખો પુસ્તકભંડાર છે.

૨. કિનારી બજારમાં આવેલા નવઘરા મહોલ્લામાં શહેરનું મોટામાં મોટું શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. મંદિરની ભીંતો અને છતમાં સુંદર સોનેરી ચિત્રકામ કરેલું છે. રંગમંડપની ભીંતો પર શત્રુંજય, ગિરનાર, ચંપાપુરી વગેરે તીર્થોના પટ્ટો સફેદ આરસમાં કોતરેલા છે. રંગમંડપની છત્રીમાં થાંભલાઓ પર તથા ચારે બાજુએ વિવિધ પ્રકારની સોનેરી શાહીથી આલેખેલું ચિત્રકામ તેમજ જૈનધર્મની જુદી જુદી કથાઓના પ્રસંગચિત્રો ખાસ પ્રેક્ષણીય છે. આ ચિત્રકામમાં અસલની મોગલકળાનો ધીમે ધીમે હ્રાસ કઈ રીતે થતો ગયો તેનો ખ્યાલ પણ આવે છે. મેડા ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની લગભગ દશમા સૈકાની ધાતુપ્રતિમા દર્શનીય છે. આમાં ધાતુપ્રતિમાઓ ૩૦૦ ઉપરાંત છે, જે શહેરમાં જૈનોની વસ્તી ઓછી થતાં ભોંયરામાં ભંડારી દેવામાં આવી છે. વિવિધ રત્નોની પ્રતિમાઓ પણ દર્શનીય છે. સ્ફટિકની ૧૦, સંગેઈસિપની ૨, ધૂંધલાની ૨ અને મરગજની ૧ પ્રતિમા છે. સિવાય ૧ ચાંદીની, ૩૧ ધાતુઓની અને ૨૦ પાષાણની પ્રતિમાઓ છે. વળી, ૨૩/૪ ઈંચની સ્ફટિકની શ્રીગૌતમસ્વામીની સમચોરસ ચરણપાદુકા પણ અહીં છે.

૩. કિનારી બજારની નજીકમાં આવેલા ચીરાખાના મહોલ્લામાં શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી દેવાલય છે. મંદિરમાં લીલા મરગજ રત્નની ૨૩/૪ ઈંચની શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનની દર્શનીય મૂર્તિ વિદ્યમાન છે. મરગજ રત્નની મૂર્તિની ત્રણે બાજુએ કાચની ગોઠવણી એવી સુંદર રીતે કરવામાં આવી છે કે, કાચમાં મૂળ પ્રતિમાનું પ્રતિબિંબ પડે અને ભગવાનની ચૌમુખી પ્રતિમા હોય એવું દૃશ્ય નજરે પડે. ખરેખર, આવી અદ્‌ભુત ગોઠવણી ભગવાનની સમવસરણ સ્થિત અવસ્થાનો વાસ્તવિક ચિતાર આંખ સામે ખડો કરે છે.

૪. કિનારી બજારમાં આવેલી અનારગલીમાં લાલા હજારીમલજીનું ઘરદેરાસર વિદ્યમાન છે. લાલા હજારીમલજીના પાંચમી પેઢીએ થયેલા પૂર્વજ વીશા શ્રીમાલી જ્ઞાતિના ઝવેરી શેઠ નેમિચંદ મૂળ પાટણના રહીશ હતા પરંતુ મોગલ સમ્રાટ શાહજહાંના સમયમાં બાદશાહી ઝવેરી તરીકે દિલ્હીમાં આવ્યા હતા.

આ દેરાસરમાં ધાતુની ૧૫ અને જુદા જુદા રત્નોની ૧૦ પ્રતિમાઓ છે. વળી, રત્નની એક પાદુકા જોડી પણ છે.

૫. શહેરથી કુતુબમિનાર જતી મોટરના રસ્તા ઉપર ડાબા હાથે ચોગઠી મસ્જિદ નામે દિલ્હીનું નાનું પરું વસેલું છે. મોટરની સડકથી ૧ માઈલ દૂર નાની દાદાવાડીને નામે ઓળખાતી એક વિશાળ દાદાવાડી આવેલી છે. તેમાં ખરતરગચ્છીય શ્રીજિનકુશળસૂરિનાં પગલાં એક છત્રીમાં બિરાજમાન કરેલાં છે. છત્રીની સામે જ મેડા ઉપર સં. ૧૯૭૭ માં બંધાવેલું શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું દેરાસર છે. આખુંયે સ્થાન રમણીય છે.

આ દેરાસરના મૂળનાયકની પ્રતિમા, નવઘરાના દેરાસરના મૂળનાયકની પ્રતિમા અને દિલ્હીના દિગંબર જૈનમંદિરના મૂળનાયક શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનની પ્રતિમા—એમ ત્રણ પ્રતિમાઓ વીશેક વર્ષ પહેલાં ખોદકામ કરતાં રેલ્વે પાટા નીચેના ભાગમાંથી મળી આવી હતી.

૬. ઉપર્યુક્ત ચોગઠી મસ્જિદથી ૪ માઈલ અને દિલ્હી શહેરથી મોટર રસ્તે ૧૧ માઈલ દૂર ઐતિહાસિક કુતુબમિનાર આવેલો છે. આની નજીકમાં લોખંડના કીર્તિસ્તંભવાળું એક ખંડિયેર હાલતનું મકાન છે. તેની છતોમાં તીર્થંકરોની કેટલીક નાની મૂર્તિઓ કોરેલી છે, જે ખંડિત દશામાં છે.

"All about Delhi" નામના પુસ્તકમાંથી જાણવા મળે છે કે, કુતુબુદ્દીનની મસ્જિદ વસ્તુતઃ જૈન મંદિરોની સામગ્રીથી બનાવેલી છે. એમાં શક નથી કે પ્રારંભમાં અંદરના ભાગના સ્તંભોની માફક દીવાલોની બહારનો ભાગ પ્લાસ્ટરથી પૂર્ણ રીતે ઢાંકી દેવાયો છે પરંતુ આ બધું પ્લાસ્ટર હવે ઊખડી રહ્યું છે. તેમાં પૂર્વ તરફના દ્વારના મધ્ય ગુંબજની બંને બાજુએ સ્થિત ક્રમબદ્ધ સ્તંભાવલીનું દૃશ્ય દૂરથી જોવાય છે. એ અત્યંત સુંદર સ્તંભો પૂર્વમાં અચ્છાદિત માર્ગની ઉત્તર દિશામાં છે. તેના ઉપર કરેલી કોરણીમાં પુષ્પમાલયુક્ત વ્યાઘ્રમુખ, ગુચ્છાદાર દોરડાં, સાંકળથી લટકતી ઘંટડીઓ, સ્તંભોમાં ઉત્કીર્ણ ખંડિત અને અખંડિત જિનમૂર્તિઓ અને બીજી અનેક રચનાઓથી આનું સ્થાપત્ય છત્તું થાય છે. આ મંદિર જ્યારે બંધાયું હશે ત્યારે દેલવાડાનાં મંદિરો સદૃશ સુંદર બનેલું હશે. મંદિરના પ્રાચીન અંશો ૧૧-૧૨ મી શતાબ્દીના હોય એમ જણાય છે.

મહરૌલી

કુતુબમિનારથી આશરે ૦। માઈલ દૂર મહરૌલી નામે એક પરું છે. ગામમાંથી પસાર થતાં ડાબા હાથ તરફ ૦।। માઈલ દૂર 'દાદાગુરુકા રાસ્તા' નામના સ્થળે મોટી દાદાવાડી આવે છે. આ રસ્તેથી પસાર થતાં બંને બાજુએ સેંકડો મકાનોનાં ખંડિયેરો નજરે પડે છે, જે ભૂતકાલના એક સમૃદ્ધ નગરનો ખ્યાલ આપે છે.

દાદાગુરુના નામથી ઓળખાતા સ્થળમાં મણિધારી શ્રીજિનચંદ્રસૂરિનું સમાધિસ્થળ આવેલું છે. આ સમાધિસ્થળની નજીકમાં જ શ્રીસંઘે સં. ૧૯૯૦ માં શ્રીઋષભદેવ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર બંધાવેલું છે. આ એક ઐતિહાસિક સ્થળ છે; જે મોટી દાદાવાડીના નામે ઓળખાય છે.

આ શહેર પંજાબ પ્રાંતમાં નથી પરંતુ પંજાબમાં જવા માટે એન. ડબલ્યુ. રેલ્વેનું જંકશન હોવાથી અને પંજાબના પ્રવેશદ્વારસમું હોવાથી તેને પંજાબમાં મૂક્યું છે.

☆

૧૯૮. સિયાલકોટ

(કોઠા નંબર : ૩૮૫૯)

સિયાલકોટ નામે સ્ટેશનનું ગામ છે. એનું પ્રાચીન નામ સાલકોટ હતું. સં. ૧૬૬૨માં જ્યારે અકબરનું રાજ્ય હતું ત્યારે શ્રીપૂજ હરદાસના શિષ્ય ઋષિ રૂપચંદજીએ સાલકોટમાં 'પરદેશી રાજાની ચોપઈ' નામે પુસ્તક લખ્યું હતું, એ જ રીતે સં. ૧૬૯૩માં ઋષિ ગંગૂએ 'વૈરાગ્યશતક'ની પ્રતિલિપિ કરી હતી. આ ઉલ્લેખોથી જણાય છે કે, સત્તરમા સૈકામાં જૈન સાધુઓ—યતિઓ આ પ્રદેશમાં ખૂબ વિહરતા હતા; અને તે તે સ્થળે સ્થિર રહીને પ્રાચીન ગ્રંથોની પ્રતિલિપિઓ પણ કરતા હતા.

સં. ૧૭૦૯માં હંસરાજગણિના શિષ્ય ઋષિ સુકેશવે 'સિયાલકોટમંડણ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનકા છંદ' નામક ૨૧ કડીઓનું કાવ્ય રચ્યું છે. તેમાં પાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં પાંચ કલ્યાણકો, ગણધરો તેમજ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકાની સંખ્યા વગેરેનું ખૂબીથી વર્ણન કર્યું છે. અંતે કલશમાં આ પ્રકારે જણાવ્યું છે:—

" સમ સંઘસ્વામી મુક્તિનામી, મનહ કામી દાયગો, સંવત ગ્રહુ૯ અરૂ શત સતારહુ,૧૭૦ માસ કાતિગ દાયગો;
તમ પક્ષ રવિ દિન રુદ્ર તિથિ ગિન, સાલકોટપુરમંડણો, હંસરાજ ગણિ શિષ ઋષિ સુકેશવ, સ્તવ્યો વામાનંદણો."

આ પદ્યમાં આપેલા 'સાલકોટપુરમંડણો' શબ્દ જ સુતરાં સિદ્ધ કરે છે કે, સં. ૧૭૦૯માં અહીં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર વિદ્યમાન હતું; અને મંદિર હતું એટલે તેના માનનારા શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનો પણ હતા એ નિર્વિવાદ સ્પષ્ટ થાય છે.

સ્ટેશનથી ૦ાા માઈલ દૂર આવેલી કનકમંડીમાં લાલા લધેશાહના મકાનમાં એક ઘરદેરાસર છે, તેમાં ધાતુની ૨ પ્રતિમાઓ છે; જેમાંની એક શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની ચોવિશી પ્રતિમા સં. ૧૨૮૦ ના લેખવાળી મૂળનાયક તરીકે બિરાજમાન છે; જે પાટણથી મોકલવામાં આવી હતી.

અહીં ૨૦ જૈનોની વસ્તી અને ૧ ઉપાશ્રય છે.

૧૯૯. ખાનકા ડોગરા

(કોઠા નંબર : ૩૮૬૯)

સુખ્ખેડી રેલ્વે સ્ટેશનથી ૭ માઈલ અને લાહોરથી મોટર રસ્તે ૪૭ માઈલ દૂર ખાનકા ડોગરા નામે ગામ છે. ગામની વચ્ચે કચેરી બજારમાં આવેલું શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું સુંદર શિખરબંધી મંદિર શ્રીસંઘે સં. ૧૯૮૩માં બંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૯૫૭નો લેખ છે.

મૂળ રામનગરના રહેવાસી લાલા બનારસીદાસ જૈન, જેઓ આ ગામમાં રહે છે, તેમની પાસે એબ વગરના લીલા કલાર રંગના નિર્મળ પાનાની ૨ાા ઈંચની શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની અદ્ભુત પ્રતિમા છે. તેમનું કહેવું છે કે, એબ વગરનું આવડું મોટું પાનું જગતભરમાં કોઈ ઠેકાણે નથી. મૂર્તિનું એકે એક અંગ સ્પષ્ટ છે. મૂર્તિની સુંદર નાજુક નાસિકા, ખભા સુધી લાંબા કાન, સર્પનું લાંછન અને પલાંઠીના બંને અંગો સુસ્પષ્ટ છે. આવી અમૂલ્ય અને અજોડ મૂર્તિનાં દર્શન કરવાં એ પણ જીવનનો એક લહાવો છે. આ પ્રતિમાથી જ આ ગામ એક તીર્થધામ જેવું બની ગયું છે. દૂર દૂરના યાત્રાળુઓએ અને મુંબઈ વગેરે શહેરના નામી ઝવેરીઓએ આ મૂર્તિનાં દર્શન કરી, રત્નપરખનો એક અનુપમ નમૂનો જોઈ પ્રશંસા કરી છે.

આ પ્રતિમા લાલા બનારસીદાસ જૈનના દાદાને સ્વ. શ્રીઆત્મારામજી મહારાજશ્રીએ કોઈ પાસેથી અપાવી હતી. આસપાસના જંગલી પ્રદેશના કારણે આ મૂર્તિ તેમને તિજોરીમાં છુપાવી રાખવી પડે છે. હિંદ અને પાકીસ્તાનનાં ભાગલાં પડયાં પછી આ પ્રતિમા કયાં છે તે જાણવામાં આવ્યું નથી.

અહીં ૧૦૦ જૈનોની વસ્તી અને ૧ ઉપાશ્રય છે.

૨૦૦. રામનગર

(કોઠા નંબર : ૩૮૭૦)

લાયલપુરથી વજીરાબાદ જતી રેલ્વે લાઈનમાં અકાલગઢ સ્ટેશન છે. ત્યાંથી ૬ માઈલ દૂર રામનગર નામે ગામ છે.

ગામની વચ્ચે જ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. આવું વિશાળ અને ભવ્ય મંદિર પંજાબમાં એકે નથી. મંદિર જીર્ણ થયું છે. મૂળનાયકની પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૫૪૮નો લેખ છે.

અહીં ૧૦ જૈનોની વસ્તી, ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ જૈન ધર્મશાળા છે. ૧ પુસ્તકભંડાર પણ છે. શ્રીબુટેરાયજી મહારાજે આ ગામમાં મુહપત્તિ બાંધવાનું છોડયું હતું.

૨૦૧. ભેરા

(કોઠા નંબર: ૩૮૭૧)

અકાલગઢ સ્ટેશનથી ભેરા જવા માટે વઝીરાબાદ, લાલામૂસા અને મલકવાલ જંકશનોએ ગાડી બદલી મોટી લાઈનમાં છેલ્લા આવેલા ભેરા સ્ટેશને જવાય છે. સ્ટેશનથી ભેરા ગામ ૧ માઈલ દૂર છે.

હાલનું મોહેન-જો-દડો નામનું સ્થળ પ્રાચીન વીતભયપુરપત્તન હોવાની કેટલાક વિદ્વાનો સંભાવના કરે છે. એનો પરિચય અમે સિંધ પ્રાંતના વર્ણનમાં આપ્યો છે.

આ ભેરાને જ વીતભયપુરપત્તન માનવામાં આવે તો તેની તીર્થ તરીકેની પ્રસિદ્ધિનું ઐતિહાસિક કારણ એ છે કે, ભગવાન મહાવીરના સમયે અહીં ઉદાયન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો, જેની પાસે ગોશીર્ષચંદનથી બનાવેલી શ્રીમહાવીર ભગવાનની જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા હતી. એ પ્રતિમા ચંડપ્રદ્યોત રાજા ઉપાડી ગયો ત્યારે વીતભયપુરપત્તનનો ધૂળની આંધીથી નાશ થવાનો જાણી એ મૂર્તિને દશપુર (મંદસોર) અને પાછળથી ભાયલસ્વામીપુર (ભેલસા)માં સ્થાપન કરવામાં આવી હતી.

વીતભયપુરપત્તન ધૂળથી દટાઈ ગયું તે પછી શ્રીહેમચંદ્રસૂરિની પ્રેરણાથી રાજા કુમારપાલે (બારમી સદીમાં) એ વીતભયપુરપત્તનનું ખોદકામ ખાસ નીમેલા અધિકારીઓ મારફત કરાવ્યું હતું અને ત્યાંથી ઉદાયનવાળી પ્રતિમા મેળવી, એટલું જ નહિ એ પ્રતિમા માટે ચંડપ્રદ્યોતે આપેલાં ગામોનું શાસનપત્ર પણ નીકળી આવ્યું હતું. કુમારપાલે એ પ્રતિમા પાટણમાં મંગાવી એક સ્ફટિકમય ભવ્ય જિનપ્રાસાદ બંધાવી તેમાં તેને પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી.

આ હકીકત આપણને બારમા સૈકામાં આ૦ હેમચંદ્રસૂરિ અને કુમારપાલ નરેશના પુરાતાત્ત્વિક જ્ઞાન ઉપર પ્રકાશ પાથરે છે અને પ્રાચીન વીતભયપુરપત્તનની તીર્થ તરીકેની પ્રસિદ્ધિ વર્તમાન ભેરામાં પણ જળવાઈ રહી હોય એમ જણાવે છે.

જેલમ જિલ્લામાં જેલમ નદીના તટ પર એક પહાડ આવેલો છે. ત્યાં મોટાં મોટાં મકાનો અને ખંડિયેરો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એ જમીનમાંથી ખોદકામ કામ કરતાં સિક્કા વગેરે ચીજો મળી આવે છે. પ્રાચીન કાળનું વીતભય-પુરપત્તન એ જ હાલનું ભેરા એવી કેટલાકોની માન્યતા છે. પણ આ ભેરા ગામને વસ્યે ૮૦૦-૯૦૦ વર્ષ થઈ રહ્યાં એમ કહેવાય છે. એ વખતનું એક પ્રાચીન જૈન મંદિર હતું, અને સેંકડો જૈનોની વસ્તી પણ હતી પરંતુ વર્તમાન જિન-મંદિર જીર્ણોદ્ધારરૂપે નવેસર બાંધવામાં આવ્યું છે.

ઓશવાલ શ્રાવકોને અહીં ભાવડા કહેવામાં આવે છે. એ ભાવડાના મહોલ્લામાં આ મંદિર આવેલું છે. મૂળનાયક ચંદ્રપ્રભજિનેશ્વર મૂળનાયક તરીકે બિરાજમાન છે.

જૈન ધર્મશાળા છે પણ જૈનોની વસ્તી નથી. મંદિર પાસે ઘણાં ખંડિયેરો પડેલાં છે.

૨૦૨ લાહોર

(કોઠા નંબર : ૩૮૬૭–૩૮૬૮)

લાહોર પુરાતન નગર છે. દંતકથા તો એવી છે કે, શ્રીરામચંદ્રના પુત્ર લવે લવપુર વસાવ્યું અને કુશે કુશપુર એટલે કસૂર વસાવ્યું. એ લવપુર અદ્યતન લાહોરના નામે પ્રસિદ્ધ છે. કોઈ વિદ્વાનના કથન મુજબ વિક્રમની બીજી–ત્રીજી શતાબ્દીમાં કોઈ લોહ નામે રાજા થયો જેણે આ લાહોર વસાવ્યું હતું અને થોડા દિવસમાં જ આ બહુ મોટું નગર બની ચૂક્યું. લાહોરમાં લોહનું મંદિર છે અને અમૃતસરમાં લોહગઢ દરવાજો છે. એનો સંબંધ લવ સાથે છે કે ઉપર્યુક્ત લોહ નામના રાજા સાથે છે એનો નિર્ણય કરવાને કોઇ ઐતિહાસિક પુરાવો નથી.

ગ્રીક લેખક ટોલેમીએ જે લાબોકલ નગરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ જ લાહોર હોવાનું કેટલાકોનું મંતવ્ય છે. અમીર ખુસરૂએ આને 'લાહાનૂર' નામે ઉલ્લેખ કર્યો છે,[1] એવી જ રીતે જૈનોના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સોળમા સૈકાની અને તે પછીની પુષ્પિકા–પ્રશસ્તિઓમાં પણ લાહાનૂર નામથી ઉલ્લેખ થયો છે.[2] 'ભાનુચંદ્રચરિત'માં અને તીર્થમાળાઓ કે પટ્ટાવલીઓમાં આને 'લાભપુર' નામથી પણ ઓળખાવ્યું છે.

જો કે પંજાબમાં જૈનધર્મનો ઇતિહાસ ખૂબ પ્રાચીન, ઉજ્જવળ અને મહત્ત્વપૂર્ણ હોવા છતાં કેટલાંયે વર્ષોથી પંજાબની રાજધાનીના આ લાહોર નગરમાં અકબરના સમયથી પહેલાંનાં અવશેષો મળતાં નથી. વસ્તુતઃ એ વિશે જોઈએ તેવી શોધ થઈ નથી પરંતુ શોધ કરવામાં આવે તો પ્રાચીન અવશેષો મળી આવવાનો સંભવ છે.

જો કે બ્રિટીશ રાજ્યના અમલ પછી દિગંબર જૈનોએ અહીં વસવાટ કર્યો છે પરંતુ શ્વેતાંબર જૈન સંપ્રદાયને માનનારા ઓશવાળ કુટુંબો પરાપૂર્વથી અહીં વસે છે, તેમને લોકો 'ભાવડા'ના નામે ઓળખે છે, ભાવડા નામની ઉત્પત્તિ લાહોરથી દક્ષિણ દિશામાં સાત–આઠ માઈલ દૂર આવેલા ભાવડા નામના ગામ ઉપરથી થઈ છે. આ ગામમાં કોઈ સમયે સંભવતઃ ઓસવાલ જૈનોની વસ્તી ખૂબ હશે એથી જ જૈન ઓશવાલોનું નામ ભાવડા પડ્યું. જૈનોમાં એક ભાવડારગચ્છ–ભાવગચ્છ પ્રાચીન કાળથી હતો, જેનો સંબંધ શ્રીકાલકાચાર્ય સાથે બતાવવામાં આવે છે. સંભવ છે કે, તક્ષશિલાથી આવેલા જૈનો આ ગામમાં જ સૌ પ્રથમ રહ્યા હોય. એ ભાવડા–ઓશવાલોની આ નગરના જે ભાગમાં વસ્તી છે તેને 'થડિયાં ભાવડયાન' અથવા 'ભાવડોંકા મહોલ્લા' કહે છે. આ મહોલ્લો સમ્રાટ અકબરના સમયમાં કે તેથી કંઈક અગાઉ વસ્યો હશે, જેમાં અકબરના સમયનું જૈન મંદિર અને ઉપાશ્રય આજ સુધી વિદ્યમાન છે.

એ સમય પછી તો પંજાબના ગામ–નગરોમાં જે સ્થળે ઓશવાલ જૈનો વસે છે અને જૈન મંદિર હોય છે એ સ્થળ 'ભાવડોંકા મહોલ્લા' નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે.

સોળમા સૈકામાં થયેલા સમ્રાટ અકબરના સમયે લાહોરમાં બે મુખ્ય શ્રાવકો હતા એમ ઐતિહાસિક વૃત્તાંતથી જાણવા મળે છે. એક દુર્જનસાલસિંહ અને બીજા મંત્રી કર્મચંદ્ર. દુર્જનસાલસિંહ તપાગચ્છીય શ્રીવિજયહીરસૂરિના પરમભક્ત હતા; જેમના જીવન વિશે શ્રીકૃષ્ણદાસ કવિએ સં. ૧૬૫૧ માં 'દુર્જનસાલ બાવની'ની રચના લાહોરમાં કરી છે. તેમાંથી જાણવા મળે છે કે, દુર્જનસાલે લાહોરમાં એક શ્વેતાંબર જૈન મંદિર બંધાવ્યું હતું અને સંઘ સાથે શૌરીપુર તીર્થની યાત્રા કરી હતી તેમજ ત્યાંના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. બીજા મંત્રી કર્મચંદ્ર બિકાનેરના વતની હતા અને ખરતરગચ્છીય શ્રીજિનચંદ્રસૂરિના ભક્ત હતા, જેમના વિશે 'કર્મચંદ્રમંત્રિપ્રબંધ'માંથી ઘણી જાણવાયોગ્ય વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ રાય કલ્યાણમલની તરફથી અકબરના દરબારમાં રહેતા હતા.

એમના સમયમાં જૈનાચાર્યોએ પંજાબમાં વિહાર કરી જૈનેતર પ્રજાને જૈનધર્મથી પરિચિત બનાવી પ્રભાવિત કરેલી છે. આપણે બીજી રીતે જાણીએ છીએ કે, સમ્રાટ અકબરને વિવિધ ધર્મોના સિદ્ધાંતોની ખૂબ જિજ્ઞાસા રહેતી.

---

૧. "અજ હદે સામાનિયા તા લાહારનૂ, હેચ ઇમારત નેસ્ત મગર દારે કસૂર."—કિરનુસ્સઅદૈન.

૨. સં. ૧૫૯૧ માં લખાયેલી "અણુત્તરોવવાઈય" સૂત્રની પ્રતિ અમૃતસરના જૈન ભંડારમાં છે;

સં. ૧૬૬૪ માં લખાયેલી 'જંબુદ્દીવપણ્ણત્તિ' સૂત્રની પ્રતિ પટ્ટીના જૈન ભંડારમાં છે; સં. ૧૮૧૧ માં લખાયેલી હસ્તલિખિત પોથી પંજાબ યુનિવરસીટી લાયબ્રેરીના સંસ્કૃત વિભાગમાં છે—આ બધી પોથીઓમાં 'લાહાનુર' શબ્દનો ઉલ્લેખ છે. જુઓ: Dr. Banarasidas Jain—A catalogue of Manuscript in the Punjab Bhandars, Book No. 40, 915,

એક સમયના જૈનધર્મના તપસ્યાના મહોત્સવથી એ એવો પ્રભાવિત બની ગયો કે એ સમયના પ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રીહીરવિજયસૂરિને ગુજરાતથી બોલાવી સં. ૧૬૩૯માં તેમની પાસેથી જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોથી વાકેફ થયો; એટલું જ નહિ વિશ્વને હિતકારી એવા જૈનધર્મની ઝીણામાં ઝીણી વિગત જાણવાની તેની ઉત્કંઠા વધી ગઈ. રાજકાજમાં રચ્યો-પચ્યો રહેવા છતાં એ સમયથી જૈન સાધુઓના પરિચયમાં તે રહેવા લાગ્યો. મંત્રી કર્મચંદ્રની પ્રેરણાથી અકબરે ખરતર-ગચ્છીય શ્રીજિનચંદ્રસૂરિને લાહોરમાં બોલાવી સં. ૧૬૪૮માં તેમનો ઉપદેશ સાંભળ્યો. સં. ૧૬૪૯માં શ્રીવિજય-સેનસૂરિ અને ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાય લાહોરમાં આવ્યા અને અકબરના દરબારમાં જૈનધર્મના વિશિષ્ટ સિદ્ધાંતો સંભળાવતા રહ્યા. ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્રના શિષ્ય ઉપાધ્યાય સિદ્ધિચંદ્રને તો જહાંગીર પોતાના પરમમિત્ર તરીકે ઓળખાવતા હતા.

શ્રીસમયસુંદર ઉપાધ્યાયે સં. ૧૬૪૯માં 'राजानो ददते सौख्यम्' એટલા આઠ અક્ષરોના વાક્ય ઉપરથી આઠ લાખ અર્થો કરી બતાવી લાહોરમાં અકબરને પોતાની વિદ્વત્તાથી આશ્ચર્યમુગ્ધ બનાવી દીધો હતો.

આવા પ્રભાવશાળી પુરુષોના સમયમાં જૈનધર્મની નોંધપાત્ર જે પ્રભાવના લાહોરમાં થઈ તેના મૂળકારણ રૂપ એક મહોત્સવનો પ્રસંગ શ્રીસિદ્ધિચંદ્ર ઉપાધ્યાયે 'ભાનુચંદ્રચરિત'માં આ રીતે વર્ણવ્યો છેઃ[3]

અકબરના પુત્ર સલીમને ત્યાં મૂળ નક્ષત્રમાં એક પુત્રીનો જન્મ થયો. જ્યોતિષીઓએ જણાવ્યું કે, આ પુત્રી પોતાના માતા-પિતાને કષ્ટપ્રદ થશે એથી તેનો કોઈ ઉપાય કરવો જોઈએ; ત્યારે અકબરે એ વિશે શ્રીભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાયની સલાહ લીધી. તેમણે કહ્યું:-'અષ્ટોત્તર સ્નાત્રપૂજાથી મૂળ નક્ષત્રનો પ્રભાવ દૂર થઈ જશે.' આ સાંભળી અકબરે રાજકર્મચારીઓને આજ્ઞા આપી કે, નવા બનાવેલા ઉપાશ્રયમાં જિનપૂજાની તૈયારી તાબડતોબ કરવામાં આવે. શ્રાવક થાનસિંહને પૂજાની સામગ્રી એકઠી કરવા માટે સૂચના આપવામાં આવી. તદનુસાર ઉપાશ્રયની પાસે એક મોટા સમારોહ સાથે પૂજા કરવામાં આવી. એ પ્રસંગે મંત્રી કર્મચંદ્ર વગેરે હાજર હતા. સ્વયં અકબર પોતાના સામંતો અને કુમાર સલીમની સાથે વાજતે ગાજતે આ જિનપૂજામાં આવ્યો. સમ્રાટ અકબરે જે મહોત્સવ કરાવ્યો હોય એને જોવા માટે લોકોની મેદની કેટલી જામી હશે એની કલ્પના કરવી અશક્ય નથી. પૂજાની સમાપ્તિ થતાં શ્રાવક થાનસિંહ અને મંત્રી કર્મચંદ્રે અકબરને હાથી-ઘોડાની ભેટ આપી સત્કાર કર્યો અને સલીમને એક બહુમૂલ્ય હાર અર્પણ કર્યો. અકબરે એ સ્નાત્રપૂજાનું પવિત્ર જળ પોતાની આંખે લગાડ્યું. આ રીતે જૈનધર્મનો મહિમા લાહોરમાં ગાજતો થયો.

હિંદ અને પાકીસ્તાનનાં ભાગલાં પડયાં તે અગાઉ અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૭૫ માણસોની વસ્તી હતી. સૈદ મીઠાબજારમાં આવેલા ભાવડોંકા મહોલ્લામાં મૂળનાયક શ્રીસુવિધિનાથ ભગવાનનું દેરાસર શિખરબંધી છે.

શ્રીકૃષ્ણદાસ કવિએ રચેલી 'દુજનસાલ બાવની છંદ'માં જણાવ્યું કે, " લાહનૂરગઢ મજિઝ પવર પ્રાસાદ કરાયઉ " શ્રીદુર્જનસાલસિંહે લાહોરમાં જે મોટું મંદિર કરાવ્યું, તે મંદિર આ હશે એમ જણાય છે.

આખુંયે મંદિર શ્વેતાંબરોના કબજે હતું પરંતુ દિગંબરોની વિનતિથી શ્વેતાંબરોએ એ મંદિરમાં દિગંબરોની ત્રણ મૂર્તિઓ સ્થાપન કરવા દીધી; જેના પરિણામે સને ૧૯૧૯માં દેરાસરની વચ્ચોવચ્ચ દીવાલ ચણી લઈને દિગંબર ભાઈઓને અડધું મંદિર સુપ્રત કરવામાં આવ્યું. અહીં દિગંબર જૈનોની ૨૫૦ માણસોની અને સ્થાનકવાસીઓની પણ ૨૦૦-૨૫૦ માણસોની વસ્તી છે.

આ દેરાસરમાં દાદા જિનકુશળસૂરિની આરસની પાદુકાજોડી છે. અગાઉ આ પાદુકાજોડી મંત્રી કર્મચંદ્રે ભાવડા ગામમાં બહુ મોટી જમીન ખરીદ કરી, તેમાં સ્થાપન કરી હતી. તેમાં એક વાવડી પણ બંધાવી હતી. પંચાશી-નેવું વર્ષ પહેલાં ત્યાંના જમીનદારો એ જમીન પચાવી બેઠા ત્યારે ત્યાંની ચરણપાદુકા ગુરુમાંગટ ગામમાં લાવવામાં આવી. એ પાદુકા જૂની બની જતાં તેને લાહોરના મંદિરમાં પધરાવવામાં આવી છે અને ગુરુમાંગટમાં નવી પાદુકા જોડી સ્થાપન કરવામાં આવી છે. આ સ્થળે પ્રત્યેક માસે મેળો ભરાય છે.

લાહોરના જિનમંદિરમાં રહેલી શ્રીજિનકુશળસૂરિની ચરણપાદુકા ભાવડા અને તે પછી ગુરુમાંગટથી અહીં

૩. 'ભાનુચંદ્રચરિત' અધ્યાયઃ ૨, શ્લોકઃ ૧૪૦-૧૬૨.

લાવવામાં આવેલી છે, તેના ઉપર મંત્રી કર્મચંદ્રે આ પાદુકા સ્થાપન કરાવ્યા સંબંધી લેખ આ પ્રકારે મળે છેઃ—

" श्रीमदकब्बरसाहिसुरत्राण संवत् ३९ वैशाख शुक्लपक्षीय तृतीयायां जिनकुशलसूरिपादुके मंत्रिकर्मचंद्रकारितेति [जंगमयुग]प्रधान ....रिभिः श्रीखरतरगच्छे श्रीलमिपुर । श्री । संघस्य कल्याणमस्तु ॥ "

આ લેખ અહીંના સ્થાનિક જૈન ઈતિહાસ માટે મહત્ત્વનો ગણાય. વળી, દેરાસરના ભંડારમાં સં. ૧૬૬૭ ના લેખવાળી શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનની પ્રતિમા વિદ્યમાન છે, જેમાં લાહોરને બદલે ' લાહુર ' શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

લાહોરમાં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનું આ માત્ર એક જ મંદિર છે છતાં કોઠામાં નં. ૩૮૬૭ પર લાહોરના સેંટ્રલ મ્યુઝિયમના જૈન વિભાગમાં જૈન શિલ્પ–સ્થાપત્યો અને ત્રણ પ્રાચીન જિનપ્રતિમાઓ હોવાથી તેની નોંધ લીધી છે. આ મ્યુઝિયમ લાહોર સ્ટેશનથી ૧॥ માઈલ દૂર આવેલા અનારકલી બજારના નાકા ઉપર છે. તેમાં જૈન શિલ્પ–સ્થાપત્યો આ પ્રકારે વિદ્યમાન છેઃ

૧. (૧) દેવો અને જૈન મંદિરના શિખરનો ભાગ.

૨. (૫) એક જિનમૂર્તિ લાલ પથ્થરની બનેલી છે. મૂર્તિની બંને બાજુએ એકેક ચામરધર ઊભેલા છે. પલાંઠી નીચે મધ્યમાં આડું ધર્મચક્ર છે. ધર્મચક્રની જમણી બાજુએ બે હાથવાળો યક્ષરાજ છે અને ડાબી બાજુએ ખોળામાં બેસાડેલા બાળક સાથેની બે હાથવાળી અંબિકા દેવીની મૂર્તિ છે. જિનમૂર્તિના મસ્તકના પાછળના ભાગમાં ભામંડલની આકૃતિ કોરેલી છે. વળી, મસ્તકની બાજુમાં હાથી તથા ગંધર્વો અને ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્રો છે. આની શિલ્પ રચના લગભગ આઠમા સૈકાની પ્રતીત થાય છે.

૩. (૯૯) હંસ થરવાળો જિનમંદિરના તોરણનો એક ભાગ.

૪. (૧૦૯) મથુરાના કંકાલીટીલાના ખોદકામમાંથી નીકળેલા થાંભલા જેવી જ રચનાવાળો એક સ્તંભ.

૫. (૧૧૩) જેલમમાંથી મળી આવેલો જૈન મંદિરનો સ્તંભ.

૬. (૧૧૪) મુખથી ખંડિત થયેલી ખારા પથ્થરની એક જિનમૂર્તિ.

૭. (૧૧૫) મસ્તક વિનાની એક પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ.

આ પાષાણનાં જૈન શિલ્પો સિવાય પ્રાચીન બે ધાતુપ્રતિમાઓ છે, જેના નીચે ક્રમશઃ આ પ્રકારે લેખો ઉત્કીર્ણ છેઃ—

[१] " शं.(सं०) १३७५ वर्षे फागुण वदि ७ सोमे सा० धीणापुत्रेण सा० लाखे[ण] श्रीपार्श्वनाथदेवबिंबं कारापित(तं) प्रतिष्टि(ष्ठि)तं चंद्रगच्छे श्रीच(प्र)माणंदसूरिभि[:] सा० लाखा राणासुतः खारवटयियं ॥ "

[२] " संवत् १४८६ वर्षे महाशुदि ११ शनौ उपके० डांगीगोत्रे सं० बोहिथभार्या सोमिणि पु० रेडा भा० रयणादे पितृधाल्हानिमित्तं श्रीशांतिनाथबिंबं का० प्र० क्षेमर्षिगच्छे तपापक्षे श्रीपुण्यप्रभसूरिपट्टे श्रीजयसिंहसूरिभिः ॥ "

કાંગડા :

લાહોરથી ૧૭૦ માઈલ પૂર્વોત્તર દિશામાં કાંગડા નગર આવેલું છે. આ નગરના નામ ઉપરથી જ જિલ્લાનું નામ પણ કાંગડા પડેલું છે. અત્યારે કાંગડાની કચેરી જિલ્લાથી ૧૧ માઈલ દૂર આવેલા ધર્મશાળા નામના સ્થાનમાં છે.

રાવી અને સતલજ નદીના મધ્યવર્તી ત્રિગર્ત પ્રદેશમાં કાંગડા નગર વસેલું હતું. એક સમયે પહાડી ભાગની રાજધાનીનું આ શહેર હતું. ભારતની પ્રાચીન શાસનપદ્ધતિ અને સંસ્કૃતિનો આ નગર નમૂનો હતું.

કહે છે કે, મહાભારતમાં દુર્યોધન તરફથી વિરાટનગર ઉપર ચડાઈ કરનાર સુશર્મચંદ્ર રાજા લડાઈમાં હારી જવાથી ત્રિગર્ત તરફ નાસી ગયો અને તેણે જ આ નગર વસાવ્યું હતું. પોતાના નામ ઉપરથી આ નગરનું નામ પણ સુશર્મપુર રાખવામાં આવ્યું હતું. કાંગડાનું મૂળ નામ સુશર્મપુર હોવાનો ઉલ્લેખ 'વૈદ્યનાથ પ્રશસ્તિ'માં છે અને સં. ૧૪૮૪માં રચાયેલા 'વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી'માંથી પણ એ હકીકતને સમર્થન મળે છે કે, કાંગડાના શ્રીઆદિનાથની મૂર્તિ શ્રીનેમિનાથ ભગવાનના સમયમાં રાજા સુશર્મે સ્થાપન કરી હતી.

કાંગડાનું પ્રાચીન નામ ભીમકોટ પણ મળી આવે છે. નગરને લોકો ભીમનગર કહેતા હતા. ખરું જોતાં કાંગડા તો કિલ્લાનું નામ છે. તેનું બીજું નામ નગરકોટ કિલ્લા અને નગર બંનેના નામથી વહેવારમાં આવેલું છે. કાંગડા શબ્દનો પ્રયોગ મોગલ બાદશાહોના સમયથી વ્યવહારમાં આવ્યો છે, જે કોટ અને નગર બંનેનું સૂચન કરે છે. તેનું એક વધારાનું નામ કાનગઢ પણ જાણવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ કહાનગઢ એવું જ નામ હશે કેમકે હોશિયારપુર જિલ્લાના જૈજોં નામક કસબામાં જૈનોની ખૂબ વસ્તી છે, તેઓમાં એવી દંતકથા છે કે, છસો વર્ષ પૂર્વે થઇ ગયેલા રાજા કહાનચંદ્રે કિલ્લામાં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી.

સં. ૧૪૮૪ માં રચાયેલી 'વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી'માં 'અંગદક મહાદુર્ગ' એવું નામ કાંગડા માટે આપેલું છે. કોટ કાંગડા એ નાની નદીઓ બાણ ગંગા અને માંજીના મધ્ય ભાગમાં તેના સંગમ પર આવેલી લાંબી અને ટૂંકી એવી પહાડી પર આવેલું છે. એ માઈલના વિસ્તારવાળો તેને કોટ છે. કોટની આસપાસ ઊંડી ખાઇ બનાવેલી છે.

કોટના પૂર્વ ભાગમાં મહેલ, મંદિર વગેરે સ્થાનો બનેલાં છે. ઊંચા સ્થાન પર રાજમહેલ છે અને તેથી કંઇક નીચે એક મોટા ચોકમાં અંબિકાદેવી અને લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે. લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર સં. ૧૯૬૨ માં ભૂકંપથી ધરાશાયી થયેલું છે. અંબિકાદેવીના મંદિરથી દક્ષિણ દિશામાં ૨ જૈન મંદિરો છે, જેનાં પ્રવેશદ્વારો પશ્ચિમ તરફ છે. એકમાં પબાસન માત્ર બચી રહ્યું છે જેના ઉપર અસલમાં જૈન મૂર્તિ સ્થાપન કરેલી હશે. બીજામાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની પ્રતિમા બિરાજમાન છે. તેની પલાંઠીમાં સં. ૧૫૨૩ નો એક લેખ છે.

અહીંના કાલીદેવીના મંદિરમાંથી એક બીજો લેખ ડૉ. કનિંઘહામે જોઈને તેની નકલ લઈ લીધી હતી. તદનુસાર તેમાં 'ॐ स्वस्ति श्रीजिनाय नमः।' અને સં. ૧૫૬૬ શક સં૦ ૧૪૩૧ ની સાલ લખેલી હતી.

કાંગડા નગરમાં સૌથી પ્રાચીન એવું ઇંદ્રેશ્વરનું મંદિર રાજા ઇંદ્રચંદ્રે બંધાવેલું છે. આ રાજા સં. ૧૦૮૫–૧૦૮૮ માં વિદ્યમાન હતો. મંદિરમાં માત્ર શિવલિંગ છે પરંતુ બહારના ભાગમાં ઘણી મૂર્તિઓ છે, તેમાં બે જૈન મૂર્તિઓ સૌથી પ્રાચીન છે. એમાંની એક મૂર્તિ વૃષભ લાંછનયુક્ત શ્રીઆદીશ્વર પ્રભુની છે, જેને અહીંના લોકો ભૈરવની પ્રતિમા સમજીને સિંદૂર ચડાવે છે. તેના ઉપર ૮ પંક્તિનો લેખ આ પ્રકારે છેઃ—

"ओम् संवत् ३० गच्छे राजकुले हरिरभूदभयचंद्रमाः[।] तच्छिष्योमलचंद्राख्य[स्त]त्पदांभोजषट्पदः[॥] सिद्धराजस्ततः ढङ्गः ढङ्गाद-जनि [च]ष्टकः । रल्हेति गृ[हिणी तस्य] पा–धर्म–यायिनी । अजनिष्टां सुतौ [तस्य]ां [जैन]धर्मध(प)रायणौ ज्येष्ठः कुण्डलको [भ्र]ा[ता] कनिष्ठः कुमाराभिधः । प्रतिमेयं [व]ाजना............नुज्ञया । कारिता............ ॥"

આ લેખમાં રાજકુલનો ઉલ્લેખ કરેલો છે અને શ્રીઅભયચંદ્રસૂરિનું નામ આપેલું છે. આ અભયચંદ્રસૂરિ તે જ હોવાનો વધુ સંભવ છે કે જેઓ પ્રસિદ્ધ તર્કપંચાનન 'સન્મતિપ્રકરણ'ના ટીકાકાર હતા. કેમકે તેઓ પણ રાજગચ્છના હતા. આ લેખમાં સં. ૩૦ આપેલો છે તે સપ્તર્ષિ અથવા લૌકિક સંવત છે. તેમાં શતાબ્દીઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો નથી. સંભવતઃ આ નવમી શતાબ્દી હશે.

બીજી જિનપ્રતિમા પદ્માસનસ્થ છે. તેની ગાદીમાં બે ભુજાવાળી સ્ત્રી અને તેની તરફ હાથીની મૂર્તિ ઉત્કીર્ણિત છે. આ બંને પ્રતિમાઓ ઓસરીની દીવાલમાં ખૂબ મજબૂત રીતે સજ્જડ કરેલી છે.[૪]

આ બધાં અવશેષોથી એ જાણી શકાતું નથી કે, જૈનો અહીં ક્યારે આવ્યા ? અનુમાન છે કે વેપાર અને રાજ-

૪. વિશેષ માટે જુઓ : "શ્રીજૈન સત્યપ્રકાશ" વર્ષ : ૧૦, અંક : ૯–૧૦.

કાર્ય નિમિત્તે અહીં આવીને સ્થિર થયા હશે. 'ખરતરગચ્છ પટ્ટાવલી'ના એક ઉલ્લેખથી જણાય છે કે, તેરમા સૈકામાં અહીં જૈનોની વસ્તી સારા પ્રમાણમાં હતી.

કાંગડાનાં બીજાં અવશેષોને જોતાં કહી શકાય એમ છે કે કાંગડા જૈનોના મહાતીર્થરૂપે પ્રસિદ્ધ હતું પરંતુ આ હકીકતનો સ્પષ્ટરૂપે ક્યાંઇ ઉલ્લેખ મળતો નથી. સં. ૧૪૮૪માં શ્રીજયસાગર ઉપાધ્યાયે રચેલી 'વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી'થી આ નગરની મહત્તાનો ખ્યાલ આવે છે. એમાં ફરીદપુરથી નીકળેલો જૈન સંઘ વચ્ચેનાં કેટલાંયે સ્થાનોમાં થતો કાંગડા પહોંચે છે અને ત્યાંથી બીજે રસ્તે થઇ બાકીની પંચતીર્થી કરતો ફરીદપુર આવે છે. એ જાતમાહિતીનો અહેવાલ શ્રીજયસાગર ઉપાધ્યાયે નોંધ્યો છે, એમાંથી જણાય છે કે એ વખતે (સં. ૧૪૮૪)માં કાંગડામા ૪ જિનમંદિરો વિદ્યમાન હતાં તે પછી એટલે સં. ૧૪૯૭ માં રચાયેલી 'નગરકોટ ચૈત્યપરિપાટી' માંથી અહીં ૫ જિનમંદિરો આ પ્રકારે હોવાનું જણાય છે:—

"આલિગવસહી(૧) વંદિયઈ એ મણિમય બિંબ ચઉવીસ; ધન્ન મુહૂરત ધન્ન દિણુ ધન્ન વરસ ધન્ન માસ. ૮
રાયવિહારહ વીર (૨) જિણુ નિમ્મલ કંચણુ કાય; નિમ્મિય દેવલ અઇ વિમલ રૂપચંદ સિરિરાય. ૯
સિરિયમાલ ધિરિય ભવણિ પૂજઉ જિણુવર પાસ(૩); આદિનાથ ચઉથઇ(૪) ભવણિ પણમિય પૂરિય આસ. ૧૦
ધવલઉ ઊચઉ પંચમઉ એ ખરતરતણઉ પ્રાસાદ; સોલસમઉ સિરીસંતિ જિણુ(૫) દીઠઇ હુઇ આણંદ." ૧૧

'વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી'માં ૪ જિનમંદિરોનો ઉલ્લેખ છે અને પાંચમું મંદિર શ્રીમાલ ધિરિયા કારિત શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઉપર્યુક્ત 'તીર્થમાળા'થી જણાય છે. 'વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી'માં ગોપાચલપુરમાં ધિરરાજકારિત શ્રીશાંતિનાથ મંદિરનો ઉલ્લેખ છે અને 'ચૈત્યપરિપાટી'માં ઉલ્લેખેલા ધિરિયા સંભવત: એક જ વ્યક્તિ જણાય છે.

નગરકોટમાં સાધુ ક્ષીમસિંહ કારિત ખરતરવિધિ ચૈત્યમાં શ્રીશાંતિનાથની પ્રતિષ્ઠા શ્રીજિનેશ્વરસૂરિએ કરી હતી એવો ઉલ્લેખ 'વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી'માં છે પરંતુ તેનો સંવત આપ્યો નથી, પરંતુ 'ખરતરગચ્છ ગુર્વાવલી' (અપ્રસિદ્ધ)માં એ વિશે આ પ્રકારે ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

"सं० १३०९ श्रीप्रह्लादनपुरे मार्गशीर्ष सुदि १२ समाधिशेखर–गुणशेखर–देवशेखर–साधुभक्त–वीरवल्लभमुनीनां तथा मुक्तिसुन्दरी साध्वी दीक्षा। तस्मिन्नेव वर्षे माघ सुदि १० श्रीशांतिनाथ–अजितनाथ-धर्मनाथ–वासुपूज्य-मुनिसुव्रत–सीमन्धरस्वामि–पद्मनाथप्रतिमायाः प्रतिष्ठा कारिता च सा० विमलचन्द्रहीरादिसमुदायेन। तथाहि साधुविमलचन्द्रेण श्रीशांतिनाथो नगरकोटप्रासादस्थो महाद्रव्यव्ययेन प्रतिष्ठापितः, अजितनाथो वलसाधारणेन, धर्मनाथो विमलचन्द्रपुत्रक्षेमसिंहेन....॥"

અર્થાત્–ઉક્ત શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા ક્ષેમસિંહના પિતા શ્રેષ્ઠી વિમલચંદ્રે ખૂબ દ્રવ્યવ્યયથી સં. ૧૩૦૯ ના મહા સુદિ ૧૦ ના દિવસે (પ્રહ્લાદનપુરમાં) શ્રીજિનેશ્વરસૂરિના હાથે કરાવી હતી.

શ્રીજયસાગર ઉપાધ્યાય પછી આ મંદિરો ક્યાં સુધી વિદ્યમાન હતાં એ જાણવાને કશું સાધન નથી પરંતુ બીજી તીર્થમાળાઓ અને સ્તવનોથી જણાય છે કે, સં. ૧૬૩૪ અથવા તે પછી કંઈક સમય સુધી સાધુઓ યાત્રા નિમિત્તે અહીં આવતા. સં. ૧૯૮૩ ની આસપાસમાં મંદિરોનો નાશ થયો હશે.[૫]

હાલમાં અહીં જૈનોનું એકે ઘર વિદ્યમાન નથી.

તક્ષશિલા :

પંજાબમાં રાવલપીંડીથી ૨૦ માઈલ દૂર તક્ષશિલા નામનું સ્ટેશન છે. પ્રાચીન કાળે આ નગર સમૃદ્ધિશાળી હતું. બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યમાંથી આ નગરનું વર્ણન મળી આવે છે. 'મહાભારત' (આદિ પર્વ: અધ્યાય: ૩, શ્લોક: ૨૦–૧૭૨)માં જણાવ્યું છે કે, જનમેજય રાજાએ આ સ્થળે નાગયજ્ઞ કરીને તક્ષક નાગને પરાજિત કર્યો હતો, તક્ષશિલાના વિશાળ વિશ્વવિદ્યાલયનો ઉલ્લેખ બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંથી મળે છે; જ્યારે જૈન સાહિત્યમાં તક્ષશિલાનો સંબંધ ભગવાન ઋષભદેવના સમય સુધી પહોંચે છે.

૫. "જૈન સત્યપ્રકાશ" : વર્ષ : ૧૧, અંક : ૧.

ભગવાન ઋષભદેવે ભરતને અયોધ્યાનો પ્રદેશ અને બાહુબલિને બહલીદેશનું રાજ્ય સોંપી દીક્ષા લીધી હતી. બહલીદેશની રાજધાનીનું નગર તક્ષશિલા હતું

જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથો ગંધારનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે; જેમાં પશ્ચિમ ગંધારની રાજધાની પુષ્કરાવતી અને પૂર્વ-ગંધારની રાજધાની તક્ષશિલા હતાં.

એક સમયે ભગવાન ઋષભદેવ વિહાર કરતા તક્ષશિલામાં આવ્યા અને તેની ખબર બાહુબલિને મળતાં તેઓ બીજા દિવસે ત્યાં પહોંચ્યા, પરંતુ ભગવાન ત્યાંથી ચાલી ગયા હતા. બાહુબલિએ ભગવાનના આગમનના સ્મરણરૂપે તેમના ચરણચિહ્નો ઉપર 'ધર્મચક્ર તીર્થ'ની સ્થાપના કરી હતી.[૬] 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં ઉલ્લેખ છે કેઃ—

"तक्षशिलायां बाहुबलिविनिर्मितं धर्मचक्रम् ॥" (પૃ૦ ૮૫)

તક્ષશિલામાં બાહુબલિ રાજાએ સ્થાપન કરેલું ધર્મચક્ર તીર્થ છે.

'મહાનિશીથસૂત્ર'માં જણાવ્યું છે કે, આ ધર્મચક્ર તીર્થ ચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરનું ધામ હતું. તક્ષશિલાનું બીજું નામ 'ધર્મચક્રભૂમિ'થી પણ પ્રસિદ્ધ હતું. એ સમયથી તક્ષશિલા નગર જૈનધર્મનું કેંદ્ર હતું.

એ પછીના સમય વિશે જાણવાને કોઈ સામગ્રી મળતી નથી. પણ મધ્યકાળમાં તક્ષશિલા આદિ પ્રદેશોમાં ભક્ષ્યા-ભક્ષ્યનો વિચાર ન હોવાથી અને પાખંડી સાધુઓની બહુલતા હોવાથી જૈન સાધુઓને વિહાર કરવાની મનાઈ જૈનોના 'છેદ'સૂત્રોમાં કરેલી છે.

મધ્યકાળમાં તક્ષશિલા સમગ્ર ભારતનું વિદ્યાકેંદ્ર હતું જેમાં વિખ્યાત વૈયાકરણ પાણિનિ, વિશ્રુત વૈદ્યરાજ જીવક આદિ વિદ્વાનોએ અધ્યયન કર્યું હતું.

સમ્રાટ્ અશોક તક્ષશિલાનો સૂબો હતો ત્યારે તે પોતાના પુત્ર કુણાલ સાથે રહેતો હતો. કુણાલના પુત્ર સમ્રાટ્ સંપ્રતિએ પિતાના શ્રેય નિમિત્તે અહીં જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું; જે 'કુણાલસ્તૂપ' નામે ઓળખાતું હતું, સંપ્રતિના સમયે સાધુઓના વિહારની મર્યાદાઓ વિસ્તરી તેમાં આ પ્રદેશોનો પણ સમાવેશ હતો; કેમકે જૈનાચાર્યોએ એ પછી આ પ્રદેશમાં વિહાર કર્યાનાં અનેક પ્રમાણો મળી આવે છે

વિ. સં. ૧૦૮માં શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવનાર મધુમતી (મહુવા)ના શ્રેષ્ઠી જાવડિશાહે ભગવાન ઋષભદેવની મૂર્તિ તક્ષશિલામાંથી જ મેળવીને શત્રુંજય તીર્થ ઉપર મૂળનાયક તરીકે સ્થાપન કરી હતી.

'પ્રભાવકચરિત' અનુસાર બીજા-ત્રીજા સૈકામાં અહીં ૫૦૦ જૈન મંદિરો હતાં, જૈન સંઘ મોટી સંખ્યામાં વિદ્યમાન હતો. બીજાં પણ અનેક મંદિરો અહીં મૌજુદ હતાં. એકંદરે જન–ધનથી સમૃદ્ધ એવી આ નગરીમાં મહામારીનો રોગ ફાટી નીકળ્યો. લોકો એકાએક મરવા લાગ્યાં, નગરમાં કોલાહલ વ્યાપી ગયો, કોઈ કોઈનું ન રહ્યું, સૌને પોતપોતાની પડી હતી, ગીધ અને કાગડાઓને માટે અહીં સુભિક્ષ બની ગયો, ઘરોમાં દુર્ગંધ ફેલાઈ ગઈ, મંદિરોમાં પૂજા બંધ પડી. આ મહામારી કોઈ રીતે શાંત થતી નહોતી. આ જોઈને શાસનદેવીએ પ્રગટ થઈને કહ્યું કે–'મ્લેચ્છોના ઘોર અત્યાચારથી રુષ્ટ થઈને બધાં દેવ–દેવીઓ અહીંથી ચાલ્યાં ગયાં છે. આજથી ત્રીજે વર્ષે તુરુષ્કો આ તક્ષશિલનો ધ્વંસ કરશે. એનો એક જ ઉપાય છે કે તમે બધા આ નગર છોડીને બીજા સ્થાને ચાલ્યા જાઓ.' બીજો ઉપાય પૂછતાં દેવીએ કહ્યું:— 'નાડોલમાં શ્રીમાનદેવસૂરિ બિરાજેલા છે, તેમના ચરણનું પ્રક્ષાલન જળ લાવીને પોતપોતાના ઘરોમાં છાંટો એથી તમારો ઉપદ્રવ શાંત થશે.'

તક્ષશિલાના જૈન સંઘે વીરચંદ નામના એક શ્રાવકને નાડોલ મોકલ્યો. તેમણે શ્રીમાનદેવસૂરિને તક્ષશિલાના નિવાસીઓનું દુઃખ કહી સંભળાવ્યું. શ્રીમાનદેવસૂરિએ ત્યાં આવવા માટે ના પાડી પરંતુ તે શ્રાવકને તેમણે 'લઘુશાંતિ સ્તવ' પાઠ આપ્યો અને જણાવ્યું કે–'આ સ્તવનથી મહામારી શાંત થશે.' આચાર્યના કહેવા પ્રમાણે એ સ્તવનનો પાઠ કરવાથી થોડા દિવસોમાં તક્ષશિલામાં મહામારીનો ઉપદ્રવ શાંત થયો.

---

૬. આવશ્યક ચૂર્ણિ,' પૃ. ૧૬૨; 'આવશ્યકનિર્યુક્તિ' પૃ૦ ૩૨૨.

એ પછી ત્રીજે વર્ષે તુરુષ્કોએ વિશાળ નગરી તક્ષશિલાને ખેદાનમેદાન કરી નાખી.

શ્રીમાનદેવસૂરિનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૨૬૧ માં થયો એથી આ ઘટના ત્રીજા સૈકામાં બની એમ માની શકાય.[૭]

ઈ. સ. ની ત્રીજી શતાબ્દીમાં કુષાણોએ સિરકપ ઉપર હુમલો કરીને તેનો નાશ કર્યો તે હકીકત પુરાતત્ત્વની સામગ્રીથી સમજાય છે.

અનુશ્રુતિઓની આ ઘટનાનું સમર્થન તક્ષશિલાના ખોદકામમાંથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તક્ષશિલાના સિરકપ નગરના ખોદકામમાંથી મળેલી સામગ્રીના આધારે ડૉ. સર જોન માર્શલના કથનાનુસાર ઈ. સ. પૂર્વે બીજી શતાબ્દીના આરંભના વર્ષોમાં ઇંડોગ્રીક રાજાઓએ આ નગર ભીડના કિલ્લાથી હઠાવીને સિરકપમાં વસાવ્યું. તે ગ્રીક-શક, પહ્‌લવ અને કુષાણકાળ સુધી બરાબર વસેલું હતું[૮] સિરકપના રાજમાર્ગની આસપાસ કેટલાંક નાનાં મોટાં મંદિરો મળી આવ્યાં છે, જેને વિશે સર જોન માર્શલ કહે છે:–'હવે મારો વિશ્વાસ છે કે, સિરકપના 'એફ' (F) અને 'જી' (G) બ્લૉકનાં મંદિરો આ જ (જૈન) મંદિરોમાંનાં જ છે. પહેલાં હું આ મંદિરોને બૌદ્ધ મંદિરો માનતો હતો પરંતુ હવે એક તો તેની રચના મથુરાથી નીકળેલા આયાગપટ્ટો પર ઉત્કીર્ણ જૈન સ્તૂપો સાથે મળતી આવે છે અને બીજું એમાં અને તક્ષશિલાથી મળી આવેલાં અત્યાર સુધીનાં બૌદ્ધ મંદિરો સાથે ખૂબ ભિન્નતા છે. આ કારણોથી હવે હું આને બૌદ્ધોની અપેક્ષાએ જૈન સ્તૂપ જ માનું છું.'[૯]

રાજમાર્ગની જમણી તરફ સ્થિત બ્લૉક 'જી' માં મોટાં મકાનોનાં ઘણાં ભગ્નાવશેષો મળ્યાં છે, જેની ખાસ વિશેષતા એ હતી કે, એ મકાનોની સાથોસાથ પોતાનાં નાનાં મંદિર પણ બનેલાં હતાં. આ મંદિરો સડકની તરફ ખુલ્લાં પડતાં હતાં જેથી ભક્તોના દર્શનમાં સગવડ રહેતી હતી.

આ હકીકત જૈન અનુશ્રુતિઓનું બરાબર સમર્થન કરે છે કે, એક સમયે તક્ષશિલા જૈનોનું પણ એક મોટું કેંદ્ર હતું, એમાં હવે શંકાને લેશ અવકાશ નથી.

પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજીના મત પ્રમાણે–ઓશવાલ જાતિ તક્ષશિલા વગેરે પશ્ચિમ પંજાબના નગરોમાંના જૈનસંઘ-માંથી નીકળેલી છે. આ ઉપરથી માની શકાય કે, ઓશવાલોના પૂર્વજો પશ્ચિમ ભારતમાંથી ઊતરી આવ્યા હતા. ઉપર્યુક્ત તક્ષશિલાના ભંગ વખતે જૈનસંઘ પૂર્વ પંજાબ અને બીજાં સ્થળોમાં વસવાટ કરવા ચાલ્યો ગયો હતો.

શ્રીનગર : કાશ્મીર

જમ્મુથી ૨૦૩ માઈલ દૂર મોટર રસ્તે કાશ્મીર રાજ્યનું શ્રીનગર છે. 'ગિરનાર માહાત્મ્ય' અને 'વિવિધતીર્થ-કલ્પ'થી જાણવા મળે છે કે, કાશ્મીર (શ્રીનગર)ના રહેવાસી સંઘપતિ રત્ન નામના શ્રાવક સાતમા સૈકામાં કાશ્મીરથી સંઘ લઈને ગિરનારની યાત્રાએ ગયા હતા અને ગિરનાર તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. એટલે એ સમયે કાશ્મીરમાં જૈનોની ઘણી વસ્તી હોવાનું જણાય છે.

કાશ્મીરના પ્રતાપ મ્યુઝિયમમાં કેટલીક મૂર્તિઓ છે તે પૈકી બુદ્ધ ભગવાનના નામે ઓળખાવેલી શ્યામ પાષાણની પ્રતિમા વાસ્તવમાં બીજા સૈકાની જિનમૂર્તિ છે. મ્યુઝિયમના ક્યૂરેટરના કથન મુજબ આવી મૂર્તિઓ કાશ્મીરમાં તપાસ કરતાં ઘણી મળી આવે તેમ છે. જો આ હકીકત સાચી હોય તો કાશ્મીરમાં પ્રાચીનકાળે જૈનધર્મનો સારો વિસ્તાર હશે, પણ આજે તો એનું નામોનિશાન પણ અહીં જોવાતું નથી; એ ખરેખર, વિધિની વિચિત્ર દશાનો ખ્યાલ આપવા પૂરતું ગણાય.

---

૭. જો કે જૈન અનુશ્રુતિઓ આ ઘટનાનો સમય ઈ. સ.ની ત્રીજી શતાબ્દી બતાવે છે પરંતુ પુરાતત્ત્વનાં પ્રમાણો આ ઘટનાનો વાસ્તવિક કાળ ઈ. સ.ની પહેલી શતાબ્દીનો અંત ભાગ હોવાનું જણાવે છે. આમ હોવા છતાં કેટલાક વિદ્વાનો કુષાણોનો સમય ઈ. સ. ૧૨૭ અથવા તે પછીનો બતાવે છે એ રીતે જોઈએ તો જૈન અનુશ્રુતિઓની વાત સાચી બની રહે. કેમકે મોટા ભાગની પટ્ટાવાલીઓ માનદેવસૂરિને ૨૦ મા પટ્ટધર બતાવતાં તેમનો સમય વીર નિ. સં. ૮ મો સૈકો માને છે, જે ઈ. સ.ની બીજી શતાબ્દીના અંત ભાગમાં પડે છે.

૮. Sir John Marshall–A Gide to Taxill P. 78 (third edition)

૯. Sir John Marshall–Archaeological servey of India, Anual report. 1914–15, P. 2

૨૦૩. પિંડદાદનખાન

(કોઠા નંબર : ૩૯૯૨)

લેરાથી પિંડદાદનખાન જવા માટે મલકવાલ જંકશને ગાડી બદલવી પડે છે. ત્યાંથી ત્રીજું સ્ટેશન પિંડદાદનખાન આવે છે.

સ્ટેશનથી ૦॥ માઈલ દૂર કોટ તળાવ પાસે શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનનું ધાબાબંધી મંદિર છે લાલા મૂલા શાહે સં. ૧૯૬૭માં બંધાવ્યું છે. આ મંદિરમાં ધાતુના અષ્ટકમળની વચ્ચે શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીની મનોહર ધાતુપ્રતિમા છે. એ અષ્ટકમલની પાંખડીઓ પર આ પ્રકારે લેખ છે:—

" ओसवाल ज्ञातीय छाजडगोत्रीय पा० रूपापुत्र तेजा हरदास । पांचा । तेजसी भार्या पदोपुत्रऊदाकेन श्रेयोर्थं । श्रीवासुपूज्यबिंबं अष्टदलकमलं संपुटसहितं कारितं प्रतिष्ठितं व(ब)हत् व(ख)रतरगच्छाठी(धि)राज श्रीजिनमाणिक्यसूरिपट्टालंकार । श्रीपातिसाहिप्रतिबोधक-तत्प्रदत्तयुगप्रधानश्रीजिनचंद्रसूरिभिः पूज्यमानं चिरं नंदतु ॥ "

અહીં એક જૈન મંદિરનું ખંડિયેર પડેલું છે. શિખર અને ગભારાનો ભાગ વિદ્યમાન છે. સં. ૧૯૨૬માં આ મંદિર બાંધવામાં આવેલું, એ સમયે અહીં ૪૦૦ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તી હતી, પરંતુ સં. ૧૯૮૭માં અહીં જેલમ નદીમાં ભારે પૂર આવવાથી ગામનો મોટો ભાગ તણાઈ ગયો. એની સાક્ષી પૂરતાં ઘણાં ખંડિયેરો ઊભાં છે. એ જ સમયમાં ઉપર્યુક્ત જૈનમંદિર પડી ગયું હતું. તેને એ સ્વરૂપે મૂકી રાખી બીજું જૈનમંદિર બાંધવામાં આવ્યું, જેનો નિર્દેશ ઉપર કર્યો છે. આજે અહીં ૧૭ જૈનોની વસ્તી છે ને એક પુસ્તકભંડાર છે.

ગામથી દોઢ માઈલ દૂર દાલમિયા સીમેન્ટ ફેક્ટરી અને મીઠાની ખાણ આવેલી છે.

૨૦૪. કાલાબાગ

(કોઠા નંબર : ૩૯૯૩)

મારી ઇન્ડસ અને કાલાબાગ એ બંને સ્ટેશનો વચ્ચે સિંધુ નદી આવેલી છે. સ્ટેશનથી કાલાબાગ ગામ એક માઈલ દૂર છે. સિંધુ નદીનો પૂલ ઓળંગીને ગામમાં જવાય છે. આખુંયે ગામ નાની પહાડીઓ પર વસેલું છે.

આ ગામમાં પહેલાં જૈનોની લગભગ ૨૦૦ માણસોની વસ્તી હતી ત્યારે સં. ૧૯૬૩માં અહીં લોંકાગચ્છના યતિ-ઓના ઉપદેશથી મૂળનાયક શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૯૬૩નો લેખ છે. અહીં સાધુ–સાધ્વીઓનો વિહાર કેટલાંયે વર્ષોથી બંધ છે. અત્યારે માત્ર ૪૦ જૈન મૂર્તિપૂજકોની વસ્તી છે.

નાગાર્જુન પર્વત :

મારી ઈંડસ સ્ટેશનની સામે જ નાગાર્જુન પર્વત આવેલો છે. લોકભાષામાં તેને નાગારજન પણ કહે છે. પર્વતમાં લગભગ ૧ માઈલ દૂર નાની સરખી ગુફા વિદ્યમાન છે, તેમાં તીર્થંકરની અસ્પષ્ટ આકૃતિઓ ઉત્કીર્ણ છે. આ ગુફામાં લગભગ ૧ ફૂટ ઊંચો અને ૦॥ ફૂટ પહોળો ખાલી ગોખલો છે. અહીંની પ્રચલિત દંતકથાના આધારે આ ખાલી ગોખલામાં સ્થંભન પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા હતી. આ પર્વતમાં નાગાર્જુન યોગીએ રસસિદ્ધિ કરી હતી. આસ-પાસનું વાતાવરણ યોગીઓના નિવાસને અનુકૂળ જણાય છે. ગુફાનું સ્થાપત્ય પણ બીજા–ત્રીજા સૈકાની ગુફાઓને મળતું આવે છે. જ્યારે પ્રચલિત માન્યતા મુજબ સેઢી નદીના કિનારેથી શ્રીઅભયદેવસૂરિએ અત્યારના ખંભાતમાં વિદ્ય-માન શ્રીસ્થંભન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા બારમા સૈકામાં પ્રગટ કરી હતી. ખરું જોતાં સ્થંભન પાર્શ્વનાથનું સ્થાન આ નાગાર્જુન પર્વતમાં હોવાનું વાસ્તવિક લાગે છે. સંભવ છે કે, નાગાર્જુનના સમયથી લઈને શ્રીઅભયદેવસૂરિના સમયના વચલા ગાળામાં એ મૂર્તિ સિંધુનદીના પૂરમાં તણાઈ આવતાં સમુદ્રવાટે સેઢીનદીના કિનારે આવી હોય. વિદ્વાનોએ આ પર્વતના સ્થાપત્યની શોધ કરવા જેવી છે. આ પર્વતમાંથી ખોટા હીરાઓ સેંકડોની સંખ્યામાં મળી આવે છે.

૨૦૫. બન્નુ

(કોઠા નંબર : ૩૮૭૪)

કાલાબાગથી ૮૬ માઇલ દૂર નાની રેલ્વે ગાડીથી બન્નુ જવાય છે. સરહદના પ્રદેશમાં પેશાવરથી બીજા નંબરનું આ શહેર છે. હિંદ-પાકિસ્તાનનાં ભાગલા પડયાં તે પહેલાં અહીં ૯૫ ટકા હિંદુઓની વસ્તી હતી; જ્યારે મુસલમાનની વસ્તી ૫ ટકા હતી. રેલ્વેનું છેલ્લું સ્ટેશન અને સરહદનું નાકું હોવાથી આ શહેર મથક જેવું છે. ધોળે દિવસે માણસોને ઉપાડી જાય એવો આખોયે પ્રદેશ ભયાનક છે.

બન્નુ રેલ્વે સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર નયા બજારમાં 'ભાવડોંકા મહોલ્લા'માં ઘૂમટબંધી સુંદર મંદિર છે. ૬૫ શ્વેતાંબર જૈન મૂર્તિપૂજકોની વસ્તી છે. બધાયે એક જ મહોલ્લામાં રહે છે. આ બધા જૈનો બન્નુથી ૧૮ માઈલ દૂર આવેલા લિતંબર નામના ગામથી આવેલા છે. તેઓ બધા જ્ઞાતિએ ઓશવાળ છે. તેમનો મુખ્ય ધંધો જમીનદારીનો છે. બધા હથિયાર રાખે છે એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રસંગ આવતાં વાપરી પણ જાણે છે. તેમના વડવાઓ મૂળે મોટી મારવાડ અને બિકાનેરના રહીશ હતા, વેપાર-ધંધા અંગે અહીં આવીને વસ્યા છે. લિતંબરમાં દાદાજીની ચરણપાદુકાઓ વિદ્યમાન છે.

અત્યારના બધા જૈનો જ્યારે લિતંબર છોડી બન્નુ રહેવા આવ્યા તે પહેલાં બન્નુથી ૪ માઈલ દૂર આવેલા મુગાસખેલ નામના ગામમાં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનનાં ૩ ઘરો હતાં અને તે સમયે ત્યાં એક વિશાળ જૈન મંદિર પણ હતું. પણ સમય વીતતાં ત્યાં એક પણ જૈનની વસ્તી રહી નહિ ત્યારે મંદિરની પ્રતિમાઓ મુલતાન શહેર તથા જંડીયાલા ગુરુ નામક ગામના જૈન મંદિરમાં લઇ જવામાં આવી. હાલમાં ત્યાં ખાલી દેરાસર વેરાન દશામાં ઊભું છે.

બન્નુના મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૯૬૮માં થયેલી છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૬૦૬નો લેખ આ પ્રકારે છે:—

॥ " सं० १६०६ ॥ वर्षे माघशुक्ल ५ रवौ साह वाडापांक, ओसवालज्ञा० श्रे० देल्हा ओ० आल्हण श्रे० वागदेव(वेन)स्वश्रेयसे श्रीअजितनाथ[जिनबिंबं प्रतिष्ठितं] ॥

★

૨૦૬. મુલતાન

(કોઠા નંબર : ૩૮૭૬)

મુલતાન સીટી સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર મુલતાન શહેર આવેલું છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૧૨૦ માણસોની વસ્તી છે, ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ પુસ્તકભંડાર પણ છે.

અહીંના ચૂડીસરાય બજારમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર શ્રીસંઘે સં. ૧૯૭૦ માં બંધાવેલું છે. મંદિરના રંગમંડપની છતમાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની જાન અને તેમના જીવનપ્રસંગોને લગતાં ચિત્રો બહુ જ સુંદર રીતે ચિતરાવેલાં છે. જમણી બાજુની ભીંત પર શત્રુંજય, ગિરનાર વગેરે તીર્થોનાં ચિત્રો છે. આ મંદિરમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ તો ડેરાગાજીખાન, લોહિયા અને લિતંબર વગેરેના મંદિરોમાંથી આવેલી છે. મંદિરની સામે જ મંદિરની આવકમાંથી વીશ હજાર રૂપિયાના ખરચે એક મકાન ખરીદેલું શ્રીસંઘની માલિકીનું છે. દાદાવાડીનું એક વિશાળ કંપાઉન્ડ પણ શ્વેતાંબર સંઘની માલિકીનું છે. એ સિવાય બાર-તેર દુકાનો પણ તેમની જ માલિકીની છે.

અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સમાજમાં કુસંપ છે. સાધુઓના વિહારના અભાવે કેટલાય બીજા પંથમાં ભળી ગયા છે.

પંજાબ અને સિંધની હદ અહીં પૂરી થાય છે. આગાઉ આ શહેર સિંધમાં ગણાતું પરંતુ બ્રિટીશ રાજઅમલ વખતે આને પંજાબમાં ગણવામાં આવ્યું છે.

★

૨૦૭. ડેરાગાજીખાન

(કેઠા નંબર : ૩૯૭૭)

મુલતાનથી મહમ્મુદકોટ જતી રેલ્વે લાઈનમાં ગાજીઘાટ સ્ટેશને જવાય છે. ગાજીઘાટથી ૬ માઈલના કાચા રસ્તે બંદર ઉપર જવાય છે. સિંધુમાં પાણીની ભરતી હોય ત્યારે મોટા વહાણથી ડેરાગાજીખાન બંદરે ઉતરાય છે. સિંધુમાં પાણી ઓછું હોય ત્યારે હોડી દ્વારા પણ જઈ શકાય.

ડેરાગાજીખાનથી ૧૫ માઈલના રસ્તે ૬ માઈલ કાચી સડક અને ૯ માઈલમાં પાકી સડક બાંધેલી છે. ડેરાગાજી-ખાનના મોટર સ્ટેન્ડથી પા માઈલના અંતરે શહેર આવેલું છે. અહીં ૮૫ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તી છે. અગાઉ અહીં શ્વેતાંબરોની ઘણી વસ્તી હતી પરંતુ કેટલાક બીજા પંથમાં ભળી ગયા છે.

અહીં ભાવડાંકા મહોલ્લામાં બ્લૉક નં. ૨ માં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૯૭૬ માં બંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૬૦૬ નો લેખ છે.

ગામથી પોણો માઈલ દૂર એક દાદાવાડી છે, જેમાં શ્રીજિનકુશળસૂરિની ચરણપાદુકા છે.

હાલનું ડેરાગાજીખાન નવું વસેલું છે. જ્યારે જૂનું ડેરાગાજીખાન સિંધુના પૂરમાં તણાઈ ગયું હતું ત્યારે જૂના દેરાસરની મૂર્તિઓ વગેરે મુલતાનના જૈન દેરાસરમાં લઈ જવામાં આવી હતી. તેમાંથી માત્ર ૩ મૂર્તિઓ નવા વસેલા ડેરાગાજીખાનમાં નવું મંદિર સં. ૧૯૭૬ માં બંધાવવામાં આવ્યું ત્યારે આપવામાં આવી.

આ મંદિરમાં એક પુસ્તકભંડાર પણ છે; જેમાં ૮૦ હસ્તલિખિત ગ્રંથો છે. તે પૈકી એક 'કલ્પસૂત્ર' અને 'કાલકકથા'ની ૪૧ ચિત્રોવાળી સુંદર પ્રતિ છે. તેની પ્રાંત પુષ્પિકામાં આ પ્રકારે ઉલ્લેખ છે:—

"સં૦ ૧૮૯૧ वर्षे श्रीजिनसागरसूरिराज्ये वा० माणिक्यसुंदरगणिनामुपदेशेन सा० शिवराजकेन आत्मपुण्यार्थं लिखापितं ॥ श्री । लिखितं लाखाकेन ॥ श्रीः ॥

આ શહેર અગાઉ બલુચિસ્તાનમાં ગણાતું હતું પરંતુ હાલમાં પંજાબ પ્રાંતમાં ગણાય છે.

૨૦૮. જીરા

(કેઠા નંબર: ૩૯૭૯)

તલવંડી સ્ટેશનથી ૧૦ માઈલ દૂર મોટર રસ્તે જીરા નામે ગામ આવેલું છે. મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૨૦૦ માણસોની વસ્તી છે. સ્વ. શ્રીઆત્મારામજી મહારાજશ્રીનું બાલ્યજીવન અહીં વીત્યું હતું. અહીં એક જૈન મંદિર છે. તેમાં પંજાબ પ્રાંતના જૈન દેરાસરોની પ્રતિમાઓ પૈકી સૌથી પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમાની એક ચોવીશી છે, તેના ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

"॥ संवत् ११५६ माघ सुदि १४ शुक्रे ॥
आसीत् प्राग्वाटवंस(श)स्य भूषको(णो) विहिलाभिधः । पत्नी सलहिका तस्य जिनदत्तः सुतस्तयोः ॥ १ ॥
भार्या च रोहिणी तस्य पुत्रौ सागररोहिकौ । दुहिता सिंहिणि चान्या वधू [:] सहजमती तथा ॥ २ ॥
संसारासारतां ज्ञात्वा पुत्रैः सर्व्वै[:] सुसंपदा । कारितो मोक्षलाभार्थं चतुर्विंशतिपट्टकः ॥ ३ ॥

—પ્રાગ્વાટ વંશના આભૂષણસમો વિહિલ નામે શ્રેષ્ઠી હતો. તેને સલહિકા નામે પત્ની હતી. તેમને જિનદત્ત નામે પુત્ર હતો, જેની પત્નીનું નામ રોહિણી હતું. તેમને સાગર અને રોહિક નામે બે પુત્રો હતા. વળી, સિંહિણી નામે પુત્રી અને સહજમતી નામે પુત્રવધૂ હતી. આ બધા પુત્રપરિવારવાળા વિહિલ શ્રેષ્ઠીએ સંસારની અસારતા જાણીને મોક્ષપદના લાભાર્થે સં: ૧૧૫૭ ના મહા સુદિ ૧૪ ને શુક્રવારે આ ચતુર્વિંશતિ–ચોવીશીનો પટ્ટ કરાવ્યો.

અહીં ૭૦૦ હસ્તલિખિત પ્રાચીન પુસ્તકોનો ભંડાર છે. તેમાં ગુજરાતની પ્રાચીન રાજધાની પાટણમાં સં. ૧૪૭ (?) માં લખાયેલી ૩૫ ચિત્રોવાળી 'કલ્પસૂત્ર'ની હાથપોથી અત્યંત સુંદર છે. આવી સુંદર ચિત્રકામવાળી કલ્પસૂત્રની પ્રતિઓ બહુ ઓછી જોવામાં આવે છે.

જીરાથી ૧ માઈલ દૂર જૈન આત્મભવન નામે એક મકાન છે, જેમાં પૂ. આત્મારામજી મહારાજની સમાધિ છે.

ફરીદકોટ :

ફિરોજપુરથી ભટીંડા જતી રેલ્વે લાઈનમાં ફરીદકોટ સ્ટેશન છે. આ ગામમાં શ્રીજયસાગર ઉપાધ્યાયે સં. ૧૪૮૪ માં ચતુર્માસ કર્યું હતું. એ ચતુર્માસ અગાઉ અહીંથી તેમણે કોટ કાંગડા તીર્થની યાત્રાનો સંઘ કાઢ્યો હતો. આ સંઘ એક રસ્તે થઈને કાંગડા પહોચ્યો અને બીજે રસ્તે થઈ ફરીદકોટ પાછો આવ્યો તેમાં વચ્ચે આવતાં ગામો, તેનું વર્ણન, જૈન સંઘની સ્થિતિ અને જૈન મંદિરો વિશેનું માહિતીપૂર્ણ વર્ણન શ્રીજયસાગર ઉપાધ્યાયે સં. ૧૪૮૪ માં રચેલી 'વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી'માંથી જાણવા મળે છે. એ સમયે ફરીદકોટમાં જૈનોની વસ્તી સારા પ્રમાણમાં હતી; જૈન મંદિર પણ વિદ્યમાન હતું.

આજે પણ એક શ્વેતાંબરીય જૈન મંદિર છે પરંતુ મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં માત્ર બે–ત્રણ ઘરો જ વિદ્યમાન છે જ્યારે સ્થાનકવાસીઓની સંખ્યા ૫૦૦ માણસોની છે. વર્તમાન દેરાસર બંધાવનારના વારસો સ્થાનકવાસી બની ગયા હોવાથી દેરાસરની સારસંભાળ એક યતિજી રાખતા હતા, પરંતુ યતિજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં એ દેરાસરનો કબજો સ્થાનકવાસીઓને સુપ્રત થયો એટલે અત્યારે આ મૂર્તિઓ અપૂજ રાખેલી છે અને દેરાસર બંધ રહે છે, એથી જ એને કોઠામાં ગણાવ્યું નથી.

★

૨૦૯. હોશિયારપુર

(કોઠા નંબર : ૩૮૯૨–૩૮૯૩)

હોશિયારપુર રેલ્વે સ્ટેશનથી ૧॥ માઈલ દૂર હોશિયારપુર ગામ છે. શ્વેતાંબર જૈન મૂર્તિપૂજકની ૩૦૦ માણસોની વસ્તી છે. ૧ વિશાળ ઉપાશ્રય, ૧ ધર્મશાળા, પાઠશાળા અને હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો ભંડાર છે. અહીં શીશમહેલ બજારમાં શિખરબંધી ૨ દેરાસરો આવેલાં છે.

૧. મૂળનાયક શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનનું મંદિર છે, જેના શિખરના ઘૂમટનો બધો ભાગ અમૃતસરમાંના શીખોના સુવર્ણ મંદિરની માફક સં. ૧૯૪૮ માં અહીંના સ્વ૦ લાલા ગૂજરમલજીએ લાખોના ખરચે સોનાના પતરાંથી મઢાવેલો છે, આથી આ દેરાસર સુવર્ણ મંદિરના નામથી ઓળખાય છે. આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૯૫૦ માં થયેલી છે. મંદિરમાં સ્ફટિક રત્નની પ્રતિમા પણ છે.

૨. ઉપર્યુક્ત સુવર્ણ મંદિરની પાસે જ અહીંના શ્રીસંઘે સં. ૧૯૫૦ માં બંધાવેલું મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર છે. આ મંદિર ૩૨ ફીટ ઊંચુ અને ૩૨ ફીટ પહોળું છે. કોટ–કાંગડાના દેરાસરમાંથી લાવવામાં આવેલું ધાતુનું સમવસરણ ઘણું જ સુંદર છે. આવું સમવસરણ ભારતભરના એકે જૈન મંદિરમાં નથી.

★

૨૧૦. લુધીઆના

(કોઠા નંબર : ૩૮૯૬–૩૮૯૮)

લુધીઆના રેલ્વે સ્ટેશનથી અડધો માઈલ દૂર લુધીઆના શહેર આવેલું છે. પંજાબનું આ મોટું ઔદ્યોગિક મથક છે.

અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તી લગભગ ૪૦૦ માણસોની છે. સ્થાનકવાસી જૈનોની વસ્તી લગભગ ૨૦૦૦ માણસોની છે. દાલબજારમાં શ્રીસંઘે બંધાવેલા દેરાસરની નજીકમાં શ્વેતાંબર જૈનોનો ઉપાશ્રય અને ધર્મશાળા છે.

૧. દાલબજારમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૯૫૦ માં શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે.

૨. ચોડા બજારમાં મૂળનાયક શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૯૧૬ માં પૂજ્ય મહેતાબ ઋષિએ બંધાવ્યું છે. આ મંદિરમાં સં. ૧૨૮૩ ની સાલની એક પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા છે.

અહીંના શ્વેતાંબર જૈનોમાં ઓશવાલ ભાઈઓ પણ છે અને મૂળ અગ્રવાલ દિગંબર જૈન ભાઈઓને સ્વ. શ્રીઆત્મારામજી મહારાજે ઉપદેશ આપીને બનાવેલા શ્વેતાંબર જૈનો પણ છે.

૨૧૧. માલેર કોટડા

(કોઠા નંબર : ૩૮૯૯–૩૯૦૦)

માલેર કોટડા સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર ગામ આવેલું છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૨૦૦ માણસોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને બીજો ઉપાશ્રય લાલા બિંદુમલજીએ બંધાવ્યો છે. તેમના જ તરફથી ચાલતી આત્માનંદ જૈનસ્કુલ મોતીબજારમાં આવેલી છે અને થોડી હસ્તલિખિત પોથીઓનો ભંડાર પણ છે. વળી, ૧ આત્માનંદ જૈન હાઈસ્કુલ પણ છે.

અહીં સદર બજાર અને ચોક બજારમાં અનુક્રમે મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન અને શ્રીવિમલનાથ ભગવાનનાં મંદિરો શિખરબંધી છે. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરમાં સં. ૧૧૬૧ ની એક પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા છે. તેના ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

"सं[०] ११६१ [वर्षे] पौरपाटास्य भांडागारिकदेल्हासुत सांतु जिगपाल प्रणमंति नित्यं ॥"

નાભા :

નાભા રેલ્વે સ્ટેશનથી ૧ માઇલ દૂર શહેર આવેલું છે. નાભા રાજ્યની રાજધાનીનું આ શહેર છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૫૦ માણસોની વસ્તી હોવા છતાં અને જૈન મંદિર વિદ્યમાન છતાં દેરાસરની પ્રતિમાઓને કોઈ પૂજતું નથી. દેરાસર બંધ જ રહે છે; તેથી તેની નોંધ કોઠામાં લેવામાં આવી નથી.

સદર બજારમાં આવેલા સનાતન ધર્મસભાની નજીકમાં એક મકાન છે, તેમાં જૈન દેરાસર છે. સ્વ. લાલા કાશીરામે આ દેરાસર તૈયાર કરાવેલું છે. દેરાસરમાં પાષાણની ૧ અને ધાતુની ૨ પ્રતિમાઓ છે. આ પ્રતિમાઓ પૈકી ધાતુ-પ્રતિમાઓ પાછળ આ પ્રકારે ક્રમશઃ લેખો વિદ્યમાન છે:—

(१) "सं० १५३७ वर्षे वै० सु० १० ॥"

(२) "॥ संवत् १५४९ व० ज्येष्ठ वदि ५ बुध दि० श्रीओसवालज्ञातीय। वं । खेडीयागोत्रे सा० संसारचंद्र भ(भा०) भोली पु० सा० श्रीवंत सा० हीरा सा० वीरासहितेन श्रीआदिनाथबिंबं का० आत्मपुन्या(ण्या)र्थं प्र० श्री उ० गच्छम० श्रीदेवगुप्तसूरिभिः ॥"

આ દેરાસરની નીચેની દુકાનની માલિકી માટે સ્વ. લાલા કાશીરામની વિધવા પત્ની અને શ્રીસાદીરામ વચ્ચે કોર્ટમાં કેસ ચાલ્યો અને ચૂકાદા પ્રમાણે એ મકાન તેમની વિધવાની મિલકતમાં ગણવામાં આવ્યું છે, પરંતુ તેમને કોઈ વારસ ન હોવાથી એ મકાનનો કબજો રાજ્ય લઈ લે એ પહેલાં જૈનોએ લક્ષ આપવાની જરૂર છે.

પતિયાલા :

પતિયાલામાં ધાબાબંધી જૈન દેરાસર છે પરંતુ તદ્દન અપૂજ હાલતમાં હોવાથી તેની નોંધ લેવામાં આવી નથી. પતિયાલાના એક યતિજી પાસે ધાતુપ્રતિમાઓ હોવાનું સાંભળ્યું છે.

૨૧૨. અંબાલા

(કોઠા નંબર : ૩૯૦૫)

અંબાલા સીટી સ્ટેશનથી ૦ાા માઈલ દૂર અંબાલા શહેર છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૬૦૦ માણસોની વસ્તી છે. અહીં ઘણી જૈન સંસ્થાઓ છે. તે સંસ્થાઓના નામ સાથે સ્વ. પૂ. શ્રીઆત્મારામજી મહારાજનું નામ જોડાયેલું છે. જેમ કે: ૧ શ્રીઆત્માનંદ જૈન ભવન, ૨ શ્રીઆત્માનંદ જૈન પ્રાયમરીસ્કૂલ, ૩ શ્રીઆત્માનંદ જૈન ગર્લ્સ-સ્કૂલ, ૪ શ્રીઆત્માનંદ જૈન વાચનાલય, ૫ શ્રીઆત્માનંદ જૈન સભા, ૬ શ્રીઆત્માનંદ જૈન કોલેજ, ૭ શ્રીઆત્માનંદ જૈન ધર્મશાળા વગેરે છે. આ ધર્મશાળા લાલા કુંદનમલ જયસુખરામે સં. ૧૯૯૮ માં બંધાવી છે. બીજી જૈન ધર્મ-શાળા સં. ૧૯૬૫ માં લાલા ઉત્તમચંદ ચાંદમલે બંધાવી છે. ૨ ઉપાશ્રયો છે, તે પૈકી ૧ શ્રાવિકાનો ઉપાશ્રય શ્રીમતી કોડીબાઈએ બંધાવ્યો છે.

અહીં આવેલા 'ભાવડેકા મહોલ્લા'માં શ્રીઋષભદેવ ભગવાનનું શિખરબંધી વિશાળ મંદિર છે. પંજાબ પ્રાંતભરમાં આ મંદિર મોટામાં મોટું છે. દેરાસરની ધાતુપ્રતિમાઓ પૈકી મોટા ભાગની પ્રતિમાઓ પંદરમા સૈકાના લેખવાળી છે. એક પ્રતિમા સં. ૧૧૮૩ ના પ્રાચીન લેખવાળી છે, તે લેખ આ પ્રકારે છેઃ—

"। संवत् ११८३ वर्षे सुदि १ मादिलिन्ना(श्रा)विका कारिता ॥"

શ્રીઆત્માનંદ જૈન કોલેજ સ્ટેશનથી ૦ાા માઈલ દૂર તંલાવ લભુવાળા નામના સ્થળે આવેલી છે.

૨૧૩. કરાંચી [સિંધ]

(કોઠા નંબર : ૩૯૦૭)

સિંધ પ્રાંતની રાજધાનીનું આ કરાંચી શહેર નવું વસેલું હોવાથી ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના કેટલાયે જૈન ભાઈઓ અહીં વ્યાપાર્થે આવીને વસ્યા છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૧૫૦૦ માણસોની વસ્તી છે. અહીંના શ્રીસંઘે મળીને સં. ૧૯૬૧ માં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર રણછોડ લાઈનમાં બંધાવ્યું છે. મંદિરની સાથે જ મોટો જૈન ઉપાશ્રય અને ધર્મશાળા છે. તેમાં જ જૈન પાઠશાળા વગેરે ચાલુ હતી. આજે આ શહેર પાકીસ્તાનની રાજધાનીનું શહેર બન્યા પછી ત્યાંથી જૈનો ચાલ્યા ગયા છે.

મોહેન્-જો-દારો :

સિંધ પ્રાંતના લારખાના જિલ્લામાં લારખાનાથી દક્ષિણે ૨૫ માઈલ અને ડોકી સ્ટેશનથી ૮ માઈલ દૂર સિંધુ નદીના પશ્ચિમ કિનારે મોહેન્-જો-દારોનું સ્થાન આવેલું છે. સિંધી ભાષામાં મોહેન્-જો-દારોનો અર્થ 'મરેલાંઓની ટેકરી' એવો થાય છે. એ વિશે આખ્યાયિકા એવી છે કે— સિંધમાં દલુરાય નામે એક જુલમી રાજા થઈ ગયો. તેની પ્રજા અને પોતાના સંબંધીઓ પણ તેનાથી ત્રાસી ગયાં હતાં. જાણે એ જુલમની પ્રતિશોધ માટે જ કુદરતે આ ભૂમિ ઉપર ભયંકર કોપ વરસાવ્યો. ભારે વૃષ્ટિ અને વીજળીઓ સાથે આ ભૂમિ ઉપર ધરતીકંપ થયો. તેમાં દલુરાયની રાજધાની અને તેની પાસેનાં કેટલાંયે નગરો દટાઈ ગયાં અને તેના સ્થાને નાની નાની ટેકરીઓ બની ગઈ.

આ આખ્યાયિકાને જૈન અનુશ્રુતિઓમાં નોંધાયેલી એક કથાથી પ્રકારાન્તરે ટેકો મળે છે. એ કથા આ પ્રકારે છે:

સિંધુ નદીની પાસે આવેલો સિંધુ-સૌવીર નામે ઓળખાતો દેશ હતો, જેમાં વીતભયપુરપત્તન નામે મોટું નગર હતું. તેમાં ઉદાયન નામે રાજા (ભગવાન મહાવીરના સમયે) રાજ્ય કરતો હતો. તે ચેટક રાજાની પુત્રી પ્રભાવતીને પરણ્યો હતો. એ રાજાને કોઈ વહાણના વેપારીએ ગોશીર્ષચંદનથી બનાવેલી ભગવાન મહાવીરસ્વામીની જીવંતસ્વામી પ્રતિમા આપી હતી. તે પ્રતિમાને ઉજ્જૈનનીના રાજા ચંડપ્રદ્યોતે દેવાનંદા નામની દાસી દ્વારા મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

ચંડપ્રદ્યોત એ પ્રતિમાને લઈને જેવો નાઠો તેવો જ ઉદાયન તેની પાછળ પડ્યો. તેને દશપુર (મંદસોર) આગળ હરાવી પકડ્યો અને એ મૂર્તિને પાછી મેળવી. ઉદાયન એ મૂર્તિને ઉપાડવા લાગ્યો પણ મૂર્તિ ચાલી નહિ. અધિષ્ઠાયક દેવે તેને જણાવ્યું કે–" તારું વીતભયપુરપત્તન ધૂળની વૃષ્ટિથી દટાઈ જશે માટે આ પ્રતિમા ત્યાં લઈ જઈશ નહિ." આથી એ મૂર્તિ દશપુરમાં અને પાછળથી ભાયલસ્વામીગઢ (ભેલસા)માં પધરાવવામાં આવી. રાજા ઉદાયન પોતાના રાજ્યમાં પાછો ફર્યો અને છેવટે તેણે પોતાના ભાણેજ કેશીકુમારને રાજ્ય સોંપી ભગવાન મહાવીર પાસે દીક્ષા લીધી.

કોઈ સમયે ઉદાયન રાજર્ષિ વિહાર કરતા વીતભયપુરપત્તનમાં પધાર્યા ત્યારે કેશીકુમારને તેના મંત્રીઓએ ભરમાવ્યો કે–'ઉદાયન તમારી પાસેથી રાજ્ય પાછું લેવા આવ્યા છે.' આથી કેશીકુમારે ભિક્ષાસમયે તેમના આહારમાં વિષ અપાવી દીધું અને રાજર્ષિ ઉદાયન અકાળે કાળધર્મ પામ્યા. રાજાના આ અપકૃત્યથી કોપાયમાન થયેલા દેવોએ ધૂળની ઘોર વૃષ્ટિ કરી, તેમાં આખુંયે નગર દટાઈ ગયું.

આખ્યાયિકાનો દલુરાય અને અનુશ્રુતિનો કેશીકુમાર એક હોય કે ન હોય પણ વીતભયપુરપત્તન ઉપર જે વિનાશનું વાદળ વરસી ગયું એ ઘટનાનો બંનેમાં મેળ ખાય છે.

ઉદાયન રાજાને જ્યારે વિષ દેવામાં આવ્યું ત્યારે તેઓ એક કુંભારના ઘરમાં રહેતા હતા, અને ધૂળની વૃષ્ટિથી જ્યારે નગર દટાઈ ગયું ત્યારે એ કુંભારનું ઘર માત્ર બચી રહ્યું હતું, એ ઘરને 'કુંભકારપ્રક્ષેપ' કહેવામાં આવ્યું છે. 'આવશ્યક ચૂર્ણિ' (પૃ. ૩૪, ૫૫૩) મુજબ એ સ્થાન સિણવલ્લીમાં આવેલું હતું. ડૉ. જગદીશચંદ્ર જૈન એ વિશે જણાવે છે કે–'પંજાબના મુજફ્ફરગઢ જિલ્લામાં સનાવન અથવા સિનાવત નામનું સ્થાન છે, જ્યાંની ભૂમિ ઉષર છે. સંભવતઃ આ સ્થળ સિણવલ્લી હોવું જોઈએ અથવા તો સિંધ કે પંજાબમાં કોઈ રેતીમય પ્રાચીન સ્થાન સિણવલ્લી હોવું જોઈએ.[1] વસ્તુતઃ સિણવલ્લી અથવા વીતભયપુરપત્તનને મોહેન્–જો–દારોની ભૂમિ સમીપે શોધવું જોઈએ. સંભવતઃ મોહેન્–જો–દારોની ભૂમિ જ વીતભયપુરપત્તન હોય એમ જણાય છે.

મોહેન્–જો–દારોમાં ત્રણ–ચાર સ્થળે ખોદકામ થયું છે. તેમાંથી એક નીચે એક એમ છ–સાત નગરો નીકળી આવ્યાં છે. તેમાંથી ઘણી ઘણી વસ્તુઓ પણ પ્રાપ્ત થઈ છે. એક ટેકરી ઉપર એક સ્તૂપ પણ મળી આવ્યો છે, જે ૨૦૦૦ વર્ષ જૂનો માનવામાં આવે છે. આ સ્તૂપની નીચે કોઈ મંદિર દટાયેલું હોવાનું મનાય છે. આ સ્તૂપને સ્તૂપટેકરી (Stupa mound) કહે છે. જ્યારે બીજા ખોદકામવાળા પ્રદેશોના DK. પ્રદેશ, VS. પ્રદેશ, HR. પ્રદેશ એવાં નામો રાખવામાં આવ્યાં છે. સ્તૂપટેકરી અને DK. પ્રદેશ જોવાલાયક છે.

મોહેન્–જો–દારોમાં થયેલી શોધની વિગતો જોન માર્શલે મોટા ગ્રંથોમાં પ્રગટ કરી છે. એ ગ્રંથોના આધારે કેટલાય ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવ્યા છે. જોન માર્શલના ગ્રંથોમાં ધાતુના પતરા ઉપર કોતરેલી એક આકૃતિનું વર્ણન અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે તેની હકીકત અહીં ગુજરાતીમાં આપવામાં આવે છેઃ

"અહીં એક મનુષ્યનું એવું ચિત્ર મળી આવ્યું છે કે તેની પાછળ સર્પ રહેલો છે અને તેણે તે મનુષ્યના મસ્તક ઉપર પોતાની ફણાઓને પસારી છે. આ દૈવી આકૃતિની પાછળ એક વૃક્ષ છે કે જે વડનું ઝાડ જણાય છે. એમ જણાય છે કે, આ મનુષ્યની (દેવની) આકૃતિ એ બુદ્ધની મૂર્તિનો નમૂનો હોવો જોઈએ."

જૈનધર્મના સ્વરૂપથી તદ્દન અજ્ઞાત હોવાના કારણે જોન માર્શલે આ આકૃતિને બુદ્ધની જણાવી છે. વસ્તુતઃ આ આકૃતિ ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથની જ છે એમાં શંકા નથી, કેમકે આવી આકૃતિ સાથે બુદ્ધજીવનની કોઈ ઘટનાનો સંબંધ હજી જાણવામાં આવ્યો નથી. આ સિવાય કેટલાક સિક્કાઓ ઉપર 'જિનેન્દ્રમૂર્તિ' વગેરે નામો હોવાનું જણાય છે. બીજી કેટલીક સામગ્રીમાં પણ જૈન ચિહ્નો હોવાનું કહેવાય છે.

હિંદીભાષામાં પ્રગટ થતી 'વિશ્વ ભારતી' (પૃ. ૪૬૪)માં આ હકીકતનું સમર્થન કરતાં જે સૂચન કર્યું છે, તેનું શબ્દશઃ ભાષાંતર આ છેઃ 'મોહેન્–જો–દારોથી મળેલી સામગ્રીમાં કાયોત્સર્ગસ્થ આસનવાળી મૂર્તિ મળી છે, જેની કંઈક સરખામણી ભગવાન 'જિન' સાથે કરી શકાય.'

---

૧. 'પ્રેમી અભિનંદન ગ્રંથ'માં "જૈન ગ્રંથોમેં ભૌગોલિક સામગ્રી ઔર ભારતવર્ષમેં જૈનધર્મકા પ્રચાર." પૃ. ૨૬૨.

આ આકૃતિમાં ઉત્કીર્ણ ઘટના વિશે જૈન ગ્રંથોમાં વર્ણન છે કે– "શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન એક વખત વિચરતા તાપસાશ્રમે આવ્યા હતા અને ત્યાં કૂવાની પાસે વડના ઝાડ નીચે રાત્રિએ પ્રતિમા ધારણ કરીને રહ્યા હતા; આ અવસરે દુષ્ટ મેઘમાલી દેવે આવીને શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનને સિંહ, વીંછી વગેરે વિકુર્વીને ઉપસર્ગ કર્યા છતાં અડગ જોઈને મેઘ વિકુર્વીને કલ્પાંત કાળના મેઘની જેમ વૃષ્ટિ કરવા માંડી. આથી ક્ષણવારમાં જ ભગવાનની નાસિકાના અગ્રભાગ સુધી પાણી આવી પહોંચ્યું. આ જ વખતે ધરણેન્દ્રનું આસન કંપાયમાન થયું અને પટરાણીઓ સાથે આવીને ધરણેન્દ્રે ભગવાનને ફણાથી આચ્છાદિત કર્યા. ત્યાર પછી ધરણેન્દ્રે અવધિજ્ઞાનથી મેઘમાળીને ઉપદ્રવ કરતો જાણીને તેની તર્જના કરવાથી મેઘમાળી પણ ભગવાનને નમીને શરણે થયો અને પોતાના સ્થાને ચાલ્યો ગયો."[2]

આ ઘટના જ ઉપર્યુક્ત આકૃતિમાં ઉત્કીર્ણ થયેલી છે.[3]

મોહેન્-જો-દારોમાંથી મળી આવેલી સામગ્રી ઈ. સ. પૂર્વે સવા પાંચ હજાર વર્ષની મનાય છે પરંતુ આ આકૃતિ કયા સમયની હશે તે હજી જાણવામાં આવ્યું નથી.

★

૨૧૪. હાલા

(કોઠા નંબર : ૩૯૦૮)

કરાંચીથી હાલા આવવા માટે ટંડો આદમ નામના સ્ટેશને ગાડી બદલવી પડે છે. ટંડો આદમથી ૧૬ માઈલ દૂર હાલા નામનું સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૦॥ માઈલ દૂર ગામ છે, અહીં ત્રણ મહોલ્લામાં થઈને બધા શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક ભાઈઓ રહે છે. તેમાં બીજા કોઈની વસ્તી નથી તેમની લગભગ ૨૫૦ માણસોની વસ્તી છે. મહોલ્લાના રસ્તાઓ વગેરે જગાની માલિકી અહીંના શ્રીસંઘની છે. તેની સાફસુફીનું કામ પણ જૈનો પોતાના ખરચે જ કરાવે છે. એટલે આ ત્રણ મહોલ્લામાં મ્યુનિસિપાલીટીનો કોઈ જાતનો હક્ક નથી. જાણે ત્રણ મહોલ્લાઓનું એક નાનું સરખું જૈન ગામ હાલામાં વસાવ્યું હોય એવી કલ્પના એને જોતાં થઈ આવે છે.

આ જૈન મહોલ્લામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધાબાબંધી જૈન મંદિર આવેલું છે. મંદિરની બધી પ્રતિમાઓ છૂટી જ છે; કેમકે આ પ્રદેશમાં મુસલમાનોનું જોર હોવાથી પ્રસંગે તોફાન થાય તો એ મૂર્તિઓને તરત ખસેડી શકાય, એ દૃષ્ટિએ પ્રતિમાઓને સ્થિર કરેલી નથી. આ મંદિરમાં સં. ૧૩૭૯ની સાલનું ધાતુનું સમવસરણ છે અને સં. ૧૩૮૦ની સાલની અંબિકાદેવીની મનોહર ધાતુમૂર્તિ છે. જૈન મૂર્તિવિધાનની દૃષ્ટિએ અંબિકાદેવીની મૂર્તિ નમૂનારૂપ અને ફોટા લેવાલાયક છે. એ બંને પરના લેખો ક્રમશઃ આ પ્રકારે છેઃ–

(૧) "सं० १३७९ मार्ग व० ९ आ। जिनचंद्रसूरिशिष्यैः श्रीजिनकुशलसूरिभिः श्रीसमवसरण (णं) प्रतिष्ठितं कारितं सा० वीजडसुतेन सा० पातासुश्रावकेण ॥"

(२) "॥९०॥ सं० १३८० कार्तिक सु० १४ श्रीजिनचन्द्रसूरिशिष्यैः श्रीजिनकुशलसूरिभिः श्रीअंबिका प्रतिष्ठिता ॥"

અહીં એક પુસ્તકભંડાર પણ છે.

★

૨૧૫. ઉમરકોટ

(કોઠા નંબર : ૩૯૦૯)

છોર સ્ટેશનથી મોટરરસ્તે ૧૨ માઈલ દૂર ઉમરકોટ ગામ છે. સમ્રાટ અકબરનો જન્મ આ ગામમાં જ થયો હતો. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૪૦ માણસોની વસ્તી છે.

બજારમાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું ઘરદેરાસર છે. હાલમાં કેટલીક પ્રાચીન મૂર્તિઓ મળી આવી છે તેથી એક મોટું જૈન મંદિર બંધાવવાની શ્રીસંઘ ધારણા રાખે છે એમ સાંભળ્યું છે.

★

---

૨. 'કલ્પસૂત્ર-સુબોધિકા' સૂત્ર : ૧૫૮.

૩. વિસ્તાર માટે જુઓ: 'જૈન સત્ય પ્રકાશ' વર્ષ : ૧૫, અંક : ૪.

દક્ષિણ ભારત અને મહારાષ્ટ્રની મંદિરાવલી

જૈનોના સાડી પચીસ આર્યદેશોમાં દક્ષિણના પ્રદેશોનું નામ મળતું નથી એથી જણાય છે કે, ભગવાન મહાવીરના સમયથી લઈને સમ્રાટ સંપ્રતિ(ઈ. સ. પૂ. ૨૮૯)ના સમય સુધી આ પ્રદેશ જૈન સાધુઓના વિહારને યોગ્ય નહોતો. સંપ્રતિએ દક્ષિણાપથ[1] જીતી લઈ આંધ્ર, દ્રવિડ આદિ પ્રદેશોમાં સાધુઓનો વિહાર સુખપૂર્વક થાય એ માટે સૈનિકોને મોકલી તે તે સ્થાનોને વિહારયોગ્ય બનાવ્યાં હતાં. એ જ હેતુથી તેણે ઠેર ઠેર જૈન મંદિરો પણ બંધાવ્યાં હતાં. એ પછી જ ઉત્તર તેમજ પૂર્વ ભારતની માફક દક્ષિણ ભારત પણ જૈનધર્મનું કેંદ્ર બની ગયું.

ઉત્તર ભારતમાંથી જૈનો પશ્ચિમ તરફ આવી વસ્યા તેમ તેમાંનો કેટલોક ભાગ પૂર્વમાં ઓરિસા થઈને અને કેટલોક સમૂહ માલવા થઈને દક્ષિણમાં જઈ વસ્યો.

શરૂઆતમાં પશ્ચિમ ભારતમાં જૈનોના શ્વેતાંબર અને દિગંબર એમ બંને સંપ્રદાયોનું અસ્તિત્વ હોય એમ જણાઈ આવે છે. પાછળથી પશ્ચિમ ભારતમાં શ્વેતાંબરોની મુખ્યતા રહી છે; એ જ પ્રમાણે દક્ષિણમાં પહેલાં તો બંને સંપ્રદાયો હતા પણ પાછળથી ત્યાં દિગંબરોનું જ પ્રાધાન્ય રહ્યું હોય એમ લાગે છે. નિર્વસ્ત્ર દિગંબર મુનિઓને ઉષ્ણ-પ્રધાન પ્રદેશોની હવા પણ ખૂબ અનુકૂળ આવી, તેથી જ તેમણે દક્ષિણમાં પોતાનું કેંદ્ર જમાવ્યું.

દક્ષિણ ભારતમાંથી મળી આવેલી સામગ્રીના[2] આધારે એમ કહી શકાય કે મદ્રાસ, કુર્ગ, હૈદ્રાબાદ, મૈસુર, મહારાષ્ટ્ર આદિ પ્રદેશોમાં જૈનધર્મીઓ ઈ. સ. પૂર્વેથી હતા અને તેમણે પોતાના ધર્મને ઉન્નત બનાવવાના ભગીરથ પ્રયાસો કર્યા હતા. પરિણામે અહીંના કેટલાયે રાજવંશો ઉપર તેમણે પોતાનો પ્રભાવ પાથર્યો, જેના કારણે કેટલાયે રાજવીઓએ જૈનોનાં પવિત્ર સ્થાનોને કેટલાંક દાન અને આશ્રય આપ્યાની હકીકત શિલાલેખો અને તામ્રશાસનોમાંથી જણાઈ આવે છે. કેટલાક શિલાલેખો તામિલના મદુરા અને રામાનદ જિલ્લામાંના જૈન મંદિરના ખંડિયેરોની પાસેથી મળી આવ્યા છે, જે શિલાલેખો અશોકના સમયની બ્રાહ્મીલિપિમાં છે પણ તે હજી સુધી પૂરેપૂરા ઊકેલી શકાયા નથી.

દક્ષિણના પશ્ચિમથી પૂર્વ કાંઠાના સમસ્ત દ્વીપકલ્પ ઉપર જૈનધર્મનો પ્રભાવ ફરી વળ્યો હતો. શિલાલેખો અને અવશેષો ઉપરથી જણાય છે કે, સમગ્ર મહારાષ્ટ્ર, કાનડી અને તેલુગુ પ્રદેશોમાં ઠેઠ ઓરિસા સુધી જૈનધર્મે પોતાનો પ્રભાવ પાથર્યો હતો.

કાનડી ભાષાનું પ્રાચીન સાહિત્ય અધિકાંશે જૈનાચાર્યોના જ હાથે ખેડાયેલું મળે છે અને તામિલ ભાષાનું સાહિત્ય પણ જૈન વિચારોથી ખૂબ પ્રભાવિત થયેલું છે. ' કુરુલ–તિરુકુરલ ' નામનું તિરુવલ્લુરનું કાવ્ય પહેલા સૈકાનો સર્વશ્રેષ્ઠ ગ્રંથ ગણાય છે. એ ગ્રંથ નિર્વિવાદ જૈન વિદ્વાને રચેલો છે. એ પછી " સિલપ્પધિકરમ્ ' અને ' મણિમેખલઈ 'નામના ગ્રંથો પણ પ્રસિદ્ધ છે. આ પૈકીનું ' સિલપ્પધિકરમ્ ' જૈન ઇલ્લંકો–આદિગલકૃત છે અને ' મણિમેખલઈ ' કુલવનિકન સત્તનર નામના બૌદ્ધે રચેલું છે. એ બંને વિદ્વાનો મિત્રો હતા. જૈન કર્તા રાજવંશી હતો. બૌદ્ધ કૃતિ જો કે પહેલી કૃતિ છે, છતાં તેમાં ઉક્ત જૈન કૃતિના નાયક અને નાયિકાનું છેલ્લું પ્રકરણ આવે છે. આ બૌદ્ધ કૃતિમાં પણ જૈન-ધર્મ સંબંધી ઉલ્લેખ છે. જૈન કૃતિમાં તો નિર્ગ્રંથો અને તેમના મઠોના પુષ્કળ ઉલ્લેખો છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતે દક્ષિણ હિંદમાં જૈનધર્મનો વિકાસ ઘણો થઈ ચૂક્યો હતો.

---

૧. " तेण सुरट्ठविसयो अंघा दामिला य ओयविया । "—નિશીથચૂર્ણિ.

૨. Mysore and koorga Gazeteer, Apigraphia Karnatica.

જૈનોના ઓપદેશિક અને કાવ્યસાહિત્ય ઉપરાંત આગમિક સિદ્ધાંતોને દાર્શનિક રૂપ દેવામાં દક્ષિણ ભારતનો ફાળો મહત્ત્વનો છે. સ્વામી સમંતભદ્ર, અકલંક અને વિદ્યાનંદ જેવા દાર્શનિકોએ જૈનદર્શનને અજેય બનાવવા માટે પોતાની પ્રતિભાને પ્રજ્વલિત કરી અનેકાંતવાદ જેવા સર્વદર્શનસમન્વયી સ્વતંત્ર દર્શનની ગૌરવપૂર્ણ મહત્તા વધારવાનું કાર્ય કર્યું હતું; જેના પરિણામે અનેક વિદ્વાનો, રાજવીઓ જૈનધર્મ પ્રત્યે આકર્ષાયા અને ઓપદેશિક સાહિત્યથી જૈનધર્મ લોકધર્મ બની શક્યો.

જૈન સાહિત્યની હકીકતો પુરવાર કરે છે કે, લગભગ પહેલા–બીજા સૈકાથી લઈને આઠમા સકા સુધી જૈનધર્મ એ દક્ષિણ ભારતમાં પ્રબળ શક્તિશાળી અને સર્વોપરિ હતો. પરાક્રમી મોટા રાજાઓના રાજવંશીઓનો તે કુળધર્મ જ નહિ પરંતુ સાધારણ લોકોમાં તે પ્રચલિત ધર્મ હતો. આ ક્રિયાશીલ ધર્મ સામે ઘણા પ્રહારો થયા છતાં તે વિજયી બની રહ્યો.

વિક્રમની શરૂઆતમાં મહારાષ્ટ્રની રાજધાનીના નગર પ્રતિષ્ઠાન (પૈઠણ)માં સાતવાહન નામે જૈનધર્મી રાજા હતો. એના સમયમાં આર્ય કાલકસૂરિ ઉજ્જૈનથી વિહાર કરી પર્યુષણાપર્વ ઉજવવા નિમિત્તે આવ્યા હતા. ઈંદ્ર મહોત્સવ અને પર્યુષણા પર્વ પાંચમના એક જ દિવસે આવતા હોવાથી સાતવાહન રાજાની વિનતિથી શ્રીકાલિકાચાર્યે પર્યુષણાનું પર્વ ચોથના દિવસે ઉજવવાનું ઠરાવ્યું જે આજદિન સુધી ચોથના દિવસે જ મનાય છે. અહીં શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીની જીવંતસ્વામી મૂર્તિ હતી. અહીં શ્રાવણ સુદિ પ્રતિપદાના દિવસે શ્રમણપૂજા નામનો મોટો ઉત્સવ પણ ઉજવાતો હતો. પ્રતિષ્ઠાન વિદ્યાનું પણ મોટું કેંદ્ર હતું. મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનો ઉપયોગ શ્વેતાંબર ગ્રંથોમાં કરવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી અને 'છેદ' સૂત્રોની ટીકામાં મહારાષ્ટ્રના અનેક રીતરિવાજોનું વર્ણન જોતાં આ પ્રદેશમાં જૈન સાધુઓની બહુલતાનું સૂચન મળે છે. શ્રીપાદલિપ્તસૂરિએ (ત્રીજા સૈકાની આસપાસ)[3] પ્રતિષ્ઠાનના રાજાને રાજસભામાં અનેકવાર ઉપદેશ કર્યો હતો. મતલબ કે, સંપ્રતિએ આ પ્રદેશોમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યો એ પછી મહારાષ્ટ્ર જૈનધર્મનું કેંદ્રધામ બની ગયો હતો. જ્યોતિષી ભદ્રબાહુ અને વરાહમિહિર જે શક સં. ૪૨૭માં વિદ્યમાન હતા, તે બંને ભાઈઓએ પ્રતિષ્ઠાનમાં જ જૈન દીક્ષા લીધી હતી; જેમાંના ભદ્રબાહુસ્વામીએ આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવામાં પોતાની વિદ્વત્તાનો ભારે યોગ આપ્યો હતો.

મહારાષ્ટ્રની પૂર્વ–દક્ષિણમાં આવેલો તેલુગુ ભાષાનો સમગ્ર પ્રદેશ આંધ્ર અથવા તેલંગણ કહેવાય છે. આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મ મૌર્યકાલ પહેલાંથી હોય એવું શેષગિરિરાવ ધારે છે પરંતુ મૌર્ય સંપ્રતિએ અને તે પછી ખારવેલે આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મનો પાયો ઉત્તરોત્તર દૃઢ કર્યો જે લગભગ સાતમા સૈકામાં આવેલા ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગ સુધી બરાબર સ્થિર હતો. તેણે જૈનોનાં ઘણાં મંદિરો અને મઠો નિહાળ્યા હોવાની હકીકત પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં નોંધી છે.

'આંધ્ર કર્ણાટક જૈનધર્મ' નામક પુસ્તકમાં જૈન અવશેષોની અનેક વાતો છે. એક અંગ્રેજ એંજિનિયરે એક જૈન કેંદ્રસ્થાન ગોદાવરી નદીના કાંઠા પર જૈનગાંવ નામક ગામમાં હોવાનું શોધી કાઢ્યું છે. જૈનગાંવમાંથી અનેક જૈન મૂર્તિઓ મળી આવી છે. ત્યાંથી ૭ માઈલ દૂર રામગુંડમ્‌માં એક સુંદર મંદિરનું દ્વાર છે તે જૈન લાગે છે, તેની સામેનું સીતારામ મંદિર પણ જૈન હોવાનું જણાય છે. ધાન્યકટકનું અમરેશ્વર મંદિર જૈન કે બૌદ્ધ મંદિર હતું. વરંગલના કકટિય ગણપતિએ જૈનો પર જુલમ ગુજાર્યો તે સમયે આ પરિવર્તન થયું હશે. દક્ષિણમાં જૈનોના કળાયુક્ત મંદિરોનો નાશ મુસલમાનોએ નહિ પણ મોટે ભાગે હિંદુઓના કોઈ સંપ્રદાયના હાથે થયો છે. આંધ્રદેશમાં રાજમહેંદ્રીના રાજરાજ નરેન્દ્રના સને ૧૦૨૨માં ગાદીએ આવ્યા પછી જૈનધર્મને વધારે ક્ષતિ પહોંચી.

મૈસુર જે કર્ણાટકનું ખરું હૃદય છે ત્યાં બીજા સૈકાથી બારમા સૈકા સુધીના ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી જૈનધર્મની ચાલુ ઇતિહાસપરંપરા આબાદ રહી છે. કર્ણાટકમાં છ રાજવંશો થયા. ગંગ, કદંબ, રાષ્ટ્રકૂટ, ચૌલુક્ય, કલચૂરી અને હોયસાલ.

સિંહનંદી નામના જૈનાચાર્યની કૃપાથી માધવ કોંગુનીવર્માએ કર્ણાટકમાં ગંગ રાજ્યની સ્થાપના ઇ. સ. ના બીજા સૈકામાં કરી. આ ગંગવંશીઓએ લગભગ અગિયારમા સૈકા સુધી મૈસુરના મોટા ભાગ ઉપર અને તેની પાસે આવેલા પ્રદેશો ઉપર રાજ્ય કર્યું. એ રાજાઓના શિલાલેખો પશ્ચિમમાં કુર્ગથી લઈને પૂર્વમાં ઉત્તર આર્કાટ સુધી અને દક્ષિણમાં મૈસુરની છેક દક્ષિણ સીમાથી લઈને ઉત્તરમાં બેલગામ જિલ્લા સુધીના પ્રદેશોમાંથી મળી આવે છે.

ગંગવંશના માધવ, દિદિગ, કિરિય માધવ, રાજા મારસિંહ (બીજો), રાચમલ્લ (ચોથો) વગેરે જૈન રાજાઓ

૩. "પ્રભાવક ચરિત" ભાષાંતર–"પ્રબંધપર્યાલોચન" પૃ૦ ૩૪.

હતા. છેલ્લા રાજવીઓના મહામાત્ય ચામુંડરાયે જૈનધર્મના પ્રસારમાં સર્વાધિક ફાળો આપ્યો હતો. તેણે શ્રવણબેલગોલામાં ઈ. સ. ના ૯૮૦માં શ્રીઅરિષ્ટનેમિનું મંદિર અને પહાડમાં કોરીને ગોમટેશ્વરની વિશાળકાય (૬૦ ફીટ ઊંચી) પ્રતિમા બનાવી. આ મૂર્તિ આજે પણ અત્યંત સુંદર છે. એને દૂરથી કે પાસે રહીને જુઓ તોપણ એનાં અંગ-પ્રત્યંગ એવાં જણાય કે ક્યાંય કશી ખામી નજરે ન પડે. કળાની દૃષ્ટિએ આ જૈન પ્રતિમાનો નમૂનો અદ્ભુત ગણાય છે. ચામુંડરાય વિદ્વાન પણ હતો. તેણે ' ચામુંડપુરાણ ' નામક ગ્રંથમાં તીર્થંકરોનું ચરિત આલેખ્યું છે.

શિવામર (ત્રીજા)ના સમયમાં ગંગવંશનું પતન શરૂ થયું અને ચોલ રાજા રાજેન્દ્રે ઈ. સ. ૧૦04 માં ગંગવંશની રાજધાની તલકાદને જીતી લીધા પછી એ વશ અને જૈનધર્મને ભારે હાનિ પહોંચી. એ પછી ગંગવંશીઓ બીજે સ્થળે બારમા સૈકા સુધી વિદ્યમાન હતા.

કદંબવંશના રાજાઓ મોટે ભાગે જૈનધર્મી હતા. તે વંશના ઉત્તરોત્તર રાજાઓએ જૈન ગુરુઓ અને મંદિરોને અનેક દાનપત્રો આપ્યાં તે પરથી પણ તેમના કુળધર્મની સાબિતી મળે છે. એ વંશના પહેલા રાજા કાકુત્સ્થવર્માએ તેના સેનાપતિ શ્રુતકીર્તિદ્વારા જૈનોને કોઈ જમીનનું દાનપત્ર આપ્યું હતું. તેનો પૌત્ર મૃગેશવર્મા, જે પાંચમી સદીમાં વૈજયંતીમાં રાજ્ય કરતો હતો, તેણે એક (કાલળંગ) ગામને ત્રણ ભાગોમાં વહેંચી આપ્યાનું દાનપત્ર આપેલું છે. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એક ભાગ આર્હત મંદિરો માટે, બીજો ભાગ અર્હત્પ્રરૂપિત સદ્ધર્મના ઉપાસક પ્રસિદ્ધ તપસ્વીઓ માટે જેમનો સંઘ શ્વેતપટ મહાશ્રમણસંઘ નામે સંબોધાતો હતો તેને, અને ત્રીજો ભાગ નિર્ગ્રંથ મહાશ્રમણ સંઘ માટે આપ્યો હતો.[૪] આ દાનપત્ર ઉપરથી આ પ્રદેશમાં પાંચમી સદીમાં પણ જૈન શ્વેતાંબર સાધુઓ પર્યાપ્ત સંખ્યામાં હોવાનું જણાય છે.

મૃગેશવર્મા પછી રવિવર્માએ આસંદી નામક ગામ સિદ્ધાયતનની પૂજાને માટે અને સંઘની પરિવૃદ્ધિ માટે ભેટ કર્યાનું દાનપત્ર આપ્યું છે.[૫] તેના પુત્ર હરિવર્માએ વારિષેણાચાર્યને વસંતવાટક નામે ગામ આપ્યાનું એક તામ્રપત્ર પરથી જણાય છે. આ વંશના દેવવર્માએ યાપનીય સંપ્રદાયને સિદ્ધકેદાર ગામના ચૈત્ય માટે ભૂમિ અર્પણ કર્યાનું પ્રમાણ એક તામ્રપત્ર આપે છે.

રાષ્ટ્રકૂટવંશના રાજાઓની રાજધાની નાશિક પાસે આવેલા મોરખંડમાં હતી; તે પછી નવમા સૈકામાં પોતાની રાજધાની હૈદ્રાબાદ રાજ્યમાં આવેલા માલખેડમાં બદલી. રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓમાં અમોઘવર્ષ પહેલો (ઈ. સ. ૮૧૫–૮૭૭) જૈનાચાર્ય જિનસેન અને તેમના શિષ્ય ગુણચંદ્રનો ઉપાસક હતો. અમોઘવર્ષ જૈનધર્મનો ભારે પુરસ્કર્તા નિવડ્યો. તેના પુત્ર કૃષ્ણ બીજાએ ઈલોરામાં કૈલાસ ગુફા કોતરાવી એ ઉપરથી તે રાજા શૈવ હોવાનું જણાય છે. એ એક વિચિત્ર વાત છે કે, કૃષ્ણ બીજાના માંડલિક પૃથ્વીવર્માએ સૌદત્તિમાં પોતાના રાજ્યાભિષેક વખતે (શક સં. ૭૯૭) જૈન મંદિરને દાન કર્યું હતું. માલગુંડ (ધારવાડ જિલ્લા)ના જૈન મંદિરના એક લેખમાં વણિક વૈશ્યે શક સં ૮૨૪ માં આવું જ દાન કર્યું હતું. તેમજ કૃષ્ણ બીજાનો ભાઈ બિટ્ટિગા નિત્યવર્ષ જૈનધર્મી હતો. ઈન્દ્ર ચોથો ચુસ્ત જૈન હતો, જે શ્રવણબેલગોલામાં સંલેખનાપૂર્વક મૃત્યુ પામ્યો.

રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની સંખ્યા વધારે હતી. પશ્ચિમના ચૌલક્ય રાજા તૈલપદેવે ઈ. સ. ૯૭૩ માં રાષ્ટ્રકૂટ કક્કાલને હરાવીને રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય પર પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવી દીધું ત્યારે જૈનધર્મ ઉપર પ્રહારો શરૂ થયા.

વાતાપીમાં રાજ્ય કરતા ચૌલુક્યવંશી પુલકેશી રાજાઓ જૈનધર્મી હતા અથવા જૈનધર્મ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતા હતા. ડૉ૦ ભાંડારકરે એ વાતને સમર્થન કરતાં જણાવ્યું છે કે- 'જૈનધર્મ બદામીના જૂના ચૌલુક્યોના સમયમાં અગ્રપદે આવ્યો, તે વખતે તેમને આશ્રય મળ્યો, એ જૈનમંદિરોને આપેલાં દાનપત્રો ઉપરથી જણાય છે.' શ્રીવૈદ્ય પણ એ મતને ટેકો આપે છે. જયસિંહ પહેલાના વખતમાં વસુચંદ્ર નામના પ્રસિદ્ધ આચાર્યે 'બાલસરસ્વતી'નું બિરુદ મેળવ્યું. શ્રીવાદિરાજ આચાર્યને જયસિંહે આદરમાન આપ્યું. એ વાદિરાજે તેમની રાજસભામાં 'પાર્શ્વચરિત' રચ્યું. આ ઉપરથી જયસિંહ પહેલો જૈનાચાર્યોના ગાઢ સંબંધમાં આવ્યાનું જણાય છે. જયસિંહના ઉત્તરાધિકારી

---

૪. Indian Antiquary. Part 7, Page 36–38.

૫. "જૈન સિદ્ધાંત ભાસ્કર" વર્ષ : ૧૫, કિરણ ૧, પૃ. ૧–૫.

પુલકેશી પહેલાએ અલક્ત નગરમાં જૈન મંદિર બંધાવ્યું. આ પુલકેશીએ અશ્વમેધ પણ કર્યો હતો અને જૈન મંદિરને દાનપત્ર પણ આપ્યું હતું. એ પછી કીર્તિવર્મા પ્રથમના રાજ્યમાં પણ જૈનધર્મને તેવો જ રાજ્યાશ્રય ચાલુ રહ્યો.

પુલકેશીઓ પછી પલ્લવો બળવાન થયા. તેમણે વાતાપી ઉપર અધિકાર કરી કાંચી લઈ લીધું. એ રાજાઓના સમયમાં જૈનધર્મને વધારે બળ મળ્યું એ સ્પષ્ટ છે. જૂના પલ્લવ રાજાઓના લેખો મુખ્યત્વે પ્રાકૃતભાષામાં લખાયેલા મળે છે. એ પૈકી એકમાં શિવસ્કંદ (શિવકુમાર)નો ઉલ્લેખ છે ને તેમાં સિદ્ધમ્ શબ્દથી શરૂઆત કરેલી છે જે તેના જૈનત્વનું સૂચન કરે છે. પલ્લવસમ્રાટ મહેન્દ્રવર્મને નિર્માણ કરેલું સિત્તાનવાસલનું જૈન ગુફામંદિર એ વાતનું પ્રમાણ આપે છે.

ચાલુક્યોના માંડલિકો પૈકી મોટા એવા ત્રણ કોંકણના શિલહરો, હલસીના કદંબો અને મૈસુરના હોયસાલ જૈન રાજાઓ હતા. આ રાજાઓ કટોકટીના સમયે પણ જૈનધર્મને આશ્રય આપતા બંધ પડ્યા નહોતા. સૌદત્તિ (બેલગામ પ્રાંત)ના એક જૈન મંદિરને તેમણે દાનપત્ર આપ્યું હતું. તૈલપના પૌત્ર જયસિંહ ત્રીજાએ જૈનોના કેંદ્રધામ પટ્ટિલકેરેમાં પોતાની રાજધાની કરી હતી. કહે છે કે તેની રાણી સુગ્ગલદેવી વીરશૈવ હતી; તેના કારણે તે વીરશૈવ થયો. પછી તેણે જૈનો પર જૂલમ કર્યાની હકીકત 'બસવપુરાણ' અને 'ચન્નબસવ પુરાણ'માં જણાવી છે. આમ છતાં થોડા વખત પછી જૈનોએ રાજ્યાશ્રય મેળવી પોતાની ધાર્મિક સત્તા ફરી જમાવી દીધી હોય એમ સોમેશ્વર પ્રથમ–ત્રૈલોક્યમલ્લે ઇંદ્રકીર્તિ નામના જૈનાચાર્યને આપેલી બક્ષિસ ઉપરથી જણાય છે.

એ પછી ચૌલુક્યો ઉપર ચડાઈ કરનાર, ચૌલ રાજાએ શૈવ સંપ્રદાયને વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે પુલિગેરે અને લક્ષ્મેશ્વરનાં જૈન મંદિરોનો નાશ કર્યો, પરંતુ સોમેશ્વર બીજાના એક માંડલિકે એ મંદિરોને સમરાવ્યાં. એ પછી કલચૂરી વંશના સેનાપતિ વિજ્જલરાય, જે ચુસ્ત જૈન હતો, તે ચૌલુક્ય સત્તા છીનવી લઈ રાજા થયો ત્યારે તેના મંત્રી બસવે જૈનધર્મ સામે ભયંકર પ્રપંચજાળ ગોઠવી દીધી; પરિણામે વીરશૈવ ધર્મના પ્રબળ જુવારથી જૈનધર્મનો પ્રભાવ ઓસરવા માંડ્યો.

કલચૂરી વંશના રાજાઓ મુખ્યત્વે જૈનધર્મી હતા. તેઓ કલ્યાણીમાં અને ત્રિપુરીમાં રાજ્ય કરતા હતા. કલચૂરી વંશનો આદિપુરુષ બોધરાજ અવશ્ય જૈનધર્મી હતો. એ વંશના શંકરગણ રાજાએ તો સાતમા સૈકામાં કુલ્પાક તીર્થનું જૈન મંદિર બંધાવી, તેમાં શ્રીમાણિક્યસ્વામીની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. એ વંશનો વિજ્જલરાય (ઈ. સ. ૧૧૫૬–૧૧૬૭) જેનો નિર્દેશ અગાઉ કર્યો છે, તે જૈનધર્મી હતો. તેનો મંત્રી બસવ નામે હતો. તેણે પોતાના પ્રચંડબળથી અનેક લોકોને પોતે સ્થાપેલા લિંગાયત ધર્મના અનુયાયીઓ બનાવ્યા. આ લિંગાયતોએ જૈનો ઉપર અસહ્ય જુલમ ગુજાર્યો. તેમના જાનમાલનો નાશ કર્યો, તેમનાં મંદિરો તોડી નાખ્યાં અથવા પોતાના ધર્મમાં ફેરવી દીધાં. આચાર્ય એકાંત રામય્યે જૈનોનાં ૭૦૦ મંદિરોની મૂર્તિઓનો નાશ કરી તેમાં શિવલિંગની સ્થાપના કરી દીધો.

આ લિંગાયતધર્મ જેને વીરશૈવ કહે છે, તે તેલુગુ પ્રદેશોમાં ચૌદમાથી અઢારમા સૈકા સુધી રાજધર્મ બન્યો. એક શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે, ઠેઠ સત્તરમા સૈકામાં પણ જૈનો ઉપર તેમણે બળજબરીથી પોતાના ધર્મની અસર પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એ હકીકત એવી છે કે, ઈ. સ. ૧૬૩૮માં એક મતાંધ લિંગાયતે હલેબીડમાંના જૈનોની એક બસ્તિ (મંદિરના) સ્તંભ ઉપર શિવલિંગ કોતર્યું. જૈનોએ એ સામે વાંધો લીધો ને છેવટે સંધિ થઈ તેમાં એ શરત મૂકવામાં આવી કે જૈનોએ પોતાના મંદિરમા શવ ક્રિયાકાંડને અનુસરી પ્રથમ ભસ્મ અને તાંબૂલ લાવવાં અને ત્યાર પછી પોતાના ધર્મની ક્રિયા કરવી[૬]

મદુરાના પાંડ્યવંશના રાજાઓએ જૈનધર્મને આશ્રય આપ્યો હતો એટલું જ નહિ; જૈનધર્મના આચારવિચાર પણ તેમણે કેટલેક અંશે સ્વીકાર્યા હતા. મદુરામાં જૈનધર્મ અગ્રસ્થાને હતો. પાંડ્ય રાજાઓમાં સુંદર નામે રાજા (૧૧ મો સૈકો) જૈન હતો. તેણે ચોલ કન્યા રાજા રાજેન્દ્રની બહેન સાથે લગ્ન કર્યું અને એ રાણીના પ્રભાવથી સુંદરે શૈવધર્મ સ્વીકાર્યો. સુંદર એવો દુરાગ્રહી શૈવ નિવડ્યો કે તેની પ્રજામાં જેઓ શૈવ બન્યા નહિ તેમના ઉપર વિવેકશૂન્ય બનીને જુલમ ગુજાર્યો. જે લોકોએ જૈનધર્મ ત્યજ્યો નહિ એવા આઠેક હજાર પ્રજાજનોને તેણે શૂળીએ ચડાવ્યા. આ હકીકતનું ચિત્ર ઉત્તર આર્કાટમાં આવેલા તિવતૂર દેવાલયની ભીંતમાં પણ ઉત્કીર્ણ છે.

---

૬. Rice: Mysore and Koorga. P. 208

પૂર્વ કિનારાના પલ્લવ રાજાઓ (ઈ. સ. ના ૪ થી ૧૦ સૈકામાં) પણ જૈનધર્મ તરફ વળેલા હતા. એમની રાજધાની કાંચીમાં જૈનધર્મનું સ્થાન મુખ્ય હતું. પલ્લવરાજા મહેન્દ્રવર્મા જૈન હતો. તેને અપ્પર નામના સંતે શૈવધર્મમાં લીધો. તે પછી એ રાજાએ કડુલોરનું જૈન મંદિર તોડી નાખી શૈવ મંદિર બાંધ્યું.[૭]

દક્ષિણ ભારતમાં શૈવધર્મની સાથોસાથ વૈષ્ણવધર્મને પણ પોતાનું માથું ઊંચકવાની પ્રેરણા મળી. રામાનુજાચાર્યે (સને ૧૦૫૦–૧૧૩૭) હોયસાલ બુદ્ધિદેવને પ્રભાવિત કરી પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો. તેણે જૈનો પૈકી જેઓએ વૈષ્ણવ-ધર્મ સ્વીકારવાની ના પાડી તેમને ઘાણીએ ઘાલીને પીલાવી નાખ્યા.[૮]

ઈ. સ. ૧૩૬૮ના એક લેખથી જણાય છે કે, એ પછી પણ વૈષ્ણવોએ જૈનો ઉપર જુલમ ગુજાર્યો હતો. એ લેખની વિગત એવી છે કે, વિજયનગરના રાજા બુક્કરાય પાસે જૈનોએ એવી ધા નાખી કે વૈષ્ણવો તેમને પજવે છે આથી બુક્કરાયે એવી આજ્ઞા કરી કે–' પોતાના રાજ્યમાં બધા ધર્મના લોકોને સમાનભાવે રહેવાની અને સૌને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે.' લેખમાં એમ પણ જણાવ્યું છે કે–શ્રવણબેલગોલામાં ગોમટેશ્વરની પ્રતિમાને કોઈ ભ્રષ્ટ કરે નહિ એટલા માટે ત્યાં ૨૦ માણસોનો ચોકી પહેરો મૂકયો અને ખંડિત થયેલાં દેવાલયોનો પુનરુદ્ધાર કરવાની આજ્ઞા આપી.[૯]

આમ બ્રાહ્મણધર્મની ચડતીકળાના પરિણામે વૈષ્ણવ અને શૈવ સંપ્રદાયો નવા સ્વરૂપે બળ પામ્યા અને બંને સંપ્રદાયો જૈનધર્મના ભયંકર શત્રુઓ નિવડયા; જેમણે દક્ષિણ ભારતમાં જૈનધર્મ ઉપર પ્રચંડ પ્રહારો કર્યા. પરિણામે જૈનધર્મના અનેક અનુયાયીઓ એ ધર્મમાં ભળી ગયા અને જૈન મંદિરોનો નાશ થયો, કાંતો જૈન મંદિરો બીજા ધર્મનાં મંદિરોમાં પરિવર્તન પામ્યાં.

જૈન મંદિરોમાંથી પરિવર્તન પામેલાં કેટલાંક મંદિરો જાણવા મળે છે: દા. ત. વિજાપુરનો મલીક કરીમની મસ્જિદ, બેલગામ જિલ્લામાં આવેલા હલ્લીકેરીમાં બ્રહ્મદેવનું મંદિર, સતારા જિલ્લામાં આવેલા ફલટણમાં જગેશ્વર મહાદેવનું મંદિર (૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનું જૈન મંદિર), રત્નાગિરિ જિલ્લામાં આવેલું ચંડીનું મંદિર, નાશિક જિલ્લામાં આવેલા ચાંદવડ પાસેના પર્વત ઉપરની મૂર્તિઓ, અહમદનગર જિલ્લામાં આવેલા પેડગામનું ભૈરવનાથ મંદિર, કોલ્હાપુરમાં આવેલું અંબાઈમાતનું મંદિર, ખીદ્રાપુરમાંનું કોપેશ્વરનું મંદિર, પંઢરપુરનું વૈષ્ણવમંદિર અલટાગામનું પહાડ પરનું શૈવ મંદિર વગેરે પ્રાચીન કાળનાં જૈન મંદિરો હતાં. એ મંદિરોમાંનું પ્રાચીન સ્થાપત્ય આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. વળી, હૈદ્રાબાદ જિલ્લાના અનેક ગામોમાં, કલ્યાણી અને તેની આસપાસના ગામોમાં, મૈસુર જિલ્લાનાં અનેક ગામોમાં આજે જે વૈષ્ણવ અને શૈવ મંદિરો છે તે પ્રાચીન કાળનાં જૈન મંદિરોમાંથી પરિવર્તિત કરવામાં આવેલાં છે.

શૈવ અને વૈષ્ણવોના સંઘર્ષભયથી કેટલાંક જિનબિંબોને જૈનોએ જ પોતે જમીનમાં પધરાવી દીધાં હતાં, એની વાત શ્રીજિનપ્રભસૂરિ કરે છે.[૧૦] એ મુજબ : કન્નાણયપુર દક્ષિણના ચોલ દેશમાં શ્રીરંગમ્ ટાપુની ઉત્તરે પાંચ માઈલ દૂર આવેલું છે જેને આજે કન્નનૂર કહે છે. એક સમયે હોયસાલ રાજાઓની રાજધાનીનું આ નગર હતું. એ નગરમાં શ્રીજિનપતિસૂરિના કાકા માનદેવ શાહે ભરાવેલી અને શ્રીજિનપતિસૂરિએ સં. ૧૨૩૩ માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલી ૨૩ પર્વ પરિમાણની પ્રાભાવિક શ્રીમહાવીર ભગવાનની પ્રતિમાને શ્રાવકોએ ગુપ્તસ્થળે વિપુલના પુરમાં સ્થાપી હતી. તે પછી સં. ૧૩૧૧ માં જ્યારે દુષ્કાળના કારણે જાજઓ નામનો સૂત્રધાર આજીવિકા અર્થે અહીં કુટુંબ સાથે આવ્યો ત્યારે સ્વપ્નની સૂચનાથી એ પ્રતિમાના સ્થળને ખોદી કાઢતાં પ્રતિમાને બહાર કાઢવામાં આવી. શ્રાવકોને નિવેદન કરી, જિનચૈત્ય બંધાવી તેમાં એ મૂર્તિને સ્થાપન કરી અને એ સૂત્રધારની વૃત્તિ નિર્ધારિત કરવામાં આવી. પાછળથી આ મૂર્તિને દિલ્હીના જૈન મંદિરમાં સ્થાપન કરવામાં આવી હતી.

---

૭. Rice: Indian Antiquary. 1911, P. 215

૮. રામાનુજાચાર્યના કોઈ સમકાલીન પુરુષે લખેલા 'યતિરાજ–વૈભવ'ના ૯૭ મા શ્લોકમાં જણાવ્યું છેઃ— '**निष्पिष्टदेहा अपि जैनवर्गाः ॥**'

૯. Rice: Indian Antiquary

૧૦. " વિવિધતીર્થકલ્પ "માં ' કન્નાણનયરવીરકલ્પ '

મહારાષ્ટ્રનું સોપારા પ્રાચીન કાળમાં જૈનધર્મનું કેંદ્ર હતું. જૈન શ્રમણોના શૂર્પારિક ગચ્છની ઉત્પત્તિ આ નગરના નામ ઉપરથી અસ્તિત્વમાં આવી હતી. અહીં અનેક આચાર્યો આવ્યાનાં અને કેટલાંયે જૈન મંદિરો વિદ્યમાન હોવાનાં પ્રમાણો મળે છે. આચાર્ય વજ્રસેન, આર્ય સમુદ્ર, અને આર્ય મંગુએ અહીં વિહાર કર્યો હતો. સોપારાથી ૨ માઈલ દૂર આવેલા નાળા ગામમાં એક જૈન મંદિર છે તેમાં ઘણી પ્રાચીન મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે. ચૌદમી સદીના શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ સોપારામાં શ્રીઋષભદેવનું મંદિર હોવાનું જણાવ્યું છે. સોપારામાંથી મળી આવેલી કેટલીયે મૂર્તિઓ નાળા અને અગાશીના મંદિરમાં સુરક્ષિત છે. આ મૂર્તિઓમાં એક સ્ફટિકની મૂર્તિ પણ છે.[૧૧]

કાળ અને સંઘર્ષે અહીંનાં જૈન મંદિરો અને જૈનોની વસ્તીને હાનિ પહોંચાડી પણ અંતરાલે પડેલાં કેટલાંયે મંદિરો સુરક્ષિત છે અને બીજા પ્રાંતો કરતાં દિગંબર જૈનોની સંખ્યા આ પ્રદેશમાં હજી અધિક પ્રમાણમાં કાયમ છે; એની વિસ્તૃત માહિતી 'મદ્રાસ મૈસુર પ્રાંતકે જૈન સ્મારક'માં આપેલી છે. શ્વેતાંબર જૈન મંદિરો આ પ્રદેશમાં અત્યારે છે તે તો ગુજરાત–મારવાડથી વેપાર નિમિત્તે ગયેલા જૈનોએ બંધાવેલાં પાછલા કાળનાં છે. પ્રાચીનકાળનાં શ્વેતાંબર મંદિરો શૈવો, વૈષ્ણવો કે દિગંબરોએ અપનાવી લીધાં હોય એમ જણાય છે.

અમે દક્ષિણના પ્રદેશમાં રહેલી કેટલીક જૈન ગુફાઓનો આમાં પરિચય આપ્યો છે. એ ગુફાઓ શ્વેતાંબર અને દિગંબર બંને પ્રકારના સાધુઓ ઉપયોગમાં લેતા હતા. કેટલીક ગુફાઓમાંથી મળી આવતા લેખો તો આ પ્રદેશમાં દિગંબરોની પ્રધાનતાના કારણને જ આભારી છે. એક ગુફામાંથી મળેલા પાંચમા સૈકાના મૃગેશવર્માનો શિલાલેખ એ વાતનું સમર્થન કરે છે, જેમાં શ્વેતાંબર, દિગંબર અને આર્હત મંદિરને માટે કાલબંગ ગામની ઉપજનો ભાગ વહેંચી આપવામાં આવ્યો હતો. આર્ય કાલકસૂરિએ મહારાષ્ટ્રની એક ગુફામાં નિવાસ કર્યાનો ઉલ્લેખ પણ એ વાતનો બીજો પુરાવો છે. વળી, અહીં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એ ખુલાસો કરવો જરૂરી છે કે, મૂર્તિઓ નગ્ન હોવા માત્રથી તે દિગંબર સંપ્રદાયની છે એમ માની લેવા જેવું નથી, કેમકે શ્વેતાંબરો નગ્ન અને અનગ્ન બંને મૂર્તિઓને માનતા આવ્યા છે, જેનું પ્રમાણ મથુરાના કંકાળી ટીલામાંથી નીકળેલી મૂર્તિઓ અને શિલાલેખોથી પુરવાર થાય છે. એ નગ્ન મૂર્તિઓ ઉપર શ્વેતાંબરાચાર્યોએ પ્રતિષ્ઠા કર્યાના લેખો પ્રાપ્ત થયા છે.

આ પ્રદેશમાંથી જે પ્રાચીન મૂર્તિઓ પ્રાપ્ત થયેલી છે તેને મૂર્તિવિધાન શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોવાની જરૂરત છે. વળી, સિત્તાનવાસલ, અન્નાવાસલ, ગુડીવાડા, કુલ્પાક તીર્થ, ઈલોરા, મદ્રાસ મ્યુઝિયમ, હૈદ્રાબાદ મ્યુઝિયમ, બેઝવાડા મ્યુઝિયમ વગેરે સ્થળોમાં રહેલી જૈન મૂર્તિઓ અને શિલ્પોનો કળા અને ઈતિહાસની તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવામાં આવે તો શ્વેતાંબર જૈનોના ઈતિહાસમાં નવું પ્રકરણ ઉમેરી શકાય એવી સામગ્રી વિદ્વાનોને જણાઈ આવશે.

સિંહલદ્વીપમાં પણ જૈનધર્મનો પ્રચાર થયો હોય એમ બૌદ્ધોના 'મહાવંશ કાવ્ય'થી જણાય છે. એ કાવ્યનો કર્તા મહાનામ ઈ. સ. ના પાંચમા સૈકામાં થઈ ગયો. તેણે પોતાના સમયમાં રાજા પણ્ડકાભયની રાજધાની અનુરાધપુરમાં નિર્ગ્રંથ સાધુઓનાં દેવાલયો અને ઉપાશ્રયો હોવાની હકીકત નોંધી છે. એ ઉપરથી એટલું તો માનવું જ ઘટે કે સિંહલદ્વીપમાં ઈ. સ. ના પાંચમા સૈકા પૂર્વે જૈનધર્મે પ્રવેશ કર્યો હતો જે પાંચમા સૈકા સુધીમાં ખૂબ વિકાસ પામી ચૂક્યો હતો.[૧૨]

૧૧. શ્રી. રણછોડલાલ ઘ. જ્ઞાની: 'સુવાસ'–'સોપારાના પ્રાચીન અવશેષોની શોધ' ૧૯૯૫ –ચૈત્ર માસનો અંક.

૧૨. M. S. Ramswami Ingar–South Indian Jainism, P. 32

૨૧૬. પૂના

(કોઠા નંબર : ૩૯૧૦–૩૯૧૯)

પેશ્વાઓની પ્રાચીન રાજધાનીના પૂના નગરમાં આજે લશ્કર અને સીટી વિભાગમાં મળીને કુલ ૫૭૭૦ જેટલા જૈનોની વસ્તી છે. દક્ષિણમાં શ્વેતાંબર જૈનોની વસ્તીવાળું આ જ મુખ્ય નગર છે. ૨ ઉપાશ્રયો અને કુલ ૧૦ જૈન ધર્મશાળાઓ છે. અહીં કુલ ૮ મંદિરો મોજુદ છે. આમાંથી છાવણીમાં ૨, વાનવડીમાં ૧, કોરેગાંવ રોડ પર ૧ અને શહેરમાં ૪ મંદિરો છે.

૧. સાચાપીર સ્ટ્રીટમાં ત્રણ માળનું સુંદર અને ભવ્ય મંદિર ઘૂમટબંધી છે. એના રૂપેરી દરવાજામાં પ્રવેશતાં મંદિરને ઘેરા રંગથી સુશોભિત બનાવેલું જોવાય છે. શહેરમાં આવેલા મોટા ગોડીજીના મંદિર જેવું જ આ મંદિર રમણીય છે. ઉપરના માળમાં મૂળનાયક શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામી છે. આ પ્રાચીન મૂર્તિ ખંભાતથી લાવવામાં આવી છે. અહીં પાષાણના સુંદર શિલ્પ–નમૂનાઓ પણ છે. તેના ઉપર ઘૂમટબંધી શિખર છે. નીચેના માળમાં વ્યાખ્યાન હૉલ છે. આ મંદિર સં. ૧૯૪૮માં બંધાવાયેલું કહેવાય છે પરંતુ અગાઉ આ સ્થળે એક પ્રાચીન મંદિર હતું જેમાં ધાતુપ્રતિમા વિરાજમાન હતી.

૨. સોલાપુર બજારમાં આવેલું શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર બીજે માળે છે. સં. ૧૯૬૯ માં આ મંદિર બાંધેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૪૬૪ નો પ્રાચીન લેખ છે.

૩. વાનવડી બજારમાં આવેલું શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું મંદિર ઘૂમટબંધી છે. સં. ૧૯૪૭ માં આ મંદિર બાંધવામાં આવ્યું હતું. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૫૦૩ નો લેખ છે.

૪. પૂના કૅમ્પ કોરેગાંવ રોડ નં. ૬ ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર બીજે માળે છે. શેઠ ડીકાભાઈ પ્રેમચંદે સં. ૧૯૯૯ માં આ મંદિર બંધાવ્યું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૫૬૬ નો લેખ છે.

૫. પૂના શહેરમાં વેતાળપેઠમાં શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું સૌથી પ્રાચીન, મોટું, અને ઘૂમટબંધી મંદિર છે પણ બહારથી જોતાં એની કલ્પના આવી શકે તેમ નથી.

આ શ્વેતાંબરીય મંદિર વિશે કહેવાય છે કે, એક પ્રાચીન મંદિર જો કે, શહેરથી બહાર કલેવાયરમાં હતું પણ શહેરમાં જૈન મંદિર બાંધવાની રજા પેશ્વાઓએ આપી નહોતી. એ માટે જૈનોનો પ્રયત્ન ચાલુ હતો. લગભગ સને ૧૭૫૦ માં અહીં શંકરાચાર્ય અને જૈનાચાર્યનો ભેટો થયો અને લાંબી ચર્ચા પછી એમ નક્કી થયું કે બ્રાહ્મણો જ્યાં વસતા ન હોય ત્યાં એક નાના મકાનમાં જૈન મંદિર બાંધવું. આથી પેશ્વાઓએ આ સ્થળે મંદિર બાંધવાની રજા આપી.[1] એ પછી આ ભવ્ય અને સુશોભિત મંદિર મજબૂત દીવાલના કોટથી ઘેરાયેલું અને મોટા દરવાજાવાળું સં. ૧૭૫૦ લગભગમાં બાંધવામાં આવ્યું. અંદરના ભાગમાં સુંદર રંગોથી ચિત્રકામ કરેલું છે. કેટલીક દીવાલો સુંદર શિલ્પ–નમૂનાઓથી અલંકૃત છે. પહેલે માળે મૂળનાયક શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રાચીન પ્રતિમા છે, જે શ્યામલવર્ણી અને પ્રમાણમાં નાની છે. શ્રીશંખેશ્વર પાર્શ્વનાથની પ્રાચીન પ્રતિમા પણ ફણાયુક્ત વિરાજમાન છે. એ સિવાય બીજી ધાતુ–પાષાણની પ્રતિમાઓ પણ ઘણી છે. ભોંયરામાં પાંચ મૂર્તિઓ છે: તેમાં એક ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છે, તે શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ કરતાં પ્રાચીન છે. પહેલી મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૫૪૬નો લેખ જોવાય છે.

શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું મંદિર પણ આમાં ભેળવી દીધેલું છે. તેમાં એક પદ્માવતી દેવીની અને શ્રીમણિભદ્ર યક્ષની મૂર્તિ છે. શ્રીઋષભદેવ ભગવાનનાં ચરણોની સ્થાપના પણ કરેલી છે.

મંદિરમાં આઠ ગભારાઓ છે. મંદિરનો ઉપરનો ભાગ નીચેના ભાગ કરતાં અર્વાચીન છે.

---

૧. Bombay Gazetteer, XVII, Part III, Poona 1885, P. 340

૬. શુક્રવાર પેઠમાં આવેલું શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું ભવ્ય મંદિર બે માળનું શિખરબંધી છે. તેને 'ઓશવાળોનું મંદિર' કહે છે. મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનના કાનના કુંડલ તથા મુકુટ નીલમમણિના બનાવેલા છે. આમાં સુંદર રંગનું કામ કરેલું છે. બીજે માળે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન બિરાજમાન છે.

૭. શુક્રવાર પેઠમાં આવેલું શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર બે માળનું છે, જે પોરવાડોએ બંધાવેલું હોવાથી 'પોરવાડોનું મંદિર' કહેવાય છે. મંદિર સાદી બાંધણીનું છે. બંને માળમાં મૂર્તિઓનો પરિવાર છે.

૮. લક્ષ્મીરોડ પર મોતી માણેક મેન્શનમાં આવેલું ઘર દેરાસર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું છે.

શુક્રવાર પેઠમાં પાર્વતીય ટેકરી પાસે એક દાદાવાડી આવેલી છે. આ દેરાસરમાં મૂર્તિઓ નથી પણ ચરણપાદુકાઓ પધરાવેલી છે. મુખ્ય દેરાસરની પાછળ સંગેમરમરની એક સુંદર પાદુકા શ્રીહીરવિજયસૂરિની છે, જેના ઉપર સં. ૧૮૩૫ નો લેખ છે. દેરાસરની દીવાલમાં સં. ૧૯૬૯ નો લેખ છે. અહીં કાર્તિકી અને ચૈત્રી પૂર્ણિમાએ મેળા ભરાય છે.

આ સિવાય ૦।। માઈલ દૂર આવેલા શિવાજીનગરમાં અને ત્યાંથી ૦।। માઈલ દૂર આવેલા ખડકીમાં પણ ઘર દેરાસરો છે.

૨૧૭. જુન્નેર
(કોઠા નંબર : ૩૯૨૬-૩૯૨૭)

પૂનાથી ૫૦ માઈલ દૂર મોટર રસ્તે આ ગામ આવેલું છે. ગામમાં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં ૭૫ ઘરો છે. ૧ ઉપાશ્રય, ૧ ધર્મશાળા, ૧ લાયબ્રેરી અને ૧ મહારાષ્ટ્ર જૈન વિદ્યાભવન નામનું છાત્રાલય છે. ગામમાં ૨ જૈન મંદિરો છે.

૧. બુધવાર પેઠમાં મૂળનાયક શ્રીઅમીઝરા પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર ભવ્ય અને વિશાળ છે. મૂળનાયકની પલાંઠીમાં સં. ૧૯૨૧ નો લેખ છે.

૨. પણસુંબામાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર લગભગ ૧૫૦ વર્ષ જૂનું છે.

૨૧૮. નાશિક
(કોઠા નંબર : ૩૯૬૦-૩૯૬૩)

નાશિકરોડ સ્ટેશનથી છ માઈલ દૂર નાશિક ગામ ગોદાવરીના કાંઠે વસેલું છે. આ ગામ વૈષ્ણવોના યાત્રાધામ તરીકે થયું એ પહેલાં શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીના જૈનતીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું. શ્રીપદ્મપ્રભુસ્વામીના નામ ઉપરથી આનું પ્રાચીન નામ પદ્મપુર હતું. જૈન ગ્રંથોમાં આનું બીજું નામ કુંભકારકૃત બતાવવામાં આવ્યું છે. આ નગરના નાશની કથા રામાયણ, જાતક કથાઓ તેમજ જૈનોના નિશીથચૂર્ણિ ગ્રંથમાં આલેખેલી છે. ચૌદમી શતાબ્દીના 'પ્રભાવકચરિત'માં 'નાસિક્યપુર'નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આજે અહીં જૈન શ્વેતાંબરોનાં ૫૦ ઘર છે. ૨ વિશાળ ઉપાશ્રયો અને ૩ મંદિરો મૌજુદ છે.

૧. ચાંદવડકર ગલીમાં શ્રીધર્મનાથ ભગવાનનું મંદિર સં. ૧૯૬૪ માં બાઈ હીરાબાઈ મોતીચંદે બંધાવ્યું છે. આ મંદિરમાં ૧ સ્ફટિકની અને ૧ ચાંદીની મૂર્તિ પણ બિરાજમાન છે.

૨. પાર્શ્વનાથ ગલીમાં ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર શિખરબંધી છે. મૂળનાયકની પલાંઠી નીચે સં. ૧૫૪૮ ની સાલનો લેખ છે. આ દેરાસરમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની એક ધાતુમૂર્તિ પ્રાચીન છે. મંદિરમાં માનભદ્રજીનું સ્થાન છે. આ મંદિર ઘણું પ્રાચીન છે.

૩. શેઠ દીપચંદ ન્યાલચંદના બંગલામાં શ્રીસુવિધિનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે. સં. ૧૯૯૮ માં આ મંદિર શેઠ દીપચંદે બંધાવ્યું છે.

નાશિક પાસેની જૈન ગુફાઓ :

નાશિકથી પશ્ચિમ દિશામાં ૬ માઈલ દૂર જૈનોની પ્રાચીન ચમારલેના નામક ગુફાઓ છે. આમાં ત્રીજી ગુફામાં રહેલા એક શિલાલેખમાં પ્રથમ 'सिद्धम्' શબ્દ આલેખ્યો છે જે જૈનત્વનું સૂચન કરે છે અને તેમાંજ अजकालाक्रियाम શબ્દ કોતરેલો છે. સંભવતઃ આ શબ્દ આર્ય કાલક વિશે વાપરેલો અશુદ્ધ શબ્દ હશે.

આપણે કાલકચાર્યની કથાઓથી જાણીએ છીએ આર્ય કાલકસૂરિએ દક્ષિણમાં વિહાર કર્યો હતો. તેમણે પ્રતિષ્ઠાન (પૈઠણ)માં ચતુર્માસ કર્યું હતું અને નિમિત્તશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પણ આ પ્રદેશમાં રહીને જ કર્યો હતો;[1] આથી સંભવ છે કે, આર્ય કાલકસૂરિએ એ અભ્યાસ માટે કોઈ ગુફાનો આશ્રય લીધો હોય અને તેમનું નામ શિલાલેખસ્થ થયું હોય એવું અનુમાન છે.

પાંડુલેના નામની અગિયારમી ગુફામાં નીલવર્ણી પદ્માસનસ્થ શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. આ મૂર્તિ ૨ ફીટ ૩ ઈંચ ઊંચી છે.

અંજનેરીની ગુફાઓ :

નાશિકથી ૧૪ માઈલ દૂર અંજનેરીમાં એક ઊંચી પહાડીમાં નાની નાની જૈન ગુફાઓ છે, જેમાં પદ્માસનસ્થ જૈન મૂર્તિઓ છે. એક નાના દ્વાર ઉપર પણ જિનપ્રતિમાઓ કોરેલી છે. અંદરની એક પડસાલ મંદિરરૂપે હોય એમ જણાય છે. બીજી નાની જૈન ગુફાના દ્વાર ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છે. આ પહાડી નીચે જૈન મંદિરોનાં અવશેષો પડેલાં છે. આમાંના એક મંદિરમાં શિલાલેખ પણ છે.

ચાંદોડની ગુફા :

નાશિકથી ઉત્તર તેમજ પૂર્વ દિશાએ ૩૦ માઈલના અંતરે અને લાસન સ્ટેશનેથી ઉત્તરમાં ૧૪ માઈલ દૂર ચાંદોડ નામનું ગામ છે. આ ગામ પહાડની તળેટીમાં વસેલું છે. ચાંદોડનું પ્રાચીન નામ ચંદ્રાદિત્યપુરી હતું. યાદવવંશના રાજા દીર્ઘપન્નારે આ નગર વસાવ્યું હતું. યાદવવંશના રાજાઓનો રાજકાળ ઈ. સ. ૮૦૧ થી ૧૦૭૩ સુધી હતો એમ ઇતિહાસથી જાણવા મળે છે.

અહીં આવેલા પહાડની ઊંચાઇ સમતલભૂમિથી ૪૦૦૦–૪૫૦૦ ફીટની છે. પહાડ પર રેણુકા દેવીનું મંદિર છે અને જૈન તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ કોતરેલી જોવાય છે. મૂળનાયક શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામી હોવાનું જણાય છે.[2]

અનકાઈ–ટનકાઈની ગુફાઓ :

નાશિક જિલ્લામાં આવેલા યેવલા તાલુકામાં મનમાડ સ્ટેશનથી ૬ માઈલના અંતરે બે ઊંચા પર્વતો છે, જેને અનકાઈ ટનકાઈના પહાડ કહે છે. ભાષામાં આને અંકઈ તંકઈ પણ કહે છે. પર્વતોની ઊંચાઈ ૩૧૮૨ ફીટ છે. અનકઈ ગામથી ૧૦૦ વારના અંતરે છે.

સત્તરમા સૈકામાં થયેલા વિદ્વાન કવિ મહોપાધ્યાય શ્રીમેઘવિજયજીએ મેઘદૂતસમસ્યા પૂર્તિરૂપે 'મેઘદૂત સમસ્યા-લેખ' નામનું વિજ્ઞપ્તિપત્ર પોતાના ગુરુ શ્રીવિજયપ્રભસૂરિને દીવબંદર મોકલ્યું હતું, તેમાં ઔરંગાબાદથી લઇને દીવબંદર સુધીનો ભૌગોલિક અને પ્રાકૃતિક જ્ઞાનનો પરિચય તેમણે કરાવ્યો છે. તેમાં ૪૭મા શ્લોકમાં તેઓ આ પર્વતનો 'અણકી–ટણકી' નામથી નિર્દેશ કરે છે; જેમાં પ્રાચીનકાળે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાને આ ભૂમિમાં વિહાર કર્યો હતો, તેથી તેમના ચરણથી પવિત્ર થયેલા આ સ્થળમાં તેમની સ્થાપનાનું સૂચન આ રીતે કર્યું છેઃ—

"गत्यौत्सुक्येऽप्यणकि–टणकीदुर्गयोः स्थेयमेव, पार्श्वस्वामी स इह विहृतः पूर्वमुर्वीशसेव्यः ।
जाग्रद्रूपे विपदि शरणं स्वर्गिलोकेऽभिवन्द्यमात्यादित्यं हुतवहमुखे संभृतं तद्धि तेजः ॥"

---

૧. જુઓઃ મારી સંપાદિત 'કાલકકથાસંગ્રહ'ની પ્રસ્તાવના.

૨. Archaeological survey of India. vol. XVI, P. 48–51, Bombay–1897.

અનકાઇમાં જૈનોની સાત ગુફાઓ છે. આ સાત પૈકી ચાર ગુફાઓ સંબંધે આપણને જાણવા મળે છે. બાકીની ગુફાઓ ધ્વસ્ત થયેલી છે.[૧] ગુફાઓ નાની હોવા છતાં તેનું શિલ્પકામ અતિસુંદર છે. ઘણું શિલ્પકામ ખંડિત થયેલું છે.

(૧) પહેલી ગુફા બે માળની છે. નીચલા માળના આગળના ભાગને બે સ્તંભો ટેકવી રહ્યા છે. બંને સ્તંભોની નીચે એકેક દ્વારપાલની આકૃતિ છે. પરસાલની અંદરનો ચોરસ ખંડ શિલ્પકામથી સુંદર બનાવેલો છે, તેમાં આવેલા ચાર સ્તંભોમાં ચાર હાથવાળી નાની કળામય આકૃતિઓ છે. આ ખંડના ઉપરના માળમાં પણ પરસાલ છે. તેમાં બે સાદા સ્તંભો અને અંદરનો ખંડ તદ્દન સાદો બનાવેલો છે.

(૨) બીજી ગુફા પણ બે માળની છે, જે પહેલી ગુફાને મળતી આવે છે. પડસાલો ઓરડા જેવી છે. નીચેના માળની પડસાલ ૨૬×૧૨ ફીટ લાંબી–પહોળી છે. તેના બંને છેડે બે મોટી આકૃતિઓ છે. જમણી તરફની હાથી ઉપર બેઠેલી પુરુષની આકૃતિને ઇંદ્ર તરીકે ઓળખાવવામાં આવી છે, જે વસ્તુતઃ યક્ષની મૂર્તિ હોવી જોઈએ. તેની પાસે અંબિકાની મૂર્તિ છે. તેને રંગ વગેરે લગાડીને વિકૃત બનાવી દીધી છે. અંદરનો ખંડ ૨૫ ફીટ સમચોરસ છે, તેમાં ૧૩ ફીટ સમચોરસનું મંદિર છે. મંદિરમાં તીર્થંકરની નાની મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે. વચ્ચે અર્ધ કોરેલી મૂર્તિ ઊંચા આસન ઉપર વિરાજમાન છે. તેની આસપાસ પ્રદક્ષિણાપથ છે.

નીચેના આગળના ખંડમાં જમણી બાજુએ આવેલી નિસરણી દ્વારા ઉપર જવાય છે. કેટલાંક બાકોરાંમાંથી પ્રકાશ મળી રહે છે. ઉપર બારણામાંથી એક સાંકડા ઝરુખામાં જવાય છે. ઝરુખાના બંને છેડે સિંહની આકૃતિઓ કોરેલી છે. અંદરનો ખંડ ૯×૬ ફીટ લાંબો–પહોળો છે. જો કે ચાર સ્તંભો સાથે સમચોરસ ૨૦ ફીટનો ખંડ બનાવવાની જગા રાખેલી જણાય છે. આ ખંડમાં મૂર્તિ માટે આગળ જ બેઠક બનાવી રાખેલી છે.

(૩) ત્રીજી ગુફા પણ બે માળની છે. આગળનો ઓરડો આશરે ૨૫×૯ ફીટ લાંબો–પહોળો છે. એક તરફ આવેલી હસ્તિઆરૂઢ ઇંદ્ર તરીકે ઓળખાવેલી આકૃતિ યક્ષની હશે એમ જણાય છે. આ મૂર્તિ ખંડિત થયેલી છે, તેનો હાથી ઓળખી શકાતો નથી જ્યારે બીજી તરફ અંબિકા દેવીની આકૃતિ વિદ્યમાન છે. તેની પાસે કોઈ પ્રાણી ઉપર આરૂઢ થયેલી હાથમાં લાકડી સાથેની આકૃતિ છે. બીજી આકૃતિ દાઢીવાળી છે. તેના હાથમાં છત્ર છે. પાછળ આમ્રવૃક્ષ કોરેલું છે. એ વૃક્ષના પાંદડાંના છ વિભાગ દર્શાવ્યા છે. આમાં ચામરધર અને ગંધર્વોનાં સ્વરૂપો પણ કોતરેલાં છે, ખંડની ચારે બાજુએ ચાર હાથવાળા પુરુષની ઠીંગણી આકૃતિઓ છે. વચ્ચે શિલ્પ–કોરણીયુક્ત કીર્તિમુખવાળું તોરણ છે.

એક સાદા દ્વારનો બીજો ખંડ છે. બીજો ખંડ ૨૧×૨૫ ફીટ લાંબો–પહોળો છે. છતને ચાર સ્તંભો ટેકવી રહ્યા છે. મધ્ય ચોરસમાં આલેખેલું કમળ ઘણું જ સુંદર છે. તેને ચાર પાંખડીઓની હાર છે. બહારની બીજી હારમાં સોળ પાંખડીઓ છે. તેમાં મોટે ભાગે સ્ત્રીઓની આકૃતિઓ હોય એમ જણાય છે. ત્રીજી હારમાં ચોવીસ પાંખડીઓ છે. તેમાં વાહન ઉપર વિરાજમાન દેવીઓ પોતાની સહચરીઓ સાથે બતાવી છે. એક અષ્ટકોણવાળા ભાગમાં આખું કમળ દર્શાવ્યું છે. તેની બહાર એક ખૂણામાં એક પગે ઊભેલી એક આકૃતિ છે. બીજા દરેક ખૂણામાં ત્રણ–ત્રણ આકૃતિઓ છે; જેમાં મોટી આકૃતિ વચ્ચે નાચતી હોય અને બે આકૃતિઓ તેની પરિચર્યા કરતી હોય એવું આલેખન કરેલું છે.

પાછલી દીવાલમાં દરેક બાજુએ જિનેશ્વર ભગવાનની પુરુષાકૃતિ મૂર્તિઓ બિરાજમાન કરેલી છે. તેમના બંને છેડે ભક્તનાં સ્વરૂપો આલેખ્યાં છે. નીચે સિંહ, હાથી અને ધર્મચક્ર કોતરેલું છે. તેની નીચે હરણનું લાંછન બતાવેલું હોવાથી આ મૂર્તિ શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની હોય એમ જણાય છે. ભગવાનની છાતીમાં શ્રીવત્સનું ચિહ્ન છે. આ મૂર્તિના મસ્તકના બંને પડખે વિદ્યાધરોની આકૃતિઓ છે. તેના ઉપરના બે હાથીઓ દર્શાવ્યા છે. હાથીની સૂંઢ નાની આકૃતિ તરફ વળેલી છે. હાથીઓ ઉપર ચાર પુરુષ અને સ્ત્રીઓનાં રૂપો દર્શાવ્યાં છે. તેના ઉપરના ભાગમાં કીર્તિમુખવાળું અને છ વર્તુલો યુક્ત એક તોરણ વિદ્યમાન છે, આ તોરણ ઉપર ઊંચી કમાનની નીચે સાત આકૃતિઓ બતાવી છે.

એક શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છે જે ઉપર્યુક્ત મૂર્તિ કરતાં નાની છે. શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિના મસ્તકે પાંચ નાગેન્દ્ર ફણાઓ દર્શાવી છે અને તેની પાછળ અર્ધ ગોળાકાર છત્ર બતાવ્યું છે. જમણી બાજુએ એક ભક્ત બેઠેલો

૧. Gazetteer of the Bombay Presidensy, 1883, Vol. XVI, P. 423-424.; Archaeological survey of western India. 1883, Vol. VI, P. 51,59.

છે અને ડાબી બાજુએ સ્ત્રીની આકૃતિ છે. ઉપરના ભાગમાં હાથ જોડી ઊભેલી એક આકૃતિ છે. વળી, બંને બાજુએ બે આકૃતિઓ હાથમાં પૂજાની સામગ્રી સાથે દર્શાવી છે. નાના ગોખલાઓમાં પણ તીર્થંકર મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે.

અંદરના ખંડમાં જવા માટે એક સાદું દ્વાર છે જે સમચોરસ ૧૨ ફીટનું છે. મધ્યમાં મૂર્તિ માટેની જગા ખાલી રાખેલી છે. પાછળના ભાગમાં એક મોટી બારી છે, જે વાટે નીચેના ખંડમાં જવાય છે. આ ખંડમાં મૂર્તિઓ અસ્ત-વ્યસ્ત પડેલી છે. નીચેના ભાગમાં મૂર્તિઓ રાખવાના ગુપ્ત ખંડો છે.

(૪) ચોથી ગુફામાં પડસાલની આગળ બે મોટા ચોરસ સ્તંભો છે. પડસાલ ૩૦×૮ ફીટ લાંબી–પહોળી છે અને અંદરનો દ્વારવાળો ખંડ ૧૮×૨૪ ફીટ લાંબો–પહોળો છે. બે સ્તંભો છતને આધાર આપી રહ્યા છે. બાજુની દીવાલમાં તેમજ આગળ પાછળના ભાગમાં પણ સ્તંભો છે. સ્તંભોની રચના કોરણીયુક્ત છે. પાછલી દીવાલે એક શિલાશય્યા છે. અંદરના ખંડમાં પાછલી દીવાલે મૂર્તિ વિદ્યમાન છે. દીવાલમાં એક કમાનવાળો ગોખલો છે, પણ તે પૂરો બનાવેલો નથી.

પડસાલની ડાબી બાજુના સ્તંભ ઉપર એક લેખ ઉત્કીર્ણ છે પણ કમનસીબે ઘસાઈ ગયેલો હોવાથી વાંચી શકાતો નથી. તેની લિપિ અગિયારમી–બારમી શતાબ્દીની જણાય છે.

બીજી ગુફાઓ મોટે ભાગે પૂરાઈ ગઈ છે અને વધુ ખંડિત થયેલી છે. ગુફાઓનાં બારણાં અવશ્ય જોવાય છે. આમાંની એક ગુફાના મંદિરમાં જિનમૂર્તિ વિદ્યમાન છે.

૨૧૯. અહમદનગર

(કોઠા નંબર : ૩૯૭૮–૩૯૭૯)

મનમાડ જંકશનથી રેલ્વે લાઈન અહમદનગર સુધી જાય છે. સ્ટેશનથી ૧॥ માઈલ દૂર અહમદનગર શહેર આવેલું છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં ૫૦ ઘરો છે. ૨ ઉપાશ્રયો, ૧ ધર્મશાળા અને ૨ જૈનમંદિરો છે.

૧. ગૂજરગલીમાં મૂળનાયક શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું મંદિર શિખરબંધી છે. આમાં ૧ ચાંદીની પ્રતિમા અને સં. ૧૨૨૩ ની સાલની પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા પણ છે.

૨. કાપડ બજારમાં શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું મંદિર શિખરબંધી છે. આ મંદિરમાં બીજે માળે એક શ્યામ પાર્શ્વનાથ પ્રભુની આરસમૂર્તિ પ્રાચીન છે.

૨૨૦. સતારા

(કોઠા નંબર : ૪૦૧૧–૪૦૧૨)

પૂનાથી હરિહર સુધી જતી રેલ્વે લાઈનમાં સતારારોડ સ્ટેશન છે. આ સ્ટેશનથી ૧૧ માઈલ દૂર સતારા શહેર આવેલું છે. શહેરમાં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં ૧૦ ઘરો છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૨ જૈનમંદિરો વિદ્યમાન છે.

૧. સદાશિવપેઠમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું ધાબાબંધી મંદિર બીજે માળે આવેલું છે. મૂળનાયકની પલાંઠીમાં સં. ૧૯૩૧ ની સાલનો લેખ છે.

૨. મંગળવારપેઠમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધાબાબંધી મંદિર છે. મૂળનાયકની મૂર્તિ મનોહર છે. આ મંદિર સં. ૧૭૫૦ માં શેઠ કિસનદાસ લક્ષ્મણદાસે બંધાવેલું છે.

૨૨૧. કરાડ

(કોઠા નંબર : ૪૦૩૧)

પૂનાથી હરિહર જતી રેલ્વે લાઈનમાં કરાડ સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૪ માઈલ દૂર કરાડ ગામ આવેલું છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં ૭૫ ઘરો છે. ૨ ઉપાશ્રયો, ૧ ધર્મશાળા, ૧ લાયબ્રેરી અને ૧ જૈનમંદિર છે.

રવિવારપેઠમાં મૂળનાયક શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી વિશાળ મંદિર છે. મૂળનાયકની પલાંઠી નીચે સં. ૧૬૮૨ નો લેખ છે. આમાં ૩ ચાંદીની પ્રતિમાઓ પણ છે.

૨૨૨. સાંગલી

(કોઠા નંબર : ૪૦૪૦-૪

પૂનાથી હરિહર સુધી જતી રેલ્વે લાઈનમાં મીરજ જંકશન છે. ત્યાંથી એક નાની રેલ્વે લાઈનમાં સાંગલી સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર ગામ આવેલું છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં ૧૦૦ ઘરો છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૩ જૈનમંદિરો છે.

૧. હાઈસ્કૂલરોડ ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે. મૂળનાયકની પ્રતિમા મનોહર છે. આમાં ૨ ચાંદીની મૂર્તિઓ છે.

૨. ઉપર્યુક્ત મંદિરની નજીકમાં શેઠ ચતુરદાસ પિતાંબરદાસને ત્યાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર શેઠ મોતીચંદ ખીમચંદે સં. ૧૯૨૫ માં બંધાવેલું છે.

૩. ગણપતિપેઠમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે. સં. ૧૯૬૦ માં શેઠ બાબુભાઈ રતનચંદે બંધાવેલું છે. આમાં ૧ ચાંદીની પ્રતિમા પણ છે.

૨૨૩. કુંભોજ

(કોઠા નંબર : ૪૦૪૮)

કોલ્હાપુરથી ૧૩ માઈલ દૂર હાથકલંગડા સ્ટેશનથી ઉત્તરમાં ૪ માઈલ દૂર કુંભોજ નામે ગામ છે. ત્યાં એક જૈન ધર્મશાળા છે. અહીં શ્વેતાંબર જૈનોની વસ્તી નથી.

પાસે આવેલી નાની ટેકરી પર શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ભવ્ય મંદિર ત્રણ માળનું છે. આ ટેકરીને 'બાહુબલીની ટેકરી' કહે છે. ડુંગર ઉપર ચડવાને પાકો પગથિયાબંધી માર્ગ બંધાવેલો છે. ગિરિ ઉપર એક શ્વેતાંબર ધર્મશાળા છે અને દિગંબરીય બાહુબલી આશ્રમ છે.

શ્વેતાંબર મંદિરના વચલા માળમાં શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ ભગવાન મૂળનાયક છે. મૂળનાયકની પલાંઠી પર સં. ૧૯૨૬ નો લેખ છે. મંદિરમાં ચાર દેરીઓ છે. બે દેરીઓમાં તીર્થંકર પ્રતિમાઓ છે જ્યારે બીજી બે પૈકી એકમાં પદ્માવતી દેવી અને બીજીમાં મણિભદ્ર યક્ષની મૂર્તિઓ છે. સં. ૧૩૨૩ ની સાલની એક પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા છે. નીચે ભોંયરામાં શ્રીઅજિતનાથ ભગવાન છે, અને ત્રીજે માળે શ્રીચંદ્રપ્રભ પ્રભુ છે.

સં. ૧૯૨૬ ના મહા સુદિ ૭ ને સોમવારના રોજ અહીં છેલ્લો ઉદ્ધાર થયો છે ને તે વખતે શ્રીવિજયાનંદસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે.

કાર્તિકી અને ચૈત્રી પૂર્ણિમાએ અહીં મેળા ભરાય છે.

હેમકૂટગિરિ :

પ્રાચીન સ્તોત્રોમાં 'कर्णाटे हेमकूटे' એવો ઉલ્લેખ થયેલો છે, એ હેમકૂટગિરિ કર્ણાટકમાં બેલારી જિલ્લામાં આવેલો છે. કિષ્કિંધા પર્વતની શ્રેણિઓના એક શિખર પર શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું તીર્થધામ હતું. તેની આસપાસ કોટ બાંધેલો હતો. આજે આ તીર્થ વિચ્છેદ પામ્યું છે. આ પ્રદેશમાં શોધ કરવામાં આવે તો ઘણાં પ્રાચીન શિલ્પો મળી આવવાની સંભાવના છે.

★

૨૨૪. કોલ્હાપુર

(કોઠા નંબર : ૪૦૪૮–૪૦૫૫)

પૂનાથી હરિહર સુધી જતી રેલ્વે લાઇનમાં મીરજ જંકશન છે. ત્યાંથી નાની રેલ્વે લાઈનમાં કોલ્હાપુર સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર કોલ્હાપુર શહેર આવેલું છે.

અહીં પ્રાચીનકાળથી જૈનોની વસ્તી હતી. તેમના સંસ્કારો વિશે 'બોંબે ગેઝેટીયર'માં ઉલ્લેખ કરેલો છે કે, અહીંના ખેડૂતો નોંધપાત્ર છે. તે મોટે ભાગે જૈન છે. તેમની ધાર્મિક શ્રદ્ધા મહારાષ્ટ્રના પ્રાચીનકાલીન જૈન સંસ્કારોની સાબિતી આપે છે. તેઓ શાંતિપ્રિય અને ઉદ્યોગી છે.[૧]

આ હકીકતના પુરાવારૂપ અહીંનું મહાલક્ષ્મીનું પુરાતન મંદિર છે. આ મંદિરનું શિલ્પ–સ્થાપત્ય જૈનમંદિરોને મળતું આવે છે; એટલું જ નહિ આમાંથી મળી આવતા એક શિલાલેખથી જણાય છે કે, અસલ આ શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું મંદિર હતું;[૨] જેનું મહાલક્ષ્મીના મંદિરમાં પરિવર્તન કરવામાં આવેલું છે.

વળી, શહેરમાં બે મઠો આવેલા છે; તેની આસપાસ ઘણી જૈન મૂર્તિઓ મળી આવે છે. અહીંનું અંબામાતાનું પ્રસિદ્ધ મંદિર અસલ જૈન શાસનદેવી પદ્માવતીનું હતું. તેમાંથી મળી આવતા બારમા સૈકાના શિલાલેખો એની સાબિતી આપે છે.

અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં ૧૧૫ ઘરોમાં ૬૦૦ માણસોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય, ૧ લાયબ્રેરી અને ૬ જૈન મંદિરો વિદ્યમાન છે.

૧. લક્ષ્મીપુરીમાં મૂળનાયક શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનું એક નૂતન શિખરબંધી મંદિર ભવ્ય અને વિશાળ છે. મૂળનાયકની પલાંઠી નીચે સં. ૧૯૯૭ની સાલનો લેખ છે. આમાં ૧ ચાંદીની મૂર્તિ પણ છે.

૨. લક્ષ્મીપુરીમાં શેઠ જોધાજી માસીંગને ત્યાં મૂળનાયક શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનું નાજુક ઘર દેરાસર છે, દેરાસરમાં એક માત્ર ચાંદીની મૂર્તિ છે. સં. ૧૯૯૫ માં શેઠ બાબુભાઈ માસીંગે બંધાવવાની શરૂઆત કરી હતી.

૩. લક્ષ્મીપુરીમાં શેઠ જિતરાજજી હિંદુમલજીને ત્યાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું નવીન ઢબનું સુંદર ઘર દેરાસર છે. તેમાં ફક્ત ચાંદીની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. સં. ૧૯૯૭માં શેઠ જિતરાજજી હિંદુમલ રાઠોડે આ મંદિર બંધાવવાની શરૂઆત કરી હતી.

૪. વિલ્સનરોડ પર શેઠ તિલોકચંદ લાલાજીને ત્યાં બીજે માળે મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે. આમાં ફક્ત ધાતુની ૧ પ્રતિમા છે. સં. ૧૯૯૫ માં શેઠ તિલોકચંદજીએ આ મંદિર બંધાવવાની શરૂઆત કરી હતી.

૫. ગુજરી બજારમાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું એક ઘર દેરાસર છે. આમાં ૧૨ ધાતુમૂર્તિઓ બિરાજમાન છે.

---

૧. Bombay Gazetteer. (1908) Vol. II, P. 51

૨. જુઓ: 'બુદ્ધિપ્રકાશ' સને ૧૯૪૬ એપ્રિલ–જૂનનો અંક: ૨ માં 'મહાલક્ષ્મીનું મંદિર' શીર્ષક લેખ.

૬. શરાફ બજારમાં મૂળનાયક શ્રીધર્મનાથ ભગવાનનું એક ઘર દેરાસર છે. આમાં ફક્ત ૨ ધાતુમૂર્તિઓ બિરાજમાન છે. સં. ૧૯૮૩ માં શેઠ ચેલાજી વન્નાજીએ આ દેરાસર બંધાવેલું છે.

કોલ્હાપુરથી ૫ માઇલ દૂર જોતીબાનો પહાડ છે. ત્યાં એક મોટી જૈન ગુફા છે. અસલ અહીં એક જૈનવિદ્યાલય હતું.

ખીદ્રાપુરમાં શ્રીઋષભદેવનું મંદિર છે. અહીંનું કામેશ્વરનું મંદિર અગાઉ જૈનમંદિર હતું; એવાં ચિહ્નો એમાંથી જોવા મળે છે.

અલટા ગામના પહાડ પર આજે જે શિવજીનું મંદિર કહેવાય છે તે અસલમાં જૈનમંદિર હતું.

આ સિવાય હેરલા, સાવગ્રામ, બકાની, વડગામ, બીડ વગેરે સ્થળે પ્રાચીન કાળનાં જૈન અવશેષો જોવામાં આવે છે.

ત્રિંગલવાડીનું ગુફામંદિર :

ઇગતપુરી જિલ્લામાં ઇગતપુરીથી ૬ માઈલ અને મુંબઇથી ૮૫ માઇલ દૂર એક પહાડી કિલ્લા ઉપર ત્રિંગલવાડી નામનું ગામ છે. આ પહાડી નીચે એક જૈન ગુફા ખંડિત અવસ્થામાં છે.

આ ગુફામાં બે ઓરડાઓ છે. આગળનો ઓરડો ૩૫ ફીટનો છે. ગુફાદ્વારની સામેની છતના મધ્યભાગમાં ગોળાકારે પાંચ માનવાકૃતિઓ કોતરેલી છે, અને બારણા ઉપર મંગળમૂર્તિ તીર્થંકર દેવની પ્રતિમા જોવાય છે. ગુફામાં પબાસન ઉપર ત્રણ જિનમૂર્તિઓ કોરેલી છે. અંદરના બીજા ઓરડામાં ભીંત પાસેના ભાગમાં એક પુરુષાકાર જિનમૂર્તિ જણાઇ આવે છે. આ મૂર્તિની છાતીનો ભાગ અને મસ્તક ખંડિત થયાં છે. જ્યારે પગ તેમજ આસનના અવશેષો બચી રહ્યા છે. આસનના મધ્યભાગમાં વૃષભનું ચિહ્ન જોવાય છે, એથી આ મૂર્તિ ઋષભદેવની હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. ગુફાના ઉત્તર ભાગના ખૂણાની ભીંત ઉપર ખંડિત શિલાલેખ છે, જેમાં સં. ૧૨૬૬ ની સાલ વાંચી શકાય છે. ગુફાના બચી ગયેલા ભાગો ઉપરથી જાણી શકાય છે કે, પુરાતન કાળમાં આખીયે ગુફા સુંદર અને કળામય હતી.[૧]

૨૨૫. હુબલી

(કોઠા નંબર : ૪૦૬૦-૪૦૬૧)

પૂનાથી હરિહર સુધી રેલ્વે લાઇનમાં હુબલી જંકશન સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૧ માઇલ દૂર શહેર આવેલું છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં ૧૦૦ ઘરો છે. ૧ વિશાળ ઉપાશ્રય, ૧ ધર્મશાળા, ૧ લાયબ્રેરી અને ૨ જૈન મંદિરો છે.

૧. કંચગાર ગલીમાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર ભવ્ય અને વિશાળ છે. મૂળનાયકની પલાંઠી નીચે સં. ૧૯૬૯ ની સાલનો લેખ છે.

૨. ઉપર્યુક્ત મંદિરની નજીકમાં મૂળનાયક શ્રીઅજિતનાથ ભગવવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. મૂળનાયકની પલાંઠીમાં સં. ૧૯૦૩ નો લેખ છે. મંદિરમાં ચાંદીની ૪ મૂર્તિઓ પણ છે.

૨૨૬. ગદગ

(કોઠા નંબર : ૪૦૬૬-૪૦૬૯)

પૂનાથી હરિહર સુધી જતી રેલ્વે લાઇનમાં હુબલી જંકશન છે. ત્યાંથી એક નાની રેલ્વે લાઇન ગદગ સુધી જાય છે. ગદગ સ્ટેશનથી ૧ માઇલ દૂર શહેર આવેલું છે. અહીં ૭૦૦ જૈનોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૪ જૈનમંદિરો છે.

---

૧. Archaeological survey of India, Vol. XVI P. 48, 49, 57, Bombay 1897.

૧. જૂના બજારમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. આ મંદિર કચ્છી ઓશવાલ શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. આમાં ચાંદીની ૪ પ્રતિમાઓ પણ છે.

૨. કાપડ મારકીટની બાજુમાં મૂળનાયક શ્રીશ્રેયાંસનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે. આમાં ૨ ધાતુની અને ૧ ચાંદીની પ્રતિમા છે. મૂળનાયકની મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૫૨૩ ની સાલનો લેખ છે.

૩. દેવસી ખેતસીના બંગલામાં મૂળનાયક શ્રીશીતલનાથ ભગવાનનું નાજુક ઘર દેરાસર છે. આમાં ચાંદીની ૨ પ્રતિમાઓ છે. સં. ૧૯૯૭ ની સાલમાં શેઠ દેવસી ખેતસીએ આ મંદિર બંધાવવાની શરૂઆત કરી હતી.

૪. શેઠ લાલજી લધાના બંગલામાં મૂળનાયક શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીનું ઘર દેરાસર છે. સં. ૧૯૮૦ માં આ મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે. આમાં ચાંદીની ફક્ત ૧ પ્રતિમા છે.

૨૨૭. વિજાપુર

(કોઠા નંબર : ૪૦૬૬)

વિજાપુર સ્ટેશનથી વિજાપુર શહેર ૨ માઈલ દૂર છે. અહીં ૪૦૦ જૈન શ્રાવકોની વસ્તી છે અને ૧ ધર્મશાળા છે.

નવા બજારમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. આ મંદિર સં. ૧૯૬૦ માં બંધાવેલું છે. બીજે માળે મૂર્તિઓ છે. મૂળનાયકની સહસ્રફણા પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ એક ભોંયરામાંથી નીકળી આવેલી છે. આ પ્રતિમા દર્શનીય છે.

બદામીની જૈન ગુફા :

દક્ષિણ વિજાપુર જિલ્લામાં આવેલું બદામી સ્ટેશનનું ગામ છે. એનું પુરાતન નામ વાતાપી હતું. ઈ. સ. ની બીજી શતાબ્દીમાં આ સ્થાન ઘણું પ્રસિદ્ધ હતું. ગ્રીક લેખક ટોલેમીએ બદામીની નોંધ કરેલી છે. સાતમી શતાબ્દીના ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગના સમયમાં અહીં ચૌલુક્ય રાજાઓનો અમલ હતો. અહીં પલ્લવવંશના રાજકાળનો એક પ્રાચીન કિલ્લો છે. છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં ચૌલુક્યવંશી રાજા પુલકેશી પહેલાએ પલ્લવો પાસેથી બદામી લઈ લીધું, તે પછી પૂર્વીય અને પશ્ચિમીય ચૌલુક્યોએ ઈ. સ. ૭૬૦ સુધી, રાષ્ટ્રકૂટોએ ઈ. સ. ૭૬૦ થી ૯૭૩ સુધી અને કલચૂરીઓએ અને હોયસાલ વલ્લના રાજકર્તાઓએ ઇ. સ. ૧૧૯૦ સુધી શાસન કર્યું. દેવગિરિના યાદવોએ ઈ. સ. ૧૧૯૦ થી તેરમી શતાબ્દી સુધી અમલ કર્યો.

બદામીમાં ૩ બ્રાહ્મણી ગુફાઓ છે. તેનાથી કંઈક દૂર એક નાની જૈન ગુફા છે. આ ગુફા સને ૬૫૦ લગભગમાં બની હોય એવું અનુમાન છે.

ગુફાની પડસાલ ૩૧×૧૯ ફીટ લાંબી-પહોળી છે અને ૧૬ ફીટ ઊંચી છે. આગળના ભાગમાં ચાર સ્તંભો ચોરસ આકારના છે. તેના પાછલા ભાગમાં બે છૂટા અને બે જડેલા સ્તંભો છે. તેની પાછળ એક ખંડ ૨૫ાા ફીટ પહોળો અને ૬ ફીટ ઊંચાઈમાં છે. એ ખંડથી ચાર પગથિયાં વટાવીને મંદિરની રચના કરેલી જોવાય છે. મંદિરમાં પાછલી દીવાલે ભગવાન મહાવીરસ્વામીની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. એ મૂર્તિની બંને બાજુએ ચમરધારીઓ, સિંહો અને મકરનાં મસ્તકો આલેખ્યાં છે. પડસાલના બંને છેડે ચાર નાગો સાથે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન અને ગૌતમસ્વામીની મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે. શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ૭ાા ફીટ ઊંચી છે. તેમની આસપાસ સેવકો બતાવેલા છે. દીવાલ ઉપર તીર્થંકરોની ઘણી મૂર્તિઓ આલેખી છે. સ્તંભોમાં અને દીવાલો ઉપર સિંહોની આકૃતિઓ કોતરેલી છે. ગુફાની બહાર પૂર્વ તરફ શ્રીમહાવીર-સ્વામીની પદ્માસનસ્થ એક મૂર્તિ છે. આ ગુફાની પાસે એક મોટું સરોવર છે.

ઐહોલની જૈન ગુફા :

બદામી સ્ટેશનથી ૧૪ માઈલ અને કટગેરીથી ૧૦-૧૨ માઈલ દૂર ઐહોલ નામે પ્રાચીન ગામ છે. આનું પ્રાચીન

નામ આર્યપુર હતું. સને ૬૩૪ નો લેખ અહીંથી મળી આવે છે. સાતમી–આઠમી સદીમાં પશ્ચિમી ચૌલુક્યોની રાજધાનીનું આ શહેર હતું.

ગામથી નૈઋત્ય ખૂણામાં એક ખડકવાળી ટેકરી ઉપર જૈન ગુફા આવેલી છે. ગુફાની પડસાલ ૩૨×૭ા ફીટ લાંબી–પહોળી છે. પડસાલમાં ચાર ચોરસ સ્તંભો છે. તેની છતમાં મઘર અને ફૂલો વગેરેની કોરણી કરેલી છે. ભીંતની ડાબી બાજુએ સહસ્રફણા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. તેમની આસપાસ નાગ–નાગિણીઓ પરિચર્યા અર્થે ઊભેલાં જોવાય છે. આ મૂર્તિના છેડે એક જિનમૂર્તિ છે અને બે સ્ત્રીઓ સેવા માટે ઊભેલી બતાવી છે. મૂર્તિની પાછળ ઝાડ છે અને તેની ડાળીઓમાં બે આકૃતિઓ બતાવી છે.

પડસાલમાંથી એક દ્વાર વાટે ઓરડામાં જવાય છે. બે સ્તંભોથી પ્રવેશદ્વાર બે વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયું છે, ઓરડો ૧૫ ફીટ લાંબો અને ૧૭ ફીટ ૮ ઈંચ પહોળો છે, તેની છતની મધ્યમાં કમળ ઉપસાવેલું છે અને ખૂણાઓમાં બીજા ચાર કમળોની કોરણી છે. કમળની આસપાસ મઘર, માછલાં, ફૂલો અને માનવીનાં માથાં વગેરે બતાવ્યું છે. ખંડના પાછલા ભાગમાં બે દ્વારપાલો પૈકી એકની સેવામાં એક ઠીંગણી સ્ત્રી બતાવ્યાં છે. અંદરનું મંદિર ૮ા ફીટ સમચોરસ છે. મધ્યમાં એક તીર્થંકરની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. ઓરડાની ડાબી બાજુએ અને મંદિરની ભીંતો ઉપર સિંહાસનમાં શ્રીમહાવીર પ્રભુ બિરાજમાન છે. પાછલી ભીંતના મધ્યભાગમાં ચમરધારીઓ સાથે બાર આકૃતિઓ બતાવી છે આમાંની કેટલીક આકૃતિઓ હાથી ઉપર બેઠેલી છે. તેઓ પ્રભુના વંદન નિમિત્તે જઈ રહ્યા હોય એવો ભાવ દર્શાવેલો જણાય છે.

અહીં બે શિલાલેખો છે, જેમાંનો એક શક સં. ૫૦૭ અને બીજો સં. ૫૫૬ નો પુલકેશી બીજાના સમયનો છે.[૧]

ઐવલ્લીની જૈન ગુફા:

કૃષ્ણા નદીના કાંઠે ઉંડાવલ્લી ગામની પાસે ઐવલ્લી નામે ગામ છે. ગામથી દક્ષિણ–પશ્ચિમ દિશામાં એક ખડકવાળી ટેકરી છે. ત્યાંથી ઉત્તર–પૂર્વમાં એક જૈન ગુફા આવેલી છે. ગુફાની આગળનો ભાગ દક્ષિણ–પશ્ચિમ દિશામાં છે.

ગુફાની ઓસરીમાં ચાર થાંભલાઓ છે. ઓસરી ૩૨ ફીટ લાંબી અને ૧૭ા ફીટ પહોળી છે. એની છતમાં ફૂલ અને વેલોની કોતરણી કરેલી છે. ઓરડામાં ડાબી બાજુએ સહસ્રફણા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. મૂર્તિની જમણી બાજુએ એક પુરુષ અને સ્ત્રી સર્પફણાની નીચે ઊભેલાં છે. બીજી બાજુએ બે સ્ત્રીઓની આકૃતિ કોતરેલી છે. તેની પાછળ વૃક્ષની ડાળીઓ અને બે આકારો દર્શાવ્યા છે.

પડસાલની લંબાઈ ૧૫ ફીટ, પહોળાઈ ૧૭ ફીટ ૮ ઈંચ, અને ઊંચાઈ ૭ ફીટ ૧૧ ઈંચની છે. છતના મધ્ય ભાગમાં એક મોટું કમલ અદ્ધર લટકેલું હોય એવો દેખાવ કોતર્યો છે. બીજા ખૂણાઓમાં ૪ બીજાં કમળોની આકૃતિઓ છે. મધ્યમાં માછલીઓ, ફૂલો અને માનવીનાં મસ્તકોનાં ચિહ્ન દર્શાવ્યાં છે.

પડસાલની પાછળ જમણી તરફ હાથી ઉપર બેઠેલો એક દ્વારપાલ વસ્ત્રાભૂષણથી સજ્જ થયેલો દર્શાવ્યો છે. તેના બે હાથમાં કમળનો આકાર છે. ડાબી બાજુએ એવો જ દ્વારપાલ એક ઠીંગણી સ્ત્રી સાથે હાથમાં પૂજાની સામગ્રી સાથે બતાવ્યો છે.

પડસાલમાંથી ત્રણ પગથિયાં ચડીને એક દ્વારમાં પ્રવેશ કરતાં તીર્થંકર ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજમાન જોવાય છે. પડસાલની જમણી તેમજ ડાબી બાજુએ બે ઓરડીઓ બનાવેલી છે. તેમાંની એક ઓરડીની ત્રણ દીવાલોમાં સુંદર કોરણી કરેલી છે. મધ્યમાં શ્રીમહાવીર ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. તેમની પાછળ કેટલાક ભક્તો અને પૂજારીઓ ઊભા છે. પ્રભુની જમણી બાજુએ મસ્તક ઉપરના સર્પની ફણાવાળો એક માનવી પોતાના સેવક સાથે પૂજા કરતો જોવાય છે. એ માનવી પાછળ ૧૨ માણસોની આકૃતિઓ જોવાય છે. એક ખૂણામાં હાથી ઉપર બેઠેલા ૩ ભક્તોની આકૃતિઓ છે. આ ઓરડીમાંના ચિત્રોમાં ચીરા પડેલા છે.[૨]

---

૧. Cave temples of India, chapter : 2.

૨. Archaeological survey of the Bombay Presidensy, P. 37, 38.

કારૂસાની જૈન ગુફા :

નિઝામ રાજ્યમાં આવેલા કારૂસા ગામથી ૫ માઈલ દૂર પૂર્વદિશામાં એક નાની પણ સીધા ચડાવવાળી એક ટેકરી ઉપર થોડા અંતરે કેટલીક ગુફાઓ આવેલી છે.

પહેલી ગુફાનો આકાર નિયમિત નથી. મોટે ભાગે આ ગુફા પુરાઈ ગઈ છે. આ ગુફાની પાછળ એક ગુફામંદિર છે, જે ૬ાા ફીટ પહોળું અને ૬ ફીટ ઊંડું છે. આની ઉપર પણ એક જ પથ્થરના સ્તંભવાળું નાનું મંદિર છે. કયા સંપ્રદાયનું છે તે જાણવામાં આવ્યું નથી.

ઉપર્યુક્ત ગુફાની ઉત્તર દિશામાં એક બીજી ગુફા છે, જે આગળના ભાગમાં ૨૫ ફીટ પહોળી છે અને ૧૬ાા ફીટ ઊંચી છે. ઉત્તરની દીવાલમાં એક ભોંયરું છે અને દક્ષિણ બાજુની દીવાલમાં પણ એક ભોંયરું છે.

ગુફાની કોઈ પણ દીવાલ સીધી નથી. પાછળના ભાગની દીવાલ ૨ ફીટ ૧૦ ઈંચ જેટલી પાછળના ભાગમાં ઢળી પડેલી છે. આમાં મધ્ય ભાગે તીર્થંકર ભગવાનની મૂર્તિ પદ્માસને સ્થાપન કરેલી છે. એ મૂર્તિની પંબાસનથી લઈને મસ્તક સુધીની ઊંચાઈ ૬ ફીટ ૧૦ ઈંચ છે.[૧]

૨૨૮. અમલનેર

(કોઠા નંબર : ૪૧૦૫)

સુરતથી ટાપ્ટીવેલી રેલ્વે લાઈન ભુસાવલ સુધી જાય છે. તેમાં અમલનેર સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર શહેર આવેલું છે. અહીં ૧૫૦ જૈનોનાં ઘરો છે. ૧ ઉપાશ્રય, ૧ લાયબ્રેરી અને ૧ જૈન મંદિર છે.

શહેરમાં મૂળનાયક શ્રીગિરૂઆ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધાબાબંધી ભવ્ય મંદિર બીજે માળે છે. મૂળનાયકની પ્રતિમા મનોહર છે. આમાં ચાંદીની ૮, સ્ફટિકની ૧ અને વેળુની ૧ પ્રતિમાઓ પણ છે.

૨૨૯. મદ્રાસ

(કોઠા નંબર : ૪૧૧૬-૪૧૨૦)

મદ્રાસ પુરાણું શહેર છે. તેમાં ૪૦૦૦ જૈનોની વસ્તી છે. ૫ ઉપાશ્રય અને ૫ જૈન મંદિરો છે.

૧. શાહુકાર પેઠ (નં. ૪૦૯) માં શ્રીચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૯૬૨ માં બંધાવેલું છે.

૨. શાહુકાર પેઠ (નં. ૧૦૭) માં શ્રીચંદ્રપ્રભ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર સં. ૧૯૭૨ માં બંધાવેલું છે. આ મંદિરમાં સ્ફટિકની એક પ્રતિમા છે.

૩. વેંકટાચલ મુદલી સ્ટ્રીટ ચૂલેમાં શ્રીચંદ્રપ્રભ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર સં. ૧૮૧૭ માં બંધાવેલું છે.

૪. શહેરથી ૩ માઈલ દૂર દાદાવાડી નામના સ્થળમાં શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર શ્રીસંઘે સં. ૧૯૮૫ માં બંધાવેલું છે. શ્રીજિનદત્તસૂરિની સ્ફટિકની પ્રતિમા અને બીજી એક ગુરુમૂર્તિ પણ વિદ્યમાન છે.

૫. શહેરથી ૧૦ માઈલ દૂર મોટર રસ્તે રેડહિલ્સ ઊતરીને ૦ાા ફર્લાંગ દૂર આવેલા પડિલ નામના સ્થળમાં મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર છે.

---

૧. Archaeological survey of western India, Vol. III, 1875-76, P. 12,13

આ મંદિરમાં મૂળનાયકની પ્રતિમા પ્રાચીન અને અત્યંત સુંદર છે. અર્ધપદ્માસનસ્થ આ પ્રતિમાની ઊંચાઈ–પહોળાઈ ૬૦×૫૨ ઈંચની છે. પ્રતિમાના બંને ખભા ઉપર કેશવાળીનું ચિહ્ન નથી તેમજ નીચે લાંછન પણ બતાવ્યું નથી, છતાં અહીંના જૈન ભાઈઓ આ પ્રતિમાને શ્રીઋષભદેવના નામથી ઓળખે છે. આ પ્રતિમાનું શિલ્પવિધાન લગભગ દશમા સૈકા પહેલાંનું જણાય છે. આવી અલૌકિક મૂર્તિઓ જવલ્લે જ જોવામાં આવે છે.

અહીંના સેંટ્રલ મ્યુઝિયમમાં શિલ્પાવશેષોનો સારો સંગ્રહ છે. જગતભરમાં અજોડ એવી નટરાજની ધાતુમૂર્તિઓ આ સંગ્રહમાં ઘણી છે. બધી મૂર્તિઓ સંવત–તિથિ વિનાની છે. મ્યુઝિયમમાં જૈન શિલ્પ–સ્થાપત્યનો સંગ્રહ પણ છે. તેમાં ૧૭–૧૮ જૈન અવશેષો છે. તેમાંથી માત્ર નોંધપાત્ર ચારેક શિલ્પો ખાસ દર્શનીય છે. (૧) દેવીયથામથી મળી આવેલી લગભગ સાતમા સૈકાની શ્રીમહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા, (૨) અર્કાટ જિલ્લાના તિંદીવનમ્ ગામથી મળી આવેલી શ્રીપદ્મપ્રભ ભગવાનની પ્રાચીન મૂર્તિ, (૩) ગોદાવરી જિલ્લામાંથી મળી આવેલી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રાચીન મૂર્તિ, અને (૪) બેલારી જિલ્લામાં પેદુતુંબલમ્ ગામથી મળી આવેલી શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનની પ્રાચીન પ્રતિમા વગેરે છે.

આ ઉપરાંત બીજાં પણ સ્થાપત્યો જોવાલાયક છે.

૨૩૦. સિત્તાનવાસલ

(કોઠા નંબર : ૪૧૨૧)

મદ્રાસથી ૨૫૦ માઈલ અને પદુકોટાથી ૧૦ માઈલ દૂર સિત્તાનવાસલ નામે બસો ઝુંપડાંઓનું નાનું ગામ છે. સિત્તાનવાસલ–સિદ્ધઅણ્ણલ્વાયલ એટલે સિદ્ધ તથા મહાન પુરુષોનું નિવાસ સ્થાન અથવા મહાન સિદ્ધોનું નિવાસ સ્થાન; એવો અર્થ થાય છે. એ ઐતિહાસિક સ્થળ ગામથી ૦॥ માઈલ દૂર આવેલી ટેકરી પર છે; જે સિત્તાનવાસલની ગુફાઓને નામે ઓળખાય છે.

મોટરની સડકથી પગરસ્તે ૦॥ માઈલ જતાં ટેકરીની તળેટીનો ભાગ આવે છે. અહીંથી જ ખડકમાંથી કોરી કાઢેલી ગુફાનો બહારનો ભાગ નજરે પડે છે. સિત્તાનવાસલ ગુફાની આસપાસ નાર્થમલય પર્વત, મલઇયાદી પટી, કુદુમીય મલય અને કુન્નાનદ કોઈલિ નામના પર્વતો આવેલા છે. એટલે ચારે બાજુએ આવેલા પર્વતોની વચ્ચે રહેલું આ સ્થાન રમણીય જણાય છે. આજે અહીં કોઈ જૈન વસ્તી નથી પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં આ સ્થળ જૈનધર્મનું કેન્દ્ર હોય એમ જણાય છે.

ભોંયતળિયેથી માત્ર ૫૦ કદમ ઉપર ચડતાં ગુફા આવે છે. ગુફામાં ૧૭ શિલાશય્યાઓ છે; જેમાંની કેટલીક પર તો તકિયા પણ લગાવેલા જોવાય છે. કેટલીક શિલાશય્યાઓ તો ચીકણી અને ઘુંટેલી હોવાથી ચળકાટવાળી (પોલીશદાર) છે. આમાં જૈન મુનિઓ સમાધિ લગાવતા હશે એમ લાગે છે. પાસે જ બ્રાહ્મી લિપિમાં બીજી શતાબ્દીનો લેખ ઉત્કીર્ણ છે; જેમાં કેટલાક મુનિઓનાં નામ ઉલ્લેખ્યાં છે. ગુફાથી થોડે દૂર એક નાનો પણ ઊંડો કુંડ છે, જેમાં પાણી કદી સુકાતું નથી.

અહીં આવેલું ગુફામંદિર ઇ. સ. ૬૦૦ થી ૬૨૫ માં થઈ ગયેલા પલ્લવસમ્રાટ મહેન્દ્રવર્મન પહેલાએ બંધાવેલું છે, જે અહીંનો શિલાલેખ સાબિતી આપે છે. મહેન્દ્રવર્મને અપ્પારસ્વામીના ઉપદેશથી શૈવધર્મનો સ્વીકાર કર્યો એ પહેલાં તે જૈનધર્મી હતો. આથી જ જૈનધર્મમાં તેની શ્રદ્ધાના પ્રતીકસમું આ ગુફામંદિર બંધાવ્યું. અપ્પારસ્વામી પોતે પણ પહેલાં યાપનીય સંઘના જૈન મુનિ હતા પરંતુ પાછળથી તે શૈવ થયા.

આ મંદિરની રચના દક્ષિણ ભારતમાં રાજા મહેન્દ્રવર્મને રચેલાં અન્ય ગુફામંદિરો જેવી જ છે. અત્યારે મંદિરમાં ગર્ભગૃહ અને અર્ધમંડપ તો પ્રાચીન કાળનાં બનેલાં છે, જ્યારે મુખમંડપ એ કાળના અન્યત્ર પ્રાપ્ત સ્તંભો વડે રાજ્ય તરફથી બનાવેલો છે. વસ્તુતઃ અગાઉ અહીં એક મુખમંડપ હતો; એવું ગુફા પાસેની એક શિલા ઉપર કોરેલા પાંડ્ય શિલાલેખથી જણાય છે; એટલું જ નહિ, એનાં ભગ્નાવશેષો પણ અહીં જ પડેલાં છે આજે પણ જોવાય છે.

અર્ધમંડપ ૨૨½×૭½ ફીટ લાંબો–પહોળો છે અને ૮½ ફીટ ઊંચો છે. અર્ધમંડપની સામેની બાજુએ બે મોટા સ્તંભો તથા બંને ખૂણે બે અર્ધસ્તંભ છે. અર્ધમંડપની છતનો લગભગ ૧¼ ફૂટ પહોળો ભાગ સ્તંભોની બહાર કાઢેલો છે. સ્તંભોનો મધ્ય ⅓ ભાગ અષ્ટકોણ છે, જ્યારે નીચેનો ⅓ અને ઉપરનો ⅓ ભાગ ચતુષ્કોણ છે. અર્ધસ્તંભોની રચના પણ એવી જ છે. સ્તંભોના વચ્ચેની મહેરાબોની રચના પલ્લવકાલીન કળાનો ખ્યાલ આપે છે. ગર્ભગૃહના દ્વારની બંને તરફ બબ્બે અર્ધસ્તંભો છે. ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ કરવા માટે ૩ પગથિયાં ચડવાં પડે છે. દરવાજો ૫½×૨½ ફીટ ઊંચો–પહોળો છે. ગર્ભગૃહ ૧૦×૧૦ ફીટ લાંબુ–પહોળું અને ૭½ ફીટ ઊંચું છે.

આખુંયે ગુફામંદિર એક સમયે ચારે બાજુએ ભિત્તિચિત્રોથી ભરપુર હતું, જે તેની ભીંતો, છતો, થાંભલાઓ પર રહી ગયેલી રંગોની નિશાનીઓથી પુરવાર થાય છે. અત્યારે તો માત્ર તેના અર્ધમંડપ અને ગર્ભગૃહની અંદરની છતોમાં અને થાંભલાઓના ઉપરના ભાગમાં થોડાં ચિત્રો બચેલાં છે. ચિત્રોમાં પણ અર્ધમંડપની છતમાં આલેખેલું સરોવર, હાથી, હંસો તથા માછલી, પાડા વગેરે જલચર તેમજ સ્થલચર પ્રાણીઓના ચિત્રવાળું ભિત્તિચિત્ર ઉલ્લેખનીય છે. આ ચિત્ર જૈનોના ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથના જીવનપ્રસંગને લગતું હોય એમ લાગે છે.[1]

તળાવની એક તરફ બે પુરુષ બતાવેલા છે. તેમાંથી એક જમણા હાથે કમલ ચૂંટી રહ્યો છે અને ડાબા હાથમાં એક ફૂલ રાખવાની છાબડી લટકાવેલી છે. એ લાલ રંગથી બનાવેલું છે. એનો સાથી નારંગી રંગનો છે. તેના એક હાથમાં કમળ છે, અને બીજો હાથ મૃગીમુદ્રામાં છે. એક ત્રીજો પુરુષ નારંગી રંગમાં અલગ બતાવવામાં આવ્યો છે. તેની આકૃતિ અત્યંત સુંદર છે. તેના ડાબા ખભા ઉપર કમળનો એક ગુચ્છો તથા જમણા ખભા પર એક પુષ્પ છે.

વસ્તુતઃ આ ત્રણ પુરુષોની રજૂઆત એમ લાગે છે કે, જે જગાએ તીર્થની સ્થાપના કરવામાં આવી તે સ્થળે ભક્ત જૈનો કુંડ સરોવરમાં સ્નાન કરીને સરોવરનાં કમળો લઈ પૂજા માટે જતા હોય એ સ્વાભાવિક છે, તેથી ચિત્રકારે આ ચિત્રમાં ત્રણેક પુરુષોની રજૂઆત કરી છે.[2]

બંને સ્તંભોના ઉપર સામેની બાજુએ (પશ્ચિમી) ચોખૂણાના ભાગમાં બે નર્તકીઓનું ચિત્ર છે. જમણા સ્તંભ પર ચિત્રિત નર્તકીના ડાબા હાથમાં કમળ અથવા દંડ છે અને જમણો હાથ અભયમુદ્રામાં છે. તેના કાનોમાં પત્રકુંડલ અને હાથોમાં કડાં, ચૂડીઓ વગેરે આભૂષણો છે. ઉત્તરીય સ્તંભની નર્તકીની આકૃતિ અધિક સુંદર છે. તેનો ડાબો હાથ ગજહસ્તમુદ્રામાં તથા જમણો હાથ અભયમુદ્રામાં છે. એ બંને આકૃતિઓના સ્થૂલ નિતંબ, પાતળી કમર અને વસ્ત્રાભૂષણો પરથી તે અપ્સરાઓ હોય એમ જણાય છે. તેમનો કમરથી ઉપરનો શરીરભાગ વસ્ત્રરહિત છે.

જમણા સ્તંભનો ઉપરના ઉત્તરીય ચોખૂણામાં એક પુરુષ અને એક સ્ત્રીનું ચિત્ર છે. પુરુષ આકૃતિના મસ્તક પર મુકુટ તથા એક કાનમાં પત્રકુંડલ અને બીજા કાનમાં મકરકુંડલ છે. આ ચિત્ર સંભવતઃ આ ગુફાના નિર્માતા મહારાજા મહેન્દ્રવર્મનનું લાગે છે. તેમની પાછળ રહેલી સ્ત્રીનું ચિત્ર મહારાણીનું હોય એમ જણાય છે, જે ઘણુંખરું અસ્પષ્ટ છે.[3] તેમની સામે થોડુંક છેટે તેમના કોઈ સેવકનું ચિત્ર જણાય છે. અર્ધમંડપની બહાર છતના આગળ કાઢેલા ભાગમાં કમળપુષ્પો અને બે સુંદર મોટા હંસોનાં ચિત્રો દોરેલાં છે.

---

૧. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન પોતાની સાધુઅવસ્થામાં વિહાર કરતા કરતા જંગલમાં આવ્યા ત્યારે એક કમળ ભરેલા 'કુંડ' નામના સરોવરના કિનારે કાયોત્સર્ગધ્યાને ઊભા રહ્યા. એ સમયે કુંડ સરોવરની પાસે રહેતા સફેદ હાથીએ પોતાની સૂંઢમાં પાણી ભરીને પ્રભુના ઉપર અભિષેક કર્યો, અને કુંડ સરોવરમાં ઊગેલાં કમળપુષ્પો ચડાવ્યાં. એ જગાએ હાથીનું સંસ્કૃત રૂપ 'કલિ' થતું હોવાથી અને 'કુંડ' નામના સરોવરના કિનારે આ પ્રસંગ બનેલો હોવાથી 'કલિકુંડ' તીર્થની સ્થાપના થયાના 'શ્રીપાર્શ્વનાથ ચરિત'માં ઉલ્લેખો મળી આવે છે. તેજ પ્રસંગ ચિત્રકારે આ ગુફામાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ કોરેલી હોવાથી ચીતરેલો હોય એમ જણાય છે.

૨. આ ચિત્રને શ્રીયુત નાનાલાલ ચીમનલાલ મહેતાએ પોતાના "Studies in Indian painting" નામના પુસ્તકમાં ચિત્રપ્લેટ બીજી તરીકે રજૂ કરીને ગંધર્વના ચિત્ર તરીકે ઓળખાવ્યું છે, તે વાસ્તવિક જણાતું નથી.

૩. આ ચિત્રને શ્રીયુત ના. ચી. મહેતાએ "Studies in Indian painting"માં ચિત્રપ્લેટ નં. ૧ માં મહાદેવના ભિત્તિચિત્ર તરીકે ઓળખાવી 'અર્ધનારીશ્વર'ના ચિત્ર તરીકે રજૂ કર્યું છે; પણ તે બરાબર નથી. કારણ કે આ ગુફા સાથે મહાદેવ કે અર્ધનારીશ્વરને કશો સંબંધ નથી. વળી, આમાં સ્ત્રીનું અડધું અંગ ચિત્રિત નથી. ત્યારે આને શા ઉપરથી અર્ધનારીશ્વરનું ચિત્ર ગણવામાં આવ્યું હશે ?

આ ગુફામંદિરના ગર્ભદ્વારના અંદરના ભાગમાં ત્રણ અને ગર્ભદ્વારના બહારના અર્ધમંડપમાં બે મળીને કુલ પાંચ અર્ધ પદ્માસનસ્થ, લાંછન વિનાની, સાતમા સૈકાની, ગુપ્તેન્દ્રિય જિનપ્રતિમાઓ છે. આ પાંચ પ્રતિમાઓ પૈકી ગર્ભદ્વારની અંદરની ત્રણે પ્રતિમાના મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્રની આકૃતિઓ કોતરેલી છે. આ પાંચે જિનપ્રતિમાઓનાં માપ આ પ્રમાણે છે:

ગર્ભદ્વારની ત્રણ પ્રતિમાઓ પૈકી ડાબા હાથથી પહેલી પ્રતિમાની પલાંઠીથી પહોળાઈ ૪૦ ઈંચ, શિખા સુધીની ઊંચાઈ ૩૬ ઈંચ અને છત્રસહિત ઊંચાઈ ૪૭ ઈંચની છે. બીજી પ્રતિમાની પલાંઠીથી પહોળાઇ ૩૮ ઈંચ, શિખા સુધીની ઊંચાઇ ૪૦ ઈંચ અને છત્રસહિત ઊંચાઈ ૪૫$\frac{1}{2}$ ઈંચની છે. ત્રીજી પ્રતિમાની પલાંઠીથી પહોળાઈ ૩૭ ઈંચ, શિખા સુધીની ઊંચાઇ ૪૦ ઈંચ અને છત્રસહિતની ઊંચાઈ ૪૫$\frac{1}{2}$ ઈંચની છે.

ગર્ભદ્વારથી બહારના અર્ધમંડપની પ્રતિમાઓ પૈકી જમણા હાથના ગોખલામાં અર્ધપદ્માસનસ્થ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મસ્તક ઉપર નાગરાજની પાંચ ફણાઓ સહિતની જિનપ્રતિમા છે. તેની પલાંઠીથી પહોળાઇ ૩૭ ઈંચ, શિખા સુધીની ઊંચાઈ ૫૦ ઈંચ અને નાગરાજની ફણા સહિતની ઊંચાઈ ૩૭ ઈંચની છે. બીજી પ્રતિમા ડાબા હાથના ગોખલામાં છે. તેની પલાંઠીથી પહોળાઇ ૩૭ ઈંચ, શિખા સુધીની ઊંચાઈ ૪૯ અને મસ્તક ઉપરના દાંડા સહિતના છત્ર સાથેની ઊંચાઈ ૫૩ ઈંચની છે.

મંદિરની બહાર પાસેની એક શિલા ઉપર એક પાંડ્ય શિલાલેખ છે અને અર્ધમંડપના જમણા સ્તંભ ઉપર પુરાણી તામિલ ભાષામાં આઠમી–નવમી શતાબ્દીનો લેખ છે. આથી જણાય છે કે, બીજી શતાબ્દીથી લઈને ઠેઠ નવમી શતાબ્દી સુધી આ તીર્થની સારી નામના હતી.

અન્નાવાસલ :

ઉપર્યુક્ત સિત્તાનવાસલ ગુફાથી પગરસ્તે ાા માઈલ દૂર અન્નાવાસલ નામનું એક ગામડું છે. આ ગામ પદુકોટા શહેરથી મોટરરસ્તે ૧૫ માઈલ દૂર આવેલું છે.

આ ગામની સીમમાં આવેલા નારિયેળીનાં ઝાડના બગીચામાં બે ખંડિત અર્ધપદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિઓ ખુલ્લી પડેલી છે. આ બંને મૂર્તિઓ પણ લગભગ સાતમા સૈકાની છે. તામિલપ્રદેશમાં જૈનમૂર્તિઓને 'જૈનવિગ્રહમ્'ના નામે ઓળખવામાં આવે છે. આ બંને જૈન વિગ્રહમ્–જૈનમૂર્તિઓ પૈકીની એક મૂર્તિને ગરદનનો ઉપરનો ભાગ બિલકુલ નથી, પરંતુ બંને ખભા ઉપર કેશવાળી હોવાથી આ મૂર્તિ જૈનોના પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવની હોવી જોઈએ. આ મૂર્તિની પાછળ સાંચીમાંના સ્તૂપના કઠેરા જેવી આકૃતિ તથા અશોકવૃક્ષની આકૃતિઓ કોરી કાઢેલી છે; જે આ મૂર્તિ અરિહંત ભગવાનની હોવાનો પુરાવો આપે છે. આ મૂર્તિની પલાંઠીની પહોળાઈ ૨૩ ઈંચ, ગરદન સુધીની ઊંચાઈ ૨૩ ઈંચ જ્યારે અશોકવૃક્ષ સાથેની ઊંચાઈ ૬૭ ઈંચની છે. મૂર્તિના પાષાણમાં અજાયબી એવી છે કે, એની પાછળના ભાગમાં પૈસાથી જુદી જુદી જગાએ ખખડાવીએ તો જુદી જુદી જાતના સૂરો સંભળાય છે. મૂર્તિના મસ્તક ઉપરના ભાગમાં કમળનો દંડ છે, બંને બાજુએ એકેક ચામરધર પુરુષાકૃતિ છે, મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્રો છે, અને ત્રણ છત્રના ઉપરના ભાગમાં અશોકવૃક્ષની આકૃતિની રજૂઆત કરેલી છે.

ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની બાજુમાં જ બીજી મૂર્તિ પણ અશોકવૃક્ષ, ત્રણ છત્ર તથા બંને બાજુના બે ચામરધર સહિતની છે. આ મૂર્તિની પલાંઠીની પહોળાઈ ૧૬ ઈંચ, મસ્તક સુધીની ઊંચાઈ ૨૦ ઈંચ અને અશોકવૃક્ષ સાથેની ઊંચાઈ ૪૪ ઈંચની છે. આ મૂર્તિના મુખનો ભાગ જરા ખંડિત થયેલો છે.

આ બંને મૂર્તિઓ દર્શનીય અને ફોટો લેવાલાયક છે. આવી મૂર્તિઓ મૂર્તિવિધાન શાસ્ત્રની તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ પણ અભ્યસનીય છે.

નાર્થમલય :

અન્નાવાસલથી ૬ માઈલ દૂર નાર્થમલય નામનો પર્વત છે; જેનું પ્રાચીન નામ અર્હન્‌મલય હતું; પરંતુ પાછળથી તેના ઉપર હિંદુઓએ કબજો કરી લેતાં જૈનગુફાઓમાં હિંદુ દેવો સ્થાપન કરી દીધા છે, તેથી તેનું નામ નાર્થમલય પાડ્યું છે.

મદુરા, યાને મલાઈ:

મદુરા શહેરની મધ્યમાં દક્ષિણ ભારતમાં સૌથી મોટું ગણાતું 'મીનાક્ષી મંદિર' આવેલું છે. મંદિરની ચારે દિશામાં ચાર મોટાં ઊંચાં ગોપુરમ્ આવેલાં છે. આ ગોપુરમ્‌ને ફરતી દેવસૃષ્ટિનાં શિલ્પો પૈકી કેટલાંક શિલ્પો ઘણી ઉચ્ચકોટિનાં છે.

મદુરા શહેરથી ૭ માઈલ દૂર 'યાને મલાઇ' નામે એક પર્વત છે. તામિલ ભાષામાં હાથીને 'યાન' શબ્દથી ઓળખવામાં આવે છે. આ પર્વતને દૂરથી જોતાં બેઠેલા હાથી જેવો દેખાય છે તેથી લોકો તેને યાને મલાઇ નામે ઓળખે છે.

પર્વતની તળેટીમાં નૃસિંહાવતારનું નવું જ બંધાવેલું મંદિર છે: તેની નજીકમાં યાને મલાઈ પર્વતની ટેકરી ઉપર જવાનો પગરસ્તો છે. આ પગરસ્તેથી ટેકરી ઉપર માત્ર ૧ ફર્લાંગ જઈએ એટલે ત્યાંના લોકોમાં 'પાંચ પાંડવોની ગુફા'ના નામથી ઓળખાતી એક પ્રાચીન જૈનગુફા આવે છે. આ ગુફામાં આવેલી જૈનમૂર્તિને બદલે ઇ. સ. ૧૯૪૨ માં મહાદેવનું લિંગ નવું જ પધરાવવામાં આવ્યું છે પરંતુ ગુફાના પ્રવેશદ્વારની મોટી શિલાના બારસાખ ઉપર નીચે પ્રમાણેનાં આઠ 'જૈનશિલ્પો' કોરી કાઢેલાં આજે પણ જોઈ શકાય છે.

(૧) એક પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા છે, જેના મસ્તક ઉપર બે છત્રો ઉત્કીર્ણ છે. (૨) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની પાસે જ પદ્માસનસ્થ બીજી જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાના મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્રો છે અને મસ્તકની બંને બાજુએ એકેક ગંધર્વ આકાશમાંથી અવતરણ કરી રહ્યા હોય એમ દેખાય છે (૩) કાયોત્સર્ગસ્થ મુદ્રામાં ઊભેલા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મસ્તક ઉપર ધરણેન્દ્રે વિકુર્વેલી પાંચ ફણાઓ સહિતની એક જિનપ્રતિમા છે આ પ્રતિમાના ઉપરના ભાગમાં જમણી બાજુએ બે હાથ ઊંચા કરીને વરસાદ વરસાવતા કમઠાસુરનું રૂપ દર્શાવ્યું છે. પ્રભુના જમણા પગના નીચેના ભાગમાં કમઠાસુરના ઉપદ્રવનું નિવારણ કરવા આવેલો ધરણેન્દ્ર પ્રભુને વંદન કરતો રજૂ કરેલો છે. પ્રભુના ડાબા પગની નીચેના ભાગની બાજુમાં મસ્તકે ફણાસહિત અને હાથમાં છત્ર ધારણ કરીને ઊભેલી ધરણેન્દ્રની પટરાણી ઊભેલી છે. ધરણેંદ્રની ડાબી બાજુએ નાનો ત્રણ લીટીનો બ્રાહ્મીલિપિમાં લેખ કોતરેલો છે. આ લેખના ઉપરના ભાગમાં ઊડતા બે ગંધર્વો પણ કોતરેલા છે. (૪) કાયોત્સર્ગસ્થ ઊભી એક જિનપ્રતિમા છે. પ્રતિમાની બંને બાજુએ એકેક અપ્સરાની આકૃતિ છે. અપ્સરા હાથમાં કંઈક પકડી રાખીને ઊભી છે. પ્રભુના પગની નીચે કમલનું ફૂલ કોતરેલું છે, અને કમળ નીચે બ્રાહ્મીલિપિનો નાનો લેખ છે. (૫) એક પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાના મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્ર છે અને મસ્તકની બંને બાજુએ એકેક ઊડતા ગંધર્વનું રૂપ આલેખ્યું છે. (૬) મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્ર સાથેની એક અર્ધ પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા છે. (૭) સિંહના વાહનવાળી સિંહના ઉપર જ લલિતાસને બેઠેલી અને પોતાની ડાબી બાજુએ ઊભેલા એક નાના બાળકના મસ્તક ઉપર પોતાનો ડાબો હાથ રાખીને બેઠેલી અંબિકાદેવીની મૂર્તિ કોતરેલી છે. (૮) અર્ધ પદ્માસનસ્થ એક જિનપ્રતિમા છે, જેની પલાંઠીથી પહોળાઈ ૧૨ ઈંચ અને ઊંચાઈ ૧૨ ઈંચની છે. આ પ્રતિમાની બંને બાજુએ પોતાના મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્રો કોરેલાં છે. પ્રતિમાની નીચે દશ લીટીનો બ્રાહ્મીલિપિમાં લેખ કોતરેલો છે.

ઉપરનાં આઠે શિલ્પો એક સાથે શિલા ઉપર ક્રમવાર કોતરેલાં છે.

(૯) ઉપર્યુક્ત શિલાની ડાબી બાજુએ જરા ઉપરના ભાગમાં એક અર્ધ પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ કોતરેલી છે. મૂર્તિના મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્રો છે અને મસ્તકની પાછળના ભાગમાં ભામંડલ પણ કોતરેલું છે. ભામંડલની બંને બાજુએ એકેક ગંધર્વ આકાશમાંથી અવતરણ કરતા બતાવ્યા છે. વળી, પ્રભુની નીચે સિંહાસનની આકૃતિ પણ કોતરેલી છે, પ્રતિમાની ડાબી બાજુએ નવ લીટીનો બ્રાહ્મીલિપિનો લેખ છે.

આ શિલ્પોનું સ્થાપત્યવિધાન તેમજ કોતરાયેલા લેખોની લિપિ લગભગ બીજા–ત્રીજા સૈકાની હોવાનું જણાય છે.

દક્ષિણ ભારતના જૈનધર્મના ઈતિહાસમાં નવું પ્રકરણ ઉમેરાય એવી આ લેખસામગ્રીને પ્રગટ કરવાની જરૂરત છે. સાંભળવા પ્રમાણે તો દક્ષિણ ભારતના એકે એક પર્વત ઉપર જો બારીક તપાસ કરવામાં આવે તો કંઈ ને કંઈ જૈન શિલ્પો અથવા અવશેષો મળી આવવાનો સંભવ છે.

★

૨૩૧. બેઝવાડા

(કોઠા નંબર: ૪૧૩૯)

બેઝવાડા સ્ટેશનથી બેઝવાડા શહેર ૧ માઈલ દૂર આવેલું છે. આંધ્ર પ્રાંતમાં આ શહેર મોટામાં મોટું વેપારી કેંદ્ર છે. અહીં ૨૦૦ જૈન શ્રાવકોની વસ્તી છે અને ૧ ઉપાશ્રય તેમજ ૧ જૈન મંદિર છે.

જૈન ટેંપલ સ્ટ્રીટમાં શ્રીપદ્મનાભ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૯૯૯માં શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. આવતી ચોવીશીના પ્રથમ તીર્થંકરની મૂર્તિ મૂળનાયક તરીકે પધરાવેલી છે. આવતી ચોવીશીના તીર્થંકરોનાં મંદિરો જવલ્લે જ જોવામાં આવે છે.

બેઝવાડા શહેરથી ૧ માઈલ દૂર એક નાના મ્યુઝિયમમાં ૨ અર્ધપદ્માસનસ્થ પ્રાચીન જિનપ્રતિમાઓ વિદ્યમાન છે; તે બંને લગભગ સાતમા સૈકાની હોય એમ જણાય છે.

★

૨૩૨. ગુડીવાડા

(કોઠા નંબર : ૪૧૪૭)

બેઝવાડાથી ગુડીવાડા તરફ એક નાની રેલ્વે લાઈન જાય છે. ગુડીવાડા સ્ટેશનથી માત્ર ૧ માઈલ દૂર ‘ મારવાડી ટેંપલ'ના નામથી ઓળખાતું શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર છે. આ શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૯૮૯માં અહીંના શ્રીસંઘે બંધાવ્યું છે. અહીં ૫૦ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજકોની વસ્તી છે. દેરાસરની બાજુમાં જ એક ઉપાશ્રય બંધાવેલો છે.

અહીંના મંદિરમાંના મૂળનાયકની હકીકત નોંધવાયોગ્ય છે. મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ શ્યામ-પાષાણની અર્ધપદ્માસનસ્થ અને પ્રાચીન છે. આ મૂર્તિનું શિલ્પવિધાન કુલ્પાક, ભાંદક અને અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં મંદિરોમાંની પ્રતિમાને બરાબર મળતું આવે છે. મૂળનાયકના મસ્તક ઉપરની ફણાઓ તો સાક્ષાત્ ધરણેન્દ્રે વિકુર્વી રાખી હોય એવો પહેલી નજરે જોનારને ભાસ થાય છે. ખરેખર, શિલ્પીએ આવી આબેહૂબ રચના કરવામાં પોતાની સમગ્ર શક્તિ અહીં કામે લગાડી હોય એમ જણાય છે.

અલબત્ત, આ સ્થળની તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ નથી પરંતુ કુલ્પાક આદિ તીર્થોના મૂળનાયક જેવી જ આ પ્રતિમાનાં દર્શન કરવા જેવાં છે. કલાભ્યાસીઓએ આવા શિલ્પદર્શનથી વંચિત ન રહેવું જોઈએ, કેમકે શિલ્પકળાના તુલનાત્મક અભ્યાસમાં આ મૂર્તિ એના શિલ્પપ્રકારમાં બીજા પ્રાચીન નમૂનાઓથી જરાયે ઓછી ઊતરે એવી નથી.

★

૨૩૩. તેનાલી

(કોઠા નંબર ૪૧૪૩)

બેઝવાડાથી મદ્રાસ જતી રેલ્વે લાઈનમાં તેનાલી જંકશન છે. અહીં ૪૦ જૈનોની વસ્તી અને ૧ ઉપાશ્રય છે.

શાંતિબજારમાં શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૯૮૦ માં બંધાવેલું છે. મૂળનાયકની પ્રાચીન મૂર્તિ જમીનમાંથી નીકળી આવેલી છે. એ દૃષ્ટિએ આ સ્થળનું મહત્ત્વ નોંધપાત્ર છે.

★

૨૩૪. હૈદ્રાબાદ

(કોઠા નંબર : ૪૧૪૪–૪૧૪૮)

દક્ષિણ હિંદમાં નિઝામ રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર હૈદ્રાબાદ છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૩૦૦ માણુસોની વસ્તી છે. ૫ જૈનમંદિરો અને ૧ દાદાવાડી છે. હૈદ્રાબાદની નજીકમાં આવેલા પ્રાચીન તીર્થ કુલ્પાકજીનો વહીવટ અહીંના શ્રીમંત શ્રાવકો કરે છે.

૧. હૈદ્રાબાદ રેલ્વે સ્ટેશનથી ૧॥ માઈલ દૂર 'ચાર કમાન'ની પાસે મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર અહીંના શ્રીસંઘે સં. ૧૯૫૫માં બંધાવેલું છે. અહીંનાં મંદિરોમાં આ મંદિર મુખ્ય છે.

૨. પાસેના 'કોઠી' વિભાગથી ઓળખાતા સ્થળમાં મૂળનાયક શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર છે.

૩. રેલ્વે સ્ટેશનથી ૪॥ માઈલ દૂર દાદાવાડી આવેલી છે. આમાં દાદાસાહેબનાં માત્ર પગલાં છે. દર વર્ષે કાર્તિકી પૂર્ણિમાના દિવસે શત્રુંજય પટ્ટનાં દર્શન કરવા માટે અહીં મેળો ભરાય છે.

૪. રેલ્વે સ્ટેશનથી ૪ માઈલ દૂર 'કારવાન'માં મૂળનાયક શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધાબાબંધી મંદિર આવેલું છે. આમાં એક લીલા પાનાની અને એક પરવાળાની જિનપ્રતિમા છે.

૫. રેલ્વે સ્ટેશનથી ૨॥ માઈલ દૂર બેગમ બજારમાં મૂળનાયક શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર છે.

અહીંના મ્યુઝિયમમાં દશમા સૈકા પહેલાંની ૩ પ્રાચીન પ્રતિમાઓ દર્શનીય છે.

★

૨૩૫. કુલ્પાક

(કોઠા નંબર : ૪૧૫૧)

દક્ષિણ હૈદ્રાબાદ(નિઝામ)થી ઈશાન ખૂણામાં ૪૩ માઈલ દૂર આલેર સ્ટેશન છે. ત્યાં શ્વેતાંબર જૈનોની એક ધર્મશાળા છે. ત્યાંથી પાકી સડકે ૪। માઈલ દૂર કુલ્પાક નામે ગામ છે. આ ગામની બહાર શ્વેતાંબરીય વિશાળ જૈન ધર્મશાળા છે. તેની મધ્યમાં માણિક્યસ્વામી ભગવાનનું આલીશાન મંદિર ખડું છે. જૈનોના પ્રાચીન તીર્થધામોમાં આની ગણના છે. આને કુલ્પાક, કુલ્યપાક, કાલિયાપાક અને માણેકસ્વામીના નામોથી પણ લોકો ઓળખે છે.

પ્રાચીન કાળથી શ્વેતાંબરાચાર્યોએ દક્ષિણ સુધી વિહાર લંબાવી જૈનધર્મનો મહિમા આ પ્રદેશમાં વધાર્યો હતો. તેમણે કેટલાયે રાજાઓ, મંત્રીઓ અને જૈનેતરોને જૈનધર્મી બનાવ્યાનો ઈતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે.

આર્ય સુહસ્તિસૂરિ, કાલિકાચાર્ય, પાદલિપ્તસૂરિ, સિદ્ધસેન દિવાકર, વજ્રસ્વામી, શ્રીવજ્રસેનસૂરિ, અભયદેવસૂરિ, જિનપ્રભસૂરિ, સોમસુંદરસૂરિ, ભુવનસુંદરસૂરિ, રત્નસિંહસૂરિ, હીરવિજયસૂરિ, જયચંદ્રસૂરિ, શાંતિગણિ, સોમધર્મ ગણિ વગેરે અને તે પછીના કેટલાયે ધર્માચાર્યોએ આ પ્રદેશમાં ધર્મની લહાણ કરી તીર્થના ઉદ્ધારો કરાવ્યે રાખ્યા છે, એ હકીકત તે તે સૂરિના જીવનવૃત્તાંતથી જાણી શકાય એમ છે.

ચૌદમા સૈકાના સમર્થ વિદ્વાન શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ અહીંના મૂળનાયક માણિક્યસ્વામી ઋષભદેવનો ઇતિહાસ 'વિવિધ તીર્થકલ્પ'માં આપ્યો છે, જે અતિપ્રાચીન કાળનો હોઈ માત્ર શ્રદ્ધાગમ્ય છે. સોમધર્મ ગણિએ પણ પોતાના 'ઉપદેશ સપ્તતિ' ગ્રંથમાં જૂજ ફેરફાર સાથે આ મૂર્તિની હકીકતને આલેખી છે અને પં. રામલાલજી ગણિના 'પ્રાચીન પત્ર'માં પણ આ હકીકતને ટેકો આપતાં થોડો ફેરફાર સૂચવ્યો છે. એ બધી વિગતોને કે તેના સંશોધનને અહીં અવકાશ નથી. અહીં તો આપણે ટૂંકમાં એટલું ઐતિહાસિક તારણ કાઢી લઈએ કે–"કર્ણાટકમાં આવેલા કલ્યાણી નગરીમાં રાજ્ય કરતા શંકર નામના રાજાએ પોતાના દેશમાં ફેલાયેલી મરકીના ઉપદ્રવને શાંત કરવા કોઈ અગસ્ય

પ્રેરણાથી માણિક્યસ્વામીનું પ્રાચીન બિંબ શોધી કાઢયું. એ મૂર્તિના ન્હવણજળથી મરકીને શાંત કરી. તે પછી મૂર્તિ માટે કુલ્પાક જેવું પવિત્ર સ્થળ નક્કી થતાં એ પરમાર્હત એવા શંકર રાજાએ સં. ૬૮૦ માં ભવ્ય મંદિર બંધાવી, તેના નિભાવ ખર્ચ માટે બાર ગામનું શાસન લખી આપ્યું."[1]

શંકરગણ રાજાનો ઉપર નિર્દિષ્ટ સમય પણ ઇતિહાસ સાથે બંધબેસતો છે. એટલે આ હકીકતમાં સંદેહને અવકાશ નથી. આ શંકરગણ શ્વેતાંબરાચાર્યોનો ઉપાસક હતો, જેણે આ તીર્થની સ્થાપના કરી. કેમકે આ તીર્થની મહત્તાનાં જે વર્ણનો શ્રીજિનપ્રભસૂરિ અને તે પછીના વિદ્વાન શ્વેતાંબરાચાર્યોએ અને યાત્રીઓએ કર્યા છે તે એ પ્રાચીન પરંપરાનો ખ્યાલ આપે છે. વળી, આ શંકરગણ તેમજ કોંકણના સીલ્હરો, હલસીના કદંબો, અને મહિસુરના હોયસાલો જે ચૌલુક્ય વંશના જૈન રાજવીઓ તરીકે ખ્યાત હતા, તેમનો ઉલ્લેખ દિગંબર શિલાલેખોમાં નહીવત્ આવે છે, તેથી જ તેઓ શ્વેતાંબર જૈન પરંપરાના અનુયાયીઓ હોવાનું પુરવાર થાય છે.

એ પછી તો જૈનો તરફના તેજોદ્વેષના કારણે કલચૂરીવંશના શૈવધર્મી રાજાઓએ ભયંકર અત્યાચાર કર્યાના દાખલા ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. એ સમયે આ તીર્થ એમના હુમલાઓમાંથી બચી શકયું નહોતું.

બારમી સદીમાં લિંગાયત ધર્મે ભારે જોર પકડયું, જેમાં વિજ્જલ નામના જૈન રાજવીના મંત્રી વસવરાયે એમાં મોટો ભાગ ભજવ્યો. ઇતિહાસ કહે છે કે, વિજ્જલરાયને કપટથી કૂવામાં નાખીને મારી નાખવામાં આવ્યો અને વસવ તેમજ તેના ભાણેજ ચન્નવસવે વિજ્જલના મરણનો વિજયોત્સવ મનાવી લિંગાયત ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. એ સ્પષ્ટ છે કે તેમણે કલ્યાણીમાંથી જૈનધર્મને નામશેષ કરી મૂકયો.

લોકવાયકા એવી છે કે વસવરાયે કુલ્પાકના જૈન મંદિરમાંથી મૂર્તિઓને ફેંકી દઈ તે જ મંદિરમાં શિવલિંગની સ્થાપના કરી. એ મંદિરને 'સોમનાથનું મંદિર' કહેવામાં આવે છે, જે આજે પણ વિદ્યમાન છે. જૈનોએ નજીકમાં નવું જૈન મંદિર તૈયાર કરાવી તેમાં માણિક્યસ્વામીની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી, એ જ જૈન મંદિર ઉપર્યુક્ત સોમનાથ મંદિરથી ૨૦૦ ફીટ દૂર ઊભું છે.

મતલબ કે, લગભગ સાતમા-આઠમા સૈકા પછી બારમા સૈકા સુધી આ તીર્થને મોટા ખરાબાઓમાંથી પસાર થવું પડયું અને લગભગ તેરમી સદીમાં આ પ્રાચીન તીર્થ નવા સ્વાંગમાં ઊભું થયું. સં. ૧૩૩૩, સં. ૧૪૬૫, સં. ૧૪૭૫, સં. ૧૪૭૯, સં. ૧૪૮૧, સં. ૧૪૮૩, સં. ૧૪૮૭, સં. ૧૬૬૫, સં. ૧૭૬૭ અને સં. ૧૯૬૬ સુધીના લેખો અહીંની મૂર્તિઓ ઉપરથી મળી આવે છે જે પ્રગટ થયેલા છે.[2]

આ લેખો ઉપરથી પ્રગટ થાય છે કે જુદા જુદા આચાર્યોએ ઉપર્યુક્ત સાલમાં આ તીર્થના ઉદ્ધાર માટે પ્રયત્નો કર્યા અને મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ પવિત્ર તીર્થનો છેલ્લો ઉદ્ધાર યતિવર્ય શ્રીશાંતિવિજયજીએ સં. ૧૯૬૫-૬૬ માં કરાવ્યો છે.

આજે આ મંદિર કુલ્પાક ગામના મોટર રસ્તા ઉપર ૪૦૦ ફીટ લાંબા-પહોળા કોટમાં ધર્મશાળાની મધ્યમાં આવેલું છે. આ પૂર્વાભિમુખ મંદિરની ઊંચાઈ જમીનની સપાટીથી તે શિખર સુધી ૬૮ ફીટની છે. પ્રાચીન શિખરને સમરાવવામાં આવ્યું છે અને શ્રીમાણિક્યસ્વામીના ગભારાની બંને બાજુના ગભારામાં સીધો પ્રવેશ કરી શકાય એ માટે નવાં પ્રવેશદ્વારો બનાવવામાં આવ્યાં છે. એક ગભારામાંથી બીજા ગભારામાં પ્રવેશી શકાય એવી અંદરથી જ બારીઓ મૂકવામાં આવી છે. મૂળનાયકની ગાદીમાં નીચે મુજબનો લેખ છે:—

" स्वस्ति श्रीमत्पदांभोजमेजुषां सम्मुखी सदा । तस्मै देवाधिदेवाय श्रीआदिप्रभवे नमः ॥
संवत १७६७ वर्षे चैत्र शुद्धदशमी पुष्यार्कदिने विजयमुहूर्ते श्रीमाणिक्यस्वामिनाम्नः आदीश्वरभगवतो बिंबरत्नं प्रतिष्ठितं । दिल्लीश्वर पातशाह श्रीओरंगजेब आलमगीर पुत्र पातशाह श्रीबहादरशाह विजयराज्ये सुब्बादार नब्बाब महमदयुसुफखानबहादरसहाय्यात्

૧. 'વિવિધ તીર્થકલ્પ'માં 'શ્રીમાણિક્યદેવકલ્પ'.

૨. "જૈન સત્યપ્રકાશ" વર્ષ: ૬, અંક: ૧૨ મો અને "તીર્થક્ષેત્ર કુલ્પાક"-લેખક: યતિવર્ય બાલચંદ્રાચાર્ય.

તપાગચ્છે भट्टारकश्रीविजयप्रभसूरि शिष्य भ० श्रीविजयरत्नसूरिवरे सति पंडितश्रीधर्मदु:शीलगणिशिष्य पंडितकेसरकुशलेन चैत्योद्धारश्च कृतः...... केन प्राकारः कारितः । शाके १६३३ प्रवर्तने ॥ ”

સં. ૧૭૬૭ ના મૂળનાયકની ગાદીમાંના આ લેખમાં આ મંદિરના ઉદ્ધાર સંબંધી હકીકત આલેખી છે; પરંતુ મૂર્તિ તો પ્રાચીન જ છે.

શ્રીમાણિક્યસ્વામીના ગર્ભદ્વાર ઉપર સંગેમરમરમાં કોતરેલાં ચૌદ સ્વપ્નો અને અષ્ટમંગલ વગેરેનાં લાક્ષણિક ચિહ્નો છે. ગર્ભદ્વારની સામે જ સુશોભિત રંગમંડપ બનેલો છે. તેના દ્વારમાં ડાબી બાજુએ સફેદ પથ્થર પર આલેખેલું યંત્ર મૂકવામાં આવ્યું છે. રંગમંડપના મધ્ય ભાગમાં ચોક રાખીને ચારે તરફના ગોખલાઓમાં પ્રાચીન મૂર્તિઓ વિરાજમાન કરેલી છે. આ મંદિરમાંની પ્રતિમાઓ જેટલી પ્રાચીન છે તેટલી ભારતના બીજા કોઈ વિદ્યમાન જૈન તીર્થમાં હોય એમ જણાતું નથી. આ તીર્થમાં એકંદરે મંદિરની અંદર પૂજાતી પ્રાચીન ૧૩ પ્રતિમાઓ છે. સૌથી પ્રથમ મૂળ ગભારાની પાંચ મૂર્તિઓનું ટૂંક વર્ણન આ પ્રકારે છેઃ—

(૧) મૂળનાયક તરીકે પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવની શ્યામ પાષાણની પ્રતિમા અર્ધપદ્માસનસ્થ છે. તેમાં કેશવાળીનું ચિહ્ન નથી. આ પ્રતિમાની પલાંઠીની પહોળાઈ ૩૪૨ ઈંચ અને ઊંચાઈ ૩૮૨ ઈંચ છે. મસ્તકની પાછળ ભામંડળ છે.

(૨) મૂળનાયકની જમણી બાજુએ શ્યામ પાષાણની કાયોત્સર્ગસ્થ જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાની ઊંચાઈ ૩૫૨ ઇંચ છે. મસ્તકની પાછળ ભામંડળ પણ છે.

(૩) મૂળનાયકની ડાબી બાજુએ સફેદ આરસની કાયોત્સર્ગસ્થ જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમા મંદિરમાંની બીજી પ્રતિમાઓ કરતાં પાછલા કાળની એટલે શિલ્પવિધાનની દૃષ્ટિએ અગિયારમા-બારમા સૈકાની છે.

(૪) મૂળનાયકની જમણી બાજુના ગભારામાં ઉત્થિત પદ્માસનની બેઠકવાળી પીરોજા રંગની શ્રીમહાવીરસ્વામીના નામથી ઓળખાતી જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાની રચના અદ્‌ભુત છે. જાણે તેમના મુખમાંથી મંદ હાસ્ય નીતરતું હોય એવી આબેહૂબ રચના શિલ્પીએ બતાવી છે. ભારતભરના વિદ્યમાન જૈનમંદિરો પૈકીના વિજાપુરના જિનમંદિરમાં આ પ્રતિમાને મળતી એક જિનમૂર્તિ છે અને બીજી બે ખંડિત જિનમૂર્તિઓ મથુરાના કંકાલીટીલાના ખોદકામમાંથી નીકળી આવેલી લખનૌના મ્યુઝિયમમાં અત્યારે વિદ્યમાન છે. આ પ્રતિમાની પલાંઠીની પહોળાઇ ૩૮૨ અને ઊંચાઇ ૫૧ ઈંચ છે. ખરેખર, આવી હાસ્યમૂર્તિનાં જેને દર્શન થયાં હશે તેના એ ઘડીના આનંદનું વર્ણન શબ્દોદ્વારા આપી ન શકાય.

(૫) મૂળનાયકની ડાબી બાજુએ આવેલી શ્રીનેમિનાથના નામથી ઓળખાતી શ્યામ પાષાણની પ્રતિમા બરાબર સમચતુરસ્ર સંસ્થાનવાળી છે; કારણ કે આ પ્રતિમાની પહોળાઈ અને ઊંચાઈ બરાબર ૪૦ ઈંચની છે.

સભામંડપમાં આવેલી આઠ પ્રતિમાઓ ક્રમશઃ મૂળનાયકની ડાબી બાજુથી આ પ્રકારે છે:—

(૬) શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ છે, જેમના મસ્તક ઉપર ધરણેન્દ્રે વિકુર્વેલી પાંચ ફણાઓવાળી શ્યામપાષાણની કાયોત્સર્ગસ્થ જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાના મસ્તકના પાછળના ભાગનાં સર્પનાં ગુંચળાં શિલ્પીએ બહુ જ ખૂબીથી કોતર્યાં છે, જે પ્રેક્ષણીય છે.

(૭) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની પાસેના ગોખલાંમાં શ્રીશાંતિનાથના નામથી ઓળખાતી શ્યામપાષાણની અર્ધપદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાની પલાંઠીથી પહોળાઈ ૪૬ ઇંચ અને મસ્તક પાછળના ભામંડળ સહિતની ઊંચાઈ પણ ૪૬ ઈંચની છે.

(૮) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની પાસે જ શ્રીશીતળનાથના નામથી ઓળખાતી શ્યામપાષાણની અર્ધપદ્માસનસ્થ પ્રતિમા છે. વસ્તુતઃ આ મૂર્તિ શ્રીશીતળનાથની નહિ પણ શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની હોય એમ જણાય છે. કેમકે તેમના બંને ખભા ઉપર કેશવાળીનું સ્પષ્ટ ચિહ્ન જોવાય છે. પ્રાચીન મૂર્તિઓમાં કેશવાળીના ચિહ્નવાળી મૂર્તિ શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની જ હોય છે. આ પ્રતિમાની હડપચીમાં સફેદ નંગ શા માટે બેસાડવામાં આવ્યું હશે તે જાણવામાં નથી પણ એ અહીં સારું લાગતું નથી. આ પ્રતિમાની પલાંઠીની પહોળાઈ ૪૪ ઈંચ અને ઊંચાઈ ૪૩ ઈંચની છે.

(૯) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની પાસે શ્રીસુમતિનાથના નામથી ઓળખાતી શ્યામપાષાણની અર્ધપદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ છે. ખરું જોતાં આ મૂર્તિ શ્રીસુમતિનાથની નહિ પણ શ્રીઋષભદેવની જ લાગે છે. કેમકે એમના બંને ખભા ઉપર ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની માફક કેશવાળીનું ચિહ્ન નજરે પડે છે. આ મૂર્તિ સમચતુરસ્ર સંસ્થાનવાળી છે. તેની લંબાઈ—પહોળાઈ બરાબર ૪૦ ઈંચની છે.

(૧૦) સભામંડપના દરવાજામાં પેસતાં આપણા ડાબા હાથ તરફના ગોખલામાં શ્રીઅભિનંદનસ્વામીના નામથી ઓળખાતી જિનપ્રતિમા છે. પ્રતિમાના મસ્તક પાછળ નકશીવાળું સુંદર ભામંડળ છે. આ પ્રતિમાની પલાંઠીની પહોળાઈ ૩૮ ઈંચ, ઊંચાઈ ૩૭ ઈંચ અને ભામંડલ સહિતની ઊંચાઇ ૪૪ ઈંચ છે.

(૧૧) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિના ગોખલા પાસે જ એક પીરોજા વર્ણની કાયોત્સર્ગસ્થ જિનપ્રતિમા શ્રીઋષભદેવ ભગવાનના નામથી ઓળખાય છે. મધ્યની મૂર્તિની આસપાસ નાની નાની ૨૩ જિનમૂર્તિઓ છે; તેથી આ ચતુર્વિંશતિ જિનપટ્ટ ગણાય. મધ્યની જિનપ્રતિમાની જમણી બાજુએ રહેલી ૧૨ જિનપ્રતિમાઓની નીચે એક ચાર હાથવાળી પદ્માવતી દેવીની પદ્માસનસ્થ સુંદર મૂર્તિ કોતરેલી છે; જ્યારે ડાબી બાજુએ રહેલી ૧૧ જિનપ્રતિમાઓના નીચેના ભાગમાં એક વૃક્ષ નીચે બે હાથવાળા યક્ષરાજ અને બે હાથવાળી યક્ષણીની ઊભી મૂર્તિઓ કોરેલી છે. વળી, મધ્યની મુખ્ય જિનપ્રતિમાની બંને બાજુએ એકેક ચામરધરની આકૃતિઓ દર્શાવી છે. આ પટ્ટનું શિલ્પવિધાન શાસ્ત્રીયદૃષ્ટિએ નમૂનારૂપ છે.

(૧૨) ઉપર્યુક્ત જિનપટ્ટની બાજુમાં જ શ્રીસુપાર્શ્વનાથના નામથી ઓળખાતી જિનપ્રતિમા છે. ખરી રીતે આ સુંદર મૂર્તિ પણ શ્રીસુપાર્શ્વનાથની નહિ પરંતુ શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની જ લાગે છે. પ્રતિમાના ખભા ઉપર આલેખેલી સુંદર કેશવાળી તેની સાબિતી આપે છે. આ મૂર્તિની હડપચીમાં પણ સફેદ નંગ બેસાડેલું છે. આ પ્રતિમાની પલાંઠીની પહોળાઈ ૩૯½ ઈંચ, ઊંચાઈ ૪૧ ઈંચ અને મસ્તક પાછળના સુંદર કોરણીભર્યા ભામંડળ સહિતની ઊંચાઈ ૪૮½ છે આ પ્રતિમાનું ભવ્ય શિલ્પ જોતાં અસલ આ તીર્થના મૂળનાયક તરીકે આ શ્રીઋષભદેવ ભગવાન પ્રતિષ્ઠિત હશે પરંતુ વર્તમાન જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરતી વેળા અથવા તે પહેલાંના સમયમાં અત્યારના મૂળનાયકની પ્રતિષ્ઠા થઇ હશે, એમ જણાય છે.

(૧૩) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની જોડે શ્રીચંદ્રપ્રભુના નામથી ઓળખાતી અર્ધપદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાની પલાંઠીથી પહોળાઈ ૪૯½ ઈંચ અને ઊંચાઇ ૪૫ ઈંચની છે.

આ તેર જિનપ્રતિમાઓની નીચે વર્તમાન દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા કરતી વખતે નવાં નવાં લાંછન બનાવીને મૂકી દેવામાં આવ્યાં છે. બધી પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિઓ લગભગ બીજા—ત્રીજા સૈકાની હોય એવું એનું મૂર્તિવિધાન જણાય છે.

મૂળગભારાની બહાર અને સભામંડપમાંથી મૂળગભારામાં જવાના દરવાજામાં પેસતાં જમણા હાથના ગોખલામાં શ્યામ પાષાણની ૧૨ હાથવાળી દેવીની એક સુંદર મૂર્તિ નજરે પડે છે. આ મૂર્તિના મસ્તક ઉપર એક નાની પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા છે. વાહન નથી એટલે આ મૂર્તિ ઘણું કરીને ચક્રેશ્વરીદેવીની હોવી જોઈએ.

શ્રીમાણિક્યસ્વામીના મંદિરની જમણી બાજુએ દાદાજીનું મંદિર છે અને ડાબી બાજુએ શ્રીકેસરિયાજીનું પાદુકાનું મંદિર છે. મંદિરની પાછળ પુરાણી વાવ છે. ધર્મશાળાના વંડામાં કાળા પથ્થરનું પ્રાચીન તોરણ તેમજ બીજાં પ્રાચીન જૈન શિલ્પો સાચવી રાખેલાં છે તે પણ નોંધવાયોગ્ય છે.

અહીં ચૈત્રી પૂનમે મેળો ભરાય છે; જેમાં જૈનો ઉપરાંત જૈનેતરો પણ મોટી સંખ્યામાં આવે છે અને આ તીર્થ માટેની તેમની શ્રદ્ધા મુજબ ભક્તિ દર્શાવે છે.

૨૩૬. ઔરંગાબાદ

(કોઠા નંબર : ૪૧૫૯)

નિઝામ રાજ્યમાં ઔરંગાબાદ નામનું શહેર આવેલું છે. અસલ અહીં ખડકી નામે ગામ હતું. મલેક અંબરે ઇ. સ. ૧૬૧૬ માં નારકંડા નામનો મહેલ અને મસ્જિદ અહીં બંધાવ્યાં હતાં તે પછી તેના પુત્ર ફતેહખાને ઈ. સ.

૧૬૨૯ માં આ ગામને ફતેહનગર નામ આપી કિલ્લો બંધાવ્યો, જે અદ્યાપિ મોજુદ છે. એ પછી ફતેહનગરને ઔરંગાબાદ નામ આપવામાં આવ્યું.

અસલના પ્રાચીન ગામમાં એક સમયે જૈનોની સારી વસ્તી હતી; જે આ શહેરમાં આવેલાં ત્રણ જિનાલયોથી પણ પુરવાર થાય છે. હાલમાં આ શહેરમાં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની માત્ર ૫૦ માણસોની વસ્તી છે.

રેલ્વે સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર આવેલા ઝવેરીવાડામાં ત્રણ જિનાલયો વિદ્યમાન છે. (૧) મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર શિખરબંધી છે. (૨) શ્રીપાર્શ્વનાથના મંદિરની નજીકમાં જ આવેલું શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું મંદિર ધાબાબંધી છે. (૩) શ્રીધર્મનાથ ભગવાનનું મંદિર પણ ધાબાબંધી રચનાવાળું છે.

આ ત્રણે દેરાસરની વ્યવસ્થા જોઈએ તેવી બરાબર જળવાતી નથી; કેમકે તેના વહીવટ કરનારાઓ મોટે ભાગે શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સાધુઓના વિહારના અભાવે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં ભળી ગયા હોય એમ જાણવા મળે છે. કહેવાય છે કે આ મંદિરોની મિલકતમાંથી જ ચાલીસ હજારના ખર્ચે અહીં એક મોટું સ્થાનક બંધાવવામાં આવ્યું છે.

જૈન ગુફાઓ :

ઔરંગાબાદથી ઉત્તર દિશામાં આવેલી ટેકરી ઉપર કેટલીક ગુફાઓ છે. એ ગુફાઓનું વર્ણન ડૉ. બ્રેડલીએ કર્યું છે; એ ઉપરથી સમજાય છે કે, સમતલ ભૂમિથી આ ટેકરી ૭૦૦ ફીટ ઊંચી છે. તેમાં દોઢેક માઈલના વિસ્તારમાં ગુફાઓ પથરાયેલી છે. પહેલા વિભાગની પાંચે ગુફાઓ જંગલની ઝાડીથી ઢંકાઈ ગયેલી છે. છતાં લગભગ ૩૦૦ ફીટના સીધા ચડાવને ઓળંગ્યા પછી ત્યાં જઈ શકાય છે. એ ગુફાઓ પૈકી પાંચમી ગુફાને જૈનો શ્રીપાર્શ્વનાથના તીર્થ તરીકે માને છે. તેની પાસે એક ગુફા જેવું છે, તે અસલમાં નાનું મંદિર હશે એમ લાગે છે. તેનો આગળનો ભાગ અને આજુબાજુનાં ભોંયરાં નાશ પામ્યાં છે. અત્યારે માત્ર પ્રદક્ષિણાપથ સાથેનું મંદિર જ બચી રહ્યું છે. મંદિર અંદરની બાજુએથી ૮॥ ફીટ પહોળું અને ૮ ફીટ ઊંચું છે. તેમાં પબાસણ ઉપર એક મહાન મૂર્તિ સ્થાપન કરેલી છે, જે સંભવતઃ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની જણાય છે.

બીજી ચાર ગુફાઓ જંગલની ઝાડીથી ઢંકાઈ ગયેલી છે; છતાં તે જોઈ શકાય છે. આ પાંચે ગુફાઓથી પૂર્વ દિશામાં ૦॥। માઈલ દૂર એ જ ટેકરી પર ગુફાઓનો બીજો સમૂહ છે

આ ગુફાઓ જોતાં લાગે છે કે પૂર્વ કાળમાં આસપાસના પ્રદેશમાં જૈનોની સારી વસ્તી હશે.

ઈલુરાનાં ગુફામંદિરો :

ઔરંગાબાદ રેલ્વે સ્ટેશનથી ૧૫ માઈલ દૂર આવેલા ઈલુરા જવા માટે મોટરો મળે છે. મનમાડથી હૈદ્રાબાદ જતી રેલ્વે લાઈનમાં એલ્લારરોડ નામનું સ્ટેશન છે. ત્યાંથી ૯ માઈલ દૂર ઇલોરા ગામ છે. ત્યાંની ભાષામાં તેને વેરુલ કહે છે. ગામથી ૧ માઈલ દૂર ૨૦ અક્ષાંશ અને ૪૦ રેખાંશ પર હારબંધ કુલ ૩૫ ગુફાઓ આવેલી છે.

ઇલુરાની ૩૫ ગુફાઓ પૈકીની પહેલી નં. ૧ થી ૧૨ બૌદ્ધ ગુફાઓ છે; નં. ૧૩ થી ૩૦ હિંદુ ગુફાઓ છે અને છેલ્લી નં. ૩૧ થી ૩૫ જૈન ગુફાઓ છે. આ રીતે ભારતવર્ષના પ્રાચીન એવા ત્રણે ધર્મોનો અહીં પવિત્ર સંગમ થયેલો જોવાય છે.

સૌથી મોટા ભાગની ગુફાઓ રાજ્યાશ્રયથી બંધાઈ હોવાનું ઐતિહાસિકોનું અનુમાન છે. આ બધામાં ૧૦, ૧૨ ની બૌદ્ધ ગુફાઓ, ૧૬ નંબરની હિંદુઓની કૈલાસ ગુફા અને ૩૨–૩૩ નંબરની જૈન ગુફા જે ઈંદ્રસભાના નામે ઓળખાય છે તે ખાસ દર્શનીય છે. ૧૦ નંબરની વિશ્વકર્માના નામે ઓળખાતી આકર્ષક ચૈત્ય ગુફામાં બુદ્ધની મૂર્તિ છે, જ્યારે ૧૬મા નંબરની કૈલાસ ગુફાના નામે ઓળખાતી હિંદુ ગુફા ઈલુરાની ૩૫ ગુફાઓની બરાબર મધ્યમાં આવેલી છે. આ ગુફામાં કમલાસનાસીન મહાલક્ષ્મીની મૂર્તિ છે. તેના ઉપર હાથીઓ અભિષેક કરી રહ્યા હોય એવો દેખાવ આપેલો છે. ચોક વચ્ચે મહાદેવનું બે માળનું મંદિર ડુંગરમાંથી જ કોરી કાઢવામાં આવેલું છે. આ મંદિર રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજવી પ્રથમ કૃષ્ણરાજે વિ. સં. ૮૧૦ ની આસપાસ કોરાવી કાઢયાનું વિદ્વાનોનું મંતવ્ય છે. સિવાય, આ ગુફામાં એટલાં બધાં

સુંદર શિલ્પો અને હિંદુઓની પૌરાણિક દેવદેવીઓની સૃષ્ટિનાં સ્વરૂપો છે કે એ જોવામાં જ પોતાના પ્રવાસનો ટૂંકો સમય વીતી જાય અને બીજાં ગુફામંદિરો કરતાં જૈન ગુફામંદિરોનાં સુંદરતમ શિલ્પોથી વંચિત રહેવાય. એથી જ જૈન ગુફાઓ વિશે જોઈએ તેવો પ્રકાશ બીજા લેખકોએ પાડ્યો નથી. આપણે એ જૈન ગુફામંદિરોને જોઈએ તે પહેલાં કૈલાસગુફાના ભિત્તિચિત્રોમાં આલેખેલા એક જૈન સાધુના વરઘોડાના દૃશ્યને જોવાનું ભૂલી જવું ન જોઈએ. હિંદુ ગુફામાં આલેખેલું જૈનસંપ્રદાયનું આ ઉત્કીર્ણ ચિત્ર નવાઈ પમાડે એવું છે. એનાં ઐતિહાસિક કારણો શોધવા માટે અમે સંશોધકનું અહીં ધ્યાન દોરીએ છીએ.

હવે આપણે જૈન ગુફાઓ તરફ વળીએ. નં. ૩૧ થી ૩૪ની ચારે જૈન ગુફાઓ એકી સાથે આવેલી છે.

(૧) ગુફા નંબર : ૩૧. કૈલાસ ગુફાની માફક જ કોરી કાઢેલી હોવાથી લોકો તેને છોટા કૈલાસના નામે ઓળખે છે. આ ગુફા ૧૩૦×૮૦ ફીટ લાંબી-પહોળી છે. વચ્ચે ચૌમુખજીની ઊંચી દેરી છે અને દેરીની બંને બાજુએ બે મોટા હાથી ઊભા કરેલા છે જે ખંડિત અવસ્થામાં છે. સભામંડપની જમણી બાજુએ બાહુબલિ-ગોમટસ્વામીની લગભગ ૫ ફીટ ઊંચી કાયોત્સર્ગસ્થ પ્રતિમા છે. તેમનું શરીર વેલડીથી વીંટાયેલું છે. મસ્તક ઉપર છત્ર છે અને બંને ખભા ઉપર કેશવાળી લટકે છે. તેમની બંને બાજુએ એકેક પરિચારિકા સ્ત્રી ઊભેલી જોવાય છે. તેમની જમણી બાજુએ નાગરાજ અને નાગિણી હાથ જોડીને બેઠેલાં છે, અને મસ્તકની બંને બાજુએ એકેક ગંધર્વયુગલ હાથમાં માલા લઈને અંતરિક્ષમાંથી અવતરણ કરી રહ્યું હોય એવું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે.

આ મૂર્તિની બાજુમાં જ મસ્તકના ભાગથી ખંડિત થયેલી એક જિનમૂર્તિ પદ્માસનસ્થ છે. મૂર્તિની પલાંઠી નીચે મધ્યમાં આડું ધર્મચક્ર છે અને તેની બંને બાજુએ એકેક સિંહની આકૃતિ કોતરેલી છે.

બાહુબલિની મૂર્તિ સામે એટલે સભામંડપમાં ડાબી બાજુએ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૬ ફીટ ઊંચી કાયોત્સર્ગસ્થ પ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાના મસ્તક ઉપર ધરણેંદ્રની સાત ફણાઓ દર્શાવી છે. ફણાઓની જમણી બાજુએ વરસાદ વરસાવતા કમઠાસુરનું રૂપ બતાવ્યું છે. ક્રોધથી ધમધમતા કમઠાસુરનું મુખ આલેખવામાં શિલ્પીએ સફળતા મેળવી છે. આ કમઠાસુરની નીચે જ પાડા ઉપર સવાર થઈને આવતા યમરાજનું દૃશ્ય જોવાય છે. આ યમરાજની બરાબર નીચે ફણાઓથી અલંકૃત મસ્તકવાળા નાગરાજ આ ઉપસર્ગનું નિવારણ કરવા આવેલા હોય એમ બતાવ્યું છે. નાગરાજના પગની પાસે અર્ધ નાગના સ્વરૂપવાળી નાગરાજની બે પટરાણીઓ બંને હાથ જોડીને પ્રભુની સ્તુતિ કરી રહી હોય એમ જણાય છે. પ્રભુના મસ્તકની ડાબી બાજુએ સૌથી ઉપર હાથ ઊંચો કરીને પ્રભુ ઉપર વરસાદ વરસાવવા માટે આવાહન કરતી કમઠાસુરની આકૃતિ છે. આ આકૃતિની નીચે એક બીજી આકૃતિ છે જે પેટના ભાગમાં સિંહની મુખાકૃતિ દર્શાવે છે, અને આ બીજી આકૃતિ નીચે સિંહ ઉપર સવારી કરીને આવતો એક દેવ શિલ્પીએ રજૂ કર્યો છે. આ ત્રણે આકૃતિઓ પ્રભુને ભય પમાડવા, પોતાના ધ્યાનમાંથી ચલિત કરવા માટે જ કમઠાસુરે વિકુર્વેલાં દેવોના સ્વરૂપોની જણાય છે. આ ત્રણે દેવોની આકૃતિઓ નીચે, પ્રભુના ડાબા પગની બાજુમાં જ બે હાથ જોડીને પ્રભુની સ્તુતિ કરતો યક્ષરાજ બેઠેલો છે અને યક્ષરાજની પાસે જ બે હાથવાળી યક્ષિણી બેઠેલી બતાવી છે. આ દૃશ્ય શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની શત્રુ અને સેવક પ્રત્યેની સમદૃષ્ટિપૂર્ણ સ્તુતિનું સ્મરણ કરાવે છે કે—

"कमठे धरणेन्द्रे च स्वोचितं कर्म कुर्वति । प्रभुस्तुल्यमनोवृत्तिः पार्श्वनाथः श्रियेऽस्तु वः ॥"

પ્રભુ પાર્શ્વનાથના ઉપર્યુક્ત શિલ્પમાં જ મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્રવાળી, અશોક વૃક્ષની આકૃતિવાળી અને બંને ખભા ઉપર લટકતી કેશવાળીયુક્ત શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની પદ્માસનસ્થ સુંદર મૂર્તિ બિરાજમાન છે. આ પ્રતિમાની નીચે પબાસનના મધ્યમાં ધર્મચક્રની આકૃતિ કોતરેલી છે અને ધર્મચક્રની બંને બાજુએ એકેક સિંહનું સ્વરૂપ આલેખ્યું છે.

ગભારાની અંદર અર્ધ પદ્માસનસ્થ એક તીર્થંકર પ્રતિમા બિરાજમાન છે. આ પ્રતિમા ગરદનના ઉપરના ભાગથી ખંડિત થયેલી છે. પ્રતિમાની બંને બાજુએ એકેક ચામરધર ઊભેલ છે. મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્ર કોતરેલાં છે. પ્રભુની પાછળના ભાગમાં સાંચીના સ્તૂપના જેવી આકૃતિ પણ કોતરેલી છે અને પાછળના ભાગમાં એક તકિયાની આકૃતિ પણ જોવાય છે. આવી તકિયાની આકૃતિ અજંતાની ગુફામાં બુદ્ધ ભગવાનના પરિનિર્વાણ પ્રસંગે કોતરેલી છે

તેવી જ આ શિલ્પમાં છે. મસ્તક ઉપરના ત્રણ છત્રોની બંને બાજુએ આકાશમાંથી અવતરણ કરતા દિક્પાલ હાથમાં પાણીનો કુંભ લઈને અને ગંધર્વ હાથમાં પુષ્પની માળા લઈને આવતા જોવાય છે. પલાંઠીની નીચે પબાસનના મધ્યમાં આડું ધર્મચક્ર છે અને તેની બંને બાજુએ એકેક સિંહની આકૃતિ છે.

ગર્ભદ્વારની બહાર જમણી બાજુએ એક ઊંચી વેદી ઉપર બે હાથવાળો યક્ષરાજ હાથીના વાહન ઉપર લલિતાસને બેઠેલો છે. તેના જમણા પગની નીચે દાંડી સહિત કમલનું પુષ્પ કોતરેલું છે અને બંને બાજુએ એકેક પરિચારક બેઠેલો છે. મસ્તક ઉપરનો મુગટ અને યક્ષરાજની આકૃતિ ઘણી જ સુંદર છે.

ગર્ભદ્વારની બહાર ડાબી બાજુએ બીજી ઊંચી વેદી ઉપર બે હાથવાળી અંબિકાદેવીની મૂર્તિ લલિતાસને બેઠેલી છે. અંબિકાની બેઠક નીચે સિંહનું વાહન સ્પષ્ટ દેખાય છે. દેવીના જમણા હાથમાં આમ્રલુંબ છે અને ડાબા હાથે પકડીને ડાબા પગ ઉપર એક સુંદર બાળક બેસાડેલું છે. બાળકનું મસ્તક ખંડિત થયેલું છે. દેવીના મસ્તક ઉપર કેરીઓ સાથેનું એક આમ્ર-વૃક્ષ બતાવ્યું છે. આમ્રવૃક્ષની કેરી ખાતો એક વાંદરો પણ શિલ્પીએ આ શિલ્પમાં કોતર્યો છે. દેવીની બાજુમાં જમણો હાથ ઊંચો રાખીને તથા ડાબા હાથમાં ખુલ્લું છત્ર પકડીને એક બ્રાહ્મણ ઊભેલો છે. દેવીના મસ્તક પરનો સુંદર કેશ-કલાપ, મારવાડમાં આવેલા નાંદિયા ગામના જિનમંદિરમાં ગભારામાંના મૂળનાયક શ્રીમહાવીરસ્વામીની મૂર્તિ પાસે ફૂલની માળા લઈને આવતા ગંધર્વ–સ્ત્રીના કેશકલાપને આબેહૂબ મળતો આવે છે.

સિવાય બંને બાજુની ભીંતોમાં નાની મોટી પ્રતિમાઓ કોતરેલી છે. આ ગુફામાં શક સંવત ૧૧૬૯ માં કોત-રાયેલો એક શિલાલેખ છે.

(૨) ગુફા નંબરઃ ૩૨. ઉપર્યુક્ત ગુફાની પાસે જૈન ગુફાઓ પૈકી વિશાળ અને સુંદર શિલ્પયુક્ત સ્વરૂપોવાળી ગુફા આવેલી છે. આ ગુફામાં પેસતાં જ જમણી બાજુએ ઊભેલા હાથીનું સ્વરૂપ કોતર્યું છે. ગુફાના ભોંયતળિયાના ગભારામાં મૂળનાયકની વેદી ઉપર ચૌમુખ પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે. બધી પ્રતિમાઓ પદ્માસનસ્થ છે અને દરેકના પદ્માસનની મધ્યમાં એકેક ધર્મચક્ર તેમજ બંને બાજુએ એકેક સિંહની આકૃતિ કોતરેલી છે. દરેકના મસ્તક ઉપરના ભાગમાં ત્રણ ત્રણ છત્ર છે. બંને બાજુએ એકેક ચામરધર દર્શાવ્યા છે અને છત્રની બંને બાજુએ એકેક ગંધર્વ પ્રભુભક્તિ નિમિત્તે આકાશમાંથી અવતરણ કરી રહ્યો હોય એમ જોવાય છે.

ગભારાની બહારની બાજુએ એક જિનપ્રતિમા ખંડિત થયેલી છે. તેમની જમણી બાજુએ યક્ષરાજ અને ડાબી બાજુએ યક્ષિણી અંબિકાની મૂર્તિ છે. યક્ષરાજના મસ્તક ઉપર વડનું ઝાડ અને યક્ષિણીના મસ્તક ઉપર આમ્રવૃક્ષ કોતરેલું છે. બંને ઝાડ ઉપર એકેક પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા કોરેલી છે. બંનેના હાથનાં આયુધો ખંડિત છે. અંબિકાનું સ્વરૂપ કળામય અને દર્શનીય છે.

સભામંડપમાં જમણી બાજુએ ગુફા નંબરઃ ૩૧ ની બરાબર સામે ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના ઉપસર્ગને લગતો પ્રસંગ અને ડાબી બાજુએ વેલડીથી વીંટાયેલી શ્રીબાહુબલિજીની મૂર્તિ કાયોત્સર્ગ અવસ્થામાં કોતરેલી છે.

દેરાસરની નીચે મૂળનાયક તરીકે શ્રીમહાવીરસ્વામીની અર્ધ પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા એક ઓરડીમાં આવેલી છે. આ પ્રતિમાની નીચે પબાસનમાં વચ્ચે ધર્મચક્રને બદલે સિંહની આકૃતિ લાંછન તરીકે કોતરેલી છે અને વચ્ચેના સિંહની બંને બાજુએ બીજા એકેક સિંહની આકૃતિ દર્શાવેલી છે. પ્રભુની પીઠની પાછળ સાંચીના સ્તૂપના કઠેરા જેવી કોતરેલી આકૃતિ સ્પષ્ટ દેખાય છે અને બંને બાજુએ એકેક ચામરધર પરિચારક ઊભેલા બતાવ્યા છે. ગભારાની બહારના ભાગમાં જમણી બાજુની ભીંતે અઢેલીને રાખેલી યક્ષિણી અંબિકાની સુંદરતમ મૂર્તિ બિરાજમાન છે. જ્યારે ડાબી બાજુએ યક્ષરાજની મૂર્તિ છે. યક્ષરાજ અને યક્ષિણીની પાછળના ભાગમાં અજંતાના શિલ્પીઓએ કોતરેલા તકિયા જેવો તકિયો પણ અહીં દર્શાવ્યો છે. યક્ષરાજ અને યક્ષિણીના બંને હાથનાં આયુધો નાશ પામ્યાં છે.

અહીં સભામંડપની જમણી બાજુએ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનો ઉપસર્ગ અને ડાબી બાજુએ તપસ્યા કરતા બાહુ-બલિની કાયોત્સર્ગસ્થ પ્રતિમાનાં શિલ્પો કોતરેલાં છે.

આ ઓરડીની ઉપરના ભાગની ભીંત ઉપર (૧) નાગરાજની સાત ફણાઓ સહિત શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા.

બિરાજમાન છે. (૨) મધ્યમાં સ્થાપનાચાર્ય અને તેની એક બાજુએ બે શ્રીઓ તેમજ બીજી બાજુએ બે જૈન સાધુઓ પોતાના હાથમાં રાખેલાં ધાર્મિક પુસ્તકમાંથી ધર્મોપદેશ સંભળાવતા હોય એવું દૃશ્ય છે. (૩) સાત લડવૈયાઓની લડાઈનો પ્રસંગ પણ દર્શાવ્યો છે.

ઉપર્યુક્ત ઓરડીની બરાબર સામેની બાજુએ એક બીજી ઓરડી આવેલી છે. આ ઓરડીના ગભારામાં એક અર્ધ પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ છે. તેની નીચે પબાસનમાં વચ્ચે આડું ધર્મચક્ર છે અને ધર્મચક્રની બંને બાજુએ એકેક સિંહની આકૃતિ છે. ગભારાની બહારની બાજુએ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન અને તેમને કમઠાસુરે કરેલો ઉપસર્ગ, તપસ્યા કરતા બાહુબલિજી, હાથી ઉપર આરૂઢ થયેલો અને મસ્તક પાછળ વટવૃક્ષના દેખાવ સાથેનો યક્ષરાજ તેમજ સિંહના વાહન ઉપર આરૂઢ અને ડાબા હાથમાં ફળ રાખીને ભદ્રાસને બેઠેલી, જેના મસ્તકની પાછળ આમ્રવૃક્ષ દર્શાવવામાં આવ્યું છે એવી યક્ષિણી અંબિકાદેવીની મનોહર મૂર્તિ છે. સભામંડપમાં બંને બાજુએ અર્ધ પદ્માસનસ્થ બબ્બે તીર્થં-કર પ્રતિમાઓ ગુપ્તેન્દ્રિયવાળી છે. તેમના મસ્તકે અશોકવૃક્ષની આકૃતિ બતાવી છે. આ રીતે ચાર પ્રતિમાઓ છે.

ગુફાના ઉપલા માળે ઈલુરાની બધી ગુફાઓનાં શિલ્પોમાં સર્વોત્તમ કહી શકાય એવાં બે મોટાં શિલ્પો સામસામે આવેલાં છે. જે શિલ્પોને આજસુધીના વિદ્વાનોએ ઈંદ્ર અને ઈંદ્રાણી તરીકે જગતને ઓળખાણ કરાવી છે, તે વસ્તુતઃ હાથી ઉપર આરૂઢ થયેલા યક્ષરાજ અને વાઘના વાહન ઉપર આરૂઢ થયેલી યક્ષિણીનાં જ શિલ્પો છે. બે હાથવાળી યક્ષિણી એ અંબિકાદેવી સિવાય બીજું કોઈ નથી. યક્ષ અને યક્ષિણી પાછળ અનુક્રમે વટવૃક્ષ અને આમ્રવૃક્ષ કોતરી કાઢેલાં છે. આ અંબિકાદેવીની મૂર્તિના ઉપરના ભાગની છતમાં ભિત્તિચિત્રો દોરેલાં છે, જેનો ઘણોખરો ભાગ નાશ પામ્યો છે છતાં બચેલા ભાગ ઉપરથી તેના સૌંદર્યનો ખ્યાલ આવી શકે એમ છે. આ ગુફામાં સૌથી વધુ આકર્ષક તો સભામંડપમાં આવેલા સ્તંભો છે. વિશાળ પરિધિવાળા આ સ્તંભોમાં ફૂલહારથી સુશોભિત મોટા કળશો અને બીજા આકારો કોતરેલા છે. આ ગુફામાં આવેલા યક્ષરાજના મોટા શિલ્પને ઈંદ્ર તરીકે ઓળખાવવામાં આવેલું હોવાથી આ ગુફાને લોકો ઈંદ્રગુફાના નામે ઓળખે છે.

(૪) ગુફા નંબર : ૩૩. ઉપર્યુક્ત ગુફાના ઢબે જ કોરી કાઢેલી છે, છતાં આ ગુફામાંના શિલ્પમાં વિશેષતા એ છે કે, ગભારાની બારશાખમાં બંને તરફ અને ઉપરના ભાગમાં થઈને ચોવીશ ભગવાનની મૂર્તિઓ કોરી કાઢેલી છે. આવી રચના અહીંની બીજી ગુફાઓના ગભારાના બારશાખમાં નથી. ગભારાની બંને બાજુએ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિઓ ઉત્કીર્ણ છે. આ ગુફાની છતમાં ઘણાં ભિત્તિચિત્રો દોરેલાં છે; જે ધીમે ધીમે નાશ પામી રહ્યાં છે. એક ખૂણામાં બચેલા ચિત્રકામ ઉપરથી આખાયે ચિત્રકામની સુંદરતાની કલ્પના સહેજે થઈ આવે છે. નાશ પામતાં આ ભિત્તિચિત્રોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવા માટે અમે અહીં જૈનસમાજનું ધ્યાન દોરીએ છીએ.

(૪) ગુફા નંબર : ૩૪. આ બહુ નાની ગુફા છે. પ્રતિમા વગેરેની સ્થાપનાઓ છે. આ ગુફાની છતમાં પણ કેટલાંક સુંદર ભિત્તિચિત્રો સચવાઈ રહેલાં છે.

(૫) ગુફા નંબર : ૩૫. આ ગુફાઓથી લગભગ ૦ાા માઈલ દૂર એક ગુફા છે. તેમાં ફણાયુક્ત શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ પદ્માસને બિરાજમાન છે. આ મૂર્તિની ઊંચાઈ સિંહાસનના પાયાથી લઈને ફણા સુધી ૧૦ ફીટની છે, જ્યારે બંને ઢીંચણની પહોળાઈ ૯ ફીટ છે, સિંહાસન ઉપર ज श्री[व ?]र्धनपुरના વતની ગાલુગી નામના શ્રાવકના પુત્ર ચક્રેશ્વરે શક સંવત્ ૧૧૫૬ (વિ૦ સં૦ ૧૨૯૧)માં પ્રતિમા કરાવ્યાનો લેખ છે.[૧]

ગુફા નંબર : ૩૧ થી ૩૪ માં યક્ષરાજ અને યક્ષિણીનાં સુંદર વિવિધ શિલ્પો તો ભારતીય શિલ્પના નમૂનાઓમાં ભાત પાડે એવાં છે. વળી, શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના કમઠાસુરના ઉપસર્ગના પ્રસંગવાળું શિલ્પ, અને શ્રીબાહુબલિજીની તપ-સ્યાના પ્રસંગનું શિલ્પ વગેરેના ફોટાઓ લેવડાવવા માટે જૈન સમાજે ખાસ લક્ષ દેવાની જરૂરત છે અને ગુફામાં આવેલાં ભિત્તિચિત્રો જે હજુ સુધી બચી રહેલાં છે તેની નકલો સિદ્ધહસ્ત ચિત્રકાર પાસે કરાવી લેવા માટે જૈન સમાજે વિશેષ ધ્યાન આપવા જેવું છે. જૈન સમાજ જેવી સંપન્ન સમાજ પણ જો પોતાના જૈનાશ્રિત ચિત્રકળાના અવશેષોની નકલો કરાવવા પૂરતી પણ કાળજી નહિ રાખે તો ભવિષ્યની જૈન પ્રજા આ અમૂલ્ય કળાના વારસાથી વંચિત રહી જશે એમ અમારું માનવું છે.

૧. "જૈન સત્યપ્રકાશ:" વર્ષ : ૭, અંક : ૭; Archealogical Survey of Western India. Miscellaneous Publication, Bombay. 188, P. 98-100.

મધ્યપ્રદેશની મંદિરાવલી

મધ્યપ્રદેશમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર ક્યારથી શરૂ થયો એ વિશે નિર્ણયાત્મક કહેવું મુશ્કેલ છે પરંતુ જબલપુરની પાસે આવેલા રૂપનાથમાં સમ્રાટ અશોકનો શિલાલેખ મળે છે; એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, મૌર્ય સામ્રાજ્યનો આ પ્રદેશ સાથે સંબંધ હતો. અશોકના પૌત્ર મૌર્ય સંપ્રતિએ આ પ્રદેશમાં પોતાના ધર્મવિજયનો ધ્વજ ફરકાવ્યો હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે. સરગુજા રાજ્યમાં સરગુજાથી ૧૨ માઈલના અંતરે આવેલા રામગિરિ પર્વતમાં જોગીમારા નામક ગુફાઓમાં જે કેટલાંક ભિત્તિચિત્રો મળી આવ્યાં છે; તે ચિત્રોમાં પદ્માસનસ્થ વ્યક્તિનું ચિત્ર અને ગુફામાંનો શિલાલેખ પ્રાકૃત ભાષામાં હોવાથી તે જૈનધર્મ સાથે સંબંધ ધરાવે છે એ નિર્વિવાદ છે. એ વિશે શ્રીરાયકૃષ્ણદાસ કહે છે: 'આ ગુફામાં એ જ સમયનાં એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દીનાં અથવા તેથી કંઈક પાછલા કાળનાં ચિત્રો અંકિત છે, જે ઐતિહાસિક કાળની ભારતીય ચિત્રકળાના પ્રાચીનતમ ઉપલબ્ધ નમૂનાઓ છે પરંતુ એ ચિત્રોની સુંદર રેખાઓ તેના ઉપર ફરીથી ખેંચેલાં બેડોલ ચિત્રોમાં છુપાઈ ગઈ છે. બચેલા અંશો ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે ત્યાંના કેટલાક ચિત્રોનો વિષય જૈન હતો.'[1] ડૉ. બ્લાખે ત્યાંના અભિલેખોની લિપિ ઈ. સ. પૂર્વ ત્રીજી શતાબ્દીની હોવાનું જણાવ્યું છે. એટલે એ લેખોમાં સંપ્રતિ સંબંધે હકીકત ન હોય તોપણ એ લેખો અને ચિત્રો સંપ્રતિકાલીન હોવાનું તો નક્કી થાય જ છે.

એ પછી આ પ્રદેશની નજીક આવેલા કલિંગ દેશના ચક્રવર્તી ખારવેલે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ લગભગમાં આ પ્રદેશમાં જૈનત્વના પ્રસાર માટે પ્રયત્ન કર્યો હશે એવું અનુમાન છે.

ઈ. સ. ના પહેલા–બીજા સૈકામાં તો જૈનાચાર્યોએ અહીં પોતાનું મથક સ્થાપેલું હોવાનું જણાય છે. જૈનોના આગમ સાહિત્ય 'કલ્પસૂત્ર'માં જૈન શ્રમણોની બ્રહ્મદ્વીપિક શાખાનો જે ઉલ્લેખ છે તે આ પ્રદેશના બ્રહ્મદ્વીપ નામના દ્વીપ ઉપરથી જ અસ્તિત્વમાં આવી હતી. આ બ્રહ્મદ્વીપ એલચપુરની નજીક આવેલી કૃષ્ણા અને વેણા નદીની વચ્ચે આવેલો હતો.

એ બ્રહ્મદ્વીપમાં અનેક તપસ્વીઓ રહેતા હતા. શ્રીવજ્રસ્વામીના મામા આર્ય સમિતસૂરિ(ઈ. સ. પહેલો સૈકો)એ બ્રહ્મદ્વીપના ૫૦૦ તાપસોને જૈનધર્મમાં દીક્ષિત કર્યા હતા. એ તાપસોથી જૈન શ્રમણોની બ્રહ્મદ્વીપિક શાખાનો આરંભ થયો હતો.[2]

વસંતપુરના નિલય શ્રેષ્ઠીના પુત્ર ક્ષેમંકરે આર્ય સમિતસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી હતી.[3] વળી, હરંત સંનિવેશમાં રહેતો જિનદત્ત નામનો શ્રાવક સાધુઓ પ્રત્યે અત્યંત ભક્તિ હોવાથી તેમના નિમિત્તે આહાર તૈયાર કરાવતો હતો. આર્ય સમિતસૂરિ જ્યારે એ પ્રદેશમાં આવ્યા ત્યારે જિનદત્ત શ્રેષ્ઠીની એ હકીકત જાણીને તેમણે પોતાના સાધુઓને તેને ત્યાંથી આહાર વહોરવાનો નિષેધ કર્યો હતો.[4]

બ્રહ્મદ્વીપિક શાખાના પ્રસિદ્ધ આર્ય સિંહ બ્રહ્મદ્વીપિક નામે જ ઓળખાતા હતા. આર્ય સિંહને મધુમિત્ર અને સ્કંદિલ નામે બે શિષ્યો હતા. તેમાં મધુમિત્રના ગંધહસ્તિ નામે વિદ્વાન શિષ્ય બ્રહ્મદ્વીપિક શાખાના મુકુટમણિ ગણાતા

---

૧. શ્રીરાયકૃષ્ણદાસઃ 'ભારતીય ચિત્રકળા' પૃ૦ ૧૨

૨. 'આચારાંગ ચૂર્ણિ' પૃ૦ ૫૪૩

૩. 'પિંડનિર્યુક્તિ–ટીકા' પૃ૦ ૧૦૦

૪. એજન: પૃ૦ ૩૧

હતા. એ ગંધહસ્તિએ 'આચારાંગ–વિવરણ' વિ. સં. ૨૦૦ વીત્યા પછી લખ્યું એમ હિમવદાચાર્યકૃત 'થેરાવલી' જણાવે છે. આ વિદ્વાને વાચકપુંગવ શ્રીઉમાસ્વાતિના 'તત્ત્વાર્થ–ભાષ્ય' ઉપર 'ગંધહસ્તિ' નામે ૮૦૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ મહાભાષ્ય અને અગિયાર અંગો ઉપર વ્યાખ્યાઓ રચી હોવાનું પણ જણાય છે.[૫]

એ પછીનો ઇતિહાસ અહીંના રાજકીય ઇતિહાસ સાથે ગૂંથાયેલો છે. કલચૂરી નરેશો આ પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરતા હતા. તેમની રાજધાની ત્રિપુરીમાં હતી, જેને ચેદી દેશ પણ કહેવામાં આવતો. તેઓ મોટે ભાગે જૈનધર્મના પોષક હતા; એનું પ્રમાણ એ છે કે, તેઓ જૈનધર્મી રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની સાથે ઘનિષ્ટ સંબંધમાં આવ્યા હતા. આ રાજવંશોમાં વિવાહસંબંધ પણ હતો. ઇ. સ. ની સાતમી શતાબ્દીમાં શંકરગણ નામક રાજા, જે જૈનધર્મનો અનુયાયી હતો, તેણે કુલ્પાકનું મંદિર બંધાવી, તેમાં માણિકયસ્વામીની મૂર્તિને પ્રતિષ્ઠિત કરાવી; એટલું જ નહિ, તેણે એ તીર્થની રક્ષા માટે ૧૨ ગામ ભેટ કર્યાં હતાં. કલચૂરી કાળના શિલાલેખો બહુરીબંદ આદિ કેટલાંક સ્થાનોની જૈન મૂર્તિઓને છોડીને મળી આવતા નથી.

ત્રિપુરીમાંથી કેટલાંયે જૈન અવશેષો મળી આવ્યાં છે. એક શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ, જેમાં યક્ષિણી અંબિકા દેવી પણ છે, તે લેખ સાથેની મળી આવી છે. તે લેખમાં જણાવ્યું છે કે–'માનાદિત્યની પત્ની સોમ તમને રોજ પ્રણામ કરે છે.'

બારમી શતાબ્દીમાં સિરપુરમાં અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથની સ્થાપના મલધારી શ્રીઅભયદેવસૂરિ હસ્તક થયેલી છે. એ પછી જૈન સાધુઓ અને જૈન સંઘો આ અંતરિક્ષ, ભાંદક, કુલ્પાક વગેરે તીર્થોની યાત્રાએ આવતા હતા; એમ જણાય છે. શ્રીજિનપ્રભસૂરિ(ચૌદમો સૈકો)એ આ તીર્થોને સ્વયં નિહાળી તે તીર્થોનો ઇતિહાસ 'વિવિધ તીર્થકલ્પ'માં આલેખ્યો છે. એ પછીના યાત્રીઓમાં જૈન સાધુઓએ રચેલી તીર્થમાળાઓમાં આ પ્રદેશોનું જાતમાહિતીનું વર્ણન મળે છે.

વળી, બારમા સૈકાના સુંદર નમૂનારૂપ ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમા પણ આ પ્રદેશમાંથી મળી આવેલી છે. સિવાય અહીંના ખેરમાઈમાં રહેલી પ્રતિમાઓના ઢગલાઓમાં કેટલીયે જૈન પ્રતિમાઓના અવશેષો હાથ લાગ્યાં છે.[૬]

આવાં અનેક અવશેષો જ્યાં ત્યાં આ પ્રદેશમાં પડેલાં છે. કેટલાંયે મંદિરો જૈનેતરોએ પચાવી પાડયાં છે. ડૉ૦ હીરાલાલના મત પ્રમાણે 'કુર્કેશ મઠની કારીગરી ૯–૧૦ મી શતાબ્દીની જણાય છે. પુરાતત્ત્વજ્ઞો આને જૈન મંદિર બતાવે છે.[૭] બરેહા, બિલહરી અને બડગામમાં આવાં મંદિરોના અવશેષોની ખોટ નથી. એક માત્ર આરંગનું પ્રાચીન જૈન મંદિર બચી શક્યું છે તે એટલા માટે કે તેમાં જૈન મૂર્તિ રહી જવા પામી છે. નહિતર એનું પણ ક્યારનુંયે રૂપાંતર થઈ ગયું હોત.

ત્રિપુરી, બિલહરી, ડોંગરગઢ, કામઠા, બાલાઘાટ, આંમગાંવ, અને બડગાંવ આદિ કેટલાંક સ્થાનોમાં કેટલાક સ્તંભો ઉપર સ્વસ્તિક, નન્દ્યાવર્ત, મીનયુગલ અને કુંભકલશ વગેરે ચિહ્નો જોવામાં આવે છે અને જિનમૂર્તિઓ પણ મળી આવે છે. નિઃસંદેહ આ અવશેષો જૈન મંદિરો સાથે સંબંધ ધરાવે છે.[૮]

આ બધાં પ્રમાણોથી જણાય છે કે અહીં જૈન મંદિરો પ્રચુર પ્રમાણમાં અવશ્ય હતાં જે દક્ષિણ ભારતની માફક અજૈનોને હાથ પડયાં છે.

હનુમાનતાલના જૈન મંદિરમાં મૂર્તિવિધાન શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અનોખી કેટલીક મૂર્તિઓ સુરક્ષિત છે. ભાંદક અને અંતરિક્ષ તીર્થોમાંના મૂળનાયકની મૂર્તિઓ અર્ધ પદ્માસનસ્થ અને પ્રાચીન છે; જેનો ઇતિહાસ તે તે સ્થળે આપ્યો છે.

☆

---

૫. હિમદાચાર્ય કૃત 'સ્થવિરાવલી' પૃ૦ ૯

૬ 'ધર્મયુગ' તા. ૧૬–૯–૫૧

૭. 'મંડલામયખ' પૃ૦ ૭૯

૮. 'જ્ઞાનોદય' માસિકમાં મુનિ શ્રીકાન્તિસાગરજીનો લેખ–'યે ઉપેક્ષિત અવશેષ' વર્ષ : ૩, અંક : ૧૨.

૨૩૭. આકોલા

(કોઠા નંબર : ૪૧૬૮)

આકોલા રેલ્વે સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર શહેર આવેલું છે. અહીં શ્વેતાંબર જૈનોની ૫૦૦ માણસોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ ધર્મશાળા છે. વરાડ પ્રાંતના પ્રાચીન તીર્થધામ અંતરિક્ષજી જવા માટેનું આ રેલ્વે સ્ટેશન છે.

અહીં બજારમાં મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું ઘૂમટબંધી એક મંદિર છે.

૨૩૮. સિરપુર–અંતરિક્ષ

(કોઠા નંબર : ૪૧૭૦)

વરાડમાં આકોલાથી ૪૪ માઈલ દૂર સિરપુર નામે ગામ છે. તેમાં અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું તીર્થધામ આવેલું છે. શ્રીજિનપ્રભસૂરિ આ તીર્થની પ્રતિમાનો સંબંધ એક પૌરાણિક આખ્યાયિકા સાથે હોવાનું જણાવે છે.[1] એ મુજબ પ્રતિવાસુદેવ રાવણના સેવક માલિ અને સુમાલિએ આ પ્રતિમા વેળુની બનાવી હતી; અને તેનું પૂજન કરીને એ મૂર્તિને નજીકના કોઈ સરોવરમાં પધરાવી હતી. કાળાંતરે વિંગઉલ્લ–ચિંગઉલ્લ (એલચપુર) નગરના રાજા શ્રીપાલ, જેને કોઢ થયો હતો, તે જ્યારે શિકાર માટે બહાર ગયો ત્યારે સરોવરની નજીકમાં આવતાં તેણે સરોવરનું પાણી પીધું અને હાથ–મોં ધોવાથી તેનું શરીર એકદમ કંચનવર્ણું બની ગયું. તેનો કોઢ રોગ તદ્દન નાશ પામ્યો. આ રોગનાશક પાણીનું કારણ તપાસતાં તેમાં રહેલી માલિ–સુમાલિએ બનાવેલી વેળુની પ્રતિમા જડી આવી. એ પ્રભાવશાળી મૂર્તિ માટે શ્રીપુર–સિરપુર નગર વસાવી તેમાં મંદિર બંધાવ્યું અને મલધારી શ્રીઅભયદેવસૂરિએ સં. ૧૧૪૨ના મહાસુદિ ૫ ને રવિવારના રોજ વિજયમુહૂર્તમાં એ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી. શ્રીપાલે આ સિરપુર ગામ આ મંદિરના નિભાવ માટે અર્પણ કર્યું. આ મૂર્તિને જ્યારે સ્થાપન કરવામાં આવી ત્યારે તે જમીનથી ખૂબ અદ્ધર રહેલી હોવાથી તેની અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ તરીકે પ્રસિદ્ધિ થઈ. એ પછી તેનો મહિમા એટલો લોકવિશ્રુત બન્યો કે કેટલાયે જૈનાચાર્યો અને જૈન સંઘો આ તીર્થની યાત્રા કરવા આવવા લાગ્યા.

શ્રીજિનપ્રભસૂરિ (ચૌદમી સદી) કહે છે કે, પહેલાં મૂર્તિની નીચેથી એક પાણિયારી સ્ત્રી નીકળી જાય એટલી એ પ્રતિમા અદ્ધર હતી પણ કલિયુગના પ્રભાવથી અત્યારે અંગલૂછણું જ નીચેથી નીકળે એટલી અદ્ધર રહે છે.

શ્રીસોમધર્મગણિએ સં. ૧૫૦૫માં રચેલી 'ઉપદેશ સપ્તતિકા' (બીજો અધિકાર–દશમો ઉપદેશ)માં એ જ વાત નોંધી છે.[2] એ પછીના શ્રીલાવણ્યસમયે સં. ૧૫૮૫માં રચેલા 'અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ છંદ'માં આ મૂર્તિ, શ્રીપુરનગરમાં તીર્થની સ્થાપના, અને એ મૂર્તિના અદ્ધર રહેવા વિશે સુંદર વર્ણન આપ્યું છે, તે વર્ણન ભાગ આ પ્રમાણે છે:—

"પ્રૌઢી પ્રતિમા ભારી ઘણી, પાલખી છે મલોખા તણી; રાજા મન આવ્યો સંદેહ, કિમ પ્રતિમા આવે છે એહ. ૪૦
વાંકી દૃષ્ટિ કર્યો આરંભ, રહી પ્રતિમા થાનક થિર થંભ; રાજા લોક ચિંતાતુર થયો, એ પ્રતિમાનો થાનક થયો. ૪૧
સૂત્રધાર સિલાવટ સાર, તેડી આપ્યો ગરથ ભંડાર; આલસ અંગતણાં પરિહરો, વેગે ઈહાં જિનમંડપ કરો. ૪૨
સિલાવટ તિહાં રંગરસાલ, કીધા જિન પ્રાસાદ વિસાલ; ધ્વજ દંડ તોરણ થિર થંભ, મંડપ માંડ્યા નાટારંભ. ૪૩
પદ્માસણ કીધો છે જિહાં, તે પ્રતિમા નવિ બેસે તિહાં; અંતરિક્ષ ઊંચા એટલે, તલે અસવાર જાયે તેટલે. ૪૪
રાજા રાણી મનને કોડ, ખરચે દ્રવ્ય તણી તિહાં કોડ; સપ્ત ફણામણિ સોહે પાસ, એલગરાયની પૂરી આસ. ૪૫

---

૧. "વિવિધતીર્થકલ્પ"માં 'શ્રીપુરઅંતરિક્ષપાર્શ્વનાથકલ્પ' પૃ૦ ૧૦૨.

૨ निवेश्य नगरं नव्यं श्रीपुरं तत्र भूपतिः । अचीकरच्च प्रोत्तुङ्गं प्रासादं प्रतिमोपरि ॥ २१ ॥
घटी गर्गरिकायुक्तौ न्यस्य नारी स्वमस्तके । तद्बिम्बाधः प्रयाति स्म पुरेति स्थविरा जगुः ॥ २२ ॥
कियदन्तरमद्यापि भूमि–प्रतिमयोः खलु । अस्तीति तत्र वास्तव्या वदन्ति जनता अपि ॥ २३ ॥

પૂજે પ્રભુને ઉખેવે અગર, તિન ઠામે વાસ્યો શ્રીનગર; રાજા રાજલોક કામિની, ઓલગ કરે સદા સ્વામિની. ૪૬"

શ્રીશીલવિજયજીએ સં. ૧૭૪૬માં રચેલી તીર્થમાળામાં ઉપર્યુક્ત હકીકતની આ પ્રમાણે ટૂંકી નોંધ લીધી છે:

"અનુક્રમિ એલચરાયનો રોગ, દૂરી ગયો તે જ સંયોગ; અંતરિક્ષ પ્રભુ પ્રગટ્યા જામ, સ્વામી મહિમા વધ્યો તામ.
આગે તો જાતો અસવાર, એવડો અંતર હુતો સાર; એક દોરાનું અંતર આજ, દિન દિન દીપીએ મહારાજ."

આ એલચપુરનો રાજા તે બીજો કોઈ નહિ પણ શ્રીપાલ નામે હતો, જેનો આ મૂર્તિના કારણે કોઢ રોગ દૂર થયો. તેણે શ્રીપુર વસાવીને એ મૂર્તિ માટે વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું. સાહિત્યની કથા ઉપરથી જણાય છે કે, આ શ્રીપાલ સોપારક નગરના મહાસેન રાજાની પુત્રી તિલકસુંદરીને પરણ્યો હતો. ઈતિહાસજ્ઞોની માન્યતા પ્રમાણે એલચ નામનો જૈન રાજા વિ. સં. ૧૧૧૫ માં એલચપુરની ગાદીએ આવ્યો હતો.

પ્રતિમાના અદ્ધર રહેવાની બાબતમાં અગાઉ એક પાણિયારી બેડા સાથે જઈ શકે તેટલી અથવા એક ઘોડેસવાર નીકળી જાય તેટલી જગા પ્રતિમા અને ભૂમિતલ વચ્ચે હતી પણ ચૌદમા સૈકાની આસપાસ ભૂમિ અને પ્રતિમા વચ્ચેનું અંતર એક અંગલૂછણું નીકળી જાય તેટલું રહ્યું જે આજે પણ જોઈ શકાય છે. વસ્તુતઃ પ્રતિમાના પાછલા ભાગમાં તાંબાની મેખ છે અને એ ભાગમાં પ્રતિમાના પાષાણનો ભાગ જમીનને અડકે છે, જ્યારે બીજી બાજુનો ભાગ તદ્દન અદ્ધર રહે છે.

આ શ્યામ પ્રતિમા અર્ધપદ્માસનસ્થ અને પ્રાચીન છે. હાલમાં આ પ્રતિમા ભોંયરામાં પધરાવેલી છે. ભાંદક, કુલ્પાક અને ગુડીવાડાની મૂળનાયક પ્રતિમાઓ સાથે આ મૂર્તિનું સ્થાપત્ય મળતું આવે છે.

આ પ્રતિમાની મૂળ સ્થાપના ગામ બહાર આવેલા બગીચામાંના જિનમંદિરમાં કરવામાં આવી હતી. એ કળાપૂર્ણ વિશાળ મંદિર આજે પણ વિદ્યમાન છે. આ મંદિરને શિલ્પશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ પણ એક હજાર વર્ષ જૂનું બતાવે છે. આ સ્થળ આજે પણ દર્શનીય છે. એ પછી આ મૂર્તિને અત્યારના સ્થાનમાં લાવવામાં આવી છે.

શ્રીભાવવિજય ગણિએ બનાવેલા 'અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ સ્તોત્ર'માં તેમણે જાતે અનુભવેલા આ મૂર્તિના ચમત્કારનું વર્ણન આપ્યું છે. એ વર્ણન મુજબ તેઓ આંખના રોગથી તદ્દન અંધ થયા હતા ત્યારે તેઓ સિરપુર આવ્યા અને ભગવાનના દર્શન માટે તેઓ ભાવપૂર્વક સ્તવના કરતાં દેખતા થયા. એ પ્રત્યક્ષ ફળના ઉપલક્ષમાં તેમણે આ મૂર્તિવાળા નાના સ્થાનને બદલે વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું અને એ નવા મંદિરમાં શ્રીઅંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ ભગવાનની સં. ૧૭૧૫ના ચૈત્ર સુદિ ૬ના દિવસે પ્રતિષ્ઠા કરી.

આ પ્રતિમાનું પ્રાચીન સ્થાન એક ભોંયરાના પેટા ભોંયરામાં હતું. તેમાં એક ઓટલા જેવી બેઠક ઉપર ભગવાનની મૂર્તિ પધરાવેલી હતી. તે અત્યારના મોટા ભોંયરામાં પ્રતિષ્ઠિત કરી તે પછી પ્રભુના સ્થાને માણિભદ્ર યક્ષની સ્થાપના કરેલી છે. એ બેઠકની ડાબી બાજુએ પ્રાચીન કાળના અધિષ્ઠાયક દેવની મૂર્તિ પણ બિરાજમાન છે, તે મૂર્તિને લોકો માણિભદ્ર યક્ષ તરીકે ઓળખે છે. એટલે આ નાના ભોંયરામાં આજે માણિભદ્રની ૨ મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે. બીજું મોટું ભોંયરું જેમાં આ નાના ભોંયરામાંથી પણ જઈ શકાય છે તેમાં અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ ભગવાન બિરાજમાન છે. વસ્તુતઃ નાનું અને મોટું ભોંયરુ એક મંદિરનાં બે સ્થાનો છે.

જૈનેતર સાહિત્યમાં પણ આ તીર્થસ્થાનનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. મહાનુભાવ પંથના ચૌદમી સદીના 'સ્મૃતિસ્થલ' નામક મરાઠી ગ્રંથમાં વૃદ્ધાચાર વિભાગમાં અંતરિક્ષજીનો નામોલ્લેખ આ પ્રકારે કર્યો છે: "जाल तरि पारसनाथायेचा श्रीपुरावरूनि जा"—'જાઓ તો ઉપર શ્રીપારસનાથના શ્રીપુર થઈને જજો.'

આ ઉપરથી જણાય છે કે ચૌદમી સદીમાં આ તીર્થસ્થાનનો મહિમા વ્યાપક બની ચૂક્યો હતો.

પોલકરોના સમયમાં આ મંદિરના ઉપરના ચોકમાં રહેલો ધ્વજદંડ જે ચાંદીના પતરાંથી મઢેલો છે તેમાં આ પ્રકારે લેખ કોતરેલો છે:—

"संस्थान शिरपुर अंतरिक्ष महाराज वापुसा नागोसा सावजी साकळे ओसवाल सितंवरी हस्ते पद्या बाह, दुकान कलमनूरी सन १२८९ मिती चैत्र शुद १० ॥"

ફસલી સન ૧૨૯૮ એટલે વિ. સં. ૧૯૩૫ સમજવો.

આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે શ્વેતાંબરાચાર્ય મલધારી શ્રીઅભયદેવસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત અને શ્રીભાવવિજય ગણિએ પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરેલા તીર્થમાં સં. ૧૯૩૫ માં ધ્વજદંડ પણ શ્વેતાંબર શ્રાવકોએ જ ચડાવ્યો હતો.

આજે અહીં જૈન શ્રાવકોની વસ્તી નથી. માત્ર તીર્થસ્થાન અને એક જૈન ધર્મશાળા છે[1]

૨૩૯. ભાંદક
(કોઠા નંબર : ૪૧૮૩)

મધ્યપ્રદેશના ચાંદા જિલ્લામાં વર્ધા જંકશનથી બલ્હારશાહ અને મદ્રાસ જતી રેલ્વે લાઈન પર ચાંદાની પાસે જ ભાંદક નામે સ્ટેશનનું ગામ છે. એનું પ્રાચીન નામ 'ભદ્રાવતી'. 'મહાભારત' અને જૈમિનિ 'કથાસાર'માં ભદ્રાવતીનો ઉલ્લેખ આવે છે પરંતુ એમાં ઉલ્લેખેલ ભદ્રાવતી આ હશે કે કેમ એ શોધનો વિષય છે; પરંતુ દોઢ-બે હજાર વર્ષના પુરાણા 'ગણેશ પુરાણ'માં 'ભાંનક-ભદ્રક' નગરીનો ઉલ્લેખ છે તે નિર્વિવાદ રીતે આ સ્થળનો પરિચાયક છે.

કલિંગ દેશના જૈન રાજવી ખારવેલ, જેનો પત્તો એક માત્ર મળી આવેલા ઉદયગિરિના શિલાલેખના આધારે મળે છે, તેની રાણી આ ભદ્રાવતીની રાજપુત્રી હતી. સંભવ છે કે, ખારવેલે આ સ્થળે જૈન સંસ્કૃતિનો મહિમા વધાર્યો હોય.

પ્રસિદ્ધ ચીની યાત્રી હુએનત્સાંગે (ઈ. સ. ૬૨૯) આ નગરીનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી પરંતુ કલિંગથી કોસલમાં આવતાં તેણે આપેલા વર્ણન મુજબનું સ્થાન આ જ લાગે છે.[2]

આ પ્રમાણો સિવાય ભદ્રાવતીનો પ્રાચીન ઈતિહાસ અંધારામાં છે. જૈનોએ આ સ્થળમાં જૈન સંસ્કૃતિનો પ્રચાર ક્યારે કર્યો એ જાણવામાં નથી પરંતુ અવાંતર પ્રમાણોથી નક્કી થાય છે કે બૌદ્ધો પહેલાં જૈનોએ આ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. આ પ્રદેશમાં આવેલો અશોકનો કહેવાતો સ્તૂપ સમ્રાટ સંપ્રતિનો હોવાનું કેટલાક વિદ્વાનોનું મંતવ્ય છે. બૌદ્ધો પછી વૈદિકોએ પણ અહીં પગપેસારો કરેલો છે એનું અનુમાન અહીંના ચંડિકાના મંદિરના થાંભલા ઉપરના એક શિલાલેખથી થાય છે. તેમાં संवत् ११२३ चैक्रमे अने चंडिका એટલા અક્ષરો વાંચી શકાય છે. વળી, ગામમાં આવેલા ભદ્રનાગના મંદિરની બહાર એક ખંડિત શિલાલેખ શાકે ૧૩૦૧ અથવા ૧૩૦૮ની સાલનો છે, જેમાં આ નાગનારાયણ મંદિરનો ઉદ્ધાર કર્યાની હકીકત છે. આ સિવાય તળાવ પાસેની ટેકરી ઉપરના એક મંદિરમાં સં. ૧૧૬૯નો લેખ વિદ્યમાન છે.

અહીંની જમીનમાંથી મળી આવતી જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક એમ ત્રણે પ્રકારની મૂર્તિઓ ઉપરથી આ નગરી સમયે સમયે ત્રણે સંસ્કૃતિઓનું કેંદ્રધામ રહી છે. મળી આવેલી સામગ્રી નાગપુર વગેરેના સંગ્રહસ્થાનોમાં રાખવામાં આવી છે.

આવી સંસ્કારધામ નગરી ઉપર કાળનો ક્રૂર પંજો ફરી વળેલો જોવાય છે. આજે ખંડિયેરો અને જંગલમાં પલટાઈ ગયેલી આ નગરીએ લાંબા સમય સુધી પોતાના ઐશ્વર્યથી લોકોનું આકર્ષણ કર્યે રાખ્યું હતું એમ ઉપર્યુક્ત પુરાતાત્વિક સામગ્રી કહી રહી છે.

---

૧. વિશેષ હકીકત માટે જુઓ : મુનિરાજ શ્રીજંબૂવિજયજી મહારાજશ્રીની "શ્રીઆત્માનંદ પ્રકાશ"માં પ્રગટ થયેલી 'શ્રીઅંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથજી તીર્થ' લેખમાળા : પુસ્તક : ૪૭, અંક : ૯ થી ૧૨, પુસ્તક : ૪૮ : અંક ૧ થી ૯

૨. આ દેશની રાજધાનીનો ઘેરાવો ૮ માઈલ છે. આ દેશની ભૂમિ ફળદ્રૂપ છે. શહેર અને ગામડાં નજીક નજીક છે. લોકો આબાદ છે. ઊંચા અને કાળા છે. રાજા ક્ષત્રિય છે. પણ ધર્મે બૌદ્ધ છે. ઉદારતા માટે પ્રસિદ્ધ છે. અહીં ૧૦૦ બૌદ્ધ મઠો છે તેમાં ૧૦૦૦૦ મહાયાન પંથના બૌદ્ધ સાધુઓ રહે છે. શહેરની દક્ષિણે અશોકે બંધાવેલો સ્તૂપ છે, જ્યાં બુદ્ધે અન્ય મતવાળાઓને જીત્યાં હતા અને જ્યાં પાછળથી નાગાર્જુને આવીને વસવાટ કર્યો હતો.—On Yuan-Chawang's Travels in India" Part II.

આજે અહીં જે સ્થળે જૈન મંદિર ઊભું છે ત્યાં આસપાસ જંગલ અને ઝાડીમાં પહેલાં એક નાનકડું મંદિર જીર્ણશીર્ણ બનેલું હતું, તેમાં એક જૈન પ્રતિમા ધૂળમાં અડધી દટાયેલી અવસ્થામાં જોવાતી હતી. ગામડિયા લોકો તેને 'કેસરિયા બાબા' નામે ઓળખતા અને પોતપોતાની શ્રદ્ધા મુજબ સિંદૂર વગેરે ચડાવતા. એક વિદેશી પાદરીએ આ સ્થળ જોયું અને પુરાતત્ત્વખાતાના કાને હકીકત પહોંચાડી, ત્યારે આ મૂર્તિને સાફસૂફ કરાવી યોગ્ય સ્થાને બેસાડી અને એક ચોતરો બનાવી તારની વાડ બાંધી દઈ આ સ્થળને 'રક્ષિત સ્મારક' તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યું.

ચાંદા શહેરના વતનીઓને આની ખબર પડી ત્યારે ચાંદા, વર્ધા, હિંગનઘાટ, વરોરા વગેરે સ્થળના જૈનોએ મળીને સરકાર પાસેથી આ સ્થળનો કબજો મેળવ્યો. સને ૧૯૧૨માં આ પ્રતિમા અને ૧૦ાા એકર જમીન સરકારે શ્વેતાંબર સંઘને અર્પણ કરી, જમીનનો પટ્ટો કરી આપ્યો. એ પછી અહીં સુંદર ધર્મશાળા અને જિનમંદિર બાંધવામાં આવ્યું. વિ. સં. ૧૯૭૯ના ફાગણ સુદિ ૩ ના દિવસે જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવેલા આ તીર્થના નૂતન મંદિરમાં એ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી.

સર ફ્રેંકસ્લાયર નામના કમીશ્નર જ્યારે મધ્યપ્રાંતના ગવર્નર હતા ત્યારે આ મૂર્તિનાં દર્શન કરી એટલા પ્રભાવિત થયા કે તેમણે સરકાર તરફથી મંદિરને એક હજાર રૂપિયા અને ૧૪૨ એકર જમીન આ મંદિરને ભેટ તરીકે અર્પણ કરી છે. આજે આ સ્થળ જંગલમાં મંગલ જેવું બની ગયું છે.

સ્ટેશનથી ગામ લગભગ ૧ માઈલ દૂર છે. ગામના છેડા ઉપર આ શિખરબંધી મંદિર આવેલું છે. મંદિરના કંપાઉંડમાં પ્રવેશ કરતાં વિશાળ દરવાજાની બંને પડખે લાંબી ધર્મશાળા છે. સામે સુંદર મંદિર છે. જમણા હાથે ગુરુમંદિર અને ડાબા હાથે નાગપુરનિવાસી શેઠ હીરાલાલજી કેશરીમલજી ઝવેરીએ નવું બંધાવેલું શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું નાનું જિનાલય છે.

મુખ્ય શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરમાં ત્રણ ગભારા છે. વચલા ગભારામાં ઉપર્યુક્ત હકીકતવાળી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા મૂળનાયક તરીકે બિરાજમાન છે. આ પ્રતિમા અત્યંત પ્રાચીન છે. તેના ઉપર લેપ કરાવેલો છે. પ્રતિમાની પહોળાઈ ૪૭ ઈંચ છે અને ફણા સહિત ૬૧ ઈંચ ઊંચી છે, સપ્ત ફણાના વિશાળ છત્ર યુક્ત આ મૂર્તિ અર્ધ પદ્માસનસ્થ છે. મૂળનાયક ભગવાનની આ પ્રતિમા, અંતરિક્ષ તીર્થના મૂળનાયક, કુલ્પાક તીર્થના મૂળનાયક, અને તેમાંની બીજી ૧૧ પ્રતિમાઓ તેમજ ગુડીવાડાના મંદિરના મૂળનાયકની પ્રતિમાઓની સમકાલીન લાગે છે.

મુખ્ય વેદીની આસપાસ વિશાળ વેદીઓ ઉપરની મૂર્તિઓ બહાર ગામથી લાવીને પધરાવવામાં આવી છે. આ બધી મૂર્તિઓના શિલાલેખો ઉપરથી એ ચારસો–પાંચસો વર્ષની પ્રાચીન જણાય છે.

મંદિરનું ખોદકામ કરતાં એક ચૌમુખી જિનપ્રતિમા મળી આવેલી તે પણ ઉપર્યુક્ત શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા જેટલી જ પ્રાચીન જણાય છે. આ ચૌમુખી પ્રતિમાને મંદિરના ઉપરના શિખરમાં કરાવેલા ગભારામાં પ્રતિષ્ઠિત કરી છે. તેના ઉપર કેસરિયા રંગનો લેપ કરવામાં આવ્યો છે.

પાછળથી ખોદકામ કરતાં શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની ૧૯ ઈંચ ઊંચી બે પ્રતિમાઓ મળી આવી હતી; એ બંને મૂર્તિઓને નીચેની ઓરડીમાં પધરાવેલી છે. એક પ્રતિમાની ગરદન ઉપર વાળની લટો જોવાય છે, જેથી એ ઋષભદેવની પ્રાચીન પ્રતિમા હોવાનું નક્કી થાય છે.

અહીં ખોદકામ કરતાં એક બાવન જિનાલયનો પત્તો લાગ્યો છે, તેમાંથી ઘણી મૂર્તિઓ અને શિલાલેખો મળી આવ્યા છે પરંતુ ખોદકામ કરતી વખતે જ એ પ્રાચીન શિલાલેખોને સંતાડી દેવામાં આવ્યા અને થોડીક ખંડિત મૂર્તિઓ મળેલી તે એક ઓરડીમાં મૂકી રાખવામાં આવી છે.

અહીં ઔષધાલય, ગૌશાળા, વાચનાલય, ઉપાશ્રય વગેરે બનેલાં છે પણ શ્વેતાંબર જૈનોની વસ્તી નથી.[1]

---

૧. વિશેષ પરિચય માટે જુઓઃ 'જૈન તીર્થ ભદ્રાવતી' પુસ્તિકા અને મુનિરાજ શ્રીજંબુવિજયજીનો લેખ–"શ્રીભદ્રાવતી પાર્શ્વનાથ તીર્થ"–'શ્રીઆત્માનંદ પ્રકાશઃ' પુસ્તકઃ ૪૮, અંકઃ ૪.

ઉત્તરપ્રદેશ અને બિહાર-બંગાળની મંદિરાવલી

જૈનોના પ્રાચીન આગમગ્રંથોમાં ઉત્તરપ્રદેશ અને બિહાર–બંગાળના પ્રદેશોને આર્યદેશોમાં ગણવામાં આવ્યા છે અને મોટા ભાગના તીર્થંકરોના જન્મ આદિ કલ્યાણકો[1] આ પ્રદેશના અયોધ્યા, અષ્ટાપદ, પ્રયાગ, શ્રાવસ્તી, કૌશાંબી, બનારસ, કાકંદી, ભદ્દિલપુર, ચંપાપુરી, કંપિલપુર, રત્નપુરી, હસ્તિનાપુર, સમેતશિખર, મિથિલા, રાજગૃહ, શૌરીપુર, ક્ષત્રિયકુંડ, ઋજુવાલુકા, પાવાપુરી વગેરે સ્થાનોમાં થયેલાં હોવાથી તે સ્થળો જૈન તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં છે. વળી, જે સ્થાનો તીર્થંકરોના ચરણસ્પર્શથી પવિત્ર થયાં હોય એ પણ તીર્થની ખ્યાતિને વર્યાં છે પરંતુ સમય જતાં થયેલી રાજ્યક્રાંતિ, ધર્મક્રાંતિ અને દુર્ભિક્ષના કારણે જૈનોએ કરેલા સ્થળાંતરના પરિણામે એ તીર્થો પૈકીના પ્રયાગ, શ્રાવસ્તી, કૌશાંબી, ભદ્દિલપુર, મિથિલા આદિ તીર્થોનો વિચ્છેદ થયો જ્યારે અષ્ટાપદ જેવાં તીર્થો વીસારે પડ્યાં છે. આ હકીકત આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મની પુરાકાલીન સ્થિતિનું સ્મરણ કરાવી આપે છે.

હજારીબાગ જિલ્લામાં આવેલો સમેતશિખર પહાડ, જેનો શાબ્દિક વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ सम् + आ + इतः = સારી રીતે આવેલા, એટલે નિર્વાણને યોગ્ય સ્થળ સમજીને આવેલા એવો અર્થ લગાવી શકાય, તેને જૈન અનુશ્રુતિઓથી સમર્થન મળે છે. ચોવીશ તીર્થંકરો પૈકી વીશ તીર્થંકરોએ આ પહાડ ઉપર નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું જેના કારણે આ પહાડનું 'સમેતશિખર' એવું નામ પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધિમાં આવેલું છે. કોઈ સ્થળે સમેતશિખરને 'સમાધિશિખર' પણ કહ્યું છે. એ નામમાં પણ સમાધિને યોગ્ય સ્થાન એવા અર્થમાં પણ ઉપર્યુક્ત હકીકતનો જ નિર્દેશ છે. વળી, જૈનોના ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુ, જેમણે ચોવીશ તીર્થંકરો પૈકી છેલ્લું નિર્વાણ આ સ્થળે પ્રાપ્ત કર્યું તેથી આ સમેતશિખર 'પારસનાથ પહાડ'ના નામે પણ ઓળખાય છે.

આ તો જૈન ગ્રંથો અનુસાર વાત થઈ; પરંતુ આપણે બીજા ગ્રંથોનાં પ્રમાણો તરફ ધ્યાન આપીએ તો ઉપર્યુક્ત હકીકત સ્પષ્ટ થશે.

વૈદિક કાળમાં કીકટ–મગધનું સ્થાન હેય ગણાતું હતું. બ્રાહ્મણોના 'સંહિતા' ગ્રંથોમાં આ દેશ અને તેના નિવાસીઓની નિંદા કરવામાં આવી છે. તીર્થયાત્રાના કારણ સિવાય તેમાં પ્રવેશવાનો એ ગ્રંથોમાં નિષેધ કરેલો છે. ત્યાં વધુ વખત રહેનારને પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાનું પણ ફરમાવવામાં આવ્યું છે. મગધને 'વ્રાત્ય-દેશ' કહી અનાર્ય દેશ તરીકે ઓળખાવ્યો છે.

બસો વર્ષ પહેલાંના એક જૈન કવિએ તેમની આ પ્રાચીન માન્યતાનું ચિત્ર રજૂ કરતાં જણાવ્યું છે:

"કાશીવાસી કાગ મૂઇ મુગતિ લહઈ; મગધિ મૂઓ નર ખર હુઈ એ."

—કાગડો પણ કાશીમાં મરે તો મુક્તિ પામે પરંતુ માણસ જો મગધમાં મરે તો ગધેડો થાય.

---

૧. તીર્થંકરોની પાંચ ઘટનાઓને જૈનો કલ્યાણક તરીકે ઓળખાવે છે. દરેક તીર્થંકરોનાં ચ્યવન, જન્મ, દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ એમ પાંચ–પાંચ કલ્યાણકોના હિસાબે અયોધ્યામાં ૧૯, પ્રયાગમાં ૧, અષ્ટાપદમાં ૧, શ્રાવસ્તીમાં ૪, કૌશાંબીમાં ૪, બનારસ–(ભદૈની)માં ૪,–(ભેલુપુર)માં ૪,–(ચંદ્રપુરી)માં ૪,–(સિંહપુરી)માં ૪, કાકંદીમાં ૪, ભદ્દિલપુરમાં ૪, ચંપાપુરીમાં ૫, કંપિલપુરમાં ૪, રત્નપુરીમાં ૪, હસ્તિનાપુરમાં ૧૨, મિથિલામાં ૮, રાજગૃહમાં ૪, શૌરીપુરમાં ૨, ક્ષત્રિયકુંડમાં ૩, ઋજુવાલુકામાં ૧, પાવાપુરીમાં ૧ અને સમેતશિખરમાં ૨૦ મળીને ૧૧૭ કલ્યાણકો અને ૩ સૌરાષ્ટ્રના ગિરનારમાં મળીને ૨૪ તીર્થંકરોનાં ૫ કલ્યાણકો ગણતાં આ રીતે કુલ ૧૨૦ કલ્યાણકો થાય.

બૌદ્ધધર્મના કારણે આ નિંદા કરવામાં આવી હોય એમ માની શકાય એમ નથી; કેમકે સંહિતાની રચના બુદ્ધદેવના ઉદય પહેલાં થઈ ચૂકી હતી એમ માનવામાં આવે છે. વળી, વ્રાત્યોની માન્યતા વિશે શ્રીજયચંદ્ર વિદ્યાલંકારના આ કથનથી સમર્થન મળે છે કે, 'આ વ્રાત્યો અર્હત અને ચૈત્યોના ઉપાસક હતા, જેઓ બુદ્ધથી પહેલાં વિદ્યમાન હતા.'[૨] આ હકીકત જૈનધર્મની સ્થિતિ ઉપર આછો પ્રકાશ પાથરે છે.

ડૉ. ભાંડારકર ઉપર્યુક્ત હકીકતને ટેકો આપતાં સ્પષ્ટ કહે છે કે, 'પ્રાચ્યદેશના લોકોને જૈનધર્મે આર્ય બનાવ્યા હતા.'[૩] વસ્તુતઃ વૈદિક કાળમાં મગધ, બિહાર, બંગાલ અને ઓરિસાના પ્રદેશોમાં જૈનધર્મનો ખૂબ પ્રચાર હતો. તેથી જ વૈદિક લોકોને એના પ્રભાવથી બચાવી લેવા માટે કડક આદેશ કરવામાં આવ્યો હતો. આ હકીકતને આપણે કંઈક વિગતથી જોઈએ.

જૈનોનાં 'પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર' અને 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત'માં ૨૫ા આર્યદેશો ગણાવેલા છે; જેમાં તીર્થંકરો, ચક્રવર્તીઓ, બલદેવ અને વાસુદેવો આદિનો જન્મ થતો હતો અને જે પ્રદેશોમાં જૈન શ્રમણો વિહાર કરી શકતા એ જનપદો અને તેની રાજધાનીનાં નગરોનાં નામો ઉક્ત ગ્રંથોમાં આ પ્રકારે આપેલાં છેઃ—

જનપદ	રાજધાની	જનપદ	રાજધાની
૧. મગધ	રાજગૃહ	૧૪. શાંડિલ્ય	નંદિપુર
૨. અંગ	ચંપા	૧૫. મલય	ભદ્દિલપુર
૩. બંગ	તામ્રલિપ્તિ	૧૬. મત્સ્ય (વચ્છ)	વૈરાટ
૪. કલિંગ	કાંચનપુર	૧૭. વરણા	અચ્છ
૫. કાશી	વારાણસી	૧૮. દશાર્ણ	મૃત્તિકાવતી
૬. કોશલ	સાકેત	૧૯. ચેદિ	શુક્તિમતી
૭. કુરુ	ગજપુર	૨૦. સિંધુ–સૌવીર	વીતભયપત્તન
૮. કુશાવર્ત	શૌરીપુર	૨૧. શૂરસેન	મથુરા
૯. પાંચાલ	કાંપિલ્યપુર	૨૨. ભંગી	પાવાપુરી
૧૦. જાંગલ	અહિચ્છત્રા	૨૩. વાર્તા	માસપુરી
૧૧. સૌરાષ્ટ્ર	દ્વારવતી	૨૪. કુણાલ	શ્રાવસ્તી
૧૨. વિદેહ	મિથિલા	૨૫. લાઢ	કોટિવર્ષ
૧૩. વત્સ	કૌશાંબી	૨૫ા કેકય–અર્ધ	શ્વેતાંબી

આ જનપદોમાં ગણાવેલા સૌરાષ્ટ્ર, દશાર્ણ, સિંધુ–સૌવીર, ચેદિ આદિને બાદ કરતાં મોટા ભાગના જનપદો ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર–બંગાલ અને તેની આસપાસમાં આવેલા છે. આ પ્રદેશોમાં કેટલાંક સ્થળો તો પ્રાચીન કાળનાં જૈનધર્મનાં મુખ્ય કેંદ્રધામો બની ચૂક્યાં હતાં, જે સ્થળોનાં નામ ઉપરથી જૈન શ્રમણોના ગણ, શાખા અને કુલોનાં કેટલાંક નામો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં હતાં. 'કલ્પસૂત્ર'ની 'સ્થવિરાવલી'માં એવાં કેટલાંક ગણ, શાખા અને કુલોનાં નામો ઉલ્લેખ્યાં છે, તે આ પ્રકારે છેઃ—

ગોદાસ ગણની શાખાઓ—તામલિત્તિયા, કોડિવરિસિયા, પુંડવદ્ધણિયા, દાસી ખબ્બડિયા.

ઉત્તરબલિસ્સહ ગણની શાખાઓ—કોસંબિયા, સોઈત્તિયા (સુત્તિવત્તિયા), કોડંબાણી, ચંદનાગરી.

ઉદ્દેહ ગણની શાખાઓ—ઉદંબરિજ્જિયા, માસપુરિયા, મઈપત્તિયા, પુણ્ણપત્તિયા.

કુલઃ—નાગભૂય, સોમભૂય, ઉલ્લગચ્છ, હત્થલિજ્જ, નંદિજ્જ, પારિહાસય.

---

૨. 'ભારતીય ઇતિહાસકી રૂપરેખા' પૃ૦ ૪૦૧–૪૦૨.

૩. Annals of the Bhandarkar Oriental Institute. Vol. XII, P. 110.

ચારણ ગણની શાખાઓ—હારિયમાલાગારી (હારિયમાલગઢી), સંકાસીઆ, ગવેધુયા, વજ્જનાગરી.

કુલઃ—વચ્છલિજ્જ, પીઈધમ્મિઅ, હાલિજ્જ, પૂસમિત્તિજ્જ, માલિજ્જ, અજ્જવેડય, કણ્હસહ.

ઉડુવાડિય ગણની શાખાઓ—ચંપિજ્જિયા, ભદ્દિજ્જિયા, કાકંદિયા, મેહલિજ્જિયા.

કુલઃ—ભદ્દજસિય, ભદ્દગુત્તિય, જસભદ્દ.

વેસવડિય ગણની શાખાઓ—સાવત્થિયા, રજ્જપાલિયા, અંતરિજ્જિયા, ખેમલિજ્જિયા.

કુલઃ—મેહિય, કામિડ્ઢિય, ઈંદ્રપુરગ.

માણવ ગણની શાખાઓ—કાસવજ્જિયા, ગોયમજ્જિયા, વાસિટ્ઠિયા, સોરટ્ઠિયા.

કુલઃ—ઈસિગુત્તિ, ઈસિદત્તિય, અભિજયંત.

કોડિય ગણની શાખાઓ—ઉચ્ચાનાગરી, વિજ્જાહરી, વઈરી, મજ્ઝિમિલ્લા.

કુલઃ—બંભલિજ્જ, વચ્છલિજ્જ, વાણિજ્જ, પણ્હવાહણય.

આ સિવાય અજ્જસેણિયા, અજ્જતાવસી, અજ્જકુબેરી, અજ્જઈસિપાલિયા, બંભદીવિયા, અજ્જનાઈલી, અજ્જજયંતી, બંભદીવિય વગેરે નામની શાખાઓના ઉલ્લેખો મળે છે. પુરાતત્ત્વની સામગ્રી આ ઉલ્લેખોનું સમર્થન કરે છે. મથુરાના કંકાલી ટીલામાંથી મળી આવેલી કુશાનકાલીન મૂર્તિઓના શિલાલેખોમાં આમાંનાં કેટલાંક ગણ, કુલ, શાખાનાં નામો કોરેલાં જોવાય છે, જે મૂર્તિઓ નગ્ન હોવા છતાં શ્વેતાંબર આમ્નાયની હોવાનું પ્રમાણિત કરે છે.

કેમકે દિગંબર આમ્નાયમાં આવાં ગણ, કુલ, શાખાનો કયાંઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી. એ હકીકત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે, શ્વેતાંબરોને જે પ્રકારે અનગ્ન મૂર્તિઓ માન્ય છે તેવી જ નગ્ન મૂર્તિઓ પણ માન્ય છે; એથી જ બંગાળ, મથુરા, દક્ષિણ તેમજ અન્ય સ્થળોમાંથી જે નગ્ન મૂર્તિઓ મળી આવી છે તેને દિગંબરોની મૂર્તિઓ માની લેવી ઉચિત નથી. વળી, શ્વેતાંબર સૂત્રગ્રંથો જેને દિગંબરો માન્ય રાખતા નથી, તેમાંથી જ તત્કાલીન બંગાળમાં જૈનધર્મના પ્રભાવનો પત્તો લાગે છે એથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, બંગાળ આદિ સ્થળોમાં શ્વેતાંબર જૈનોનો જ પ્રભાવ હતો; એમ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કહેવામાં બાધ નથી.

જો કે ઉપર્યુક્ત ગણ, શાખા અને કુલનાં નામોમાં સૂચિત તે તે પ્રદેશોના નામોનો બરાબર પત્તો મળતો નથી છતાં કેટલાંક નામોથી આ પ્રદેશના તામ્રલિપ્તિ, કોટિવર્ષ, પુંડ્રવર્ધન, કૌશાંબી, શુક્તિમતી, ઉદુંબર, ચંપા, કાકંદી, મિથિલા, શ્રાવસ્તી, અંતરજ્જિયા, કોમિલ્લા આદિ સ્થળોમાં જૈન શ્રમણોએ પોતાનાં પ્રવૃત્તિકેંદ્રો સ્થાપ્યાં હોવાનું જણાય છે. એ જ કારણે એ શ્રમણસમૂહ તે તે સ્થળોના નામ ઉપરથી ઓળખાતો હતો. આ પૈકી તામ્રલિપ્તિ તે આજનું મિદનાપુર, કોટિવર્ષ તે દિનાજપુર, પુંડ્રવર્ધન તે બોગડા જિલ્લો અને ખબ્બડિયા તે પશ્ચિમ બંગાળનું ખરવાટ રાજ્ય માનવામાં આવે છે. આ બધાં સાહિત્યિક ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ભગવાન મહાવીરના સમયથી બંગાળમાં જૈનધર્મ અત્યંત ક્રિયાશીલ હતો અને જૈનોનો પ્રભાવ પ્રત્યેક વિભાગમાં ફેલાયો હતો, એમાં સંદેહ નથી.

બિહાર પ્રાંત શ્રમણ સંસ્કૃતિનું કેંદ્રધામ હતો. ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધે આ પ્રદેશને પોતાનું વિહારક્ષેત્ર બનાવ્યું હતું તેથી જ આ પ્રદેશ આજ સુધી બિહાર નામે ઓળખાય છે. ભગવાન મહાવીરના નામ ઉપરથી વીરભૂમિ, સિંહભૂમિ અને માનભૂમિ આદિ પ્રદેશોનાં નામો પડયાં છે. ‘ આચારાંગસૂત્ર ’થી જણાય છે કે ભગવાન મહાવીરને રાઢ જિલ્લાની વજ્રભૂમિ અને સુબ્રભૂમિમાં અનેક કષ્ટ સહન કરવાં પડયાં હતાં. આ પ્રાંત યાત્રા માટે દુર્ગમ ગણાતો. અહીંના નિવાસીઓ સાધુઓ પ્રત્યે નિર્દય હતા. તેઓ તેમની પાછળ કૂતરાંઓને ઉશ્કેરતા. એ કૂતરાંઓ વગેરેથી બચવા માટે સાધુઓને આ પ્રદેશમાં વાંસના દંડ રાખવા પડતા. જૈન સાધુઓ આજે પોતાની સાથે જે દાંડા રાખો છે તે સંભવતઃ એ સમયથી ચાલુ થયેલી પ્રણાલિકાનો સૂચક હશે. વૃદ્ધ અને ગ્લાનમુનિ માટે તેમજ જમીન ઉપરનું પાણી માપવા માટે પણ તેની ઉપયોગિતા માનવામાં આવી છે.

આ ઉપરથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે પ્રારંભમાં જૈન સાધુઓને બંગાળના આદિવાસીઓ સાથે તેમના ઘોર વિરોધનો સામનો કરવો પડ્યો હશે, તે પછી જ સાધુઓના પરોપકારપરાયણ જીવનથી તેઓ પ્રભાવિત થયા હશે. તેમણે કરેલા દેશવ્યાપી પ્રચારથી સમજાય છે કે, ભગવાન મહાવીરના સમયથી જૈનધર્મના ઉત્થાનની લહેર આ તરફના સમસ્ત પ્રદેશોમાં પણ પહોંચી ચૂકી હતી, જેના ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે; એટલું જ નહિ પુરાતત્ત્વની મળી આવેલી સામગ્રી પણ એ વાતનું સમર્થન કરે છે એ વિશે કેટલાંક પ્રમાણો જોઈ લઈએ.

'તિત્થોગાલી પ્રકરણ'માં ઉલ્લેખેલા નંદ રાજાઓએ બનાવેલા પાંચ સ્તૂપોનું સમર્થન પાટલીપુત્ર (કુમ્રહાર)ના ખોદકામોમાંથી મળે છે. આપણે ખારવેલના પ્રસિદ્ધ શિલાલેખથી જાણીએ છીએ કે, નંદરાજ ઓરિસાનો વિજય કરી ત્યાંની 'કાલિંગજિન મૂર્તિ'ને પટણા લઈ આવ્યો હતો અને ઉપર્યુક્ત પાંચ સ્તૂપોના નિર્માણથી પણ નંદરાજનાં જૈનત્વનું સૂચન મળે છે.

વળી, પટણાના લોહાણિપુરથી ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દીની મૂર્તિઓ અને મૌર્યકાલીન લાકડાના પાટડાઓ પણ પટણાના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યા છે.

ગોરખપુર જિલ્લાના કોહામથી એક શિલાલેખ ગુપ્ત સં. ૧૪૬નો મળી આવ્યો છે, જેમાં મદ્ર નામના માણસે આદિકર્તૄન્‌ની મૂર્તિ સ્થાપન કર્યાનો ઉલ્લેખ આ પ્રકારે છેઃ—

"पुण्यस्कंधं स चक्रे जगदिदमखिलं संसरद्वीक्ष्य भीतः श्रेयोर्थं भूतभूत्यै पथि नियमवतामर्हतामादिकर्तॄन् ।
मद्रस्तस्याग्रजोभूत् द्विजगुरुयतिषु प्रायशः प्रीतिमान्यः ॥"[4]

આ શિલાલેખ ઉપરથી ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીએ 'આદિકર્તૄન્'થી જૈનધર્મના પાંચ તીર્થંકરો(શ્રીઆદિનાથ, શ્રીશાંતિનાથ, શ્રીનેમિનાથ, શ્રીપાર્શ્વનાથ તથા શ્રીમહાવીરસ્વામી)નો બોધ થતો હોવાનું જણાવ્યું છે.

પુંડ્રવર્ધન જેના ઉપરથી પુંડવદ્ધણિયા શાખા અસ્તિત્વમાં આવી હતી તે સ્થાન આજે બોગરા જિલ્લામાં આવેલા મહાસ્થાનના ખંડિયેરોમાં જોઈ શકાય છે. ઈ. સ. પૂર્વે કેટલીયે સદીઓ પહેલાં આ પુંડ્રવર્ધન જૈનધર્મનો કિલ્લો ગણાતું હતું. આ હકીકત બૌદ્ધોના 'બોધિસત્ત્વાવદાન કલ્પલતા'ના 'સુમાગધાવદાન'માં અનાથપિંડકની પુત્રી સુમાગધાની વાર્તાથી પણ ખ્યાલમાં આવે છે. 'દિવ્યાવદાન'માં[5] પણ આ વાર્તાની પરંપરાની નોંધ મળે છે કે, પુંડ્રવર્ધનમાં ભગવાન બુદ્ધની મૂર્તિ પ્રત્યે અનાદર બતાવવાના કારણે સમ્રાટ અશોકે અનેક નિર્ગ્રંથોને મારી નાખ્યા હતા. ચીની યાત્રી હુએનત્સાંગે પણ પુંડ્રનગરમાં નિર્ગ્રંથોને મારી નાખવાની નોંધ આપી છે.[6]

આ સ્થાનમાંથી મૌર્યકાલીન એક જૈન શિલાલેખ મળી આવ્યો છે અને બીજી કેટલીયે પુરાતત્ત્વ સંબંધી મહત્ત્વપૂર્ણ સામગ્રી મળી છે જેમાં એક પ્રાચીન ખંડિત જૈન મૂર્તિ પણ છે.

મથુરાના એક શિલાલેખથી જણાય છે કે, કનિષ્ક સં. ૬૨ (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૪)માં રાઢના જૈન સાધુની પ્રાર્થનાથી જૈન મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી, એવું પ્રમાણ મળે છે.

પૂર્વ પાકીસ્તાનમાં આવેલા કોમિલ્લાથી ૬ માઈલ દૂર મૈનામતી અને લાલભાઈની પહાડીઓ પૈકી મૈનામતીમાંથી જૈન તીર્થંકરોની પાષાણમયી પ્રતિમા મળી આવી છે; જે આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મના વિશેષ પ્રભાવનું સૂચન કરે છે. અહીંનાં મંદિરોના ખંડિયેરોની દીવાલ પર યક્ષો, કિન્નરો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો આદિની મૂર્તિઓ ઉત્કીર્ણ જોવા મળે છે.

---

૪. Corpus Inscriptions Indikerum. No. 15.
૫ Cowell, Divyavadana, P. 427.
૬. Watters, Yuan chwang, Vol. 2. P. 184.

શ્રી. બરૂઆ પોતાના નિબંધ પૃ૦ ૬૫ માં જણાવે છે કે, 'હ્યુએનત્સાંગે ભૂલથી આજીવકોને નિર્ગ્રંથ માની લીધા છે. તે જ પરંપરા પાછળના કથાનકોમાં પણ ઊતરી આવી છે. વસ્તુતઃ નિર્ગ્રંથોની સાથોસાથ આજીવકો પણ મોટા પ્રમાણમાં રહેતા હતા, તેમના વિશે ઉપર્યુક્ત કથન હોવાનો સંભવ છે.'

ડૉ. કે. ડી. મિત્રને પ્રાચીન સમતટના સુંદરવનના ખાસ ભાગનું અન્વેષણ કરતાં ઓછામાં ઓછી ૧૦ જૈન મૂર્તિઓનો પત્તો મળ્યો હતો. હુએનત્સાંગે આ પ્રદેશના નિર્ગ્રંથોના ગૌરવની નોંધ કરી છે.

પહાડપુર તામ્રપત્ર (ગુ. સં. ૧૫૯)માં એક બ્રાહ્મણ દંપતીએ વટગોહલી વિહારના અર્હતની ચંદન, ધૂપ, તથા ફૂલોની પૂજા જારી રાખવા માટે એક ભૂમિનું દાન કરવાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.[૭] વટગોહલીનો વિહાર બનારસના પંચ-સ્તૂપાન્વયના અધિકારમાં નિર્ગ્રંથ ગુરુ ગુહનંદિના શિષ્યની પરંપરાની અધ્યક્ષતામાં હતો.

શ્રીપ્રમોદલાલ પાલ જણાવે છે કે, પહાડપુરનો મઠ જે પ્રારંભમાં (પાંચમી શતાબ્દી કે તે પૂર્વે) યથાર્થ રીતે જૈનો દ્વારા બનાવેલો પ્રતીત થાય છે તે થોડા સમય પછી બ્રાહ્મણોના મંદિરરૂપે પરિણત થયો અને તે પછી ઉત્તરી બંગાળના બૌદ્ધોના સુપ્રસિદ્ધ સોમપુર વિહાર રૂપે (આઠમી શતાબ્દીમાં) પરિવર્તન પામ્યો હતો. જો કે અહીંથી એક પણ જૈન મૂર્તિ મળી આવી નથી પરંતુ આ હકીકતનું સૂચન એક તામ્રશાસનમાંથી મળે છે.[૮] જો એ તામ્રશાસન આપણને પ્રાપ્ત થયું ન હોત તો આ સ્થળે જૈન મંદિરના અસ્તિત્વનો સાચો ઇતિહાસ આપણે મેળવી શક્યા ન હોત. આ જ સ્થિતિ જગન્નાથપુરીના ભુવનેશ્વર મંદિરને પણ લાગુ પડે છે.

વસ્તુતઃ બૌદ્ધો અને બ્રાહ્મણોએ જૈન મંદિરોને પોતાના ધર્મ અનુસાર રૂપ આપી બૌદ્ધ ચૈત્ય કે બ્રાહ્મણ મંદિર બનાવી દીધાના ઘણા દાખલાઓ મળી આવે છે. શ્રીઅદીશચંદ્ર વંદ્યોપાધ્યાય આપણને સૂચવે[૯] છે કે, 'રાજગૃહની પહાડી ઉપર મખદુમની ગુફા જેને દેવદત્તની સમાધિગુફા બતાવવામાં છે તે વાસ્તવમાં દેવદત્ત કરતાંયે પહેલેથી પવિત્ર સ્થાન માનવામાં આવતું હતું. વસ્તુતઃ બૌદ્ધોએ પાછળથી જ જૈનોના પ્રાચીનતર અવશેષો ઉપર પોતાના સ્તૂપ અથવા વિહાર બનાવી દીધા છે.'

તેઓ ઉમેરે છે કે, "રાજગૃહના સોનભંડારના પહેલાના ખોદકામમાં જૈનો દ્વારા અને તે પછી કરવામાં આવેલા ઉપયોગથી જણાય છે કે, આ ગુફા મૌર્યકાળમાં જૈનો માટે બનાવવામાં આવી, તે પછી તેના ઉપર શિલાલેખ લખવામાં આવ્યો. શિલાલેખની લિપિ ગુપ્તકાલીન અથવા પ્રાચીન ઉત્તર ભારતની નાગરી લિપિ છે " તેમાં આ પ્રકારે ઉલ્લેખ છે:—

" निर्वाणलाभाय तपस्वियोग्ये शुभे गुहेऽर्हत्प्रतिमाप्रतिष्ठे । आचार्यरत्नं मुनिवैरदेवः विमुक्तयेऽकारयद् दीर्घतेजाः ॥ "

બીજા લેખમાં—" **सरनिक्र पो** " એવા અક્ષરો કોતરેલા વાંચવામાં આવ્યા છે.

લેખમાં ઉલ્લેખેલ 'મુનિ વૈરદેવ' અને 'અર્હત્-પ્રતિમા' શબ્દો જ આ સ્થાનનું જૈનત્વ સૂચિત કરે છે, જેને કેટલાક બૌદ્ધોનું બતાવે છે.

જો કે હુએનત્સાંગે રાજગૃહના વર્ણનમાં જૈનો વિશે કાંઈ વર્ણન કર્યું નથી પરંતુ વિપુલ પર્વતના એક શિખર ભાગમાં સ્તૂપની સમીપે જ્યાં બુદ્ધ ભગવાને અનેકવાર ઉપદેશ આપ્યો હતો, એ સ્થળે ઘણા નિર્ગ્રંથોને તેણે જોયા હતા. તે કહે છે: 'કેટલાયે નિર્ગ્રંથો હજી અહીં નિવાસ કરે છે અને લગાતાર તપસ્યા કરી રહ્યા છે, જેઓ સૂર્યોદયથી લઈને સૂર્યાસ્ત સુધી સૂર્યની તરફ જોયા (ધ્યાન) કરે છે.'

રાજગૃહ જે જૈન અને બૌદ્ધ એ બંને સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે તે આજે પણ જૈનોનું તીર્થસ્થળ છે. વૈભાર પર્વત અને ઉદયગિરિ પર ગુપ્તકાલીન ઘણી જૈન મૂર્તિઓ સુરક્ષિત છે. બીજી કોરેલી જૈન મૂર્તિઓ ૮-૯ મી શતાબ્દીની છે અને એક મૂર્તિ ઉપર બારમી શતાબ્દીના અક્ષરો ઉત્કીર્ણ છે. એવાં પણ શિલાલેખીય ઉદાહરણો મળે છે કે ધર્માનુરાગી જૈનોએ મુસ્લિમકાળમાં પણ આ સ્થળે મૂર્તિઓની સ્થાપના કરી હતી.

ચિટગાંવ જિલ્લામાં સીતાકુંડની પાસે 'ચંદ્રનાથ' અને 'સંભવનાથ'નાં પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન મંદિરો છે. આ સમયે બંને મંદિરો શૈવોનાં મનાય છે પરંતુ એમાં સંદેહ નથી કે મૂળમાં આ મંદિરો જૈન તીર્થંકરોનાં હતાં.

૭. Apigraphica Indica, Part 20, No. 5, P. 59.

૮. 'જૈન ભારતી' વર્ષ : ૧૩, અંક : ૧.

૯. એજન : વર્ષ : ૧૨, અંક : ૨.

આ સાહિત્યિક અને પુરાતાત્ત્વિક સામગ્રીના આધારે આર. ડી. બેનરજી ઉલ્લેખે છે કે, 'જૈન પ્રચારકોની અસર ગંગાના દક્ષિણુ કિનારા અને ગંગાના પશ્ચિમ કિનારાથી લઈને ઉત્તરના સંયુક્ત પ્રાંતના જંગલો સુધી, જ્યાં જંગલી ગોંડ લોકો રહે છે તે ગોંડવાના પ્રદેશ સુધી ફેલાયેલી હતી.'

આ વિસ્તારમાં બાંકુરા જિલ્લાનું બહુલારા ધ્યાનખેંચે એવું છે. તેમાં ઈંટોથી બનેલું સુંદર મંદિર છે. જો કે અત્યારે તેમાં મૂળ સ્થાને શિવલિંગની સ્થાપના છે પણ તેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ પણ વિદ્યમાન છે. આ મંદિર એક ટેકરી ઉપર છે અને તેની એક દીવાલ નીચે અવશેષો દટાયેલાં પડ્યાં છે. ગોળ અને ઊંચા એવા કેટલાક સ્તૂપો તેમાં હોવાનું જણાય છે. આપણને એમ માનવામાં હરકત નથી કે આ શૈવ મંદિરના પાયા નીચે જે સ્તૂપો વિદ્યમાન છે તે જૈન હોવા જોઈએ.[૧૦]

બાંકુરાના દક્ષિણ-પૂર્વીય ભાગમાં વિશિષ્ટ અવશેષોની શોધ ડો. જે. સી. ફ્રેંચે કરી છે. એ અવશેષો દશમા સૈકાનાં જણાયાં છે. એક પથ્થરનું મંદિર જે કેટલાંયે વર્ષો અગાઉ પડી ગયેલું છે તેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છે અને તેના પરિકરમાં ભક્તોની આકૃતિઓ હોવાનું તેમણે જણાવ્યું છે.

બાંકુરા જિલ્લાનું દોલભીરા સ્થાન પણ પુરાતત્ત્વનાં અવશેષો ધરાવે છે, જે સંબંધે હજી કોઈ શોધ કરવામાં આવી નથી.

સને ૧૮૭૨-૭૩માં મિ. બેગલરે બંગાલમાંથી કેટલાંય અવશેષો શોધી કાઢયાં તે મુખ્યતઃ જૈન હતાં. મિ. બેગલરે પુરુલિયાથી ૫૦ માઈલ દૂર સુવર્ણરેખા નદીના કિનારે દુલ્મી અથવા ધાપુરદુલ્મી નામક ગામમાં ત્યજાયેલાં ખંડિત મંદિરો, કિલ્લો અને અસંખ્ય મૂર્તિઓ જોઈ હતી.

ધોલી એક બીજું ગામ છે જે દુલ્મીથી ૧૨ માઈલ દૂર આવેલું છે. તેમાં જૈન મંદિરો અને જૈન મૂર્તિઓ મળી આવે છે. આ મંદિરોમાંથી એક મંદિરની મૂર્તિના પદ્માસનમાં હરણનું ચિહ્ન ઉત્કીર્ણ હોવા છતાં ત્યાંના લોકો તેને 'અરનાથ'ના નામે પૂજા કરતા હોવાનું મિ. બેગલરે જોયું હતું.

ધોલીથી ૦॥ માઈલ દૂર સૂરસા ગામમાં મિ. બેગલરને શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિની ભાળ મળી હતી.

પુરુલિયાથી ૨૩ માઈલ દૂર આવેલા પાકવીર નામના સ્થાનમાંથી જૈન મૂર્તિઓના અવશેષો મળી આવ્યા છે જેમાં શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીની એક મોટી મૂર્તિને ત્યાંના લોકો 'ભીરમ્'ના નામે પૂજતા હતા. વળી, બે મૂર્તિઓ પૈકી એક શ્રીઋષભદેવની હતી અને બીજી સર્વતોભદ્રિકા-ચૌમુખ મૂર્તિ હતી; જેમાં સિંહ લાંછનયુક્ત શ્રીમહાવીર, હરણ લાંછનયુક્ત શ્રીશાંતિનાથ, બળદ લાંછનયુક્ત શ્રીઋષભદેવ, અને બકરાના લાંછનયુક્ત શ્રીકુંથુનાથની પ્રતિમાઓ હતી. આ સ્થાનની પાસેથી પણ બીજી કેટલીક મૂર્તિઓ મિ. બેગલરે શોધી કાઢી હતી; જે તેમણે બૌદ્ધોના નામે ચડાવી દીધી છે. આમાંથી એક મૂર્તિ જેમાં એક ઝાડ નીચે એક મનુષ્ય અને સ્ત્રીની મૂર્તિઓ છે તે ભગવાન મહાવીરના માતાપિતા હોવાનો સંભવ જણાવ્યો છે. બીજી મૂર્તિ અંબિકાની છે, જે શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની શાસનદેવી તરીકે ઓળખાય છે.

આ બધાં પુરાતાત્ત્વિક પ્રમાણો એમ સૂચવે છે કે, ઇ. સ. ની શરૂઆતથી કે તે પહેલાંથી લઈને બંગાળની વિવિધ સંસ્કૃતિઓમાં જૈન સંસ્કૃતિનું સ્થાન મુખ્ય હતું પરંતુ પાલયુગમાં બૌદ્ધ તેમજ બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિની મળી આવેલી સામગ્રીની તુલનામાં જૈનોની મૂર્તિ આદિ સામગ્રી ઓછી મળી આવે છે તે એ તથ્યનું સૂચન કરે છે કે, પાલયુગમાં જૈનધર્મ પોતાનું ગૌરવ ખોઈ રહ્યો હતો. આમ છતાં ઠેઠ તેરમા સૈકામાં ગુજરાતના મહામંત્રી વસ્તુપાલ જ્યારે આ તરફ તીર્થયાત્રા માટે આવ્યા ત્યારે લાઢ, ગાઢા, મારુ, ઢાલા, અવંતી અને બંગાલના સંઘપતિઓ તેમને જઈને મળ્યા હતા; એવું 'વસંતવિલાસ' કાવ્યથી જણાય છે. આથી સમજાય છે કે, તેરમી સદીમાં પણ લાઢ, ગાઢા અને બંગાળમાં સંગઠિત જૈનસંઘના નેતાઓ મોજુદ હતા.

---

૧૦. 'જૈન ભારતી' : વર્ષ : ૧૨, અંક : ૯-૧૦. Adishchadra Bandyopadhyaya, 'Traces of Jainism in Bengal.'

વસ્તુતઃ સાતમા આઠમા સૈકા પછી બંગાળમાં થયેલી કોઈ રાજ્યક્રાંતિ કે ધર્મક્રાંતિને ભોગ જૈનો થયા ત્યારે તેઓ એ પ્રદેશથી પશ્ચિમ તરફ હઠતા ગયા અને પોતાના ઈષ્ટદેવોની મૂર્તિઓ પણ કેટલીક સાથે લેતા ગયા. એ જ કારણ છે કે, બંગાળમાં જૈન મૂર્તિઓ જેટલા પ્રમાણમાં મળવી જોઈએ તેટલી હજી ઉપલબ્ધ થઈ નથી અને એ પણ હકીકત છે કે, જૈનોનાં એ વિખ્યાત સ્થળોની શોધ અને ખોદકામ તરફ હજી સુધી કશું ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી. મારવાડના પ્રદેશોમાંથી આઠમા-નવમા સૈકાની મૂર્તિઓ અને શિલ્પસામગ્રી મળી આવે છે તેનો અંકોડો આ પ્રાદેશિક પરિવર્તનનું સૂચન કરે છે. એ પછી તેરમા-ચૌદમા સૈકામાં અને તે પછીના કાળમાં જૈનોની જે વસ્તી અહીં હોવાનાં પ્રમાણો મળે છે તે તો વેપાર નિમિત્તે આવીને અહીં વસેલા જૈનો વિશે જ માની શકાય.

વળી, જૈનોની વસ્તીનો મોટો ભાગ તો ધર્મપરિવર્તન કરીને અહીં સ્થિર થયો અને અસલનાં જૈન મંદિરો અજૈન મંદિરોમાં પરિવર્તન પામ્યાં. અહીં સરાક નામની જાતિ એ અસલના જૈન શ્રાવકો હોવાનું ઇતિહાસવિજ્ઞો પણ કબૂલ કરે છે. તેમની રહેણીકરણીમાં જૈનત્વની નિશાનીઓ આજે પણ મોજુદ જોવાય છે.

સરાક જાતિના લોકો અત્યારે માનભૂમ, રાંચી, વર્ધમાન, બાંકુરા, મેદનીપુર અને સંથાલ પરગણામાં પથરાયેલા છે. તે જાતિમાં આજે પણ આદિદેવ, ધર્મદેવ, શાંતિદેવ, અનંતદેવ, ગૌતમ વગેરે ગોત્રનામો જોવામાં આવે છે. તેઓ કુલદેવતા તરીકે ભગવાન પાર્શ્વનાથને માને છે. તેઓ આજે પણ કોઈ જીવની હિંસા કરતા નથી. એટલે સુધી કે જીવાતવાળાં ફળ કે વડ અથવા પીંપળાના ટેટાને પણ ખાતા નથી. તેમનામાં ત્યાગનો મહિમા આજે પણ જોવાય છે. વસ્તુતઃ તેઓ ભગવાન પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરના ઉપાસક શ્રાવકો હતા. આજે તેઓ ધર્મ અને સંસ્કૃતિમાં ઘસાઈ ઘસાઈને છેવટે સરાક બની ગયા છે. 'સરાક' એ 'શ્રાવક' શબ્દનો જ અપભ્રંશ છે.

આસામ અને ઓરિસા પ્રદેશ વિશે અમે અહીં આ વિભાગમાં જ વર્ણન આપ્યું છે. ઓરિસાની હાથીગુંફાનો પ્રસિદ્ધ શિલાલેખ એ પ્રદેશમાં જૈનધર્મની સ્થિતિ ઉપર પ્રકાશ પાથરે છે.

ભગવાન મહાવીરના સમયથી જ ઓરિસામાં જૈનધર્મનો પ્રચાર હતો. ઓરિસા ઉપર પાટલીપુત્રના નંદ રાજાએ ચડાઈ કરીને વિજય મેળવ્યો ત્યારે ઓરિસાના રાજભંડાર સાથે અહીંની 'કલિંગ જિનમૂર્તિ' પણ તે સાથે લઈ ગયો હતો; એ હકીકત ચક્રવર્તી ખારવેલના શિલાલેખથી જાણવા મળે છે. આથી એમ માની શકાય કે નંદ પહેલાં આ મૂર્તિનો પ્રભાવ લોકમાં જાણીતો થયો હતો, જેથી નંદ એ પ્રાભાવિક મૂર્તિને પોતાની રાજધાનીમાં સ્થાપન કરવા માટે લઈ ગયો. છેવટે એ જ મૂર્તિ ખારવેલે પાટલીપુત્ર ઉપર વિજય કરીને મેળવી હતી. જો કે આ મૂર્તિનો આજે પત્તો નથી પરંતુ એટલું નિશ્ચિત છે કે નંદ પહેલાં કલિંગમાં જૈનધર્મના ઉપાસકો મોજુદ હતા. આ હકીકત ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં જૈનોના મૂર્તિપૂજા વિશે પણ ઐતિહાસિક સૂચન કરે છે.

અશોકે કલિંગનો વિજય કર્યો ત્યારે ત્યાંની રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિ ડામાડોળ બની ગઈ હતી પરંતુ સમ્રાટ ખારવેલના સમય (વિક્રમ સંવત પૂર્વે ૧૫૦)માં કલિંગ પોતાની સમૃદ્ધિ અને સંસ્કારમાં આગળ પડતો ભાગ ભજવે છે અને ખારવેલ મહારાજા જૈનધર્મને રાજધર્મની સ્થિતિ સુધી પહોંચાડી છે; એ જ કલિંગમાં આજે ખંડગિરિ અને ઉદયગિરિમાં બનેલી જૈન ગુફાઓને બાદ કરતાં જૈનત્વનું નામોનિશાન પણ જણાતું નથી.

ગ્વાલિયર અને તેની આસપાસનાં કેટલાંક ગામો મધ્યભારતનાં હોવા છતાં કોઠાઓમાં તેને ઉત્તરપ્રદેશના વિભાગમાં મૂકેલાં હોવાથી તેનું વર્ણન પણ અમે અહીં જ આપ્યું છે.

★

૨૪૦. ગ્વાલિયર

(કોઠા નંબર : ૪૨૩૪-૪૨૩૮)

પ્રાચીન સાહિત્ય અને શિલાલેખોમાં ગ્વાલિયરનું સ્થાન ઉલ્લેખનીય છે. જૈન ગ્રંથો અને શિલાલેખોમાં તેને ગોપગિરિ, ગોવગિરિ, ગોપાચલ, ગોપાલાચલ, ઉદયપુર આદિ નામોથી ઉલ્લેખવામાં આવ્યું છે.

આ નગરનું ગ્વાલિયર નગર કેમ પડ્યું એ વિશે એક દંતકથા સંભળાય છે કે, ગ્વાલિય નામના મહાત્માએ શૂરસેન રાજાનું કષ્ટ નિવારણ કર્યું તેથી રાજાએ કૃતજ્ઞતા દર્શાવવા તેમના નામે ગ્વાલિયરનો કિલ્લો બંધાવ્યો. ઇતિહાસજ્ઞોની માન્યતા મુજબ અહીંનો કિલ્લો ત્રીજી શતાબ્દીમાં બંધાયો હશે. ભારતના પ્રાચીન કિલ્લાઓમાં ગ્વાલિયરના કિલ્લાની ગણના કરવામાં આવે છે.

ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં આવેલું સૂર્યમંદિર શિલ્પકળાની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનું છે. હૂણ જાતિના મિહિરકુલે આ મંદિર બંધાવેલું એમ મંદિરમાં લાગેલા શિલાલેખથી જણાય છે. આ લેખ ઈ. સ. ૫૧૫ નો માનવામાં આવે છે.[1]

એ પછી નવમી શતાબ્દીમાં કનોજના રાજા નાગાવલોક જેને જૈનો આમ નામે ઓળખે છે તેનો અધિકાર ગ્વાલિયર સુધી હતો. આમ રાજા એક વણિક કન્યાને પરણ્યો હતો જેનાં સંતાન કોષ્ઠાગારિક—કોઠારી નામે ઓળખાયાં અને છેવટે એ ઓશવાળમાં ભળી ગયાં.

આ આમ રાજાના ગુરુ પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય બપ્પભટ્ટિસૂરિ હતા. તેણે આ સૂરિના ઉપદેશથી જેમ કનોજમાં ૧૦૧ હાથ ઊંચાઈવાળું જિન ચૈત્ય બનાવરાવીને તેમાં ૧૮ ભાર સુવર્ણની પ્રતિમાની બપ્પભટ્ટિસૂરિના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી તેમ ગ્વાલિયરમાં ૨૩ હાથ ઊંચું શ્રીમહાવીર ભગવાનનું જિન મંદિર કરાવી તેમાં લેપ્યમય જિન પ્રતિમાની સ્થાપના કરાવી હતી. કહે છે કે, આ ચૈત્યના એક મંડપમાં એક કરોડ સુવર્ણ ટંકાનો ખર્ચ થયો હતો. શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિના ઉપદેશથી આ આમ રાજાએ જૈનધર્મનાં મહત્ત્વનાં કાર્યો કર્યાની હકીકત જૈન પ્રબંધોમાં ઉલ્લેખી છે. આમ રાજાનો જન્મ વિ. સં. ૮૦૭ માં અને મૃત્યુ સં. ૮૯૫ માં થયું હતું.

'પ્રબંધકોષ'ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે આમ રાજાએ ગોપગિરિમાં બંધાવેલા જૈન મંદિરમાં જ્યારે નમસ્કાર કર્યા ત્યારે શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિએ "शान्तो वेषः समसुखकला"થી શરૂ થતા ૧૧ પદ્યોનું સ્તોત્ર બનાવ્યું હતું.

એ પછી આમરાજના પૌત્ર રાજા ભોજદેવના સમયના ત્રણ શિલાલેખો ગ્વાલિયરના કિલ્લામાંથી મળી આવ્યા છે; જેમાંનો એક સંવત વિનાનો છે, જ્યારે બીજો વિ. સં. ૯૩૨ અને ત્રીજો વિ. સં. ૯૩૩ નો છે.

શ્રીપ્રદ્યુમ્નસૂરિએ અગિયારમી શતાબ્દીમાં ગ્વાલિયરના રાજાને પોતાની વાદશક્તિથી રંજિત કર્યો હતો. વળી, મહાબોધપુરમાં બૌદ્ધાચાર્યોને જીતીને પાછા વળતાં શ્રીવીરાચાર્યે ગ્વાલિયરમાં અનેક પરવાદીઓને જીત્યા હતા, જેથી ખુશ થઈને ત્યાંના રાજાએ છત્ર, ચામર આદિ રાજચિહ્નો શ્રીવીરાચાર્યની સાથે મોકલ્યાં હતાં.[2] એમના જ સમકાલીન મલધારી શ્રીઅભયદેવસૂરિ અહીં આવ્યા ત્યારે નાગાવલોકે (આમરાજે) કિલ્લા ઉપર શ્રીવીર ભગવાનનું જે મંદિર

---

૧. નવમી સદીમાં થયેલા પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય શ્રીઉદ્દ્યોતનસૂરિએ રચેલી 'કુવલયમાળા' કથાની પ્રશસ્તિમાં હૂણ જાતિના આદિ સમ્રાટ તોરમાણનો ઉલ્લેખ આવે છે, જે આ મિહિરકુલનો પિતા હતો. આ તોરમાણના ગુરુ ગુપ્તવંશીય હરિગુપ્ત જૈનાચાર્ય હતા. તોરમાણની રાજધાની ઉત્તરાપથમાં ચંદ્રભાગા નદીના કિનારે આવેલી પવ્વઇયા (પર્વતિકા) નગરીમાં હતી. તોરમાણે એ નગરીમાં હરિગુપ્ત આચાર્યને નિવેશ આપ્યો હતો. અહિચ્છત્રાથી મળી આવેલા સિક્કાઓમાં એક પર 'महाराज हरिगुप्तस्य' એવા શબ્દો ઉલ્લેખેલા છે, તે આ હરિગુપ્ત આચાર્ય સાથે રાજકીય સંબંધ ધરાવે છે અને જૈનધર્મની તત્કાલીન મહત્તા ઉપર પ્રકાશ પાથરે છે. આ પવ્વઇયાનો સંબંધ સંભવતઃ હરપ્પા સાથે હોય એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે.

૨. "શ્રીપ્રભાવકચરિત"માંનો 'વીરાચાર્ય પ્રબંધ'

બંધાવ્યું હતું તે કોઈ કારણસર બંધ પડ્યું હતું અને ભારે અવ્યવસ્થા હતી, આથી આ આચાર્યે ખૂબ પ્રયત્ન કરી ભુવનપાલ રાજા દ્વારા એ મંદિર ખુલ્લું મુકાવી પૂજા વગેરેની વ્યવસ્થા કરાવી હતી.[૩]

તેરમી શતાબ્દીમાં રચાયેલા 'સકલતીર્થ સ્તોત્ર'માં ગ્વાલિયરની ગણના તીર્થોમાં કરવામાં આવી છે. મુનિ કલ્યાણસાગરે રચેલી 'પાર્શ્વતીર્થ નામમાલા'માં ગ્વાલિયરના પાર્શ્વનાથ મંદિરનો તીર્થમહિમા નોંધ્યો છે.

પંદરમી શતાબ્દીમાં રચાયેલી 'વિજ્ઞપ્તિત્રિવેણી'માં ગોપાચલપુર (ગ્વાલિયર)માં ધીરરાજે બંધાવેલા શ્રીશાંતિનાથ મંદિરનો ઉલ્લેખ કરેલો મળે છે.

વળી, ગ્વાલિયરના તંવરવંશી રાજા વીરમના દરબારમાં રહેવાવાળા જૈનાચાર્ય શ્રીનયચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૬૦ની આસપાસ 'હમ્મીર મહાકાવ્ય' નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો, જેમાં ચૌહાણોનો ઇતિહાસ આપેલો છે.

એ પછી લગભગ પંદરમી–સોળમી શતાબ્દીમાં દિગંબરોએ આ સ્થળને પોતાના પ્રભાવમાં લીધું અને કિલ્લા ઉપર મોટી વિશાળકાય જિનપ્રતિમાઓ કોરાવી, જેનો ઉલ્લેખ પં. શીલવિજયજી પણ આ પ્રકારે કરે છે:—

"બાવન ગજ પ્રતિમા દીપતી, ગઢ ગુઆલેરિ શોભતી"

શ્રીસૌભાગ્યવિજયજી પણ ઉલ્લેખે છે કે—

"ગઢ ગ્વાલેર બાવન ગજ પ્રતિમા, વંદું ઋષભ રંગરોલીજી."

આ દિગંબર પ્રતિમાઓ ઉપરના શિલાલેખો પંદરમી–સોળમી શતાબ્દીના છે

આજે ગ્વાલિયર અને લશ્કર બે વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. લશ્કરમાં ૩૦૦ અને ગ્વાલિયરમાં ૧૫૦ જૈન શ્રાવકોની વસ્તી છે. લશ્કરમાં ૩ ઉપાશ્રય અને ૩ જૈન મંદિરો છે જ્યારે ગ્વાલિયરમાં ૨ મંદિરો છે. મંદિરોનો પરિચય આ પ્રકારે છે:

૧. લશ્કરના શરાફ બજારના ઓસવાલ મહોલ્લામાં શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર છે. આ મંદિરમાં ચિત્રકામ અને મીનાકારી કામ સારું કરેલું છે. શ્રીસંઘે સં. ૧૮૭૫ માં બંધાવેલું છે.

૨. એ જ મહોલ્લામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર સં. ૧૯૯૮ માં શેઠ સૂરજમલ ધાડીવાલે બંધાવેલું છે.

૩. કટીઘાટી દાદાવાડીમાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે.

૪. ગ્વાલિયરના છોટા બજારમાં યતિજીના ઉપાશ્રયમાં શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનું ધાબાબંધી મંદિર છે. મૂળનાયકની મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૫૩૬ નો લેખ છે.

૫. ગ્વાલિયરમાં શીતલાગલીમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. આમાં બધી મૂર્તિઓ ધાતુની છે.

ફર્ગ્યુસન નોંધે છે કે—Two Jain temples at Gwalior finished about 1093 A. D. covered with elaborate sculpture.—આ મંદિરો શોધવાનાં રહે છે.

૩. "गोपालगिरिसिहरसंठियचरमजिणाययणदारमवरुद्धं। पुनिव दिन्न सासण, संसाघणिएहिं चिरकालं॥
गंतूण तत्थ भणिऊण, भुवणपालाभिहाणभूवालं। अइसयपयत्तेणं मुक्कलयं कारियं जेण॥"

—શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિરચિત "મુનિસુવ્રતચરિત"ની પ્રશસ્તિઃ શ્લોકઃ ૧૦૦–૧૦૧.

૨૪૧. લખનૌ

(કોઠા નંબર : ૪૨૪૩–૪૨૬૨)

'લખમણુ કિલ્લા' નામે ઓળખાતું નાનકડું ગામડું આગળ જતાં લખનૌ નામથી પ્રસિદ્ધ થયું. સુજા–ઉદ્–દૌલા પછી અસફ્–ઉદ્–દૌલા ફૈઝાબાદમાં ગાદી પર આવ્યો ત્યારે તેની કૃપા લખનૌ ઉપર ઊતરી. જોતજોતામાં એ અવધ-દેશની રાજધાનીનું શહેર બની ગયું. આ શહેર ગોમતી નદીના કિનારે વસેલું છે અને નવાબી સમયની કેટલીયે ઈમારતો એની પ્રાચીન શિલ્પસમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આપી રહી છે. એ કાળમાં કેટલાંયે જૈન મંદિરો જમીનદોસ્ત બન્યાં હશે અને કેટલાંક તો એ ભૂમિ ઉપર લગભગ બસો–ત્રણસો વર્ષોમાં પાછાં નવા સ્વરૂપે નિર્માણ થયાં હોય એવી અહીંના મંદિરોની હકીકત સાંપડે છે.

આજે અહીં ૨૫૦ જૈન શ્રાવકોની વસ્તી છે. ૫ ધર્મશાળા અને ૨ ઉપાશ્રયો છે. ૨૦ જૈનમંદિરો છે તેની હકીકત આ પ્રમાણે છે:—

૧. ઠાકોરગંજ દાદાવાડીમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર લાલા ગુલાબચંદજી ઝવેરીએ બંધાવ્યું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૮૮૮નો લેખ છે.

૨. ઉપર્યુક્ત મહોલ્લામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર શેઠ ઈંદરચંદજી ખેમચંદજી ઝવેરીએ બંધાવેલું છે.

૩. ઉપર્યુક્ત મહોલ્લામાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું ધાબાબંધી મંદિર શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે.

૪. ઉપર્યુક્ત મહોલ્લામાં શ્રીસીમંધરસ્વામીનું ધાબાબંધી મંદિર રાજા વચ્છરાજજીએ બંધાવેલું છે.

૫. ઉપર્યુક્ત મહોલ્લામાં શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીનું શિખરબંધી મંદિર લાલા શિખરચંદજી બાબાજી કલકત્તાવાળાએ બંધાવેલું છે.

૬. ખુનખુનજીરોડ ચૂડીવાળી ગલીમાં શ્રીઅરનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર શેઠ ઈંદરચંદજી લક્ષ્મીચંદજીએ બંધાવેલું છે.

૭. શેઠ હીરાલાલ ચૂનીલાલ ઝવેરીના મકાનમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર લાલા ગિરધારીલાલજી ઝવેરીએ સં. ૧૯૩૦માં બંધાવ્યું છે. આ મંદિરમાં એક પાનાની મૂર્તિ છે અને ભીંતો પર પ્રાચીન ચિત્રો છે.

૮. ચૂડીવાળીગલીમાં તપાના મંદિર તરીકે ઓળખાતું શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીનું શિખરબંધી મંદિર શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. આ મંદિરમાં સ્ફટિકની ૨ મૂર્તિઓ છે અને સં. ૧૬૭૧ની સાલનો સોની કુંરપાલ શેઠનો લેખ વિદ્યમાન છે.

૯. ચૂડીવાલી ગલીમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું ધાબાબંધી મંદિર શ્રીલક્ષ્મીબાઈએ બંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૯૮૬ નો લેખ છે.

૧૦. ઓરનતોલામાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૯૦૦માં શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૯૮૨નો લેખ છે. આ મંદિરમાં એક સ્ફટિકની મૂર્તિ છે.

૧૧. ઓરનતોલામાં શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૯૨૪ ની સાલનો લેખ છે.

૧૨. ઓરનતોલામાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર શેઠ ગુલાબચંદજી ઝવેરીએ બંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૬૭૧નો લેખ છે. આ મંદિરમાં ૧ સ્ફટિકની અને ૨ નીલમની મૂર્તિઓ છે:

૧૩. ઓરનતોલામાં શ્રી.......ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર શેઠ ગુલાબચંદજી ઝવેરીએ બંધાવેલું છે.

૧૪. શાહદત્તગંજમાં શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર શેઠ રઘુનાથપ્રસાદજી ભંડારીએ સં. ૧૯૪૪ માં બંધાવેલું છે.

૧૫. સોનીતોલામાં શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર શ્રીસંઘે સં. ૧૯૦૦ લગભગમાં બંધાવ્યું છે. આ મંદિરમાં એક સ્ફટિકની પ્રતિમા છે.

૧૬. સોનીતોલામાં શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર રાય બદ્રીદાસજીએ સં. ૧૮૫૦ લગભગમાં બંધાવેલું છે.

૧૭. ફૂલવાળી ગલીમાં શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર શેઠ ધરમચંદજી રૂપચંદજીએ બંધાવેલું છે. આ મંદિરમાં ૧ સ્ફટિકની અને ૧ પાનાની મૂર્તિ છે.

૧૮. સતધરા બહોરનતોલામાં શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનું ઘર દેરાસર સં. ૧૯૬૦ લગભગમાં બંધાવેલું ત્રીજે માળે છે. આ મંદિરમાં ગૌતમસ્વામીની ધાતુમૂર્તિ ૧ છે.

૧૯. સતધરા બહોરનતોલામાં શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર ઝવેરી ઇંદરચંદજી ખેમચંદજીએ સં. ૧૯૧૨ લગભગમાં બંધાવેલું છે, જે બીજે માળે છે.

૨૦. સતધરા બહોરનતોલામાં શ્રીશ્રેયાંસનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર ઝવેરી ઇંદિરચંદજી ખેમચંદજીએ સં. ૧૯૧૨ લગભગમાં બંધાવેલું છે, આ મંદિરમાં એક માત્ર ધાતુની મૂર્તિ છે.

અહીં કેસરબાગમાં અવેલું અજાયબઘર ખાસ આકર્ષક અને દર્શનીય છે. આમાં પ્રાચીન વસ્તુઓનો બહુ મોટો સંગ્રહ કરેલો છે. આ પ્રાચીન સમગ્રી મોટે ભાગે મથુરાના કંકાલી ટીલા, ઉન્નાવ તેમજ આસપાસના પ્રદેશોમાંથી મળી આવેલી છે. એના વિશે ડૉ. ફુહરર, ડૉ. બુહ્‌લર, ડૉ. સ્મીથ વગેરે વિદેશી વિદ્વાનોએ ભારે શ્રમ ઉઠાવી ઠીક પરિચય કરાવ્યો છે છતાં કેટલીક સામગ્રી ઉપર હજીયે બૌદ્ધ પરિચાયક છાપ અંકિત છે. તેનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરતાં એ વસ્તુઓ જૈન સ્થાપત્યની જણાઈ આવે છે. આ અજ્ઞાન આજના વિકસિત અધ્યયન કાળમાં હવે દૂર થવું ઘટે.

આમ છતાં જૈન સ્થાપત્યની લગભગ ૭૦૦ વસ્તુઓ આ સંગ્રહમાં પડી છે. તેમાં ૧૫૦–૨૦૦ પ્રાચીન જૈન મૂર્તિઓ છે. તેમાંથી જૂજ વસ્તુઓ જ અખંડિત છે. પચીશ ઉપરાંત પાષાણની ચોવીશીઓ છે. પચીશેક આયાગપટ્ટના ટુકડાઓ છે. અખંડ આયાગપટ્ટ બહુ થોડા હોવા છતાં પ્રાચીન કાળની પૂજા પદ્ધતિ ઉપર અને જૈનોની સ્તૂપ રચના ઉપર અનેરો પ્રકાશ પાડે છે. વળી, મંદિરનાં શિખરો, શિખર ઉપરના ભાગો, મનોહર તોરણો, આરસમાં આલેખેલાં સુંદર ચિત્રો, ઉંબરાઓ, પીઠિકા, સિંહદ્વાર, સિંહ અને હાથીનાં પૂતળાં, ઝીણી કોતરણીથી ઓપતા સ્તંભો, સ્તંભોના ટુકડાઓ વગેરેની વિવિધ સામગ્રી છે. મૂર્તિઓ અને આયાગપટ્ટો ઉપર પ્રાચીન લિપિમાં કોતરાયેલા લેખો છે જે કુશાન, કનિષ્ક અને હવિષ્કકાલીન હોવાનું જણાય છે. કંકાલી ટીલાનો એક શિલાલેખ શંખાકાર અક્ષરોમાં છે. સિવાય વિક્રમની નવમી–દશમી શતાબ્દી પછીના શિલાલેખોવાળી મૂર્તિઓ પણ છે. હરદ્વારથી આવેલી એક જૈન મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૨૦૦ ની સાલનો લેખ છે. બીથુરથી આવેલી મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૬૫૧–૫૨ નો લેખ છે. એક પ્રાચીન અંબિકાની મૂર્તિ છે, જેના ઉપર શ્રીનેમનાથ ભગવાનની મૂર્તિ છે. આ મૂર્તિ શિલ્પકળાનો ઉત્તમ નમૂનો છે.

કેટલીક સામગ્રીની વિગત "જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ"માં આલેખેલી છે તેના આધારે અહીં ટૂંકમાં ઉદાહરણ પૂરતી વિગત આપીએ છીએ:

૧. દેવનું પૂજન કરતી જૈન આર્યિકાઓનું આ શિલ્પ ગોળ પથ્થરમાં આલેખેલું છે પણ એ એટલું બધું ઘસાઇ ગયું છે કે તેની સ્પષ્ટ વિગત તરત સમજમાં આવી શકતી નથી. (J. 1)

૨. શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનની પ્રાચીન ચરણપાદુકા છે. (J. 2)

૩. રાજા હવિષ્કના સમયના લેખવાળી પ્રતિમા છે. (J. 9)

૪. રાજા કનિષ્કના સમયની મનોહર મૂર્તિ છે. (J. 16)

૫. એક ચોવિશી છે જેમાં સાથે જ પંચતીર્થી છે. વચ્ચે શ્રી.ઋષભદેવની સુંદર મૂર્તિ છે. ખભા ઉપર લટકતા વાળ, અર્ધ વિકસિત નેત્રયુગલ અને સુધારસ ઝરતું મુખકમળ જોઈ ગમે તેવો માનવી પણ મુગ્ધ બની જાય એવું આલેખન છે. (J. 18)

૬. હંસવાહિની સરસ્વતીની રમણીય મૂર્તિ છે. (J. 24)

૭. સં. ૬૦ નાં ઉલ્લેખવાળી કુશાનકાલીન મૂર્તિ છે. (J. 26)

૮. સં. ૯૨ના લેખવાળી કુશાનકાલીન મૂર્તિ છે. (J. 27)

૯. સં. ૯૩ ના લેખવાળી કુશાનકાલીન મૂર્તિ છે. (J. 34)

૧૦. કુશાનકાલીન આ મૂર્તિ દર્શનીય છે. (J. 35)

૧૧–૧૨. ભગવાનની પ્રતિમાઓ છે. સિંહના પાયાવાળી પાટ અને તેની નીચે ધર્મચક્ર છે. બંને બાજુએ વસ્ત્રધારી સાધુઓની આકૃતિ છે. (J. 53–54)

૧૩. ભામંડળવાળી આ મૂર્તિ દર્શકનું ધ્યાન ખેંચે એવી છે. (J. 114)

૧૪–૧૫–૧૬–૧૭. આ ચારે મૂર્તિઓ સુંદર અને ચિત્તાકર્ષક છે. તેમાં (J.143) વાળી મૂર્તિને જોતાં થાય છે કે શિલ્પીએ આ મૂર્તિ નિશ્ચિંત સમયે ખૂબ ધૈર્ય રાખીને ઘડી હોય એવી અલૌકિક છે. તેની નીચે ઘસાયેલો લેખ આ પ્રકારે છે:—

"संवत् १०७६ कार्तिक शुक्लद्वादश्यां श्रीश्वेतांबर........माथुरीकायां श्रीदेववि........प्रतिमा प्रतिष्टिता ॥"

બીજી મૂર્તિ (J. 144) નીચે લેખ છે પણ વંચાયો નથી. (J. 146) ત્રીજી પ્રતિમા નીચે આ પ્રકારે લેખ છે:—

"संवत् ११३८ श्रीसेतंवर श्रीमाथुर श्रीसंघ श्रीदेवततिनिर्मितप्रतिमाकारि ॥"

આની નીચે વસ્ત્રધારી સાધુઓ ભક્તિભાવે અંજલિ કરતા ઊભા હોય એવું આલેખન છે. (J. 142–146)

૧૮. ચૌમુખી પ્રતિમાઓ નાની હોવા છતાં શાંતિ અને વૈરાગ્યનો ભાવ પ્રદર્શિત કરી રહી છે. (J. 236)

૧૯. એક આરસનો અખંડિત આયાગપટ્ટ છે. આયાગપટ્ટો ઘરમાં પૂજા નિમિત્તે રાખવામાં આવતા હતા. (J. 258) વચ્ચે સુંદર જિનમૂર્તિ છે અને ચારે તરફ પ્રમાણુસરની સુંદર રેખાવલી (ડિઝાઈન) છે. (જુઓ ચિત્ર: "ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જૈનધર્મ")

૨૦. 'કલ્પસૂત્રની આખ્યાયિકાનો આબેહૂબ ભાવ આ શિલ્પમાં ઉતાર્યો છે. હરિણૈગમેષી દેવ માતા દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષીમાંથી ભગવાન મહાવીરને હસ્તસંપુટમાં ભક્તિથી ઉપાડી માતા ત્રિશલા રાણીની કુક્ષીમાં પધરાવવા લઈ જાય છે. એક બાજુ મનોહર શય્યામાં દેવાનંદા સૂતાં છે અને બીજી તરફ ત્રિશલાદેવી રાજભવનમાં પલ્યંક શય્યામાં પોઢ્યાં છે. પાસે દાસીઓ પણ સૂઈ રહેલી છે. હરિણૈગમેષી દેવ રાણી ત્રિશલાના શયનભવન પાસે આવી રહ્યો હોય એવું ભાવગમ્ય ચિત્ર છે; શિલ્પી જાણે એ સમયે સાક્ષાત્ દ્રષ્ટારૂપે હાજર રહ્યો હોય એવો હૃદયંગમ તાદશ ચિતાર આલેખ્યો છે, આ શિલ્પ તૂટેલું છે. (જુઓ ચિત્ર: "ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જૈનધર્મ") (J. 626)

૨૧. સવસ્ત્ર કાયોત્સર્ગસ્થ જિનમૂર્તિ છે અને તેના ઉપર એક નાની રમ્ય મૂર્તિ છે. (J. 776)

૨૨. ભગવાન નેમનાથની સુંદર મૂર્તિની ગાદીમાં કરેલું કોરણી કામ દર્શનીય છે. (J. 777)

૨૩. શ્રીનેમનાથ ભગવાનની શાસનાધિષ્ઠાયિકા દેવી અંબિકાની રમણીય મૂર્તિ છે. (J. 851)

૨૪. નાગરાજ ધરણેન્દ્રના આસનવાળી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા અતિસુંદર છે. (J. 879)

૨૫. એક મૂર્તિ નીચે આ પ્રકારે લેખ છે:—

" सं. ११३२ ज्येष्ठ सुदि ३ शनौ पं. ऋतसोमदेव तस्य शिष्य विशालदेव[:] प्रतिमं(मां) प्रणमति ॥ " (J. 880)

૨૬. હૂંગોટની રચનાયુક્ત કાયોત્સર્ગસ્થ સુંદર જિનમૂર્તિ ધ્યાન ખેંચે એવી છે.

૨૭. એક ચોવીશપટ્ટની મૂર્તિ છે, જેમાં શ્રીઆદિનાથની મૂર્તિ નીચે વૃષભ લંછન છે અને કોરણીભર્યું પરિકર છે. તેમાં શાસનદેવીની આકૃતિઓ પણ આલેખેલી છે.

૨૮. એક પથ્થરમાં ભગવાન મહાવીરનો જન્મોત્સવ ઊજવતા દેવતાઓનું સુરમ્ય ચિત્ર કોરેલું છે.

આ સિવાય બીજી ઘણી વસ્તુઓ છે પણ એ બધાનો ઉલ્લેખ કરવાને અહીં સ્થાન નથી.

★

૨૪૨. કાંપિલ્યપુર

(કોઠા નંબર : ૪૨૬૩)

કાયમગંજ સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર ગામમાં અવાય છે. ત્યાંથી ૫ માઈલ દૂર 'કંપિલપુર' નામનું ગામ છે. આ તરફના લોકો જેને 'કંપલાના લાડકા' નામે ઓળખે છે તે જ જૈનોનું કાંપિલ્યપુર કે 'કંપલાજી' તીર્થધામ છે. શ્રીસૌભાગ્યવિજયજી સં. ૧૭૫૦માં રચેલી 'તીર્થમાળા'માં આ તીર્થમાં બનેલી ઘટનાઓનું આછું દર્શન આ રીતે કરાવે છે.

" જીહો અયોધ્યાથી પશ્ચિમ દિશિ, જીહો કાંપિલપુર છે ઠાય; જીહો વિમલ જન્મભૂમિ જાણજો, જીહો પિટિયારી વહિ જાય. ૧૪
જીહો બ્રહ્મદત્ત ચક્રી ઈહાં, જીહો ચૂલણીનાં ચરિત હોય; જીહો કેસર વનમૃગ ક્રીડતો, જીહો સંજય રાજા હોય. ૧૫
જીહો ગર્દભિલ્લ ગુરુવચનથી, જીહો ગંગાતટ વ્રતસાર; જીહો ઉત્તરાધ્યયને જાંણજો, જીહો દ્રુપદી પીહરવાસ. ૧૬

શ્રીસૌભાગ્યવિજયજી કંપલાને 'પિટિયારી' એવું નામ પણ આપે છે એટલે અઢારમી સદીમાં આ સ્થળ એ નામે જાણીતું હશે.

ડૉ૦ ફુહરર કહે છે કે, અહીં કેટલાંક જૈન મંદિરો છે, જેમાં કેટલીક મૂર્તિઓ કોરી કાઢેલી જોવાય છે.[1]

એક વખતની દક્ષિણ પાંચાલ દેશની રાજધાનીનું સંપન્ન નગર આજે તો ઝુંપડાવાળા નાનકડા ગામમાં ફેરવાઈ ગયું છે. આ ગામના પાછલા ભાગમાં એક ઊંચી ટેકરી ઉપર શ્રીવિમલનાથ ભગવાનનું મંદિર તેમના જન્માદિ કલ્યાણકોના સ્મારક તરીકે જીર્ણોદ્ધાર પામીને ઊભું છે.

એક વિશાળ વંડામાં કોટબંધી ધર્મશાળા છે અને તેના મધ્ય ભાગમાં કોટસહિત શિખરબંધી નાનું છતાં મનોહર મંદિર છે. મૂળનાયક શ્રીવિમલનાથ ભગવાન છે. તેમની ડાબી બાજુએ શ્રીમલ્લિનાથ અને જમણી બાજુએ શ્રીશાંતિનાથ તેમજ શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાન પ્રતિષ્ઠિત છે. વચલી વેદિકા ઉપર ચાર જોડી પગલાં છે ને મંદિરના કોટના ચારે ખૂણે કલ્યાણકોની યાદ આપતી ચાર પાદુકાઓની સ્થાપના કરેલી છે.

વંડાની પાછળના ભાગમાં જૂનાં વીખરાયેલાં ખંડિયેરો આ પ્રાચીન સંપન્ન નગર ઉપર ફરી વળેલા કાળચક્રની યાદ અપાવે છે.

---

૧. 'Achaeological survey of India' (New seris) Vol. 2, P. 79.

અહિચ્છત્રા :—

પ્રાચીન ગ્રંથમાં અહિક્ષેત્ર, અધિક્ષેત્ર અથવા અહિચ્છત્રાનું નામ ઉલ્લેખાયેલું જોવાય છે. જૈનોના પ્રાચીન સૂત્રગ્રંથો—'જ્ઞાતાધર્મકથા,' 'આવશ્યનિર્યુક્ત' આદિ ગ્રંથોમાં અહિચ્છત્રાને તીર્થસ્થાન તરીકે ઓળખાવ્યું છે. 'આવશ્યકનિર્યુક્તિ'માં તેનો આ પ્રકારે ઉલ્લેખ કરેલો છે:—

"गजाग्रपदे दशार्णकूटवर्तिनि तथा तक्षशिलायां धर्मचक्रे तथा अहिच्छत्रायां पार्श्वनाथस्य धरणेन्द्रमहिमास्थाने॥"

ધરણેન્દ્રે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનો મહિમા કર્યો હતો એવું 'અહિચ્છત્રા' નામક તીર્થ. અહિચ્છત્રાનો અર્થ નાગફણા અથવા નાગના ફણાની છત્રી એવો થાય છે. 'વિવિધ તીર્થકલ્પ'માં શ્રીજિનપ્રભસૂરિ આ સાર્થક નામનો મર્મ ખુલ્લો કરતાં કહે છે :—

"શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન છદ્મસ્થપણામાં વિહાર કરતા સંખવઈ (શંખાવટી) નગરીમાં પધાર્યા અને ત્યાં કાઉસગ્ગ ધ્યાને ઊભા રહ્યા ત્યારે કમઠ નામના અસુરે ઉપસર્ગ કરવા અવિચ્છિન્ન ધારાથી વર્ષા કરી. જ્યારે ભગવાનને નાસિકા સુધી પાણી આવી પહોંચ્યું ત્યારે ધરણેન્દ્ર નામના નાગરાજે આવીને પોતાની ફણા ઉપર ભગવાનને ઉપાડી લીધા. ત્યારથી આ નગરીનું નામ અહિચ્છત્રા પડયું."

આ અહિચ્છત્રા તીર્થ ક્યાં આવ્યું? શોધખોળ કરનારા વિદ્વાનોએ પ્રાચીનકાળમાં અહિચ્છત્રા નામનાં એક કરતાં વધારે સ્થળો હતાં; એવું નક્કી કર્યું છે. 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં જણાવ્યા પ્રમાણે કુરુ–જાંગલ દેશમાં અહિચ્છત્રપુર છે જેને જોધપુર રાજ્યના ઉત્તરવિભાગમાં આવેલું હાલનું 'નાગોર' હોવાનું પં. ગૌરીશંકર ઓઝા જણાવે છે.[1] એ સિવાય સિંધમાં એક અહિચ્છત્રપુર હતું[2] અને પ્રાચીનકાળના ઉત્તર પાંચાલની રાજધાનીનું નગર અહિચ્છત્રા હતું.

આ પુરાતન તીર્થ અહિચ્છત્ર નગર આજે બરેલી જિલ્લામાં આવેલા એઓનલા નામના ગામથી ઉત્તરમાં ૮ માઈલ દૂર રામનગર શહેર છે, ત્યાંથી દક્ષિણમાં ૩॥ માઈલના ઘેરાવામાં કેટલાંક ખંડિયેરો પડયાં છે. આ ખંડિયેરોવાળી જગા પ્રાચીન અહિચ્છત્રા તરીકે પુરાતત્ત્વવેત્તાઓએ ઓળખી કાઢી છે.

'મહાભારત'માં અહિચ્છત્રાનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં જણાવ્યા મુજબ જૂના પાંચાલ દેશના બે ભાગ થતાં ગંગાના દક્ષિણ કાંઠા ઉપર ચર્મણ્વતી નદી સુધીનો પ્રદેશ, જેનું મુખ્ય શહેર 'કાંપિલ્ય' હતું તે દ્રુપદને મળ્યો અને ઉત્તર પાંચાલનો અહિચ્છત્ર દેશ અને તેની રાજધાનીનું નગર અહિચ્છત્રાપુરી દ્રોણાચાર્યને મળ્યાં.

'મહાભારત'ની જેમ પ્રાચીન બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં તેમજ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ અહિચ્છત્રાનો ગૌરવભર્યો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. એ ગ્રંથોની હકીકતો જોતાં ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષથી તે ઈ. સ. ના ૬૦૦–૭૦૦ વર્ષ સુધી અહિચ્છત્રા નગરી આબાદ હતી; એમ જણાય છે.

આ દેશના વતનીઓ અહિચ્છત્ર કહેવાતા હતા. અહીંના વતનીઓની રહેણીકરણી પવિત્ર હતી એમ 'કામસૂત્ર'ના રચયિતા વાત્સ્યાયને નોંધ્યું છે. 'ગાથાસત્તસઈ'માં પણ આ નગરીનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ઈ. સ. ની બીજી શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધમાં ભારતપ્રવાસે આવેલા ખગોળવેત્તા ટોલેમીએ જેને Adisadra (અડીસડ્રા) નામે ઓળખાવ્યું છે તે જ આ પ્રાચીન નગરી અહિચ્છત્રા છે. અહીંથી એક બ્રાહ્મીલિપિનો લેખ મળી આવ્યો છે તેમાં અહિચ્છત્રાનું ગ્રીક શબ્દમાં 'એોડિસડર' નામ આપ્યું છે.

અહીંથી મળી આવેલી જૈન મૂર્તિઓ ઉપર કનિષ્ક સંવત્ ૪૦, હવિષ્ક સં. ૪૦ અને ૭૪ના ઉલ્લેખો મળે છે, એ ઉપરથી જણાય છે કે, ઈ. સ. પૂર્વે અહીંના જૈન તીર્થનો મહિમા જળહળતો હતો.

મહારાજા હરિગુપ્તનો એક સુવર્ણ સિક્કો અહીંથી મળી આવ્યો છે. એક તરફ **महाराज हरिगुप्तस्य** અને બીજી તરફ ફૂલવાળા કળશનું ચિહ્ન આપેલું છે. હરિગુપ્ત આ અહિચ્છત્રા પ્રદેશના ગુપ્તવંશી રાજા હતા અને પાછળથી તેમણે

૧. "નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા" ભા. ૨, પૃ૦ ૩૨૯.
૨. Epigrafia Indica, vol. 3, P. 253.

જૈન દીક્ષા લીધી હતી. 'કુવલયમાળા'ની પ્રશસ્તિમાં શ્રીઉદ્દ્યોતનસૂરિએ પોતાના પૂર્વજ ગુરુઓની નોંધ આપી છે, તેમાં સૌથી પ્રથમ હરિગુપ્તને નોંધ્યા છે. તેઓ હૂણરાજા તોરમાણના ગુરુ હતા અને માળવાના રાજા દેવગુપ્તને દીક્ષા આપી પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા હતા. તેઓ છઠ્ઠા સૈકામાં વિદ્યમાન હતા એમ ઈતિહાસજ્ઞોએ પુરવાર કર્યું છે.

સાતમા સૈકામાં અહીં આવેલા ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગ કહે છે કે—"અહીં એક નાગહ્રદ હતો. બુદ્ધે લાગલાગટ સાત દિવસ સુધી અહીં પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો. અહીં ૧૨ મઠો હતા અને તેમાં હજારો સંન્યાસીઓ રહેતા હતા. એ ઉપરાંત બ્રાહ્મણોનાં ૯ દેવાલયો હતાં અને ૩૦૦ બ્રાહ્મણો મહાદેવની પૂજા કરતા હતા. નગરની ચારેકોર એક કિલ્લો હતો અને તેનો ઘેરાવો ૩ કોશનો હતો."

આમાં ઉલ્લેખેલો નાગહ્રદ તે જ જૈનોનું પ્રાચીન તીર્થસ્થળ હોય એમ લાગે છે. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય અહિચ્છત્રનો ઉલ્લેખ કરતાં તેનું બીજું નામ 'પ્રત્યગ્રથ' બતાવે છે.

ચૌદમા સૈકામાં થયેલા શ્રીજિનપ્રભસૂરિ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં પોતાના સમયે આ નગરમાં શું શું વિદ્યમાન હતું તેની નોંધ કરે છે: 'અહીં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મૂળ ચૈત્ય, તેની પાસેના સિદ્ધિક્ષેત્રમાં આવેલું ધરણેન્દ્ર-પદ્માવતી યુક્ત શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું બીજું મંદિર, કિલ્લાની પાસે અંબાજીની મૂર્તિ, મીઠા પાણીના ૭ કુંડો, મહાપ્રભાવવાળી ઉત્તરા વાવડી, ધન્વન્તરી કૂવો, બ્રહ્મકુંડ, નગરીને ફરતો કિલ્લો, સિદ્ધરસ કૂપિકાઓ અને અનેક પ્રકારની ઔષધિઓ સમાં વન ઉપવનો વિદ્યમાન હતાં."

આ હકીકતો ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે, આ નગરીમાં બહુ પ્રાચીનકાળથી જૈનોનો પ્રભાવ હતો. અહીંથી કેટલીક પુરાતાત્ત્વિક સામગ્રી જડી આવી છે એ પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે.

અહીંના પુરાતન કિલ્લાથી ઉત્તરમાં કંઈક દૂર 'કટારી ખેડા' નામે જગા છે ત્યાં જૈન મંદિરનો ટેકરો છે. તેમાંથી કેટલીક જૈન મૂર્તિઓ અને એક જૈન સ્તૂપ મળી આવ્યો છે. એ સ્થળે એક પ્રાચીન સમયના મોટા સ્તંભનો અંશ પણ વિદ્યમાન છે. તેમાં આ રીતે કોતરેલા અક્ષરો વંચવામાં આવ્યા છે:—

"आचार्य इंद्रनंदि शिष्य महादरि पार्श्वपतिस्य कोट्टारि.........."

એ સ્તૂપની ઉપર સિંહોની ચાર આકૃતિઓ કોતરેલી છે, જેને મહાવીર ભગવાનના લાંછન તરીકે ઓળખી શકાય. ડૉ. ફુહરરે પહેલાં આ સ્તૂપને બૌદ્ધ સ્તૂપ જાહેર કર્યો હતો પરંતુ મિ. હાવેલે આ સ્તૂપને જૈનોનો પુરવાર કરી બતાવ્યો છે; જે બધા વિદ્વાનોએ હવે સ્વીકારી લીધું છે. આ સ્તૂપ ઈ. સ. પૂર્વે ૮ મી શતાબ્દીનો હોવાનું કહે છે.

કુશાનકાલીન કેટલીક જૈન મૂર્તિઓ અને પદ્માસનો મળી આવ્યાં છે. તેમાં એક જૈન મૂર્તિનો ડાબી બાજુનો કેટલોક ભાગ ખંડિત થયેલો મળ્યો છે. આ મૂર્તિ પબાસન સહિત ધ્યાન મુદ્રાએ બેઠેલી છે. પદ્માસનની બંને બાજુએ એકેક સિંહ અને વચમાં ધર્મચક્ર તેમજ આજુબાજુમાં કેટલાંક સ્ત્રી—પુરુષો વંદન કરતાં બતાવ્યાં છે, પદ્માસન ઉપર બ્રાહ્મી લિપિમાં નીચે મુજબ અક્ષરો ઉત્કીર્ણ છે:—

"સં० ૧૨ ના ૪ માસ ૧૧ दिवसे इतिशयपूर्वम कोटिगन बामभाडासियानो कुलातो अने उचनागरीशाखानो जेनिस्य आर्यपुसिलसय॥"

—સં. ૧૨ ના વરસાદના મહિનામાં ૧૧ મા દિવસે કોટિગણ, બમભાડાસિય કુલ, અને ઉચ્ચનાગરીશાખામાં આર્ય પુસિલસય વગેરે.

આ મૂર્તિને દિગંબરીય મૂર્તિ બતાવી છે પરંતુ કોટિગણ અને ઉચ્ચનાગરીશાખા એ તો ખાસ કરીને પ્રાચીન જૈન શ્વેતાંબરીય સૂત્રગ્રંથોમાં ઉલ્લેખાયેલી મળે છે.[3]

૩. ડૉ. કનિંઘહામે ઉચ્ચનગરને ઉછ્છાનગર નામ સાથે સરખાવી તેને બુલંદ શહેર પાસે બતાવ્યું છે પરંતુ પુરાતન જૈન સાહિત્યથી જણાય છે કે ઉચ્ચસ્થળ એટલે ઉચ્ચનગર નામનું પુરાતન સ્થાન તક્ષશિલાથી ઉત્તર—પશ્ચિમે આવેલું હતું; જેમાંથી જૈન શ્રમણોની ઉચ્ચનાગરી શાખાનો જન્મ થયો. આ શાખાના જન્મદાતા આર્યશાંતિ શ્રેણિક હતા. આ શાખા શ્વેતાંબર શ્રમણોમાં ગણાય છે.

બીજી એક ચતુર્મુખ જૈન મૂર્તિના પબાસનવાળો ભાગ મળી આવ્યો છે તેમજ બીજા બે પથ્થરો લેખવાળા મળ્યા છે તે બધા બ્રાહ્મી લિપિમાં છે. તેમાં પબાસનવાળો શિલાલેખ સં. ૭૪ની સાલનો કુશાનકાલીન છે. ડૉ. ફુહરરે બતાવ્યો હતો તેમ આ શક સંવત નથી.

(૧) "सं० ७०४ ग्र० १ दि० ५ अयवरणतो गणतो कुलातो वजनकरितो शाखातो अयशीरकातो........नधनस्य वाचकस्य शिशिनये अर्यगहवलाये पण तिधारिये शिशिनये आर्यदासिये देवस्य कुटुम्बिनये धरवलाये दति..........सशुये ॥"

કુશાન સંવત્ ૧૨ના લેખવાળી જૈન મૂર્તિ રામનગરમાંથી જ મળી આવેલી છે તે ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:–

(૨) "सं० १०२ व० ४ दि० १० एतस्य पुर्व्वायां कोट्टियातो गणतो ब्रह्मदासियातो कुलतो उचेनगरीतो शाखातो गणिस्य आर्यपुशिलस्य शिशिनि दति लाति............तिहरिनन्दिस्य भगिनिये निवर्तना साविकानां वद्धकिनिनं जिनदासि रुद्रदेव दातागाला रुद्रदेव सानिना रुद्र गहमित्र........कुमारशिरि वमददासि हस्तिसेना ग्रहशिरि रुद्रदता जयदासि मित्रशिरि ॥"

ગામની ઉત્તર દિશાએ કંઈક દૂર એક મોટા ટેકરા ઉપર એક સમયે જૂનાં કેટલાંક મંદિરો હશે એવું જણાઈ આવે છે. તેમાંથી એક જૈન મંદિરનો સભામંડપ મળી આવ્યો છે. તેના ઉપર ઈ. સ. ૯૬ થી ૧૫૨ સુધીના લેખો કોતરેલા મળે છે. તેની પાસે જ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઈંટોનું બનાવેલું એક અર્વાચીન જૈન મંદિર પણ વિદ્યમાન છે.

આ સિવાય બીજા કેટલાક શિલાલેખો મળી આવ્યા છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ઈ. સ. ૧૦૦૪ સુધી તો આ નગર આબાદ હતું. એ પછી મુસ્લિમ કાળમાં આ નગરનું પતન થયું એમ વિશેષજ્ઞોનું માનવું છે.

૨૪૩. મથુરા

(કોઠા નંબર : ૪૨૬૬)

યમુના નદીના કિનારે વસેલી મથુરા પુરાતન નગરી છે. ૨૫ાા આર્યદેશો પૈકી શૂરસેન જનપદની રાજધાનીની આ નગરી હતી.[1] એને 'ચિરકાલ પ્રતિષ્ઠિત' કહેવામાં આવી છે.[2] મથુરાનું બીજું નામ ઇંદ્રપુર હતું.[3] એની ભૂતકાલીન યશસ્વી સમૃદ્ધિ આજે અહીં રહી નથી છતાં એના પ્રાચીન વૈભવની એંધાણી ધૂળમાં દટાયાની ઝાંખી થઈ આવે છે. આજે તો આ વૈદિકોનું તીર્થધામ બનેલું છે પણ એક કાળે મથુરા સાથે જૈનધર્મનો ગાઢ સંબંધ હતો એમ જૈન અનુશ્રુતિઓ કહેવા લાગે છે :

સાતમા તીર્થંકર શ્રીસુપાર્શ્વનાથના સમયથી આ નગરીની મહત્તાનો આરંભ થાય છે. કલ્યાણક ભૂમિ ન હોવા છતાં આ નગરીની ગણના જૈનોની પવિત્ર તીર્થભૂમિ જેટલી આંકેલી છે, એ હકીકત અહીં ભજવાયેલી મહત્ત્વની ઘટનાઓનો સંકેત કરે છે. ત્રેવીસમા શ્રીનેમનાથ ભગવાનના સમયમાં ઉગ્રસેન રાજાની અહીં રાજધાની હતી. તેમની પુત્રી સતીશિરોમણિ રાજિમતીના જન્મથી, શ્રીપાર્શ્વનાથ અને શ્રીમહાવીર ભગવાનના ચરણસ્પર્શ અને ઉપદેશથી તેમજ અંતિમ કેવળી શ્રીજંબૂસ્વામીના નિર્વાણથી આ ભૂમિને જૈનધર્મના કેન્દ્રની મહત્તા વરી ચૂકી હતી. આર્ય મંગૂ અને આર્ય વજ્ર જેવા પ્રાભાવિક આચાર્યો અહીં આવ્યા હતા.

જૈનોના સાહિત્ય (બૃહત્કલ્પ)માંથી પુરાવો સાંપડે છે કે, અહીં શ્રીસુપાર્શ્વનાથનો મોટો (સોનાનો) સ્તૂપ હતો. એને દેવોએ નિર્માણ કર્યો હતો.[4] ત્રેવીસમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથના સમયમાં એટલે ઇ. સ. પૂર્વ આઠમી શતાબ્દીમાં તેને ઈંટોથી મઢી લેવામાં આવ્યો અને તેની પાસે એક મંદિર પણ બંધાવવામાં આવ્યું. પાંચમી–છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં જ્યારે

---

૧. 'બૃહત્ કલ્પસૂત્ર–ટીકા,' ભા. ૩, પૃ. ૯૧૨–૧૪.

૨. 'ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર–શાંત્યાચાર્ય ટીકા,' પૃ. ૧૨૫.

૩. 'આચારાંગચૂર્ણિ' ઉત્તરભાગ, પૃ. ૧૯૩.

૪. महुरानयरीए थूमो देवनिम्मितो ॥–બૃહત્કલ્પસૂત્ર–ભાગ. ૬, પૃ. ૧૬૫૬.

હૂણોએ એ સ્તૂપને તોડી–ફોડી નાખ્યો ત્યારે આઠમી શતાબ્દીમાં બપ્પભટ્ટિસૂરિએ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. દશમી શતાબ્દીના ગ્રંથોમાં આ 'દેવનિર્મિત સ્તૂપ'ની રચનાના ઉલ્લેખો મળે છે. દિગંબરાચાર્ય હરિષેણના 'કથાકોશ'માં અને તે પછીના 'યશસ્તિલકચંપૂ'માં પણ આ સ્તૂપની કથાનાં સુવિસ્તૃત પ્રમાણો નોંધાયાં છે. 'બૃહતકલ્પસૂત્ર'માં ચૈત્યોના શાશ્વત ચૈત્ય, સાધર્મિક ચૈત્ય, મંગળ ચૈત્ય અને ભક્તિ ચૈત્ય એવા જે ચાર પ્રકારો બતાવ્યા છે તદનુસાર શ્રીસુપાર્શ્વનાથનું ભક્તિચૈત્ય મથુરામાં હતું.[5] પુરાતત્ત્વજ્ઞો કહે છે કે, જૈનોનો આ દેવનિર્મિતસ્તૂપ જેનું બીજું નામ 'વોદ્વસ્તૂપ' પણ હતું તે કુશાનકાળમાં મથુરાના કંકાલી ટીલામાં અવશ્ય હતો એમાં શંકા નથી. ખંડિયેરો અને અવશેષોથી એ સિદ્ધ થાય છે કે તે સાંચી અને ભરહુતના બૌદ્ધ સ્તૂપોની માફક તોરણ, વેષ્ટની, વેદિકા, સ્તંભ અને સૂચી આદિથી અલંકૃત હતો. ભિન્ન ભિન્ન સમયના સેંકડો શિલાલેખોની સાથે ઇ. સ. પૂર્વ ૨૦૦ ના અક્ષરોમાં લખાયેલો એક મહત્ત્વપૂર્ણ શિલાલેખ ડૉ. ફૂહરરને મળ્યો હતો તે સિદ્ધ કરે છે કે, મથુરાના સ્તૂપનું તોરણ, સાંચી અને ભરહુતના સ્તૂપોના તોરણો કરતાં અધિક પ્રાચીન હતું. આ સ્તૂપની રચના સંબંધે આપણે વિચાર કરી લઈએ.

"મધ્યમાં પવિત્ર ચિહ્ન તરીકે ત્રિશૂલના આધારે રહેલ ધર્મચક્ર આપેલું છે કે જે કમળ પર રહેલું છે. સ્મૃતિચક્ર યા ધર્મચક્ર એ જૈન, બ્રાહ્મણ અને બુદ્ધ એ ત્રણે સંપ્રદાયની સામાન્ય સંજ્ઞા છે. આ ચક્ર મથાળે બે બાજુ કર્ણાકારે આગળ પડે છે. તથા તેમાં પાયા તરફ ઢળતા બે શંખો હોવાથી એ બાબતમાં તે બુદ્ધ અને જૈન શિલ્પથી જુદું પડે છે. આકૃતિની જમણી બાજુનો પૂજકોનો સમૂહ પોતાના હસ્તકમળમાં હાર લઈ ઊભેલ ચાર સ્ત્રી આકૃતિઓનો છે, જે શિલાલેખમાં નિર્દેશેલ અર્હતની પૂજા કરવાનો ઇરાદો દર્શાવે છે. પહેલી ત્રણ આકૃતિઓમાંની દરેક પોતાના જમણા હાથમાં લાંબી દાંડીવાળું કમળ ધરાવે છે, જ્યારે ચોથી આકૃતિ કે જે કદમાં નાની છે તે યુવાન દેખાય છે અને તેણે ભક્તિભાવથી હાથ જોડેલા છે. ડૉ. બુહલરના મતે, આ સ્ત્રીઓના ચહેરા ચિત્રના જેવા દેખાય છે અને તેઓનો વિચિત્ર વેશ આખા શરીરને ઢાંકતા પગ સુધીના એક જ વસ્ત્રનો છે અને તે કમરે વીંટાયેલું છે."[6]

કોઈ કાળે એ સ્તૂપને બૌદ્ધોએ પોતાના કબજામાં કરી લીધો હતો,[7] જેની સાચી પ્રતીતિ થતાં મથુરાના રાજાએ એ સ્તૂપ જૈનોને પાછો અપાવ્યો હતો.

પર્વ દિવસોમાં આ સ્તૂપનો ઉત્સવ થતો. જૈન સંઘો એની યાત્રાર્થે આવતા હતા. આ દેવનિર્મિત સ્તૂપમાં પંદર દિવસ ઉપવાસ કરી શ્રીજિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણે ઊધેઈથી નાશ પામેલા 'મહાનિશીથ' સૂત્રને સાંધ્યું હતું.

'બૃહતકલ્પસૂત્ર' મથુરાના મકાન–સ્થાપત્યનો આપણને ખ્યાલ આપતાં જણાવે છે કે, મથુરામાં ઘરના બારણાના ઉત્તરંગા ઉપર અર્હત્ પ્રતિમાની સ્થાપના કરવામાં આવતી, જેને 'મંગલ ચૈત્ય' કહેતા. મકાન પડી ન જાય એ ખાતર આવી સ્થાપના અનિવાર્ય ગણાતી. આથી મથુરા સાથે સંબંધ ધરાવતાં ૯૬ ગામોમાં આવાં 'મંગલચૈત્ય'ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ હકીકત જૈનોના રાજકીય અને ધાર્મિક વર્ચસ્નું આપણને ભાન કરાવે છે.[8]

મથુરામાં ભંડીર યક્ષનું આયતન પણ હતું, જ્યાં લોકો યાત્રાર્થે આવતા હતા.

ભારતીય ઇતિહાસની નોંધો સ્મરણ કરાવે છે કે, ઇ. સ. પૂર્વેની બીજી શતાબ્દીમાં મથુરા ઉત્તરાપથના રાજમાર્ગ પર વિશાળ નગર હતું. એ સમયથી લઈને અગિયારમી શતાબ્દી સુધી જૈન સંસ્કૃતિએ અહીં વિદ્યા અને કળાની સાધનાથી વિવિધ અને અપૂર્વ સૃષ્ટિ કરી હતી.

વિદ્યાસાધનાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આગમસાહિત્યની જે ત્રણ પ્રસિદ્ધ વાચનાઓ થયેલી–એક પાટલીપુત્રમાં, બીજી મથુરામાં અને ત્રીજી વલભીપુરમાં–તે પૈકીની બીજી વાચનાનું જૈન સાહિત્યના વિકાસમાં વિશિષ્ટ સ્થાન છે. 'માથુરીવાચના' અથવા 'સ્કાંદિલીવાચના'ના નામે પ્રસિદ્ધિ પામેલો આગમવાચનાનો પાઠ આ ભૂમિમાં વ્યવસ્થિત

---

૫. 'વિવિધતીર્થકલ્પ'–'મથુરાપુરી કલ્પ' પૃ. ૧૭.

૬. 'ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જૈનધર્મ'–પૃ. ૨૩૦.

૭, बुद्धा भणंति, न एस थूभो किंतु बुद्धंडउ ।–વિવિધતીર્થકલ્પ પૃ. ૧૭.

૮. अरिहंतपइट्ठाए, महुरानयरीए मंगलाइं तु । गेहेसु चच्चरेसु य, छन्नउइगाम अद्धेसु ॥—બૃહતકલ્પસૂત્ર–ગાથા– ૧૭૭૬.

થયો હતો. પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજીની કાળગણના મુજબ: આ ઘટના વીરનિર્વાણ સંવત્ ૮૨૭ થી ૮૪૦ (વિ. સં. ૩૫૭ થી ૩૭૦)માં બની હતી.[૯] એ સમયે આ પ્રદેશમાં પડેલા ભારે દુષ્કાળથી જૈનોમાં મુખોપમુખ રહેલી શ્રુતપરંપરા વિચ્છિન્ન થવા માંડી. જાણે જૈન શાસનના મજબૂત પાયા હાલી ઊઠ્યા. એ સમયે દૂરંદેશી એક આચાર્ય–પુંગવે કમર કસી. શ્રુતધર આર્ય સ્કંદિલ વિદ્યાધર આમ્નાયના અને શ્રીપાદલિપ્તસૂરિની પરંપરાના સમર્થ આચાર્ય હતા. એમની આ પ્રદેશમાં ભારે નામના હતી. આર્ય ભદ્રબાહુસ્વામીના સમયે પડેલા દુષ્કાળની સ્થિતિ પછી થયેલી 'પાટલીપુત્રની વાચના' એમના લક્ષમાં હતી. દુષ્કાળના ઓછાયા દૂર થતાં જ તેમણે જૈન શ્વેતાંબર શ્રમણસંઘને એકઠો કરી આગમવાચનાનો પાઠ વિશુદ્ધ કર્યો હતો. આ ઉપરથી એટલું નિ:સંદેહ સિદ્ધ થાય છે કે ચોથી શતાબ્દીમાં મથુરા જૈનધર્મનું મોટું કેંદ્ર હતું.

એ પછી કનોજના પ્રતિહારવંશીય નાગભટ્ટ અથવા નાગાવલોક તરીકે જે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે તેને જૈનોએ આમરાજાના નામે ઓળખાવ્યો છે. તેણે શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૮૨૬ માં આ તીર્થધામનો ઉદ્ધાર કરાવી[૧૦] અહીં એક જિનાલય બંધાવ્યું હતું. તેમાં પ્રતિષ્ઠિત મૂળનાયકની મૂર્તિ ગ્વાલિયરથી લાવવામાં આવી હતી. છેવટે સોળમા સૈકામાં મંત્રી કર્મચંદ્રે મથુરાના જિનાલયનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો.

ચૌદમા સૈકામાં થયેલા શ્રીજિનપ્રભસૂરિ પોતાના 'વિવિધ તીર્થકલ્પ'માં આ નગરીના વૈભવનો અને અહીંનાં પવિત્ર ધામોની શોભાનો વાસ્તવિક પરિચય કરાવતાં કહે છે:–"મથુરા બાર યોજન લાંબી અને નવ યોજન પહોળી હતી. એની આસપાસના કોટ–કિલ્લાને યમુનાનાં પાણી સ્પર્શતાં હતાં. ધવલગૃહો, દેવાલયો, જિનાલયો, વાવ, કૂવા, પુષ્કરિણી અને હાટોનો અહીં પાર નહોતો." જો કે આ સમૃદ્ધ શોભા કયા સમયે હતી એ એમણે નોંધ્યું નથી. સંભવ છે કે, ઇ. સ. પૂર્વેની બીજી શતાબ્દીથી લઈને અગિયારમી શતાબ્દી સુધીમાં વિકાસ પામેલી આ સમૃદ્ધિનું વર્ણન હશે. શ્રીજિનપ્રભસૂરિના સમયમાં પણ અહીં મહાલક્ષ્મી નિર્મિત સ્તૂપ, કલ્પદ્રુમ (પાર્શ્વ મંદિર) અને શ્રીનેમિનાથ પ્રાસાદ વગેરે પવિત્ર સ્થળો મૌજુદ હતાં.

'હીરસૌભાગ્ય'કાર શ્રીદેવવિમલ ગણી કહે છે કે, "શ્રીહીરવિજયસૂરિ જ્યારે સંઘ લઈને અહીં આવ્યા ત્યારે તેમણે શ્રીસુપાર્શ્વનાથ અને શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં (બે મંદિરોમાં) દર્શન કર્યાં હતાં. વળી, શ્રીજંબૂસ્વામી અને શ્રીપ્રભવસ્વામી વગેરેનાં ૫૨૭ સાધુ–સાધ્વીઓના સ્તૂપોની તેમણે ગણના કરી હતી."

આજે આ પ્રાચીન વૈભવ અને પવિત્ર સ્થળો મૌજુદ નથી. લગભગ અગિયારમી શતાબ્દી પછી અહીં જૈનધર્મની આથમતી કળા જોવાય છે. સત્તરમી સદીમાં એ બુઝાતી કળાનો દીવો કંઈક સંકોરાયો ખરો પરંતુ તે પછી ઔરંગઝેબના ઝંઝાવાતી ઝાપટા આગળ ટકી શકે એવું એનું ગજું નહોતું.

પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અહીંનાં પ્રાચીન અવશેષોની શોધ થઈ નહોતી ત્યાં સુધી આ નગરી વૈદિક સંસ્કૃતિનું પ્રાચીન તીર્થધામ મનાતી હતી. બૌદ્ધોએ પણ એને પોતાની તીર્થભૂમિ બતાવી હતી પરંતુ મથુરાના જૂના કિલ્લાથી ૧ માઈલ દૂર આવેલા 'કંકાલી ટીલા' નામે ઓળખાતા સ્થળનું ઉત્ખનન કરવામાં આવ્યું ત્યારે જ જૈનધર્મ સાથે સંબંધ ધરાવતી પુરાતત્ત્વની સામગ્રીએ જૈનોના ઉપર્યુક્ત દાવાને પુરવાર કરી બતાવ્યો છે. ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ મથુરાના શિલાલેખો ઈ. સ. પૂર્વે તથા પછીના ઇંડોસિથિયન સમયના જૈનધર્મની પ્રગતિનો અચૂક પુરાવો છે તેની ના પાડી શકાય એમ નથી. ભારતીય વિદ્વાન રા. બ. રાધાકૃષ્ણજી કહે છે: "મથુરા જૈનો માટે પહેલા નંબરે, બૌદ્ધો માટે બીજા નંબરે અને વૈષ્ણવો માટે ત્રીજા નંબરે છે. મતલબ કે, અહીંના કંકાલી ટીલાથી જે પ્રાચીન શિલાલેખો અને મૂર્તિઓ વગેરે જે કંઈ વસ્તુઓ નીકળી છે તે બધામાં પ્રાચીન વસ્તુઓ જૈનોની મળી છે. તે પછી બૌદ્ધોની અને એ સમય પછીની વૈષ્ણવોની છે."

વિન્સેંટ સ્મિથે "Jain stupa of Mathura"માં નોંધ્યું છે કે, "કનિંઘહામને જે વસ્તુઓ અહીંથી મળી આવી છે, તેમાંનો $\frac{1}{20}$ ભાગ બ્રાહ્મણ ધર્મની સશસ્ત્ર મૂર્તિઓને બાદ કરતાં બધી જૈનોની જ મળી આવી છે."

વસ્તુત: ઈ. સ. ની કેટલીયે શતાબ્દી પૂર્વે મથુરામાં મૂર્તિ–નિર્માણ થવા લાગ્યું હતું પરંતુ બુદ્ધની મૌલિક અને

---

૯. 'વીર નિર્વાણ સંવત્ ઔર જૈન કાલગણના'–પૃ. ૧૦૬.
૧૦. 'વિવિધ તીર્થકલ્પ' પૃ. ૧૯.

પહેલી ભારતીય પ્રતિમા બનાવવાનું સર્વ પ્રથમ શ્રેય મથુરાને પ્રાપ્ત થાય છે. કુશાનવંશી રાજાઓના શાસનકાળ પહેલાં બુદ્ધની મૂર્તિનું નિર્માણ પરંપરાથી વર્જિત હતું પરંતુ કુશાનોના શાસનકાળમાં બૌદ્ધોના મહાયાન પંથનો પ્રચાર થઈ ગયા પછી પહેલી બુદ્ધ મૂર્તિ બની અને તેને માટે જૈન તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓથી નમૂના લેવામાં આવ્યા. આ દૃષ્ટિએ શુંગકાળની મથુરાકળા વિશેષતઃ જૈન સંપ્રદાયની છે; એમ શ્રીરાયકૃષ્ણદાસજી પોતાના 'ભારતીય મૂર્તિકળા' નામક પુસ્તકમાં જણાવે છે.[૧૧] કુશાન રાજાઓનો શાસનકાળ તો મથુરાકળાનો સુવર્ણયુગ છે; એમ બેધડક કહી શકાય.

આ હકીકતો આપણને કહેવા માંડે છે કે, જૈન સંસ્કૃતિ આ નગરીમાં ધાર્મિક વિકાસ સાધી જે સોળે કળાએ ખીલી હતી એનું બૌદ્ધો અને વૈદિકોને મન ઓછું મૂલ્ય નહોતું. એ ગૌરવે એમને આકર્ષ્યા અને એમણે મથુરાની કાયાપલટ કરવામાં ભારે ભાગ ભજવ્યો.

આ પ્રાચીન સામગ્રીનો મોટો ભાગ આજે લખનૌના પ્રદર્શનાગરને શોભાવે છે. મથુરાના સ્થાનિક પ્રદર્શનાગારમાં પણ કેટલીક સામગ્રી ગોઠવાયેલી છે. આ શિલ્પસામગ્રી વિવિધતા અને વિલક્ષણતાની દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્ત્વની છે. અધિકાંશે જૈન મૂર્તિઓ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેમાં જુદા જુદા તીર્થંકરોને ઓળખાવવા માટે તેમનાં વિશિષ્ટ લાંછનો અથવા ચિહ્નોનો ઉપયોગ થયો છે પરંતુ કુશાનકાલીન પ્રતિમાઓમાં આવાં લાંછનો જોવાતાં નથી. માત્ર ઋષભદેવની પ્રતિમાને ઓળખવા માટે એમના સ્કંધ ઉપર બે છૂટી લટો પડેલી જોવાય છે. પદ્માસનસ્થ અને ઊભી કાયોત્સર્ગસ્થ એમ બંને પ્રકારની પ્રતિમાઓ મળે છે. આમાં મિશ્રરૂપની ચૌમુખ પ્રતિમાઓ જેને સર્વતોભદ્ર કહે છે તે પણ આજે પ્રાપ્ત છે. ડૉ બુહલરના મતે અહીંથી મળેલો નીચેનો લેખ પ્રાચીનતમ છે :—

"समनस माहरखितास अंतेवासिस वछोपुत्रस [सावकास] उत्तरदासक[ा]स पासादो तोरनं ॥"

—મહારખિત (મહારક્ષિત) મુનિના શિષ્ય, વછીનો પુત્ર (વાત્સી માતા) શ્રાવક ઉત્તરદાસકના મંદિરના ઉપયોગ માટે શણગારેલું એક તોરણ.

આ ઉપરાંત સાધુઓની જે મૂર્તિઓ મળી છે તેમાં પણ સવસ્ત્ર અને હાથમાં વસ્ત્ર રાખીને ઊભેલી નગ્ન એમ બે પ્રકારની છે. નગ્ન મૂર્તિઓ ઉપરથી રખે કોઈ દિગંબર સંપ્રદાયની એ મૂર્તિઓ હોવાનું કલ્પી લે; કેમકે આગમ ગ્રંથોમાં સ્થવિરકલ્પી અને જિનકલ્પી એવા સાધુઓના આચારભેદો બતાવ્યા છે એ મુજબઃ સ્થવિરકલ્પી નગરનિવાસી બની ઉપદેશપરાયણ હોવાથી સચેલક રહેતા જ્યારે જિનકલ્પીઓ તપઃ—પરાયણ બની જંગલમાં રહેતા અને અચેલક સ્થિતિમાં સંયમની સાધના કરતા. આથી જિનકલ્પી સાધુની અવસ્થાને બતાવતી એ મૂર્તિઓ માની શકાય.

આ કંકાલી ટેકરીમાંથી સ્તૂપનો એક ભાગ જડી આવ્યો છે. એ સ્તૂપના બે ભાગ પાડેલા છે. ઉપલો ભાગ સાંકડો છે. અને તેના મધ્યમાં સ્તૂપની આકૃતિ છે. કુલ તે ચાર આકૃતિઓ (મૂર્તિઓ) છેલ્લા ચાર તીર્થંકર નમિ, નેમિ, પાર્શ્વ અને વર્ધમાન જિનની છે. નીચેના ભાગમાં કણ્હ (?)ની મૂર્તિ છે કે જેના માનમાં આ સ્તૂપ બનાવવામાં આવ્યો હતો. કણ્હની મૂર્તિને વસ્ત્ર પહેરાવેલાં છે, એટલે શ્વેતાંબર મૂર્તિ છે એમાં સંદેહ નથી. તેના ઉપરનો લેખ કોઈ અનિર્ણીત લિપિમાં છે. આરંભમાં ૯૫ (?)ની સાલ હોવાનું જણાય છે, કે જે વખતે વાસુદેવનું રાજ્ય હતું, તે લેખ આ પ્રમાણે વંચાય છે :—

" (१) [सि]द्धम् सं० ९५ (?) ग्रो० २ दि० १८ कोट्य[ा]तो गणातो थानीयातो कुलातो वइर[ातो] [सा]खातो आर्य अरह[मह] (२) सिसिनि धामथाये (?) ग्रहदतस्य धि..........धनहथि ॥"

—સિદ્ધ સં, ૯૫ (?)માં બીજા [માસ]માં ૧૮ દિવસે કોટ્ય (કોટિક)ગણનાં થાનીય કુલના વૈરશાખાના આર્ય મહા-[દિન]ની શિષ્યા ધામથ(?)ની વિનતિથી ગૃહદત્તની પુત્રી ધનહથી (ધનહસ્તિ)ની સ્ત્રીની [ભેટ].

આ અને બીજા લેખોમાં કોટિકગણ, થાનીયશાખા અને વૈરિશાખા જેવા ભેદોપભેદો નોંધાયેલા મળે છે, તેનો 'કલ્પસૂત્ર'ની પટ્ટાવલીસૂચી સાથે પણ મેળ ખાય છે. આ દૃષ્ટિએ મથુરાની સામગ્રી શ્વેતાંબર જૈનોની પ્રાચીનતાને

૧૧. શ્રી. રાયકૃષ્ણદાસઃ 'ભારતીય મૂર્તિકળા', પૃ. ૬૫

પ્રામાણિક ઠરાવે છે. વળી, ભગવાન મહાવીરના જીવનનો ગર્ભાપહાર પ્રસંગ આખોયે શિલાપટ્ટ ઉપર અંકિત થયો છે એ પણ એનું પૂરતું સમર્થન કરે છે.

અહીંથી વિવિધ પ્રકારના કોરણીભર્યા આયાગપટ્ટો પણ મળી આવ્યા છે. એનું શિલ્પવિધાન અજોડ છે. તેમાં ચોખૂટા આકારમાં વચ્ચે જૈન તીર્થંકરની પ્રતિમા કોતરેલી હોય છે અને આસપાસ જુદી જુદી જાતની પવિત્ર નિશાનીઓ શિલ્પબદ્ધ કરવામાં આવે છે. અષ્ટમંગલ—દર્પણ, ભદ્રાસન, વર્ધમાન, શ્રીવત્સ, મત્સ્યયુગલ, સ્વસ્તિક, કુંભ અને નંદ્યાવર્ત—ગણાતા પૈકી કેટલાક જોવામાં આવે છે. વળી. સ્તંભો અને ચક્ર પણ એમાં કોતરેલા છે.

આ રચના સાંચીના પ્રવેશદ્વારના તોરણસ્તંભો સાથે આબેહૂબ મળતી આવે છે. મથુરા સંગ્રહાલયમાં સુરક્ષિત (ક્યૂ. ૨ સંખ્યક : ૩) આયાગપટ્ટ અનેક દૃષ્ટિઓથી મહત્ત્વપૂર્ણ છે. આના ઉપર મથુરાના પ્રાચીન સ્તૂપની પ્રતિકૃતિ બનેલી છે અને ઉપરની બાજુએ છ પંક્તિનો લેખ પણ છે, જેનાથી વિદિત થાય છે કે, "શ્રમણોની શ્રાવિકા ગણિકા લવણ-શોભિકાની પુત્રી ગણિકા વસુએ પોતાની માતા, બહેન, ભાઈ, પુત્ર, પુત્રી તથા અન્ય પરિજન સાથે અર્હતમંદિરમાં દેવકુલ, આયાગસભા, આયાગપટ્ટ આદિની સ્થાપના કરાવી." બીજા પટ્ટ ઉપર પ્રાચીન લિપિમાં કોતરાયેલો લેખ છે જે પ્રાયઃ કનિષ્કના રાજ્યના સમયમાં એટલે ઈ. સ. ના પ્રારંભમાં લખાયેલો હોવો જોઈએ; તે લેખ આ પ્રમાણે છે:—

" (१) नमो अरिहंताणं सिंहकस वणिकस पुत्रेण कोशिकिपुत्रेन (२) सिंहनादिकेन आयागपटो प्रतिथापितो अरहंतपूजये ॥ "

—અરહંતોને નમસ્કાર. સિંહ વણિકના પુત્ર અને કૌશિકીના પુત્ર સિંહનાદિકે અર્હતની પૂજા માટે આયાગપટ્ટ પ્રતિષ્ઠિત કર્યો.

બીજો અયાગપટ્ટ જેનો સમય બુહલરના મતે કનિષ્કના પહેલાના સમયનો છે; તે લેખનો અર્થ નોંધવા જેવો છે:—

" અર્હત્ વર્ધમાનને નમસ્કાર. શકો તથા પોથિયોને માટે કાળા નાગ સમાન ગોતિપુત્રની કૌશિકગોત્રની પત્ની શિવ-મિત્રાએ આયાગપટ્ટ (પૂજાની એક તકતી) કરાવ્યો."

આ શિલાલેખ અહીંના જિનમંદિરની પ્રાચીનતાનો બેવડો પુરાવો રજૂ કરે છે. એક બીજો શિલાલેખ જૈન સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ અગત્યનો છે. તે લેખનો અર્થ આ છે:—

"૭૯ વર્ષના વર્ષાઋતુના ચોથા માસના વિશમા દિવસે.......ની સ્ત્રી શ્રાવિકા દિના(દત્તા)એ ભેટ આપેલી મૂર્તિ દેવોએ બંધાવેલ વોદ્વસ્તૂપમાં પધરાવવામાં આવી."

આ શિલાલેખ ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે મથુરામાં એક પ્રાચીન સ્તૂપ હતો, જે બુહલરના મતાનુસાર ઈ. સ. ૧૫૭ (શક સં. ૭૯)માં દેવોથી બંધાયેલ મનાતો—અર્થાત્ એ એટલો પ્રાચીન હતો કે તેની રચનાની સાચી હકીકત ભુલાઈ ગઈ હતી.

આ સ્થળે સાધ્વીઓનાં નામો અને તેમની પ્રવૃત્તિની નોંધ પણ શિલાલેખોમાંથી સાંપડે છે: એક લેખમાં સાધ્વીઓનાં નામવાળો અંશ આ રીતે મળે છે:—

" ....सर्य्यसंगमिकये शिशीनिनं अर्य्यवसुलये निर्वर्तनं............. "

—પૂજ્ય સંગમિકાની શિષ્યા, પૂજ્ય વસુલાના ઉપદેશથી. આર્ય સંગમિકા અને આર્ય વસુલાના ઉપદેશથી અપાયેલા દાનો ઉપરથી નક્કી થાય છે કે મથુરાના જૈનોમાં સાધ્વીઓનું પણ અગત્યનું સ્થાન હતું.

લખનઉ અને મથુરાના સંગ્રહાલયમાં અનેક એવી પ્રતિમાઓ સુરક્ષિત છે, જેમાં ચારે બાજુએ એકેક તીર્થંકરની ઊભી કે બેઠી મૂર્તિ હોય છે. આ ચારે પ્રતિમાઓ કેટલીક વખત એક જ તીર્થંકરની હોય છે અને ક્યાંક ભિન્ન ભિન્ન તીર્થંકરની હોય છે. ચારે બાજુએ દર્શન થવાથી અને બધી બાજુએ ભદ્ર—કલ્યાણકર હોવાથી તેને 'સર્વતોભદ્રિકા' પ્રતિમા કહેવામાં આવે છે. કુશાનકાલીન સર્વતોભદ્રિકા પ્રતિમાઓ મોટે ભાગે ઊભી જ મળે છે, તેમાંથી કેટલીક મથુરા સંગ્રહાલયની બી ૭૩, બી ૬૭, બી ૬૮, બી ૭૦ આદિ તથા લખનઉ સંગ્રહાલયની જે. ૨૩૦, જે. ૨૩૫ વગેરે છે.

ઉપરાંત સરસ્વતીની મૂર્તિઓ જેનું જૈન પરંપરામાં મહત્ત્વનું સ્થાન છે અને જે તીર્થંકરની વાણીનું મૂર્તરૂપ છે, તેની બે મૂર્તિઓ લખનઉ સંગ્રહાલયમાં સુરક્ષિત છે. તેનો ક્રમાંક જે. ૨૪ અને જે. ૩૫ છે. આ મૂર્તિઓ ઈ. સ.ના પ્રારંભની છે.

આ સિવાય અહીંના કંકાલી ટીલામાંથી બે મંદિરોના અવશેષો પણ મળી આવ્યા છે. વળી, ૮૦ મૂર્તિઓ, ૧૨૦ સ્તંભો અને બીજાં કોરણીભર્યાં તોરણો વગેરેનાં કેટલાંયે શિલ્પો અને શિલાલેખો મળી આવ્યા છે. આ ઉપરાંત બીજા દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ, સ્તંભો, તોરણો, કુંભીઓ વગેરેની વિવિધ સામગ્રી મળેલી જોવાય છે. આ બધાના વર્ણનને અહીં સ્થાન નથી. ઉપર્યુક્ત નમૂનારૂપે આલેખેલી વિગતો અહીંના શ્વેતાંબર જૈનોની ભૂતકાલીન સમૃદ્ધિની ઝાંખી કરાવવા માટે પૂરતી ગણાય.

આજે અહીં શ્રાવકોનાં ૮–૧૦ ઘર વિદ્યમાન છે. દિગંબરોની વસ્તી વધારે છે.

ઘીયામંડીમાં એક પ્રાચીન શ્વેતાંબર મંદિર છે. તેનો જીર્ણોદ્ધાર અને પ્રતિષ્ઠા સં૦ ૧૯૮૪ માં મુનિરાજ શ્રીદર્શનવિજયજી (ત્રિપુટી) એ કરાવ્યો છે. વળી, ચોરાશીનું મંદિર ૮૪ આગમોના સ્મરણરૂપે ઊભું થયેલું તે આજે દિગંબરોના હસ્તક છે. તેમાં ઉપા૦ વિવેકહર્ષગણિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી મૂર્તિઓ, પાદુકા–સ્તૂપો વગેરે હતા, મૂળનાયક ઉપર લેખ પણ હતો. એ બધા ઉપર સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ હાથ ભૂંસ્યો છે એ ખરેખર, શોચનીય છે. આ મંદિરના પાછળના ભાગમાં દિગંબરોએ નવીન મૂર્તિઓ સ્થાપિત કરેલી છે.

અહીં શ્વેતાંબર ધર્મશાળા થવાની જરૂર છે.

અહીંથી મળી આવેલી કેટલીક મૂર્તિઓ, આયાગપટ્ટો અને સ્તૂપ ઉપરના લેખો અને તેનું વર્ણન આ પ્રકારે છે:—

૧. મથુરામાંથી મળેલા એક લેખવાળા કોતરકામની વચ્ચે એક સ્તૂપ છે. તેની આજુબાજુએ કઠેરો છે. તેને એક દ્વાર છે અને સ્તૂપ ઉપર જ કોતરેલી બે કઠેરાની હારો છે. એક મધ્યમાં ગોળાકારે અને બીજી જરા ઊંચે છે. સ્તૂપની બંને બાજુએ એકેક નાચતી સ્ત્રી અને એ સ્ત્રીઓની પેલી પાર એકેક સ્તંભ છે. જમણી બાજુના સ્તંભને સિંહ છે અને ડાબી બાજુના સ્તંભ ઉપર 'ધર્મચક્ર' કોરેલું છે. ઊંચે સાધુઓ સ્તૂપ તરફ દોડી આવતા હોય એવા કિન્નરોની આકૃતિઓ છે. કિન્નરોને રુંવાટાવાળું શરીર અને મનુષ્ય જેવું મુખ છે. સાધુઓ નગ્ન છે.

બે કઠેરાની હારોની વચ્ચે જે છ લીટીનો લેખ છે, તેની લિપિ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦ ની હોય તેમ લાગે છે. તે લેખ આ પ્રકારે છે:—

" (१) नमो अरहतो वधमानस दंदाये गणिका(२)ये लेण शोभिकाये धितु शमणसनिकाये (३) नादाये गणिकाये वासये आरहता देवकुले (४) आयगसभा प्रपा शिलापटा प्रतिस्ठापितं निगमा(५)ना अरहतायतने सह मातरे भगिनिये धितरे पुत्रेण (६) सर्विन च परिजनेन अरहतपुजाये ॥ "

—અર્હત્ વર્ધમાનને નમસ્કાર. ગણિકા દંડાની પુત્રી ગણિકા નંદાએ વેપારીઓના આર્હત દેવાલયમાં શ્રમણ સમૂહને રહેવા માટે તથા અર્હંતની પૂજા માટે એક નાનું આર્હત–દેવાલય, આચાર્યો માટે બેઠકો, એક (પાણીનો) વાવ, અને એક શિલાપટ્ટ (દેવાલયનું પુણ્ય) માતા, બહેન, પુત્રી અને સગાંઓ સાથે (ભોગવવાને) કરાવ્યાં.

આ સ્તૂપ આકારમાં તથા દેખાવમાં આજસુધી મળી આવેલા બૌદ્ધ સ્તૂપોને એટલો બધો મળતો આવે છે કે જો આ જૈન લેખ ન હોત તો તેને બૌદ્ધ સ્તૂપ તરીકે જ ગણવામાં આવ્યો હોત.

૨. કુશાન સંવત્ ૯ના લેખવાળી મથુરાના કંકાલી ટીલામાંથી મળેલી મૂર્તિ આજે લખનૌ મ્યુઝિયમમાં છે. ખડ્ગાસનસ્થ આ મૂર્તિનું મસ્તક ખંડિત છે. મૂર્તિની જમણી બાજુએ બે પુરુષો હાથ જોડીને ઊભા છે અને ડાબી બાજુએ એક સ્ત્રી ઊભેલી છે. તેના ઉપરનો લેખ અપભ્રષ્ટ સંસ્કૃત ભાષામાં આ પ્રકારે છે:—

" सिद्धं सं० ९ हे० ३ दि० १० ग्रहमित्रस्य धितु शीवशिरिस्य वधु एकडलस्य कोट्टियातो गणातो आर्यतरिकस्य कुटुम्बिनिये ठानियातो कुलातो वैरातो शाखातो निवर्तना गहपलाये दति ॥ "

—સિદ્ધને નમસ્કાર. ૯મા વર્ષના હેમંતના ત્રીજા માસમાં ૧૦મા દિવસે કોટિયગણ, સ્થાનીય કુલ અને વજ્રશાખાના આર્ય તરિકની આજ્ઞાથી એકકુલની સ્ત્રી, શિવશિરીની પુત્રવધૂ ગ્રહમિત્રની પુત્રી ગ્રહપલાએ આપેલી (કરાવેલી).

ઉપર્યુક્ત લેખની ત્રણ અસમાન પંક્તિઓ છે. પ્રથમ પંક્તિની ગાદીની ધાર ઉપર અને બીજી પંક્તિઓના પદ્મ (વિકસિત પદ્મ ઉપર મૂકેલી ગાદી પર ઊભી મૂર્તિની) ઉપર કોતરેલી છે. પાદની મધ્યમાં બે પંક્તિમાં આ પ્રમાણે લેખ છે:—

"आर्य अधमस्स शिशिनि ॥"

—આર્ય અધમની સ્ત્રી શિષ્યા.

૩. કુશાન સંવત્ ૪૮ની સાલની શ્રીસંભવનાથની એક મૂર્તિ લખનૌ મ્યુઝિયમમાં છે. આ મૂર્તિનો હાથ અને મસ્તક ખંડિત છે, પદ્માસનસ્થ ધ્યાન મુદ્રામાં અવસ્થિત છે. તેની ગાદી નીચે સિંહોની આકૃતિ દર્શાવી છે. મધ્યમાં ત્રિરત્નનું ચિહ્ન છે અને તેની નીચે બે નાનાં ચક્રો આલેખ્યાં છે. એક તરફ પુરુષ અને એક તરફ સ્ત્રીની આકૃતિઓ છે. તેમના હાથમાં પુષ્પ અને ચક્ર છે. તેની નીચે આ પ્રકારે લેખ છે:—

"महाराजस्य हुविष्कस्य संवत्चरे ४०८ व० २ दि० १०७ एतस्य पुवायं कोट्टिये [गणे] बमदासीये कुले पंचनगरिये शाखाये धुजवलस्य शिशिनिये धुजशिरिये निवतना बुधुकस्य वधुये शवत्रन (!) पोत्रिये यशाये दन संभवस्य प्रोतिमा प्रतिस्थापिता ॥"

—મહારાજ હુવિષ્કના ૪૮મા વર્ષે વર્ષાઋતુના બીજા માસમાં ૧૭મા દિવસે શવત્રનની પૌત્રી અને બુધુકની વધૂ યશાએ કોટ્ટિય ગણ બ્રહ્મદાસીય કુલ અને વજ્રનાગરી શાખાની ધુજવલની શિષ્યા ધુજશિરિની આજ્ઞાથી સંભવનાથની મૂર્તિને સ્થાપન કરી.

૪. કુશાન સંવત્ ૫૮ની મૂર્તિ પરનો લેખ:—

"सिद्धं नम सर[स]तम महरजस्य हुवष्कस्य संवसरे अष्टपनग्रस्य मस ३ दिवस २ एतस्याम् पुर्वायां पे (!) गणे आर्य चेटिये कुले हरितमालघियातो शा..................वाचकस्य हगिनादिस्य शिशोगन.........नागसेनो दनम् ॥"

—સિદ્ધને નમસ્કાર. સરસતમ મહારાજ હુવિષ્કના ૫૮મા વર્ષે ઉનાળાના ૩ માસમાં બીજે દિવસે....ગણ આર્ય ચેટિયકુલ અને હરિમાલકધ (હરિતમાલગધિ) શાખાના વાચક હગિનદી (ભગનંદિ ?)ના શિષ્ય નાગસેન(?)નું દાન.

૫. કુશાન સંવત્ ૭૧ની મથુરાની એક જૈન મૂર્તિ છે, તેની જંઘા અને કમરનો ભાગ જ બચેલો છે. મૂર્તિની પાછળના સમચોરસ સ્તંભના ભાગ ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

"सम० ७०१ व० १ वि० १०५ एतये पुवये हच्यि(!) मुनशिमिता(!) ये(!) मिनिरत्र सुघोति धितु हेमदेवस्य ॥"

—૭૧મા વર્ષે વર્ષાના પ્રથમ માસમાં ૧૫મા દિવસે હેમદેવની....મિનિરવની બેનની પુત્રીની પુત્રી....સુનાશિમિતાની....

૬. કુશાન સંવત્ ૭૪ની સાલની એક ચૌમુખ જિનપ્રતિમા છે. એ મૂર્તિની દરેક બાજુએ થોડાક ભાગો ઉપસાવેલા છે. મધ્યમાં સ્તંભ છે અને તેના ઉપર ચક્ર છે. બંને બાજુએ ત્રણ-ત્રણ ભક્તો હાથ જોડીને ઊભેલા છે. મૂર્તિની ગાદીની ચારે બાજુએ લેખ છે. દરેક બાજુએ લેખની બબ્બે લીટીઓ છે, જેમાં થોડાક ભાગ ઘસાયેલો છે, તે લેખ આ પ્રકારે છે:—

"सं० ७०४ग्र० १ दि० ५ अयवरणतो गणतो कुलातो वजनक्रितो शाखातो अयशीरकाती..........नधनस्य वाचकस्य शिशिनिये आर्य दासिये देवस्य कुटुम्बनये धरवलाये दति..........सघुये ॥"

—૭૪ની સાલમાં ઉનાળાના પ્રથમ માસમાં પાંચમે દિવસે.......દેવની પત્ની ધરવલાની, વારણગણ-કુલ વજનાગરી શાખા અને આશ્રક (સંભોગ)તી નધન.......વાચકની.......શિષ્યા.......દાસીની આજ્ઞાથી દાન.

૭. કુશાન સંવત્ ૮૦ની મથુરાની જૈનમૂર્તિ પરનો લેખ:—

" सिद्धं महरजस्य वासुदेवस्य सं ८० हमव १ दि १०२ एतस्य पुष्यां सावको स भित संघनाधिस(?) वधुये बलस्य ॥ "

—મહારાજ વસુદેવનાં રાજ્યમાં ૮૦ વર્ષે હેમંતના પ્રથમ માસમાં બારમા દિવસે શ્રાવક....સ....ની પુત્રી બલની વધૂ....

૮. કુશાન સંવત ૯૯નું મથુરાનું એક શિલ્પ, પીળી રેતીના પથ્થરમાં છે, જેનો એક ટુકડામાં ઉપસાવેલો ભાગ બે ચોરસ આકારના ભાગોમાં છે. ઉપરનો ચોરસ સારી હાલતમાં છે. તેના ઉપર સ્તૂપનો આકાર છે. સ્તૂપની આસપાસ ૨ જિન-મૂર્તિઓ છે. એક મૂર્તિ ઉપર છત્ર છે જ્યારે બીજી મૂર્તિ ફણાયુક્ત શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની છે. નીચેના ભાગમાં એક સ્ત્રી બતાવી છે, જેણે એક હાથ ઊંચો કરેલો છે અને બીજો હાથ જંઘા ઉપર મૂકેલો છે, તેની ડાબી બાજુએ એક અર્ધનગ્ન પુરુષની આકૃતિ છે. પુરુષની ડાબી બાજુએ બે સ્ત્રીઓની નાની આકૃતિઓ છે અને તેમની પાછળ એક ઝાડ નીચે ઊભેલા નાગની આકૃતિ પ્રણામ કરતી બતાવી છે. આ ટુકડાના ઉપરના ભાગમાં આ પ્રકારે લેખ છે:—

" सिद्धं सं० ९०९ ग्रि० २ दि० १०६ कोटियातो गणतो ठनीयातो वैरातो शाखातो आर्यसुर शिशिनि धमशिरिये निवर्तना ....ग्रहदतस्य धिता धनहथि । अनघ श्रेष्ठि विजा कण श्रमण ॥ "

—સિદ્ધને નમસ્કાર. ૯૯ વર્ષે ગ્રીષ્મ ઋતુના બીજા માસમાં સોળમા દિવસે કોટિય ગણની સ્થાનીય કુલની વજ્રશાખાના આર્યસુરની શિષ્યા ધર્મસિરિની આજ્ઞાથી ગ્રહદત્તની પુત્રી ધનહથિ. અનઘ શ્રેષ્ઠી વિજા (વિદ્યા) કૃષ્ણ શ્રમણ.

આ બધા લેખોમાં આપેલા કોટ્ટિયગણ, વારણગણ, બ્રહ્મદાસીયકુલ, સ્થાનીયકુલ, ચેટિયકુલ, વજ્રનાગરીશાખા, પંચ-નાગરીશાખા, માલિજ્જશાખા–આ બધા ગણો, કુલો અને શાખાઓ શ્વેતાંબરીય સૂત્રોની પટ્ટાવલીઓમાં પણ નિર્દિષ્ટ છે અને તેની સાથે મળતાં આવે છે. આ ઉપરથી નગ્ન મૂર્તિઓ પણ શ્વેતાંબર સમાજમાં બરાબર માન્ય હતી એમ પુરવાર થાય છે.

૨૪૪. શૌરીપુર

(કોઠા નંબર : ૪૨૬૭)

શીકોહાબાદ જંક્શનથી ૧૩ માઈલ દૂર અને નવી રેલ્વેના બાહા સ્ટેશનથી વાયવ્યખૂણામાં ૫ માઈલ દૂર યમુનાના દક્ષિણ કાંઠે બટેશ્વર નામે ગામ વસેલું છે. અહીંથી લગભગ ૧ માઈલ દૂર પહાડી રસ્તે શૌરીપુરનાં ધ્વંસાવશેષો આવેલાં છે. પ્રાચીન કાળમાં આજના બટેશ્વર વગેરેનો સમગ્ર વિસ્તાર શૌરીપુરમાં સમાઈ જતો હતો. આનાં સોરિયપુર, સૂર્યપુર, સોરીપુર અને શૌરીપુર વગેરે પ્રાચીન નામો મળી આવે છે. બટેશ્વર નામ તો ભદાવરનરેશે અહીં સ્થાપેલા ભદ્રેશ્વર શંકરના મંદિર ઉપરથી ભદ્રેશ્વર વસ્યું તે પછી બટેશ્વર–વટેશ્વર નામ પડ્યું હોય કાં તો અહીં આવેલાં વડનાં વૃક્ષોની બહુલતાથી જાહેરમાં આવ્યું હોય. ગમે તે હોય પણ આ બટેશ્વરની ભૂમિ જ પ્રાચીન કાળનું શૌરીપુર છે. આ દેશના નિવાસીઓની ' શૌરસેની ' ભાષા વ્યાકરણ–શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે.

મેગેસ્થિનિસે પોતાના ભારતભ્રમણ વૃત્તાંત નામે ' એરિયન 'માં શૌરીપુરનો Calisoboraca (કાલીસોબોરેકા) નામે ઉલ્લેખ કરીને જણાવ્યું છે કે આ નગર યમુનાના જમણા કાંઠે મનુષ્યોથી ભરચક સુંદર અને સમૃદ્ધિશાળી નગર છે.[1]

જૈનોના પ્રાચીન આગમ ગ્રંથોમાંથી ' સમવાયાંગસૂત્ર, ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, આવશ્યક નિર્યુક્તિ, કલ્પસૂત્ર ' વગેરેમાં શૌરીપુરનો ગૌરવભર્યો ઉલ્લેખ મળે છે. ૨૫ા આર્યદેશોમાં કુશાવર્તની રાજધાનીનું આ નગર હતું. યાદવકુલતિલક શ્રીનેમનાથ ભગવાનના જન્મથી પવિત્ર થયેલી આ ભૂમિ તીર્થધામની ખ્યાતિને વરે એમાં નવાઈ નથી.

લગભગ પાંચમા–છઠ્ઠા સૈકામાં રચાયેલા ' વસુદેવહિંડી ' નામના કથાગ્રંથમાં ઉલ્લેખ છે કે, " હરિવંશમાં સોરી અને વીર નામના બે ભાઈઓ હતા, જેમાં સોરીએ ' સોરિયપુર ' અને વીરે ' સોવીર ' વસાવ્યું. સોરીનો પુત્ર અંધક-

૧. " Royal Asiatic Society Journal " Vol. I, p. 314.

વૃષ્ણિ થયો, તેને ભદ્રા રાણીથી સમુદ્રવિજય વગેરે દશ પુત્રો અને કુંતી તથા માદ્રી નામે બે કન્યાઓ થઈ. વીરનો પુત્ર ભોજવૃષ્ણિ થયો. તેનો પુત્ર ઉગ્રસેન થયો અને ઉગ્રસેનને બંધુ, સુબંધુ તેમજ કંસ વગેરે છ પુત્રો થયા હતા."

શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય પોતાના 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત' ગ્રંથમાં સોરીએ શૌરીપુર વસાવ્યાનું જણાવી વિશેષમાં ઉમેરે છે તેનો સાર એ છે કે, સમુદ્રવિજય શૌરીપુરીમાં અને કંસ મથુરામાં રાજ્ય કરતા હતા[2] સમુદ્રવિજયના પુત્ર શ્રીનેમનાથ હતા અને કૃષ્ણ વાસુદેવના પુત્ર હતા. શ્રીકૃષ્ણે કંસને મારીને મથુરાનું રાજ્ય હાથ કર્યું પરંતુ મગધના પરાક્રમી જરાસંધ રાજાના ભયથી શ્રીકૃષ્ણ અને સમુદ્રવિજય વગેરે યાદવો પશ્ચિમમાં સૌરાષ્ટ્રની દ્વારિકા નગરીમાં જઈને વસ્યા.[3] એ સમયે અનેક જૈન કુટુંબો તેમની સાથે ગયા હશે અને તેથી જ સૌરાષ્ટ્રમાં જૈનોનો પ્રવેશ શ્રીનેમનાથ અને શ્રીકૃષ્ણના જેટલો જ પ્રાચીન ગણાય.

ભગવાન મહાવીરસ્વામી આ ભૂમિમાં આવ્યા હતા.[4] એમના સમયમાં આ નગરનો રાજા સૌર્યદત્ત નામે હતો. અહીંના સૌર્યાવતંસક ઉદ્યાનમાં ભગવાન મહાવીરે એક માછીમારના પૂર્વ ભવોનું વર્ણન કહી સંભળાવ્યું હતું.[5]

ભગવાન મહાવીરસ્વામી અને તે પછીના સમયમાં અનેક પ્રભાવશાળી સૂરિપુંગવો આ તીર્થની યાત્રા કરતા ને જીવનને કૃતાર્થ બનાવતા પણ એ સમયની ઘટનાઓ ઉપર અજવાળું પાડે એવી માહિતી મળી શકતી નથી. સમેતશિખર તીર્થની યાત્રા કરનારાઓ આ તીર્થભૂમિને વીસરતા નહોતા; એ આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિએ (સ્વર્ગ: સં. ૮૯૫) મથુરા તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યો એ સમયે શૌરીપુરનો પણ ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો. એ પછી શ્રીવિમલચંદ્રસૂરિ (સ્વર્ગ: સં. ૯૯૧), શ્રીઉદ્દ્યોતનસૂરિ (સં. ૯૯૪), શ્રીનેમિચંદ્રસૂરિ (સં. ૧૧૦૨), શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ (તેરમો સૈકો) વગેરે પ્રભાવશાળી આચાર્યો સમેત શિખરની યાત્રાએ જતાં આ શૌરીપુરમાં આવ્યા હતા. ચૌદમા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસૂરિ પોતાના 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં નોંધે છે કે,–" शौर्यपुरे शङ्खजिनालये.........श्री नेमिनाथः" અર્થાત્–શૌરીપુરમાં શંખ રાજાએ (ઉદ્ધાર) કરાવેલા જિનાલયમાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાન છે.

એ પછીનો શૌરીપુરનો ઇતિહાસ અંધારામાં છે. લગભગ સત્તરમી શતાબ્દીમાં સંઘવી સેહિલ, જે 'હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય'કાર શ્રીસિંહવિમલગણિના પિતામહ થતા તેમણે, શૌરીપુરનો સંઘ કાઢ્યો હતો. તેમાં અનેક સાધુ–સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓ હતાં. સંઘવી સેહિલે શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની એક મૂર્તિ ભરાવી હતી પરંતુ તેની અંજન-શલાકા થઈ શકી નહોતી. છેવટે સમ્રાટ અકબરને પ્રતિબોધ કરવા ફતેપુરસિક્રીમાં અને તે પછી આગરામાં ચાતુર્માસ નિમિત્તે સં. ૧૬૩૯ માં આવેલા શ્રીહીરવિજયસૂરિ સં. ૧૬૪૦ માં શૌરીપુર તીર્થની યાત્રાએ સંઘ સાથે પધાર્યા ત્યારે તેમણે સં. સેહિલે ભરાવેલી મૂર્તિની અંજનશલાકા કરી પ્રતિષ્ઠા કરી અને શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની ચરણપાદુકા પણ તેમાં પધરાવી હતી.

સં. ૧૬૬૨ માં શ્રીહીરવિજયસૂરિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય શ્રીકલ્યાણવિજયજી, તેમના શિષ્ય શ્રીજયવિજયજી પૂર્વ દેશની યાત્રા કરવા ગયા ત્યારે તેમણે શૌરીપુરમાં સાત શ્વેતાંબર મંદિરો હોવાની નોંધ કરી છે:

"શ્રીજિનવર પ્રાસાદ સાત પૂજી બહુ ભગતઈ; જનમભૂમિ પ્રભુ નેમિની પ્રણમી બહુ જુગતિઈં."

એ પછી સં. ૧૬૬૭ માં શ્રીવિવેકહર્ષગણિ શૌરીપુર પધાર્યા હતા અને તેમણે ઘણી મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. સં. ૧૬૬૮ માં શ્રીજિનચંદ્રસૂરિ, સં. ૧૬૭૧ માં શ્રીસહજસાગર ગણિ, પં. વિજયસાગર, પં. હેતુસાગર ગણિ વગેરે સાથે આગરાથી શૌરીપુરની યાત્રાએ પધાર્યા હતા, એ જ સમયમાં શ્રીકલ્યાણસાગરજીએ પણ યાત્રા કરી

---

૨. ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત' પર્વ ૮, સર્ગ ૨, પૃ૦ ૨૦.

૩. "Historical quarterly". Vol, 10, No. 3, P. 542.

૪. પં. બેચરદાસ કૃત–'ભગવતી સૂત્ર' અનુવાદ, ભા. ૨ પૃ. ૧૩૯, ૧૪૦, ટિપ્પણ.

૫. 'વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય' કોટ્યાચાર્ય વૃત્તિ, પૃ૦ ૧૪૨.

હતી. સં. ૧૭૪૭ માં શ્રીસૌભાગ્યવિજયજી, સં. ૧૭૫૭ માં ઉપાધ્યાય શ્રીમેઘવિજય ગણિ અને સં. ૧૮૦૫ માં પં. શ્રીકુશળવિજય ગણિ વગેરેએ શૌરીપુરની યાત્રાઓ કર્યાની હકીકત તીર્થમાળાઓ અને ઐતિહાસિક કાવ્યો પૂરી પાડે છે.

આ પ્રમાણોથી સમજાય છે કે શ્રીહીરવિજયસૂરિએ આ તીર્થની પ્રતિષ્ઠા કરી યાત્રાનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો ત્યારથી આ તીર્થની યાત્રા આજસુધી ચાલુ રહી છે. શ્રીહીરવિજયસૂરિએ અહીંના ઘણા રજપૂતોને પ્રતિબોધ કર્યો હતો અને તેમને જૈનધર્મથી પરિચિત કર્યા હતા, ત્યારથી યાત્રાળુઓને સગવડ રહેતી હતી.

પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ શૌરીપુરનાં ધ્વંસાવશેષોમાંથી અનેક વસ્તુઓ મળી આવી છે. સર કનિંઘહામે દર્શાવેલા ૭ ટેકરાઓ આજે પણ ગઢવી (ગઢી)ના નામે ઓળખાય છે. તેમાંના બે ટીલાઓ (ટેકરાઓ) જેને 'પુરાણખેડા (પ્રદ્યુમ્ન ખેડા)' અને બીજો 'ઔંધખેડા (અનિરુદ્ધ ખેડા)' કહે છે તેમાં અનેક મંદિરો, મકાનો, અને તેની મોટી મોટી ઈંટો વગેરે જોઈ શકાય છે. અહીંની જૂની ધાર પર એક ઊંચી કરાડ છે તેને લોકો 'કંસકરાડ' કહે છે. આ બધાં નામોનો આજે અપભ્રંશ થઈ ગયો છે પરંતુ વસ્તુતઃ એ બધાં સ્થળોનાં નામો મહાભારત કાળની યાદ અપાવે છે. પુરાણ ખેડા સાતેક હિંદુમંદિરોના ઘુમ્મટથી ઢંકાયું છે જ્યારે ઔંધખેડામાં પાંચેક ચોરસ ઘૂમટવાળાં જૈનમંદિરો ખંડિયેરરૂપે જોવાય છે.[4] આ ખંડેરો શૌરીપુરની પ્રાચીનકાલીન ભવ્ય જાહોજલાલીનાં સ્મારકો છે. એમાં શંકા નથી. સર કનિંઘહામના કથન પ્રમાણે આ ખંડિયેરોવાળી ભૂમિ ઉપર જૈન તેમજ અહિર પ્રજાએ લગભગ ૪૦૦ વર્ષ સુધી વસવાટ કરીને તેનું નામ બટેશ્વર પાડ્યું હતું. તેમણે અહીં ૧૭૦ જેટલાં મંદિરો જોયાં હતાં, જેમાં ૯ મંદિરો તો મોટાં હતાં. આ પૈકીનાં કેટલાંક મંદિરો ઊભાં છે. તેરમા સૈકામાં અહીં શિવમંદિર બંધાયાનું પ્રમાણ મળે છે; પરંતુ એ પહેલાં જૈનોનું આ મુખ્ય સ્થળ હતું. યમુનાના ઘાટે સ્થપાયેલાં નવાં શિવાલયોની વચ્ચે એક પ્રાચીન જૈનમંદિર અને જૈન ઘાટ પણ છે.

સર કનિંઘહામે અહીંથી અનેક પુરાણી વસ્તુઓ, જેમાં મૂર્તિઓ, શિલાલેખો, તામ્રસિક્કા, પ્રસ્તરખંડો વગેરેનાં ભગ્નાવશેષોનો સંગ્રહ કર્યો હતો અને સને ૧૮૭૦માં કાર્લાઈલે અહીંથી એકઠી કરેલી બીજી અનેક પ્રાચીન વસ્તુઓ કેટલાંયે ગાડામાં ભરીને આગરા મોકલી આપી હતી. એ વસ્તુઓમાં સં. ૧૦૮૪(૯૪?)ના લેખવાળી શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની પ્રતિમા, ભીંત પરના જૈન શિલાલેખો અને બીજી વિવિધ શિલ્પમૂર્તિઓ છે, જેના વિશે ઇતિહાસ ગવેષકોએ પ્રકાશ પાડવાની જરૂરત છે. એમાંથી જ જૈન ઈતિહાસનાં પૂરતાં પ્રમાણો મળી રહેશે.

અહીંના જૈન દેવાલયની વ્યવસ્થા યતિ ઋષભદાસના શિષ્ય ધન્નામલજી શ્વેતાંબર યતિ મહાત્મા કરતા હતા, એથી જ એ મંદિર 'યતિમંદિર નામે જાણીતું હતું. મંદિરના કંપાઉંડની સામેનો ચોતરો પણ યતિજીના નામે ઓળખાય છે. એ યતિની ગાદીએ આવેલા શિષ્યે દિગંબર જૈનોના પ્રભાવમાં આવી જઈ મંદિરની વ્યવસ્થાને બહાને શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની મૂર્તિને બદલે તેમાં શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનની દિગંબરીય મૂર્તિને સ્થાપન કરી દીધી. સરકારી ગેઝેટીયરના નકશામાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું નામ ઉલ્લેખાયું છે અને પ્રાચીન ઇતિહાસનાં અનેક પ્રમાણો હોવા છતાં અને દિગંબરો શૌરીપુરને નેમિનાથ ભગવાનની જન્મભૂમિ માનતા ન હોવા છતાં દિગંબર અને શ્વેતાંબરો વચ્ચે તીર્થમાલિકીનો ઝગડો ઉપસ્થિત થયો. છેવટે એનો ચૂકાદો શ્વેતાંબરોના લાભમાં આવ્યો છે.

તીર્થમાળાકારે આ તીર્થભૂમિ વિશે સાચું કહ્યું છે:

"જીહો સોરિપુર રળિયામણો જીહો, જન્મ્યા નેમિજિણંદ; જીહો યમુના તટિનીને તટે જીહો, પૂજ્યાં હોઇ આણંદ."

પહાડી પરનાં પાંચ જૈન મંદિરો પૈકી ચાર મંદિરો ખાલી પડ્યાં છે. એકમાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનાં પગલાં હતાં. સં. ૧૯૬૦ માં ગ્વાલિયરનિવાસી શેઠ નથમલ ગુલેચ્છાએ અહીંના આલીશાન મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે આગરાના જૈન સંઘે તેનો વહીવટ સંભાળ્યો. સં. ૧૯૮૧ માં તેના જીર્ણોદ્ધારનું કામ પૂરું થતાં એક મૂર્તિની મુનિરાજ શ્રીવિદ્યાવિજયજી અને શ્રીજયંતવિજયજી મહારાજે પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

કલકત્તાવાળા શેઠ હનુમાનસિંહ લક્ષ્મીચંદજીએ એક નવી જૈન ધર્મશાળા બંધાવી છે, જેથી યાત્રાળુઓને સગવડ રહે છે.

૪. Archaeological survey of India (New series) Vol, P. 68.

૨૪૫. રત્નપુરી

(કોઠા નંબર : ૪૮૯૩-૪૮૯૮)

સોહાવલ સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર રત્નપુરી નામનું તીર્થ આવેલું છે. આજકાલ આ સ્થળને 'નવરાઈ' નામે લોકો ઓળખે છે. અહીં જૈનોની વસતી બિલકુલ નથી.

ગામની બહાર ખાંભિક વીઘાના ઘેરાવામાં કિલ્લાબંધ સુંદર સ્થળમાં પંદરમા તીર્થંકર શ્રીધર્મનાથ ભગવાનનાં ચ્યવન, જન્મ, દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાન એમ ચાર કલ્યાણકોનું સૂચવનારું પવિત્ર ધામ છે. પ્રથમ ધર્મશાળા આવે છે ને એમાંથી એક બારી વાટે મંદિરના મેદાનમાં જવાય છે.

૧. વચ્ચે સમવસરણના ત્રણ ગઢની માફક ત્રણ પગથાર પર આ મંદિર [illegible] બંધાવેલું છે. તેમાં કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકની પાદુકા પધરાવેલી છે. તેની આગે આવેલા શિખરબંધી જિનમંદિરમાં શ્રીધર્મનાથ ભગવાનની શ્યામવર્ણી પ્રતિમા છે અને તેની આસપાસ શ્રીધર્મનાથ અને શ્રીઋષભનાથ વગેરેની પ્રાચીન અન્ય મૂર્તિઓ સ્થાપન કરેલી છે. મંદિરની મધ્ય વેદિકામાં કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકની સ્થાપના છે. આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર સં. ૧૮૭૭ માં બાબુ છોટનજી લખનૌવાળાએ કરાવેલો છે.

૨. દક્ષિણ દ્વાર આગળ આરસની સુંદર છત્રીવાળું દેરાસર સં. ૧૯૬૮ માં શેઠ [illegible] બંધાવેલું છે. તેમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની પોણા બે હાથ મોટી મૂર્તિ બિરાજમાન છે. એ સિવાય બીજી ચાર પ્રાચીન મૂર્તિઓ છે.

ચારે ખૂણામાં ચાર દેરીઓ છે. અગ્નિખૂણાની દેરીમાં શ્રીધર્મનાથ ભગવાન અને શ્રીદત્તસૂરીશ્વરજીનાં પગલાં છે. નૈર્ઋત્યખૂણાની દેરીમાં શ્રીધર્મનાથ ભગવાનના ચ્યવન કલ્યાણકની સ્થાપના, વાયવ્યખૂણાની દેરીમાં શ્રીધર્મનાથ ભગવાનના જન્મ કલ્યાણકની સ્થાપના, અને ઈશાનખૂણાની દેરીમાં શ્રીધર્મનાથ ભગવાનના દીક્ષા કલ્યાણકની સ્થાપનાનાં પગલાં છે.

આ મંદિર ઘણું પ્રાચીન છે, જેનો હાલમાં જ ઉદ્ધાર થયો છે.

*

૨૪૬. બનારસ

(કોઠા નંબર : ૪૮૯૯-૪૯૯૬, ૪૩૦૩-૪૩૧૦)

બનારસનું પ્રાચીન નામ વારાણસી. આ નામમાં અહીંની વરણા અને અસી નામની બે નદીઓના સંગમની સ્મૃતિ જળવાયેલી છે. એને કાશી પણ કહે છે. આ કાશી નગરીની પ્રાચીનતાનાં મૂળ ઊંડાં છે, એટલાંયે અગોચર છે. એને માટે એમ કહી શકાય કે કાશીએ ભારતની અનેક નગરીઓના ઉત્થાન અને પતન જોતાં નિહાળ્યાં તેટલી એ વૃદ્ધ છે. આ નગરી પ્રાચીનકાળથી ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ખૂબ મહત્ત્વ ધરાવે છે. જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક સંસ્કૃતિનો અહીં સુભગ સંગમ થતો રહ્યો છે, અને તેથી જ આજે પણ ભારતની બધી વિદ્યાઓનું કેંદ્ર બની રહી છે. સરસ્વતી ધામો માટે આજ સુધી કાશી ઉપમાન બની રહી છે.

જૈન અનુશ્રુતિઓના આધારે અતિપ્રાચીનકાળમાં શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનનો અહીં જન્મ થયો હતો. ત્યારથી જૈનો માટે બનારસનું મહત્ત્વ વધવા લાગ્યું. એ પછી નજીકમાં આવેલી ચંદ્રપુરીમાં શ્રીચંદ્રપ્રભ ભગવાન અને સિંહપુરીમાં શ્રીશ્રેયાંસનાથ ભગવાનનો જન્મ થયો હતો, અને ઈ. સ. પૂર્વે નવમી શતાબ્દીમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનો આ સ્થળે જન્મ થયો હતો. એ રીતે અહીં કુલ ૧૬ કલ્યાણકો થયાં છે. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાને આ નગરને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપ્યો હતો. જો કે તેમનું નિર્વાણ સમેતશિખર ઉપર થયું હતું પરંતુ પ્રથમ ઉપદેશ માટે તેમણે આ સ્થળ પસંદ કર્યું હતું. ભગવાન બુદ્ધને આ પ્રદેશમાં જ્યાં જ્યાં નિર્ગ્રંથોનો પરિચય થયો હતો, જેની નોંધ તેમના પિટક ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે તે ભગવાન પાર્શ્વનાથના જ શિષ્યો હતા. જૈન ગ્રંથોમાં તેમને પાર્શ્વાપત્ય નામે ઓળખાવ્યા છે. આથી

સિદ્ધ થાય છે કે એ કાળમાં વારાણસી શ્રમણોનું કેંદ્રધામ હતું અને બનારસથી લઈને સમેતશિખર સુધીનો પ્રદેશ એમની ઉપદેશવાણીથી પ્રભાવિત થયો હતો. ભગવાન મહાવીર પણ ભગવાન પાર્શ્વનાથના પંથે એ જ મહાન ધર્મના પુરસ્કર્તા હતા. એમના સમયમાં આ નગરી મલ્લકી જાતિના રાજાઓની રાજધાની હતી. મહારાજા શ્રેણિકને આ નગરી પહેરામણીમાં મળી હતી; એવો ઉલ્લેખ આગમગ્રંથોમાં આવે છે. ભગવાન મહાવીરના સમયે એ પ્રભાવે ચોક્કસરૂપ લીધું અને તેનો વિકાસ થયો. દશાશ્વમેધઘાટ એ વાતની સાખ પૂરી રહ્યો છે.

ભગવાન પાર્શ્વનાથના વખતમાં અહીં અશ્વમેધ યજ્ઞોની ધૂમ મચેલી હતી. પરંતુ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન અને શ્રીમહાવીરસ્વામીના ઉપદેશના જ કારણે એ યજ્ઞો અહિંસારૂપમાં પરિવર્તન પામ્યા. વૈદિક લોકો આજે પણ મુમુક્ષુ ભાવનાથી પોતાનું અંતિમ જીવન આ સ્થળે સમર્પણ કરવાની ભાવના રાખે છે. આ આદર્શ એ જ બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ ઉપર શ્રમણસંસ્કૃતિના વિજયનું ચિહ્ન છે. વસ્તુત: જૈન સંસ્કૃતિએ પોતાનો અહીં પ્રભાવ પાથર્યો ત્યારે બીજી સંસ્કૃતિઓને માટે આ સ્થાન આકર્ષણનું કારણ બન્યું એમ કહેવામાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બાધ નથી.

એ પછી જૈનોના આ કેંદ્રધામની મહત્તા ક્યારે ઘટવા માંડી એ જાણી શકાતું નથી.

કાશી આજે તો હિંદુધર્મનું મોટું તીર્થસ્થળ છે. કાશી–વિશ્વનાથનું પ્રસિદ્ધ મંદિર તેમનું યાત્રાધામ છે. 'વિવિધ-તીર્થકલ્પ'કાર શ્રીજિનપ્રભસૂરિ કહે છે કે, "વિશ્વનાથ મંદિરમાં શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીની મૂર્તિ છે." આ તીર્થધામ પાસે એક મસ્જિદ છે, તેને વિશે કહેવાય છે કે તે અસલ શિવાલય હતું પરંતુ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ જોનારને એમાંની જૈન શૈલી નજરે પડયા વિના રહેતી નથી.

વસ્તુત: કાળ–ઘટનાએ આર્યાવર્તની અંદર ઘણા ઘણા રંગ બનાવ્યા છે. કોણ જાણે કેટલાયે પલટા આવી ગયા અને એ પલટામાં જૈન, બૌદ્ધ અને શૈવ મંદિરો પલટાતાં જ રહ્યાં. કોઈ કાળે જ્યાં જૈન મંદિર હોય ત્યાં શૈવ મંદિર બની જાય અને શૈવ મંદિર હોય ત્યાં મસ્જિદ બને. રાજક્રાંતિઓ અને આક્રમણના સમયમાં એમ બને એ સ્વાભાવિક છે.

ભારતની પ્રાચીન વિદ્યાઓની પરંપરાને સાચવી રાખનારા સમર્થ પંડિતો અહીં જ મળી આવે છે. આથી જ દર્શન, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ, આયુર્વેદ વગેરે વિદ્યાઓનું આ પીઠ છે. એના એવા ગુણોથી જ એ ભારતનું મસ્તક ગણાય એમાં નવાઈ નથી. ભારતના વિશ્વવિદ્યાલયોમાં અહીંના હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયનું સ્થાન મોખરે છે. આ વિશ્વવિદ્યાલયમાં જૈન સાહિત્યના અભ્યાસ માટે પણ પૂરતી સગવડ છે.

ચૌદમા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસૂરિ અહીં આવ્યા ત્યારે આ નગરી ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલી હતી. ૧. દેવ–વારાણસી, જ્યાં વિશ્વનાથનું પ્રાચીન મંદિર હતું. ૨. રાજધાની–વારાણસી, જ્યાં યવન–મુસલમાન લોકો અધિક વસેલા હતા. ૩. મદન–વારાણસી, જે આજકાલ મદનપુરાના નામે ઓળખાતો ભાગ છે તે જ હોવો જોઈએ. ૪. વિજય–વારાણસી, જ્યાં ભેલુપુરામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું જૈનમંદિર છે, તે હોવી જોઈએ; કેમકે શ્રીજિનપ્રભસૂરિ શ્રીપાર્શ્વનાથના તીર્થ પાસે તળાવ હોવાનું કહે છે. આજે પણ તેની પાછળ તળાવ છે.

એ પછી આ સ્થળ ઉપર બ્રાહ્મણોનું વર્ચસ્ જામ્યું હશે એમ લાગે છે; કેમકે સત્તરમા સૈકાના એક જૈન કવિએ ઉચ્ચાર્યું છે કે—

> "કોસ ચ્યાલીસ પ્રયાગથી રે, વારાણસી વિખ્યાત; અંતરાલ એ દેશની રે, થોડીસી કહું વાત રે.
> દેખ્યો નગર સોહામણો, વાણારસી વિલાસ; ધવલગેહે વખાણના, ઉચ્ચા અતિવિશેષ.
> તિણ નગરી ભેલુપુરો, તિહાં ભાટનાં ગેહ; પ્રતિમા પાસ જિણંદની, પૂજે પૂરણ નેહ."

આ હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે, જ્યારે અહીં વૈદિક મતાનુયાયીઓનું ખૂબ જોર હતું ત્યારે જૈન મંદિર બાંધવાની પરવાનગી મળી શકતી નહિ અને મંદિર બંધાય તો બીજે જ દિવસે જમીનદોસ્ત બને એવી વિષમ સ્થિતિ હતી, એ સમયે જે ભાટ લોકો અહીં રહેતા તેઓ ભગવાનની મૂર્તિ રાખતા અને આજે જ્યાં ભેલુપુર તીર્થ છે ત્યાં એક વડની નીચે પ્રભુ પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા સ્થાપન કરીને જૈન યાત્રીઓ પૂજા કરતા હતા.

જૈન કથા મુજબ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાને અજ્ઞાન તપસ્યા કરતા કમઠ જોગીના તાપણામાંથી બળતા નાગને બચાવ્યો

હતો તે સ્થળ આ ગંગા નદીના કાંઠે હતું. અહિંસાધર્મની આ અભૂતપૂર્વ ઘટનાનું કોઈ સ્મારક આપણા કમનસીબે બચ્યું નથી પરંતુ તેમના ચાર કલ્યાણકોનું એક માત્ર સ્મારક ચોક બજારથી લગભગ ૧ માઈલ દૂર આવેલા ભેલુપુરમાં છે.

[૧] ભેલુપુરના મંદિરનો અડધો ભાગ શ્વેતાંબરો અને અડધો ભાગ દિગંબરોના કબજામાં છે. ધર્મશાળાની વચ્ચે જ ધાબાબંધી શ્વેતાંબર જૈન મંદિર આવેલું છે. ઊંચી બેઠકની છત્રીમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજમાન છે અને બીજી પ્રતિમાઓ પણ છે. સાથે બગીચો અને દાદાજીની દેરી છે. આ મંદિર અને [૨] અંગ્રેજી કોઠીમાં આવેલું શ્રીપાર્શ્વનાથનું ઘર દેરાસર સિવાય અહીંનાં બાકીનાં મંદિરો શિખરબંધી છે. [૩] સુતાતોલામાં શિખરબંધી શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથનું છે. [૪-૭] નયાઘાટ ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ, શ્રીઆદિનાથ, શ્રીસુપાર્શ્વનાથ અને શ્રીઆદિનાથ; એમ ચાર મંદિરો છે. [૮] રામઘાટ ઉપર શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું, [૯] બાલુજીકા ફરસમાં શ્રીઆદિનાથનું, [૧૦] ઠઠેરીબજારમાં શ્રીકેશરિયાજીનું, જેમાં સ્ફટિકનાં બિંબ અને પાદુકાઓ છે, અને [૧૧] ભદૈની ઘાટ ઉપર શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં મંદિરો વિદ્યમાન છે. છેલ્લું સુંદર મંદિર વચ્છરાજ ઘાટના મથાળે ગંગાની સપાટીથી લગભગ ૨૫૦ ફીટ ઊંચે આવેલું છે, આગળ વિશાળ ચોક છે, તેમાં આરસની છત્રીમાં શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં કલ્યાણકોનું સ્મરણ આપતી સ્થાપના કરેલી છે. તેમાં જિનબિંબો અને પગલાં વિરાજમાન છે. સુવર્ણ કળશોથી સુશોભિત શિખર છે. અહીંનું વાતાવરણ ગમે તેવાનું મન હરી લે એવું છે. અહીં ૧૦૦ જૈનોની વસ્તી છે, ૨ ધર્મશાળા અને ૨ ઉપાશ્રયો વિદ્યમાન છે.

ચંદ્રપુરી :

કાશીથી ૧૪ માઈલ અને કાદીપુર સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર ચંદ્રપુરી નામનું ગામ છે. અહીંના લોકો આ ગામને ચંદ્રાવતી કે ચંદ્રૌટી નામે ઓળખે છે. ગંગાના કિનારે ઊંચી ભૂમિકા ઉપર આ ગામ વસ્યું છે. આ નાના ગામડાની મધ્યમાં પ્રથમ દિગંબર મંદિર આવે છે અને ત્યાંથી થોડું આગળ ચાલતાં એક ચાર વીઘા જેવડા વિશાળ ચોગાનમાં કિલ્લાથી ઘેરાયેલું, આઠમા તીર્થંકર શ્રીચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરનાં ચાર કલ્યાણકોનું સૂચન કરતું નાનું છતાં મનોહર મંદિર ઊભું છે. નજીકમાં જ ચરણપાદુકાની દેરી અગાઉ હતી પરંતુ ગંગામાં પૂર આવવાથી આ દેરી ધ્વસ્ત બની અને મંદિર ખંડિયેર જેવું બની ગયું. આ મંદિરવાળા ટેકરાને લોકો 'રાજાનો ટીલો' કહે છે: હાલમાં જ તેનો જીર્ણોદ્ધાર અમદાવાદની શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી તરફથી થઈ રહ્યો છે.

આ સ્થળથી જરા દૂર એક મોટી જૈન શ્વેતાંબર ધર્મશાળા છે અને મંદિરની સામી બાજુએ દિગંબરી જૈન ધર્મશાળા છે. ગામમાં જૈનનું એકે ઘર નથી.

આ તીર્થનો શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ ઉલ્લેખ કરેલો છે. આથી ચૌદમી શતાબ્દીમાં આ તીર્થની યાદ જૈનો ભૂલ્યા નહોતા એમ સિદ્ધ થાય છે.

અહીં આસપાસમાં ઘણા ટીંબા ટેકરાઓ છે. એનું ખોદકામ કરવામાં આવે તો પુરાતત્ત્વની કેટલીયે વસ્તુઓ જડી આવે એવો સંભવ છે.

સિંહપુરી (સારનાથ):

ચંદ્રપુરીથી પાછા ફરતાં લગભગ ૯ માઈલ પર અને સારનાથ સ્ટેશનેથી ૦॥ માઈલ દૂર આ તીર્થધામ આવેલું છે. અહીંથી એક માઈલ દૂર હીરાપુર કે હીરાવન નામનું ગામ છે. સિંહપુરીમાં અગિયારમા તીર્થંકર શ્રેયાંસનાથ પ્રભુનાં ચાર કલ્યાણકો થયાં હતાં. સંભવતઃ આધુનિક સારનાથ એ પ્રાગૈતિહાસિક કાળના શ્રેયાંસનાથનો જ અપભ્રંશ હોય. સારનાથ નામ વસ્તુતઃ ક્યારથી કેવી રીતે પ્રચલિત થયું એનો નિર્ણય કરવો કઠણ છે.

શ્રીઅદ્રીશચંદ્ર વંદ્યોપાધ્યાય સારનાથ તીર્થનો રહસ્યસ્ફોટ કરતાં કહે છે કે, "ભારતના કોઈ પણ તીર્થસ્થાનનું મહત્ત્વ નિર્ધારિત કરવામાં આપણે જે સૌથી વધુ ભયંકર ભૂલો કરી છે એમાંની એક એ છે કે, આપણે બૌદ્ધધર્મને અતિશયોક્તિપૂર્ણ મહત્તા આપી છે. અશોક અને અશ્રાંત ચીની યાત્રીઓ અને તેનાં વિવરણોના પ્રભાવથી બીજા ધર્મોનો એના પરથી અધિકાર જ જતો રહ્યો હોય એમ જણાય છે. મિગદાવ (સારનાથ)ના રક્ષિત મૃગઉદ્યાનની પ્રાચીનતા એથીયે આગળ જઈ શકે એમ છે. આ તથ્ય તર્કની કસોટી પર કદી કસવામાં આવ્યું નથી."

સારનાથના ખોદકામમાંથી જે લેખ પ્રાપ્ત થયો છે તે જૈનધર્મ સંબંધે સૂચન આપે છે.

"धर्माशोकनराधिपस्य समये श्रीधर्मचक्री जिनो, यादृक् तन्नयरक्षितः पुनरयं चक्रे ततोऽप्यद्भुतं ।
वी(वि?)हारः स्थविरस्य तस्य च तया यत्नादयं कारितः, तस्मिन्नेव समर्पितश्च वसता वा चन्द्रचण्डद्युतिः ॥"

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ધર્મચક્રી વિશે કોઈ ઉલ્લેખ નથી. છતાં કેટલાક વિદ્વાનો આને બુદ્ધ તથાગત સમજે છે. વસ્તુતઃ ધર્માશોક એ સંપ્રતિનું બીજું નામ છે. આમાં ધર્માશોકે બનાવેલા ધર્મનાથ ધર્મચક્રી તીર્થંકરના વિહારનું સ્પષ્ટ વર્ણન છે.

આ બાતમીમાંથી એટલું ફલિત થાય છે કે સારનાથ (સિંહપુરી) ના મૃગદાવ ઉદ્યાનની પ્રાચીનતા જે નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે તેના કરતાં આગળ જઈ શકે એ હકીકત જૈનોના સાહિત્યિક ઉલ્લેખો સાથે બંધબેસતી છે. પરંતુ જૈનોએ પોતાના તીર્થોના ઈતિહાસ તરફ આજસુધી દુર્લક્ષ કર્યું છે. છેલ્લા દશ વર્ષમાં બૌદ્ધધર્મીઓએ લુપ્ત પ્રાયઃ થઈ ગયેલા પોતાના ધર્મ માટે જે ધગશ બતાવી છે તેના સોમા ભાગ જેટલી ધગશ પણ ભારતના જૈનોએ બતાવી નથી. સારનાથની જેટલી પ્રસિદ્ધિ દેશ–પરદેશમાં છેલ્લા દશ વર્ષમાં થઈ છે તેટલી પ્રસિદ્ધિ જૈનોના આ સિંહપુરી તીર્થ માટે થઈ શકી નથી એ શોચનીય બીના છે. આજે જૈનમંદિર નિર્જન સ્થાનમાં તદ્દન વિખુટું પડી ગયેલું જોવાય છે.

રેલ્વે સડક સામેના કંપાઉંડમાં એક તરફ નાની શ્વેતાંબર ધર્મશાળા છે અને બીજી તરફ કોટવાળું શ્રીશ્રેયાંસનાથ ભગવાનનું દેવાલય છે. તેની સામે સમવસરણના આકારનું મંદિર છે, જે ભગવાનના કેવળજ્ઞાનનું સ્મરણ કરાવી રહ્યું છે. કોટના ચારે ખૂણામાં ઉપર નીચે ગોળાકાર ચાર દેરીઓ બનેલી છે, જેમાં ભગવાનના જીવનપ્રસંગોનો ચિતાર અને ચરણ-પાદુકાઓ છે. અગ્નિખૂણામાં અધિષ્ઠાયક દેવની દેરી છે. નૈર્ઋત્યખૂણામાં આવેલી દેરીમાં ભગવાનની માતા ચૌદ સ્વપ્ન નિહાળતી હોય એવો દેખાવ આપ્યો છે. વાયવ્યખૂણાની દેરીમાં જન્મકલ્યાણકની સ્થાપના છે અને ઈશાનખૂણામાં દીક્ષા કલ્યાણકની સ્થાપના કરેલી છે. તેમાં આરસના બનાવેલા એક અશોકવૃક્ષ નીચે ભગવાન દીક્ષા લઈ રહ્યા હોય એવું દૃશ્ય આપ્યું છે અને નીચેની છત્રીમાં ચ્યવન કલ્યાણકની સ્થાપના બતાવી છે. વળી એક છત્રીમાં મેરુપર્વત ઉપરના જન્માભિષેકનું દૃશ્ય બતાવ્યું છે, જ્યારે બીજી છત્રીમાં ચરણપાદુકાઓ છે. એક છત્રીમાં કુશાલાજીની મૂર્તિ બિરાજમાન છે.

શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ આ સ્થાનનું સૂચન કેમ નહિ કર્યું હોય? સંભવ છે કે એ સમયે એ વિચ્છિન્ન થયું હોય અને પછીથી તેનો જીર્ણોદ્ધાર થયો હોય. ગમે તે હોય પણ 'ધર્મેક્ષા સંનિવેશ' સંબંધે તેમણે નિર્દેશ કર્યો છે અને ત્યાં ગગનચુંબી શિખરવાળું બોધિસત્ત્વનું આયતન હોવાનું તેઓ કહે છે. આજે જે 'ધમેખસ્તૂપ' કહેવાય છે તેને જ તેમણે 'ધર્મેક્ષા સંનિવેશ' કહ્યું છે. ધમેખનો સંબંધ ધર્મચક્ર સાથે હોવાનું આથી પુરવાર થાય છે. આ સ્તૂપ ૯૦ ફીટ ઊંચો અને ૩૦૦ ફીટના ઘેરાવામાં છે.

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ઇસિપત્તન નામે આ સ્થળનો ઉલ્લેખ આવે છે. ચોથી શતાબ્દીના ચીની યાત્રી ફાહિયાને આ સ્થળની નોંધ લીધી છે. છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં હૂણોના નાયક મિહિરકુલે અહીં આક્રમણ કર્યું હતું, એમ કહેવાય છે. સાતમી શતાબ્દીના ચીની યાત્રી હુએનત્સાંગે અહીં ૩૦ બૌદ્ધવિહારો જોયા હતા, જેમાં થેરવાદના અનુયાયી ૧૫૦૦ ભિક્ષુઓ રહેતા હતા. આ ઉપરાંત ૧૦૦ હિંદુમંદિરો હતાં. અગિયારમા સૈકામાં મહમ્મુદ ગિઝનવીએ સારનાથ જીતી લીધું તે પછી કનોજના રાજા ગોવિંદચંદ્રની રાણી કુમારદેવી, જે બૌદ્ધ હતી, તેણે અહીં 'ધર્મચક્ર જિનવિહાર' બંધાવ્યો હતો, પરંતુ સં. ૧૧૯૪માં શહાબુદ્દીન ઘોરીના સેનાપતિ કુતબુદ્દીને અહીંનાં દેવળોનો નાશ કર્યો છતાં બે વિશાળ સ્તૂપો બચી રહ્યા હતા. આજે અહીં એક ભવ્ય બાંધણીવાળો વિહાર બાંધેલો વિદ્યમાન છે.

★

૨૪૭. આગરા

(કોઠા નંબર : ૪૨૯૮–૪૩૦૮)

પુરાણ કાળમાં જે ભૂમિને 'અથવન' કહેતા એ જ આ આગરા શહેર યમુનાના કાંઠે વસેલું છે. શિલાલેખોમાં આને 'ઉગ્રસેનપુર' 'અર્ગલપુર' એ નામે ઉલ્લેખ્યું છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૯૩ થી ૨૨૩ સુધી આગરા પર સમ્રાટ અશોકનો

અધિકાર હતો એમ ઈતિહાસમાંથી જાણવા મળે છે, પરંતુ એટલા પ્રાચીન કાળનાં કોઈ અવશેષો જોવા મળતા નથી. વિદેશી સંશોધક ડૉ. ફુહરરની નોંધથી જાણવા મળે છે કે, મોગલોએ અહીં રાજકીય અડ્ડો જમાવ્યો એ પહેલાંનાં કેટલાંક સળી આવેલાં અવશેષોમાં એક પ્રાચીન જૈનમંદિરના થાંભલા અને શિલાલેખવાળી મૂર્તિ મળી આવી છે. નદી અને તે તરફનો કિલ્લાનો દરવાજો: એ બેની વચ્ચે સ્તંભોની હાર ઊભી હતી અને કાળા-ભૂરા પથ્થરમાં બહુ પરિશ્રમ-પૂર્વક ઘડાયેલી નકશીદાર વિશાળકાય મૂર્તિ એ સ્થળેથી મળી આવી. એ મૂર્તિ વીસમા તીર્થંકર મુનિસુવ્રતસ્વામીની છે. તેના ઉપર કુટિલ લિપિમાં એ મૂર્તિ સમર્પણ કર્યાનો સં. ૧૦૬૩ નો લેખ છે. એ સ્તંભાવલી આ સ્થળે ઊભેલા જૈનમંદિરની છે, એમાં સંદેહ નથી. કિલ્લો બંધાવતાં એ મંદિર પાડી નાખવામાં આવ્યું હશે; એમ તેઓ જણાવે છે.[1] શોધવામાં આવે તો આ સિવાય બીજા અવશેષો પણ મળી આવવા સંભવ છે.

આ હકીકત દશમી-અગિયારમી સદીમાં અહીંના જૈન સમાજની સમૃદ્ધ સ્થિતિનું અનુમાન કરવા માટે પૂરતી ગણાય.

એ પછી પંદરમી શતાબ્દીમાં બહલોલ લોદીએ આ નવીન શહેર આગરાનો પાયો નાખ્યો અને તેના પુત્ર સીકંદર લોદીએ આ નગરીને ભારતની પાટનગરીનું સૌભાગ્ય અર્પ્યું ત્યારથી એનાં રૂપરંગ બદલાવા લાગ્યાં. બાદશાહ અકબર, જહાંગીર અને શાહજહાંના સમયમાં તો અહીં લક્ષ્મીની છોળો ઊડી રહી હતી. આજે એ સમૃદ્ધિ તો કાળની ઓટમાં ઓસરી ગઈ છે, છતાં એ બાદશાહી ત્રિપુટીએ સર્જેલી વિવિધ ઇમારતોમાં એમના સમ્રાટ્પણાની ગૌરવગરિમા આજે પણ કલ્પી શકાય છે. અહીંના 'અકબરાબાદ' નામે પ્રસિદ્ધિ પામેલા કિલ્લાની પ્રચંડ વિરાટતા, શિલ્પસમ્રાટ તાજમહેલની કળામય અદ્ભુત સૌંદર્યવિભૂતિ, ઈતમદૌલા કે અકબરની કબર : ગમે તે જુઓ તો એ બાદશાહોની ભાવના એમાં ડોકિયાં કરી રહી હોય એમ જણાશે. એ બધી જોવાલાયક ગણાતી ઈમારતો પાછળ એ બાદશાહોએ સામ્રાજ્યની અનર્ગલ સંપત્તિનો છૂટે હાથે ઉપયોગ કરી પોતાના કૌટુંબિક સંસારની વાસનાકથાનાં ભવ્ય સ્મારકો ઊભાં કર્યાં છે. એ જોઈ એમાંથી કોઈ સાત્ત્વિક પ્રેરણા સ્ફુરે એવી આશા રાખી શકાય નહિ. એ માટે તો એ બાદશાહોની ધર્મજિજ્ઞાસા તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીએ તો જૈનો સાથેના તેમના ગાઢ સંપર્કનો ખ્યાલ આવે. ઈતિહાસનાં ખુદ પ્રમાણો આપણને સમ્રાટ અકબર અને જગદ્ગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂરિના મિલનપ્રસંગની યાદ આપે છે.[2] શ્રી હીરવિજયસૂરિ બાદશાહ અકબરને ફતેપુરસિક્રીમાં સં. ૧૬૩૯ માં મળ્યા અને તેમને જૈનધર્મના સ્વરૂપથી વાકેફ કર્યા એટલું જ નહિ; તેમાં તેને રસ ઉત્પન્ન કર્યો. અકબરે એ સૂરીશ્વરને પોતાના વિદ્વદ્દરબારમાં માનભર્યું સ્થાન આપી 'જગદ્ગુરુ'ની પદવીથી નવાજ્યા. સૂરીશ્વરે તેને માંસાહાર-માંથી અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો અને પર્વતિથિના દિવસોમાં સમસ્ત રાજ્યમાં અમારિપટહ વગડાવવાનાં ફરમાનો મેળવી લીધાં. વળી, બૂતપરસ્ત બાદશાહોથી ગૂંગળાતા જૈન ભક્તો માટે યાત્રીઓને હરેક પ્રકારે છૂટછાટ આપવાના પરવાના પણ પ્રાપ્ત કર્યા. અકબરે જે ધર્મનો રસાસ્વાદ ચાખ્યો તે તેના પુત્ર જહાંગીર અને પૌત્ર શાહજહાંએ વારસામાં સાચવી રાખ્યો. શ્રીહીરવિજયસૂરિના શિષ્ય-પ્રશિષ્યોએ તેમના દરબારમાં પણ ધર્મગુરુ તરીકેનું સ્થાન એ જ રીતે સાચવી રાખ્યું હતું. આ વિશે કેટલાયે પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાંથી વિસ્તૃત માહિતી સાંપડે છે. શ્રીવિવેકહર્ષગણીએ સં. ૧૬૬૮ માં બાદશાહ જહાંગીર પાસેથી મેળવેલા ફરમાનનું એક ચિત્રપટ, જે શાહી ચિત્રકાર શાલિવાહન ઉસ્તાદે ચીતર્યું છે તેના ઉપરથી પણ આ હકીકતનો હૂબહુ ચિતાર મળી રહે છે અને બાદશાહો પાસેથી મેળવાયેલાં એ ફરમાનો પણ પ્રગટ થઈ ચૂક્યાં છે.[3]

મતલબ કે, અકબર બાદશાહ સાથે ફતેપુરસિક્રીમાં થયેલા સુભગમિલન પછી તરત જ સૂરીશ્વરે આગરાની ભૂમિમાં પદાર્પણ કર્યું અને તેમની સમક્ષ કેટલાંયે જૈન મંદિરો ઊભાં થયાં, જેની પ્રતિષ્ઠા તેમણે પોતે કરી એવી હકીકત તીર્થમાળા નોંધે છે. શ્રેષ્ઠી માનસિંહ, સંઘવી ચંદ્રપાલ, શ્રીહીરાનંદ મુકીમ વગેરે જે શ્રાવકો રાજ્યમાં અગ્રગણ્ય હતા તેમણે વિશાળ જિનમંદિરો બંધાવી સૂરીશ્વર પાસે પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી. શિલાલેખોથી જણાય છે કે, થાનસિંહ અને દુર્જનશલ્ય નામના શ્રાવકોએ ભરાવેલાં કેટલાંયે બિંબોની પ્રતિષ્ઠા શ્રીહીરવિજયસૂરિએ કરી હતી.[4] વળી, જહાંગીરના માનીતા મંત્રીઓ કુંરપાલ અને સોનપાલે શ્રીશ્રેયાંસપ્રભુનું ભવ્ય મંદિર બંધાવી તેની તથા ૪૫ જિનપ્રતિમાઓની

---

૧. A. Fuhrer: 'Archaeological Survey of India' (New Series) Vol. ii.

૨. 'સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ' ફરમાનો સાથે.

૩. 'કૃપારસ કોશ' ફરમાન સાથે; અને 'Comiseriet: The Imperial Mughal Farmans in Gujrat.'

૪. 'પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ'માં શ્રીસૌભાગ્યવિજયકૃત 'તીર્થમાળા' પૃ૦ ૭૩, ૭૪.

સં. ૧૬૭૧ માં અંચલગચ્છીય આચાર્યોના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. તેમજ સં. ચંદ્રપાલે સં. ૧૬૬૭ માં શ્રીવિવેકહર્ષ ઉપાધ્યાયના ઉપદેશથી એક મંદિર બંધાવ્યું હતું. આ બંને મંદિરો આજે મોજુદ નથી. નદીપાર બે મંદિરો જીર્ણ થયેલાં હતાં તેની બધી મૂર્તિઓ શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરમાં લાવવામાં આવી છે. એ જ જીર્ણ મંદિરો ઉક્ત શ્રેષ્ઠીઓએ બંધાવેલાં મંદિરો હોવાની સંભાવના છે.

આજે અહીં ૧૧ જિનમંદિરો મોજુદ છે. ૩૦૦ જેટલા જૈન શ્રાવકોની વસ્તી, ૩ ઉપાશ્રયો અને ૨ જૈન ધર્મશાળાઓ છે.

૧. રોશન મહોલ્લામાંના શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનના વિશાળ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૬૩૯ માં થઈ અને ઉદાર શ્રેષ્ઠી શ્રીમાનસિંહે (માનુ કલ્યાણે) એ ઉત્સવ પ્રસંગે અઢળક ધન વાપર્યું હતું. મૂળનાયક ઉપર, શ્રીમાનસિંહે આ મૂર્તિ ભરાવ્યાનો અને શ્રીહીરવિજયસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો લેખ છે. પાસેના વિશાળ ચોકવાળા સભામંડપમાં શ્રીશાંતિનાથ પ્રભુ, શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામી, શ્રીચૌમુખજી તથા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન છે. ગોખલાઓમાં બીજી પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે. વચમાં ઊંચી બેઠક પર બિરાજમાન શ્રીશીતલનાથ ભગવાનની શ્યામવર્ણી મૂર્તિ ચક્ષુ–ટીલાં વિનાની શ્વેતાંબરાચાર્ય પ્રતિષ્ઠિત છે. તેના ઉપર ચક્ષુ ચડાવાતાં નથી. આ મૂર્તિ એક મસ્જિદમાંથી મળી આવી હતી. બહારના ભાગમાં શ્રીહીરવિજયસૂરિ દાદાની મૂર્તિ છે. સં. ૧૩૮૯ ના લેખવાળી પંચતીર્થીની પ્રતિમા આ મંદિરમાં મોજુદ છે.[૫] વળી, સં. ૧૬૭૧ નો મોટો શિલાલેખ, જેમાં શ્રેષ્ઠી કુંરપાલ અને સોનપાલની ધાર્મિક ખ્યાતિ આલેખી છે તે આ મંદિરમાં છે.[૬]

૨. તેની પાસે જ શ્રીસીમંધરસ્વામીનું મંદિર છે, જે શ્રેષ્ઠી હીરાચંદ નિહાલચંદે બંધાવ્યું હતું. તેમાં મૂળનાયક સીમંધરસ્વામી નહિ પણ શ્રીચંદ્રાનન પ્રભુ હોવાનું કહે છે.

રોશન મહોલ્લામાં શ્રીહીરવિજયસૂરિ મહારાજના સમયનો એક જૂનો ઉપાશ્રય છે. આ ઉપાશ્રય વિશે એમ કહેવાય છે કે અકબર બાદશાહે પ્રસન્ન થઈ પોતાના કબજામાં આવેલો એક પ્રાચીન ગ્રંથભંડાર સૂરીશ્વરને સમર્પણ કર્યો હતો જે આ ઉપાશ્રયમાં રાખવામાં આવ્યો હતો.

૩. નાકમંડીમાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું વિશાળ મંદિર પથ્થરની બાંધણીવાળું છે. તેની ભમતીમાં પણ પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે.

૪. હીંગમંડીમાં શ્રીનેમનાથ ભગવાનનું નાનું મંદિર છે.

૫. મોતીકટરામાં શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરમાં ઉપરના ભાગમાં શ્રીઆદીશ્વર પ્રભુ બિરાજમાન છે. બહારના ભાગમાં શ્રીસીમંધર પ્રભુ અને શ્રીઅભિનંદન જિન પ્રતિષ્ઠિત છે.

૬. મોતી કટરામાં શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનના મંદિરમાં દાદાનાં પગલાં છે.

૭. મોતી કટરામાં શ્રીકેશરિયાનાથ ભગવાનના મંદિરમાં વચ્ચે નીલમની નાની પણ સુંદર પ્રતિમા છે. બહારના ગોખલાઓમાં પણ પ્રતિમાઓ છે. પાછળના બગીચામાં દાદાજી અને રણધીરવિજયજીની પાદુકાઓ છે.

૮. મોતી કટરામાં શ્રીસૂરપ્રભુ ભગવાનનું મંદિર છે. તેમાં શ્રીજિનકુશલસૂરિની ચરણપાદુકાઓ પણ છે.

૯. બેલનગંજમાં શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી સુંદર મંદિર છે. મૂળનાયકની મનોહર મૂર્તિ ફણાવાળી છે. બાજુમાં હીરવિજયસૂરિ, શ્રીરત્નપ્રભસૂરિ અને શ્રીવિજયધર્મસૂરિની મૂર્તિઓ છે.

પાસે વિશાળ ધર્મશાળા અને તેની બાજુમાં શ્રીવિજયધર્મલક્ષ્મી જ્ઞાનમંદિર છે. તેમાં ૨૨૦૦૦ પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ છે અને ૮૦૦૦ જેટલાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની પોથીઓ છે. મંદિર, ધર્મશાળા અને જ્ઞાનમંદિર શ્રીલક્ષ્મીચંદજી વૈદે શ્રીવિજયધર્મસૂરીશ્વરજીના ઉપદેશથી બંધાવ્યાં છે.

---

૫. 'જૈન લેખ સંગ્રહ' ભા. ૨—શ્રીપૂરણચંદ નાહર. લેખાંકઃ ૧૪૪૨.

૬. એજનઃ લેખાંકઃ ૧૪૫૫.

૧૦. બેલનગંજમાં શેઠ તેજકરણ ચાંદમલના મકાનમાં શ્રીઆદીશ્વર પ્રભુનું ઘર દેરાસર છે.

૧૧. શહેરથી ૨૫ માઈલ દૂર શહાગંજમાં તપાગચ્છીય દાદા શ્રીહીરવિજયસૂરિની દાદાવાડી અને શ્રીમહાવીરપ્રભુનું મંદિર છે, જે 'શેઠજીકા મંદિર'ના નામે ઓળખાય છે. તેના ભોંયરામાં ઘણી પ્રાચીન પ્રતિમાઓ છે. મંદિરમાં શ્રીગૌતમસ્વામી, શ્રીસીમંધરસ્વામીની ચરણ પાદુકાઓ છે અને શ્રીઆત્મારામજી મહારાજની મૂર્તિ છે. બહારના ભાગમાં શ્રીહીરવિજયસૂરિનાં પગલાં છે. અગાસી ઉપર શ્રીરણધીરવિજયજીની દેરી છે. મંદિર પાસે નજીકમાં શ્રીહીરવિજયસૂરિની દેરીમાં પાદુકાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. પાસે એક ધર્મશાળા છે.

આજે અહીં શ્રાવકોની વસ્તી ઓછી થઈ છે પરંતુ એક કાળે જૈનોની પુરજાહોજલાલી હતી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે. શ્રીબનારસીદાસે પોતાના મતની સ્થાપના આગરામાં કરી હતી, જેનું ખંડન શ્રીમેઘવિજય ઉપાધ્યાય જેવા પ્રકાંડ પંડિતને 'યુક્તિપ્રબોધ' ગ્રંથ દ્વારા કરવું પડ્યું હતું.

૨૪૮. ગીરડી—ઋજુવાલુકા

(કોઠા નંબર : ૪૩૧૧-૪૩૧૨)

ગીરડી નામે સ્ટેશનનું નાનું ગામ છે. અહીંથી સમેતશિખર જવા માટે વાહનો મળે છે. સ્ટેશનની નજીકમાં રા. બ. ધનપતિસિંહજીએ યાત્રાળુઓની સગવડ માટે વિશાળ ધર્મશાળા બંધાવી છે. તેમાં દરેક પ્રકારની સગવડ મળે છે.

ધર્મશાળાની પાસે એક મનોહર જિનાલય રા. બ. ધનપતિસિંહજીએ બંધાવેલું છે. મંદિરની આરસછત્રીમાં મૂળનાયક શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનની નાગફણાવાળી મૂર્તિ સ્વસ્તિકના લાંછનયુક્ત છે.

અહીં કોલસા અને અબરખની ખાણો હોવાથી આ નાનું ગામ પણ વેપારનું મથક બની ગયું છે. અબરખ સફેદ, લાલ અને કાળી જાતનું હોય છે. જે અબરખ દળમાં અને લંબાઈમાં જાડાં અને મોટાં હોય તે વધારે કિંમતી ગણાય છે. એને સાફ કરવાનાં કારખાનાં અહીં જ છે.

બરાકડ :

ગિરડીથી પાકી સડકે સમેતશિખરના માર્ગે ૧૦ માઈલ દૂર બરાકડ નામનું ગામ નદી કિનારે વસેલું છે. આ ગામના નામ ઉપરથી આ નદીને લોકો 'બ્રાકર' નામે ઓળખે છે. આ બ્રાકર નદી જ અસલની ઋજુવાલુકા હોવાની જૈનોની માન્યતા છે.

અહીંથી ૩ માઈલ દૂર 'જમક' નામે ગામ છે, જ્યાં શાલવૃક્ષોનું ગાઢ વન પણ છે. એ જમક ગામ જ અસલનું જંભીય ગામ મનાય છે.

જૈનશાસ્ત્રોથી જણાય છે કે, જંભીયગામની બહાર આવેલા વ્યાવૃત્ત ચૈત્યની પાસે ઋજુવાલુકાના તટ ઉપર, શ્યામાક ગૃહસ્થના ખેતરમાં, શાલવૃક્ષની નીચે ભગવાન મહાવીરસ્વામીને ધ્યાન ધરતાં કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી.

ભગવાન મહાવીરે ૧૨ વર્ષની ઘોર તપશ્ચર્યા કરીને જે નદી કિનારે નિર્મળ એવું કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું એ ઋજુવાલુકા એ જ બ્રાકર નદી હોવા વિશે યાત્રીઓ, કવિઓ અને સંશોધકોમાં બે મત છે.

પ્રાચીન 'તીર્થમાળા'ના કર્તાઓ પણ આ કેવળજ્ઞાનના સ્થાન માટે એકમત નથી. અહીં ચારેક કવિઓના મતો ક્રમશઃ નોંધીએ છીએ.

(૧) "ગિરિ આગિં કોશે આરે, ઉપરિથી દેવ જુહારે; રિજુવાલુઅ જંભી ગામ, વીરહ જિન કેવળ ઠામ."

—પં. શ્રી વિજયસાગર (૧૭મી સદી)

(૨) સમેતશિખર આગલિ વીસ કોસ, રજુવાલુકાનઈ પાસઈ; જંભીગામ વિસાલ તુ, જય જય જં૦.

વર્દ્ધમાન તિહાં નાણ ભણીજઈ, સુમુખિ જિનહર વીર નમીજઇ; આણી ભાવ રસાલ તુ. જય જય જં૦.
ઈમ સુણીઇં લોકની વાત, તિહાં જઈનઈ કીધી જાત્ર; ઈહાંથી કીજઈ ધ્યાન તુ, જય જય જં૦."
—પં. શ્રી હંસસોમ (સં. ૧૫૬૫)

(૩) "સમેતશિખરથી જિમણઇ પાસ, જંભીય ગામ અછઈ બહુ વાસ;
રિજુવાલુકા નદીનઈ તીર, કેવલ પામ્યઉ શ્રીમહાવીર;"
—પં. શ્રી જયવિજય (સં. ૧૬૬૪)

(૪) 'ગિરિથી દૂરે દક્ષિણ દિશિં, દેખિઇ રિજુવાલુકા રે નાંમ; દામોદર તસની હમણાં વહે, વીર જિન કેવલ ઠામ."
—પં. શ્રીસૌભાગ્યવિજય (સં. ૧૭૫૦)

આ અવતરણો પૈકી (૧) પં. વિજયસાગર નામના યાત્રી આ સ્થળને સમેતશિખરથી ૧૨ કોશ દૂર બતાવે છે, જ્યારે (૨) પં. શ્રીહંસસોમ એ સ્થળને સમેતશિખરથી ૨૦ કોશ દૂર બતાવતાં ઉમેરે છે કે–' લોકોના કથનથી એમ જણાય છે, (૩) પં. શ્રીજયવિજયે સમેતશિખરથી જંભીયગામ કેટલું દૂર છે તે બતાવ્યું નથી પરંતુ તેનાથી જમણી બાજુએ હોવાનું સૂચન કર્યું છે, જ્યારે (૪) પં. સૌભાગ્યવિજયજી એ સ્થળને દક્ષિણ દિશાએ રહેલી દામોદર નદીને ઋજુવાલુકા બતાવે છે.

પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજી આ વિશે સંશોધન કરતાં ઉલ્લેખે છે કે—"આ ઉલ્લેખોથી ભગવાનની કેવળ કલ્યાણકની ભૂમિનો નિશ્ચિત પત્તો લગાડવો કઠણ છે. આજકાલ જ્યાં સમેતશિખરની પાસે કેવળભૂમિ બતાવવામાં આવે છે તેની પાસે ન તો ઋજુવાલુકા અથવા એનાથી મળતાજુલતા નામવાળી કોઈ નદી છે અને ન જંભિયગ્રામ અથવા એના અપભ્રષ્ટ નામનું કોઈ ગામ છે. સમેતશિખરથી પૂર્વ–દક્ષિણ દિશામાં દામોદર નદી આજે પણ છે. પરંતુ ઋજુવાલિકા અથવા ઉજ્જુવાલિયા નદીનો કયાંઈ પત્તો નથી. હા, ઉક્ત દિશામાં 'આજી' નામની એક મોટી નદી અવશ્ય વહે છે, જો આ આજીને જ ઉજ્જુવાલિયા માની લેવામાં આવે તો જુદી વાત છે, પરંતુ એક વાત અવશ્ય વિચારણીય છે કે આજી એક મોટી અને આ નામથી પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન નદી છે. 'સ્થાનાંગસૂત્ર'માં ગંગાની પાંચ સહાયક મોટી નદીઓમાં આની 'આજી' એ નામથી જ પરિગણના કરવામાં આવી છે. આથી આજીને ઉજ્જુવાલિયાનો અપભ્રંશ માનવો ઠીક નથી. એક વાત એ પણ છે કે, આજી અથવા દામોદર નદીથી પાવા–મધ્યમા, જ્યાં ભગવાનનું બીજું સમવસરણ થયું હતું તે લગભગ ૧૪૦ માઈલ દૂર પડી જાય છે. જ્યારે શાસ્ત્રોમાં ભગવાનના કેવળજ્ઞાનના સ્થાનથી મધ્યમા ૧૨ યોજન દૂર બતાવી છે. 'આવશ્યકચૂર્ણિ'ના લેખાનુસાર ભગવાન કેવલી થયા એ પહેલાં ચંપાથી જંભિય, મિંઢિય, છમ્માણી થઈને મધ્યમા ગયા હતા અને મધ્યમાથી પાછા જંભિય ગામમાં ગયા હતા, જ્યાં ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થયું હતું. આ વિહારવર્ણનથી સમજાય છે કે, 'જંભિયગામ' અને 'ઋજુપાલિકા' નદી મધ્યમાના રસ્તામાં ચંપાની પાસે જ કયાંક હોવાં જોઈએ, જ્યાંથી ચાલીને ભગવાન એક રાતમાં જ મધ્યમા પહોંચ્યા હતા. આથી ૧૨ યોજનનો હિસાબ પણ ઠીક ઠીક બંધ બેસે છે."[1]

મુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયજી કહે છે કે—"આ સ્થાન પરત્વે કેટલાક મહાનુભાવો એમ કહે છે કે, આ સ્થાપના તીર્થ છે. અમારી દૃષ્ટિએ આ વાત લગારે સાચી નથી લાગતી. અહીંથી ભગવાન શ્રીમહાવીરદેવ પાવાપુરી ગયા છે. શાસ્ત્રોમાં વર્ણન આવે છે કે આ સ્થાનથી પાવાપુરી (અપાપાપુરી) ૧૨ યોજન દૂર છે, આજે પણ પ્રાયઃ અહીંથી પાવાપુરી એટલી જ દૂર છે. પગરસ્તે લગભગ ૧૦૦ માઈલ દૂર અહીંથી પાવાપુરી છે. ૧૨ યોજનની દૃષ્ટિએ આ વસ્તુ બરાબર મળી રહે છે. બીજું જમગ્રામ અને ઋજુપાલ નદી પણ વિદ્યમાન છે; એટલે પ્રભુ શ્રીમહાવીર દેવના કેવળજ્ઞાનનું સ્થાન આ જ છે એમ અમને નિર્વિવાદ લાગે છે."[2]

ઉપર્યુક્ત મતભેદો કેવળજ્ઞાનના સ્થાન માટે એકમત નથી; એટલું તો સમજાય છે. છતાં અહીં બરાકડ ગામની નજીકમાં નદી કિનારે ૧ નાજુક ધર્મશાળા અને ૧ જિનાલય છે. તેમાં ભગવાનના કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકની સ્થાપનારૂપે ચરણપાદુકાઓ પધરાવેલી છે. ચરણપાદુકા ઉપર પણ આ પ્રકારે જીર્ણોદ્ધારનો લેખ વિદ્યમાન છેઃ—

---

૧. "ભગવાન મહાવીર" પૃ૦ ૩૫૭–૫૮.

૨. "જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ" પૃ૦ ૪૬૬–૬૭.

" ऋजुवालकानदीतटे श्यामाककुटुम्बी(म्बि)क्षेत्रे वैशाख शुक्ल १० तृतीयप्रहरे केवलज्ञानकल्याणिक-समवसरणमभूत् मुर्शिदाबादवास्तव्यप्रतापसिंह तद्भार्या महेतावकुंवर तत्पुत्र लक्ष्मीपतसिंह बहादुर-तत्कनिष्टभ्राता धनपतसिंहबहादुरेण सं० १९३० वर्षे जीर्णोधा(द्धा)रं(रः) कारापितं(तः) ॥ "

આ લેખ ઉપરથી જણાય છે કે, રા. બ. શ્રીધનપતિસિંહજીએ સં. ૧૯૩૦માં આ તીર્થસ્થળનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.

સંશોધકો આ સ્થળના નિર્ણય માટે વધુ પ્રકાશ પાડે એ જરૂરનું છે.

૨૪૯. મધુવન

(કોઠા નંબર : ૪૩૧૩-૪૩૨૩)

'પારસનાથ હીલ' નામે ઓળખાતા સ્ટેશનને ઇસરી પણ કહે છે. ઇસરીમાં સ્ટેશનની નજીક વિશાળ જૈન ધર્મશાળા છે અને તેમાં એક નાનું જિનાલય છે. શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી (કારખાનું) છે, જે પહાડ વગેરેની વ્યવસ્થા અને દેખરેખ રાખે છે. ધર્મશાળામાં યાત્રાળુઓને બધી સગવડ મળે છે.

ઇસરીથી ૧૪ માઈલ દૂર મધુવન ગામ છે. મોટર, ગાડાં વગેરે વાહનો અહીંથી મળી શકે છે મધુવન સુધીનો આખાયે માર્ગ ગીચ ઝાડીથી રળિયામણો લાગે છે.

મધુવન સમેતશિખર પહાડની તળેટીમાં વસેલું છે. એના નૈસર્ગિક સૌંદર્યમાં દેવમંદિરોની હારમાળાનું કળાવિધાન ભાત પાડી રહ્યું છે.

યાત્રાળુઓ માટે હરકોર શેઠાણીએ અને બાબુ ધનપતિસિંહજીએ બંધાવેલી બે વિશાળ શ્વેતાંબર જૈન ધર્મશાળાઓ છે. ધર્મશાળાની અંદર જ યાત્રાળુઓ માટે ભોજનશાળા પણ છે. આ સિવાય દિગંબર તેરાપંથીઓ અને વીસપંથીઓની પણ ધર્મશાળા અને મંદિરો છે.

શ્વેતાંબર ધર્મશાળામાં પ્રવેશતાં કોટની બહાર ભોમિયાજીનું મંદિર છે. પહાડ જેવી આકૃતિવાળા મંદિરમાં શાસનદેવતા યક્ષની મૂર્તિ છે. ધર્મશાળામાં જુદા જુદા પાકા કોટયુક્ત વંડામાં શ્વેતાંબર જૈનોનાં ૧૧ જિનાલયો લગોલગ આવેલાં છે. [૧-૩] મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં ત્રણ, [૪] વીશ તીર્થંકર ભગવાનોની પાદુકાનું, [૫] શ્રીશુભ ગણધરનું, [૬] નીચે ગોડીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું અને ઉપર શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું, [૭] શ્રીજગતશેઠે બંધાવેલું શ્રીશામળિયા પાર્શ્વનાથનું, [૮] નીચે શ્રીપાર્શ્વનાથ અને ઉપર શ્રીસુપાર્શ્વનાથનું, [૯] શ્રીજશરૂપ નવલખાએ બંધાવેલું શ્રીચંદ્રપ્રભજિનેશ્વરનું, [૧૦] શ્રીસુપાર્શ્વનાથનું, [૧૧] નીચે શ્રીપાર્શ્વનાથ અને ઉપર શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીનાં મંદિરો છે. ધર્મશાળાની પાછલી બાજુએ ડાબે હાથે દાદાજીની છત્રી છે અને થોડે દૂર શ્રીજિનેશ્વર ભગવાનની દેરી છે. ઉપર્યુક્ત મંદિરોમાં સાત મંદિરો મુખ્ય છે અને બાકીનાં તેની આજુબાજુએ આવેલાં છે.

[૧૨] 'રાજા દેઢી'ના નામે ઓળખાતા ગામ બહારના મંદિરમાં શ્રીસુધર્મસ્વામી બિરાજે છે ને [૧૩] ભોમિયાજીનું મંદિર મળીને કુલ ૧૩ શ્વેતાંબર મંદિરો અહીં વિદ્યમાન છે. દેરાસરની પાસેની કોટડીમાં તથા દેરાસરની અંદર એક બાજુએ કેટલીક નવીન પ્રતિમાઓ તેમજ યક્ષ, યક્ષિણીની મૂર્તિઓ સંઘરી રાખેલી છે.

૨૫૦. ગુણાયા

(કોઠા નંબર : ૪૩૨૪)

નવાદા સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર ગુણાયા નામે જૈનોનું તીર્થધામ છે. ભગવાન મહાવીરના સમયમાં ગુણશીલવન નામે ઓળખાતું રાજગૃહનું ઉદ્યાન તે જ આ ગુણાયા એમ માનવામાં આવે છે. ભગવાન મહાવીર જ્યારે જ્યારે રાજગૃહ

આવતા ત્યારે 'ગુણશીલવન'ના ચૈત્યમાં રહેતા હતા. એ ચૈત્ય ગુણશીલ નામના યક્ષનું હતું. એ ગુણશીલવનમાં ભગવાન મહાવીરના હાથે સેંકડો લોકોએ શ્રાવકધર્મ અને શ્રમણધર્મની દીક્ષા લીધી હતી. ભગવાન મહાવીરના અગિયારે ગણધરો અનશનપૂર્વક એ ઉદ્યાનમાં નિર્વાણ પામ્યા હતા. આ સ્થળ રાજગૃહથી ઉત્તર-પશ્ચિમમાં હતું;[1] અત્યારે આ સ્થળ દક્ષિણ-પૂર્વમાં છે. અસલના ચૈત્યનું કોઈ નિશાન અત્યારે હયાત નથી. અત્યારનું મંદિર પાછલા કાળનું છે.

અદીશચંદ્ર વંદ્યોપાધ્યાય જણાવે છે કે-"પટણા જિલ્લાના બિહાર સબડીવીજનના બેસખક પરગણાનું આધુનિક ગુણાયા ગામ ગુણશીલાનું સ્થાન બની શકતું નથી. ડૉ. વિમલચરણ લૉએ ઈસગિલ્લી પાસે કાલશિલા ચટ્ટાણને ગુણશીલા માન્યું છે, જ્યાં નિર્ગ્રંથ યતિઓ તપ કરતા જોવાયા હતા, પરંતુ ઉપલક દૃષ્ટિથી પણ એ અવિશ્વસનીય છે, કેમકે 'કાલશિલા' ચટ્ટાણ છે અને 'ગુણશીલા' ચૈત્ય છે."

તેઓ એના સમર્થનમાં ઉમેરે છે કે, 'ઉવાસગદસાઓ' ગુણશીલાનું સ્થાન 'બાહિકા'ને નિર્ધારિત કરે છે. શ્રીહેમચંદ્રસૂરિકૃત 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત' અનુસાર ગુણશીલા ચૈત્યનું સ્થાન વૃક્ષોપશોભિત હતું. 'ભગવતીપુરાણ' ગુણશીલાની સ્થિતિ રાજગૃહમાં જ બતાવે છે. શ્રીહેમચંદ્રપ્રણીત 'સ્થવિરાવલીચરિત'માં ગુણશીલાનો ઉલ્લેખ (અભ્યારણ્ણે) રાજગૃહની અંતર્ગત જ કરેલો છે. દિગંબરીય 'ઉત્તરપુરાણ'માં વિપુલ પહાડીનો ઉલ્લેખ મહાવીરના સ્થાયી આવાસરૂપે કર્યો છે. શ્વેતાંબર સૂત્ર ગુણશીલાનું સ્થાન રાજગૃહની ઉત્તર-પશ્ચિમ બતાવે છે જે વિપુલ પહાડીનું સ્થાન છે.'

આ હકીકત હજી વધુ સંશોધન માગી લે છે. અત્યારે તો જૈનો હાલના ગુણાયાને ગુણશીલરૂપે માને છે.

ભગવાનના સમયની પવિત્ર સ્મૃતિઓની યાદ આપતું આ તીર્થધામ એક સોહામણા સરોવરની વચ્ચે આવેલું છે. નાજુક બાંધણીથી ઓપતા સુંદર જિનમંદિરમાં જવા માટે કઠેડાબંધી પૂલ બાંધેલો છે.

મંદિરમાં મૂળનાયક શ્રીમહાવીર ભગવાનની મૂર્તિ છે. તેની આજુબાજુમાં ભગવાન મહાવીર અને ગણધર ગૌતમ-સ્વામીની પાદુકાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. શ્રીગૌતમસ્વામીની પાદુકા પર સં. ૧૬૮૮નો લેખ છે અને શ્રીમહાવીર ભગવાનની પાદુકા પર સં. ૧૯૩૦ નો લેખ છે. આ શિલાલેખો અનુક્રમે છેવટે આપેલા છે.

અગ્નિખૂણાની છત્રીમાં ૨૦ તીર્થંકરોની શ્યામવર્ણી પાદુકાઓ, વાયવ્યખૂણાની છત્રીમાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની પાદુકા, નૈર્ઋત્યખૂણાની છત્રીમાં શ્રીઋષભદેવની પાદુકા અને ઈશાનખૂણાની છત્રીમાં શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનની પાદુકાઓ બિરાજમાન છે.

અહીં નાની પણ સુંદર ધર્મશાળા છે. મંદિરના શિલાલેખો આ પ્રકારે છેઃ—

૧. શ્રીગૌતમસ્વામીની પાદુકા પરનો લેખઃ—

"(१) संवत् १६८८ वर्षे वैसाष (शाख) सुदि १५ तिथौ मंत्रीदल वंसे(वंशे) चोपरा गो(२)त्रे ठा० त्रिमलदास तत्पुत्र ठा० तुलसी (३) दास तत्पुत्र श्री ठा० संग्राम गोवर्द्धनदास तस्य माता ठकुरी श्रीनि(४) हाली तत्पु० भार्या ठकोरो यु० भ [०] श्रीजिन (५) कुसलसूरिका कारि(रा)पिता पूज्य(६) श्रीश्रीपूज्योश्रीराजसूरिविद्यमाने उपाध्याय अभयधर्मे(७)न प्रतिष्ठा स्थिरलग्ने खरतर(८)गच्छे ॥"

૨. શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની ચરણપાદુકા પરનો લેખઃ—

"संवत् १९२४ मिति माघ कृष्ण ५ भौमे श्रीगुणशिलचैत्ये श्रीदूगड प्रतापसिंहजीत्कानां भार्या महतावकुंवर तत्कुक्षितोत्पन्न-कनिष्टपुत्रश्रीरायधनपतसिंह वहादुरनाम्ना स्वपत्नी प्राणकुंवर जन्मसफलीकरणार्थं श्रीअष्टापदतीर्थे श्रीशत्रुंजयनिर्वाणलाभतया श्रीआदि-जिनचरणपादुका कारापिता श्रीजिनभक्तिसूरिशाखायां उ० सदालाभगणिना प्रतिष्ठितं शुभम्"

૩. શ્રીમહાવીરસ્વામીની ચરણપાદુકા પરનો લેખઃ—

"सं० १९३० माघ शु० ५ सकलसंघेन श्रीवीरपादुका कारापित (ता) स्थापितं (ता) श्रीगुणशीलचैत्ये आत्महिताय ॥"

૧. "तस्सणं रायगिहस्स वहिया, नगरस्स उत्तर पुरच्छिमे दिसीभाए गुणसीलए नाम चेइए होत्था।"—ભગવતીસૂત્ર શતકઃ ૧, ઉ૦ ૧.

૪. જીર્ણોદ્ધારનો શિલાલેખઃ—

"सं० १९२४ मिति माघ कृष्ण ५ भौमे गुणशीलचैत्ये दूगडगोत्रे श्रीप्रतापसिंहजी तत्भार्या महताबकुंवर तद्‌पुत्र चिरू. राय-बहादुर तत्प्रथम पत्नी प्राणकुंवर जन्मसाफल्य करापिता जीर्णोद्धारं। उ० श्रीआणंदवल्लभगणि तत्शिष्य उ० श्रीसागरचंदगणि उपदेशात ॥ श्रीः ॥ शुभं भूयात् ॥"

૫. જીર્ણોદ્ધારનો બીજો શિલાલેખઃ—

"श्रीजिनेंद्र जयती(ति) स्वस्ती(ति) श्रीमद्वीरजिनेंद्र सं० २४२९ वि० सं० १९५९ वर्षे वै० वद ८ बुधवारे श्रीतपा-गच्छाम्नायधारक सुश्रावक दसाश्रीमालज्ञातीये सा० रूपचन्द रंगीलदास देवचन्द पाटनवाला हाल मुकाम येवला मुंबई येवनना रमनार्थे तत् बन्धु चतुरचन्द सुत वेलचन्द वालचन्द भागचन्द नण=२ ये ॥ श्रीगुणशीलचैत्ये आ धर्मशाला बंधावी छे तथा देरासरमां पन्नासणो गोखलाओ दरवाजो भमतीनी देरी=४ सहीत सरवे आरसनुं काम तथा तलावनी भींत तथा रीपेर वीगेरे जीर्नो(र्णो)द्धार करावो(व्यो) ने श्रीशुभं भवतु सदा। सलाट भाइचंद जगजीवन मीस्री पालीताणावाला ॥"

*

૨૫૧. સમેતશિખર

(કોઠા નંબર : ૪૩૨૫)

મધુવનમાં આવેલા ભોમિયાજીના મંદિરથી સમેતશિખર પહાડ ઉપર ચડવાનો રસ્તો છે. પહેલાં પહાડ તરફ આવવાને ત્રણ સડકો હતી. સં. ૧૭૭૦ સુધી આ સડકો કામમાં આવતી હતી. ઉત્તર–પશ્ચિમથી આવનારા યાત્રાળુઓ પટના અને નવાદાથી ખડગદિહા થઈને માલગંજ આવતા હતા. દક્ષિણ–પૂર્વ તરફથી આવતા યાત્રાળુઓ માનપુર–જૈપુર સ્થાનથી ચાલીને નવાગઢ થઈ પાલગંજ આવતા. આજે આ મધુવનનો જ માર્ગ મુખ્ય છે.

આ પર્વત સમેતશિખર, સમિદગિરિ, સમાધિગિરિ, મલ્લ પર્વત અને શિખરજી એવાં નામોથી ઓળખાય છે, ગિરિ ઉપર ચોવીશ તીર્થંકરો પૈકી પહેલા આદિનાથ, બારમા વાસુપૂજ્યસ્વામી, બાવીશમા શ્રીનેમનાથ અને ચોવીશમા મહાવીરસ્વામી સિવાયના ૨૦ તીર્થંકરો અને કેટલાયે મુનિવરો નિર્વાણ પામ્યા છે. તીર્થંકરોમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન અહીં છેલ્લા નિર્વાણ પામ્યા તેથી લોકો આને 'પાર્શ્વનાથ પહાડ' પણ કહે છે. રાજદફતરમાં પણ આનું 'પાર્શ્વનાથ હીલ' નામ નોંધાયેલું છે, આથી જ આ પહાડ પ્રાચીન કાળથી જૈનોનું મુખ્ય પવિત્ર તીર્થધામ મનાયો છે.

આ તીર્થનો વચલા કાળનો ઇતિહાસ જાણવા મળતો નથી. પણ લગભગ બીજા સૈકામાં થયેલા વિદ્યાસિદ્ધ શ્રીપાદલિપ્તસૂરિ અને નવમા સૈકામાં થયેલા પ્રભાવક આચાર્ય શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિ આ તીર્થની હમેશાં યાત્રા કરતા હતા એવો ઉલ્લેખ 'પ્રભાવક ચરિત'માંથી મળે છે. તેરમા સૈકાના આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ રચેલી 'વન્દારુવૃત્તિ'માં શિખરજી ઉપર જિનાલય અને જિનમૂર્તિઓ હોવાની નોંધ આપી છે.[1] કુંભારિયા (આરાસણ)ના મંદિરના એક શિલાલેખથી જણાય છે કે—"સં. ૧૩૪૫માં શરણદેવના પુત્ર વીરચંદ્રે પોતાના ભાઈ, પુત્ર, પૌત્રો આદિ પરિવાર સાથે શ્રીપરમાણંદસૂરિના હાથે સંમેતાચલમાં મુખ્ય પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી." એના મૂળ લેખનો ઉપયોગી સંદર્ભ આ પ્રકારે છે—

"सं. १३४५ श्रीसंमेतशिखरतीर्थे मुख्यप्रतिष्ठां महातीर्थयात्रां विधाप्यात्मजन्म एवं पुण्यपरंपरया सफलीकृतः(तं) ॥"[2]

એ પછી સં. ૧૬૭૦માં આગરાનિવાસી શેઠ કુંરપાલ અને સોનપાલે આ તીર્થનો સંઘ કાઢી તીર્થયાત્રા કરી હતી. એનું

---

૧. चैत्यान्तर्विधिवद् गत्वा, कृत्वा तिलः प्रदक्षिणाः । स्नपयित्वा जिनानुचर्चयामास सादरः ॥ એ જ ગ્રંથ, પૃ૦ ૭૮, ૭૯.

૨. "અર્બુદાચલ પ્રદક્ષિણા જૈન લેખસંદોહ" લેખાંકઃ ૩૦

વર્ણન શ્રીજયકીર્તિએ 'સમેતશિખર રાસ'માં વિશદ રીતે કર્યું છે.[૩] તે પછી તો ઘણા સંઘો અને યાત્રીઓ આ તીર્થમાં આવ્યાની નોંધ તીર્થમાળાઓ આપે છે.

સત્તરમા સૈકાના પં. શ્રીજયવિજયજી આ તીર્થનું વર્ણન કરતાં આનો મહિમા શત્રુંજય જેવો આંકતાં કહે છે—

"સમેતાચલ શત્રુંજય તોલઇ, સીમંધર જિનવર એમ બોલઈ, એહ વયણ નવિ ડોલઈ."

જ્યારે અઢારમા સૈકાના પં. વિજયસાગરજી આ તીર્થને શત્રુંજય કરતાં પણ વધુ મહત્તા આપતાં કહે છે—

"અધિકો એ ગિરિ ગિરૂઅડો, શત્રુંજયથી જાણ્યોજી."

આ બંને યાત્રી કવિઓએ સમેતશિખરની આસપાસના મનુષ્યો અને ભૂમિની રસાલતાનું જે વર્ણન કર્યું છે તે એ વખતની સ્થિતિનું ભાન કરાવે છે. આ કવિઓએ કરેલા વર્ણનનો સાર આ પ્રમાણે છે:

અહીંના લોકો લંગોટિયા છે, માથું ઉઘાડું રાખે છે, માથે વાળનાં ગૂંચળાં વધારે છે. સ્ત્રીઓ કાંચળીઓ પહેરતી નથી. કાંચળી નામથી તો ત્યાં ગાળ માનવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓ કદરૂપી–ભૂતડા જેવી લાગે છે. માથું ઢાંકેલી કોઈ સ્ત્રીને તેઓ જુએ છે ત્યારે તેમને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે. ત્યાંના ભીલો હાથમાં ધનુષ્ય અને બાણ લઈ ફરે છે.

એ પછી આગળ જતાં આ કવિઓએ અહીંની રસાલ ભૂમિનું સ્વાભાવિક વર્ણન કરી આ દેશમાં થતાં ફળ, ફૂલ અને ઔષધાદિ તેમજ પંખીઓ, પશુઓ અને ઝરણાંઓ વગેરેનું મનોહર વર્ણન કર્યું છે.

સમેતશિખરની યાત્રાએ જનારાઓને તે સમયમાં રાજાની સમ્મતિ મેળવવી પડતી હતી; એવું તીર્થમાળાઓ પરથી જણાય છે. એક યાત્રી કવિ કહે છે કે, બંગાળમાં આવેલા ઝરિયા ગામમાં રઘુનાથસિંહ રાજા રાજ્ય કરે છે, તેના દીવાનનું નામ સોમદાસ છે. સમેતશિખરની યાત્રાએ જતાં જે કોઈ યાત્રી અહીં આવે છે તેની પાસેથી અડધો રૂપિયો લઈને તેને આગળ જવા દે છે. વચમાં દલાલો પણ ફર્યા કરે છે. તેઓ કહે છે કે—'શ્રીપાર્શ્વનાથના પાળેલા અમે રખવાળ છીએ. તમે સંઘ લઈને આવ્યા છો માટે જે કંઈ લાવ્યા હો તે અમને આપો.'

આગળ જતાં આ કવિ જણાવે છે કે, કતરાસના રાજા કૃષ્ણસિંહ પણ દાણ લે છે. વળી, સમેતશિખરની તળેટીમાં રઘુનાથપુરા ગામ છે. અહીંથી બે ગાઉ સપાટ જમીન પર ચાલ્યા પછી પહાડનો ચડાવ આવે છે; એમ પણ કવિએ જણાવ્યું છે. આ પછી કવિ આખી એક ઢાળમાં આ મનોહર અને રસાળ પહાડનું વર્ણન કરી પહાડમાં થતી વનસ્પતિઓ, વાઘ, સિંહ વગેરે કેવાં કેવાં જાનવરો આ જંગલમાં રહે છે તે પણ નોંધે છે.

આજે પણ આખો પર્વત સઘન વનરાજિથી વીંટાયેલો છે. અહીંની ભૂમિમાં મોટી મોટી હરડે, ધોળી મુસળી, વત્સનાગ, વરાધનાં પાંદડાં, આમળાં અને ભીલામાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં પાકે છે. આજે જેનું આપણને જ્ઞાન રહ્યું નથી એવી ચમત્કારિક ઔષધિઓનો આ ભૂમિ ભંડાર છે એમ કહીએ તો ચાલે. વસ્તુતઃ અહીં રત્નગર્ભા વસુંધરાનું અજાયબીભર્યું દર્શન થાય છે.

કોઇ કોઇ ઠેકાણે ગુફાઓ છે. પહેલાં આ પર્વતની શ્રેણિઓમાં હાથીનાં ઝુંડ વસતાં હતાં એમ કહેવાય છે. આજે તો ગેંડા, સાબર, રીંછ, વાઘ વગેરે પ્રાણીઓ અવારનવાર જોવામાં આવે છે પરંતુ આજસુધી કોઇ યાત્રીને હેરાન કર્યા હોય એવું સાંભળવામાં આવ્યું નથી.

આ ગિરિરાજની ઊંચાઈ સમુદ્ર સપાટીથી ૪૪૮૧ ફીટની છે. પં. શીલવિજયજી 'તીર્થમાળા'માં નોંધે છે કે–'આ પહાડ સાત કોશ ઊંચો અને પાંચ કોશ પહોળો છે.'

આ તરફના પ્રદેશમાં રહેનારા રજપૂતો અને ભીલો વગેરે આ 'પારસનાથ' પ્રભુને મહાદેવ–મોટા દેવ તરીકે માને

---

૩. "જૈન સત્ય પ્રકાશ" વર્ષ: ૭, અંક: ૧૦–૧૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલો સાર જુઓ.

છે અને ભાવથી યાત્રા કરે છે. અહીં પોષ દશમીએ મોટો મેળો ભરાય છે અને તેમાં જૈન-જૈનેતર હજારો માણસો આવે છે. અહીંની યાત્રા આસો મહિનાથી ફાગણ સુદિ ૧૫ સુધીની ગણાય છે. તે પછી ભીલામાની પુષ્કળતાને લીધે પાણી બગડી જાય છે અને મેલેરિયાનો ઉપદ્રવ વધી પડે છે જેથી યાત્રાળુઓ બાકીના કાળમાં યાત્રાએ આવતા નથી.

સવારે ત્રણ-ચાર વાગ્યે યાત્રાળુઓ પહાડ ઉપર ચડવાની તૈયારી કરે છે અને સાંજે ચારથી છ વાગ્યા સુધીમાં પાછા મધુવન આવે છે. કોઈ યાત્રી ઉપર રહી શકતો નથી.

ભોમિયાજીના મંદિરથી પહાડ ઉપર ચડવા માટે સાંકડી પણ સુંદર સડક બાંધેલી છે. છ માઈલ ઉપર ચડયા પછી જુદી જુદી ટેકરીઓ ઉપર જતાં છ માઈલનો રસ્તો થાય છે અને ઊતરતાં છ માઈલ; એમ મળીને ૧૮ માઈલનો પંથ થાય છે.

બે માઈલ ઉપર 'ગંધર્વનાળુ' અને ત્યાંથી અર્ધો માઈલ દૂર 'સીતાનાળુ' આવે છે. અહીંથી અઢી માઈલ દૂર પહાડની ૨૮ ટૂંકો પૈકી પ્રથમ શ્રીગૌતમસ્વામીની ટૂંક આવે છે. તેમાં ચોવીશ તીર્થંકર ભગવાનની ચરણપાદુકાઓ સ્થાપન કરેલી છે.

એ પછી બીજી ટૂંક શ્રીકુંથુનાથની, ત્રીજી શ્રીચંદ્રાનનની, ચોથી શ્રીનેમિનાથની, પાંચમી શ્રીઅરનાથની, છઠ્ઠી શ્રીમલ્લિનાથની, સાતમી શ્રીશ્રેયાંસનાથની, આઠમી શ્રીસુવિધિનાથની, નવમી શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીની, દશમી શ્રીમુનિસુવ્રત-સ્વામીની, અગિયારમી શ્રીચંદ્રપ્રભુની, બારમી શ્રીઆદિનાથની, તેરમી શ્રીશીતળનાથની, ચૌદમી શ્રીઅનંતનાથની, પંદરમી શ્રીસંભવનાથની, સોળમી શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીની, સત્તરમી શ્રીઅભિનંદનસ્વામીની ટૂંકો-દેરીઓ છે. આ બધી દેરીઓમાં ચરણપાદુકાઓ પધરાવેલી છે.

અઢારમી ટૂંક મુખ્ય છે. શિખરબંધી મોટું કોટયુક્ત વિશાળ મંદિર છે. તેની પાસે કુંડ હોવાથી તેને 'જળમંદિર' પણ કહે છે. આ મંદિર જગતશેઠ શ્રીખુશાલચંદે બંધાવેલું છે. તેને 'ઘુરમટ'નું મંદિર પણ કહે છે. આખાયે પહાડ ઉપર મૂર્તિઓ માત્ર આ મંદિરમાં જ છે. તેમાં મૂળનાયક સહસ્રફણા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની શ્યામલ મૂર્તિ બિરાજમાન છે.

મૂળનાયકની બંને બાજુએ શ્યામ અને શ્વેત મોટી મૂર્તિઓ છે. આરસની એક છત્રી નીચે સહસ્રફણા પાર્શ્વ-નાથની મૂર્તિ બિરાજમાન છે.

અહીં નજીકમાં નાની શ્વેતાંબર જૈન ધર્મશાળા છે ને પાણીનો એક કુંડ છે.

એ પછી ઓગણીશમી ટૂંક શુભ ગણધરની છે. દેરી જીર્ણ થવાથી અહીંથી પગલાં ઉત્થાપન કરી જળમંદિરમાં સ્થાપન કર્યાં છે. વીશમી શ્રીધર્મનાથની, એકવીશમી શ્રીસુમતિનાથની, બાવીશમી શ્રીશાંતિનાથની, ત્રેવીશમી શ્રીમહા-વીરસ્વામીની, ચોવીશમી શ્રીસુપાર્શ્વનાથની, પચીશમી શ્રીવિમળનાથની, છવ્વીશમી શ્રીઅજિતનાથની, સત્તાવીશમી શ્રીનેમિ-નાથની અને અઠ્ઠાવીશમી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ટૂંકો છે.

છેલ્લી ટૂંક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની નિર્વાણભૂમિ મનાય છે. આ ટૂંક ખૂબ ઊંચી છે. એંશી પગથિયાં ચડયા પછી એ ટૂંકનો દરવાજો આવે છે. સુંદર શિખરબંધી મંદિર બાંધેલું છે. આને 'મેઘાડંબર ટૂંક' પણ કહે છે.

ગિરિરાજ ઉપર શ્રીચંદ્રપ્રભુની ટૂંક અને આ મેઘાડંબર ટૂંક સામસામે પૂર્વ-પશ્ચિમમાં ઊંચાચાં ઊંચાં શિખરો પર આવેલી છે. તેમાંયે આ મેઘાડંબર ટૂંકનું શિખર સૌથી ઊંચું છે.

અહીંથી ઊતરતાં સરકારી ડાકબંગલો આવે છે. આ સ્થળે બે માર્ગો ફંટાય છે. એક રસ્તો મધુવન તરફ જાય છે અને બીજો નિમિયાઘાટના ડાકબંગલા પાસે થઇને સીધો ઈસરી તરફ જાય છે. બીજા રસ્તે ભોમિયા સિવાય જવું જોખમભર્યું છે.

૧. જલમંદિરમાં રહેલી મૂર્તિઓના શિલાલેખો: તે પૈકી મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનો લેખ:—

"॥ संवत् १८२२ वर्षे वैशाख सुदि १३ गुरौ सा। खुसालचंदेन श्रीपार्श्वबिंबं कारापितं। प्र। सकलसूरिभिः॥"

૨. મૂળનાયકની બાજુના શ્રીસહસ્રફણા પાર્શ્વનાથનો લેખ:—

" (१) ॥ संवत् १८२२ वर्षे वैशाख सुदि १३ गुरो श्रीमगसूदावादवास्तव्य सा । –सू– गोत्रीय ओसवंसज्ञाती(२)य वृद्धशाषीय सा । लालचंदसुतसुगालचंदेन श्रीमहजणा उपदेशात् आत्मश्रेयार्थं च श्रीसम्मेतशैले (३) पार्श्वजिनविहारश्रीसहसफणापार्श्वजिनबिंबं कारापितं प्रतिष्ठितं च सुविहिताग्रणीभिः सकलसूरिवरैः ॥ मंगलं ॥ "

૩. દેરાસરમાંની પ્રાચીન ધાતુની ચોવીશીની પાછળનો લેખ:—

" (१) ९ सं[०] ११८७ वैशाख शु[०] ३ गुरौ नंदाणिग्रामे मालु श्राविकया आत्मीयपुत्र लूणदेवश्रेयोर्थं चतुर्विंशतिपट्टकः कारितः ॥ (२) श्रीमोढगच्छे श्रीवप्पभट्टिसंताने श्रीजिनभद्राचार्यैः प्रतिष्ठितः ॥ "

૪. સમેતશિખર પર્વત પરની જુદી જુદી દેરીઓમાં આવેલ ચરણપાદુકાઓ પરનો લેખો: તે પૈકી બીજા તીર્થંકર શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનની ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

" (१) ॥ संवत् १८२५ वर्षे माघ सुदि ३ गुरौ विरा(२)नीगोत्रीय सा खुसालचंदेन श्रीअजित(३)नाथपादुका कारापिता श्रीमत्तपागच्छे ॥ "

૫. જીર્ણોદ્ધારનો લેખ:—

" (१) ॥ संवत् १९३१ । माघे । शु । १० । चंद्रे । श्रीअजितनाथ(२)जिनेंद्रस्य (३) चरणपादुका जीर्णोद्धाररूपा श्रीसंघेन कारापिता । मलधारपूर्णिमा श्रीमद्विजयगच्छी भट्टा(४)रक । श्रीजिनशांतिसागरसूरिभिः प्रतिष्ठितं च ॥ "

૬. ત્રીજા તીર્થંકર શ્રીસંભવનાથ ભગવાનની ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

" (१) ॥ संवत् १८२५ वर्षे माघ सुदि ३ गुरौ (२) विरानीगोत्रीय सा० खुसालचंदेन (३) श्रीसंभवपादुका कारापिता श्रीमत्तपागच्छे ॥ "

૭. જીર્ણોદ્ધારનો લેખ:—

" (१) ॥ संवत् १९३१ । माघे ॥ शु० १० । चंद्रे श्रीसंभवजिनेंद्रस्य । (२) चरणपादुका श्रीसंघेन कारापिता । मलधार–पूर्णिमा (३) विजयगच्छे । श्री भट्टारकोत्तमश्रीपूज्यश्रीजिनशांतिसागरसूरिभिः प्रतिष्ठितं ॥

૮. જીર્ણોદ્ધારનો લેખ:—

" (१) ॥ सं ॥ १९३३ का जेष्ठ(ज्येष्ठ)शुक्लद्वादश्यां शनिवासरे श्रीअभिनन्द(२)नजिनेंद्रस्य चरणपादुका जीर्णोद्धाररूपा श्रीसंघेन कारि(३)ता मलधारपूनमीया विजयगच्छे श्रीजिनचंद्रसाग(४)रसूरिपट्टोदयप्रभाकरभट्टारकश्रीजिनशांतिसाग(५)रसूरिभिः प्रतिष्ठितां । स्थापितां च शुभं श्रेयसे भवतु । "

૯ પાંચમા તીર્થંકર શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનની ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

" (१) ॥ सं० । १८२५ वर्षे माघ सुदि ३ गुरौ विरानीगोत्रीय सा[०] खुसाल(२)चंद्रेण श्रीसुमतिनाथपादुका कारापिता प्र.। सर्वसूरिभिः । श्री(२)तपागच्छे ॥ "

૧૦. જીર્ણોદ્ધારનો લેખ:—

" (१) ॥ सं । १९३१ । माघे शु । १० श्रीसुमतिनाथजिनेंद्रस्य चरण(२)पादुका । जीर्णोद्धाररूपा । गुर्ज्जरदेसे श्रीसंघेन स्थापना (३) । कारापिता । विजयगच्छे । भ । श्रीजिनशांतिसागरसूरिभिः । प्रतिष्ठितं ॥

આ સિવાયના લેખો સ્થાનાભાવે અહીં આપ્યા નથી.

★

૨૫૨. કુંડલપુર

(કોઠા નંબર : ૪૩૨૬)

નાલંદા સ્ટેશનથી પશ્ચિમ તરફ ૧ માઈલના અંતરે કુંડલપુર નામે ગામ છે. આનું બીજું નામ 'વડગામ' પણ હતું. સ્ટેશનથી ઠેઠ સુધી પાકી સડક બાંધેલી છે. પૂર્વ તરફ વિશ્વવિખ્યાત નાલંદાનાં ખંડિયેરો એનું ભૂતકાલીન ગૌરવ સૂચવી રહ્યાં છે.

શાસ્ત્રોમાં જેનો ગુબ્બરગામ તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે જ આ કુંડલપુર અને નાલંદા. આ બંને રાજગૃહનાં ઉપનગરો તરીકે ઉલ્લેખાયાં છે. રાજગૃહ અને નાલંદા વચ્ચે એક યોજનનું અંતર બતાવવામાં આવ્યું છે, જેમાં અંબલટ્ઠિકા નામનું વન વચ્ચે પડતું હતું.

અનેક અટ્ટાલિકાઓ અને બાગ-બગીચાઓથી શોભતા આ સમૃદ્ધ નગરોમાં અનેક ધનાઢયો અને વિદ્વાનો વસતા હતા. ભગવાન મહાવીરના ૧૧ ગણધરો પૈકી ૩ ગણધરો ઇંદ્રભૂતિ ગૌતમ, અગ્નિભૂતિ અને વાયુભૂતિ નામના ત્રણ ભાઈઓનો અહીં જન્મ થયો હતો. નાનપણમાં જ વેદ-વેદાંગમાં પારગામી બનેલા આ વિદ્વાનોએ કુશળ ક્રિયાકાંડી તરીકેની ખ્યાતિ મેળવી હતી. તેમને અનેક શિષ્યો હતા. એ જોતાં એ ત્રણે વિદ્વાનોનો પ્રભાવ અને સત્તા કેટલી હશે તેનું અનુમાન થઈ આવે છે.

દિગંબર જૈનો ભગવાન મહાવીરનું જન્મસ્થાન કુંડગ્રામને માને છે તે આ કુંડલપુર હોવાનું જણાવે છે પરંતુ એ હકીકત સાચી નથી. એટલું ખરું કે, ભગવાન મહાવીરે નાલંદામાં ૧૪ ચતુર્માસ ગાળી કેટલાયે ભાવુકોને ધર્મમાર્ગે વાળ્યા હતા. ભગવાનને ગોશાળાનો મેળાપ આ નગરમાં થયો હતો. ગણધર ગૌતમસ્વામીએ 'સૂત્રકૃતાંગ' નામના જૈન આગમસૂત્રમાં આવતા 'નાલંદીય અધ્યયન'ની રચના કરી નાલંદાને વિશ્વવિશ્રુત બનાવ્યું હતું. એ પછી ભગવાન બુદ્ધ અહીં કેટલોક સમય રહ્યા હતા. તેમના મુખ્ય શિષ્ય સારિપુત્તનો જન્મ અને પરિનિર્વાણ આ સ્થળે થયાં હતાં.

એ પછીનો આ નગરનો ઈતિહાસ અંધકારમાં છે. ચીની યાત્રી ફાહિયાને (ઈ. સ. ૪૧૦ માં) આ સ્થળને સાધારણ ગામડારૂપે નિહાળ્યું હતું. એ પછી શક્રાદિત્ય કુમારગુપ્ત(ઈ. સ. ૪૨૪-૪૫૪)નું ધ્યાન આ સ્થળ ઉપર દોરાયું. તેણે બૌદ્ધ સાધુઓ માટે એક મોટો મઠ અહીં બનાવી આપ્યો. એ પછી આ સ્થળે વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના થતાં બૌદ્ધવિદ્યાનું એ કેંદ્ર બની ગયું. સાતમી સદીમાં અહીં આવેલા ચીની યાત્રી હ્યુએનત્સંગ અને ઈત્સિંગે આ વિદ્યાલયની સંપન્ન સ્થિતનું વર્ણન કર્યું છે. હ્યુએનત્સંગે આ વિદ્યાલયમાં રહીને જ અભ્યાસ કર્યો હતો. લગભગ તેરમી સદી સુધી આ વિદ્યાલય હયાત હતું એ પછી બખ્ત્યાર ખિલજીએ તેનો નાશ કર્યો. સરકારી પુરાતત્ત્વ સંશોધનખાતા તરફથી હમણાં ખોદકામ થયું ત્યારે આ સંસ્કારધામનાં ખંડિયેરોનો પત્તો લાગ્યો છે. અત્યાર સુધીમાં અહીં જે ખોદકામ થયું છે તે કરતાંયે ભૂમિનાં વધુ સ્તરો ખોદી કાઢવામાં આવે તો બૌદ્ધો પહેલાંની પ્રાચીન જૈન સામગ્રી હાથ લાગવાનો વધુ સંભવ છે.

ચૌદમા સૈકાના યાત્રી શ્રીજિનપ્રભસૂરિ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં જણાવે છે કે, અહીં પહેલાં મેઘનાદ નામના ક્ષેત્રપાલનું અને કલ્યાણક સ્તૂપની પાસે શ્રીગૌતમસ્વામીનું સ્થાન હતું.[૨] તીર્થમાળાઓના કથન મુજબ એ સ્થાન 'યાત્રાષાણુ' (યાત્રા સ્થાન)ના નામે લોકમાં ખ્યાતિ પામ્યું હતું. શ્રીસૌભાગ્યવિજયજી (સં. ૧૭૫૦) આ યાત્રાખાણુનું સ્થાન અહીંથી ૫ કોશ દૂર બતાવે છે; જ્યાં શ્રીગૌતમસ્વામીને કેવળજ્ઞાન ઉપજ્યું હતું.[૩]

પં. શ્રીહંસસોમ નામના યાત્રી પોતાના સમયમાં (સં. ૧૫૬૫) અહીં ૧૬ મંદિરો હોવાની નોંધ આપે છે.[૪]

---

૧. नालंदालंकृते यत्र वर्षारात्रांश्चतुर्दश । अवतस्थे प्रभुर्वीरस्तत् कथं नास्तु पावनम् ॥२५॥
यस्यां नैकानि तीर्थानि नालंदा नायनश्रियाम् । भव्यानां जनितानन्दा नालंदा नः पुनातु सा ॥२६॥—વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૨૨.

૨. मेघनादः स्फुरन्नादः शात्रवाणां रणाङ्गणे । क्षेत्रपालाग्रणीः कामान् कांक्षतान् पुंसां पिपर्ति न ॥२७॥
श्रीगौतमस्यायतनं कल्याणस्तूपसंन्निधौ । दृष्टमात्रमपि प्रीतिं पुष्णाति प्रणतात्मनाम् ॥२८॥—વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ૦ ૨૩.

૩. "પ્રાચીન તીર્થમાલા સંગ્રહ" પૃ૦ ૯૨.

૪. એજનઃ પૃ૦ ૧૭.

તે પછી પં. જયવિજય સં. ૧૬૬૪ માં અહીં આવ્યા ત્યારે એકેકથી ચડિયાતાં ૧૭ મંદિરો, જેમાં ભગવાન મહાવીરના સમયની પ્રતિમાઓ હોવાની વાત કરે છે.[૫] તે પછી પં. શ્રીવિજયસાગર નામના યાત્રી અહીં ૨ મંદિરો હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે.[૬] જ્યારે પં. સૌભાગ્યવિજયજી સં. ૧૭૫૦ માં અહીં આવ્યા ત્યારે ૧ મંદિર, ૧ સ્તૂપ અને બીજાં પ્રતિમા વિનાનાં મંદિરો જીર્ણદશામાં હોવાનું કહે છે.[૭]

તીર્થમાળાઓની આ નોંધ આપણને સૂચવે છે કે અઢારમા સૈકાની શરૂઆતમાં અહીંનાં જૈન મંદિરો ઉપર એવો ક્રૂર પંજો ફરી વળ્યો કે ૧૬–૧૭ મંદિરોમાંથી માત્ર એકાદ મંદિર બચી રહ્યું.

અત્યારે અહીં જૈનોની વસ્તી નથી. એક જૈન શ્વેતાંબર ધર્મશાળા છે અને ગામના એક છેડા ઉપર શિખરબંધી જૈન શ્વેતાંબર મંદિર છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની સુંદર પ્રાચીન પ્રતિમા બિરાજમાન છે. નીચેના ગભારામાં ૮ અને મેડા ઉપર કુળ ૯ પાષાણની તેમજ ધાતુની ૨ પ્રતિમાઓ છે. રંગમંડપની સામે બહાર જવાના માર્ગ પાસે જ નંદીશ્વરદ્વીપની રચના કરેલી છે. ધર્મશાળાના કૂવાની નજીક એક સુંદર છત્રીમાં દાદાજીનાં પગલાં છે.

દેરાસરની પાષાણની પ્રતિમાઓ પૈકી પાંચ પ્રતિમાઓ પ્રાચીન છે. મૂળનાયક શ્રીઋષભદેવની જમણી બાજુએ આવેલી શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની પ્રતિમાનું શિલ્પ તો શિલ્પીએ ફુરસદના સમયે ઘડ્યું હોય એવું લાગે છે. નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલયના ખોદકામમાંથી મળી આવેલી આ પ્રતિમાની બરાબરી કરી શકે એવું એક પણ શિલ્પ હજી મળી આવ્યું નથી. પરંતુ જૈનોની કળા તરફની બેદરકારીના લીધે, નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલયના ખંડિયેરો અને શિલ્પોનું જ્ઞાન જગતના કલાપ્રેમીઓમાં જેટલું મશહૂર છે, તેટલું જ અજ્ઞાન નાલંદાના પડોશમાં આવેલા આ કલાશિલ્પોનું છે. અહીંની પ્રાચીન પાંચ મૂર્તિઓ પૈકી એક મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૪૭૭ નો લેખ છે પણ તે લેખ પાછળથી કોતરાયેલો જણાય છે જ્યારે મૂર્તિ પ્રાચીન કાળની છે. એ પાંચે મૂર્તિઓનું વર્ણન આ પ્રકારે છે:—

૧. મૂળનાયક શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની પ્રતિમાના ખભા ઉપર સુંદર કેશવાળીની લટો જણાય છે અને પલાંઠી નીચે મધ્યમાં વૃષભનું લંછન વિદ્યમાન છે. પ્રતિમાના પાછળના ભાગમાં સાંચીના સ્તૂપના કઠેરા જેવી આકૃતિ કોતરેલી છે. મસ્તકની બંને બાજુએ હાથી ઉપર આરૂઢ થયેલી એકેક પુરુષાકૃતિ બંને હાથમાં કળશ લઈને પ્રભુને અભિષેક કરવા આકાશમાંથી અવતરણ કરતી બતાવવામાં આવી છે. આ બંને આકૃતિઓ ઇંદ્રની છે. પ્રભુના મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્રો કોતરેલાં છે અને એ છત્રની બંને બાજુએથી એકેક ગંધર્વ હાથમાં ફૂલની માળા લઈને પ્રભુની પાસે આવતો હોય એવી રજૂઆત કરી છે. આ પ્રતિમાનું શિલ્પ દશમા સૈકા પછીનું જણાતું નથી.

૨. મૂળનાયકની જમણી બાજુએ સોળમા તીર્થંકર શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની અત્યંત રમણીય મૂર્તિ બિરાજમાન છે. મૂર્તિની પલાંઠી નીચે સુંદર એવી કમલની પાંખડીઓ કોતરેલી છે. પલાંઠીના મધ્ય ભાગમાં હરણનું લંછન પણ કોતરેલું છે. મૂર્તિની બેઠક ઉત્થિત પદ્માસનસ્થ છે અને કુલ્પાકતીર્થની મૂર્તિઓને મળતી આવે છે. પ્રભુની બંને બાજુએ હાથમાં ચામર ઝાલીને ઊભેલા પરિચારકોનું રૂપ પણ સુંદર અને કળામય આલેખ્યું છે. ટૂંકમાં એમ કહીએ શકીએ કે ભારતભરનાં જિનમંદિરોમાં આવાં કલાત્મક સ્વરૂપો બહુ ઓછાં જોવામાં આવે છે.

૩. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મસ્તક ઉપર નાગરાજની સાત ફણાવલીવાળું એટલા પરનું શિલ્પ પણ સુંદર છે. પ્રભુની બેઠક નીચેના સર્પનાં ગૂંચળાંઓ તથા કમલની પાંખડીઓ અદ્ભુત રીતે કોતરેલી છે.

૪. જમણી બાજુના ગોખલામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની સુંદર મૂર્તિ નાગરાજની સાત ફણાઓવાળી બિરાજમાન છે. આ મૂર્તિની પલાંઠી નીચે સુંદર એવી કમળની પાંખડીઓ શિલ્પીએ કોતરેલી છે.

---

૫. " પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ " પૃ૦ ૩૦.

૬. એજન: પૃ૦ ૯.

૭. એજન: પૃ૦ ૯૧.

૫. મૂળનાયકની ડાબી બાજુની નાની ઓટલી પરની ૩ પ્રતિમાઓ પૈકીની મધ્યમાં રહેલી મૂર્તિના બંને ખભા ઉપર કેશવાળીની સુંદર લટો બતાવી છે. આથી આ મૂર્તિ પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવની હોવાનું માની શકાય.

આ પાંચે મૂર્તિઓ જૈન મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ અને મગધની પ્રાચીન કળાના પુરાવા તરીકે રજૂ કરી શકાય એવી છે. આ પ્રતિમાઓ જોતાં કુલ્પાક તીર્થની પ્રતિમાઓની યાદ આવી જાય છે.

૨૫૩. પાવાપુરી

(કોઠા નંબર : ૪૩૨૭–૪૩૩૦)

બિહાર–ઉડીસા પ્રાંતમાં બિહારથી અગ્નિખૂણામાં ૭ માઇલ દૂર આવેલી પુરી અથવા પાવાપુરી જૈનોનું પવિત્ર તીર્થધામ છે. બી. બી. એલ. રેલ્વેમાં પાવાપુરી સ્ટેશન પણ છે.

જૈન શાસ્ત્રોમાં જેને ‘મધ્યમા પાવા’ તરીકે ઓળખાવી છે, તે આ જ પાવાપુરી ભગવાન મહાવીરની પ્રસિદ્ધ નિર્વાણભૂમિ છે એમાં શંકા નથી. આને ‘મધ્યમા પાવા’ ઓળખાવવાનું કારણ તો એ હતું કે એ કાળે પાવા નામે ત્રણ નગરીઓ મોજુદ હતી. એક ગોરખપુર જિલ્લામાં કુશીનારાની પાસે જ્યાં આજે પડરૌનાની પાસે પપઉર નામક ગામ છે, તે પાવા નામે પ્રસિદ્ધ હતું. બીજી પાવા હજારીબાગની આસપાસનો જે પ્રદેશ ભંગી અથવા ભગ્ગ દેશના નામે પ્રસિદ્ધ આર્ય દેશોમાંનો એક હતો–તેની રાજધાની હતી. ત્રીજી પાવા ઉપર્યુક્ત બિહાર અને રાજગૃહના પાસે આવેલી હતી. ત્રીજી પાવાથી પહેલી પાવા વાયવ્યખૂણામાં અને બીજી પાવા અગ્નિખૂણામાં હતી. આ બંનેની વચ્ચે લગભગ સમાન અંતરે ત્રીજી પાવા આવેલી હોવાથી તેની ‘મધ્યમા પાવા’ તરીકે પ્રસિદ્ધિ હતી.

જૈન ગ્રંથો આ મધ્યમા પાવાનું ‘અપાપાપુરી’ એવું નામ પણ આપે છે. પરંતુ ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું અહીં નિર્વાણ થયું ત્યારથી તેનું નામ પાપાપુરી–પાવાપુરી પડ્યું એમ જણાવે છે. ભગવાન મહાવીરના સમયે આ એક વિશાળ નગર હતું અને તે સમયે હસ્તિપાલ નામે રાજા અહીં રાજ્ય કરતો હતો. ભગવાન મહાવીરની બનેલા કેટલાક પ્રસંગોમાંથી એક પ્રસંગ નોંધપાત્ર છે, જે આ નગરની તત્કાલીન સ્થિતિનું સૂચન કરે છે, તે તરફ આછું દર્શન કરી લઇએ.

ભગવાન મહાવીરસ્વામીને કેવળજ્ઞાન થયું એ પછી તેઓ જંભીય ગામથી અહીં પધાર્યા હતા. એક તરફ ભગવાન મહાવીરનું સમવસરણ રચાયું ત્યારે બીજી તરફ સોમિલ નામના ધનાઢ્ય બ્રાહ્મણે યજ્ઞનો આરંભ કર્યો હતો. એ યજ્ઞમાં ભારતમાં ખ્યાતિ પામેલા યજ્ઞકર્મમાં કુશળ અને સમગ્ર વિદ્યાઓમાં પારંગત એવા ૧૧ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો પોતાના શિષ્યપરિવાર સાથે આવ્યા હતા. યજ્ઞમાં એકઠી થયેલી માનવ મેદનીએ જ્યારે ભગવાનના આવ્યાની અને તેમના સમવસરણની વાત સાંભળી કે તરત એ મેદની એ તરફ જવા લાગી. એ જોઈ અગિયારે વિદ્વાનોને મન ભગવાન મહાવીર એક આશ્ચર્યનો વિષય બની ગયા. એ અગિયારમાંના ઇંદ્રભૂતિ નામના મુખ્ય વિદ્વાનને પોતાનો જ્ઞાનગર્વ ડંખવા લાગ્યો. ભગવાનને પોતાની પાંડિત્યપ્રતિભાથી આંજી દેવાનો સંકલ્પ કરી ઇંદ્રભૂતિ વિદ્વાન ભગવાન પાસે આવ્યો પરંતુ જ્યારે તેણે ભગવાનની જ્ઞાનગંભીર મુખમુદ્રામાંથી વહેતી તેજસ્વી વાણી સાંભળી ત્યારે તેનો જ્ઞાનમદ ઓગળી ગયો અને જ્યારે ભગવાને તેનું નામ અને તેના હૃદયમાં સાલતી કેટલીક શંકાઓનું પૂછ્યા વિના સમાધાન કર્યું ત્યારે ઇંદ્રભૂતિ એટલો બધો પ્રભાવિત થઇ ગયો કે તેણે ભગવાન પાસે શિષ્ય બનવાની માગણી કરી.

એ પછી તો અગ્નિભૂતિ, વાયુભૂતિ, વ્યક્ત, સુધર્મા, મંડિક–મૌર્યપુત્ર, અંકપિત, અચલભ્રાતા, મેતાર્ય અને પ્રભાસઃ એમ એક પછી એક અગિયારે વિદ્વાનો ભગવાન પાસે આવ્યા અને એ રીતે પ્રભાવિત થતાં–એ બધાયે પોતાના શિષ્યપરિવાર સાથે દીક્ષા લીધી. અગિયારે બ્રાહ્મણો ૪૪૦૦ ની શિષ્યમંડલી સાથે ભગવાનના શિષ્યો બન્યા અને અગિયાર ગણધરો કહેવાયા. આ ગણધરોએ ભગવવાની વાણીને ઝીલી લઈ દ્વાદશાંગીની રચના અહીં જ કરી હતી, જેનો બચી રહેલો ભાગ આજે પણ ભારતીય સાહિત્યનો અક્ષયનિધિ બની રહ્યો છે.

આ શિષ્યલાભ પછી બીજા તબક્કામાં ભગવાને શ્રમણધર્મની માફક ગૃહસ્થધર્મની સ્થાપના કરી. આ રીતે ભગવાને સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વિધ સંઘની–તીર્થની સ્થાપના કરી હતી.

છેલ્લે છેલ્લાં ભગવાને જ્યારે પોતાનું નિર્વાણ પાસે આવેલું જાણ્યું ત્યારે લોકો મરણથી હતાશ ન થાય એ ખાતર સોળ પ્રહરની દેશનામાં 'ઉત્તરાધ્યયન-સૂત્ર'નાં અધ્યયનોની વાણી ભગવાને અહીં જ વહેતી કરી હતી. આ અધ્યયનોમાં મોતનો ભય જીતી લેવા એટલું જ નહિ, મરીને પણ જીવી જાણવાનો વાસ્તવિક ઉપદેશ ભરેલો છે.

એ પછી હસ્તિપાલ રાજાની રજ્જુગશાળામાં આ ઝગહળતી જ્યોતિ એકદમ બુઝાઈ ગઈ અને નિર્વાણની પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત કરી. એ દિવસે એકઠા થયેલા મલ્લિક અને લિચ્છવિ વંશના રાજાઓએ ભગવાનની જ્ઞાન જ્યોતિના અભાવમાં નિર્વાણનો ઉત્સવ ઉજવવા માટે દ્રવ્ય ઉદ્યોત પ્રગટાવ્યો ત્યારથી 'દિવાળી પર્વ' અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આજે પણ આ પર્વ માનવ માત્ર વિવિધ ભાવથી ઊજવે છે; પરંતુ તેનું ખરું રહસ્ય તો આ હકીકતને જ આભારી છે.

એ પ્રાચીન કાળની પાવાપુરી આજે તો પાવા અને પુરી એ બે ગામડાંઓમાં વિભક્ત થયેલી છે. આ બંને ગામો વચ્ચે એક માઈલનું અંતર છે. જૈનોનું તીર્થધામ પુરીમાં વિદ્યમાન છે.

૧. ગામમંદિર નામે ઓળખાતું મંદિર પાવાપુરીના પશ્ચિમ ભાગમાં છે. તેની ચારે બાજુએ મોટું કંપાઉંડ છે. મંદિર બે માળનું છે અને પાંચ શિખરોથી સુશોભિત છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીમહાવીરસ્વામીની શ્વેતવર્ણી પ્રતિમા બિરાજમાન છે, તેની જમણી બાજુએ શ્રીઆદિનાથ અને ડાબી બાજુએ શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની શ્વેતવર્ણી પ્રતિમાઓ છે. જમણી તરફની વેદિકામાં સં. ૧૬૪૫ના વૈશાખ સુદિ ૩ ને ગુરુવારે પ્રતિષ્ઠિત કરેલાં મોટાં ચરણયુગલની સ્થાપના છે. મૂળ ગભારાની દક્ષિણ તરફની દીવાલના એક ગોખલામાં સં૦ ૧૭૭૨ના મહા સુદિ ૧૩ ને સોમવારના દિવસે પ્રતિષ્ઠિત કરેલી પુંડરીક ગણધરની ચરણપાદુકા છે. મૂળ વેદીની ડાબી બાજુએ શ્રીવીર ભગવાનના ૧૧ ગણધરોની પાદુકાઓ છે. તેના ઉપર સં. ૧૬૯૮ની સાલનો લેખ છે. તે વેદી ઉપર સં. ૧૯૧૦માં શ્રીમહેન્દ્રસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી શ્રીદેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણની પીળા પાષાણની સુંદર મૂર્તિ છે. મૂળ મંદિરની વચમાં વેદી ઉપર સં. ૧૬૯૮ના લેખ સહિત કસોટીના પાષાણની ભવ્ય પાદુકા બિરાજમાન છે.

મંદિરનો શિલાલેખ છે તેમાં જણાવ્યું છે કે—"બાદશાહ શાહજહાનના રાજ્યમાં વિ. સં. ૧૬૯૮ના વૈશાખ સુદિ ૫ ને સોમવારે ખરતરગચ્છાચાર્ય શ્રીજિનરાજસૂરિના અધ્યક્ષપણા હેઠળ બિહારના શ્વેતાંબર શ્રીસંઘે આ 'વરવિમાનાનુકારી' મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી. એ સમયે કમલલાભોપાધ્યાય અને લબ્ધિકીર્તિ આદિ કેટલાયે વિદ્વાન મુનિરાજો અહીં વિદ્યમાન હતા;" વગેરે ઉલ્લેખ આ પ્રશસ્તિમાં છે. આ શિલાલેખ પ્રથમ વેદીની નીચે હતો પરંતુ સ્વ. બાબુ શ્રીપૂરણચંદજી નાહરના હસ્તક થયેલા ઉદ્ધાર સમયે ત્યાંથી કાઢીને મંદિરની દીવાલ પર લગાડવામાં આવ્યો છે તે લેખ નં. ૪ માં અમે છેવટે આપ્યો છે.

મંદિરના ચારે ખૂણામાં ચારે શિખરના અર્ધા ભાગમાં ચાર કોટડીઓ છે. તેમાં અનેક પાદુકાઓ અને મૂર્તિઓ છે. તે બધા પરના લેખો જોતાં તે વિક્રમની સત્તરમી શતાબ્દીથી વર્તમાન શતાબ્દી સુધીના જણાય છે. આ સિવાય મંદિરમાં દિક્પાળ, ભૈરવ, શાસનદેવી આદિની મૂર્તિઓ પણ છે. પ્રાચીન મંદિરનો સભામંડપ વગેરે ખૂબ સાંકડા ભાગો હતા, તે અજિમગંજનિવાસી બાબુ નિર્મળકુમારસિંહજી નવલખાએ બહારના ભાગને વિશાળ બનાવી જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે.

આ મંદિરમાં શ્વેતાંબર સંઘની પેઢી, તીર્થભંડાર અને ધર્મશાળા છે. આ ધર્મશાળામાં હજારો યાત્રાળુઓ ઊતરી શકે એવી વ્યવસ્થા છે. મંદિરની દક્ષિણ બાજુએ ઉપાશ્રય છે અને તેની આગળ નવરત્ન નામે ઓળખાતી જૂની ધર્મશાળા છે.

૨. શાંત અને પવિત્ર વાતાવરણમાં જળમંદિરના નામે ઓળખાતું મંદિર કમળોથી છવાયેલા સરોવરની બરાબર મધ્ય ભાગમાં આવેલું છે. મંદિરમાં જવા માટે ૬૦૦ ફીટ લાંબો કઠેરાવાળો સુંદર પૂલ બાંધવામાં આવ્યો છે, પૂલ નહોતો બન્યો ત્યારે યાત્રાળુઓ નાવમાં બેસીને મંદિરમાં જતા હતા. મુખ્ય દરવાજા ઉપરની એક મેડીમાં ચોઘડિયાં બેસે છે.

આ સ્થળે ભગવાન મહાવીરના દેહનો અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. તેમની ચિતા શાંત થઈ જતાં એ પવિત્ર રાખ લોકોએ ઉપાડયે રાખી અને ત્યાંની માટીને પણ લોકોએ ખોતરી ખોતરીને ઉપાડી લીધી, જેના કારણે એક મોટો ખાડો પડી ગયો. એ સ્થળે સરોવર બની ગયું જેની મધ્યમાં ભગવાનના મોટાભાઈ નંદિવર્ધને મંદિર બંધાવ્યું હતું એમ કહેવાય છે, એ મંદિર કેટલાયે ઉદ્ધારો પામી આજે આ નવા સ્વરૂપે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ જળમંદિરે ૮૪ વીઘા જેટલી જમીન રોકેલી છે.

જળમંદિરને કોઈ શિખર નથી પણ કેવળ ગુંબજ સહિત હોવા છતાં તે દૂરથી દેખાય છે. મંદિરની અંદર કલકત્તા-નિવાસી શેઠ જીવનદાસજીએ સં. ૧૯૨૯ની સાલમાં બનાવેલી મકરાણા આરસની ૩ સુંદર વેદિકાઓ વિદ્યમાન છે. મધ્યની વેદીમાં શ્રીમહાવીર પ્રભુની ચરણપાદુકા બિરાજમાન છે. તેના ઉપર કોઈ લેખ દેખાતો નથી. વેદી ઉપર શ્રીમહાવીર પ્રભુની ધાતુની પ્રતિમા છે, તેના ઉપર સં. ૧૨૬૦ના જેઠ સુદિ ૨ ના દિવસનો શ્રીઅભયદેવસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કર્યાનો લેખ છે. સ્નાત્રાદિ પૂજાપ્રસંગે આ મૂર્તિને ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. પાદુકાઓ સિવાય અહીં બીજી મૂર્તિ નથી. જમણી વેદીમાં શ્રીમહાવીર પ્રભુના પ્રથમ ગણધર શ્રીગૌતમસ્વામીની અને ડાબી તરફની વેદિકામાં શ્રીસુધર્મા-સ્વામીની ચરણપાદુકાઓ છે, તેના ઉપર સં. ૧૯૩૫ની સાલમાં પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો લેખ છે.

મંદિરની બહાર બંને તરફ બે ક્ષેત્રપાળ છે અને નીચેની પ્રથમ પ્રદક્ષિણામાં એક બ્રાહ્મી, ચંદનાદિ ૧૬ સતીઓનો વિશાળ ચરણપટ્ટ સં. ૧૯૩૧ અને બીજી સં. ૧૭૩૫માં પ્રતિષ્ઠિત શ્રીદીપવિજયજી ગણિની પાદુકા છે. બહારની પ્રદક્ષિણામાં સં. ૧૯૫૮ની પ્રતિષ્ઠિત શ્રીજિનકુશળસૂરિની પાદુકા છે. મંદિરની ઉત્તર દિશામાં સરોવરમાં ઊતરવા માટે પગથિયાં બનાવેલાં છે.

૩. શ્રીસમવસરણ મંદિરના નામે ઓળખાતું મંદિર ચારે બાજુએ લોખંડના રેલીંગવાળા ગોળાકાર કંપાઉંડમાં આવેલું છે. ત્રણ પ્રાકારનો ભાવ દર્શાવતી ભૂમિકાના મધ્યભાગે એક અષ્ટકોણાકૃતિ સુંદર મંદિર બનાવેલું છે. તેની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૯૫૩માં બિહારનિવાસી બાબુ ગોવિંદચંદજી સુચંતીએ કરાવી છે. આ મંદિરની વચમાં ચતુષ્કોણ વેદી ઉપર સં. ૧૬૪૫ના વૈશાખ વદિ ૫ ના રોજ શ્રીવીરપ્રભુનું ચરણયુગલ પ્રતિષ્ઠિત છે.

પાવાપુરીની પૂર્વ દિશામાં આંબાના વનની પાસે એક નાનો સ્તૂપ છે તે ભગવાનના સમવસરણનું સ્થાન છે. ભગવાન મહાવીરે પોતાની છેલ્લી દેશના આ સ્થળે આપી હતી એમ કહેવાય છે. આ સ્થાન થોડું દૂર હોવાથી શ્રીશ્વેતાંબર જૈન સંઘે સરોવરના તટ ઉપર નવા સમવસરણની રચના કરી મંદિર બંધાવ્યું છે.

આ સમવસરણ મંદિરની પાસે પશ્ચિમ દિશાએ બાબુ પૂરણચંદજી નાહરની માતુશ્રી ગુલાબકુમારીની બે માળની ધર્મશાળા છે અને ઉત્તર તરફ રાવ બહાદુરસિંહજી દૂધેડિયાની ધર્મશાળા છે.

૪. મહેતાબકુંવરના મંદિરના નામે ઓળખાતું મંદિર બે માળનું છે. ઉપરના ભાગમાં ચોમુખજી બિરાજમાન છે જ્યારે નીચેની ભૂમિકામાં શ્રીવીર ભગવાનની મૂર્તિ અને બીજી પાષાણ તથા ધાતુની પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે. શ્રીમતી મહેતાબકુંવરે સં. ૧૯૩૨માં આ મંદિર બંધાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

વીર ભગવાનના નિર્વાણ દિવસે એટલે ગુજરાતી આસો વદિ અમાવાસ્યાના દિવસે આ તીર્થમાં મોટો મેળો ભરાય છે, દૂર દૂરથી હજારો યાત્રીઓ અહીં એકઠા થાય છે. કારતક સુદિ ૧ના રોજ ભગવાનની રથયાત્રાનો વરઘોડો કાઢવામાં આવે છે.

પુરી ગામ શ્વેતાંબર જૈનોના તાબામાં છે. એ ઉપરાંત બે-ત્રણ ગામો પણ શ્વેતાંબર જૈનોની હકુમત હેઠળ છે.

૧. ગામમંદિરવાળી શ્વેતાંબર ધર્મશાળાના દેરાસરની પાછળની ભીંત પરનો શિલાલેખ:—

"(१) ॥ संवत् १९१२ मासोत्तममासे अग्र(२)हनमासे कृष्णे ९ बाबु श्रीप्रतापसिंघजीसु[पु](३)त्र रायबहादुर लक्ष्मीपति धनपतिसिंघजा (४) चि । छत्रसिंघजी गणपतिसिंघ नरपतिसिं(५)धैः धर्मशाला कारिता पावापुर्व्यां निर्वाणभूमौ ॥ श्रीः ॥"

૨. ઉપર્યુક્ત ગામમંદિરમાં મૂળનાયકની જમણી બાજુએ કહેવાતી નંદિવર્દ્ધને બનાવરાવેલી પ્રાચીન ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

"(१) ॥ संवत् १६४५ वर्षे वैशाख शुदि ३ गुरौ.... (२) रूपचंद पुत्र जसराजद्रव्येण रामकु(३)स्वामि श्रीवर्द्धमानस्येयं पादुका....भट्टारक(४)श्रीहीरविजयसूरिभिः ॥"

૩. પાષાણની બીજી ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

"॥ संवत् १७७२ वर्षे माह सुदि १३ दिने सोमवारे श्रीपुण्डरीकचरणकमलपादुके ॥"

૪. દેરાસરની મધ્યમાં ચાંદીની છત્રી નીચે કાળા પાષાણની ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

" (१) ॥ स्वस्ति श्रीजयो मंगलाभ्युदयश्च ॥ श्री(२)गौतमस्वामिनो लब्धिः ॥ संवत् १६९८ वैशा(३)ख सुदि ५ सोमवारे (४) श्रीवि[वि]हारनगरवास्तव्य(५)श्रीऋषभजिनेश्वर(६)प्रथमपुत्रश्रीभरतचक्रवर्त्तिरा(७)जान मुख्यमंत्रीदलसंतानीय (८) महत्तीयाणज्ञातिमुख्य-चोपडा गो(९)त्रीय संघनायक सं० संग्राम । रो(१०)हदिआगोत्रीय संघ० परमाणंद (११) प्रमुख श्रीवृहत्खरतरगच्छीय(१२)नर-मणिमंडितभालस्थल श्री(१३)जिनचंद्रसूरिप्रतिबोधित महति(१४)याण श्रीसंघकारित श्रीनीरजि(१५)ननिर्व्वाणभूमि श्रीपावापुरी स(१६)-मीपवर्त्ति वरविमानानुकार श्री(१७) वीरजिनप्रासादमूलस्थान (१८) प्रतिष्ठित श्रीमहावीर वर्द्धमान (१९) जिनराजपादुके महतिआण श्रीसंघेन कारिते प्रतिष्ठिते च श्रीवृ(२०)हत्खरतरगणाधीश्वर श्री(२१) शत्रुञ्जयाष्टमोद्धार प्रतिष्ठाकर युगप्रधान श्रीजिनसिंहसूरिपट्टो-(२२)दयगिरिदिनकरयुगप्रधानश्रीजिनराजसूरिभिः ॥ श्रीर्भवतु ॥ (२३) श्रीकमललाभोपाध्यायाः पं० लब्धिकीर्ति राजहंसादि-शिष्यसहिताः प्रणमंति ॥ "

૫. મૂળનાયકની ડાબી બાજુએ ૧૧ ગણધરની ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

" (१) ॥ संवत् १६९८ प्रमिते । वैशाख सुदि ५ सोमवारे । श्रीविहारनगरवास्तव्य श्रीभरतच(२)क्रवर्त्तिमहाराजात् सकलमंत्री-श्वरदलान्वीयनरमणिमंडित । श्रीजिनचंद्र(३)सूरिप्रबोधितमहतिआणज्ञातिमंडन चोपडागोत्रीय संघवी संग्रामसपरिवारेण ॥ "

૨૫૪. રાજગિર

(કોઠા નંબર : ૪૩૩૧–૪૩૩૯)

પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં મગધનું સામ્રાજ્ય નામાંકિત ગણાયું છે. પહેલવહેલા સામ્રાજ્યનું ઘડતર કરનાર રાજાઓ શિશુનાગ વંશના હતા. એ વંશના ઉદય સાથે હજારો વર્ષના ઇતિહાસનો અંધકાર ઓગળતો જણાય છે. પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસનો પોણો ભાગ મગધની ભૂમિએ જ રોકેલો છે. એ વંશનો બિંબિસાર પ્રથમ નહિ પરંતુ મુખ્ય રાજવી હતો; જેણે મગધના સામ્રાજ્યમાં અનેરા ઘેરા રંગ પૂરી મગધના ઇતિહાસનું પૃષ્ઠ યાદગાર બનાવ્યું છે.

પ્રાચીન મગધની રાજધાનીનું પાટનગર રાજગૃહ હતું, જેને આજે રાજગિર નામે ઓળખે છે. પ્રાચીન કાળમાં એ વિવિધ નામોથી ઓળખાયું. ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત, ચણકપુર, ઋષભપુર, કુશાગ્રપુર અને છેવટે રાજગૃહ એવાં નામો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં. આ નગર પાંચ પહાડોથી ઘેરાયેલું હોવાથી 'મહાભારત'માં આનો 'ગિરિવ્રજ'થી પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે.

અતિપ્રાચીન કાળમાં ભગવાન શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામી અહીં જન્મ્યા હતા. તેમનાં ચાર કલ્યાણકો આ સ્થળે થયેલાં હોવાથી આ નગરી પ્રાચીન કાળથી જૈનોના તીર્થરૂપે પ્રસિદ્ધિ પામેલી હતી. એ પછી જરાસંધ નામનો પ્રબળ રાજવી અહીં રાજ્ય કરી ગયો. જ્યારે અગ્નિપ્રકોપથી આ નગરનો નાશ થયો ત્યારે પ્રસેનજિત રાજાના પુત્ર બિંબિસાર–શ્રેણિકે આ નગરનું નવનિર્માણ કર્યું. આ નગર અને રાજ્યનો વિસ્તાર કરવામાં બિંબિસારે પ્રબળ પુરુષાર્થ દાખવ્યો. એ જ કારણ છે કે, મહારાજા શ્રેણિકના સમયમાં મગધનું સામ્રાજ્ય બીજા દેશો કરતાં સોળે કળાએ ખીલેલું જોવાય છે.

'ઔપપાતિક–સૂત્ર'માં મગધની આ પાટનગરી રાજગૃહીની ભવ્યતા, વિશાળતા અને સમૃદ્ધિનું સુંદર વર્ણન કરેલું છે. ગગનચુંબી રાજમહેલો, શ્રેષ્ઠીઓની હવેલીઓ અને મંદિરોની રચનાથી રાજગૃહની શોભા અનેરી હતી અહીંની કુત્રિકાપણમાંથી જગતભરની કોઈ પણ વસ્તુ મળી શકતી. અહીં ગુણશીલ, મંડિકુચ્છ, મોગ્ગરપાણિ આદિ યક્ષોનાં ચૈત્યો હતાં. નાલંદા જેવાં વિશાળ પુરો આ નગરનાં પરાંઓ ગણાતાં, એ સમયે ૩૬૦૦૦ શ્રાવકોનાં અહીં ઘરો હતાં, જેમાંથી અડધાં બૌદ્ધધર્મી હતાં.

રાજા બિંબિસાર ભગવાન મહાવીરનો પરમ ઉપાસક હતો. એણે જૈનધર્મની ખ્યાતિ વધારવાનાં જે કાર્યો કર્યાં, તેનાથી એ જૈન ઇતિહાસમાં વધુ કીર્તિ મેળવી શકયો છે. ભગવાન મહાવીર અહીં ઘણી વખત પધાર્યા હતા. ભગવાને પોતાનું આઠમું ચતુર્માસ આ નગરીમાં વીતાવ્યું હતું. ભગવાન મહાવીરના અગિયારે ગણધરો આ નગરની પહાડીમાં જ

નિર્વાણપદ પામ્યા હતા. અહીં મેતાર્ય, અઈમુત્તા, ધન્ના, શાલિભદ્ર, મેઘકુમાર, અભયકુમાર, નંદિષેણ, અર્જુનમાલી, કયવન્ના, જંબૂસ્વામી, પ્રભાસ, શય્યંભવસૂરિ, પુણિયા શ્રાવક વગેરે અનેક નામાંકિત મહાપુરુષો થઈ ગયા ને આ તીર્થની ખ્યાતિ વધારી ગયા.

અજાતશત્રુ–કુણિકે પિતા બિંબિસારના મરણશોકથી આ નગરીનો ત્યાગ કર્યો અને ચંપાપુરી નામે નવી નગરી વસાવી. આથી રાજગૃહનો સઘળો વૈભવ ચંપાપુરીમાં ઊભરાવા લાગ્યો.

ખારવેલના શિલાલેખથી જણાય છે કે, ખારવેલે પોતાના રાજકાળના આઠમા વર્ષે રાજગૃહ ઉપર ચડાઇ કરી તેને પોતાના અધિકારમાં લીધી હતી.

ઈ. સ. ની પ્રારંભિક અથવા પૂર્વ શતાબ્દીઓમાં સોપારાથી એક આર્યિકા–સાધ્વીઓનો સંઘ આ તીર્થની યાત્રા માટે આવ્યો હતો. તેમાં ધીવરી પુતિગંધા પણ એ સંઘમાં હતી, જે પાછળથી ક્ષુલ્લિકા–સાધ્વી બની હતી. તેણે અહીંની નીલગુફામાં સમાધિ–મરણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.[1]

મધ્યકાળમાં બૌદ્ધધર્મ આ દેશમાં રાજ્યાશ્રય મેળવી ખૂબ ફાલ્યોફૂલ્યો; તેના કારણે બૌદ્ધ વિહારો આ પ્રદેશમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યા. ફાહિયાનના સમય(પાંચમા સૈકા)માં આ નગર નાશ પામેલી સ્થિતિમાં હતું.

વિક્રમની નવમી શતાબ્દીમાં થયેલા કનોજના આમ રાજાએ રાજગૃહ ઉપર ચડાઈ કરીને ૧૨ વર્ષ સુધી ઘેરો ઘાલ્યો હતો; પરંતુ તે રાજગૃહનો કબજો લઈ શક્યો નોહતો. આખરે આમના પુત્ર દંદુકના પુત્ર ભોજરાજાએ રાજગૃહને પોતાના અધિકારમાં લઈ ભસ્મસાત્ કરી મૂક્યું. ભસ્મીભૂત થયેલું આ નગર નવીન રાજગૃહ હશે કેમકે પુરાણા રાજગૃહનો તો વર્ષો અગાઉ નાશ થઈ ચૂક્યો હતો.

એ પછી રાજગૃહ ફરી વસ્યું હોય એમ જણાય છે. આચાર્ય જીવદેવસૂરિ, જેઓ સ્વર્ણકીર્તિ નામે દિગંબર મુનિ હતા, તેઓ રાજગૃહમાં આચાર્ય રાશિલસૂરિ પાસે દીક્ષા લઈ શ્વેતાંબર મુનિ થયા હતા અને પોતાની પ્રતિભાથી આચાર્ય બની જીવદેવસૂરિ તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા હતા.

સં. ૧૩૫૨ માં વા. શ્રીરાજશેખર ગણિ રાજગૃહની યાત્રાએ આવ્યા હતા, અને રાજગૃહ પાસેના ઉદ્દંડવિહાર નગરમાં ચતુર્માસ રહ્યા હતા; જ્યાં તેમણે નંદિમહોત્સવ, માલારોપણ વગેરે ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો કરાવ્યાં હતાં.

શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ સં. ૧૩૬૪ માં અહીંના વૈભારગિરિનું જાતમાહિતીનું વર્ણન પોતાના 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં આપેલું છે. ખરતરગચ્છીય 'ગુર્વાવલી'થી જણાય છે કે, સં. ૧૩૮૩ ના ફાગણ વદિ ૯ ના દિવસે જાલોરમાં શ્રીજિનકુશળસૂરિએ, મંત્રિદલીય ઠ. પ્રતાપસિંહના પુત્ર ઠ. અચલસિંહે ભરાવેલાં, રાજગૃહના વૈભારગિરિના ચતુર્વિંશતિ જિનાલયના મૂળનાયક યોગ્ય શ્રીમહાવીરસ્વામી આદિ અનેક પાષાણ અને ધાતુનાં જિનબિંબો, ગુરુમૂર્તિઓ અને અધિષ્ઠાયક દેવતાઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. વિપુલગિરિ પર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર ઠ. મંડનના પુત્ર દેવરાજ અને વચ્છરાજે બનાવેલું તેની માહિતી સં. ૧૪૧૨ ની એક મોટી પ્રશસ્તિથી જાણવા મળે છે. 'વિજ્ઞપ્તિ મહાલેખ'થી જણાય છે કે, શ્રીલોકહિતાચાર્યે સં. ૧૪૩૧ માં રાજગૃહમાં આવી પાંચે પહાડીઓની યાત્રા કરી હતી. સં. ૧૫૦૪ માં શ્રીશુભશીલ ગણિએ અહીંનાં ઘણાં જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. એ પ્રતિષ્ઠિત મૂર્તિઓ વૈભારગિરિનાં ખંડિયેરોમાં, સ્વર્ણગિરિ અને નાલંદાનાં મંદિરોમાં હજી સુધી વિદ્યમાન છે. સં. ૧૫૨૪ માં શ્રીમાલ શ્રાવક છીતમલ્લે વૈભારગિરિના શિખર પર ધન્ના–શાલિભદ્રની મૂર્તિઓ, અગિયાર ગણધરોની પાદુકાઓ તેમજ ગુરુ શ્રીજિનભદ્રસૂરિની પાદુકાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિ, શ્રીસંગમસૂરિ, શ્રીમુનિપ્રભસૂરિ વગેરેએ રચેલાં સ્તુતિસ્તોત્રોમાં રાજગૃહનો તીર્થ તરીકે ઉલ્લેખ આપ્યો છે. શ્રીજિનવર્દ્ધનસૂરિએ પંદરમી શતાબ્દીમાં રચેલી 'તીર્થમાળા'માં રાજગૃહ તીર્થનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે. સં. ૧૫૬૫ માં શ્રીહંસસોમ, સં. ૧૬૫૭ માં શ્રીજયકીર્તિ, સં. ૧૬૬૪ માં શ્રીજયવિજય, સત્તરમી શતાબ્દીમાં શ્રીવિજયસાગર, સં. ૧૭૪૬ માં શ્રીશીલવિજય, સં. ૧૭૫૦ માં શ્રીસૌભાગ્યવિજય અને ઓગણીસમી શતાબ્દીમાં શ્રીઅમૃતધર્મ ગણિએ રચેલી તીર્થમાળાઓમાં રાજગૃહ તીર્થની મહત્તા ગાઈ છે. એ મહનીય ભવ્ય નગર આજે તો જૈન તીર્થ સિવાય નામશેષ બનેલું છે. પછાત કોમનાં કેટલાંક મકાનો સિવાય અહીં બીજી વસ્તી નથી.

---

૧. શ્રી. કાંતાપ્રસાદ જૈનઃ 'જૈન તીર્થ ઔર ઉનકી યાત્રા.'

બી. બી. લાઈટ રેલ્વે લાઈનનું રાજગિર છેલ્લું સ્ટેશન છે. અહીં જૈનોની વસ્તી નથી. સ્ટેશનથી થોડે દૂર શ્વેતાંબર જૈન ધર્મશાળા છે. તેની નજીકમાં કોટબંધી ૨ જૈન મંદિરો છે. એકમાં શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામી અને બીજામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુ બિરાજમાન છે. બંને દેરાસરો એક જ ગણાય છે.

કવિ જયકીર્તિએ ગામમાં ૩ મંદિરો હોવાનું જણાવ્યું છે. જ્યારે બીજા કવિઓએ અહીં એક જ મંદિર હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વસ્તુતઃ એક જ વિશાળ મંદિરમાં બનેલાં ત્રણ મંદિરોનો જ એક રૂપે ઉલ્લેખ કરેલો જણાય છે. આ મંદિરનો છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર હુગલીનિવાસી ગાંધી માણેકચંદજીએ સં. ૧૮૧૯ માં કરાવ્યો છે.

મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં એક દેરીમાં શ્રીજિનદત્તસૂરિ દાદાની અને શ્રીજિનભદ્રસૂરિની પ્રાચીન ચરણપાદુકાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. જિનાલયમાં જમણી તરફ શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામી અને ડાબી બાજુએ શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુ છે જ્યારે ઉપરના માળે શ્રીઆદિનાથ પ્રભુનાં મંદિરો છે. આ મંદિરોમાં પાષાણુ અને ધાતુની પ્રાચીન પ્રતિમાઓ ઘણી છે. કેટલીક પ્રતિમાઓનો પરિચય આ પ્રમાણે છે:

૧. શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીની સપરિકર પ્રતિમા શ્યામ પાષાણુની બનેલી છે. પ્રભુના મસ્તક ઉપર બંને તરફ ગજારૂઢ દેવયુગલ અભિષેક કરી રહ્યું હોય એવો દેખાવ રજૂ કર્યો છે. પ્રભુની બંને તરફ હાથમાં ચામરધારી ઇંદ્રો ઊભેલા બતાવ્યા છે, અને બે કાઉસગ્ગિયા પ્રતિમાઓ પણ ઉત્કીર્ણ કરેલી છે. મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્રો અને પાછલા ભાગમાં પાંખડીઓવાળું ભામંડળ દર્શાવ્યું છે. પ્રભુના સિંહાસનમાં બંને તરફ સિંહની આકૃતિઓ કોરેલી છે. તેની નીચેનો શિલાલેખ લગભગ ઘસાઈ ચૂક્યો છે; છતાં તેમાં जिनदास એવા શબ્દો વાંચી શકાય છે. અનુમાનતઃ આ મૂર્તિ સં. ૧૫૦૪ માં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે.

૨. શ્રીઆદિનાથ પ્રભુની પ્રતિમા અત્યંત પ્રાચીન અને સુંદર છે. પદ્માસનસ્થ પ્રભુના ખભા ઉપર મસ્તકની કેશલતા વિખરાયેલી પડી છે અને પબાસનના બંને છેડા ઉપર કોરેલા વૃષભોથી આ મૂર્તિ શ્રીઆદિનાથની હોવાનું નિશ્ચિત થાય છે. વૃષભોની વચ્ચે ચાર હાથવાળી એક દેવી સશસ્ત્ર બેઠેલી છે અને તેની પાસે એક ભક્ત પ્રભુની પૂજા માટે માળા ધારણ કરીને ઉત્સુક વદને બેઠેલો બતાવ્યો છે. પ્રભુની બંને બાજુએ મોટા ચામરધારી ઇંદ્રો અને મસ્તકની બંને બાજુએ અંતરિક્ષમાંથી અવતરણ કરી રહેલા દેવો પુષ્પમાળા સાથે આવતા દર્શાવ્યા છે. મસ્તકની પાછળ ભામંડળ વિદ્યમાન છે. મસ્તક ઉપરનું છત્રત્રય ખંડિત થયેલું છે. પબાસન નીચે પ્રાચીન લિપિમાં આ મૂર્તિના નિર્માતાનો લેખ છે. લેખમાં–'देवधम्मोयं जलाहलकस्य' આટલા અક્ષરો કોતરેલા છે. અક્ષરો ઉપરથી આ મૂર્તિ હજાર વર્ષ પહેલાંની જણાય છે. આ મૂર્તિની રચના એના ઢંગમાં નિરાળી છે.

૩. શ્રીશાંતિનાથ પ્રભુની મૂર્તિ પદ્માસનસ્થ છે. સિંહાસનમાં બંને તરફ હરણ અને મધ્યમાં એક ભક્ત સ્ત્રી ધ્યાનમગ્ન અવસ્થામાં હાથ જોડીને બેઠેલી છે. સં. ૧૫૦૪ માં આ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા થયેલી છે.

૪. બીજા માળે ૧૧ ગણધરોની ચરણપાદુકાઓ અને શ્યામ પાષાણુની શ્રીઆદિનાથ પ્રભુની નાની પંચતીર્થી પ્રતિમા છે. મૂળનાયકની બંને બાજુએ બે પદ્માસનસ્થ મૂર્તિઓ પૈકી એક શ્રીચંદ્રપ્રભુ અને બીજા શ્રીસંભવનાથ છે જ્યારે એ જ રીતે બે કાઉસગ્ગિયા મૂર્તિઓમાં એક શ્રીનેમિનાથ અને બીજા શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાન છે. આ મૂર્તિઓની નીચે ચામરધારી ઇંદ્રો અને બીજા દેવો બતાવ્યા છે, ઉપરના છત્રની પાસે એક ગજારૂઢ વ્યક્તિની આકૃતિ છે. પબાસનમાં બે સિંહો અને ચોકી ઉપર યક્ષ, યક્ષિણી અને વૃષભ લંછન બતાવ્યાં છે, નીચે આ પ્રકારે લેખ વિદ્યમાન છે:—

" स्मत (संवत्) ११११ चैत म(मा)स सुदि १३ सतुर ने प्रतिमा का[रा]पित (ता) ॥ "

આ મંદિરમાં બીજી કેટલીયે પાષાણુ અને ધાતુની મૂર્તિઓ છે. જેમાં કેટલીક તો પ્રાચીન અને અતિસુંદર છે.

૫. એક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની સુંદર અને પ્રાચીન પંચતીર્થી ઉપર આ પ્રકારે લેખ ઉત્કીર્ણ છે:—

"संवत् ११९२ श्रीखट्टकूपीयसंताने श्रीशांत्याचार्यगच्छे श्राद्ध लोहर धर्मार्थं जाल्हकेन द्वितीय चैत्र शुक्लपंचम्यां कारितं ॥ "

આ મંદિરની સામેના એક ઓરડામાં 'સંગ્રહાલય' છે. તેમાં ૧૭ ચરણપાદુકાઓ અને ૨૦ જિનપ્રતિમાઓ રાખવામાં આવેલી છે. આ મૂર્તિઓ અને પાદુકાઓ પહાડ ઉપરનાં મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર સમયે લાવીને અહીં રાખવામાં આવેલી છે. કેટલીક મૂર્તિઓ ઉપર શિલાલેખો છે, જે સ્વ. બાબુ પૂરણચંદજી નાહરે 'જૈન લેખ સંગ્રહ' ખંડ: ૧માં સંગ્રહીત કરેલા છે. એ મૂર્તિઓ પૈકી કેટલાકનો પરિચય આ પ્રકારે છે:

૬. ભગવાન મહાવીરની પ્રાચીન પ્રતિમા સુંદર કળાયુક્ત છે. જો કે મૂર્તિનો પથ્થર ખરવાઈ ગયો છે એટલે એનું પ્રાચીન શિલ્પ સ્પષ્ટ નથી; છતાં અંગવિન્યાસની આકૃતિ ઉપરથી એની કળા અભિવ્યક્ત થાય છે. શિલ્પીએ પ્રાચીન શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિએ આ મૂર્તિનું નિર્માણ કરેલું જણાય છે. પદ્માસનસ્થ પ્રભુની બંને બાજુએ મોટા ઇંદ્રો અને ઉપરના ભાગમાં પુષ્પમાલધારી દેવો બતાવ્યા છે. પ્રભુના મસ્તક ઉપર દંડયુક્ત છત્રત્રય અને પાછળ ભામંડળની રજૂઆત છે. તેના ઉપરના ભાગમાં અશોકવૃક્ષ બતાવ્યું છે. પબાસનમાં લંછન રૂપે બંને છેડે બે સિંહોની આકૃતિ દર્શાવી છે. આ મૂર્તિ ગુપ્તકાલીન પ્રતીત થાય છે.

૭. વૈભારગિરિના પાંચમા મંદિરમાંથી લાવેલી કેટલીક મૂર્તિઓ આ સંગ્રહાલયમાં છે. એ પૈકી એક ઋષભદેવની પદ્માસનસ્થ પ્રતિમા પ્રાચીન છે. એ પ્રતિમાનું પબાસન ખંડિત છે; છતાં ડાબી તરફનો ભાગ વિદ્યમાન છે, જેમાં ચૈત્યવંદન કરતા કોઈ ભક્તની આકૃતિ કોરેલી છે. નીચેના ભાગમાં ધર્મચક્ર અને વચ્ચે ચતુર્ભુજાવાળી દેવીની આકૃતિ છે. બંને તરફ છેડા ઉપર બળદના આકારો દર્શાવ્યા છે અને સ્કંધ ઉપર કેશગુચ્છ વિખરાયેલો પડ્યો છે, જે આ પ્રતિમાને ઋષભદેવ પ્રભુની હોવાની સાબિતી આપે છે. બંને તરફ ચામરધારી ભક્તો છે અને તેના ઉપર પુષ્પમાલધર દેવો બતાવ્યા છે. મસ્તક ઉપર છત્ર છે અને બંને તરફ દેવદુંદુભિ જોવામાં આવે છે, આ પ્રતિમાની નીચે-'देयधर्मोयं महु-मलवालहकस्य' એ પ્રકારે પ્રતિમા ભરાવનારના નામનો લેખ છે.

૮. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની સાત ફણાવાળી એક સુંદર મૂર્તિ સપરિકર છે, જેની નીચે સિંહાસન ઉપર સર્પની ગૂંચેલી આકૃતિ પ્રભુની પાછળના ભાગમાંથી ઠેઠ મસ્તક સુધી જાય છે અને એ જ સાત ફણાઓ વિકુર્વીને પ્રભુનું છત્ર બનાવે છે. તેના ઉપર પણ અલગ ત્રણ છત્રો બતાવેલાં છે. પબાસનમાં બંને તરફ ભક્તયુગલ ચૈત્યવંદન કરી રહ્યું હોય એમ જણાય છે. પરિકરમાં ચામરધારી દેવો ઉપરના ભાગમાં બતાવ્યા છે.

૯. વૈભારગિરિના છઠ્ઠા મંદિરમાંથી લાવેલી એક પદ્માસનસ્થ પ્રાચીન પ્રતિમાની બંને તરફ સ્તંભો છે અને તેના ઉપર તોરણ બતાવ્યું છે. સ્તંભની ઉપલી પટ્ટીમાં જમણા પડખે સૂતેલી એક સ્ત્રીના દૃશ્યની રજૂઆત છે. આ સ્ત્રી સંભવત: ત્રિશલાદેવી હોય તો પ્રતિમા શ્રીમહાવીરસ્વામી પ્રભુની હોવાનું માની શકાય.

૧૦. શ્રીનેમિનાથ પ્રભુની શ્યામ પાષાણની બનાવેલી સુંદર પ્રતિમા અતિપ્રાચીન જણાય છે. પ્રભુના પાછળના ભાગમાં મોટો મત્સ્ય અને બંને તરફ સિંહ, વચ્ચે ધર્મચક્ર, નીચે લાંછન સ્વરૂપ બે શંખની આકૃતિ અને તેની બંને બાજુએ દીપશિખા અથવા મેરુ પર્વત હોય એવી રજૂઆત જોવાય છે. આ પ્રતિમા ગુપ્તકાળ પહેલાંની અને સંભવત: કુશાનકાલીન જણાય છે.

૧૧. શ્રીઋષભદેવની એક પ્રાચીન પ્રતિમા છે, જેમાં જમણી તરફનો ઈંદ્ર નષ્ટ થયેલો છે. પબાસનમાં સ્તૂપ ઉપર ધર્મચક્ર અને બંને તરફ બળદની આકૃતિઓ છે.

આ સિવાય પણ બીજી કેટલીક પ્રતિમાઓ છે પણ પ્રાચીન શિલ્પની દૃષ્ટિએ વૈવિધ્ય બતાવનારી પ્રતિમાઓનું ઉપર વર્ણન આપેલું છે, જે શિલ્પકળાના અભ્યાસીને મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી નમૂનાઓ સ્વરૂપ જણાઈ આવશે.

હવે આપણે તીર્થસ્વરૂપ પાંચ પહાડી ઉપર નજર કરી લઈએ:

જુદી જુદી તીર્થમાળાઓમાં નોંધેલી હકીકતથી જણાય છે કે, સં. ૧૫૬૫ માં કવિ શ્રીહંસસોમ એમના સમયમાં વૈભારગિરિ પર દેવલોકની સાથે હરિફાઈ કરે એવાં ઝાકઝમાલ ૨૪ જિનપ્રાસાદો હોવાનું વર્ણન કરે છે. એ સઘળાં મંદિરોમાં વૈભારગિરિ ઉપર ૭૦૦ દેવ હોવાનું તેમણે જણાવ્યું છે. પાંચે ડુંગરોનાં બધાં મળીને ૧૫૦ ચૈત્યો અને ૩૦૦ બિંબ હોવાનું તેઓ નોંધે છે.

સં. ૧૬૬૪ માં શ્રીજયવિજયજીના કથન મુજબઃ વૈભારગિરિ ઉપર ૨૫, વિપુલગિરિ ઉપર ૬, ઉદયગિરિ ઉપર ૧ ચૌમુખ અને સુવર્ણગિરિ ઉપર ૫ મંદિરો હતાં. સત્તરમી શતાબ્દીના કવિ શ્રીવિજયસાગર પાંચે પહાડ ઉપર મળીને ૧૫૦ મંદિરો અને ૩૦૩ જિનમૂર્તિઓ હોવાનું કહે છે. સં. ૧૭૫૦ માં શ્રીસૌભાગ્યવિજયજી વૈભારગિરિ ઉપર ૫૨, વિપુલગિરિ ઉપર ૮, રત્નગિરિ ઉપર ૩, સુવર્ણગિરિ ઉપર ૧૬ અને ઉદયગિરિ ઉપર ૧ જિનમંદિર હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે અને ગામમાં ૮૧ જિનપ્રાસાદ હોવાનું કહે છે.

૧. વિપુલગિરિ :

ધર્મશાળાથી પહાડોની યાત્રાએ જતાં માર્ગમાં દિગંબર મંદિર, ધર્મશાળા તથા ડાકબંગલો આવે છે. લગભગ એક માઈલનું અંતર કાપતાં પહાડની તળેટી આવે છે; જ્યાં ગરમ પાણીના પાંચ કુંડો વિદ્યમાન છે. તળેટીથી વિપુલગિરિ ઉપર ચડવાનો માર્ગ વાંકોચૂંકો અને આડાઅવળા પથ્થરોને લીધે કઠણ લાગે છે.

આ ગિરિ ઉપર ભગવાન મહાવીરે શ્રેણિક મહારાજા આગળ 'રામાયણ'ની કથાનો ઉપદેશ સંભળાવ્યો હતો, એવું વિક્રમની પહેલી સદીમાં થયેલા શ્રીવિમલસૂરિએ 'પઉમચરિય'માં જણાવ્યું છે. ભગવાન મહાવીર આ વિપુલગિરિ અને ગુણશીલ ચૈત્યમાં અધિકાંશે સમોસર્યા હતા; એમ શ્વેતાંબરીય ગ્રંથોથી જણાય છે.

પંદરમી શતાબ્દીમાં અહીં ૨ જૈનમંદિરો બંધાયેલાં હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. એ પૈકી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું એક મંદિર હતું જેની ૩૮ શ્લોકોની વિસ્તૃત પ્રશસ્તિવાળો શિલાલેખ આજે પણ રાજગિરમાં આવેલા સ્વ. પૂરણચંદજી નાહરના 'શાંતિભવન' નામના બંગલામાં સુરક્ષિત છે. એ પ્રશસ્તિ "જૈન લેખ સંગ્રહ' ખંડ : ૧ માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. એ ૩૮ શ્લોક પછીનો ઐતિહાસિક ગદ્ય ભાગ આ પ્રકારે છેઃ—

" विक्रम संवत् १४१२ आषाढ वदि ६ दिने । श्रीखरतरगच्छशृंगारसुगुरु श्रीजिनलब्धिसूरिपट्टालंकार श्रीजिनेन्द्रसूरीणामुपदेशेन श्रीमन्त्रिवंशमंडन ठ० मंडननंदनाभ्यां श्रीभुवनहितोपाध्यायानां पं० हरिप्रभगणि । मोदमूर्तिगणि । हर्षमूर्तिगणि । पुण्यप्रधानगणिसहितानां पूर्वदेशविहारश्रीमहातीर्थयात्रासंसूत्रणादिमहाप्रभावनया सकलश्रीविधिसंघसमाननंदनाभ्यां ठ० वच्छराज ठ०देवराज सुश्रावकाभ्यां कारितस्य श्रीपार्श्वनाथप्रासादस्य प्रशस्तिः शुभं भवतु श्रीसंघस्य ॥ठ॥ "

આ શિલાલેખથી માલમ પડે છે કે, સં. ૧૪૧૨ માં અહીં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શ્વેતાંબરીય મંદિર મંત્રી મંડનના પુત્ર ઠકુર વચ્છરાજ અને દેવરાજે બંધાવ્યું હતું. આ મંદિરનાં ખંડિયેરો સ્તૂપથી આગળના ભાગમાં આજે પણ જોવાય છે.

'વિજ્ઞપ્તિ મહાલેખ'થી જણાય છે કે, એક બીજા મંદિરની સં. ૧૪૩૧ માં પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી.

અહીંનાં મંદિરોની સંખ્યા વિશે કવિ હંસસોમ ૬, શ્રીજયકીર્તિ ૫, શ્રીજયવિજય ૬, શ્રીસૌભાગ્યવિજયજી ૮ ની નોંધ આપે છે. સત્તરમી શતાબ્દીમાં સંઘવી કુંરપાલ અને સોનપાલે સંઘ સાથે આ તીર્થની યાત્રા કરી ત્યારે શ્રીજંબૂસ્વામી, શ્રીમેઘકુમાર, ધન્ના, સ્કંધક આદિની પાદુકાઓવાળી દેરીઓ વિદ્યમાન હતી; જે આજે અહીં વિદ્યમાન નથી. યદ્યપિ પ્રાચીન સ્તૂપો અહીં ભગ્નાવસ્થામાં પડેલા છે પરંતુ એ વિશે વિશેષ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો નથી.

શ્રીઅદીશચંદ્ર વંદ્યોપાધ્યાય શ્વેતાંબરસૂત્રો અનુસાર બતાવતાં કહે છેઃ—'ગુણશિલાનું સ્થાન રાજગૃહની ઉત્તર-પૂર્વમાં બતાવવામાં આવ્યું છે તે વિપુલ પહાડીનું સ્થાન છે.'

'મહાભારત'માં ગિરિવ્રજની પાંચ પહાડીઓની બે સૂચીઓમાં ચૈત્યક નામક એક શિખરનો ઉલ્લેખ છે, જેને રા. બ. આર. ચંદે વિપુલથી અભિન્ન માન્યું છે.

આ હકીકતનો સમન્વય કરતાં માની શકાય એમ છે કે વિપુલગિરિમાં ગુણશીલ ચૈત્ય હતું જ્યાં ભગવાન મહાવીર વારંવાર સમોસર્યા હતા. એ પછી અહીં બીજાં ચૈત્યો બન્યાં હોવા જોઈએ; જે કાળક્રમે નાશ પામ્યાં.

અહીં કેટલીક દેરીઓ આજે વિદ્યમાન છે તેમાં અઈમુત્તાની ખાલી દેરી છે.

એ પછી પથ્થરમાં કોતરેલા કમલપત્ર પર પધરાવેલી શ્રીવીર પ્રભુની પાદુકાની દેરી છે. આ પાદુકા ભગવાને ૧૪ ચતુર્માસ ગાળ્યાના સ્મારકરૂપે હશે એવું અનુમાન છે.

પર્વત ઉપર એક ઉત્તરાભિમુખ શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનું શ્વેતાંબર મંદિર વિદ્યમાન છે. મૂળનાયકની એક માત્ર પાષાણની પ્રતિમા છે. એ સિવાય અતિમુક્તક મુનિની સં. ૧૮૪૮માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલી મૂર્તિ છે. આ મૂર્તિ ખરવાઈ ગઈ છે, તેમના જમણા હાથમાં મુહપત્તિ અને ડાબા હાથમાં રજોહરણ [ઓઘો] અને શરીરે ચોળપટ્ટાની નિશાનીઓ જોવાય છે.

૨. રત્નગિરિ:

વિપુલગિરિ પહાડના જોડાણમાં રત્નગિરિ પહાડ પર જવાય છે. આ પહાડ પર કવિ જયકીર્તિએ કરેલા વર્ણન મુજબ શ્રીઋષભ જિનાલય વિદ્યમાન હતું. સં. ૧૬૬૪માં પં. જયવિજયે અહીં ૨ મંદિરો અને સં. ૧૭૫૦માં શ્રીસૌભાગ્યવિજયજી ૩ જિનાલયો હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે પરંતુ આજે એક માત્ર શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું શ્વેતાંબર મંદિર ઉત્તરાભિમુખ છે. વચ્ચેના સ્તૂપમાં શ્રીશાંતિનાથ, શ્રીપાર્શ્વનાથ, શ્રીવાસુપૂજ્ય અને શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની ચરણપાદુકાઓ વિદ્યમાન છે. આમાં એકે જિનપ્રતિમા નથી; માત્ર પાદુકાઓ જ છે. ચારે પાદુકાઓ ઉપર તીર્થંકરોના નામના ફેરફાર સાથે આ પ્રકારે લેખ કોતરેલા છે:—

"॥ ॐ नमः ॥ संवत् १८२९ वर्षे माघमासे शुक्लपक्षे ६ तिथौ श्रीनेमिनाथजिनचरणकमले स्थापिते हुगलीवास्तव्य ओशवंशे गांधीगोत्रे बुलाकीदास तत्पुत्र शाह माणिकचंदेन श्रीराजगृहे रतनगिरे(रौ) जीर्णोद्धार[:] क(का)रापिता(तः) । श्रि(श्रे)योस्तु ॥"

આ મંદિરના શ્રીશાંતિનાથ પ્રભુની સં. ૧૫૦૪માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલી સુંદર મૂર્તિ અત્યારે ગામના મંદિરના સંગ્રહાલયમાં વિદ્યમાન છે.

૩. ઉદયગિરિ:

રત્નગિરિ પહાડથી ઊતરીને એક માઈલ દૂર ઉદયગિરિ પહાડ પર ચડવાનો રસ્તો છે, આ પહાડનો ચડાવ કઠણ છે; કેમકે પહાડ પોતે જ સીધો છે.

સં. ૧૫૬૫ની અને બીજી તીર્થમાળાઓમાં અહીં ચૌમુખજીનું મંદિર હતું એવા ઉલ્લેખો મળે છે.

અહીં પૂર્વાભિમુખ કિલ્લામાં પશ્ચિમાભિમુખ એક શ્વેતાંબર જૈન મંદિર વિદ્યમાન છે. તેમાં શ્રીશામળિયા પાર્શ્વનાથની સુંદર અને પ્રાચીન મૂર્તિ મૂળનાયકરૂપે બિરાજમાન છે. તેમની જમણી તરફ શ્રીપાર્શ્વનાથ અને ડાબી તરફ શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીની પાદુકાઓ વિદ્યમાન છે. ચારે બાજુએ આવેલી ચાર દેવકુલિકાઓમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ, શ્રીઆદિનાથ, શ્રીનેમનાથ, તેમજ શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીની પાદુકાઓ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી છે.

આ મંદિર રાજગૃહીમાં વિદ્યમાન મંદિરોમાં સૌથી પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે; એટલું જ નહિ, મંદિરની પ્રતિમાઓ પણ શિલ્પશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પ્રાચીન પ્રતીત થાય છે. તે મૂર્તિઓનું શિલ્પદૃષ્ટિએ વર્ણન આ પ્રકારે છે:

(૧) મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની શ્યામ પાષાણની પ્રતિમા ૨ા ફીટ ઊંચી છે. 'પ્રશમરસ નિમગ્ન'નો ભાવ વહન કરતી આ પ્રતિમાને જોતાં વીતરાગતાની ઝાંખી થાય છે. પદ્માસને વિરાજિત ભગવાનનાં અણિયાલાં નેત્ર, સુંદર ભ્રૂભંગિમા, ગૂંચળાળા વાળ વગેરે જોઈને આપણને 'यैः शान्तरागरुचिभिः परमाणुभिस्त्वं निर्मापितः०'.વાળો ભાવ જાગૃતિ થઈ આવે છે. પબાસન નીચે ગૂંથેલી સર્પાકૃત ભગવાનના બંને પડખે પરિકર બનાવતી ઉપર મસ્તક સુધી જઈને પ્રમાણસરનાં સાત ફણાઓનાં છત્ર વિકુર્વી રહી છે. આ પ્રતિમા ભારતીય શિલ્પકળાનો ઉત્તમ નમૂનો ગણાવી શકાય. આ મૂર્તિ ક્યારે અને કોણે બનાવી એ સંબંધી કોઈ લેખ વિદ્યમાન નથી છતાં શિલ્પાકૃતિ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે એ ગુપ્તકાળમાં બની હશે.

(૨) મૂળનાયકની સામેની દેરીમાં શ્યામ પાષાણની શ્રીપાર્શ્વનાથની સુંદર પ્રતિમા લગભગ ૧ ફૂટની છે. તેની

બંને બાજુએ ઈંદ્રો વિદ્યમાન છે. પબાસનમાં બંને તરફ સિંહોની આકૃતિની પાસે ચૈત્યવંદન કરતા સ્ત્રી–પુરુષનું યુગલ બતાવવામાં આવ્યું છે. સિંહાસન ઉપર–'देवधम्मोयं र...विकस्य' એવા અક્ષરો ઉત્કીર્ણ છે. આ લેખની લિપિ લગભગ આઠમા–નવમા સૈકાની પ્રતીત થાય છે.

(૩) બહારની દક્ષિણ દિશાની દેવકુલિકામાં શ્યામપાષાણની શ્રીઋષભદેવ પ્રભુની ૧ ફૂટ ઊંચી અતિસુંદર મૂર્તિ છે, પદ્માસનસ્થ પ્રભુના ખભા ઉપર લટકતી કેશવાળી બતાવવામાં આવી છે. બંને પડખે ઈંદ્રોની આકૃતિઓ છે. પ્રભુની બેઠકમાં કમલની સુંદર પાંખડીઓ કોતરેલી છે. બેઠકમાં એક તરફ સિંહ અને બીજી તરફ ભક્ત સ્ત્રી ચૈત્યવંદન કરતી બતાવેલી છે. બેઠકની નીચેના ભાગમાં વચ્ચે ધર્મચક્ર અને તેની બંને તરફ વૃષભની આકૃતિઓ ઉત્કીર્ણ છે. પ્રભુના પાછળના ભાગમાં સ્તૂપના કઠેરાની આકૃતિ કોતરેલી છે અને તેના ઉપર છત્રત્રય બતાવેલાં છે. ઉપરના ભાગમાં બંને તરફ અદૃશ્ય દેવો દુંદુભિ વગાડતા હોય એવી રજૂઆત કરેલી છે.

(૪) પશ્ચિમ દિશાની દેવકુલિકામાં શ્રીઅભિનંદનસ્વામીની શ્યામ પાષાણની અતિપ્રાચીન પ્રતિમા ૧ ફૂટ ઊંચી છે. પ્રભુની પલાંઠીમાં શિલ્પીએ કમળની સુંદર પાંખડીઓ કોતરેલી છે.

(૫) ઉત્તર દિશાની દેવકુલિકામાં શ્રીશાંતિનાથ પ્રભુની પદ્માસનસ્થ સુંદર જિનમૂર્તિ ૧ ફૂટ ઊંચી છે. શ્યામ પાષાણની આ પ્રતિમાની બેઠકમાં કમળની સુંદર છ પાંખડીઓ કોતરેલી છે. પાંખડીઓની નીચે મધ્યમાં ધર્મચક્ર અને તેની બંને બાજુએ ઉર્ધ્વમુખી હરણયુગલની આકૃતિઓ છે. હરણની બાજુમાં એકેક સિંહની આકૃતિ છે. પ્રભુની બંને પડખે ચામરધર પરિચારક ઊભેલા છે. પ્રભુની ગરદનની પાછળ ભામંડલ અને મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્રો કોતરેલાં છે. છત્રની બંને બાજુએ હાથમાં ફૂલમાળા સાથે બે ગંધર્વો અંતરિક્ષમાંથી અવતરણ કરતા હોય એવી આકૃતિઓ બતાવી છે. ડાબી તરફના ગંધર્વની આકૃતિ નાશ પામેલી છે. પ્રભુની નાસિકા પણ ખંડિત થયેલી છે.

(૬) દક્ષિણ દિશાની દેવકુલિકામાં શ્રીઋષભદેવની શ્યામ પાષાણની પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ ૧ ફૂટ ઊંચી બિરાજમાન છે. પ્રતિમાની પાછળના ભાગમાં સ્તૂપના કઠેરાની આકૃતિ કોતરેલી છે. પલાંઠીને નીચે મધ્યમાં ધર્મચક્ર અને બંને બાજુએ બળદની આકૃતિઓ છે, ધર્મચક્રની જમણી તરફ બે હાથ જોડીને બેઠેલી એક આકૃતિ કોતરેલી છે. આ આકૃતિ ઘણું કરીને મૂર્તિ ભરાવનાર ભક્ત શ્રાવકની હશે એવું અનુમાન છે.

આ પ્રમાણે છ કળામય મૂર્તિઓ લગભગ આઠમા–નવમા સૈકામાં બનેલી હોવી જોઈએ, જે આ પર્વત પરના શ્વેતાંબર મંદિરમાં જ વિદ્યમાન છે; એ જ આ સ્થાનની પ્રાચીનતાનો પુરાવો છે.

અહીં ઈંટોથી બનાવેલા પ્રાચીન જિનાલયનું ખંડિયેર ઊભું છે.

૪. સ્વર્ણગિરિ:

ઉદયગિરિની પાસેથી સુવર્ણગિરિ નામક પહાડ પર જવાય છે. પહાડનો ચઢાવ લાંબો છતાં સરળ છે, તળેટીમાં સપ્તધારાના ગરમ પાણીના કુંડ છે, ત્યાંથી પહાડ પર લગભગ ૧॥ માઈલ દૂર ચાલવું પડે છે.

સં. ૧૬૫૭માં શ્રીજયકીર્તિએ કરેલા વર્ણન મુજબ અહીં ૬, સં. ૧૬૬૪માં શ્રીજયવિજયે ૫ જિનાલયોમાં ૨૦ બિંબો, સં. ૧૭૫૦માં કવિ સૌભાગ્યવિજયે ૧૬ જિનાલયો હોવાની નોંધ લીધી છે.

હાલમાં મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું પૂર્વાભિમુખ શ્વેતાંબરીય મંદિર છે. મંદિરમાં મૂળનાયકની સપરિકર શ્યામવર્ણી પ્રતિમાની બેઠકમાં નીચે બંને છેડા ઉપર પ્રતિમા ભરાવનાર દંપતી ચૈત્યવંદનની મુદ્રામાં અવસ્થિત બતાવ્યાં છે, મધ્યમાં બે સિંહોની વચ્ચે વૃષભ લાંછન કોરેલું છે. પ્રભુના બંને પડખે બે ચામરધારીઓ અને તેના ઉપર પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમાઓ અંકિત છે, પરિકરમાં બંને તરફ ગજારૂઢ વ્યક્તિઓ હાથમાં કળશ રાખીને પ્રભુને અભિષેક કરાવી રહી હોય એવી આકૃતિઓ કોરેલી છે, આ પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૫૦૪નો લેખ આ પ્રકારે ઉત્કીર્ણ છે:—

"संवत् १५०४ [वर्षे] फागण सुदि ९ दिने महतिया[णवं]शे जाहडगोत्रे सं० देव(२)राजपुत्र सं० पीमराजपुत्र सं० सित्रराजेन।

मार्या सं० माणिकदेपुत्र सं० रणमल (३) धर्मदास (४) श्रीखर(५)तरगच्छे (६) स्वकुटुंबेन श्रीआदिनाथबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं श्रीजिनवर्द्धनसूरिपट्टे श्रीजिनचंद्र(७)सूरिपट्टे श्रीजिनसागरसूरीणां निदेसना(देशाद्) वाचनाचार्यशुभशीलगणिभिः ॥ "

આ મંદિરમાં ઉપર્યુક્ત શ્રીઋષભદેવની પ્રતિમા અને બે ચરણપાદુકાઓ વિદ્યમાન છે.

મણિયાર મઠ :

મંદિરની પાસે ઊતરવાના રસ્તે 'કાળશિલા' નામનું વિશાળ ચટ્ટાણ આવે છે જેનું વર્ણન 'ચૂલ દુકખંધસુત્ત'માં આવે છે, ત્યાં હુએનત્સાંગે તપશ્ચર્યા કરતા કેટલાયે નિર્ગ્રંથોને નિહાળ્યા હતા. આ ઉપરથી લાગે છે કે સાતમા સૈકા સુધી નિર્ગ્રંથ મુનિઓ અહીં તપશ્ચર્યા કરવા માટે આવ્યા કરતા હતા.

પહાડથી ઊતરતાં ભયાનક જંગલનો માર્ગ વટાવી એક નાની નદીની સામે વૈભારગિરિ અને તેની જમણી બાજુએ મણિયાર મઠનું સ્થાન આવે છે.

જૈન સાહિત્યમાં રાજગૃહના ઋદ્ધિસંપન્ન શ્રેષ્ઠી શાલિભદ્રની અનર્ગલ સંપત્તિનો ખ્યાલ આપતી કથા એવી છે કે, શાલિભદ્રના પિતા દેવલોકમાંથી પોતાના પુત્ર અને બત્રીશ પુત્રવધૂઓ માટે રત્નકંબલ અને બીજી દૈવી અલંકારોથી ભરેલી તેત્રીશ પેટીઓ રોજ મોકલતા. એ અલંકારો એક દિવસ ભોગવ્યા પછી નિર્માલ્યરૂપે કૂવામાં ફેંકી દેવાતા હતા. તે 'નિર્માલ્ય કૂઈ' નામે ઓળખાતા એ સ્થળને આજે મણિયાર મઠ રૂપે બતાવવામાં આવે છે; જે મઠ એક મોટી ઈમારત રૂપે જોવાય છે. મણિયાર–મણિકાર એટલે ઝવેરી, જે મણિ આદિ અલંકારોની વિશેષતાથી એ સ્થળ એ રૂપે ઓળખાતું હતું. અહીંથી શાલિભદ્રની પ્રાચીન પાદુકાઓ મળી આવી હતી. એ પાદુકાઓ આજે પટણા મ્યુઝિયમમાં હોવાનું કહેવાય છે.

'મહાભારત'માં ઉલ્લિખિત 'મણિનાગ' સ્થળ આ સ્થાનનું સૂચક હોય એમ જણાય છે.[1] બૌદ્ધકાળમાં આ સ્થળ મણિનાથ નામક યોગીના કબજામાં હતું. સત્તરમી સદીના કવિ શ્રીવિજયસાગર અને શ્રીશીલવિજયજી આ કૂવા ઉપર ઘૂમટ હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે. શ્રીવિજયસાગરના કથન મુજબ આ સ્થળ હાંસાપુર નામથી ઓળખાતા સ્થળમાં હતું.

આજકાલ આ સ્થાન પુરાતત્ત્વખાતાના અધિકારમાં સુરક્ષિત છે. પુરાતત્ત્વખાતા તરફથી અહીં કરવામાં આવેલા ખોદકામમાંથી એક જૈન મંદિર મળી આવ્યાનો અને તેમાં શ્રીશાલિભદ્રના નામોલ્લેખવાળી પ્રતિમા, જેના ઉપર –'......राजगृहे नागस्य शालिभद्रकस्य......' એવો લેખ વિદ્યમાન હોવાનો ઉલ્લેખ સને ૧૯૦૫–૬ ના 'આર્કયોલૉજિકલ સર્વે રિપોર્ટ્સ' પૃ૦ ૧૦૩ માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે પરંતુ એ મૂર્તિનો આજે પત્તો નથી.[2]

ઉપર્યુક્ત લેખમાં નિર્દિષ્ટ 'नागस्य' શબ્દનો સંબંધ સંભવતઃ મણિનાગ સાથે સંબંધ ધરાવે છે એવું અનુસંધાન કરી શકાય. એ મૂર્તિ મળી શકી હોત તો બૌદ્ધોએ અપનાવેલા આ સ્થાનની પ્રાચીનતર પવિત્રતાનો ઘટસ્ફોટ થાત. છતાં આ અભિલેખ એ દિશામાં વાસ્તવિક રહસ્ય પ્રગટ તો કરે જ છે.

સોન ગુફા :

વૈભારગિરિ પર જતાં રસ્તામાં 'મણિયાર મઠ'ની સામે 'સોનગુફા' નામક ગુફા છે. આ ગુફા 'સસધારા'ના કુંડોથી લગભગ ૧ માઈલ દૂર આવેલી છે. ગુફાની લંબાઈ ૩૪ ફીટ અને પહોળાઈ ૧૭ ફીટ છે; જ્યારે પ્રવેશદ્વારની ઊંચાઈ ૬૫ ફીટ છે. ગુફામાં પગથિયાં વગેરે નથી. વાસ્તવિક રીતે આ જૈન ગુફા છે. ગુફામાં પેસતાં જ શ્યામ પાષાણની કાયોત્સર્ગસ્થ ચૌમુખી જિનપ્રતિમાઓ છે; જે શ્રીઋષભદેવ, શ્રીઅજિતનાથ, શ્રીસંભવનાથ અને શ્રીઅભિનંદનસ્વામીની છે. આ ચારે પ્રતિમાઓ એક જ છૂટા પથ્થર પરની ચારે બાજુએ કાયોત્સર્ગસ્થરૂપે કોતરેલી છે અને દરેકની નીચે ધર્મચક્ર છે; તેમજ એ ધર્મચક્રની બંને બાજુએ અનુક્રમે બળદ, હાથી, ઘોડા અને વાંદરો આ પ્રમાણેનાં ચિહ્નો–લાંછનો છે, જે તે તે તીર્થંકરનું નામ સૂચન કરે છે.

---

૧. 'મહાભારત,', સભાપર્વ, ૨૨ અધ્યાય, શ્લો. ૯

૨ 'ઓસવાલ નવયુવક' વર્ષ : ૮, અંક : ૩ માં શ્રીપૂરણચંદજી નાહર : 'રાજગૃહ ઔર નાલંદા' શીર્ષક લેખ.

ગુફાની અંદરની ભીંતોમાં નાના નાના ઘણા લેખો કોતરેલા છે પરંતુ બધાયે લગભગ ઘસાઈ ગયેલા હોવાથી વાંચી શકાતા નથી. માત્ર દરવાજામાં પેસતાં જ બહારની બાજુએ જમણી તરફની ભીંત ઉપર બે લીટીનો એક લેખ કોતરેલો આ પ્રકારે વાંચવામાં આવ્યો છે:—

" निर्वाणलाभाय तपस्वियोग्ये शुभगुहेर्हत्प्र[ति]माप्रतिष्ठे । आचार्यरत्नं मुनिवैरदेवः विमुक्तयेकारयद् दीर्घतेजाः ॥ "

આ ગુફાને જનરલ કનિંઘહામે 'સત્તપન્ની હોલ'ના નામે ઓળખી હતી, જેમાં ગૌતમ બુદ્ધના નિર્વાણ બાદ મહાકાશ્યપના પ્રમુખપણા હેઠળ બૌદ્ધધર્મના ધાર્મિક ગ્રંથો વગેરે એકઠા કરવા માટે બૌદ્ધ ભિક્ષુઓની પરિષદ્ બોલાવવામાં આવી હતી. મિ. બેગલરે એ મતથી જુદા પડીને આ ગુફાને ગૌતમ બુદ્ધ અને આનંદના મિલન–સ્થળ તરીકે ઓળખાવી હતી.

પરંતુ ઉપરની બે લીટીનો લેખ આ બંને વિદ્વાનોના મતને ખોટો ઠરાવે છે અને સાબિતી આપે છે કે, આ ગુફાનો સંબંધ બૌદ્ધધર્મ સાથે બિલકુલ નથી; પરંતુ જૈનધર્મની સાથે જ છે. કારણ કે શિલાલેખનો સ્પષ્ટ પુરાવો છે કે વૈરદેવ નામના જૈન મુનિએ આ ગુફામાંની જૈન પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. વળી, 'અર્હત્' અને 'મુનિ' એ બંને શબ્દો જૈનધર્મના દ્યોતક છે, કારણ કે બૌદ્ધધર્મના સાધુઓ માટે 'ભિક્ષુ' શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

આ ગુફા ઈસ્વીસનના પહેલા અથવા બીજા સૈકાની છે. વળી, આ ગુફાની બરાબર જોડે જ ઉપરના છતના ભાગથી નાશ પામેલી બીજી જૈન ગુફા છે, જેની ભીંતો પર કોતરેલી પાંચ પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમાઓ એ વાતની સાક્ષી આપે છે.

૫. વૈભારગિરિ :

વૈભારગિરિ ઉપર ચડવાના બે માર્ગો છે. એક તો સોનભંડાર પાસે થઈને અને બીજો બ્રહ્મકુંડની ઉપરથી છે. બીજા કરતાં પહેલો માર્ગ કઠણ છે; રસ્તો સારો છે. પહાડની પાછળ શ્રેણિક રાજાનો ભંડાર—સોનભંડાર તથા રોહિણિયા ચોરની ગુફા છે. આ પહાડ અનેક દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટ ગણાય છે. ગરમ પાણીના બ્રહ્મકુંડ અને બીજા કુંડ આ પહાડની તળેટીમાં છે. ભગવાન મહાવીરના ૧૧ ગણધરો આ ગિરિ ઉપર નિર્વાણ પામ્યા હતા. 'જ્ઞાતાસૂત્ર'માં વર્ણિત નંદ મણિયારની વાવ, વીર પોષાળ, જરાસંધનો કિલ્લો, શ્રેણિકનો ભંડાર, પાલી લિપિનો શિલાલેખ વગેરે ઐતિહાસિક સ્થળો આ ગિરિ ઉપર છે.

શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ રચેલા 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં 'વૈભારગિરિકલ્પ', જે સં. ૧૩૬૪ માં તેમણે રચ્યો છે, તેમાં આ ગિરિનું વર્ણન કરેલું છે. એ પછી સં. ૧૫૬૫ માં શ્રીહંસસોમ આ ગિરિ ઉપર ૨૪, સં. ૧૬૬૪ માં શ્રીજયવિજયજી ૨૫, સં. ૧૭૫૦ માં શ્રીસૌભાગ્યવિજયજી ૫૨ જિનાલયો હોવાનું કહે છે. આ યાત્રી કવિઓ પૈકી શ્રીહંસસોમ પોતાની 'તીર્થમાળા'માં આ ગિરિ વિશે સુંદર વર્ણન કરતાં કહે છે:—

"રાજગૃહ પુર નયણે દીઠ, તતખિણ હીઅડઈ અમી પઈઠઉં, પૂરવ પુણ્ય સંભાર;
ચઉદ કુંડ ઉન્હવઈ જલ ભરીઆ, અંગ પખાલી પાજઈ ચઢીઆં, પહુતી ગિરિ વૈભાર.

તે ઉપરી ચોવીશ પ્રાસાદ, દેવલોકસ્યું મંડઈ વાદ, દેહરી ઝાકઝમાલ;
મૂળનાયક મુનિસુવ્રતસ્વામી, દરિસણ ભવિઆ આણંદ પામી, પૂજા રચઇ સુવિશાળ.

સવળે દેહરે સાતસઈ દેવ, સુર નર કિન્નર સારઇ સેવ, આગલિ મોટઉ શૃંગ;
અરધા કોસ તે ઊંચી સુણીઈ, ઈગ્યારઈ ગણધર તિહાં થુણીઇ, વાંદીજઈ ધરી રંગ.

રોહણીયાની ગુફા જવ દીઠી, પુસ્તક વાત હુઈ જવ મીઠી, અઠ્ઠોતેરસો બાર;
જાત્રા કરી સારિયા સવિ કામ, આગલિ ધન્ના શાલિભદ્ર કામ, કાઉસગ્ગીયા બહુ સાર."

આજે આ ગિરિ ઉપર ૪ જિનમંદિરો મોજુદ છે.

૧. ગિરિ ઉપર ચડતાં જ એક પૂર્વાભિમુખ શિખરબંધી દેરાસરમાં શ્રીશાંતિનાથ તથા શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની શ્યામ પાષાણ નિર્મિત પાદુકા જોડ છે.

(૧) આ દેરાસરથી આગળ જતાં જમણા હાથે એક દિગંબર જૈન મંદિર છે. મંદિરમાં મૂળનાયકના સ્થાને પાષાણની પ્રાચીન ચોવીશી છે. ગભારામાં ડાબી બાજુના ગોખલામાં શ્યામ પાષાણની ચોવીશમા તીર્થંકર શ્રીમહાવીરસ્વામીની ગુપ્તેન્દ્રિય પ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાની નીચે લેખમાં આ પ્રકારે અક્ષરો કોતરેલા છે:—

"શ્રીવર્દ્ધમાનદેવઃ । શ્રીપુનદ ધનદેવ...........વીકઃ ॥"

(૨) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની બાજુમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની શ્યામ પાષાણ નિર્મિત ગુપ્તેન્દ્રિય પ્રતિમા છે.

(૩) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની સામે જ શ્રીમહાવીરસ્વામીની ગુપ્તેન્દ્રિય પ્રતિમા નાસિકાથી ખંડિત થયેલી છે. આ મૂર્તિની પલાંઠી નીચે ધર્મચક્રના સ્થાને સિંહની આકૃતિ અને તેની બંને બાજુએ પણ એકેક સિંહ કોતરેલા છે. યક્ષ–યક્ષિણી જે સ્થળે કોતરવામાં આવે છે તે સ્થળે ધર્મચક્ર દર્શાવ્યું છે.

(૪) ગભારાની બહાર શ્યામ પાષાણની સરસ્વતીની અતિસુંદર મૂર્તિ મુખના ભાગમાં ખંડિત થયેલી છે.

૨. ઉપર્યુક્ત દિગંબર મંદિરથી આગળ જતાં એક ધૂમટબંધી દેરાસરમાં શ્રીઋષભદેવ, શ્રીનેમિનાથ, શ્રીશાંતિનાથ અને શ્રીપાર્શ્વનાથની ભૂરા પાષાણની અને બાકીની ત્રણ શ્યામ પાષાણની પાદુકાઓ છે.

૩. ઉપર્યુક્ત દેરાસરથી આગળ અને સૌથી છેલ્લું પર્વતની ટોચ ઉપર મૂળનાયક શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનું ધૂમટબંધી મંદિર છે. આ મંદિરમાં ૨ પાષાણની પ્રતિમાઓ છે અને ૧૧ ગણધરોની ચરણપાદુકાઓ તથા એક દાદાજીની પાદુકા મળીને કુલ ૧૨ પગલાં જોડી છે.

આ મંદિરની બાજુમાં જ ભારત સરકારના પુરાતન સંશોધનખાતાએ ખોદકામ કરાવેલું, તેમાંથી ગુપ્તકાલીન ઈંટોનું મંદિર અને કેટલીક પ્રાચીન જિનપ્રતિમાઓ મળી આવી છે; જેમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ તો મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની છે. આ મૂર્તિઓ પૈકી કેટલીક મૂર્તિઓનું વર્ણન આ પ્રકારે છે:—

૧. ગોખલામાં કાળા પથ્થરમાં કોતરેલી એક વૃક્ષની આકૃતિની મધ્યમાં પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ કોતરેલી છે. વૃક્ષના થડમાં બે હાથવાળો યક્ષરાજ તથા બે હાથવાળી યક્ષિણી અંબિકાદેવીની મૂર્તિ કોતરેલી છે. યક્ષિણીના જમણા હાથમાં ફૂલ તથા ડાબા હાથમાં પકડેલું બાળક ખોળામાં બેસાડેલું છે.

૨. શ્રીમહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા અધૂરી ઘડેલી છે.

૩. શ્રીપાર્શ્વનાથની પદ્માસનસ્થ પ્રતિમા છે, જેના મસ્તક ઉપર નાગરાજ ધરણેન્દ્રે સાત ફણાઓ વિકુર્વી છે. આ પ્રતિમાને એટલા જ માપના ઈંટના ગોખલામાં રાખેલી છે.

૪. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાની બંને બાજુએ નાગરાજનાં ગૂંચળાં કોતરેલાં છે.

૫. એક કાયોત્સર્ગસ્થ જિનપ્રતિમા છે.

૬. એક સુંદર રીતે ઘડેલી પ્રતિમા છે, જેમના મુખનો ભાગ નાશ પામેલો છે અને છાતીના પાષાણનો કેટલોક ભાગ ખરવાઈ ગયો છે. આ પ્રતિમાના બંને પગના તળિયામાં શિલ્પીએ ચક્રનાં ચિહ્નો કોતરેલાં છે.

૭. લગભગ નવમા–દશમા સૈકાની દેવનાગરી લિપિમાં કોતરેલા લેખવાળી શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનની પ્રતિમા છે.

મધ્યના મંદિરનાં શિલ્પો :

૮. મૂળનાયક શ્રીમહાવીર ભગવાનની સુંદર પ્રતિમા છે. તેમની નીચે પલાંઠીના મધ્યમાં ધર્મચક્ર કોતરેલું છે. તેની બાજુમાં બાળક સાથે માતા સૂતેલાં છે; જે એમ માનવાને કારણ આપે છે કે, પ્રભુના જન્મકલ્યાણકની સ્થાપના આ પ્રતિમામાં દર્શાવવામાં આવી હશે. પ્રભુની પાછળ સ્તૂપના કઠેરાની આકૃતિ છે. મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ મૂર્તિ ખાસ નોંધપાત્ર છે.

૯. ઉપર્યુક્ત પ્રતિમાની જમણી બાજુએ શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની જટાજૂટ સાથેની પ્રતિમા છે. પલાંઠીની નીચે મધ્યમાં ધર્મચક્ર અને તેની બંને બાજુએ એકેક બળદની આકૃતિઓ છે.

૧૦. મૂળનાયકની સાથે એક અર્ધ ખંડિત શિલ્પ છે. તેની પલાંઠીની નીચે બે હાથ જોડીને બેઠેલી એક સ્ત્રી તથા ચાર હાથવાળી યક્ષિણીની આકૃતિ કોતરેલી છે. બંને બાજુએ એકેક વૃષભની આકૃતિ પણ છે, જે આ શિલ્પ ભગવાન ઋષભદેવનું હોવાની ખાતરી કરાવે છે. આ શિલ્પની નીચે આ પ્રકારે લેખ છે:—" देवधम्मोयं वीराकस्य ॥"

નીચેના ભોંયરાનાં શિલ્પો :

૧૧. મૂળનાયક શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની સુંદર મૂર્તિ ઉત્થિત પદ્માસનસ્થ છે; પરંતુ આ મૂર્તિના મુખનો મોટો ભાગ નાશ પામ્યો છે મૂર્તિની પલાંઠીની મધ્યમાં લાંછનની જગાએ ઊંચો હાથ રાખીને ઊભેલા વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણની આકૃતિ જણાય છે. કેમકે કૃષ્ણની પાસે જ વાસુદેવનું ચિહ્નચક્ર પણ કોતરેલું છે. તેમની બંને બાજુએ એકેક શંખની આકૃતિ છે. બંને શંખની બાજુમાં એકેક સિંહ કોતરેલો છે. આ મૂર્તિ નીચે પ્રાચીન લિપિનો લેખ છે પણ તદ્દન ઘસાઈ ગયેલો છે. મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને આ મૂર્તિ નવી માહિતીઓ આપે છે.

૧૨–૧૩. બે ગોખલાઓમાં કાયોત્સર્ગસ્થ એકેક પ્રતિમા બિરાજમાન છે.

૧૪. એક કાયોત્સર્ગસ્થ જિનમૂર્તિ છે.

૧૫. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પદ્માસનસ્થ એક મૂર્તિ છે.

૧૬. શ્રીઋષભદેવ પ્રભુની નાની પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ છે.

અહીંના ખંડિયેરની ઈંટોનું સાદું બાંધકામ આપણને પ્રાચીન સમયના જિનમંદિરની રચનાનો અકાટ્ય પુરાવો આપે છે કે પ્રાચીન સમયનાં મંદિરો તદ્દન સાદાં અને વીતરાગભાવ ઉપજાવે તેવાં બાંધવામાં આવતાં.

૪. એક શિખરબંધી જિનાલયમાં ધન્ના–શાલિભદ્રની મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે. આ મૂર્તિ નીચે આ પ્રકારે લેખ કોતરેલો છે:–

" (१) ॥ सं० १५२४ वर्षे आषाढ सुदि १३ श्रीजि(२)नचंद्रसूरीणामादेशेन श्रीकमलसं(३)यमोपाध्यायैः धन्नासालिभद्रस्य मूर्तिः (४) ध० सा० ॥ "

આ સિવાય બીજી વિસ્તારથી હકીકત શ્રીયુત ભંવરલાલજી નાહટા કૃત 'રાજગૃહ' નામક પુસ્તકમાં આલેખેલી છે.

૨૫૫. હસ્તિનાપુર

(કોઠા નંબર : ૪૨૯૫)

ઉત્તરપ્રદેશના મેરઠ શહેરથી ૨૨ માઈલ દૂર હસ્તિનાપુર નામે ગામ છે પરંતુ અતિપ્રાચીન કાળમાં આ એક વિશાળ નગર હતું, જેના ઉલ્લેખો જૈન, વૈદિક અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે.

જૈન ગ્રંથો અનુસાર આર્ય સંસ્કૃતિના ઉષઃકાળમાં થયેલા પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવ ભગવાનના મોટા પુત્ર ભરત ચક્રવર્તી નામે થયા, જેમના નામથી આ આર્યાવર્ત 'ભારત' નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો; તેમ શ્રીઋષભદેવના ૨૧ મા પુત્ર હસ્તિકુમારના નામે હસ્તિનાપુર નગર વસાવવામાં આવ્યું. બૌદ્ધોની જાતક કથાઓમાં કુરુદેશની રાજધાનીનું નગર ઇંદ્રપ્રસ્થ (દિલ્હી) હતું, જે યમુનાના કિનારે વસેલું હતું એમ જણાવ્યું છે, જ્યારે જૈન ગ્રંથો અનુસાર જણાય છે કે, કુરુ જનપદની રાજધાનીનું શહેર આ હસ્તિનાપુર હતું.

જૈનાચાર્ય શ્રીનંદિષેણે બનાવેલા 'અજિતશાંતિ' નામક સ્તવનમાં 'कुरुजणवय–हत्थिणाउर०' ગાથામાં આ

નગરીની સમૃદ્ધિનું ગૌરવભર્યું આલેખન કરેલું છે. આનાં ગયપુર, ગજપુર, નાગાહ્વય, નાગસાહ્વય, નાગપુર, હત્થિણઉર, હત્થિણાઉર, હત્થિણાપુર, હસ્તિનીપુર, હસ્તિનપુર, હસ્તિનાપુર આદિ નામો ઉલ્લેખાયાં છે. ગજ, નાગ અને હસ્તિ એ બધાં હાથીવાચી નામો ઉપરથી હસ્તિનાપુરનાં નામો કલ્પાયેલાં છે.

ભગવાન ઋષભદેવે અયોધ્યામાં દીક્ષા લઈ અહિંસા, સત્ય અને ત્યાગનો સંદેશો ઘેર ઘેર પહોંચાડવા ત્યાંથી દેશ, નગર અને ગામે ગામ પાદવિહાર કર્યો. ફરતા ફરતા તેઓ હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા ત્યારે તેમને વર્ષીતપ હતું. અક્ષય તૃતીયાના દિવસે શ્રીશ્રેયાંસકુમારે ખૂબ ભક્તિથી તેમને શેરડીનો રસ વહોરાવી વર્ષીતપનું પારણું કરાવ્યું હતું. એ દિવસથી 'અક્ષયતૃતીયા'નું પર્વ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આજે પણ દાનની જે પ્રથા જૈનોમાં ચાલુ રહેલી છે તે આ શ્રેયાંસ-કુમારથી ચાલુ કરવામાં આવી એમ મનાય છે. એ ઘટનાના સ્મરણરૂપે શ્રીશ્રેયાંસકુમારે અહીં એક માણિક્યમય સ્તૂપ બંધાવી, તેમાં શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની ચરણપાદુકા પધરાવી હતી, એ પ્રાચીન સમયથી વર્ષીતપનું પારણું કરવા હજારો યાત્રીઓ અહીં આવતા અને આ તીર્થભૂમિનાં દર્શન કરી કૃતાર્થતા અનુભવતા. જૈનધર્મના કેંદ્રધામની આ ઘટનાનાં સ્મરણીય અમી જૈનોના હૃદયમાં આજે પણ સુકાયાં નથી.

એ પછી તો ઘણા તીર્થંકરો આ ભૂમિમાં વિહાર કરી જનતાને જૈનધર્મના ઉપદેશથી સંસ્કારી બનાવતા રહ્યા. જૈન પરંપરા કહે છે કે, પ્રાચીનકાળે ભારતમાં જે ૧૨ ચક્રવર્તી રાજાઓ થયા છે, તેમાંના ૬ ચક્રવર્તી રાજાઓની રાજધાની આ નગરમાં જ હતી. ૧. શ્રીસનત્કુમાર, ૨. શ્રીશાંતિનાથ, ૩. શ્રીકુંથુનાથ, ૪. શ્રીઅરનાથ, ૫. શ્રીભૂમ, અને ૬. શ્રીમહાપદ્મ. આ છ પૈકી બીજા, ત્રીજા અને ચોથા નંબરના ચક્રવર્તીઓ તીર્થંકર થયા છે.

પાંચમા સૈકા લગભગમાં રચાયેલા 'વસુદેવહિંડી' નામના ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ છે કે—"કુરુજનપદ (બ્રહ્મસ્થલ)માં હસ્તિનાપુરના રાજા વિશ્વસેન હતા. આ વિશ્વસેન સોળમા તીર્થંકર શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનના પિતા હતા; જેઓ ઇતિહાસકાળ પહેલાં થઈ ગયા.

સોળમા તીર્થંકર શ્રીશાંતિનાથ, સત્તરમા શ્રીકુંથુનાથ, અને અઢારમા શ્રીઅરનાથ ભગવાનનાં ચાર—ચાર કલ્યાણકોની ઘટના આ નગરમાં બની હતી, ઓગણીસમા શ્રીમલ્લિનાથ ભગવાન આ નગરમાં પધાર્યા હતા, જેમણે ૬ રાજાઓને પ્રતિબોધ કરી જૈનધર્મી બનાવ્યા હતા, અને વીસમા શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીએ આ ભૂમિમાં સંચરી સાત કરોડ સોના-મહોરના ધણી ગંગદત્ત શેઠ અને કાર્તિકસ્વામીને સંયમનો માર્ગ ગ્રહણ કરાવ્યો હતો. તેવીસમા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન અહીં પધાર્યા હતા અને ચોવીસમા શ્રીમહાવીરસ્વામી પણ એ તીર્થંકરોના પગલે ચાલી આ નગરમાં આવ્યા ત્યારે પોટ્ટિલ અને શિવરાજને દીક્ષા આપી હતી.[૧]

'રામાયણ'કાળના પરશુરામ અહીં થયા હતા, અને 'મહાભારત'કાળમાં પાંડવોની રાજધાનીનું આ નગર હતું. એ સમયે આ નગર વિશાળ હતું એમાં શક નથી પણ કૌરવ—પાંડવોની લડાઈનું એ ભોગ બનતાં વેરાન થયું. એ પછી આ નગર વસ્યું અને ઉજ્જડ બન્યું એવી હકીકતો સાંપડે છે.[૨]

ચૌદમા સૈકાના યાત્રી શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ આ તીર્થ વિશે 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં નોંધ્યું છે કે, 'હસ્તિનાપુર ભાગી-રથીના તીરે આવેલું છે અને એ નદીકિનારે શ્રીશાંતિનાથ, શ્રીકુંથુનાથ, શ્રીઅરનાથ શ્રીમલ્લિનાથ અને અંબાદેવીનાં એમ ૫ સુંદર મંદિરો ઊભાં છે.[૩] લગભગ એ જ સમયમાં પેથડ મંત્રીએ જુદા જુદા સ્થળે બંધાવેલાં ૮૪ જિનમંદિરો પૈકી એક જૈનમંદિર અહીં પણ બંધાવ્યું હતું.[૪]

સત્તરમા સૈકાના યાત્રી શ્રીવિજયસાગરે આ ભૂમિમાં વિહાર કર્યો ત્યારે અહીં ૫ સ્તૂપો અને ૫ મૂર્તિઓ હોવાનો ઉલ્લેખ આ રીતે કર્યો છેઃ—

---

૧. "જ્ઞાતાધર્મકથા."

૨. "Sjt. Amarchand—"Hastinapur." Jain Cultural Socity, Banaras.

૩. "વિવિધતીર્થકલ્પ" પૃ૦ ૯૪.

૪. ગુર્વાવલી, શ્લોકઃ

"પંચ નમું થૂભ થાપના, પંચ નમું જિનમૂર્તિ "[૫]

સં. ૧૬૨૭માં શ્રીજિનચંદ્રસૂરિ અહીં આવ્યા ત્યારે અહીંના ૪ સ્તૂપોનો પોતાના 'વિહારપત્ર'માં આ પ્રકારે ઉલ્લેખ કરે છેઃ—"सं० १६२७ महिम शां० कुं० अ० म० थूभ ।"[૬]

અઢારમા સૈકામાં અહીં આવેલા શ્રીસૌભાગ્યવિજયજી અહીં ૩ થૂભ હોવાની વાત લખે છે.[૭]

આજે હસ્તિનાપુર ગંગા કિનારે નથી, પરંતુ કેટલાંક ઝરણાંઓથી બનેલી 'બૂઢી ગંગા'એ હસ્તિનાપુરની નજીક એક દ્વીપ જેવો આકાર બનાવી દીધો છે. આ બૂઢીગંગાનો સંગમ, તેનાથી ૭ માઈલ દૂર આવેલા ગઢમુક્તેશ્વરની પાસે વર્તમાન ગંગામાં થાય છે. એમ પણ મનાય છે કે, ગઢમુક્તેશ્વર પ્રાચીન સમયમાં હસ્તિનાપુરનો એક ભાગ હતો. આજે હસ્તિનાપુરનો કેટલોયે ભાગ ગંગાએ પોતામાં સમાવી દઈ ખાદર બનાવી દીધું છે.[૮]

અહીં જૈનોની વસ્તી નથી. શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનના મંદિરને ફરતી એક ધર્મશાળા છે અને બીજી ધર્મશાળા તેની પાસે જ છે.

શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર શિખરબંધી છે. મૂળનાયકની પ્રતિમા શ્રીશાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાયે પ્રતિષ્ઠિત કરેલી છે. મૂળનાયકના મંદિરની જુદી જુદી દેરીઓમાં શ્રીશાંતિનાથ અને ડાબી બાજુએ શ્રીઅરનાથ ભગવાનની પ્રતિમાઓ છે. મંદિરમાં પાષાણુની કુલ ૬ અને ધાતુની ૮ મૂર્તિઓ છે. સં. ૧૯૭૦ લગભગમાં આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કલકત્તા-નિવાસી શેઠ પ્રતાપચંદ પારસાન ઝવેરીએ કરાવ્યો છે.

અહીંથી લગભગ ૧ માઈલ દૂરની એક ટેકરી ઉપર ૨ દેરીઓ છે. તે પૈકી એકમાં શ્રીશાંતિનાથ, શ્રીકુંથુનાથ અને શ્રીઅરનાથ ભગવાનનાં ૪ કલ્યાણકોને સૂચવતી ૩ ચરણપાદુકાઓ એકીસાથે સ્થાપન કરેલી છે. બીજી દેરીમાં શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની પાદુકા જોડી છે. પાસે એક નાની દેરી છે, જેની મધ્યમાં સાથિયાની નિશાની છે તે જગાએ શ્રીમલ્લિનાથ ભગવાનનું સમવસરણ રચાયું હતું એવી માન્યતા છે. એના સ્મરણરૂપે શ્રીમલ્લિનાથ ભગવાનની પાદુકા-જોડી વિદ્યમાન છે. આ પંચે પાદુકાઓ પ્રાચીન છે.

હાલના શ્વેતાંબરીય જૈનમંદિરની પાસે એક ટેકરો છે તે શ્વેતાંબરોના કબજામાં છે. એ ટેકરા ઉપર જૂનાં ખંડેરો અને મકાનોની દીવાલો વિદ્યમાન છે. આ સ્થળેથી જૂનાં મંદિરો અને મૂર્તિઓ મળી આવવાની સંભાવના છે.

અહીંના 'અલ્ટાખેડા' નામના ટીલા—ટેકરાનું ખોદકામ કરતાં પ્રાચીન કાળનાં ઘણાં અવશેષો મળી આવ્યાં છે. અહીંની સામગ્રીમાં પ્રાચીનકાળનાં ખંડિયેરો, જૈન પ્રતિમાઓ, સિક્કાઓ અને માટીના પાત્રના નમૂનાઓનો સમાવેશ થાય છે પણ એના ઉપર પૂરતો પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો નથી. પુરાતત્ત્વવિદોનું માનવું છે કે, ભારતમાં અંધકારયુગથી ઓળખાતા સમય ઉપર આછો પ્રકાશ નાખતી આ સામગ્રી છે. એનું બરાબર સંશોધનપૂર્વક અનુસંધાન કરવામાં આવે તો જૈન અનુશ્રુતિઓને પૂરતો ટેકો મળી રહે.

શ્રીઋષભદેવની પ્રાચીન પાદુકા અને જૂનાં જૈન દેવળો વગેરે જે અહીંથી મળી આવ્યું છે એ જોતાં વિદ્વાનો કહે છે કે, પ્રાચીનકાળથી આ પવિત્ર ભૂમિ સાથે જૈનોનો સંબંધ હતો અને સમયે સમયે અનેક આચાર્યો અહીં આવ્યા હતા, એની સાબિતી પણ એમાંથી પૂરતી મળી રહે એમ છે.

૫. "પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ"
૬. "યુગપ્રધાન શ્રીજિનચંદ્રસૂરિ"—શ્રીઅગરચંદજી નાહટા, પૃ૦ ૫૩.
૭. "પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ" પૃ૦ ૯૫.
૮. "હસ્તિનાપુર"—શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિ.

૨૫૬. અયોધ્યા

(કોઠા નંબર : ૪૨૮૫)

અયોધ્યા સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર અયોધ્યા શહેર સરયૂ અને ઘાઘરા નદીના કિનારે વસેલું છે. ચૌદમી શતાબ્દીમાં થયેલા શ્રીજિનપ્રભસૂરિ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં પ્રાચીનકાળમાં અયોધ્યામાં બનેલી કેટલીક ઘટનાઓને નોંધતાં તેનાં પ્રાચીન આઠ નામો જણાવે છે. એ મુજબ ઈક્ષ્વાકુભૂમિ, કોશલ, કોશલા, વિનીતા, અયોધ્યા, અવધ્યા, રામપુરી અને સાકેતપુરી એવાં એનાં નામો હોવાનું જણાય છે.

પુરાણકાળમાં કોશલ એક સમૃદ્ધ જનપદ તરીકે ખ્યાતિ પામેલો દેશ હતો. એ જનપદના દક્ષિણ કોશલની રાજધાનીનું નગર અયોધ્યા હતું. અતિપ્રાચીનકાળમાં ઈક્ષ્વાકુભૂમિથી ઓળખાતી આ નગરીનો સંબંધ જૈનો સાથે જાણીતો હતો; એવું પ્રાચીન ગ્રંથોના ઉલ્લેખોથી જણાય છે. એ ઉલ્લેખો મુજબ વિમલવાહન આદિ સાત કુલકરો આ ભૂમિમાં થયા હતા. છેલ્લા કુલકર નાભિરાજના સમયમાં સમાજની સ્થિતિ તદ્દન જુદા પ્રકારની હતી, એ સમયે સ્ત્રી–પુરુષોનાં યુગ્મો સાથે જ જન્મતાં, એકબીજાને પરણતાં અને નિર્વાણની અનંત શાંતિ પણ સાથે જ અનુભવતાં. દુઃખ કે સંતાપ આજના જેવા નહોતા. એમના સમયમાં પ્રથમ વરસાદ વરસવા લાગ્યો. વૃક્ષ અને વેલ પોતાની મેળે ઊગવા માંડયાં.

એવા સમયે નાભિરાજના પુત્ર ઋષભદેવનો અહીં જન્મ થયો. નાભિ કુલકરની સૂચનાથી લોકોએ તેમને રાજા બનાવ્યા. તેમના રાજ્યાભિષેક સમયે યુગલિકોએ પડિયામાં પાણી ભરી લાવી રાજા ઋષભદેવના અંગુઠે અભિષેક કર્યો. આ વિનયથી આ નગરીનું નામ 'વિનીતા' પડયું. શ્રીઋષભદેવે પોતાના અનુભવજ્ઞાનથી લોકોને સંસારયાત્રાની રીત શીખવી. નીતિના પાયારૂપે પોતાના ઘેરથી જ તેમણે લગ્ન અને ગૃહજીવનની સ્થાપના કરી બતાવી. તદનુસાર જોડકા ભાઈ–બેનોને પરણવાની ચાલી આવતી રૂઢિમાં તેમણે ફેરફાર કરી નવો ચીલો પાડયો. પોતાના પુત્ર ભરત સાથે બીજા પુત્ર બાહુબલિની જોડિયા બેન સુંદરીનો અને બાહુબલિ સાથે ભરતની જોડિયા બેન બ્રાહ્મીને પરણાવી. પરિણામે મનુષ્યોમાં વિષમતા આવી. નાત–જાત ઊભી થઈ. તેમજ ધન–સંપત્તિનું સર્જન થયું. બળ અને હક્કની જરૂરિયાતનો જન્મ થયો. આ માટે શ્રીઋષભદેવે વ્યવસ્થા કરી. કૃષિ, શિલ્પ, લિપિ અને વિદ્યાની શાખા–પ્રશાખાઓ વિકસાવી. ઋષભદેવની પુત્રી બ્રાહ્મીના નામ ઉપરથી બ્રાહ્મીલિપિ અસ્તિત્વમાં આવી.

આ રીતે જ્ઞાન અને સંસ્કારનો સૌ પહેલો પ્રકાશ આ ભૂમિમાંથી સર્વત્ર પ્રસર્યો. શ્રીઋષભદેવે અહીં જ દીક્ષા લઈ શ્રમણસંસ્કારનું જ્ઞાન વિસ્તાર્યું હતું. આ રીતભાતથી અહીંના નિવાસીઓ ઘણા સંસ્કારી ગણાતા. આ જ કારણે આ નગર આદિતીર્થ અને આદિનગર તરીકે ખ્યાતિ પામ્યું.

વળી અહીંથી ઉત્તરદિશામાં બાર યોજન દૂર આવેલા અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ભગવાન આદીશ્વરનું નિર્વાણ થયું હતું. એ નિર્વાણ ભૂમિમાં ભરત ચક્રવર્તીએ 'સિંહનિષદ્યા' નામનું ઊંચું અને વિશાળ જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું. અયોધ્યા નિવાસીઓ આ અષ્ટાપદની નજીકની ભૂમિમાં ક્રીડા કરતા હતા. એક ઉલ્લેખથી જણાય છે કે, અયોધ્યામાં જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા હતી. આ રીતે પણ આ નગરની આદિતીર્થ તરીકેની નામના સાર્થક હતી.

શ્રીઆદિનાથની માફક બીજા તીર્થંકર શ્રીઅજિતનાથ, ચોથા તીર્થંકર શ્રીઅભિનંદનસ્વામી, પાંચમા તીર્થંકર શ્રીસુમતિનાથ, ચૌદમા તીર્થંકર શ્રીઅનંતનાથ અને ભગવાન મહાવીરસ્વામીના નવમા ગણધર શ્રીઅચલભ્રાતા વગેરેના જન્મથી પણ આ ભૂમિ પવિત્ર બની હતી.

શ્રીરામચંદ્રના સમયે આ નગરી અયોધ્યા નામે ખ્યાતિ પામી. 'રામાયણ'ની અયોધ્યાથી કયો માનવી અજાણ હશે ? 'રામાયણ'ના વર્ણન મુજબ સરયૂનદીના કિનારે આવેલી આ નગરી ધન–ધાન્યથી પરિપૂર્ણ હતી. અહીંના માર્ગો સુંદર હતા. અનેક શિલ્પીઓ અને દેશ–વિદેશના વેપારીઓ અહીં વસતા હતા. અહીંના લોકો પરાક્રમી, સમૃદ્ધ, ધર્માત્મા અને દીર્ઘાયુ હતા. તેમને અનેક પુત્ર–પૌત્રો હતા.

પાણીના પૂરથી ડૂબી જતી અયોધ્યાને સતી સીતાએ પોતાના શિયલના પ્રભાવથી બચાવી લીધી હતી. અહીં થયેલા હરિશ્ચંદ્ર રાજાએ પોતાનું વચન પાળવા કાશીમાં ચંડાલને ત્યાં સેવા બજાવી હતી.

ચંદ્રાવતંસ રાજા પણ આ અયોધ્યાનો જ હતો. એના વિશે કહેવાય છે કે તેણે એક દિવસે મનમાં અભિગ્રહ કર્યો કે, "આ સળગતા દીવાનું તેજ પૂરું થાય અને આપોઆપ હોલવાય ત્યાં સુધી પરમાત્માનું ધ્યાન કરીશ." એવા નિર્ણયથી તેણે કાઉસગ્ગ મુદ્રામાં પરમાત્માનું ધ્યાન આરંભ્યું. થોડીવારે તેમનો એક સેવક ત્યાં આવ્યો અને સળગતા દીવાનું દીવેલ ત્રણેક કલાક પછી ખૂટવાની અણી ઉપર જોઇને, રખેને દીવો હોલવાઈ જાય અને રાજાને અંધારામાં રહેવું પડે એ ભયે એણે દીવામાં તેલ પૂર્યું. આમ એણે સવાર પડે ત્યાં સુધી દીવામાં દીવેલ ખૂટતાં પૂર્યે રાખ્યું. રાજાએ પોતાનો અભિગ્રહ સાચવી રાખી આખી રાત ઊભા ઊભા ધ્યાનમાં પૂરી કરી પણ એમણે સેવક ઉપર જરાયે રોષ ન કર્યો.

આ ઘટનાઓમાંથી આ નગરીની પવિત્રતા, મહત્તા અને લોકસંસ્કારનો વાસ્તવિક ખ્યાલ આવે છે. આ પુરાણકાળની કથાઓ પછી ઈતિહાસકાળમાં પણ આ ભૂમિમાં હિંદુઓ અને જૈનોની કથાઓ તાણાવાણાની જેમ સંકળાઈ ગયેલી છે, જેમાંથી ઉકેલ કાઢવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. છતાં ભગવાન મહાવીરસ્વામી અને બુદ્ધના સમયે આ નગરી 'સાકેતપુરી' નામે ઓળખાતી હતી. ભગવાન મહાવીરે અને બુદ્ધે આ ભૂમિમાં વિહાર કર્યો હતો. ભગવાન મહાવીરે સાકેતથી આગળ વિહાર કરીને સુભૂમિભાગના ઉદ્યાનમાં જૈન શ્રમણોના વિહારની મર્યાદાઓ નક્કી કરી આપી હતી. અહીં જ તેમણે કોટિવર્ષના રાજવી ચિલાતને દીક્ષા આપી હતી.

ત્રીજા સૈકામાં થયેલા શ્રીપાદલિપ્તસૂરિનો જન્મ આ નગરમાં થયો હતો.

આજે તો આ નગરી હિંદુતીર્થનું ગૌરવ પામી રહી છે. અહીં ઘણાં હિંદુમંદિરો અને કુંડો જોવાય છે. નદીકિનારે તો મંદિરોની હારમાળા જ ઊભી કરેલી છે. હનુમાન ગાદી, કનકભવન, રત્નસિંહાસન, સીતાજીની રસોઈ વગેરે હિંદુઓનાં સ્થળો અહીં વિદ્યમાન છે પરંતુ આ રચનાઓ પાછલા કાળની છે એમાં શંકા નથી અને આ સ્થળો જોઈને તપ-ત્યાગની ભાવના સ્ફુરી આવતી નથી.

તપ અને ત્યાગની ભાવના તીર્થંકરોનાં ચરિત્રોમાંથી મળી આવે છે તેવી જ પ્રેરણા તેમના ઊભા કરેલાં સ્મારકોમાંથી પણ સ્ફુર્યા કરે છે. આ ભૂમિ શ્રીઋષભદેવ ભગવાનનાં ૩ અને શ્રીઅજિતનાથ, શ્રીઅભિનંદન, શ્રીસુમતિનાથ અને શ્રીઅનંતનાથનાં ચાર ચાર કલ્યાણકોથી પવિત્ર થયેલી છે. એ ભૂમિમાં કેટલાંયે જૈન મંદિરો અવશ્ય હોવાં જોઈએ. એ વિશે શ્રીજિનપ્રભસૂરિ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં ઉલ્લેખે છે કે, બારમા-તેરમા સૈકામાં શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ અયોધ્યામાંના જિનમંદિરમાંથી પ્રાચીન અને પ્રભાવક એવી ચાર મૂર્તિઓ લઇને સેરિસા તીર્થની સ્થાપના માટે જતા હતા ત્યાં માર્ગમાં 'ધારાસેનક' (કદાચ માળવાનું 'ધાર' હોય)માં એક પ્રતિમા મૂકીને બાકીની ત્રણ પ્રતિમાઓ સેરિસા લઈ ગયા હતા. સંભવ છે કે, બારમા તેરમા સૈકામાં અહીં જૈનોની વસ્તી ઘટી જતાં અને યાત્રાળુઓની અવરજવરના અભાવે અહીંની મૂર્તિઓને લઈ જવામાં આવી હોય.

આમ છતાં શ્રીજિનપ્રભસૂરિના સમયમાં એટલે સં. ૧૩૭૦માં અહીં ઘાઘરા અને સરયૂ નદીના સંગમ ઉપર 'સ્વર્ગદ્વાર' હોવાનો તેમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ પવિત્ર સ્થાનમાં આવેલા જિનમંદિરમાં રત્નોના બનાવેલા ગોખલામાં ચક્રેશ્વરી અને ગોમુખની પ્રતિમાઓ હતી. વળી, ત્યાં શ્રીનાભિરાજાનું મંદિર અને પાર્શ્વવાટિકા હતાં એ સિવાય સીતાકુંડ, સહસ્રધાર નામનું સ્થાન, કિલ્લામાં મત્તગજેન્દ્ર નામના યક્ષ અને ગોપતાર વગેરે લૌકિક તીર્થો હતાં એમ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં જણાવ્યું છે.

હાલના શહેરમાં કટરા મહોલ્લામાં નદીકિનારે શ્વેતાંબર જૈનોનું તીર્થધામ આવેલું છે. કોટની મધ્યમાં શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનનું દેવાલય નવા સ્વાંગમાં શિખર અને ભૂમિગૃહથી શોભી રહ્યું છે. સામે જ સમવસરણ આકારની દેરીમાં ચૌમુખજી બિરાજમાન છે, ખૂણા પરની દેરીઓમાંથી પાદુકા અને બિંબો લાવી અહીં તેમજ મૂળ મંદિરમાં પધરાવ્યાં છે. શ્યામવર્ણી સાત પાદુકાઓમાં ચાર-ચાર, પાંચ-પાંચ જોડી પગલાં આલેખ્યાં છે, જે પાંચે ભગવાનનાં મળીને ૧૯ કલ્યાણકોના સ્મરણની સ્થાપનારૂપે છે. ભોંયરામાં શ્રીઅનંતનાથ ભગવાન વગેરેની આઠ પાદુકાઓ છે. દેરાસરની છૂટી પ્રતિમાઓ પૈકી એક પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૬૭૧ની સાલનો લેખ આ પ્રકારે કોતરેલો છે:—

"॥श्रीमत्संवत् १६७१ वर्षे वैशाष शुदि ३ शनौ रोहिणीनक्षत्रे आगरावास्तव्योपकेस(श) ज्ञाती(ति)लोढागोत्रे णाणीवंसे (शे)

सा० राजपाल भार्या राजश्री तत्पुत्र सं० ऋषभदास भार्या श्रा० रेषश्री तत्पुत्रसंघाधिप सं० कुंरपाल सं० सोनपालाभ्यां तत्सुत सं० संवराज सं० रूपचंद सं० चतुर्भुज सं० धनपालादियुतैः श्रीअंचलगच्छे पूज्यश्रीधर्ममूर्तिसूरि तत्पट्टे पूज्यकल्याणसागरसूरीणामुपदेशेन विद्यमानश्रीवीरजिनमर्बिबं प्रतिष्ठापितं ॥ श्रीरस्तु ॥"

આ તીર્થમાં સં૦ ૧૬૭૧ ના ઉપરોક્ત લેખ સિવાય ચરણપાદુકાઓ ઉપર સં. ૧૮૭૭ની સાલના લેખો છે. વળી, દેરાસરમાં બે પ્રાચીન–લગભગ દશમા સૈકાની શ્યામપાષાણની બૌદ્ધ પ્રતિમાઓ જિનમૂર્તિ તરીકે પૂજાય છે. આ પ્રતિમાઓમાં વસ્ત્રાલંકારો પણ કોતરેલા છે અને 'ये धर्मा हेतुप्रभवा' વાળો બૌદ્ધ પ્રતિમાઓ ઉપર આલેખાતો લેખ પણ મૂર્તિના મસ્તકના ફરતા ભાગમાં કોતરેલો છે. આ સિવાય હાલમાં જ આરસનું એક મોટું સમવસરણ તૈયાર કરાવવામાં આવેલું છે.

અહીં વિશાળ જૈન ધર્મશાળા છે. તેમાં બધી સગવડ રહે છે. જૈનોની વસ્તી બિલકુલ નથી.

પ્રયાગ: અલ્લાહબાદ

આજે જે શહેર અલ્લાહાબાદ નામે ઓળખાય છે તે મધ્યકાળમાં પ્રયાગ નામે પ્રસિદ્ધ હતું પરંતુ બહુ પ્રાચીન કાળમાં એટલે ભગવાન ઋષભદેવના સમયમાં આ પ્રયાગ અયોધ્યાનો જ એક ભાગ હતો. જૈનોના પ્રાચીન સૂત્રગ્રંથો મુજબ: આ ભાગ 'પુરિમતાલપાડા' નામે ઓળખાતો હતો. ભગવાન ઋષભદેવને આ સ્થળે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હતું. આજના કિલ્લામાં અક્ષયવટ નામે મોટો વડલો છે, તેની નીચે ભગવાન આદીશ્વરના કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકનું સ્મરણ કરાવતી પ્રાચીન પાદુકાઓ સ્થાપન કરેલી હતી અને એથી આ સ્થળને જૈનોના પવિત્ર તીર્થસ્થળોમાં ગણાવેલું છે. શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં જે ૮૪ મહાતીર્થો ગણાવ્યાં છે તેમાં 'पुरिमताले श्रीआदिनाथः।' એમ કહીને આ તીર્થને નોંધ્યું છે.

ભગવાન મહાવીરસ્વામી આ પુરિમતાલપાડાના શકટમુખ ઉદ્યાનમાં ધ્યાનાવસ્થિત રહ્યા હતા. એ સમયે અહીં મહાબલ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. વગ્ગુર નામના શ્રાવકે ભગવાનની પૂજા અહીં કરી હતી. અહીંના અમોઘદર્શી ઉદ્યાનમાં ભગવાન મહાવીરનું સમવસરણ થયું હતું અને વિજય ચોર સેનાપતિના પુત્ર અભગ્નસેનના પૂર્વભવનું વર્ણન તેમણે કર્યું હતું. એ પછી પુષ્પચૂલા નામની સાધ્વીને અને અર્ણિકાપુત્ર આચાર્યને અહીં કેવળજ્ઞાન થયું હતું. શ્રીજિનપ્રભસૂરિ કહે છે કે, એ અર્ણિકાપુત્રનું અહીં નિર્વાણ થતાં એમનો દેહ શૂળીમાં પરોવાયો હતો અને દેવોએ તેમજ લોકોએ મહોત્સવ કરી આ સ્થળનું માહાત્મ્ય વધારી દીધું હતું.

પ્રાચીન તીર્થમાળાના કથન મુજબ: અહીં વડલા નીચે જે શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની પ્રાચીન પાદુકાઓ હતી, તેની પં. હંસસોમે સં. ૧૫૫૬ માં યાત્રા કરી હતી. તે પછી સં. ૧૬૪૮ માં રાય કલ્યાણ નામના શૈવ વણિકે ઉત્થાપીને ત્યાં શિવલિંગની સ્થાપના કરી દીધી. તે પછી ઔરંગઝેબે એ શિવલિંગનો નાશ કર્યો હતો.[1]

એ ઉત્થાપેલી પાદુકા અને બે જિનમૂર્તિઓ વડલા નીચેના એક ભાગમાં આજે પણ પડી છે, જેને લોકો હિંદુદેવ માનીને પૂજે છે. ચૌદમા સૈકામાં અહીં શ્રીશીતળનાથ ભગવાનનું મંદિર હતું એમ શ્રીજિનપ્રભસૂરિ પોતાના 'વિવિધ-તીર્થકલ્પ'માં નોંધે છે.

અહીં એક શ્વેતાંબર મંદિર તૈયાર થયેલું છે પરંતુ પ્રતિષ્ઠા ન થવાથી ખાલી પડયું છે. દિગંબર જૈનોનાં મંદિર, ધર્મશાળા અને તેમની વસ્તી સિવાય અહીં શ્વેતાંબર જૈનની વસ્તી કે ધર્મશાળા નથી.

મધ્યકાળમાં પ્રયાગ નામે ઓળખાતા સ્થળનું મનોહર વર્ણન 'રામાયણ' અને 'મહાભારત'માં કરેલું છે. ભારદ્વાજ મુનિનો આશ્રમ અહીં હતો અને મય નામના ચતુર શિલ્પીએ પાંડવોનો નાશ કરવા લાક્ષગૃહની અહીં રચના કરી હતી. અહીં ગંગા, યમુના અને (ગુપ્ત) સરસ્વતી નામની ત્રણ નદીઓનો સંગમ થતો હોવાથી એને 'ત્રિવેણીસંગમ' કહે

---

૧. "પ્રાચીન તીર્થમાલા સંગ્રહ" પૃષ્ઠ: ૭૬.

છે. મહાકવિ કાલિદાસે આ ત્રિવેણીનું રોચક વર્ણન આપ્યું છે. નદીનું મહાત્મ્ય માનનારા હિંદુઓએ આ 'ત્રિવેણી-સંગમ'ને તીર્થરૂપ ગણી ઘણાં દેવળોની રચના કરેલી છે. એથી આજે આ હિંદુ તીર્થધામ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે.

સમ્રાટ અશોકના સમયે અહીં બૌદ્ધ સંસ્કૃતિએ પગપેસારો કર્યો હતો એની ખાતરી આપતો અશોકસ્તંભ (ઈ. સ. પૂર્વે ૨૬૯ થી ઈ. સ. પૂર્વે ૨૩૨) અહીંના કિલ્લામાં મૌજુદ છે, એ જ સ્તંભ ઉપર સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્ત (ઈ. સ. ૩૩૫ થી ૩૮૦)ના સમયનો અને સત્તરમી સદીમાં થયેલા બાદશાહ જહાંગીરના રાજ્યાભિષેક સમયના લેખો પણ તેમાં કોતરેલા છે.

સમ્રાટ અકબરે અહીં ઈ. સ. ૧૫૭૫ માં કિલ્લો બંધાવી આ શહેરને આબાદ કર્યું ત્યારથી આનું નામ અલ્લાહાબાદ પ્રસિદ્ધ થયું. એ પછી આ શહેર મુસલમાનોની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનું સ્થળ બન્યું હતું.

આ રીતે આ નગરમાં શ્રમણ, વૈદિક અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિઓનો સંગમ થયાની હકીકત જણાય છે. જાણે એ સંસ્કૃતિઓના સંગમની યાદ આપવા માટે જ કુદરતે આ ભૂમિમાં ત્રિવેણીસંગમની રચના કરી હોય એવી કલ્પના થઈ આવે છે.

પ્રયાગના પ્રદર્શનાગાર (મ્યુઝિયમ)માં અનેક પ્રાચીન જૈન સ્થાપત્યો છે, જેનો પરિચય મુનિરાજ શ્રીકાંતિસાગરજીએ 'જ્ઞાનોદય' માસિકમાં કરાવ્યો છે.

અષ્ટાપદ:

અષ્ટાપદ તીર્થ ક્યાં આવ્યું તેનો આજે પત્તો નથી પરંતુ જૈનશાસ્ત્રોમાં આ તીર્થનો મહિમા ખૂબ બતાવ્યો છે. પ્રાચીન એવી 'આચારાંગ-નિર્યુક્તિ'માં ભારતનાં તીર્થોમાં એની પહેલી ગણના કરેલી છે:

" अट्ठावय उज्जिंते, गयग्गपए अ धम्मचक्के य । पासरहावत्तनगं, चमरुप्पायं च वंदामि ॥ "

આ ગાથામાં જણાવેલાં તીર્થો પૈકી ઉજ્જિંત-ગિરનાર સિવાયનાં બધાં તીર્થો આજે વિચ્છેદ પામ્યાં છે. શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં આ તીર્થ વિશે પ્રાચીન ગ્રંથોના આધારે કેટલીક માહિતી આપી છે, એનાથી જ આપણે આ તીર્થનો ટૂંકમાં પરિચય મેળવી લઈએ.

કવિ કહે છે કે, અયોધ્યા નગરીથી ૧૨ યોજન દૂર 'કૈલાસ' નામે જે પર્વત છે, તે જ 'અષ્ટાપદ'ના બીજા નામથી ઓળખાય છે. એ પર્વત આઠ યોજન ઊંચો અને સફેદ શિલાઓથી 'ધવલગિરિ' નામે પણ પ્રસિદ્ધ છે. આ ધવલગિરિનાં શિખરોનું દર્શન અયોધ્યાના સીમાડે આવેલાં વૃક્ષો ઉપર ચડીને જોઈએ તો થાય છે. એ આખોયે પ્રદેશ ઝરણાં, ઝાડી અને સરોવરોથી ભરપુર છે. પંખીઓ સિવાય કોઈ માનવ-પ્રાણીનો ત્યાં સંચાર નથી. એ પર્વતની નજીકમાં જ માનસરોવર આવેલું છે.

જૈન કથા પ્રમાણે શ્રીઋષભદેવ ભગવાન અને તેમના બાહુબલિ વગેરે ૯૯ પુત્રો સાથે મળીને કુલ ૧૦૮ મનુષ્યોએ એક જ સમયે આ પર્વતમાં નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એ નિર્વાણસ્થળે ત્રણ સ્તૂપોની રચના એ સમયે ત્યાં થઈ હતી. ભરત ચક્રવર્તીએ સિંહનિષદ્યા નામનો જિનપ્રાસાદ અહીં બંધાવ્યો હતો. આ મંદિર વિશાળ, ભવ્ય અને રમણીય હતું. કહે છે કે એ મંદિરની રક્ષા માટે સગર ચક્રવર્તીના ૬૦ હજાર પુત્રોએ અષ્ટાપદની આસપાસ ખાઈ ખોદીને ગંગાનો પ્રવાહ તેમાં વાળ્યો હતો. એ ખાઈ એવડી મોટી બની કે સાધારણ મનુષ્ય ત્યાં જઈ શકતો નહિ અને તેથી એ તીર્થ સહુને અગમ્ય બન્યું.

અષ્ટાપદ તીર્થ ઉપર ભરત ચક્રવર્તી વગેરે અનેક મુનિરાજો નિર્વાણ પામ્યા હતા. આથી આ તીર્થનો મહિમા ખૂબ વધ્યો, ભગવાન મહાવીરે સ્વયં આ તીર્થની મહત્તા ગાતાં પર્ષદામાં જાહેર કર્યું કે જે માણસ લબ્ધિવડે આ તીર્થની યાત્રા કરે તે એ જ ભવે મોક્ષ પામે છે.

આટલા વર્ણન ઉપરથી પણ અષ્ટાપદની મહત્તાનો ખ્યાલ આવે છે. ભગવાન મહાવીરસ્વામીના સમયે પણ લોકમાં આ તીર્થ અગમ્ય હતું એમ ઉપર્યુક્ત હકીકતથી જણાય છે.

જૈન શાસ્ત્રોમાં આ તીર્થનો મહિમા ખૂબ ગવાતો જોઈને ભક્તોએ 'અષ્ટાપદાવતાર' નામનાં તીર્થોની રચના કરેલી છે. 'કુવલયમાલા'ની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે કે, જાલોરના સુવર્ણગિરિ ઉપર 'અષ્ટાપદ'નું ચૈત્ય હતું. જે આજે ચૌમુખના મંદિર તરીકે રૂપાંતરિત થયેલું મનાય છે. ગિરનાર, શત્રુંજય, આબુ, રાણકપુર વગેરે તીર્થોમાં અષ્ટાપદની રચનાઓ કરેલી છે. સુલતાનગંજ પાસેની ગંગા નદીના મધ્ય ભાગમાં એક અષ્ટાપદાવતારની રચના કરવામાં આવી હતી પરંતુ દુર્ભાગ્યે એ તીર્થ પણ આજે તો જૈનેતરોના કબજામાં છે.

આટલા વર્ણન સિવાય અષ્ટાપદ તીર્થને જોવા-જાણવાનું આપણી પાસે કંઈ જ સાધન નથી. ગ્રંથો એવી માહિતી પણ આપે છે કે, બદ્રી પાર્શ્વનાથ, કેદાર પાર્શ્વનાથ, વિમળનાથ, માનસરોવર આદિ તીર્થો હિમાલયનાં શિખરોમાં હતાં. એ તીર્થો પણ આજે તો અગમ્ય છે.

કૌશાંબી :

જૈન સૂત્રોમાં કૌશાંબીનો ઉલ્લેખ મળે છે એ મુજબ છઠ્ઠા તીર્થંકર શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીનાં ૪ કલ્યાણકોની આ ભૂમિ મનાય છે. 'આવશ્યકસૂત્ર'માં નોંધ છે કે, કૌશાંબી યમુનાના કાંઠે હતી.

ગંગા નદીએ જ્યારે હસ્તિનાપુરનો નાશ કર્યો ત્યારે રાજા પરીક્ષિતના ઉત્તરાધિકારીઓએ કૌશાંબીને પોતાની રાજધાની બનાવી હતી. વત્સદેશની મુખ્ય નગરી બનવાનું એને સૌભાગ્ય વર્યું હતું.

ભગવાન મહાવીરસ્વામી અહીં અનેકવાર પધાર્યા હતા. તેમની પ્રથમ શિષ્યા ચંદનબાળાને ભગવાને અહીં દીક્ષા આપી હતી. રાણી મૃગાવતીએ પણ અહીં ભગવાન પાસે દીક્ષા લીધી હતી. એ દીક્ષા અગાઉ અહીં એક વિચિત્ર ઘટના બની ચૂકી હતી.

ભગવાન મહાવીરના સમયે અહીંનો રાજા શતાનીક હતો. તેને મૃગાવતી નામની રાણી હતી. એના સૌંદર્યનાં વખાણ સાંભળી ઉજ્જૈનીના રાજવી ચંડપ્રદ્યોતે તેને મેળવવા માટે કૌશાંબી ઉપર ચડાઈ કરી. શતાનીકનું અતિસારથી મૃત્યુ થતાં શીલવતી મૃગાવતીને યુક્તિ વાપર્યા વિના છૂટકો ન રહ્યો. ચંડપ્રદ્યોતને મૂર્ખ બનાવવા મૃગાવતીએ જે કહેણ મોકલ્યું એ મુજબ ચંડપ્રદ્યોતે ઉજ્જૈનીનો કિલ્લો પડાવી નાખી કૌશાંબીનો કિલ્લો બંધાવી આપ્યો. એ પછી મૃગાવતીએ પોતાના પુત્ર ઉદયનને રાજગાદી ઉપર બેસાડી ભગવાન પાસે દીક્ષા લીધી હતી.

એ પછી ચંડપ્રદ્યોત ઉદયનને ઉજ્જૈની લઈ ગયો. ગંધર્વવિદ્યામાં કુશળ ઉદયનને ચંડપ્રદ્યોતની પુત્રી વાસવદત્તાને સંગીત શીખવવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. ઉદયનને પોતાના વેરનો બદલો લેવાની તક મળી જતાં વાસવદત્તાને ઉજ્જૈનીમાંથી ભરબજારે તે ઉપાડી જઈ કૌશાંબી લઈ ગયો ત્યારે જ ચંડપ્રદ્યોતના હાથ હેઠે પડ્યા.

શ્રીઆર્ય સુહસ્તિસૂરિ અને આર્ય મહાગિરિ આ નગરમાં પધાર્યા હતા.

ચીનીયાત્રી ફાહિયાનના સમયમાં આ નગર ધ્વસ્ત હાલતમાં હતું

શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત' (પર્વ : ૧૦, સર્ગ : ૧૧, શ્લોક : ૨૫૮)માં જણાવ્યું છે કે, ઉજ્જૈનીથી કૌશાંબી ૧૦૦ યોજન દૂર છે.

ચૌદમી સદીમાં કૌશાંબીની સ્થિતિનો ખ્યાલ આપતાં શ્રીજિનપ્રભસૂરિ પોતાના 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં નોંધ આપે છે એ મુજબ: અહીં પ્રાચીન કિલ્લો (ચંડપ્રદ્યોતે બંધાવી આપેલો) વિદ્યમાન છે. આ નગરી યમુનાના કિનારે વસેલી છે. અહીં કેસુડાંની ગીચ ઝાડી અને બગીચાઓ ઘણા છે. આ નગરી પાસે ધનવૃષ્ટિ થયેલી તે 'વસુહાર' નામનું ગામ છે, ભગવાન મહાવીરસ્વામીના અભિગ્રહના પારણાના (જેઠ સુદિ ૧૦ના) દિવસે અહીંના લોકોમાં ધર્મક્રિયા વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે. અહીંના મંદિરમાં મનોહર જિનમૂર્તિઓ છે. શ્રીપદ્મપ્રભ ભગવાનના મંદિરમાં ભગવાન મહાવીરને પારણું કરાવતા પ્રસંગની ચંદનબાળાની આબેહૂબ મૂર્તિ પણ વિરાજમાન છે."[1]

---

૧. 'जत्थ य पउमप्पहचेइए पारणकरावणदसामिसंधिघडिआ चंदनबालामुत्ती दीसइ'—વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ૦ ૨૩, પંક્તિ ૨૪.

લગભગ ૧૬ મા સૈકા અને તે પછી અહીં આવેલા યાત્રીઓએ કોશાંબીના તીર્થની સ્થિતિનો ખ્યાલ પોતપોતાની રચિત તીર્થમાળાઓમાં આપ્યો છે એ મુજબ: સં. ૧૫૫૬ લગભગમાં પં. હંસસોમ અહીં આવ્યા ત્યારે અહીંના મંદિરમાં ૬૪ જિનમૂર્તિઓ હતી. સં. ૧૬૬૧ લગભગમાં શ્રીવિજયસાગર[3] અને સં. ૧૬૬૪ લગભગમાં શ્રીજયવિજય ગણિ[4] આવ્યા ત્યારે અહીં ૨ જિનાલયો વિદ્યમાન હતાં એમ જણાવ્યું છે. પરંતુ સં. ૧૭૪૭ લગભગમાં આવેલા પં. સૌભાગ્ય-વિજયજીએ અહીં માત્ર ૧ જીર્ણ જિનાલય હોવાનું જણાવ્યું છે.[5]

આ નોંધ ઉપરથી જણાય છે કે, અઢારમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધ સુધીમાં અહીંનાં બે દેવળો પૈકીનું જે એક બચી રહ્યું હતું તે પણ જીર્ણ બની ચૂક્યું હતું.

ઉપર્યુક્ત યાત્રીઓએ કૌશાંબીના માર્ગનો વિહારક્રમ આપ્યો છે એ પણ અહીં નોંધવા જેવો છે: એમાંથી આપણને પ્રાચીન કૌશાંબી કયાં આવી તેનો પત્તો મળી શકે એમ છે.

સં. ૧૬૬૧ માં તીર્થમાળાની રચના કરનાર પં. વિજયસાગરે પોતાનો વિહારક્રમ આ રીતે નોંધ્યો છે:— આગરાથી યમુનાની પાર ૨ જિનમંદિરો છે. ત્યાંથી ૧૨ કોસ દૂર પીરોજાબાદમાં શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનું મંદિર છે. ત્યાંથી ૧૫૦ કોસ દૂર સાહિજાદાપુરમાં જિનમંદિર છે. ત્યાંથી ૩ ગાઉ દૂર મઉ ગામમાં ૧ જૂનું દેરાસર છે. અહીં ચંદનબાલાને કેવળજ્ઞાન ઉપજ્યું હતું. ત્યાંથી ૯ કોસ દૂર યમુનાના તીરે કૌશાંબી નગરી છે. ત્યાં ૨ જિનમંદિર અને ખમણાવસહી છે.[6]

સં. ૧૬૬૪માં તીર્થમાળાની રચના કરનાર પં. શ્રીજયવિજયજી પોતાનો વિહારક્રમ આ રીતે આપે છે:— શૌરીપુરથી ૧૧૫ કોસ દૂર સાહિજાદપુરમાં ૫ જિનમંદિર છે. ત્યાંથી ૩ કોસ દૂર આવેલા મઉ ગામમાં ભગવાન મહાવીરનું મંદિર છે. ત્યાંથી ૫ કોસ દૂર કૌશાંબી નગરી છે. ત્યાં ૨ જિનમંદિર, શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીનાં પગલાં, અને ચંદનબાળાએ ભગવાનને બાકુલા વહોરાવ્યાં એની યાદમાં રચાયેલો બાકુલાવિહાર છે. બંને મંદિરમાં કુલ ૧૪ જિનબિંબો છે. પાસે ધન્ના—શાલિભદ્રનું સરોવર છે.

પં. સૌભાગ્યવિજયજી સં. ૧૭૭૬ માં આગરાથી વિહાર કરી યમુનાની પાર તપાગચ્છીય પોષાળમાં આવ્યા ત્યાં દેરાસરોને વંદન કરી પીરોજાબાદ, ત્યાંથી દક્ષિણમાં ૧ ગાઉ દૂર ચંદવાડીમાં આવ્યા અને ચંદ્રપ્રભુની સ્ફટિક મૂર્તિનાં દર્શન કરી પાછા પીરોજાબાદ આવ્યા. ત્યાંથી ૬ કોસ દૂર આવેલા સકુરાબાદમાં શ્રાવકના ધવલપ્રાસાદો હતા, ત્યાંથી કોરટા, જિહાંનાબાદ, કડા, મણિકપુર, દાસનગર, અને સાહિજાદાપુર આવ્યા ત્યારે ત્યાં શ્રાવકો હતા. આ ગામમાં જે પોષાળ હતી તેની કોઈ કુમતીએ મસીદ બનાવી દીધી હતી. આ સાહિજાદાપુરથી ૩ કોસ દૂર મઉઆ ગામ છે. અહીં ૨ જૂનાં જિનમંદિરો હતાં, જ્યાં મૃગાવતી અને ચંદનબાલાને કેવળજ્ઞાન ઉપજ્યું હતું. અહીંથી ૯ કોસ દૂર કૌશાંબી નગરી આવેલી છે. અહીં જીર્ણ થઈ ગયેલું જિનમંદિર અને ચંદનબાળાની પ્રતિમા છે.[7]

અત્યારે અલ્લાહાબાદ જિલ્લામાં માન જહાનપુર તહેસીલમાં યમુના નદીના ડાબા કિનારે આવેલા જહાનપુરથી દક્ષિણમાં ૧૨ માઈલ દૂર અને અલ્લાહાબાદથી દક્ષિણ—પશ્ચિમમાં ૩૧ માઈલ દૂર કોસમ ઈનામ અને કોસમ ખીરાજ નામનાં ૨ ગામડાં છે તે જ પ્રાચીન કૌશાંબીનાં અવશેષો છે. આ ભૂમિને આજે 'કોસંબપાળી' કહે છે. અહીંથી ૪ માઈલ દૂર પભોસાનું ગામ અને પહાડ છે.

કૌશાંબીના ખંડિયેરમાંથી એક પ્રાચીન આયાગપટ્ટ મળી આવ્યો હતો, જે અલ્લાહાબાદના ઇતિહાસજ્ઞ ડૉ વામન-દાસ બસુને ત્યાંની સંગ્રહશાળામાં કેટલાંક પુરાણાં અવશેષોમાંથી જાણવા મળ્યો છે, તેના ઉપર આ પ્રકારે લેખ વાંચવામાં આવ્યો છે:—

---

૨. "પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ:" પૃષ્ઠ ૧૪.
૩. એજન: પૃષ્ઠ: ૨—૩.
૪. એજન: પૃષ્ઠ: ૨૩—૨૪.
૫. એજન: પૃષ્ઠ: ૭૫.
૬. એજન: પૃષ્ઠ: ૨—૩.
૭. એજન: પૃષ્ઠ: ૭૪—૭૫.

"सिद्धम् राज्ञो शिवमित्रस्य संवछरे १०,२०००००००००००० स्व मासकिय........थविरस बलदासस निवर्तन श:........ शिवनंदिस अंतेवासिस........शिवपालितान आयपटो थापयति अरहतपूजाये ॥"

—સિદ્ધ, રાજા શિવમિત્રના રાજ્યના ૧૨ મા વર્ષે સ્થવિર બલદાસના ઉપદેશથી....શિવનંદિના શિષ્ય....શિવપાલિતનો....આર્યપટ્ટ અરહંતોની પૂજા માટે સ્થાપન કર્યો.

અહીં કોઈ શ્રાવકની વસ્તી કે મંદિર નથી માત્ર ક્ષેત્ર સ્પર્શના કરવાની રહે છે.

આ ભૂમિમાંથી કેટલીયે પ્રાચીન વસ્તુઓ મળી આવે છે. અહીંથી કેટલાક સિક્કા મળ્યા છે, તેના ઉપર વત્સ–વાછરડાનું ચિહ્ન જોવાય છે. આ ચિહ્ન વત્સ દેશનો સંકેત કરે છે.

તુંગિયસંનિવેશ :

ઉપર્યુક્ત કૌશાંબીની આસપાસ તુંગિયસંનિવેશ હતું. ભગવાન મહાવીરના દશમા ગણધર શ્રીમેતાર્યનો અહીં જન્મ થયો હતો. આજનું માંગીતુંગી ગામ પ્રાચીન તુંગિયસંનિવેશ હોવું જોઈએ એવું અનુમાન છે.

નંદિગ્રામ :

કૌશાંબી અને વૈશાલીની વચ્ચે નંદીગ્રામ હતું. ભગવાન મહાવીર વૈશાલીથી સૂસુમાર, ભોગપુર થઈને આ ગામમાં પધાર્યા હતા. અહીંથી મેંઢિય ગામ થઈને ભગવાન કૌશાંબીમાં વિચર્યા હતા. આજે અયોધ્યામાં ફૈજાબાદથી દક્ષિણ તરફ ૮–૯ માઈલ ઉપર આવેલા ભરતકુંડની પાસે નંદગામ છે, તે જ પ્રાચીન નંદિગ્રામ હોય એમ જણાય છે.

ગયા :

ફલ્ગુ નદીના કિનારે આવેલું ગયા મોટું શહેર છે. ફલ્ગુમાં પાણી નથી હોતું. કહે છે કે સીતાના શાપથી એ ભોંયમાં રહે છે. તેમાં ત્રણ ચાર હાથ જમીન ખોદીએ ત્યારે પાણી જોવાય છે. હિંદુઓનું આ તીર્થધામ છે. હિંદુઓ પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ કરવા આ તીર્થમાં આવે છે. જૈનો શ્રાદ્ધમાં માનતા નથી.

આ ગંગાથી ૭ માઈલ દૂર બૌદ્ધોના તીર્થસ્થળ તરીકે જાણીતું 'બોધિગયા'નું સ્થાન છે. જૂના વખતમાં આને ઉરુવેલા કહેતા હતા. ભગવાન બુદ્ધે અહીં સાધના કરી નવા તત્ત્વમાર્ગની શોધ કરી હતી. એ માર્ગ તે ઉપશમ, પ્રજ્ઞા, સંબોધ અને નિર્વાણ આપનારો મધ્યમમાર્ગ હતો. આ જ માર્ગ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો. એ સાધનાના સ્મરણરૂપે અહીં બુદ્ધ ભગવાનનું વિશાળ મંદિર બનેલું છે. પાસે 'ચંક્રમણ ભૂમિ' છે અને નજીકમાં કમળોથી છવાયેલું તળાવ અને બૌદ્ધ સાધુઓનો મઠ છે.

શ્રીઅહીશચંદ્ર વંદ્યોપાધ્યાય આ તીર્થ વિશે પ્રકાશ પાડતાં લખે છે કે, ગયા–બોધિવૃક્ષ બુદ્ધની ધ્યાનસાધના પૂર્વે પણ પવિત્ર સ્થળ માનવામાં આવતું હતું પરંતુ એના તરફ ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે. વસ્તુતઃ જૈન ગ્રંથોનાં વિવરણો, જે આધુનિક અન્વેષકોને પ્રામાણ્ય નહોતાં તે કંઈક અંશે આ ઉપેક્ષા માટે ઉત્તરદાયી છે.[1]

'આર્કયોલૉજીકલ સર્વે ઑફ ઈંડિયા' પૃષ્ઠ: ૩ માં નોંધ છે કે—'આ મૂર્તિની ડાબી બાજુએ એક બે હાથની ઊભી (કાયોત્સર્ગસ્થ) નાની મૂર્તિ છે. તેની નીચે ઘોડાનું લાંછન છે, તેથી આ મૂર્તિ જૈનોના ત્રીજા તીર્થંકર સંભવનાથની હોય એમ જણાય છે.' આ મંદિર બ્રહ્મજૂની પહાડીના શિખર ઉપર આવેલું છે.

પચાર પહાડી :

રફીગંજથી દક્ષિણ પૂર્વ ૨ માઈલ દૂર પચાર પહાડી આવેલી છે. એ પહાડી પર દક્ષિણ દિશામાં એક ગુફા છે. એ ગુફામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ તેમજ બીજી મૂર્તિઓ છે.[2]

---

૧. "જૈન ભારતી" માસિક, વર્ષ: ૧૨. અંક: ૨. માં "રાજગૃહમેં પ્રાચીન જૈન સામગ્રી" શીર્ષક લેખ.
૨. "બંગાલ, બિહાર, ઉડિસા પ્રાંતકે જૈન સ્મારક" પૃ૦ ૩૩.

ભદ્દિલપુર :

દશમા તીર્થંકર ભગવાન શીતળનાથનાં ૪ કલ્યાણકોથી પવિત્ર બનેલું ભદ્દિલપુર ભગવાન મહાવીરના સમયે મલય-દેશની રાજધાનીનું નગર હતું. જૈન સૂત્રોમાં આ નગરના ઘણા ઉલ્લેખો મળી આવે છે, 'આવશ્યક સૂત્ર'થી જણાય છે કે, ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ છદ્મસ્થાવસ્થામાં એક ચતુર્માસ આ નગરમાં વીતાવ્યું હતું.

સં. ૧૭૫૦માં પં. શ્રીસૌભાગ્યવિજયજીએ રચેલી 'તીર્થમાળા'માં આ તીર્થ ક્યાં આવ્યું એ વિશે આ પ્રકારે જણાવ્યું છે:—

"તિહાંથી સોલે કોસે જાંણજો રે, ભદ્દિલપુર છે, દતારા પ્રસિદ્ધ રે,
વિષમ મારગ છે વનખંડ કરી રે, સાથે પંથદિખાઉ લિદ્ધ રે. ૬
આવ્યા ભદ્દિલપુર ઉલટ ધરી રે, ગિરિ ચઢિયા દિન પૂજે ભાય રે;
રાજાનો આદેશ લેઈ કરી રે, ફરસ્યા પારસનાથના પાય રે. ૭
સસફણામણી મૂરતિ પાસની રે, એક ગુફામાં એકમલ્લ રે;
નિપટ સરોવર કમલ ફુલે ભર્યો રે, નિર્મલ પાણી તાસ અવલ્લ રે. ૮
પૂજીને તે ગિરિથી ઊતરી રે, આવ્યા ગાંમ દતારે જેથ રે;
જનમ થયો શીતલ જિનરાયનો રે, ચાર કલ્યાણક હુઆ એથ રે. ૯

આ અવતરણ ઉપરથી અઢારમા સૈકામાં ભદ્દિલપુર કેવી સ્થિતિમાં હતું તેનો ખ્યાલ આવે છે. કવિના કથન મુજબ: ગયાથી ૧૬ કોસ દૂર દતારા ગામ જ પ્રાચીન ભદ્દિલપુર છે. એ દતારા પાસેના પહાડ ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર છે. પાસેની એક ગુફામાં એકલમલ શ્રીપાર્શ્વનાથની સસફણાવાળી મૂર્તિ છે. તેની પાસે કમલ પુષ્પથી ભરેલું નિર્મળ સરોવર છે; એ પછી જ્યાં શીતલનાથ ભગવાનનાં ૪ કલ્યાણકો થયાં એવા દતારા ગામમાં તેઓ આવ્યા.

આજે પટણાથી લગભગ ૧૦૦ માઈલ અને ગયાથી નૈઋત્ય દક્ષિણ દિશામાં ૨૮ માઇલ દૂર ગયા જિલ્લાનું હટવરિયા ગામ છે અને ત્યાંથી ૪–૫ માઈલ દૂર દંતારા નામનું ગામ છે. આ ગામો ભદ્દિલપુરનાં અવશેષો છે. દંતારાની પાસે જ કોલવા નામનો પહાડ આવેલો છે.

આ પહાડના ચઢાવ ઉપર વિવિધ પ્રકારની વનસ્પતિ અને ગીચ ઝાડી વચ્ચે આવેલા મેદાનમાં 'આકાશલોચન' નામે એક તળાવ છે. આ તળાવ પાસે જ એક પાતાળપાણી કુંડ છે, તેની પાસે જ એક શ્વેતાંબર જૈન મંદિર ખાલી ઊભું છે. તેમાં મૂર્તિઓ નથી.

અત્યારે આ તીર્થભૂમિ ઉપર ઊભા રહીને એ પ્રાચીન કાળના તીર્થના ગૌરવનું સ્મરણ માત્ર કરવાનું રહે છે.

૨૫૭. બિહાર

(કોઠા નંબર : ૪૩૪૦-૪૩૪૧)

પ્રાચીન કાળના ઉદ્દંડપુરનું નામ પાછળથી બિહાર અને તે પછી બિહારશરીફ નામે જાણીતું થયું. પ્રાચીન સમયના ઉદ્દંડપુરનો ઉલ્લેખ જૈન સૂત્રોમાં અને 'મહાભારત' વગેરે ગ્રંથોમાં કરેલો છે. પાલકાલીન એક બૌદ્ધ મૂર્તિ ઉપર ઉદ્દંડપુરનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે. એમ પણ કહેવાય છે કે, અહીં ઘણા દંડી સાધુઓ નિવાસ કરતા હતા તેથી આ નગર દંડપુર નામે પણ ઓળખાતું હતું.

—જૈન સૂત્રોથી જણાય છે કે, ગોશાલકે આ ઉદ્દંડપુરના ચંદ્રાવતરણ ચૈત્યમાં ઐણેયકનું શરીર છોડી મલ્લરામના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાનો ભગવાન મહાવીર સામે દાવો કર્યો હતો. એ પછી સમ્રાટ અશોકે ધર્મપ્રચાર અર્થે અહીંથી જ દૂર–સુદૂર દેશોમાં ઉપદેશકો મોકલ્યા હતા. લગભગ ચોથી અને પાંચમી શતાબ્દીમાં આ સ્થળ સમૃદ્ધ હતું. અહીંનું કળાકૌશલ ખૂબ વખણાતું હતું. એ પછી આ નગરનો નાશ થયો હતો.

પાલવંશના પ્રથમ રાજવી ગોપાલે (ઈ. સ.૮૧૫-૯૦) આ સ્થળને ફરી વસાવી મગધનું પાટનગર બનાવ્યું.[1] તેણે અહીં એક બૌદ્ધવિહાર બંધાવ્યો જેના કારણે આ નગર અને આખોયે પ્રાંત બિહાર નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. સમય જતાં ઉદ્દંડપુર નામ લોકોની સ્મૃતિમાંથી ભુંસાઈ ગયું. લગભગ ૧૧-૧૨ મી સદીમાં થયેલા 'નૈષધ મહાકાવ્ય'ના રચયિતા શ્રીહર્ષ કવિએ આ વિહારના શ્રાવકોની અનુપમ ભક્તિને ઉપમાનદ્વારા સૂચિત કર્યું છે.[2] આનું કારણ એ સમજાય છે કે, બિહારમાં અને તેની નજીકમાં જ આવેલા તુંગીયા નગરમાં જૈન સાધુઓ અને ગૃહસ્થોની વસ્તી વિપુલ હતી એટલું જ નહિ તેઓ સમૃદ્ધ અને સત્તાસંપન્ન હોય એમ પણ પ્રાચીન વર્ણનોથી જણાઈ આવે છે. તુંગીયા વિશે આગળ કહેવામાં આવશે; પરંતુ ૧૮મી સદીના તીર્થયાત્રી કવિઓએ તો બિહારને જ તુંગીયા નગર તરીકે ઓળખાવ્યું છે.[3]

સં. ૧૨૫૬માં બખ્ત્યારના પુત્ર મહમ્મદે અહીંના રાજા ગોવિંદપાલને મારી આ નગરનો ભંગ કર્યો હતો.

યુગપ્રધાનાચાર્ય પટ્ટાવલીથી જણાય છે કે, વાચનાચાર્ય શ્રીરાજશેખરસૂરિ પોતાની શિષ્યમંડળી સાથે ઉદ્દંડવિહાર અથવા વિહારમાં સં. ૧૩૫૨ માં આવ્યા હતા. એ સમયે મહત્તિયાણ જાતિના જૈનો અહીં અધિક સંખ્યામાં હતા, તેમણે પોતાનું સ્વતંત્ર જૈન મંદિર અહીં બંધાવ્યું હતું, જે આજે પણ મથિયાન મહોલ્લામાં જીર્ણ દશામાં વિદ્યમાન છે. પ્રતિમાલેખોથી જણાય છે કે, ૧૭-૧૮મી સદીમાં મહત્તિયાણ જૈનોની અહીં પ્રધાનતા હતી અને તેઓ સંપન્ન હતા.

સં. ૧૫૯૯માં અહીં મખ્દૂમશાહની કબર બનતાં આ નગરને બિહારશરીફ નામ આપવામાં આવ્યું. બિહારનાં ખંડિયેરો આજે પણ આ શહેરના વાયવ્યખૂણામાં આવેલા પહાડ પર વિદ્યમાન છે.

આજે અહીં ૧૦૦ જૈન શ્વેતાંબર શ્રાવકોની વસ્તી છે. બિહારશરીફ રેલ્વે સ્ટેશન નજીક ૧ જૈનધર્મશાળા, ૧ ઉપાશ્રય અને કુલ ૨ જૈન મંદિરો વિદ્યમાન છે.

૧. લાલબાગમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૯૧૦નો લેખ છે. આ મંદિરમાં ૧ શ્રીઆદિનાથની અને ૧ બુદ્ધ જેવી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રાચીન પ્રતિમાઓ છે. પાષાણની કુલ ૧૧ અને ધાતુની ૧ પ્રતિમા છે.

૨. મથિયાન મહોલ્લામાં શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર જીર્ણદશામાં ઉભેલું છે. તેમાં પાષાણની ૭ અને ધાતુની ૧ પ્રતિમા છે. આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાની જરૂરત છે.

તુંગીયા :

'ભગવતીસૂત્ર'થી જણાય છે કે, ભગવાન મહાવીર જ્યારે રાજગૃહના ઉદ્યાનમાં બિરાજતા હતા ત્યારે કાલિયપુત્ર આદિ ૫૦૦ પાર્શ્વસંતાનીય સ્થવિરો તુંગીયાના પુષ્પવૃત્તિક ચૈત્યમાં આવ્યા હતા. એ સમયે રાજગૃહના શ્રાવકો ધર્મશ્રવણ નિમિત્તે અહીં આવ્યા હતા અને તેમની સાથે ધર્મચર્ચા કરી હતી. એ વાતની ખબર ગૌતમ ગણધરને જ્યારે તેઓ ભિક્ષા નિમિત્તે ફરવા નીકળ્યા ત્યારે જ પડી હતી. એ સમયે તુંગીયાના જૈન ગૃહસ્થો સમૃદ્ધ અને સત્તાસંપન્ન હોય એમ જણાય છે. ભગવાન મહાવીરના મેતાર્ય નામના ગણધર આ તુંગિયાના નિવાસી હતા. 'કલ્પસૂત્ર'માં આવતા તુંગિક નામે જૈન શ્રમણોના ગણના ઉલ્લેખથી જણાય છે કે, આ નગર જૈન શ્રમણોનું કેંદ્ર રહ્યું હશે અને એ જોઈ પાસેના ઉદ્દંડપુરમાં બૌદ્ધોએ પોતાનો અડ્ડો જમાવ્યો હશે. ૧૮મી સદીના યાત્રીઓએ બિહારને જ તુંગીયા બતાવ્યું છે,[3] વસ્તુતઃ બિહારથી ૪ માઇલ દૂર તુંગી નામનું નાનું ગામ અત્યારે વિદ્યમાન છે તે જ પ્રાચીન તુંગીયાનું અવશેષ હોય એમ જણાય છે.

---

૧. Nandolal Dey: The Geographical Dictirionay of Ancient and Mediaeval India.

૨. 'નૈષધ મહાકાવ્ય': સર્ગઃ ૧, શ્લોકઃ ૭૧.

૩. 'પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ' ૫૦

૨૫૮. પટણા

(કોઠા નંબર : ૪૩૪૨-૪૩૪૫)

આજે આપણે જેને પટણાના નામે ઓળખીએ છીએ તેનું પુરાણું નામ પાટલીપુત્ર હતું. મગધદેશની રાજધાનીનું આ નગર કૂણિક-અજાતશત્રુના પુત્ર ઉદાયીએ વસાવ્યું હતું એમ જૈન અનુશ્રુતિઓથી જણાય છે. 'વાયુપુરાણ'[1] આ હકીકતને ટેકો આપતાં કહે છે કે ઉદાયીએ પોતાના રાજકાળના ચોથા વર્ષે પાટલીપુત્ર વસાવ્યું. ઇતિહાસજ્ઞોની માન્યતા મુજબ વિ. સં. પૂર્વે ૪૪૪ માં ઉદાયી ગાદીએ આવ્યો હતો એટલે તેની આસપાસના સમયમાં પાટલીપુત્રની સ્થાપના કરવામાં આવી એમ માની શકાય. એક હકીકતે પાટલીવૃક્ષના નિમિત્તથી[2] અને બીજી હકીકતે બૌદ્ધ ગ્રંથ 'મહાવગ્ગ'ના કથન મુજબ અજાતશત્રુએ સુનિદ્ધ અને વસ્સકાર નામના પ્રધાન મંત્રીઓ દ્વારા ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૦ માં પટણા વસાવ્યું અથવા કિલ્લો બંધાવ્યો.[3] ઉદાયી રાજાની રાણીનું નામ પાટલી હતું એના કારણે નગરનું નામ પાટલીપુત્ર પડ્યું. અહીં કુસુમ વિશેષ પ્રમાણમાં થતાં હોવાથી તેનું નામ કુસુમપુર પણ હતું. એ સિવાય પુષ્પપુર અને પુષ્પભદ્રને નામે પણ આ નગર ઓળખાતું હતું.

આ નગરના વિસ્તાર માટે ઐતિહાસિક વિદ્વાનોના ભિન્ન ભિન્ન મતો છે પરંતુ આ નગરને ૬૪ દરવાજા હતા, કિલ્લાને ૫૭૦ બુરજ હતાં, એ કિલ્લાની આસપાસ ૩૦ હાથ ઊંડી અને ૬૦૦ હાથ પહોળી ખાઈ હતી વગેરે હકીકતમાં સૌ એકમત છે.

રાજા ઉદયન ભગવાન મહાવીરના પંથનો પરમ અનુયાયી હતો. તેણે પાટલીપુત્ર વસાવ્યું ત્યારે ગજશાળા, અશ્વશાળા, રાજમહેલ, ઔષધશાળા, પૌષધશાળા, સત્રશાળા અને નગરની મધ્યમાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું વિશાળ ચૈત્ય વગેરે બંધાવ્યાં હતાં, એમ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'ના ઉલ્લેખથી જણાય છે[4] પ્રાચીન એવા 'આવશ્યક નિર્યુક્તિ' ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે, ઉદયને પાટલીપુત્રમાં સુંદર ચૈત્ય બંધાવ્યું હતું.[5]

સને ૧૮૧૨ માં પાટલીપુત્રની પાસેથી ૨ મૂર્તિઓ મળી આવી હતી, જે કલકત્તાના ઇંડિયન મ્યુઝિયમમાં ભારહુત ગેલેરીમાં સુરક્ષિત છે. એ બંને પર ડૉ. કાશીપ્રસાદ જાયસવાલે આ પ્રકારે લેખો વાંચ્યા હતા :—

(૧) "भगो अचो छोनिधि से।"—પૃથ્વીના સ્વામી અજ.

(૨) "सप्तखते वन्दि सम्राट वर्तिनन्दि।"

શ્રીજાયસવાલનું અનુમાન છે કે, પહેલી પ્રતિમા મહારાજ ઉદયનની હોવી જોઈએ, કેમકે અજ એનું બીજું નામ હતું. 'પટ્ટાવલી સમુચ્ચય'માંથી ઉદયનનાં અજય, ઉદાસી, ઉદાયી એવાં નામો મળે છે. એમના અનુમાનને સમર્થન કરતો અજય નામનો અપભ્રંશ હોય કે પર્યાયવાચી અજ નામ હોઈ શકે.

ઈ. સ. પૂર્વે ૪૪૬ માં મુનિવેષધારી વિનયરત્નનાં હાથે ઉદયનનું મૃત્યુ થયું તેની સાથે જ શિશુનગવંશનો પણ અંત આવ્યો.

ઉદયન પછી નંદો પાટલીપુત્રની ગાદીએ આવ્યા. વિંસેંટ સ્મિથના કથન મુજબ નંદ રાજાઓ બ્રાહ્મણના દ્વેષી અને જૈનધર્મના પ્રેમી હતા. વસ્તુતઃ નંદોના સમયમાં જૈનધર્મનો ખૂબ વિકાસ થયો હતો. આ નંદરાજાઓ પૈકી એક રાજવી

---

૧. "उदायी भविता तस्मात्, त्रयस्त्रिंशत्समा नृपः। सर्वैः पुरवरं रम्यं, पृथिव्यां कुसुमाह्वयम् ॥
गंगाया दक्षिणे कूले, चतुर्थेऽब्दे करिष्यति।"—વાયુપુરાણ ઉત્તરખંડ, અ. ૩૭, પૃ. ૧૭૫.

૨. "पाटलाद्रुः पवित्रोऽयं, महामुनिकरोटिभूः। एकावतारोऽस्य मूलजीवश्चेति विशेषतः ॥"

૩. રાજા ઉદયન પરમ જૈન હતો એટલા જ કારણે બૌદ્ધોએ તેનું નામ ન આપતાં અજાતશત્રુનું નામ આપ્યું છે. વસ્તુતઃ અજાતશત્રુએ તો ચંપાનગરી વસાવી હતી, એ સંબંધી ઉલ્લેખ અમે 'ચંપાપુરી'ના વર્ણનમાં કર્યો છે.

૪. 'વિવિધતીર્થકલ્પ' પૃ. ૬૮

૫. "तं किर वियणगसंठियं णयरं णयराभिए उदाइणा चेइहरं कारावियं, एसा पाटलिपुत्तस्स उप्पत्ति ॥"

કલિંગનો વિજય કરી, કલિંગની જિનમૂર્તિ લઈ આવ્યો હતો, જે પાછળથી ખારવેલે મગધનો વિજય કરીને એ મૂર્તિ પાછી મેળવી હતી, એવી હકીકત હાથીગુફાનો ખારવેલનો શિલાલેખ આપે છે. વળી, છેલ્લા નંદ સુધી બધા અમાત્યો જૈન હોવાનું ઇતિહાસ પણ સમર્થન કરે છે.

શ્રીયશોભદ્રસૂરિ જેઓ પાટલીપુત્રમાં જન્મ્યા હતા તેઓ નંદિવર્ધનના સમયમાં થયા હતા. શ્રીયશોભદ્રસૂરિ પછી શ્રીસંભૂતિવિજય અને શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી જૈન શ્રમણસંઘના નેતા બન્યા હતા. શ્રીસ્થૂલિભદ્રસૂરિ, જેઓ શકટાલ મંત્રીના પુત્ર હતા, તેમણે શ્રીસંભૂતિવિજય પાસે દીક્ષા લઈ આર્ય શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી પાસે પૂર્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એ જ શ્રીસ્થૂલિભદ્રસૂરિએ આપત્તિકાળમાં મગધમાં રહીને જૈન સાહિત્યની અપૂર્વ સેવા કરી હતી. એમના સમયમાં મગધમાં પડેલા બારવર્ષી દુકાળના કારણે જૈન આગમોની કંઠસ્થ રાખવામાં આવતી પરંપરા વિચ્છિન્ન થઈ ગઈ હતી, આથી આર્ય શ્રીસ્થૂલિભદ્રસૂરિ, જેઓ એ પ્રદેશમાં એક માત્ર વિશિષ્ટ શ્રુતધર હતા, તેમણે જૈન શ્રમણસંઘને એકઠો કરી આગમોની વાચના એકત્રિત કરી અને ૧૧ અંગોને સુવ્યવસ્થિત કર્યાં હતાં. આ વાચના જૈન સાહિત્યમાં પહેલી 'પાટલીપુત્ર વાચના' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.[૬] આ આ કારણે નગરને 'વિદ્યાતીર્થ' તરીકે ઓળખવી શકાય.

શ્રીસ્થૂલિભદ્રસૂરિ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૧ માં પાટલીપુત્રમાં સ્વર્ગસ્થ થયા એ પહેલાં આ વાચના થઈ હતી. આજે પણ એમનું સ્મારક ગુલબજાર બાગ (પટણા) સ્ટેશનની સામે કમલહ્રદ (કમલદ્રહ)માં અરક્ષિત અવસ્થામાં મોજુદ છે.

કમલદીહમાં જે જૈનમંદિર આવેલું છે તેને હુએનત્સાંગે 'Heretics' નામથી નોંધ્યું છે. આ મંદિર શ્રીસ્થૂલિભદ્રના સ્મરણાર્થે બાંધવામાં આવેલું. શ્રીસ્થૂલિભદ્ર ભગવાન મહાવીરની સાતમી પાટે ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દીમાં થયા હતા. તેમના પિતા શકટાલ નંદ રાજાના મંત્રી હતા. આર્ય સ્થૂલિભદ્ર અહીં સ્વર્ગસ્થ થયા હતા. એ સ્થળ આજે પાટલીગ્રામ પાસેના કમલદીહથી ૦॥ માઈલના અંતરે પૂર્વ દિશામાં છે, જ્યાં ભગવાન બુદ્ધે આર્ય સ્થૂલિભદ્રના સ્મારક–ચૈત્ય આગળ ઊભા રહીને ઉપદેશ આપ્યો હતો.

નંદ રાજાઓમાંના એક રાજાએ પાંચ સ્તૂપો બનાવી તેની નીચે પોતાની અઢળક લક્ષ્મી દાટી હતી; એમ 'તિત્થોગાલીપયન્ના'થી જણાય છે.

એ પછી મૌર્યકાળમાં સમ્રાટ સંપ્રતિના પ્રબોધક આર્ય સુહસ્તિસૂરિ અહીં પધાર્યા હતા અને અનેક મનુષ્યોને જૈનધર્મથી વાસિત કર્યા હતા. આર્ય સુહસ્તિસૂરિ પાટલિપુત્રથી વિહાર કરીને ઉજ્જૈન, વિદિશા આદિમાં રહેલી જીવંતસ્વામી પ્રતિમાના દર્શનાર્થે ગયા હતા.

વિક્રમની પહેલી શતાબ્દી લગભગમાં આર્ય વજ્રસ્વામી અહીં આવ્યા ત્યારે એમના રૂપ–લાવણ્યને જોઈ પાટલીપુત્રના ધનાઢ્ય શ્રેષ્ઠીની પુત્રી રુક્મણીએ એમની સાથે લગ્ન કરવાની માગણી કરી હતી, પરંતુ આર્ય વજ્રસ્વામીએ એને પ્રબોધિત કરી જૈનધર્મની દીક્ષા આપી હતી. લગભગ એ જ સમયમાં આર્ય રક્ષિતસૂરિ, જેમણે નાનપણમાં અહીં રહીને ૧૪ વિદ્યાઓનું ગંભીર અધ્યયન કર્યું હતું, અને દીક્ષા લીધા પછી પણ અહીં આવ્યા હતા, તેમણે જૈન સાહિત્યને ધર્મકથાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, દ્રવ્યાનુયોગ અને ગણિતાનુયોગ એ ચાર અનુયોગોમાં વિભક્ત કર્યું હતું.

વિક્રમની પહેલીથી લઈને ત્રીજી શતાબ્દીના વચગાળામાં થયેલા વાચકવર્ય શ્રીઉમાસ્વાતિ મહારાજે પાટલીપુત્રમાં રહીને જ જૈનોમાં સંસ્કૃતભાષાના આદિ ગ્રંથ 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર'ની રચના કરી હતી.

એ પછી ૨–૩ સૈકામાં થયેલા અયોધ્યાનિવાસી શ્રીપાદલિપ્તસૂરિ પાટલીપુત્રમાં આવ્યા અને તેના રાજા મુરુંડના માથાનો રોગ દૂર કર્યો હતો[૭] અને તેને જૈનધર્મી બનાવ્યો હતો.

અવાંતર પ્રમાણોથી જાણી શકાય છે કે, ગુપ્તોના સમય સુધી આ નગર જૈનોની દૃષ્ટિએ ઉન્નત હોવું જોઈએ.

---

૬. "जाओ अ तम्मि समए, दुक्कालो दोवस य वरिसाणि । सव्वो साहुसमुहो, गओ जलहितीरम्मि ॥
तदुवरमे सो पुणरवि पाडलिपुत्ते समागओ विहिणा । संघेणं सुयविसया, चिंता किं कस्स अत्थेति ॥
जं जस्स आसि पासे, उम्मसज्झयणमाइ संघडिउं । तं सव्वं एकारयं, अंगाइं तहेव ठवियाइं ॥"—ઉપદેશપદ.

૭. "जह जह पएसिणिं जाणुयम्मि पलित्तउ भमाडेइ । तह तह से सिरवियणा पणस्सई मुरुण्डरायस्स ॥"

ઈ. સ. ની ૭ મી સદીમાં ભારતમાં આવેલા ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગે પાટલીપુત્રમાં શ્રીસ્થૂલિભદ્રના નિર્વાણસ્થળનો અને કમલદ્રહમાં પાખંડીઓના રહેઠાણ-સ્થળ ઉપાશ્રયનો નિર્દેશ કર્યો છે. એટલે એ સમય સુધી અહીં જૈનોની જાહોજલાલી રહી હશે. એ પછી ૮–૯ મી શતાબ્દીમાં પાટલીપુત્ર ઘસાતું ઘસાતું નાના ગામડામાં પરિવર્તિત થઈ ગયું હશે.

એ પછી પાટલીપુત્રની સ્થિતિ જાણવાને કશું સાધન નથી. લગભગ ૧૭ મી શતાબ્દીમાં આગરાનિવાસી શ્રેષ્ઠી કુંરપાલ અને સોનપાલ નામના બે ભાઈઓ સમેતશિખરનો સંઘ લઈને તીર્થયાત્રા કરતા કરતા અહીં આવ્યા હતા, ત્યારે ખંડેલવાલ શ્રેષ્ઠી મયણએ શ્રીસંઘને આદર આપી જમાડયો હતો. એ સમયે પટણામાં મહત્તિયાણ જાતિના જૈનો વસતા હતા અને અહીં શ્રીઋષભદેવ તથા પાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં ૨ જૈન મંદિર હતાં એમ જણાય છે.[૮] અહીંના જૈન-મંદિરોમાં બે-ચાર મોટી પ્રતિમાઓ ઉપર એમના શિલાલેખો મોજુદ છે એ ઉપરથી જણાય છે કે, તેમણે અહીં કેટલીક મૂર્તિઓની સ્થાપના કરાવી હતી.

અઢારમી સદીમાં બાદશાહ જહાંગીરના કૃપાપાત્ર ઝવેરી જગતશેઠ હીરાનંદ શાહ પટણામાં જ રહેતા હતા. તેમણે એક જૈનમંદિર અને શ્રીજિનદત્તસૂરિની દાદાવાડીનું સ્થાન બનાવ્યું હતું. એમના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલી 'હીરાનંદશાહની ગલી' અહીં આજે પણ મોજુદ છે. દિલ્હીમાં પણ હીરાનંદશાહના નામની 'હીરાનંદ ગલી' જાણીતી છે.

ડૉ. સ્પૂનરને કુમ્રહાર (પ્રાચીન પાટલીપુત્ર)નું ખોદકામ કરતાં મૌર્યકાલીન સપાટીથી કેટલાયે ફૂટ નીચે લાકડાના ૭ ચબૂતરા મળી આવ્યા હતા. દરેકની લંબાઈ ૩૦ ફીટ, પહોળાઈ ૫ × ૪ ફીટ અને ઊંચાઈ ૪½ ફીટ હતી પરંતુ આ ચબૂતરાઓ શા માટેના હતા તેનો પત્તો લગાવી શકાયો નથી. સંભવ છે કે, આ ચબૂતરાઓ નંદોએ બનાવેલા જૈન સ્તૂપો સાથે સંબંધ ધરાવતા હોય.

નંદોએ બનાવેલા સ્તૂપોનું સમર્થન 'તિત્થોગાલીપયન્ના'થી મળે છે, તેનો સાર એ છે કે, પાટલીપુત્રમાં ચતુર્મુખ અથવા કલ્કી નામના એક લાલચી રાજાએ નંદોએ બનાવેલા પાંચ સ્તૂપો, જેની નીચે ધન દાટેલું હતું, તે લેવા માટે સ્તૂપો અને નગરના એક ભાગને ખોદાવી નાખ્યો હતો. જૈન તેમજ જૈનેતર સાધુઓ પાસેથી કર વસૂલ કરવા તે અત્યાચાર કરતો. એ કારણે ઘણા સાધુઓ પાટલીપુત્ર છોડીને ચાલ્યા ગયા. એ રાજાના સમયમાં ૧૭ રાત–દિવસ સુધી નિરંતર વર્ષા થતી રહી જેથી આખુંયે પાટલીપુત્ર એ વર્ષામાં ડૂબી ગયું. બહુ જ થોડા માણસો બચી શકયા તેમાં રાજા કલ્કી અને પાડિવત (સંભવતઃ શ્રીપાદલિપ્તસૂરિ) નામના જૈનાચાર્ય પણ બચી ગયા હતા. પછીથી એ રાજાએ સુંદર નગર વસાવ્યું અને પાડિવત જૈનાચાર્ય વગેરે પાસેથી ષષ્ઠમાંશ કર વસૂલ કરવા ઉગ્રપણે અત્યાચારો કર્યા. એ પછી ઇંદ્રે આવીને એ રાજાનો નાશ કર્યો અને ચતુર્મુખના સ્થાને તેના પુત્ર દત્તને ગાદીએ બેસાડયો એવી અનુશ્રુતિ છે. આ કલ્કી રાજાનો સમય વિક્રમની બીજી શતાબ્દી હોવાનું એક અનુશ્રુતિથી જણાય છે.[૯]

હુએનત્સાંગે પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં એવી જ વાત નોંધી છે કે, નંદરાજાએ પાંચ સ્તૂપો બંધાવીને તેની નીચે પાંચ નિધિઓ અને સાત રત્નો દાટયાં હતાં જેને એક અબોદ્ધ રાજાએ ખોદાવી નાખતાં ભારે ભૂકંપ થયો, સૂર્ય વાદળાંથી ઘેરાઈ ગયો અને એ પછી એ સ્તૂપોને કોઈ અડકી શકયું નહીં.[૧૦]

ડૉ૦ સ્પૂનરને કુમ્રહારના ખોદકામમાંથી મૌર્યસ્તર અને રાખોડીવાળા સ્તરની વચ્ચે કોરી માટીનું સ્તર મળી આવ્યું છે, જે અનુશ્રુતિઓમાં નોંધાયેલ પાટલીપુત્રમાં આવેલા ભીષણ પૂરનું સમર્થન કરે છે. આ રીતે જૈન અનુશ્રુતિઓને પુરાતત્ત્વથી પણ ટેકો મળી રહે છે.[૧૧]

મેગેસ્થિનિસના સમયમાં જે નગર ૨૪ માઈલના અને હુએનત્સંગના સમયમાં ૧૧ માઈલના ઘેરાવાવાળું હતું તે આજે સામાન્ય શહેરમાં બદલાઈ ગયું છે. આજનું પટણા એના પ્રાચીન સ્થળ પર નથી. કહેવાય છે કે, નદીઓના

૮. શ્રીજયકીર્તિ કૃત "સમ્મેતશિખર યાત્રા"

૯. 'દીપમાલા કલ્પ'

૧૦. Watters: Huen Tsang, Vol. II, P. 96-98.

૧૧. 'પ્રેમી અભિનંદન ગ્રંથ"માં 'કુછ જૈન અનુશ્રુતિયાં ઔર પુરાતત્ત્વ' શીર્ષક ડૉ. મોતીચંદનો લેખ. પૃ૦ ૨૨૯–૨૪૯.

પ્રચંડ મોજાંએ એની પ્રાચીન સમૃદ્ધિ ભરખી લીધી છે. આજે સોનભદ્રા અને સરયૂ અહીં ગંગાને મળે છે. એ સંગમ સ્થળ ઉપર પટણાનું સ્થાન છે. અહીં ૯૫ જૈનોની વસ્તી, ૧ જૈનધર્મશાળા અને ૪ જૈનમંદિરો છે.

અહીંનાં ૪ જૈનમંદિરો પૈકી ૩ મંદિરો પટનાસીટી સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર આવેલી ભાડેકી ગલી નામના મહોલ્લામાં એક જ કંપાઉંડમાં આવેલાં છે. આ કંપાઉંડમાં જ સાધુઓનો ઉપાશ્રય અને શ્રાવકો માટે એક ધર્મશાળા છે

૧. શ્રીવિશાલજિનના શિખરબંધી જિનાલયમાં ૫ પાષાણની અને ૧૧ ધાતુની પ્રતિમાઓ છે. મૂળનાયક શ્રીવિશાલજિનની મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૬૭૧ નો લેખ આ પ્રકારે છેઃ—

" संवत् १६७१ श्रीआगरावास्तव्य ओसवालज्ञातीय लोढागोत्रे गोणीवंसे सं० ऋषभदासभार्या रेषश्री तत्पुत्र संघपति सं० श्रीकुंरपाल सं० सोनपालसंघाधिपैः सुत सं० संघराज सं० रूपचंद चतुर्भुज सं० धनपालादियुतैः श्रीमदंचलगच्छे पूज्यश्री ५ श्रीधर्म्मसूरि तत्पट्टे श्रीकल्याणसागरसूरीणामुपदेशेन विद्यमानश्रीविशालजिनबिंबं प्रति[ष्ठितं] ॥ "

મેડા ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ ઉપર પણ આવો જ લેખ મોજુદ છે. આ મંદિરમાં ૧ સ્ફટિકની મૂર્તિ છે.

૨. શ્રીવિશાલજિનના મંદિરની પાસે જ મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું શિખરબંધી દેરાસર આવેલું છે. આમાં પાષાણની ૧ અને ધાતુની ૯ પ્રતિમાઓ છે.

૩. ઉપર્યુક્ત મંદિરની જોડે જ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધાબાબંધી મંદિર આવેલું છે. આ મંદિરમાં પાષાણની ૧૬ અને ધાતુની ૩ પ્રતિમાઓ છે. પાષાણની ૧૬ પ્રતિમાઓ પૈકી ૩ પ્રતિમાઓ લગભગ ૧૦મા સૈકાની છે, જેનું વર્ણન આ પ્રકારે છે:—

(૧) શ્યામ પાષાણની સપ્તફણવાળી જે શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા તરીકે ઓળખાય છે, તેના ઉપર બૌદ્ધકળાનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ જોવાય છે. આ મૂર્તિમાં શરીર ઉપર પડેલું વસ્ત્ર હાથને ઢાંકી રહ્યું છે, જિનેશ્વરની આવી સવસ્ત્ર મૂર્તિ બીજે કયાંઈ જોવામાં આવતી નથી તેમજ મૂર્તિશાસ્ત્રમાં તેનું કોઈ વર્ણન મળતું નથી. એટલે આ મૂર્તિ જિનમૂર્તિ હોવા વિશે શંકા થાય છે પરંતુ જૈનોના લાક્ષણિક ચિહ્નરૂપે પ્રતિમાની નીચેના ભાગમાં બંને બાજુએ ત્રિફણાયુક્ત ધરણેન્દ્ર અને પદ્માવતીની મૂર્તિઓ અંકિત છે. ગુપ્તોના અંતિમ સમયમાં આ મૂર્તિ બની હોય એવી એની રચનાપદ્ધતિ લાગે છે. મૂર્તિ ઉપર 'ये धर्मा हेतुप्रभवा०' વાળો શ્લોક કોતરેલો છે, એટલે આ મૂર્તિમાં જૈન અને બૌદ્ધ લક્ષણોનો મેળ સાધવાનો શિલ્પીએ પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ જણાય છે. આ મૂર્તિ એના સ્વરૂપમાં અદ્વિતીય કહી શકાય.

(૨) ચોથા તીર્થંકર શ્રીઅભિનંદનસ્વામીના નામથી ઓળખાતી મૂર્તિ પણ પાષાણની છે. આ મૂર્તિ પણ વસ્ત્રાભૂષણ સહિત અને 'ये धर्मा हेतुप्रभवा०' વાળા શ્લોકથી અંકિત છે, આથી આ મૂર્તિ જૈન હોવા વિશે શંકા રહે છે.

(૩) પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની શ્યામ પાષાણની પ્રતિમાના બંને ખભા ઉપર સુંદર કેશવાળી જોવાય છે. વળી, નીચેના ભાગમાં ધર્મચક્ર અને વૃષભનું લંછન હોવાથી નિઃસંશય આ મૂર્તિ જૈનોની છે. પ્રતિમાની બંને બાજુએ ઈંદ્ર અને ઈંદ્રાણી ચામર લઈને ઊભા રહેલાં બતાવ્યાં છે, ઉપરના ભાગમાં દેવતાઓ પુષ્પમાળા લઈને અંતરિક્ષમાંથી આવતા બતાવ્યા છે, તેની ઉપરના ભાગમાં વાદ્યોની આકૃતિઓને જાણે અદૃશ્ય હાથો વગાડી રહ્યા હોય એવો દેખાવ રજૂ કર્યો છે. વળી, કલ્પવૃક્ષની પાંખડીઓ પણ આમાં ઉત્કીર્ણિત છે. આ પ્રતિમાનું શિલ્પ અત્યંત મનોહર છે. આ પ્રકારની લાક્ષણિકતા મગધ કલાકારોની જ વિશેષતા ગણાય છે.

અહીંના એક શ્વેતાંબર મંદિરના અગ્રભાગમાં એક લાંબી કાષ્ઠપટ્ટિકા ઉપર શ્રીનેમિનાથ ભગવાની ભાવપૂર્ણ પ્રભાવોત્પાદક વરયાત્રા ઉત્કીર્ણિત છે, આમાંથી બિહારીઓની તત્કાલીન વેષભૂષા આદિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

૪. પટણાસીટી સ્ટેશનની નજીકમાં આવેલા ગુલઝારબાગમાં ખીલેલાં સુંદર કમળોથી ભરેલું વિશાળ સરોવર છે, તેની મધ્યમાં થઈને જવાનો રસ્તો છે અને મધ્યમાં શેઠ સુદર્શનને માટે તૈયાર કરેલી શૂળીના બદલે સિંહાસન બની ગયું હતું[12] તે જગાએ એક પાદુકાજોડ છે એના ઉપર ફરતો આ પ્રકારે લેખ છે:—

૧૨. સુદર્શન શેઠની પવિત્ર ઘટના આ નગરમાં બની હતી એના સ્મરણરૂપે આ સ્થાપના છે. સુદર્શન શેઠ ઉપર રાણીએ ખોટું આળ

" अन्ययपदाप्तस्य श्रीसे(श्रे)ष्ठिसुदर्शनस्य इमे पादुके संप्रतिष्ट(ष्ठि)ते सकलसंघेन शुभसंवत्सरे ॥"

આ પાદુકાની નજીકમાં જ એક ઊંચા ચોતરા ઉપર એક બીજી દેરી છે. ત્યાં થોડાં પગથિયાં ચઢીને જવાય છે. દેરીમાં શ્રીસ્થૂલિભદ્રસૂરિની સફેદ આરસની એક પાદુકાજોડ છે, તેના ઉપર સં. ૧૮૪૮ના ભાદરવા સુદિ ૧૧નો લેખ છે. દેરીમાં પેસતાં બારશાખમાં સં. ૧૮૮૮ ના માગશર સુદિ ૫ ને સોમવારનો લેખ વિદ્યમાન છે. આ નવી સ્થાપના જૂના સ્થાન ઉપર થયેલી છે.

શહેરના મંદિરથી ૧ માઈલ દૂર શ્રીહીરવિજયસૂરિ દાદાનો બગીચો છે, તેમાં સુંદર ધર્મશાળા બનાવેલી છે. ત્રણસો વર્ષ પહેલાં અહીં શ્રીહીરવિજયસૂરિનો સ્તૂપ અને ચરણપાદુકાઓ મોજુદ હતી એવી નોંધ ' તીર્થમાળા 'ઓ કરે છે, આજે એ સ્થાપનાઓ અહીં જોવાતી નથી.

પટણામાં શ્રીયુત રાધાકૃષ્ણજી જાલાનનો પ્રાચીન કળાસંગ્રહ દર્શનીય છે, તેમાં જૈન કળાના ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓ મોજુદ છે. તેમાં ૫ અષ્ટધાતુની અને ૪ પાષાણની પ્રતિમાઓ છે, ધાતુની એક શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ઉપર સં૦ ૧૨૬૧નો લેખ છે, જ્યારે બીજી મૂર્તિઓ ૧૬–૧૭મા સૈકાની છે. ઓરિસાથી પ્રાપ્ત થયેલા એક કાષ્ઠમંદિરનો અવશેષ અહીં મોજુદ છે, જેમાં ૧૪ સ્વપ્નો અને કળશ વગેરેની જૈન લાક્ષણિક આકૃતિઓ નજરે પડે છે. આ અવશેષ લગભગ ૧૪ મી શતાબ્દીનો હોય એમ જણાય છે, બીજી વસ્તુઓમાં સચિત્ર હસ્તલિખિત પોથીઓ વગેરે સુંદર નમૂનાઓ છે. વળી, દ્વારકામાંથી મળી આવેલો એક આરસનો જૈન સ્તૂપ પણ આ સંગ્રહમાં વિદ્યમાન છે.

પટનાના પ્રદર્શનાગાર (મ્યુઝિયમ)માં કેટલીક પાષાણની તથા ધાતુઓની પ્રતિમાઓ છે. જૈન મૂર્તિવિધાન શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની અને વૈવિધ્યભરી છે, તેમાંની કેટલીક મૂર્તિઓનો પરિચય અહીં આપવામાં આવે છે:—

(૧) પટણાની પાસે આવેલા પ્રાચીન પાટલીપુત્ર લોહાનીપુર નામક સ્થાનમાં ખોદકામ કરતાં કેટલીક જૈન મૂર્તિઓ મળી આવી છે. તેમાંની એક મૂર્તિ હાથ અને મસ્તકથી ખંડિત થયેલી છે. આ મૂર્તિ ઉપર ઘુંટાઈ (પોલીશ) કરેલું હોવાથી એ સુંદર અને ચમકદાર લાગે છે, આજે આરસપાષાણ પર જેવી ઘુંટાઇ કરવામાં આવે છે તેવી જ ઘુંટાઈ આમાં કરેલી છે. આવી ઘુંટાઈ કરવાની પ્રથા અશોકના સમયમાં હતી. વળી, મૂર્તિમાં વપરાયેલો પથ્થર અશોકકાલીન સ્તંભોને બરાબર મળતો આવે છે, એ એની ખાસ વિશેષતા છે. સ્વ. ડૉ. કે. એન. દીક્ષિતના મતે ભારતના જુદા જુદા સ્થળોએ ખોદકામ કરતાં મળી આવેલી મૂર્તિઓમાં આ મૂર્તિ સૌથી પ્રાચીન છે. આથી આ મૂર્તિ ઈ. સ પૂર્વે ૩૦૦ લગભગની મૌર્યકાલીન હોવી જોઈએ. ડૉ. જાયસવાલ પણ એ મૂર્તિઓનો આ જ સમય બતાવતાં જણાવે છે કે, કળાની દૃષ્ટિએ આ મૂર્તિ અત્યંત સુંદર છે, જે મળી આવેલી જૈન મૂર્તિઓમાં અથવા ભારતમાં સમસ્ત જ્ઞાત પાષાણ મૂર્તિઓમાં સૌથી પ્રાચીન છે. તેમનો મત છે કે, આ મૂર્તિ હડપ્પાથી પ્રાપ્ત કાયોત્સર્ગસ્થ મૂર્તિખંડ સાથે ઘણુંખરું મળતી આવે છે.[૧૩]

(૨) બીજી એક મૂર્તિ ઉપર્યુક્ત સ્થાનેથી મળી આવી છે તે નાની અને ખડ્ગાસનસ્થ છે. એ મૂર્તિ પણ ખંડિત થયેલી છે અને ઉપર્યુક્ત સમયની ગણવામાં આવી છે.

(૩) માનભૂમ જિલ્લાના પલામૂ નામક સ્થાનથી ત્રણેક મૂર્તિઓ મળી આવેલી છે, તેમાં A. N. ૩ વાળી મૂર્તિ જેને શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ બતાવી છે, તે વસ્તુતઃ શ્રીઋષભદેવની જણાય છે, કેમકે આ મૂર્તિના ખભા ઉપર સ્પષ્ટ કેશવાળી આલેખી છે. શ્યામ પાષાણની આ મૂર્તિની ઊંચાઈ ૭॥ ઈંચ છે. આનાં બધાં અંગ–પ્રત્યંગ અખંડિત છે પરંતુ મૂર્તિ અત્યંત જીર્ણ થઈ ગયેલી છે, તેની નીચે લેખ છે પણ તે એટલો બધો ઘસાઈ ગયેલો છે કે વાંચી શકાતો નથી. વિદ્વાનોએ આ મૂર્તિ ૧૦મા સૈકાની હોવાનું જણાવ્યું છે.

(૪) A. N. ૭૨૮ પલામૂ નામક સ્થાનની આ બીજી મૂર્તિ બદામી વર્ણની ૫–૬ ઈંચ ઊંચી છે. કાનની બુટીઓથી

ચડાવતાં રાજાએ તેમને શૂળીએ ચડાવવાનું ફરમાન કર્યું હતું પરંતુ શેઠના શિયલના પ્રભાવથી સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે એ શૂળી સિંહાસનમાં બદલાઈ ગઈ અને આળ ચડાવનારના હાથ હેઠા પડતાં તેમનો મહિમા લોકમાં ગાજતો થયો એવી કથા છે. જો કે કેટલાક કવિઓ આ ઘટના ચંપાપુરીમાં બન્યાનું નોંધે છે પરંતુ આ સ્મારક એ જ હકીકતના ચિહ્નરૂપે અહીં પૂજનીય અને વંદનીય બની રહ્યું છે.

૧૩. The Jain Antiquary, 1937, P. 17, 18.

ખંડિત હોવા છતાં મનોહર દેખાય છે. આ મૂર્તિની નીચે કોઈ ચિહ્ન નથી છતાં અધિકારીઓએ તેને શ્રીઅભિનંદનસ્વામીની મૂર્તિ બતાવી છે. વિદ્વાનોએ આનો સમય ૯મી શતાબ્દી બતાવ્યો છે.

(૫) પલામૂ નામક સ્થાનની આ ત્રીજી જિનમૂર્તિ ખડ્ગાસનસ્થ છે. તેનો સમય ૯ઠ્ઠી શતાબ્દી નક્કી કરવામાં આવ્યો છે.

(૬) શહાબાદ જિલ્લાના ચૌસા નામક સ્થળમાં ખોદકામ કરતાં ઘણી મૂર્તિઓ મળી આવેલી છે. એ પૈકી એક ચંદ્રપ્રભજિનની મૂર્તિ છે; કેમકે તેની નીચે ચંદ્રનું લંછન સ્પષ્ટ બતાવેલું છે. આ મૂર્તિનો રંગ શ્યામ છે અને ઊંચાઈમાં લગભગ ૬ ઇંચની છે. લગભગ ૧૦ મા સૈકાની આ મૂર્તિ બતાવવામાં આવી છે.

(૭) ઉપર્યુક્ત સ્થાનથી બીજી એક ખંડિત મૂર્તિ મળી છે તે શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની છે; કેમકે તેની નીચે વૃષભનું ચિહ્ન નથી પરંતુ ખભા ઉપર વાળની લટોની સ્પષ્ટ આકૃતિ જોવાય છે. કેશવિન્યાસ આદિ શિલ્પ લક્ષણો જોતાં આના ઉપર ગંધારકળાની સ્પષ્ટ છાપ હોય એમ જણાય છે. આ મૂર્તિ લગભગ ૮ મી શતાબ્દીની હોવાનું વિદ્વાનોએ નક્કી કર્યું છે.

(૮) ઉપર્યુક્ત સ્થાનથી ૩ પદ્માસનસ્થ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિઓ મળી આવી છે, જેમાંની ૨ મૂર્તિઓ ૪ ઈંચની અને ખંડિત બનેલી છે. એક મૂર્તિ ૭–૮ ઇંચની છે. લગભગ ૮ મી શતાબ્દીની આ મૂર્તિઓ હોવાનું વિશેષજ્ઞોએ નિર્ધારિત કર્યું છે.

(૯) ઉપર્યુક્ત સ્થાનથી ૪ મૂર્તિઓ શ્રીનેમિનાથ અને શ્રીઆદિનાથની મળી છે. તેનો સમય ૧૦ મી શતાબ્દી જણાવાયો છે.

(૧૦) ઉપર્યુક્ત સ્થાનથી મળી આવેલી મોટે ભાગે પદ્માસનસ્થ ૧૫–૧૬ જિનમૂર્તિઓ A N. ૬૫૧૬–૬૫૩૨ છે. તે કયા કયા તીર્થંકરોની છે એનો નિર્ણય કરવો કઠણ છે. આ બધી મૂર્તિઓ ૧૦–૧૧મી શતાબ્દીની બતાવવામાં આવી છે.

(૧૧) ઓરિસાના ઉદયગિરિ પર્વતમાંથી મળી આવેલી A N. ૬૪૯૧ની શ્યામ પાષાણની એક પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ ૫ ફીટ ઊંચી છે. આ પ્રતિમા જૈન તીર્થંકર–મૂર્તિ હોવા છતાં અધિકારીઓએ તેના ઉપર બુદ્ધ મૂર્તિનું લેબલ લગાવેલું છે એ આશ્ચર્યકારક છે.

(૧૨) A. N. ૧૦૪૫૩ ધાતુની એક પદ્માસનસ્થ સુંદર જિનમૂર્તિ ૮ાા ઈંચની છે. આ મૂર્તિનાં બધાં અંગો બરાબર છે પણ જમીનમાં વધુ સમય રહેવાથી ખરબઈ ગઈ છે અને કાળી પડી ગયેલી છે. ધાતુની આ બનાવટથી જણાય છે કે, ઈ. સ. ની ૧૧મી શતાબ્દીમાં આ મૂર્તિ બનેલી હોવી જોઈએ.

(૧૩) તીર્થંકરની એક ચરણપાદુકા ૧ાા ફૂટ ઊંચા પથ્થરમાં અંકિત છે. તેની નીચે એક મોટો લેખ કોરેલો છે. આ લેખ ઘસાયેલો હોવા છતાં ખૂબ પ્રયત્નથી વાંચતાં તેમાં સં. ૧૧૮૩ની સાલ જણાય છે.

(૧૪) પદ્માવતી દેવીની સુંદર મૂર્તિ પાષાણમાં બનાવેલી છે. તેનો સમય લગભગ ૧૧મી શતાબ્દી માનવામાં આવે છે.

(૧૫) યક્ષની બે મૂર્તિઓ પૈકી એક ખંડિત અને બીજી અખંડિત છે. આ બંને મૂર્તિઓ ૧૦મા સૈકાની બતાવવામાં આવી છે.

(૧૬) ચૌસાના ખોદકામમાંથી ધાતુનું બનાવેલું એક કલ્પવૃક્ષ મળી આવ્યું છે, જેની શાખાઓ તૂટેલી હોવા છતાં કળામય અને સુંદર દેખાય છે.

(૧૭) ધાતુનું બનાવેલું એક ધર્મચક્ર ૮મી શતાબ્દીમાં બનેલું હોવાનું વિદ્વાનોનું મંતવ્ય છે.

આ સિવાય મથુરાના કંકાલી ટીલામાંથી પ્રાપ્ત થયેલા આયાગપટો અને બીજા કેટલાક શિલ્પોના નમૂના અને અવશેષો અહીં વિદ્યમાન છે, તેના વર્ણનને અહીં અવકાશ નથી.

નાગાર્જુન ગુફાઃ—

ચાલીસ ગામ રેલ્વે સ્ટેશનથી દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશાથી ૧૨ માઈલના અંતરે એક પ્રાચીન ધ્વસ્ત નગરનાં ખંડિયેરો પડેલાં છે. ત્યાંથી ૧॥ માઈલ દૂર આવેલા પહાડમાં 'પીતલખોરા' અથવા 'પીતલખોટા'ની ગુફાઓ આવેલી છે. પશ્ચિમના ઘાટોમાં નાગાર્જુનની કોટડી, સીતાની નાની અને શ્રીનગર ચાવડી નામની ગુફાઓ વિદ્યમાન છે. તેમાં નાગાર્જુન નામની ત્રીજી જૈન ગુફામાં તીર્થંકરની ઊભી મૂર્તિઓ અને બીજાં જૈન શિલ્પો મોજુદ છે. આ શિલ્પો ઈલોરાની ગુફામાંનાં શિલ્પો સાથે મળતાં આવે છે. ગુફાનું સ્થાપત્ય પણ ઈલોરાની ગુફા જેવું છે. આથી આનો સમય ૯મો સૈકો હશે એવું અનુમાન નીકળે છે.[1]

શ્રાવસ્તી :—

ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધના સમયે ઉત્તર ભારતમાં કોશલ, મગધ, વત્સ, વૃજી અને અવંતી—આ પાંચ મહાશક્તિશાળી સામ્રાજ્યોમાં જેની ગણના હતી એ કોશલ દેશની રાજધાનીનું નગર શ્રાવસ્તી હતું. कोसलानं पुरं रम्मं એ વાક્યથી આ નગરીની રમણીયતા પ્રગટ થાય છે અને सव्वं अत्थि એટલે મનુષ્યોના જે કંઈ ઉપભોગ–પરિભોગનાં સાધનો હોય તે બધાં અહીં છે એ અન્વર્થસૂચક નામથી આ નગરીની સમૃદ્ધિ કેવી હશે એનો ખ્યાલ આવે છે. જૈનોના 'અજિતશાંતિસ્તવન'માં 'सावत्थिपुरपत्थिवं च०' ગાથાથી આ નગરીના ઐશ્વર્યનું સૂચન મળે છે.

આ નગરી અચીરાવતી નદીના કિનારે હતી અને સાકેત(અયોધ્યા)થી ૭ યોજન દૂર હતી. તેનું બીજું નામ કુણાલનગરી હતું. આ નામમાં સમ્રાટ સંપ્રતિના પિતાના નામનો નિર્દેશ હોય એમ જણાય છે.

પ્રાચીન ગ્રંથો નિર્દેશ કરે છે કે, જેને ચંદ્રિકાપુરી કહેતા એ જ આ શ્રાવસ્તી નગરી હતી. અહીંની નદીમાં બહુ ઓછું પાણી રહેતું હતું. તેનો ઘણો પ્રદેશ શુષ્ક રહેતો. જૈન સાધુઓ આ નદીને પાર કરી ભિક્ષાર્થે જતા આવતા. અચિરાવતીમાં પૂર આવવાથી લોકોને ઘણું નુકસાન થતું. એક વખત તો આ નગરીના સુપ્રસિદ્ધ ધનાઢ્ય શ્રેષ્ઠી અનાથપિંડકનો બધો માલ–ખજાનો નદીના પૂરમાં તણાઈ ગયો હતો. જૈન અનુશ્રુતિઓમાં પણ આ પૂરનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

અહીં ત્રીજા તીર્થંકર સંભવનાથ ભગવાનનો જન્મ થયો હતો. તેમનાં દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાન આદિ ૪ કલ્યાણકો આ ભૂમિમાં થયેલાં હોવાથી આ નગરી પવિત્ર ગણાતી હતી. શ્રીશાંતિનાથ ભગવાન વગેરે તીર્થંકરો આ ભૂમિમાં પધાર્યા હતા. કપિલ કેવલી અહીંથી સ્વયંબુદ્ધ બનીને મોક્ષે પધાર્યા હતા. ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ અહીં ચતુર્માસ કર્યું હતું અને એક કરતાં વધારે વખત અહીં પધાર્યા હતા. તેમણે અહીં અનેક ભવ્ય મનુષ્યોને દીક્ષા આપી હતી અને અનેક ધનાઢ્ય તેમજ વિદ્વાન શિષ્યોને પોતાના શ્રમણોપાસક બનાવ્યા હતા. આ શ્રાવસ્તીના કોષ્ઠક ઉદ્યાનમાં ગોશાલકે સુનક્ષત્ર અને સર્વાનુભૂતિ મુનિઓને તેજોલેશ્યાથી મારી નાખ્યા હતા. ભગવાન મહાવીર ઉપર પણ તેણે તેજોલેશ્યા છોડી હતી. ગોશાલક અને તેનો અનન્ય ઉપાસક અયંપુલ, હાલાહલ કુંભારણ અહીંના નિવાસીઓ હતા. ભગવાન પાર્શ્વનાથના સંતાનીય કેશીકુમાર અને ભગવાન મહાવીરના ગણધર ગૌતમસ્વામીનો મેલાપ આ સ્થળે થયો હતો. ભગવાન મહાવીરનો ભાણેજ અને જમાઈ નામે જમાલી અહીંનો વતની હતો. તેણે ભગવાન મહાવીર પાસે દીક્ષા લીધા પછી અહીંના કોષ્ઠક ઉદ્યાનમાં રહીને ભગવાન મહાવીરથી વિરુદ્ધ 'બહુરત' સિદ્ધાન્તની પ્રરૂપણા કરી હતી, તેથી જૈન શાસ્ત્રોમાં તેને ભગવાનના પ્રથમ નિહ્નવ તરીકે ઓળખાવ્યો છે.

આ નગરનો પ્રસેનજિત રાજા જૈનધર્મી હતો. તેણે જેતવનમાં રહેલા બુદ્ધ ભગવાન પાસે જઈને જ્ઞાતૃપુત્ર મહાવીર આદિના યશનું વર્ણન કરી તથાગત–બુદ્ધને ઉંમરમાં નાના અને નવા સાધુ તરીકે ઓળખાવ્યા હતા. આ પ્રસેનજિત રાજાનો અમાત્ય મિગર અથવા મૃગધર નિર્ગ્રંથોનો એકનિષ્ઠ ઉપાસક હતો એવું બૌદ્ધગ્રંથોથી પણ જાણવા મળે છે.

ભગવાન મહાવીરના સમકાલીન ગૌતમ બુદ્ધ મહાઋદ્ધિશાળી શ્રેષ્ઠી અનાથપિંડકના આમંત્રણથી શ્રાવસ્તી પધાર્યા હતા અને રાજકુમાર જેતના ઉદ્યાનને બુદ્ધ ભગવાનનું નિવાસસ્થળ બનાવવા માટે અનાથપિંડકે ખરીદ કરી લીધું હતું. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં જેતવનના બુદ્ધવિહારનું ભવ્ય વર્ણન મળે છે. જુદા જુદા ગ્રંથોમાં શ્રાવસ્તી અને જેતવનનું જે છૂટુંછવાયું

૧. Cave temples of India. chapter. ii.

વર્ણન આવે છે તેની મહાપંડિત રાહુલ સાંકૃત્યાયને સંકલના કરીને પોતાના 'પુરાતત્ત્વનિબંધાવલી'માં ઐતિહાસિક-દૃષ્ટિએ વિશદ વર્ણન આપ્યું છે. તેમાંથી જૈન અને બૌદ્ધોના સંઘર્ષની હકીકતો પણ જાણવા મળે છે અને શ્રાવસ્તીનો વિસ્તાર, તેના ચાર દરવાજા, રાજકારામ, અનાથપિંડકનું ઘર, વિશાખાનું ઘર, રાજમહેલ, કચેરી, મહાવીથી, ગંડમ્બરૂખ, પંચછિદ્રકગેહ, બ્રાહ્મણવાટક, સડકો, દાણ લેવાની ચોકીઓ તેમજ જેતવન અને તેમાં આવેલો બુદ્ધવિહાર અને જૈનોના તીર્થિકારામ વગેરે સ્થળો કયાં હોવાં જોઈએ એનો નિર્ણય માનચિત્ર સાથે કરી બતાવ્યો છે.

એ વર્ણનમાંથી જણાય છે કે, અહીં ભગવાન મહાવીરનો તીર્થિકારામ બનેલો હતો અને એ બંધાતાં ભગવાન બુદ્ધે વિરોધ કર્યો હતો. વળી, અહીં જૈનોનો ખૂબ મોટો મલ્લિકારામ પણ હતો, તેમાં પોટ્ઠપાદ સમયપ્રવાદક પરિવ્રાજક ૩૦૦૦ પરિવ્રાજકોની મોટી પરિષદ્ સાથે નિવાસ કરતા હતા. આ પોટ્ઠપાદ સંભવતઃ ભગવાન મહાવીરના હાથે દીક્ષિત થયેલા પુટ્ઠિલાચાર્ય હોય એમ લાગે છે.

'બૃહત્કલ્પસૂત્ર'થી જાણવા મળે છે કે, કોશલા(શ્રાવસ્તી)માં જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા હતી અને તેની જૈન તીર્થ તરીકે ખ્યાતિ હતી.

આ બધી હકીકતોને ધ્યાનમાં લેતાં જણાય છે કે, એક કાળે શ્રાવસ્તીમાં જૈનધર્મનો વાવટો જળહળતો હતો. શ્રાવસ્તીમાં જૈનોની બહુલતા અને નગરીની શ્રેષ્ઠતાનું પ્રમાણ આ શ્લોક પૂરું પાડે છેઃ—

"सुश्रावकाढ्या श्रावस्ती, विद्यते भुवि विश्रुता। नगरी यत्पुरः स्वर्गिनगरी न गरीयसी॥"

એ પછી ભગવાન બુદ્ધે આ નગરીમાં પોતાનો પ્રભાવ પાથરવા માંડયો એવું અનુમાન જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોને જોતાં નીકળે છે.

આ નગરીની પડતી કયારથી થવા માંડી એનો ચોક્કસ સમય જાણી શકાયો નથી પરંતુ પાંચમી શતાબ્દીના ભારતપ્રવાસી ચીનીયાત્રી ફાહિયાને આ નગરીને જે હાલતમાં નિહાળી હતી તેનું જે વર્ણન તે આપે છે એનો સાર એ છે કે, અહીં પ્રસેનજિત નામે રાજા હતો. બૌદ્ધો અને જૈનો વચ્ચે શાસ્ત્રાર્થ થયો હતો. શાસ્ત્રાર્થના સ્થાને ઊંચો બુદ્ધવિહાર હતો. એ બુદ્ધવિહારની છાયા પાસે આવેલા એક નાના જૈન મંદિર ઉપર પડતી હતી તેથી તે 'છાયાગત' નામથી ઓળખાતું હતું. ધર્મશાળા અને યતિઓના આશ્રમો અહીં હતા, જેમાં સાધુઓના સંઘ રહેતા હતા.

સાતમી શતાબ્દીના ચીનીપ્રવાસી હુએનત્સંગે આ નગરને વેરાન સ્થિતિમાં જોયું હતું. આ સ્થળને તે 'જેતવન મોનેસ્ટ્રી' તરીકે પોતાના વિવરણમાં નોંધે છે.

એ પછી આ નગર સ્વરૂપે વસ્યું જેનું નામ 'મંદિકાપુરી' પડયું હતું; એવું અહીંના ખોદકામમાંથી મળી આવેલા શિલાલેખોથી જણાય છે. એ લેખોમાંથી ઇ. સ. ૯૦૦ માં મોરધ્વજ–મયૂરધ્વજ, ઈ. સ. ૯૨૫ માં હંસધ્વજ, ઇ. સ. ૯૫૦ માં મકરધ્વજ, ઈ. સ. ૯૭૫ માં સુધાનધ્વજ, ઈ. સ. ૧૦૦૦ માં સુહરીધ્વજ નામના રાજાઓ અહીં રાજ્ય કરી ગયાનું જણાય છે. ડૉ. બેનેટ આ રાજવંશને જૈન હોવાનું જણાવે છે.[1]

આ નગરને 'સહેતમહેત' એવું નામ કયારે મળ્યું એ જાણવામાં નથી. લોકો જેતવનના ખંડિયેરોને 'સહેત' અને શ્રાવસ્તીનાં ખંડિયેરોને 'મહેત' એવા નામથી ઓળખતા હતા. ચૌદમા સૈકામાં રચાયેલા 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ એમના સમયમાં આ નગરની સ્થિતિ કેવી હતી એનું વર્ણન કર્યું છે, એનો સાર આ છેઃ–પ્રાચીન કાળની શ્રાવસ્તી આજે 'મહિઠ'ના નામે ઓળખાય છે. આજે પણ ગીચ ઝાડીવાળું અને મૂર્તિઓ, દેવકુલિકાઓ તેમજ વિશાળ કિલ્લાથી ઘેરાયેલું મંદિર શોભી રહ્યું છે. તેની પાસે જ મોટી શાખાઓ અને પાંદડાંઓની ઘટાથી ઘેઘુર લાલ વર્ણનું અશોક વૃક્ષ ઊભું છે.

"આ મંદિરના દરવાજા માણિભદ્ર યક્ષના પ્રભાવથી સૂર્ય આથમતાં બંધ થતા અને સવારમાં સૂર્યના ઊગવા સાથે સ્વયં ઊઘડી જતા.

1. W. C. Bennet–Note connected with Sahetmahet–Indian Antiquary. Vol. 2.

"પરંતુ કળિકાલના પ્રભાવથી એક સમયે બાદશાહ અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીના મલ્લિક હબ્બસ નામના અમલદારે અહડાઇચ્ચ–વૃદ્ધ આદિત્ય (અયોધ્યા ?) નગરથી આવીને ઉપર્યુક્ત મંદિરના ગઢની દીવાલો, તેના દરવાજા અને કેટલીક પ્રતિમાઓ તોડી નાખી. અહીં દરસાલ મેળો ભરાય છે. મેળાના દિવસે એક ચિત્તો અહીં આવીને બેસે છે અને ભગવાનની આરતી ઊતર્યા પછી પોતાના સ્થાને ચાલ્યો જાય છે. તે કોઈને ઉપદ્રવ કરતો નથી. આ પ્રદેશમાં ડાંગરની એટલી બધી જાતો પાકે છે કે, તેનો એકેક દાણો ભેગો કરવામાં આવે તો એક ઘડો ભરાઈ જાય."

અઢારમા સૈકાના યાત્રી પં. શ્રીવિજયસાગર કહે છે:—

"દેખું દરિયાબાદથી; દોઈ દિશિં કોશ ત્રીશ; સાવત્થી સંભારીઈ, શંભવ જન્મ જગીસ."

શ્રાવસ્તી અયોધ્યાથી ૩૦ માઈલના અંતરે છે અને પં. શ્રીસૌભાગ્યવિજયે સં. ૧૭૫૦ રચેલી 'તીર્થમાળા'માં કહ્યું છે:—

"જીહો સાવત્થીને કહે, જીહો હવણાં તિહાંના લોક; જીહો નામે કોના ગામડો, જીહો વનગહ્વર છે થોક."

આ ઉપરથી શ્રાવસ્તી નગરી એ અત્યારનું કોના (અકોના) નામનું ગામડું છે પરંતુ આ અકોના એ તો ઉપર્યુક્ત 'સહેતમહેત'થી પાંચ માઈલ દૂર આવેલું છે.

સહેતમહેતની જગાએ ખોદકામ કરતાં કેટલીયે પ્રાચીન વસ્તુઓ હાથ લાગી છે એનો અહેવાલ ડૉ. ફોગલે સને ૧૯૦૭–૮ માં પ્રગટ કર્યો છે તેમાંથી જણાય છે કે, વર્તમાન 'મહેત'નો વિસ્તાર ૧૭૨૫૦ ફીટના ઘેરાવામાં છે, જે શ્રાવસ્તીની પુરાણી સીમાને એથી વધારીને સૂચિત કરતો નથી.

સને ૧૮૭૫–૮૫ સુધીમાં અહીં સરકારે છૂટુંછવાયું ખોદકામ કરાવ્યું હતું તેના આધારે ડૉ. હોએ અહીં ટેમરીંડ નામના દરવાજાની પાસે, જ્યાં મહેતનો કિલ્લો પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલો છે તેની નજીકમાં એક જૈન મંદિરનાં ખંડિયેર તેમને હાથ લાગ્યાં. તેમણે એ મંદિરને જૈનોના સોભાનાથના મંદિરના નામે ઓળખાવ્યું છે પરંતુ ખરી રીતે એનું નામ સંભવનાથનું મંદિર છે.

આ મંદિર ૬૦×૫૦ ફીટ લંબ–ચોરસ ચોગાનમાં આવેલું છે. તેનો કેટલોક ભાગ ઊભો છે. ઘૂમટ આકારનું શિખર પડેલી હાલતમાં છે. મંદિરમાં જવા માટે પહોળાં પગથિયાંની હાર ગોળાકારે છે. તેની લંબાઈ ૨૩II ફીટ અને પહોળાઈ ૨૨ ફીટ ૪ ઇંચની છે.

આ મંદિરના નીચેનું તળિયું બહારની બાજુએ તપાસતાં હાલના મંદિરથી પુરાતન સમયનું લાગે છે એટલે જૂના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવેલો હોય એમ જણાય છે. આ મંદિરની ભીંતના ઉત્તર–પશ્ચિમ અને દક્ષિણ–પશ્ચિમમાં બે લંબ–ચોરસ ઓરડાઓનો પત્તો લાગ્યો છે, કેટલાંક શિલ્પકામો અખંડ મળી આવ્યાં છે. કેટલાંક પરિકરો અને ૧૧ જિનમૂર્તિઓ મળી આવી છે, તે પૈકી ૨ મૂર્તિઓ ઈ. સ. પૂર્વના સમયની છે અને બીજી મૂર્તિઓ પૈકી ૭ મૂર્તિઓમાંથી સં. ૧૧૧૨ ની મૂર્તિ કયા તીર્થંકરની છે તે ઓળખી શકાઈ નથી. સં. ૧૧૨૪ ની શ્રીઋષભદેવની, સં. ૧૧૨૫ ની શ્રીનેમિનાથની સં. ૧૧૩૩ ની શ્રીવિમલનાથની, સં. ૧૧૭૬ ની શ્રીસુમતિનાથની અને સં. ૧૧૮૮ ની શ્રીવિમલનાથની મૂર્તિઓ છે. એટલે ૧૨ મી શતાબ્દીમાં આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો હશે એવું આ શિલાલેખોથી અનુમાન થાય છે.

ઈ. સ. પૂર્વના સમયની શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની મૂર્તિ શિલ્પકળાની દૃષ્ટિએ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. ઘેરા પીળા પથ્થરમાં કોરેલી આ મૂર્તિ પદ્માસનસ્થ ધ્યાન મુદ્રાએ બેઠેલી પરિકરસહિત છે. ૨ ફીટ ૬II ઇંચની આ મૂર્તિ અખંડિત છે. મૂર્તિના મસ્તકે સીધી લીટી જેવા હારવાળા વાળ છે. બંને ખભા ઉપર વાળનો ગુચ્છો લટકે છે. કાનનો આકાર મોટો છે. મૂર્તિના પદ્માસનના ભાગમાં બંને બાજુએ બે સિંહો અને વચ્ચે ધર્મચક્ર કોતરેલું છે. પરિકરમાં જમણી બાજુએ હાથમાં વાજિંત્રયુક્ત એક દેવીનો આકૃતિ છે. જ્યારે ડાબી બાજુએ નમસ્કાર કરતા દેવની આકૃતિ બતાવી છે. એ સિવાય મૂર્તિના ઉપરના ભાગમાં ઢોલ વગાડતી એક આકૃતિ સૂતેલી અવસ્થામાં દર્શાવી છે. મૂર્તિની બંને બાજુએ ચોપદારો વાજિંત્ર લઈને ઊભા છે. આસનનો બાકીનો ભાગ ચાર હરોળમાં નાના આકારે ધ્યાનમુદ્રામાં સ્થિત ૨૩ તીર્થંકરોની મૂર્તિવાળો છે. ત્રીજી હરોળમાં આગળ કમળમાં ગોઠવેલા બે હાથીઓની આકૃતિ છે અને તેના ઉપર બબ્બે માણસો બેઠેલા હોય એવી આકૃતિઓ કોરેલી છે. આ હાથીઓ મધ્યમાં આવેલી આકૃતિઓના મથાળે છે.

બીજી એક તીર્થંકર મૂર્તિ ઈ. સ. પૂર્વેની પદ્માસનસ્થ છે. તેમાં બંને બાજુએ થઈને ૨૩ તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ કોરેલી છે. પલાંઠી નીચે પબાસનમાં બંને બાજુએ ૨ સિંહો અને વચ્ચે ધર્મચક્ર છે. આ મૂર્તિનો ડાબો હાથ ખંડિત છે. આ બધી મૂર્તિઓ હાલ લખનૌ મ્યુઝિયમમાં રાખવામાં આવેલી છે.

શ્વેતાંબી :

શ્રાવસ્તીથી પૂર્વોત્તરમાં શ્વેતાંબી નગરી આવેલી હતી. બૌદ્ધ સૂત્રોથી જણાય છે. કે શ્રાવસ્તીથી કપિલવસ્તુ જતાં વચ્ચે શ્વેતાંબિકા નગરી આવતી હતી. કેકય દેશની રાજધાનીનું આ નગર હતું. ભગવાન મહાવીરના સમયે અહીં પ્રદેશી નામે રાજા હતો. એ નાસ્તિક હતો પરંતુ પાર્શ્વનાથ સંતાનીય કેશીકુમાર શ્રમણે તેને આસ્તિક બનાવી જૈનધર્મનો ઉપાસક બનાવ્યો હતો. ભગવાન મહાવીર જ્યારે શ્વેતાંબીમાં આવ્યા ત્યારે પ્રદેશીએ તેમની પૂજા કરી મહિમા વધાર્યો હતો.

પં. કલ્યાણવિજયજી જણાવે છે કે, આધુનિક ઉત્તરપશ્ચિમે બિહારના મોતીહારી શહેરથી પૂર્વમાં લગભગ ૩૫ માઈલ દૂર રહેલી સીતામઢી એ જ શ્વેતાંબિકાનો અપભ્રંશ છે. જૈન અને બૌદ્ધ લેખો અનુસાર દિશા પણ બંધબેસતી છે; અને ઉત્તરમાં પહાડી પ્રદેશ પણ નિકટમાં છે, જે કેકય દેશનો અનાર્ય પ્રદેશ હતો.[1]

૨૫૯. ભાગલપુર

(કોઠા નંબર : ૪૩૪૬)

ભાગલપુર એ જ નામના જિલ્લાનું મોટું શહેર ગંગાકાંઠે આવેલું છે. સુભગંજ, નાથનગર, ચંપાનાળા અને મસૂરગંજ વગેરે ભાગો મળીને આ ભાગલપુર શહેર બનેલું છે. રેલ્વેનું જંકશન છે. અહીં ૬૦ જૈનોની વસ્તી છે.

સ્ટેશન નજીક રા. બ. ધનપતસિંહજીએ મોટી ધર્મશાળા બંધાવેલી છે. તેની સાથે જ તેમણે શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર વિ. સં. ૧૯૩૬માં બંધાવ્યું છે. એ સંબંધી લેખ એમાં વિદ્યમાન છે.[2] મૂળનાયકની ડાબી બાજુએ શ્રીમલ્લિનાથ અને જમણી બાજુએ શ્રીનમિનાથ ભગવાનની મૂર્તિઓ છે. મંદિરમાં પાષાણની કુલ ૬ અને ધાતુની ૧ મૂર્તિ છે. એ સિવાય સ્ફટિકની અને સંગેઈસપની ૧ મૂર્તિ છે. શ્રીવાસુપૂજ્ય, શ્રીમલ્લિનાથ અને શ્રીનમિનાથ ભગવાનની ચરણપાદુકાઓ છે. ત્રણે પાદુકાઓ ઉપર લેખ છે. તેમાં શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનની પાદુકા શ્રીધનપતસિંહજીએ સ્થાપન કર્યાનો લેખ છે.[3] જ્યારે મલ્લિનાથ અને નમિનાથની પાદુકાઓ શ્યામવર્ણા કસોટીના પથ્થરની પ્રાચીન છે. આ બંને પાદુકાઓ મિથિલામાં ઉક્ત બંને પ્રભુનાં ત્યાં થયેલાં કલ્યાણકોની સ્મૃતિમાં સ્થાપન કરેલી હતી પરંતુ ત્યાં જૈન વસ્તી ન હોવાથી તીર્થનો વિચ્છેદ થતાં આ બંને પાદુકાઓ ત્યાંથી લાવીને અહીં પધરાવવામાં આવી છે, તેના ઉપર આ પ્રમાણે લેખ પણ છે, જે જીર્ણોદ્ધાર સમયનો જણાય છે:—

" सम्वद् बाणर्षिनागेन्द्रे राधशुक्लादशी भृगौ । मल्लिनम्योः पदं जीर्णमुद्धृतं खरतेरण [च ॥]
श्रीजिनहर्षनिदेशी वा[चक] माग्यचिरगणिः किल । माल्हुगोत्रस्य प्राणेन्दोर्वित्तमुद्दिश्य काप्यकृत ॥ २ ॥ युग्मम् ॥
सं० १८७५ मिति वैशाख १० शुक्रे मिथिलानगर्यां श्रीमल्लिजिनन्यासः ॥ "

મંદિરની બહારની ઘૂમટીમાં શ્રીસ્થૂલિભદ્રસ્વામીની ચરણપાદુકાઓ પધરાવેલી છે.

મિથિલા :

પ્રાચીન ગ્રંથોથી જણાય છે કે, ભગવાન મલ્લિનાથ અને ભગવાન નમિનાથની જન્મભૂમિ મિથિલા હતી. જનક રાજાની પુત્રી સતી સીતાનું આ જન્મસ્થળ હતું. એક સમયે વિદેહ દેશની રાજધાનીનું આ નગર હતું. જો કે ભગવાન મહાવીરના સમયે વિદેહની રાજધાની વૈશાલી નગર હતું છતાં મિથિલા એક સમૃદ્ધ નગર હોય એવો ખ્યાલ તત્કાલીન

૧. 'ભગવાન મહાવીર,' પૃ૦ ૩૯૧–૯૨.
૨. "જૈન લેખસંગ્રહ" ભા. ૨ લેખાંકઃ ૧૬૪.
૩. એજન : ભા. ૨, લેખાંક : ૧૭૫

વર્ણનો આપે છે ભગવાન મહાવીરના સમયે મિથિલાનો રાજા જનક હતો એમ જૈન ગ્રંથો નોંધે છે; આથી એમ માની શકાય કે જનકવંશીય કોઈ ક્ષત્રિય રાજાનો એ સમયે મિથિલા ઉપર અધિકાર હતો.

ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ અહીં છ ચતુર્માસ નિર્ગમ્યાં હતાં. તેમના આઠમા ગણધર અકંપિતસ્વામીનો જન્મ અહીં થયો હતો શ્રીઆર્યમહાગિરિ અહીં પધાર્યા હતા. ચોથા નિહ્નવની સ્થાપના આ નગરમાં જ થઈ હતી. મિથિલાના નામે પ્રાચીન જૈન શ્રમણોની એક શાખા 'મૈથિલિયા' નામે પણ પ્રસિદ્ધ બની હતી.

એક સમયે ભારતીય પ્રાચીન વિદ્યાનું આ કેંદ્ર હતું. ઈ. સ. ની નવમી સદીમાં થયેલા મહાવિદ્વાન મંડનમિશ્ર આ મિથિલામાં જ રહેતા હતા. તેમની પત્ની ભારતીદેવીએ શંકરાચાર્ય જેવા પ્રગલ્ભ વિદ્વાનને શાસ્ત્રાર્થમાં પરાજિત કર્યા હતા. પ્રસિદ્ધ નૈયાયિક વાચસ્પતિમિશ્રની આ જન્મભૂમિ હતી અને મૈથિલ કવિ વિદ્યાપતિ અહીંના રાજદરબારમાં રહેતા હતા.

ચૌદમા સૈકામાં થયેલા શ્રીજિનપ્રભસૂરિ પોતાના 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં મિથિલાનું વર્ણન આપે છે, તેનો સાર એ છે કે–" ભારતના પૂર્વદેશમાં આવેલા પ્રાચીન વિદેહદેશને આજે (ચૌદમા સૈકામાં) તીરહુત દેશ કહેવામાં આવે છે. આખોયે પ્રદેશ રસાળ છે. આ દેશના લોકો સંસ્કૃત ભાષાના વિશારદો હોય છે. આ તીરહુતમાં આવેલી મિથિલા નગરીને લોકો 'જગઈ' નામે ઓળખે છે. તેની પાસે જ જનક રાજાના ભાઈ કનકે વસાવેલું 'કનકપુર' ગામ છે. જગઇ નગર પાસે બાણગંગા અને ગંડકી નદીનો સંગમ થયેલો છે. આ નગરમાં 'સાકુલ્લા કુંડ' નામે ઓળખાતા સ્થળે મોટું વટવૃક્ષ છે, જ્યાં રામે સીતાનું પાણિગ્રહણ કર્યું હતું. અહીં પાતાલલિંગાદિ અનેક તીર્થો છે. વળી, શ્રીમલ્લિનાથ ભગવાનના ચૈત્યમા વૈરોટયાદેવી અને કુબેર યક્ષની મૂર્તિઓ છે તેમજ શ્રીનમિનાથ ભગવાનના મંદિરમાં ગાંધારી દેવી અને ભૃકુટી નામના યક્ષની મૂર્તિઓ છે."

આ વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે, ચૌદમા સૈકામાં 'જગઈ' નામે ઓળખાતા નગરમાં શ્રીમલ્લિનાથ અને શ્રીનમિનાથ ભગવાનનાં બે જૈન મંદિરો હતાં પરંતુ આ જગઈ ગામ ક્યાં આવ્યું તેનો પત્તો નથી.

સીતામઢીથી પશ્ચિમમાં લગભગ ૭ માઈલ દૂર જગદીશપુર નામનું એક ગામ છે. સંભવ છે કે, શ્રીજિનપ્રભસૂરિ જેને 'જગઈ' કહે છે તે જ આ જગદીશપુર હોય. આ કલ્પના વાસ્તવિક હોય તો પ્રાચીનકાળની મિથિલા અને ચૌદમા સૈકાનું જગઈ આજનું જગદીશપુર માની શકાય. આજે અહીં કોઈ જૈનમંદિર કે તેનું ખંડિયેર પણ વિદ્યમાન નથી.

સત્તરમા સૈકાના યાત્રી પં. શ્રીવિજયસાગર 'તીર્થમાળા'માં બતાવે છે કે–'હાજીપુરથી ઉત્તરમાં ૪૦ કોસ દૂર મિથિલા છે, તેને જ સીતાનું પિયર સ્થાન કહે છે,'[૪] અઢારમા સૈકાના યાત્રી પં. શ્રીસૌભાગ્યવિજયજી આ સ્થાન પટણાથી ઉત્તરમાં ૫૦ કોશ ઉપર આવેલું સીતામઢી નામે બતાવે છે અને ઉમેરે છે કે, અહીં શ્રીમલ્લિનાથ અને શ્રીનમિનાથ ભગવાનનાં પગલાં છે. વળી, અહીંથી ૧૪ કોસ દૂર જનકપુરી નામે સ્થળ છે તે જ સીતાનું પિયર હતું એમ જણાવે છે. આ પ્રદેશમાં જૈનોનો પ્રવેશ નથી થતો એમ પણ નોંધે છે.[૫]

આજે સીતામઢી નામે ગામ મુજફ્ફરપુર જિલ્લાના દરભંગા જંક્શનથી વાયવ્યખૂણામાં ૪૨ માઈલ દૂર છે. તેની પાસે 'મુહિલા' નામક સ્થાન છે તેને જ પ્રાચીન મિથિલાનો અપભ્રંશ કેટલાક વિદ્વાનો જણાવે છે.

શ્રીજગદીશચંદ્ર જૈન 'ભારતકે પ્રાચીન જૈન તીર્થ' (પૃ. ૨૮)માં નોંધે છે કે, નેપાલની સીમા ઉપર જનકપુરને પ્રાચીન મિથિલા માનવામાં આવે છે.' આ જનકપુર ગામ સીતામઢીથી ૩૦ માઈલ અને જનકપુરરોડ સ્ટેશનથી ૨૪ માઈલ દૂર છે.

વસ્તુત: જૈનોનું તીર્થ મિથિલા ક્યાં આવ્યું તેનો હજી સુધી નિર્ણય થયો નથી. આજે આ તીર્થ વિચ્છેદ પામ્યું છે.

---

૪. "પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ" પૃ૦ ૧૧.

૫. એજન: પૃ૦ ૯૩.

વૈશાલી :

જૈન ગ્રંથોથી જણાય છે કે, વૈશાલી વિદેહ દેશની રાજધાનીનું નગર હતું. ગંડકી નદીના તીરે એ વસેલું હતું. ભગવાન મહાવીરના સમયે ગણતંત્રનું આ મુખ્ય નગર હતું. અહીંના ક્ષત્રિય લોકો લિચ્છવી કહેવાતા. અહીં અનેક અટ્ટાલિકાઓ, ઉદ્યાનો અને પુષ્કરણીઓ હતી. વૈશાલીના ગણતંત્રનો મુખિયો રાજા ચેટક સમર્થ અને પ્રભાવશાળી રાજવી હતો. કાશી–કોશલ આદિ ૧૮ રાજાઓમાં એ મુખ્ય હતો. લિચ્છવીઓમાં જબરો સંપ હતો. એ જ કારણે વૈશાલી સામે કોઈ ઊંચું માથું કરી શકતો નહિ.

ચેટક રાજાની બહેન ત્રિશલા સિદ્ધાર્થ રાજાને પરણી હતી. ત્રિશલા રાણી નંદિવર્ધન અને ભગવાન મહાવીરની માતા હતી.

કૂણિકે વૈશાલીને હાથ કરવા ચડાઈ કરી અને કેટલાંયે વર્ષો સુધી તેને ઘેરો ઘાલી રાખ્યો. એ લડાઈમાં ચેટકનો આખરે પરાજય થયો. કૂણિકે વૈશાલીને ખેદાનમેદાન બનાવી દીધી. હુએનસંગે વૈશાલીને વેરાન અવસ્થામાં જ નિહાળી હતી.

આજકાલ મુજફ્ફરપુર જિલ્લામાં આવેલા બસાઢ ગામને પ્રાચીન વૈશાલીનું સ્થાન માનવામાં આવે છે. અહીંના ખોદકામમાંથી ઘણી વસ્તુઓ હાથ લાગી છે.

કેટલાક આધુનિક સંશોધક વિદ્વાનો વૈશાલી (બસાઢ)ની પાસે આવેલા વસુકુંડમાં ભગવાન મહાવીરનો જન્મ થયો હોવાનું બતાવે છે. એ વિશે 'લછવાડ' (૨૬૬, પૃ. ૪૯૨)માં અમે ચર્ચા કરી છે.

આમલકપ્પા :

બૌદ્ધગ્રંથો બુલ્લિય રાજ્યની રાજધાની અલકપ્પા બતાવે છે તે જ જૈન ગ્રંથોમાં નોંધાયેલી આમલકપ્પા હોવી જોઈએ. ભગવાન પાર્શ્વનાથ અને ભગવાન મહાવીર અહીં વિચર્યા હતા. ભગવાન મહાવીરસ્વામી આમલકપ્પાની બહાર આવેલા અંબસાલ ચૈત્યમાં સમોસર્યા હતા.

નેપાલ :

જૈન ગ્રંથોથી જણાય છે કે, પાટલીપુત્રમાં જ્યારે દુકાળ પડયો ત્યારે આર્ય ભદ્રબાહુ અને આર્ય સ્થૂલભદ્ર આદિ જૈન શ્રમણો નેપાલની ભૂમિમાં વિહરતા હતા.

નેપાલનો દક્ષિણ પ્રદેશ પહેલાં ઉત્તરવિદેહ નામે ઓળખાતો હતો.

૨૬૦. નાથનગર

(કોઠા નંબર : ૪૩૪૭)

નાથનગર સ્ટેશનનું ગામ છે. સ્ટેશનની નજીક મોટા જાગીરદાર બાબુ સુખસંપતરાયજીના વિશાળ બગીચામાં તેમની હવેલી છે અને શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવવાનું સુંદર મંદિર આવેલું છે. વિ. સં. ૧૯૬૪માં બંધાવેલું છે. તેમાં પાષાણની ૧ અને ધાતુની ૭ મૂર્તિઓ છે. મંદિરમાં કાચનું મીનાકારી કામ જોવાલાયક છે. મંદિર મેડા ઉપર છે અને નીચે ઉપાશ્રય છે.

૨૬૧. ચંપાપુરી

(કોઠા નંબર : ૪૩૪૮–૪૩૫૩)

ભાગલપુર સ્ટેશનથી ૩ માઈલ અને નાથનગર સ્ટેશનથી ૪ માઈલ દૂર ચંપાપુરી નામે જૈનોનું પ્રાચીન તીર્થધામ છે, આજે આ ગામ 'ચંપાનાળા' નામે ઓળખાય છે.

ભગવાન મહાવીરના સમયે ચંપાપુરી અંગદેશની રાજધાનીનું નગર હતું, અંગદેશ મગધની પૂર્વ દિશામાં હતો અને મગધને આધીન હતો. એથી જ શાસ્ત્રોમાં અંગ અને મગધનો એકસાથે નિર્દેશ કરેલો છે.

જૈન સૂત્રગ્રંથોથી જણાય છે કે, મહારાજા શ્રેણિકના મરણ પછી તેના પુત્ર કૂણિકને રાજગૃહમાં રહેવાનું પસંદ ન પડ્યું, આથી તેણે ચંપકનાં સુંદર વૃક્ષો જોઈ એ સ્થળે ચંપાનગરી વસાવી, ચંપાનું બીજું નામ માલિની હતું. 'મહાભારત'માં પણ આ ચંપાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. વસ્તુતઃ એક જૂની ચંપા તો હતી જ, તેનો કૌશાંબીના રાજા શતાનીકે નાશ કર્યો તે પછી કૂણિકે નવી ચંપા વસાવી.

રાજા કૂણિક પોતાની રાણીઓ સાથે ભગવાન મહાવીરના દર્શન માટે જવા નીકળ્યો એ સમયની ચંપાનું ઋદ્ધિપૂર્ણ વર્ણન 'ઔપપાતિક સૂત્ર'માં આપેલું છે. એનો સાર એ છે કે—"ચંપા અત્યંત સમૃદ્ધિશાલી નગરી હતી, એ નગરીને ચારે કોર મોટો કિલ્લો હતો. ગોપુર, અટારી, કાંગરા અને તોરણોથી એ કિલ્લો શોભાયમાન હતો. કિલ્લાની પાસે જબરી ઊંડી ખાઈ હતી, આખોયે પ્રદેશ રસાલ હતો. શ્રીમંતો, વિદ્વાનો અને કળાકારોની આ ભૂમિ હતી. મોટી હવેલીઓ અને મંદિરોથી આ નગર અલંકૃત હતું. વેપારનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું. અહીંના વેપારીઓ અહિચ્છત્રા, મિથિલા, સુવર્ણભૂમિ આદિ દૂર દૂર સ્થાનો સુધી જતા આવતા, અહીં સુંદર સડકો બનેલી હતી. અનેક વાહનોથી આ નગર પ્રવૃત્તિમય લાગતું હતું.

"આ નગરીમાં પૂર્ણભદ્ર યક્ષનું એક પ્રાચીન ચૈત્ય હતું ત્યાં ભગવાન મહાવીરનું સમવસરણ થયું હતું. આ ચૈત્ય ધ્વજા, છત્ર અને ઘંટડીઓથી મંડિત હતું; વેદિકાથી સુશોભિત હતું. અહીંની ભૂમિ છાણથી લીપેલી હતી, તેમાં ગોશીર્ષ ચંદનના થાપા મારેલા હતા. તેમાં ચંદન કળશો રાખેલા હતા. દ્વાર પર તોરણ બાંધેલાં હતાં. તેમાં સુગંધિત માળાઓ લટકતી હતી રંગ–બેરંગી સુગંધી પુષ્પો અહીં વીખરાયેલાં રહેતાં. ધૂપની સુવાસથી આખુંયે વાતાવરણ મહેકતું હતું. નટ, નર્તક, ગાયક, વાદક વગેરેનું આ નિવાસસ્થળ હતું."

બૌદ્ધસૂત્રોથી જણાય છે કે, અહીં ગર્ગરા નામે સુંદર પુષ્કરણી હતી, એના કિનારે સુંદર ચંપક વૃક્ષો હતાં. એમાં શ્વેતવર્ણી સુગંધિત પુષ્પો ખીલેલાં રહેતાં.

આ ચંપાનગરી કૂણિકે વસાવી હતી. તેણે રાજગૃહની સઘળી સંપત્તિ અહીં ખડકી દીધી હતી પરંતુ જૂની ચંપા પણ તેની પાસે જ હતી. એ સ્થળે ભગવાન વાસુપૂજ્યસ્વામીનાં પાંચ કલ્યાણકો થયાં હતાં. પાંચ કલ્યાણકો એક જ સ્થળે બન્યાં હોય એવાં સ્થળ બહુ ઓછાં હોય છે. તેથી આ નગરીનો તીર્થ તરીકેનો મહિમા વધી જાય છે. ભગવાન મહાવીરે આ પૃષ્ઠચંપાની ભૂમિને પોતાના ચરણકમળથી કેટલીયે વખત પવિત્ર બનાવી હતી. શ્રીગૌતમસ્વામીના શિષ્યો સાલ અને મહાસાલ મહાત્માઓને આ નગરમાં જ કેવળજ્ઞાન ઉપજ્યું હતું. ભગવાન મહાવીરના કુબેરસમા કોટિપતિ ભક્ત શ્રાવક કામદેવનું આ નિવાસસ્થાન હતું. સુદર્શન શેઠ, મહારાજા શ્રીપાલ, કુમારનંદી સુવર્ણકાર અને પ્રાતઃસ્મરણીયા ચંદનબાળાની આ જન્મભૂમિ હતી. ચૌદપૂર્વી શય્યંભવસૂરિને પોતાના પુત્ર મનક મુનિને માટે 'દશવૈકાલિક-સૂત્ર'ની રચના કરવાની પ્રેરણા આ ભૂમિમાંથી જ મળી હતી.

હુએનસંગે ચંપાની નોંધ આપી છે. સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તે આ નગરનો વિસ્તાર વધાર્યો હતો; એમ ઈતિહાસથી જણાય છે. પરંતુ આ સ્વર્ગીય નગરી ઉપર કાળનું મોજું ક્યારે ફરી વળ્યું એ જાણવામાં આવતું નથી. ધીમે ધીમે એ ક્ષીણ થતાં આજના નાના ગામડામાં પરિવર્તન પામી છે.

'વિવિધતીર્થકલ્પ'થી જણાય છે કે, અહીં કરણ રાજાએ 'શૃંગારચતુરિકા' જેવાં સ્થળો બંધાવ્યાં હતાં તે આજે પણ જોવાય છે. એટલે ચૌદમા સૈકા પહેલાં આ નગરી પતનશીલ અવસ્થામાં હતી એમ માની શકાય.

અહીંના વિશાળ મેદાનમાં કોટથી ઘેરાયેલાં ૨ શિખરબંધી મંદિરો વિદ્યમાન છે. મૂળનાયક શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનના દેરાસરમાં ૪ પાષાણની અને ૧૩ ધાતુની મૂર્તિઓ છે, સં. ૧૮૫૬માં આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયેલો છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૮૫૬નો લેખ છે. બીજું નિર્વાણકલ્યાણકનું મંદિર પણ શિખરબંધી છે, જેમાં ૩ પાષાણની અને ૫ ધાતુની મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે, એ સિવાય ધાબાબંધી ૪ દેરાસરો છે, જેમાં ચ્યવન કલ્યાણકના દેરાસરમાં ધાતુની ૧

પ્રતિમા છે અને બાકીનાં જન્મકલ્યાણુક, દીક્ષાકલ્યાણુ અને કૈવલ્યકલ્યાણુકનાં દેરાસરોમાં પાષાણુની એકેક પ્રતિમા બિરાજમાન છે. આ મંદિરોમાં અને ચંપાપુરીમાં ઓગણીસમા સૈકા પહેલાંનું કોઈ અવશેષ જોવા મળતું નથી. સં. ૧૮૫૬ પહેલાંનો કોઈ પ્રાચીન શિલાલેખ પણુ નથી.

મંદારગિરિ :

ભાગલપુર સ્ટેશનથી બી. એમ. બ્રાંચ રેલ્વે રસ્તે ૨૫ માઈલ દૂર 'મંદારહિલ' નામનું સ્ટેશન છે. ગામનું નામ બાંસી છે. સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર મંદારગિરિ નામે નાનો પહાડ છે.

ચંપાપુરીના વિસ્તારમાં ગણાતા આ પહાડ ઉપર શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનનું નિર્વાણુ કલ્યાણુક થયું હતું. નિર્વાણુ કલ્યાણુકની સ્થાપનારૂપે અહીં ૨ જિનાલયો વિદ્યમાન છે, જેમાં ચરણુપાદુકાઓ પધરાવેલી છે.

અઢારમા સૈકાના શ્વેતાંબર મુનિ શ્રીસૌભાગ્યવિજયજી આ તીર્થની યાત્રાએ આવ્યા ત્યારે આ તીર્થની સ્થિતિ કેવી હતી તેની નોંધ આ રીતે આપે છેઃ—

"ચંપાથી દક્ષિણુ સાર રે, ગિરિ મક્ષુદા નામ મંદાર રે; કોશ સોલ કહે તે ઠાંમિ રે, તિહાં મુક્તિ વાસુપૂજ્યસ્વામી રે.
પ્રતિમા પગલાં કહિવાય રે, પણિ યાત્રા થોડા જાય રે; એહવી વાંણી વિખ્યાત રે, કહે લોક તે દેશી વાત રે.
એ તીરથ ભૂમિ નિહારે."

આ અવતરણુથી જણુાય છે કે, અઢારમી સદી સુધી આ તીર્થ શ્વેતાંબરોમાં જાણીતું હતું પરંતુ લોકોની અવરજવર ઓછી હોવાથી દિગંબરોએ એ સ્થિતિનો લાભ લઈ પોતાની માન્યતા મુજબની રચના કરી દીધી છે. હવે દિગંબરોએ આ પહાડ ખરીદી લેવાની પેરવી કર્યાનું પણુ સંભળાય છે.

૨૬૨. બાલુચર

(કોઠા નંબર : ૪૩૫૪-૪૩૫૭)

કલકત્તાથી ઈ. બી. રેલ્વેના સાલદા સ્ટેશનથી રેલ્વેદ્વારા જીયાગંજ સ્ટેશને ઉતરાય છે. આ સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર બાલુચર નામનું મોટું ગામ ગંગાનદીના કિનારે વસેલું છે. તેના સામા કાંઠે અજીમગંજ છે. એક બીજા સ્થળે હોડીદ્વારા જઈ શકાય છે.

અહીં જૈનોનાં ૫૦ ઘરોમાં ૩૦૦ માણુસોની વસ્તી છે. મોટા મોટા જાગીરદાર શ્રીમંતો અહીં વસે છે. એમની શ્રીમંતાઈની સાર્થકતા તો અહીંનાં જૈન મંદિરોની રચનામાં જણુાઈ આવે છે. ગામમાં ૧ ઉપાશ્રય, ૧ જૈનધર્મશાળા અને ૪ જૈનમંદિરો વિદ્યમાન છે.

૧. મહારાજા બહાદુરસિંહજીની કોઠીમાં શ્રીકેશરિયાજી ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે રાય ધનપતસિંહજીએ આ દેરાસર બંધાવેલું છે. તેમાં પાષાણુની ૧ અને ધાતુની ૨ પ્રતિમાઓ છે. અહીં પુસ્તકભંડાર પણુ છે.

૨. ઓસવાલપટ્ટીમાં શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૯૮૧ માં શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. તેમાં પાષાણુની ૩ અને ધાતુની ૧૬ મૂર્તિઓ છે, તેમજ સોનાના ૩ સિદ્ધચક્રો છે.

૩. ઓસવાલપટ્ટીમાં શ્રીવિમલનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર બે માળનું છે. સં. ૧૯૪૯ માં રાય લક્ષ્મીપતિસિંહજીએ બંધાવ્યું છે. ઉપરના માળમાં ચૌમુખજી છે, આમાં પાષાણુની કુલ ૭ અને ધાતુની ૪ મૂર્તિઓ છે. ૪ આરસની ગુરુમૂર્તિઓ પણુ છે.

૪. ઓસવાલપટ્ટીમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૮૪૫ માં શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. તેમાં પાષાણુની ૯ અને ધાતુની ૧૧ પ્રતિમાઓ છે. ૨ ગુરુમૂર્તિઓ પણુ વિદ્યમાન છે.

૨૬૩. કટગોલા–નરસિંહપુર

(કોઠા નંબર : ૪૩૫૮)

જીયાગંજ સ્ટેશનથી ૨ માઈલ અને મહિમાપુરથી ૦ાા માઈલ દૂર નરસિંહપુર અથવા કટગોલા નામે મુર્શીદાબાદનું પરું છે. આ વિસ્તાર રાય બાબુ લક્ષ્મીપતિસિંહજીના તાબે છે.

બાબુ લક્ષ્મીપતિસિંહજીના બે માઈલના વિસ્તારવાળા ઉદ્યાનમાં જૈન મંદિર આવેલું છે. ઉદ્યાનમાં પ્રવેશ કરતાં અશ્વારૂઢ વિશાલકાય બાવલાં જોવાય છે. ઉદ્યાનમાં વાવડી, તળાવ, હોજ અને લતામંડપોથી શણગારેલી વિવિધતાનું મનોરમ દર્શન થાય છે. બાબુ શેઠના રાજશાહી ઠાઠથી ઝગમગતા ઉન્નત બંગલાઓ તેમાં શોભી રહ્યા છે.

આ ઉદ્યાનમાં જ શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું ત્રણ શિખરવાળું ભવ્ય મંદિર દેવવિમાન જેવું શોભે છે. સં. ૧૯૩૩ માં રાય બાબુ લક્ષ્મીપતિસિંહજીએ માતા મહેતાબકુંવરબાની પ્રેરણાથી આ મંદિર બંધાવ્યું છે. આમાં પાષાણની ૭, ધાતુની ૧૦, સ્ફટિકની ૩ અને ૨ ગુરુમૂર્તિઓ વિરાજમાન છે. એક અલગ ઘૂમટીમાં શ્રીજિનદત્તસૂરિ અને શ્રીજિન-કુશળસૂરિની પાદુકાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે.

અહીં હવે અસલની જાહોજલાલી વરતાતી નથી. જાણે ઉન્હા નિઃશ્વાસ નાખતી નીરવ શાંતિ આ વિસ્તારને ઘેરી વળી હોય એમ જોવાય છે.

★

૨૬૪. મહિમાપુર

(કોઠા નંબર : ૪૩૫૯–૪૩૬૦)

નરસિંહપુરથી ૦ાા માઈલ દૂર મહિમાપુર નામે મુર્શીદાબાદનું પરું છે. એક સમયે એની જાહોજલાલી અપૂર્વ હતી. બંગાળના બેતાજ બાદશાહ ગણાતા જગતશેઠના નામની અહીં હાક વાગતી હતી. એમની અઢળક લક્ષ્મી અને બુદ્ધિવૈભવના આકર્ષણથી રાજા–મહારાજાઓ, શ્રીમંત–શ્રાવકો, પરદેશી–સોદાગરો અને ગરીબ–યાચકોની એમને ત્યાં હમેશાં ભીડ જામેલી રહેતી. એમના ગુણાનુવાદથી અહીંનું વાતાવરણ ભર્યું ભર્યું લાગતું. કોઈ પણ માનવી એમના બારણેથી નિરાશ થઈને પાછો ફરતો નહિ; એવી એમની નામના હતી. અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલા નિહાલ નામના યતિએ રચેલી 'બંગાલ–દેશકી ગઝલ'માં જગતશેઠના સમયનું આબેહૂબ ચિત્ર ઉપસી આવતું જોવાય છે. તેઓ કહે છે :—

"મહિમાપુર મહાઆબાદ, જિહાં જિનવરમકા વરસાદ; જિહાં જગતશેઠજી શેઠ, આવૈ ખલક જાકી ભેટ,
દીજૈ દાંન જાકે દ્વાર, જાચિક કરૈ જૈજૈકાર."

એમણે બંગાલના રાજકારણમાં જેવો ભાગ લીધો હતો, તેવો ફાળો સમાજ અને ધર્મમાં પણ આપ્યો હતો. એમની ઉદાત્ત ધર્મભાવના અને સંસ્કારના પ્રતીકસમું અહીં બંધાવેલું જિનમંદિર એમને વરેલી લક્ષ્મીની સાર્થકતા ઉચ્ચારી રહ્યું છે.

૧. જાણે એમના ધાર્મિક અભિલાષનું આગવું વ્યક્તિત્વ દાખવતું હોય એવું આ મંદિર આખુંયે કસોટીના પથ્થરનું બનાવેલું છે. કઠણ એવા કસોટીના પથ્થરમાં કોરણીની નાજુકતાથી આ મંદિર સોહામણું દીસે છે. આ દેશ કે પરદેશમાં કસોટીનું મંદિર ક્યાંઇ બન્યું હોય એવું જાણવામાં નથી. આથી એમ કહી શકાય કે આના મૌલિક કલ્પનાના સ્વામીએ ધાર્મિક ઇતિહાસમાં આ મંદિરદ્વારા પોતાની શ્રદ્ધાના અજોડ કીર્તિસ્મારક ઉપર કળશ ચડાવ્યો છે.

જાણે કુદરતને સહન થયું ન હોય એમ ગંગાના પૂરમાં એનું સૌંદર્ય ભરખાઈ ગયું ને કાળની જીર્ણતાથી એનું તેજ ઝંખવાયું હતું પરંતુ જગતશેઠ ફતેચંદજીએ સં. ૧૯૭૫ માં આ મંદિરનો ઉદ્ધાર કરાવી ફરી એને દેદીપ્યમાન બનાવ્યું છે. શિખરબંધી આ મંદિરમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન બિરાજમાન છે. આમાં પાષાણની કુલ ૪, ધાતુની ૧૦ અને સ્ફટિકની ૧ પ્રતિમા છે.

૨. અહીં કીરતબાગમાં શ્રીશામળિયા પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. સં. ૧૮૩૦માં શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. આ મંદિરમાં કસોટીની પ્રતિમા છે તે મૂર્તિ જગતશેઠના મંદિરમાંથી લાવીને અહીં પધરાવવામાં આવ્યાનું કહેવાય છે. મંદિરમાં કાચનો ગભારો સુંદર છે. અહીં દાદાવાડીનું સ્થાન પણ છે.

મુર્શીદાબાદઃ–

નરસિંહપુરથી ૨ માઈલ દૂર સીધી સડકે મુર્શીદાબાદ નામે શહેર છે. આ વિસ્તાર પ્રાચીન કાળના લાઢ પ્રદેશની સૂચના આપી રહ્યો છે, એ લાઢ દેશનું મુખ્ય નગર કોટિવર્ષ હતું. અત્યારના મુર્શીદાબાદના માર્ગે એક તરફ ગંગાનો પ્રવાહ યાત્રીને સાથ આપતો બે માઈલના વિસ્તારમાં પથરાયેલો છે. એ નદી કિનારે રાજશાહી મહેલો પોતાની આત્મકથાનું કરુણ ગીત સંભળાવતા ઊભા છે.

લગભગ ૧૮મા સૈકાની શરૂઆતમાં મુર્શીદકુલીખાંએ આ શહેર વસાવ્યું હતું અને બંગાલ પ્રાંતની રાજધાનીનું મુખ્ય મથક બનાવ્યું હતું. લોકો આને મક્સુદાબાદ નામે પણ ઓળખતા હતા. મુર્શીદકુલીખાં પછી તેનો જમાઈ શુજાખાન, જેને ઇતિહાસમાં શુજા–ઉદ્–દૌલાના નામે ઓળખવામાં આવે છે, તેણે ઈ. સ. ૧૭૨૬ થી ૧૭૩૯ સુધી અહીં રાજ્ય કર્યું. એના સમયમાં થયેલા નિહાલ નામના જૈન યતિએ 'બંગાલદેશકી ગઝલ'માં એ રાજવી વિશે અને તત્કાલીન આબાદી વિશે સુરેખ ચિત્ર દોરેલું જાણવા મળે છે. શુજાખાનની રાજનીતિની પ્રશંસા કરતાં કવિ કહે છે:–"નવાબના રાજ્યમાં લોકો ખૂબ સુખી હતા. દુઃખિયાનો એ વિસામો હતો, હિંદુ અને મુસલમાન બધી પ્રજા એનાથી સંતુષ્ટ હતી, અને નવાબના આયુષ્ય, પરિવાર અને સમૃદ્ધિની આબાદી વધતી રહે એવા દિલના આશીર્વાદથી પ્રજા એને નવાજતી" એક મુસ્લિમ નવાબના વિષયમાં જૈન યતિનું આ કથન પ્રામાણિક હોવા વિશે ભાગ્યે જ શંકા કરી શકાય. એ શહેરની આબાદી વિશે તેઓ કહે છે:

"અહીં મોટી મોટી હવેલીઓ બનેલી છે. મંદિરો, મસ્જિદો અને ધર્મશાળાઓ અનેક છે, અને કેટલાયે કટલા છે. તેમાં કોટ અને ટંકશાળ છે. અહીંના બજારોમાં દેશ–પરદેશના શાહ–સોદાગરોની ભીડ જામેલી રહે છે, દુનિયાની દરેક ચીજ અહીંના બજારોમાં જોવાય છે.

"જગતશેઠ માણેકચંદજીનું વિશ્રામધામ પણ ભવ્ય અને રમણીય છે. તેમાં મંદિર, મહેલ અને તળાવ બનેલાં છે. રાવ કે રંક સૌને માટે આ સ્થળ દર્શનીય છે."

ઇતિહાસથી જાણવા મળે છે કે, જગતશેઠ સાથે અહીંના નવાબોનો ગાઢો સંબંધ હતો. તેમની લક્ષ્મી અને બુદ્ધિના સહકારથી નવાબે પોતાના રાજ્યનો વિકાસ થોડા સમયમાં જ સાધ્યો હતો. એ સમયે 'કોટિધ્વજ કોઈ સહસ'ના કથન દ્વારા જણાય છે કે, અહીં હજાર જેટલા કરોડપતિઓ વસતા હતા. એ સમયે આ શહેરની સમૃદ્ધિ એના મધ્યાહ્નની ઝાંખી કરાવતી હતી.

પરંતુ શુજાખાન પછી અહીંના રાજકારણે પલટો ખાધો. પછી આવેલા શાસકોએ જગતશેઠ અને બીજા શ્રીમંતોનો સાથ તરછોડયો અને અહીંનું રાજકારણ અંગ્રેજોની ભાગલાનીતિને ભોગ બન્યું ત્યારે આ શહેર તેમજ રાજ્યનો નમતા પહોરનો સૂર્ય ધીમે ધીમે આથમી ચૂકયો. બંગાળ સદા માટે ગુલામીની બેડીઓમાં જકડાઈ ગયું.

પં. શ્રીસૌભાગ્યવિજયજી (સં. ૧૭૫૦ માં) આ નગર વિશે ખ્યાલ આપતાં કહે છે:—

"મક્સુદાબાદ મઝાર, શ્રાવક સઘલા સુખકાર; સુંદર સુગુણજ્યોજી ઓસવંશ સિરદાર, દાની પડગવંસ ઉદાર હો. સુ૦ ૨
મક્સુદાબાદથી આવ્યા, કાસમ બજારે ભાવ્યા હો; સું૦ ભાગીરથી તિહાં ગંગા વહે, પશ્ચિમ દિશિ મન રંગા હો. સુ૦ ૪
તિહાં જિણહર એક વિશાલ, વંદ્યા પ્રભુ ચરણ રસાલ હો; સુ૦ ૫"

આ ઉપરથી પણ જણાય છે કે, અઢારમા સૈકામાં અહીં કાસમબજારમાં જૈન મંદિર વિદ્યમાન હતું પરંતુ મુર્શીદાબાદની ધનાઢ્ય વસ્તી અજિમગંજ, બાલુચર અને બીજા સ્થળોમાં ચાલી ગઈ, પરિણામે અહીં કોઈ જૈન ભાઈ ન રહેવાથી અહીંના મંદિરને વધાવી લેવું પડ્યું એમ કહેવાય છે.

મુર્શીદાબાદની પંચતીર્થીમાં મુર્શીદાબાદ, નરસિંહપુર (કટગોલા), મહિમાપુર, બાલુચર અને અજિમગંજ તીર્થરૂપે ગણાતાં હતાં. આમાંથી હવે મુર્શીદાબાદને છોડી ચારે સ્થળે મંદિરો વિદ્યમાન છે.

★

૨૯૫. અજિમગંજ

(કોઠા નંબર : ૪૩૬૧–૪૩૭૦)

અજિમગંજ અને બાલુચરને જુદાં પાડતી ભાગીરથી નદી બંને પ્રદેશો વચ્ચે આડો દેહ નાખી પડેલી જોવાય છે. એક બીજા નગરમાં હોડીદ્વારા જઈ શકાય છે. અજિમગંજ રેલ્વેનું સ્ટેશન પણ છે.

મુર્શીદાબાદના પતન પછી એની સમૃદ્ધિના અવશેષો અજિમગંજમાં જળવાયેલાં જોવાય છે; કેમકે ત્યાંના શ્રીમંતો અજિમગંજ અને બાલુચર આદિ પ્રદેશોમાં આવી વસી ગયા ત્યારથી આ નગરો ધીમે ધીમે જન–ધનથી સંપન્ન બની ગયાં છે.

અહીં ૮૦૦ જૈનોની વસ્તી છે. મોટે ભાગે સુખી અને સંપન્ન છે. આગરાથી લઈને કલકત્તા સુધીના પ્રદેશમાં જૈન શ્વેતાંબર ભાઈઓની વિશેષ વસ્તી અજિમગંજ અને બાલુચરમાં જ જોવા મળે છે. અહીં કેટલાક જૈન શ્રીમંત જાગીરદારો પૈકી રા. બ. ધનપતસિંહજી, રા. બ. સીતાપચંદજી નાહર, સિંઘી કુટુંબ, નવલખાવાળા આદિ ધનાઢ્યોના ઐશ્વર્યથી આ નગરની શોભા વધી ગયેલી છે. આ જાગીરદાર બાબુઓની આલીશાન અટ્ટાલિકાઓ અને બાગ–બગીચા જોતાં કોઈ વૈભવી નગરીનો ખ્યાલ આવી જાય છે. આ વૈભવ સાથે બાબુઓની ધર્મભાવના અને સાધર્મિક ભક્તિ પણ અનેરી હોય છે. કોઈ પણ સાધર્મીની ભક્તિ માટે તેઓ સ્વયં ખડે પગે રહેતાં સંકોચાતા નથી. અહીંના જૈનમંદિરો અને તેમાં સ્થાપન કરેલી અમૂલ્ય જિનપ્રતિમાઓ એ બાબુઓની ધાર્મિક ભાવનાની પ્રતીતિ કરાવી રહ્યાં છે અને આસપાસનાં મોટાં તીર્થસ્થળોમાં તેમણે કરાવેલાં નવાં મંદિરો, જીર્ણોદ્ધારો અને ધર્મશાળાઓ એની સાક્ષી આપી રહ્યાં છે.

બાબુ નિર્મળકુમારસિંહજી નવલખાએ પોતાની હકુમતના પ્રદેશમાં ખોદકામ કરાવતાં તેમને જે પ્રાચીન કળા–કારીગરીની વસ્તુઓ જડી આવેલી તેનું સંગ્રહસ્થાન પોતાના બગીચામાં બનાવ્યું છે તે દર્શનીય છે.

અહીં ૪ ઉપાશ્રય, ૨ જૈન ધર્મશાળાઓ અને ૧૦ જિનમંદિરો શોભી રહ્યાં છે.

૧. મહાજનપટ્ટીમાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર શ્રીગુલાબબાઈએ બંધાવેલું છે. આમાં પાષાણની ૩ અને ધાતુની ૨ પ્રતિમાઓ છે. નવપદજીમાં પંચ પરમેષ્ઠીની પ્રતિમાઓ સ્ફટિકની છે.

૨. મહાજનપટ્ટીમાં શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું શિખરબંધી મંદિર મુહણોત કુટુંબે બંધાવેલું છે. તેમાં પાષાણની ૨૪ અને ધાતુની ૪૨ પ્રતિમાઓ છે.

૩. મહાજનપટ્ટીમાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર શ્રીસંઘે સં. ૧૯૪૩માં બંધાવેલું છે. આમાં સ્ફટિકની ૧ અને શનિ રત્નની ૨ પ્રતિમાઓ છે તેમજ ૪ ગુરુમૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે.

૪. મહાજનપટ્ટીમાં શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર રા. બ. સીતાપચંદજી નાહરે બંધાવેલું છે. આમાં પાષાણની ૭, ધાતુની ૨૮, સ્ફટિકની ૩ અને ૪ ગુરુમૂર્તિઓ છે.

૫. મહાજનપટ્ટીમાં શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધાબાબંધી મંદિર બાબુ ગણપતસિંહજી દૂગડે સં. ૧૯૪૦ લગભગમાં બંધાવ્યું છે.

૬. મહાજનપટ્ટીમાં શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીનું શિખરબંધી મંદિર યતિ શ્રીવિજયચંદજીએ બંધાવ્યું છે. આમાં પાષાણની ૧૦, ધાતુની ૭ મૂર્તિઓ તેમજ ૧ ગુરુમૂર્તિ છે.

૭. રેલ્વેના પાટાની બાજુમાં શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર રા. બ. બાબુ ધનપતિસિંહજીએ સં. ૧૯૩૩માં બંધાવેલું છે. આ મંદિર ત્રણમાળનું વિશાળ અને રમણીય છે. આમાં અષ્ટાપદ અને સમેતશિખર આદિની રચનાઓ કરેલી છે. દાદાજીની ઘૂમટી પણ છે. મંદિરમાં પાષાણની કુલ ૮૬, ધાતુની ૧૬૪, સ્ફટિકની ૪, પાનાની ૧, કાળા રત્નની ૧૨, અને સંગેઇસપની ૧ મૂર્તિઓ છે.

૮. રામબાગમાં શ્રીશામળિયા પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. તેમાં પાષાણની ૩૩ અને ધાતુની ૧૮ પ્રતિમાઓ છે. પાછળ કુંડ છે અને બગીચામાં દાદાજીની છત્રી છે.

૯. રાજવાડીમાં શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું ઘર-દેરાસર શ્રીવિજયસિંહજી દૂધેડિયાએ બંધાવેલું છે. આમાં ધાતુની ૧, સંગેમરમરની ૧ પ્રતિમાઓ છે. તેમજ સ્ફટિકની ૪ પાદુકાઓ છે.

૧૦. સ્ટેશનની સામે શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું ઘૂમટબંધી મંદિર શેઠ હરખચંદજી ગોલેચ્છાએ બંધાવેલું છે. તેમાં ધાતુની ૧, પાનાની ૧, સંગેમરમરની ૧ અને બ્લ્યુકુલની ૧ પ્રતિમાઓ છે.

૨૬૬. લછવાડ-ક્ષત્રિયકુંડ

(કોઠા નંબર : ૪૩૭૧-૪૩૭૪)

ભગવાન મહાવીરનું જન્મસ્થાન ક્ષત્રિયકુંડ ક્યાં આવ્યું એ વિશે વિદ્વાનોમાં ખૂબ મતભેદ પ્રવર્તે છે. શોધખોળના પરિણામે વિદ્વાનોએ મુજફ્ફરપુર જિલ્લામાં આવેલું 'બસાડપટ્ટી' એ જ વૈશાલી છે અને તેની પાસે 'વસુકુંડ' નામે ગામ છે એ જ 'બ્રાહ્મણગ્રામ' છે એવું નક્કી કર્યું છે. એ સંશોધકોની દલીલો તરફ દૃષ્ટિપાત કરી લઈએ.

બસાડના ધ્વંસાવશેષોને પ્રાચીન વૈશાલી હોવાનો સંકેત કરનાર સંશોધકોમાં સેંટમાર્ટિન અને જનરલ કનિંગહામ સૌથી મોખરે છે. તે પછી સને ૧૯૦૩-૪માં ડૉ. બ્લાશ અને સને ૧૯૧૩-૧૪માં ડૉ. સ્પૂનરની દેખરેખ તળે બસાડનું ખોદકામ થયું, એના પરિણામે કનિંઘહામ હિંમતપૂર્વક કહે છે કે-"ભગ્નદશામાં પડેલો બસાડનો કિલ્લો નામ, ક્ષેત્રફળ અને સ્થાનદ્વારા એટલી સચોટ રીતે પ્રાચીન વિશાલા નગરીની ખાતરી આપે છે કે હવે શંકા રહી નથી. આ નામના ગામ સાથે અને તેની જ પાસે આવેલા 'બસુકુંડ' ને પ્રાયઃ ક્ષત્રિયકુંડ સાથે આપણે સ્થાનનિર્ણય માટે મૂકી શકીએ."

ડૉ. હોર્નલે વગેરે વિદ્વાનો આ મતને અનુસર્યા છે અને આ નિર્ણયોને આધારે શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિએ 'વૈશાલી' નામની પુસ્તિકા પ્રગટ કરી છે. પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજી પણ એ જ મતનું અનુસરણ કરતાં જણાવે છે કે-"સૂત્રોમાં મહાવીરના માટે "विदेहे विदेहदिन्ने विदेहजच्चे विदेहसूमाले तीसं वासाइं विदेहं सि कट्टु" ઈત્યાદિ જે વર્ણન મળે છે એનાથી એ સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે કે, મહાવીર વિદેહ દેશમાં અવતર્યા અને ત્યાં જ તેમનું સંવર્ધન થયું હતું. જો કે ટીકાકારોએ આ શબ્દોનો અર્થ જુદા પ્રકારે જ લગાવ્યો છે, પરંતુ શબ્દોમાં પ્રથમ ઉપસ્થિત "વિદેહ, વિદેહદત્ત, વિદેહજાત્ય, વિદેહસુકુમાલ; તીસ વર્ષ વિદેહમાં પૂરા કરીને"-આ અર્થવાળા શબ્દો પર વિચાર કરવાથી એ જ ધ્વનિત થાય છે કે, ભગવાન મહાવીર વિદેહ જાતિના લોકોમાં ઉત્તમ અને સુકુમાળ હતા. એક સ્થળે તો મહાવીરને 'વૈશાલિક' પણ લખ્યા છે. એથી જણાય છે કે તેમનું જન્મસ્થાન ક્ષત્રિય-કુંડપુર વૈશાલીનો જ એક વિભાગ રહ્યો હશે."[1]

શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિ 'વૈશાલી'માં જણાવે છે તેનો સાર એ છે કે-"લછવાડની નજીક ભગવાન મહાવીરની જન્મભૂમિ માનવામાં કેટલાયે દોષો ઉપસ્થિત થાય છે. લછવાડનો પ્રદેશ હાલ મુંગેર જિલ્લામાં છે. 'મહાભારત'કારે આ દેશને 'મોદગિરિ' નામે ઉલ્લેખ્યો છે, જે પાછળથી અંગદેશમાં ભેળવી દેવાયો હતો. અર્થાત્ વિદેહદેશથી આ સ્થળ ભિન્ન છે. વળી, આ સ્થળમાં પહાડી છે, જ્યારે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ક્ષત્રિયકુંડ સાથે પહાડનું ક્યાંઈ વર્ણન મળતું નથી. એ સિવાય શાસ્ત્રમાં વૈશાલી અને ક્ષત્રિયકુંડ પાસે ગંડકી વહી રહ્યાનું વર્ણન છે, જ્યારે આ સ્થળે એક વહેતું નાળું છે. તે ગંડકી નદી નથી. પ્રાચીન વર્ણન અનુસાર ક્ષત્રિયકુંડ વૈશાલીની પાસે છે જ્યારે આ પ્રદેશ દૂર છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં ક્ષત્રિયકુંડ વિદેહ દેશમાં હોવાનો ઉલ્લેખ છે અને વિદેહ દેશ ગંગાની ઉત્તરે છે, જ્યારે આ પ્રદેશ ગંગાની દક્ષિણે છે.[2]

આ બધી દલીલોનું સંશોધન કરીને મુનિ શ્રીદર્શનવિજયજી (ત્રિપુટી)એ ક્ષત્રિયકુંડની સ્થાપના અત્યારના લછવાડ પાસે જ નિર્ણીત કરી બતાવી છે, તેઓ 'ક્ષત્રિયકુંડ' નામક પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં ઉલ્લેખે છે કે—

"મારે સખેદ લખવું પડે છે કે આ લેખકોમાંથી કોઈ ક્ષત્રિયકુંડ ગયા જ નથી, તેઓએ માત્ર દૂર બેઠા બેઠા

---

૧. "ભગવાન મહાવીર" પ્રસ્તાવનાઃ પૃ૦ ૨૫-૨૬.
૨. 'વૈશાલી' -શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિજી

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના વિચારોના આધારે જ આ કલ્પનાઓના કિલ્લા ઊભા કર્યા છે. તેઓના આ નિર્ણયની વિરુદ્ધમાં આપણને ઘણી દલીલો અને સૂત્રપાઠો મળે છે, જેના આધારે આપણે એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ કે આજનું ક્ષત્રિયકુંડ એ જ ભગવાન શ્રીમહાવીરની જન્મભૂમિનું સાચું ક્ષત્રિયકુંડ છે."

તેઓ ઉપર્યુક્ત વિદ્વાનોની દલીલોના સાધાર જવાબ આપતાં અંતે તારવણીમાં ઉલ્લેખે છે તે જ જોઈ લઈએ: "વેસાડ પાસેનું વસુકુંડ તે આર્ય દેશમાં છે, વિદેહ રાજ્યમાં છે, ગંગાની ઉત્તરે છે, સમતલ ભૂમિમાં છે, તે વૈશાલીનું ઉપનગર હતું. તેની પાસે વૈશાલી, ગંડકી નદી, વાણિજ્યગ્રામ, દૂતિપલાશ ચૈત્ય અને કોલ્લાગ સંનિવેશ હતાં. આજે વેસાડ, બનિયા અને કોલવા ગામ છે, તેની અને કોલવાની વચ્ચે કર્માર ગામ, નદીનો જળમાર્ગ અને સ્થળમાર્ગ હોવા જોઈએ તે નથી, માત્ર સ્થળમાર્ગ છે, તેની પાસે કામનછપરાગાછી છે, જે ઊલટી દિશામાં છે, વૈશાલી અને ક્ષત્રિયકુંડ પાસે પાસે હોવાનો પુરાવો મળતો નથી, એટલે તે દૂર દૂર હતાં, આજે પણ દૂર દૂર છે. કુંડપુરમાંથી વસુકુંડ શબ્દ બની શકે નહિ. કુંડપુર, બ્રાહ્મણકુંડ, ક્ષત્રિયકુંડ અને પાવાપુરી અહીંથી દૂર દૂર હતાં અને આજે પણ દૂર દૂર છે. સિદ્ધાર્થ રાજા અહીં થયા ન હતા કેમકે મગધરાજ કૂણિકે વૈશાલી અને તેનાં પરાંનો નાશ કરી ત્યાં પોતાની સત્તા સ્થાપી, ત્યારે નંદિવર્ધન વૈશાલીથી દૂર ક્ષત્રિયકુંડમાં રાજ્ય કરતા હતા. માતા ત્રિશલા વિદેહનાં હતાં, તેથી ભગવાન 'વૈદેહિદત્ત' કહેવાયા. ભગવાન વૈશાલી વિભાગમાં વિશેષ વિચર્યા છે તેથી 'વૈશાલિક' પણ કહેવાયા છે. સિદ્ધાર્થ રાજા અને નંદિવર્ધન રાજા અહીં (વિદેહમાં) થયા નથી તેમ ભગવાન પણ અહીં જન્મ્યા નથી."[૨]

તેઓ લછવાડ પાસેના ક્ષત્રિયકુંડની સ્થાપના કરતાં ઉમેરે છે કે– "લછવાડ પાસેનું ક્ષત્રિયકુંડ તે આર્યદેશોમાં છે, વિદેહ દેશમાં નથી. ગંગા અને મોદગિરિ પ્રદેશની દક્ષિણે પહાડી ઘાટી ઉપર છે. તે વૈશાલીનું ઉપનગર નહીં પણ સ્વતંત્ર રાજધાનીનું શહેર હતું. તેની પાસે 'જ્ઞાતખંડવન' હતું, 'બહુશાલ ચૈત્ય' હતું, બ્રાહ્મણકુંડ જોડિયું ગામ હતું, ઊભા પ્રવાહવાળી નદી હતી. તેની પાસે માહણા, કર્માર, કેલ્લાગ, મોરા, વસુપટ્ટી ગામો છે, બહવાર નદી છે, જળ–સ્થળ માર્ગ છે. મોરાક પાસે વડ નદી છે. સિદ્ધાર્થ રાજા, ત્રિશલા રાણી, નંદિવર્ધન રાજા, ભગવાન મહાવીર અને જમાલી વગેરે અહીં થયા છે. ભગવાન મહાવીર અહીં વિચર્યા છે પણ ચોમાસુ કર્યું નથી. અહીંથી પાવાપુરી પાસે પડે છે, પણ વેસાડ પટ્ટી, ગંડકી નદી અને વાણિજ્યગ્રામ ઘણાં દૂર છે."[૩]

મુનિરાજ શ્રીદર્શનવિજયજીએ આપેલી સાધાર હકીકતો ભગવાન મહાવીરનું જન્મસ્થળ લછવાડ પાસેના ક્ષત્રિયકુંડમાં હોવાનું પ્રામાણિક ઠરાવે છે.

લછવાડ :

લખીસરાઈથી ૧૮ માઈલ દૂર લછવાડ નામે ગામ છે. નવાદા અને કુંડલપુરથી પણ મોટર માર્ગે લછવાડ આવી શકાય છે, આ માર્ગો વીરપ્રભુનાં ચ્યવન, જન્મ, દીક્ષા અને નિર્વાણ કલ્યાણકો આસપાસના પ્રદેશમાં અરસપરસ સંકળાયેલાં હોવાનું સૂચન કરે છે.

પૂર્વે લિચ્છવી રાજાઓની રાજધાની અહીં હોય અને એ કારણે લછવાડ નામ પ્રચારમાં આવ્યું હોય એ બનવાજોગ છે. લછવાડમાં વિશાળ ધર્મશાળા અને મૂળનાયક શ્રીમહાવીર પ્રભુનું શિખરબંધી મંદિર રા. બ. ધનપતસિંહજીએ સં. ૧૯૩૧માં બંધાવેલું છે. આમાં પાષાણની એક માત્ર અને ધાતુની ૩ પ્રતિમાઓ છે.

ભગવાન મહાવીરનું જન્મસ્થાન લછવાડ ગામની બાજુમાં પહાડની પાછળની ગાળીમાં આવેલું છે. અહીં નજીકમાં ક્ષત્રિયકુંડ નામે ગામ પણ છે પરંતુ તે પહાડી પ્રદેશની વિકટતા અને જવા–આવવાની પ્રતિકૂળતાથી ક્ષત્રિયકુંડની તળેટી અને પેઢી લછવાડમાં રાખેલી છે, ક્ષત્રિયકુંડ 'જન્મસ્થાન'ના બીજા નામથી અહીંના વતનીઓમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે.

લછવાડથી પહાડ તરફ જવાનો માર્ગ સૃષ્ટિસૌંદર્યથી ભરપુર છે. માર્ગમાં એકની એક નદીને ફરી ફરીને ઓળંગવી પડે છે, એનું પાણી મીઠું અને પાચક છે.

૩. 'ક્ષત્રિયકુંડ'–શ્રીદર્શનવિજયજી (ત્રિપુટી) પૃ. ૬૩.
૪. 'ક્ષત્રિયકુંડ"–શ્રીદર્શનવિજયજી ત્રિપુટી.

ક્ષત્રિયકુંડ પહાડ કુંડેઘાટની આકરી પહાડી વટાવ્યા પછી આવે છે. નદીમાં કુંડ મળી ગયેલા હોવાથી આ પહાડીને કુંડેઘાટ કહે છે.

ગામથી તળેટી ૨–૩ માઈલ દૂર છે. તળેટીમાં કલ્યાણકભૂમિના સ્થાને બે નાજુક મંદિરો વિદ્યમાન છે. ૧ ચ્યવન મંદિર અને ૨ દીક્ષા મંદિર કહેવાય છે. બંનેમાં પાષાણની એકેક મૂર્તિ છે. દીક્ષા મંદિરના મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૫૦૯ નો લેખ છે.

તળેટીથી પહાડનો ચડાવ શરૂ થાય છે, ચડવાનો માર્ગ વિકટ અને કઠણ છે. ૨ માઈલ ચડ્યા પછી શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું મંદિર આવે છે. આ શિખરબંધી મંદિરમાં મૂળનાયકની એક માત્ર પાષાણની પ્રતિમા છે; અને ધાતુની ૨ મૂર્તિઓ છે. આમાં નાના મેરુપર્વતની રચના પણ કરેલી છે.

અહીં પહાડોના ભરચક જૂથ વચ્ચે વનરાજિથી લચી પડતું એક વિશાળ વન છે, જે 'જ્ઞાનવનખંડ' ઉદ્યાનના નામથી શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. અહીં ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ દીક્ષા લીધી હતી. ભગવાનના વંશનું નામ 'જ્ઞાતૃવંશ' હતું એ ઉપરથી આનું નામ પણ 'જ્ઞાતવનખંડ' ઉદ્યાન પડયું હોય એ બનવાજોગ છે. ભગવાનનાં ચ્યવન, જન્મ અને દીક્ષા એમ ત્રણ કલ્યાણકો આ પહાડમાં થયાં હતાં. 'આમલકીક્રીડા' પ્રસંગની સાક્ષીરૂપે આમલીનાં ઝાડ પણ અહીં ઘણાં છે. આ ઉપરાંત કુમારગ્રામ, માહણકુંડગ્રામ, મોરાક વગેરે પ્રભુના સમયનાં પ્રસિદ્ધ સ્થાનોનાં અવશેષો પણ વિદ્યમાન છે.

આ બધા પ્રત્યક્ષ પુરાવાઓ આ સ્થળને ક્ષત્રિયકુંડ માનવામાં ઉપર્યુક્ત શાસ્ત્રીય પાઠોને પણ સમર્થન આપી રહ્યા છે.

૨૬૭. કાકંદી

(કોઠા નંબર : ૪૩૭૫)

લખીસરાઈથી કાકંદી ૧૩ માઈલ દૂર આવેલી છે. અહીં થઈને લછવાડ જવાય છે. આ રસ્તે સીકંદરા અને જમ્મુઈથી મોટરો જાય છે. માટે કાકંદી અને લછવાડ જનારે સ્થળની ચોખવટ કરીને કામ લેવું. કાકંદીનો માર્ગ વિકટ છે.

કાકંદીમાં શ્રીસુવિધિનાથ ભગવાનનાં ૪ કલ્યાણકો થયાં હતાં, આ કાકંદીને ધન્નાની નગરી પણ કહેવામાં આવે છે, એ ધન્ના તે ધન્ના–શાલિભદ્ર શેઠ નહિ પણ બીજા જ હોવા જોઈએ. ધન્ના નામના તપસ્વી મુનિ અહીં થયા હોય એવી કથા પણ સંભળાય છે. આથી વધુ ઇતિહાસ આ તીર્થ વિશે જાણવામાં નથી.

કોઈ કોઈ તો માને છે કે, અસલની કાકંદી તો નોનખાર સ્ટેશનથી લગભગ ૨ માઈલ દૂર આવેલું ખુંખુંદા ગામ છે તે જ હોવી જોઈએ. એ સ્થળે શ્રીસુવિધિનાથ ભગવાનની જન્મભૂમિ હશે. આજની કાકંદી તો ધન્ના અણગારની કાકંદી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આ વિશે વિશેષ સંશોધન કરવામાં આવે તો જ નવો પ્રકાશ મળે.

કાકંદીમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી સુંદર મંદિર વિદ્યમાન છે. તેમાં પાષાણની એક માત્ર પ્રતિમા છે અને શ્રીસુવિધિનાથ ભગવાનની પાદુકા જોડી ૧ છે. મૂળનાયકની હજી પ્રતિષ્ઠા થયેલી નથી, તેથી પ્રતિમાને બાજુ પર મૂકી રાખેલી છે. દેરાસર જીર્ણ છે, તેને સુધરાવવાની જરૂરત છે.

યાત્રાળુઓ માટે અહીં એક સુંદર ધર્મશાળા છે.

ક્ષત્રિયકુંડ, કાકંદી, ચંપાપુરી અને સમેતશિખર તીર્થોનો વહીવટ બાલુચરના રહેવાસી બાબુ બહાદુરસિંહજી દૂગડ કરે છે.

૨૬૮. કુમારડી

(કોઠા નંબર : ૪૩૭૮)

મહુદા સ્ટેશનથી ૧૧ા માઈલ દૂર કુમારડી નામે ગામ છે. આ ગામ પ્રાચીન કાળના કોઈ નગરનો ખ્યાલ કરાવે છે; કેમકે અત્યારના આ ગામની આસપાસ જૂનાં ખંડિયેરો અને પ્રાચીન મૂર્તિઓ મળી આવે છે. આ ભૂમિમાંથી કેટલીયે જિનમૂર્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં ૯૪ શ્રાવકોની વસ્તી છે. બજારમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું ધાબાબંધી મંદિર સં. ૨૦૦૦ માં શ્રી જૈનધર્મ પ્રચારક સભાએ બંધાવેલું છે. આ મંદિરમાં ધાતુની ૩ પ્રતિમાઓ છે.

આ પ્રદેશમાં સરાકોની વસ્તી છે. આ સરાક જાતિમાં આદિદેવ, ધર્મદેવ, શાંતિદેવ, અનંતદેવ ગૌતમ વગેરે ગોત્રનામો જોવામાં આવે છે. તેઓ કુલદેવતા તરીકે શ્રીપાર્શ્વનાથને માને છે. તેઓ આજે પણ કોઈ જીવની હિંસા કરતા નથી. તેમનામાં ત્યાગનો મહિમા ખૂબ મનાય છે. આ જાતિના આવા સંસ્કારો જૈનધર્મી હોવાનું સાબિત કરે છે. વસ્તુતઃ ભગવાન પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરના ઉપાસક શ્રાવકો સાધુઓની અવરજવરના અભાવે આજે પોતાના વાસ્તવિક ધર્મને ભૂલી જઈ છેવટે સરાકરૂપે બની રહ્યા છે. સરાક એ શ્રાવક શબ્દનો જ અપભ્રંશ છે. ઇતિહાસવિદો પણ હવે કબૂલ કરી છે કે, આ સરાકોની રહેણીકરણીમાં જૈનત્વની નિશાનીઓ મોજુદ છે. આ જાતિને ધાર્મિક સંસ્કારો આપવા અને પોતાના પ્રાચીન ધર્મનું વાસ્તવિક ભાન કરાવવા જૈનધર્મ પ્રચારક સમિતિ વર્ષોથી કામ કરી રહી છે.

૨૬૯. કલકત્તા

(કોઠા નંબર : ૪૩૮૮–૪૩૯૩)

ભારતનાં મુખ્ય નગરોમાં કલકત્તા એક મોટું પ્રસિદ્ધ અને પુરાતન નગર છે. એક સમયે એ ભારતનું પાટનગર હતું. આજે એ પશ્ચિમ બંગાળનું પાટનગર છે. હુગલી નદીના કિનારે વસેલું હોવાથી ભારતનાં મુખ્ય બંદરોમાં એની નામના છે. વેપાર અને ઉદ્યોગનું મોટું મથક છે. અહીં દર્શનીય સ્થળો ઘણાં છે તેમાં જૈન મંદિરો પણ ગણાય છે. વિદેશીઓ પણ અહીંનાં મંદિરોની મુલાકાત લે છે. જૈનો માટે તો અહીંનાં મંદિરો દર્શનીય અને યાત્રાયોગ્ય મનાય છે.

અહીં ૫૦૦૦ જૈનોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને જૈન યાત્રીઓને ઊતરવા માટે અહીં ૪ જૈન ધર્મશાળાઓ વિદ્યમાન છે. (૧) બડા બજારમાં શામબાઈ લેન નં. ૩ માં શેઠ ફૂલચંદ મુકિમની જૈનધર્મશાળા, (૨) કનીંગ સ્ટ્રીટ નં. ૯૬ માં તપાગચ્છીય ઉપાશ્રય પણ ધર્મશાળા તરીકે વપરાય છે, (૩) અપર સરક્યુલરરોડ ઉપર શેઠ ધનસુખલાલ જેઠમલની જૈનધર્મશાળા અને (૪) રાય બદ્રીદાસરોડ નં. ૪૪ ઉપર દાદાવાડીમાં ધર્મશાળા છે.

અહીં મુખ્ય ૬ જૈન મંદિરો છે, બીજાં ઘરદેરાસરોની આમાં ગણતરી કરી નથી.

૧. બડા બજારમાં આવેલી તુલાપટ્ટીમાં બે માળનું શિખરબંધી વિશાળ અને ભવ્ય મંદિર છે. તેમાં નીચેના ભાગમાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની પ્રતિમા બિરાજમાન છે. મંદિરનો સભામંડપ વિશાળ છે.

આમાં જૈન કથાનકોના વિવિધ પ્રસંગો પર પ્રકાશ આપનારાં કેટલાંક ચિત્રો લાકડાની ફ્રેમમાં જડીને દીવાલ પર લગાડેલાં છે. ૨ા–૩ ફીટનું માપ જણાય છે. જો કે આ ચિત્રો પ્રાચીન નથી, લગભગ ૧૦૦ વર્ષની અંદર જ બનાવેલાં જણાય છે. એક જ કલમે દોરાયેલાં આ ચિત્રોમાં રાજપૂત કલમ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. ચિત્રો નવીન હોવા છતાં કલાકારે પોતાના રેખાકૌશલથી સજીવતા આણી છે અને રંગોની બહુલતાથી એમાં ભવ્યતાની છાપ અંકિત કરી છે.

ઉપરના માળમાં આરસની દેરીમાં મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની પ્રતિમા છે. સ્ફટિકની ૩ મૂર્તિઓ અને ગોખલાઓમાં બીજી મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે. એ સિવાય અષ્ટાપદની દેરી છે. વળી સમવસરણ, શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની વરયાત્રા, ઇંદ્રાદિ દેવો અને નવપદજી તેમજ વીસસ્થાનક યંત્રનો પટ્ટ વગેરે ચિત્રો વિદ્યમાન છે.

આમાં પાષાણની કુલ ૨૩ અને ધાતુની ૧૧૫ મૂર્તિઓ છે. સિવાય ૧ સંગેઈસંપની, ૪ સ્ફટિકની, ૧ પાનાની મૂર્તિ છે તેમજ ૪ ગુરુમૂર્તિઓ પણ છે.

આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૮૭૧ માં શ્રીજિનહર્ષસૂરિએ કરેલી છે, એ સંબંધી લેખ ભૈરુંજીના ઉપરના ભાગની દીવાલમાં છે તે આ પ્રકારે છે:—

"श्री ॥ सम्वत् चंद्रमुनिसिद्धमेदिनी । १८७१ । प्रतिष्ठितं शाके रसवह्निमुनिशशि । १७३९ । संल्ये प्रवर्त्तमाने माघमासे धवलषष्ठीतिथौ बुधवासरे श्रीशांतिनाथजिनेंद्राणां प्रासादोयम् । श्रीकलकत्तानगरवास्तव्यश्रीसमस्तसंघेन कारितः प्रतिष्ठितः श्रीखरतरगच्छेश-भट्टारक श्रीजिनहर्षसूरिभिः । श्रीरस्तु ॥"

૨. ધરમતલા સ્ટ્રીટ—ઈંડિયન મીરર સ્ટ્રીટ નં. ૪૮ ના કુમાર હૉલમાં રા. બ. શ્રીસીતાપચંદજી નાહરનું સુંદર ઘર-દેરાસર છે. આરસની ઘૂમટીમાં મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર પ્રભુની મનોહર મૂર્તિ બિરાજમાન છે. ધાતુની ૬ અને સ્ફટિકની ૩ મૂર્તિઓ અહીં વિદ્યમાન છે.

અહીં બાબુ પૂરણચંદજી નાહરની સાહિત્યઉપાસનાના પ્રતીકસમું વિશાળ પુસ્તકાલય છે જૂના લેખો, તાડપત્રીઓ, ચિત્રપટો, જૂના સિક્કાઓ, પુરાતન ચિત્રકળાના નમૂનાઓ, ખંડિત પ્રાચીન મૂર્તિઓ અને અવશેષો, પ્રાચીન શાસ્ત્રો વગેરે વિપુલ સંખ્યામાં સંગ્રહેલાં છે. આ સંગ્રહ પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓને ભારતના ઇતિહાસની સંકલનામાં મદદગાર થાય એવો છે. આમાં આજે દુર્લભ એવા મુદ્રિતગ્રંથો પણ સંઘરેલા છે. ખરેખર, જૈનો ગૌરવ લઈ શકે એવી નાહરની આ વિદ્યાસંપત્તિનો ખજાનો દર્શનીય છે. લગભગ સાતેક વર્ષ અગાઉ ઉપર્યુક્ત મુદ્રિત ગ્રંથોનો મોટો ભાગ મુંબઈના ભારતીય વિદ્યાભવનમાં લઈ જવામાં આવ્યો છે.

શ્રીનાહરના સંગ્રહમાં પ્રાચીન ધાતુમૂર્તિઓ છે, જેની રચના વિશે આ પ્રકારે જાણવા મળે છે:—

(૧) સ્વ૦ બાબુ પૂરણચંદજી નાહરને ભારતના વાયવ્ય પ્રાંતમાંથી અગિયારમા સૈકાની એક ધાતુમૂર્તિ મળી આવેલી. તેની મધ્યમાં પદ્માસનસ્થ મૂર્તિની આસપાસ કાયોત્સર્ગસ્થ બે જિનમૂર્તિઓ ઊભેલી છે. સિંહાસન નીચે વચ્ચે પ્રાસાદદેવી અને તેની બે બાજુએ સિંહની આકૃતિઓ છે. તેની નીચે નવ ગ્રહો અને તેની નીચે વૃષભયુગલ છે. આથી મૂળ મૂર્તિ આદીશ્વર ભગવાનની હોવાનું જણાય છે. કાયોત્સર્ગસ્થ જિનપ્રતિમાઓની નીચે એક તરફ યક્ષ અને બીજી તરફ યક્ષિણીનાં સ્વરૂપો દર્શાવ્યાં છે. ભગવાનના મસ્તક ઉપર આકાશમાર્ગથી અવતરણ કરતી દેવ–દેવીઓની અસ્પષ્ટ–ઘસાયેલી આકૃતિઓ છે. મૂર્તિની પાછળ આ પ્રકારે લેખ કોરેલો છે:—

"पज्जकपुत अंबदेवेन ॥ सं० १०७७ ॥"[1]

(૨) સ્વ. બાબુ પૂરણચંદજી નાહરને ઉદયપુર પાસે આવેલા ગામ સમીનાખેડામાંથી લગભગ ૮ મી શતાબ્દીની એક ધાતુમૂર્તિ પ્રાપ્ત થયેલી, જે દાક્ષિણાત્ય શૈલીની છે. મધ્યમાં રહેલી મૂર્તિ અર્ધપદ્માસનસ્થ છે. અર્ધપદ્મા-સનસ્થ જિનમૂર્તિઓ પ્રાચીન હોય છે અને બહુ ઓછી જોવામાં આવે છે. આ મૂર્તિના ઉપર ત્રણ છત્રો આલેખ્યાં છે. મધ્યની મૂર્તિની આસપાસ બે કાયોત્સર્ગસ્થ જિનમૂર્તિઓ છે. મૂળ મૂર્તિની પાછળ બંને બાજુએ ઇંદ્રોનાં સ્વરૂપ આલેખ્યાં છે, કાયોત્સર્ગસ્થ જિનમૂર્તિઓની નીચે એક તરફ યક્ષ અને બીજી તરફ યક્ષિણીની મૂર્તિ છે, તેના ઉપર કર્ણાટકી લિપિમાં આ પ્રકારે લેખ છે:—

"श्रीजीनवलभन सज्जन मजीयवय मडिसिद प्रतीम श्रीजीनवलभन सज्जन चेटियमय मडिसिद प्रतिमे"

—શ્રીજિનવલ્લભની સજ્જન ભજીયવય–ચેટિયભયની વિનતિ–કહેવાથી.[2]

---

૧. 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.' ચિત્ર પરિચય : પૃ. ૮૭, ચિત્ર માટે જુઓ પાનઃ ૩, અને 'જૈન લેખસંગ્રહ' ભા. ૨ લેખાંક : ૧૦૦૧.

૨. એજન : ચિત્ર પરિચય પૃ૦ ૯૦. ચિત્ર માટે જુઓ આ ગ્રંથનું પાન : ૧૬૦

(૩) સ્વ. બાબુ પૂરણચંદજીને એક ધાતુમૂર્તિ ગુજરાતમાંથી મળી આવેલી, તેના ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

" ब्रह्मालसत्कसंपंकः श्रिया वे सुनस्तु पुन्नकश्राद्धः सीलगलसूरिभत्कश्चंद्रकुले कारयामास संवतु १०७२ ॥"[૩]

૩. બડા બજારની કેનીંગ સ્ટ્રીટ નં. ૯૬ માં તપાગચ્છીય જૈન ઉપાશ્રયના ત્રીજા માળે નાનું છતાં રમણીય નવીન મંદિર છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાન બિરાજમાન છે. એ સિવાય શ્રીઆદિનાથ અને શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની પ્રતિમાઓ પ્રાચીન છે. પાષાણુની ૩ અને ધાતુની ૧૧ પ્રતિમાઓ અહીં છે. બીજે માળે ઉપાશ્રય છે અને તેમાં પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ છે.

૪. શામબજારના માણેકતલામાં શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીનું શિખરબંધી મંદિર છે. ગર્ભદ્વારની બાજુમાં તેમજ ઉપર દેવ-દેવીઓ અને યક્ષોનાં સુંદર ચિત્રો શોભી રહ્યાં છે. શેઠ ગણેશીલાલ કપૂરચંદજીએ સં. ૧૯૫૨ માં આ મંદિર બંધાવ્યું છે. મૂળનાયકની મૂર્તિ ઉપર એ સાલમાં પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો લેખ છે. અહીં દાદાજીનાં પગલાંની દેરી પણ છે. આમાં પાષાણુની કુલ ૪ અને ધાતુની ૩ મૂર્તિઓ છે.

૫. શામબજારના માણેકતલામાં આવેલા બગીચામાં શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું મંદિર છે. આમાં દાદાજીનાં પગલાંની ઘૂમટી છે. શ્વેત આરસના સુંદર મંદિરમાં શ્રીજિનકુશળસૂરિ અને શ્રીજિનદત્તસૂરિની ચરણપાદુકાઓ છે. મંદિરમાં ૧ ગુરુમૂર્તિ છે, જે શ્રીસ્થૂલિભદ્રસ્વામીની મનાય છે. સં. ૧૯૨૪ માં શેઠ સુખલાલજી ઝવેરીએ આ મંદિર બંધાવ્યું છે. આમાં પાષાણુની કુલ ૧૮ અને ધાતુની ૬ મૂર્તિઓ છે.

૬. શામબજારના માણેકતલામાં રાયબહાદુર બાબુ બદ્રીદાસનું સુંદર કાચનું મંદિર શિખરબંધી છે. માતા ખુશાલકુંવરીની પ્રેરણાથી બાબુ બદ્રીદાસે જ્યારે આ મંદિરનો પાયો નાખ્યો ત્યારે આવું સુંદર કળામય મંદિર બંધાવવા જેટલી એમની પાસે સંપત્તિ નહોતી પરંતુ પાયો નાખ્યા પછી એમની ભાવનાને ભાગ્યયોગે સાથ આપ્યો. અઢળક સંપત્તિ મળતાં તેમણે આવું અદ્ભુત કારીગરીવાળું મંદિર ઊભું કર્યું અને આગરાના મંદિરના ભોંયરામાંથી દૈવયોગે પ્રાભાવિક મૂર્તિ મળી આવતાં સં. ૧૯૨૩ માં આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી.

મંદિરની આસપાસ સુંદર બગીચો છે. તેમાં મંદિરની સામે રાય બદ્રીદાસજીની મૂર્તિ ભક્તિભાવથી હાથ જોડીને બેઠેલી છે. તેની પાછળ નાનું તળાવ અને હોજ છે, હોજના ખૂણા ઉપર આરસની ૮ પૂતળીઓ બેસાડી દરેકને એકેક માંગલિક ચિહ્ન હાથમાં આપી અષ્ટમંગલની ભાવનાનું જીવંતચિત્ર ખડું કર્યું હોય એમ લાગે છે. બાજુમાં ગુરુમંદિર અને બાબુશેઠને રહેવાનો બંગલો છે.

મંદિરમાં પ્રવેશતાં ડાબા હાથે આવેલા ગોખલામાં પાનાની ૧ અને સ્ફટિકની ૨ મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે. બીજી તરફ ગણધરોનાં પગલાંની સ્થાપના છે. ઉપરની છતમાં જૈન કથાઓના જુદા જુદા પ્રસંગો આલેખ્યા છે. વચ્ચે લટકતું સુંદર ઝુમ્મર મંદિરની ભવ્યતામાં વધારો કરે છે. બાજોઠ આદિ સાધનો પણ આરસનાં બનાવેલાં છે.

મૂળગભારામાં મૂળનાયક શ્રીશીતળનાથ ભગવાનની આરસની મૂર્તિ એક છે અને બીજી એક ધાતુમૂર્તિ છે.

એકંદરે આ મંદિરની અંદરની પચરંગી કાચની મીનાકારી સ્થાપત્યરચના, આરસનો વિશાળ ચોક, બહારના ભાગની પૂતળીઓ, ફરશબંધી તળાવ અને લીલીછમ વાડીને જ્યારે વીજળીના પ્રકાશમાં જોઈએ ત્યારે કોઈ દેવવિમાનનો ભાસ થઈ આવે. દુનિયાના કળામર્મજ્ઞોએ આ મંદિરને ' Beauty of Bangal '–' બંગાળનું સૌંદર્ય 'ના વિશેષણથી ઓળખાવ્યું છે. આ મંદિરની ગણના એના પ્રકારમાં સર્વોત્તમ મનાય છે. ગમે તેવા પ્રવાસીઓ આ મંદિરની મુલાકાતે આવે છે ને તેની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરે છે. શેઠ બદ્રીદાસની ભાવના આમાં સાકાર બનેલી જોઈ શકાય છે. શ્રદ્ધાભર્યું સમર્પણ કેવું હોય એનો આ મંદિર નમૂનો છે.

શ્રીયુત ચક્રધર નામના એક વિદ્વાને આ મંદિરની મહત્તા આંકતો હિંદી ભાષામાં લેખ લખ્યો છે તેનો સાર ભાગ અહીં આપીએ છીએ જેથી આ મંદિરને જેમણે જોયું નથી તેમને તેની રચના અને શોભાનો ખ્યાલ આવે:

૩. ' જૈન લેખસંગ્રહ ' ભા. ૨. લેખાંક : ૧૦૦૨.

"મંદિરનું ગગનચુંબી શિખર બહુ દૂરથી નજરે પડે છે. મંદિરનું ક્ષેત્રફળ તો બહુ નથી તોપણ એનું સ્થાપત્ય અને ચિત્રકળાકૌશલ અત્યંત પ્રશંસનીય છે.

"મંદિરની સજાવટ પણ પ્રેક્ષકને મંત્રમુગ્ધ કરે છે. મંદિરમાં પરોવેલા કાચના નાના ટુકડાઓ જાણે હીરા, મણિ, માણેક હોય એવી ભ્રાંતિ ઉપજાવે છે. નાના આકારવાળા આ મંદિરમાં કળા જાણે ખીચોખીચ ભરી છે. જ્યારે વીજળી બત્તીનો પ્રકાશ કે સૂર્યનાં કિરણો એ કાચ ઉપર પડે છે ત્યારે જાણે અસંખ્ય દીવાઓ એક સાથે પ્રજ્વળતા હોય એવો દેખાવ લાગે છે.

"મંદિરના ચોકમાં પણ અદ્‌ભુત શિલ્પકળાનું ચાતુર્ય ભર્યું છે. ઠેકઠેકાણે ઊભી કરેલી અપ્સરાઓના લચકતા અંગમરોડ ચિત્તાકર્ષક છે. પ્રેક્ષકની જ્યાં એકવાર પણ દૃષ્ટિ પડે છે, ત્યાં જ તે ચોંટી રહે છે, બીજે જોવાનું મન થતું નથી. સીડી પાસેના હાથી પણ ઐરાવત જેવા લાગે છે. આ મંદિરને અમરાવતી માની અહીં ભૂલથી તો નહીં આવી ચડયા હોય!

"અરસનાં અનેકવિધ પૂતળાં મંદિરની મનોરંજકતામાં ઊમેરો કરે છે. મંદિરની સામેના તળાવથી મંદિરની શોભા ચારગણી વધી જાય છે. સાંજે જ્યારે વીજળીની દીપમાળાથી મંદિર જળહળી ઊઠે છે ત્યારે એનું જે પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડે છે તે ઉપરથી જાણે બીજું જ મંદિર પાણીમાં ખડું થતું હોય એમ લાગે છે અને જ્યારે એ જ પાણી હિલોળે ચડે છે ત્યારે પાણીની સપાટી ઉપર મંદિર તરતું હોય એવી મનોહર ભ્રમણા જન્મે છે. ગુપ્તકાળ પછી શિલ્પ-કળા ઊતરતી જતી હોવાનું કહેવાય છે પણ આ મંદિર જોતાં ગુપ્તકાળ પછી શિલ્પકળાએ અમુક દરજ્જે ઉન્નતિ કર્યાનું અનુમાન કાઢવું પડે છે."

આ મુખ્ય મંદિરો સિવાય કેટલાંક ઘર-દેરાસરો પણ અહીં છે: (૧) પાન બગાન પોલિસ હોસ્પીટલ રોડ ઉપર નં. ૧૨ વાળા શેઠ લાલચંદ મોતીચંદના મકાનમાં નાનું ઘરદેરાસર છે, તેમાં પાર્શ્વનાથ ભગવાનની ધાતુમૂર્તિ અને એક સ્ફટિકની મૂર્તિ છે. (૨) બાંસતલા સ્ટ્રીટમાં બાબુ હીરાલાલ પન્નાલાલના મકાનમાં શ્રીકેશરિયાજી ભગવાનની ધાતુ-પ્રતિમાવાળું ઘરદેરાસર છે. (૩) બરતલા સ્ટ્રીટના છેડા ઉપર નં. ૪૮ માં શેઠ ચૂનીબાબુના મકાનમાં શ્રીકેસરિયાજીનું ઘરદેરાસર છે. (૪) હેરિસન રોડના નાકા ઉપર શેઠ જીવણલાલ પ્રતાપચંદનું ઘરદેરાસર ત્રીજે માળે છે. તેમાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની ધાતુમૂર્તિ છે.

અહીં જૈનોની રથયાત્રાનો વરઘોડો કાર્તિક પૂર્ણિમાએ તુલાપટ્ટીના મોટા મંદિરથી ચડે છે અને આખા નગરમાં ફરતો ફરતો છેવટે કાર્તિક વદિ ૨ ના દિવસે મોટા મંદિરે પાછો આવે છે. આ વરઘોડાને જોવા માટે દૂરદૂરથી માણસો આવે છે. કવિવર નાનાલાલે કથન કર્યું છે કે–"જૈન વરઘોડો એટલે કલાસુંદરતા અને ધાર્મિકતાનું જાણે નગરઘૂમતું પ્રદર્શન"–એ હકીકત આ વરઘોડાને જોઈને વધુ ચરિતાર્થ થતી જણાઈ આવે છે.

બરદ્વાન :

કલકત્તાના રેલ્વેમાર્ગે બરદ્વાન મોટું સ્ટેશન છે. દામોદર નદીના કિનારે વસેલું આ મોટું શહેર છે. અહીં આજે કોઈ જૈનની વસ્તી કે જૈન મંદિર નથી; પરંતુ પ્રાચીન લેખકોએ જે અસ્થિગ્રામને વર્ધમાન તરીકે ઓળખાવ્યું છે તે આ બરદ્વાનનો અપભ્રંશ હોઈ શકે.

ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ અસ્થિકગ્રામના શૂલપાણિ યક્ષના ચૈત્યમાં રહીને વર્ષાચાતુર્માસ્ય ગાળ્યું હતું. એ સમયે ધ્યાનઅવસ્થામાં ભગવાનને એ યક્ષે ઉપદ્રવ કરી ભારે કષ્ટ આપ્યું હતું પરંતુ ભગવાન તેમના ધ્યાનમાંથી ચલિત ન થવાથી આ યક્ષ ભારે પ્રભાવિત થયો હતો. આખરે ભગવાને તેને પ્રતિબોધ કર્યો હતો.

ભગવાને જે સ્થળે ચતુર્માસ ગાળ્યું હશે એ સ્થળે તેમના અનુયાયીઓ ઘણા હશે અને તેમના ઉપદેશથી બીજાઓ પ્રભાવિત થયા હશે. ભગવાને પવિત્ર કરેલા આ સ્થળને તીર્થરૂપ ગણી લોકોએ મંદિર આદિની રચનાઓ પણ કરી હશે પરંતુ આ શહેરમાં આજે તો જૈનોનું નામોનિશાન પણ નથી. પં. સૌભાગ્યવિજયજી સ્વયં આ બરદ્વાન–વર્ધમાનને અસ્થિગ્રામ બતાવતાં શંકાશીલ બને છે. તેઓ કહે છે:—

"શૂલપાણિ જક્ષ ઠામ, જસ કહેતા અસ્થિગ્રામ હો; અબ વર્ધમાન વિખ્યાતા, જાણે એ કેવલી વાતાં હો."

એટલે આ બરદ્વાન અસ્થિકગ્રામ હોવા વિશે કોઈ પુરાવો નથી.

વસ્તુતઃ 'આવશ્યકસૂત્ર' અનુસાર અસ્થિગ્રામ વિદેહમાં હતું. તેની પાસે વેગવતી નામે નદી હતી. ભગવાન મોરાક સંનિવેશથી અસ્થિગ્રામ આવ્યા અને ત્યાંથી મોરાક થઈ વિશાલા તરફ વિચર્યા હતા. એટલે અસલની તીર્થભૂમિનો આજે વિચ્છેદ થયો છે એમ માનવું રહ્યું.

તિલૂડી :

બાંકુડા જિલ્લાના વાયવ્ય ખૂણામાં બાંકુડાથી લગભગ ૩૫ માઈલ દૂર તિલૂડી નામે ગામ છે. તેની ચારે બાજુએ નાની મોટી પહાડીઓ આવેલી છે. તિલૂડીથી ૨ માઈલ દૂર બિહારીનાથ પહાડ છે.

આ પહાડની પાસેથી જે પુરાતાત્ત્વિક સામગ્રી મળી આવે છે એ વિશે શ્રીનાગેન્દ્ર મુખોપાધ્યાય જણાવે છે: "પહાડની પાસે ઉદયપુર–ભરતપુર નામે ગામ છે. અહીં કેટલેય સ્થળે દેવમૂર્તિઓ નજરે પડે છે. ભરતપુરના પાદરમાં આડ નીચે રહેલી મૂર્તિને લોકો 'મહાવીર હનુમાન' તરીકે ઓળખે છે. શિલાલેખવાળી પથ્થરની પાટ પાસેના એક પાષાણ પટ્ટમાં પણ એવી જ એક મૂર્તિ ખોદાયેલી છે. શિલાલેખમાં 'वीरस्तम्भमिदं' એવા અક્ષરો ઉત્કીર્ણ થયેલા વંચાય છે.

"તિલૂડી ગામના મધ્યની મૂર્તિઓમાં જે નાની અને સારી મૂર્તિઓ છે તે મહાવીર તથા પાર્શ્વનાથની હોવાનું માની શકાય છે. આ સિવાયની બીજી મૂર્તિઓ કોની, કયા દેવોની છે ને બરાબર જાણી શકાયું નથી.

"શિલાલેખ નં. ૨માં લીટીની પહેલાંના બે અક્ષરો અસ્પષ્ટ છે. ત્યાર પછી "...मानस्य वीरस्तम्भमिदं" અક્ષરો છે. આથી પહેલા બે અક્ષરો 'जिन' હોવાનો સંભવ છે. આ અનુમાન સાચું હોય તો આ પટ્ટ "જિનમાન વર્ધમાનના નિમિત્તે કોઈ ક્ષત્રિયે કરાવેલ સ્મૃતિસ્તંભનો અંશવિશેષ" મનાય.

તિલૂડીની મૂર્તિઓની લાઇનમાં પાંચ મૂર્તિઓના ફોટા પાડેલા છે. જે 'પ્રવાસી' (૧૩૪૦, ચૈત્ર, ભાગ; ૩૩, ખંડ: ૨, અંક: ૬, પૃ૦ ૮૧૦ થી ૮૧૨)માં ડાબી બાજુથી મૂર્તિઓનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે; ૧–૨. તીર્થંકરની ઊભી મૂર્તિઓના ભગ્નાવશેષો, ૩. તીર્થંકરની બેઠી જિનમૂર્તિ, ૪. એક ઊભી જિનમૂર્તિ, અને ૫. કુબેર યક્ષની ઊભી મૂર્તિ. છેલ્લી મૂર્તિ ઘણી સુંદર છે.

પહાડપુર :

ગંગા નદીની ઉત્તરમાં આવેલા મિથિલાના પૂર્વભાગથી લઈને કામરૂપના પશ્ચિમ સીમાડા સુધીનો પ્રદેશ પ્રાચીનકાળે એક પ્રકારનો ભુક્તિખંડ હતો, જે પૌંડ્રવર્ધનભુક્તિ નામે ઓળખાતો હતો. એ ખંડમાં વરેંદ્રમંડલ નામે પ્રદેશ હતો. કાળ અને આક્રમણના પ્રભાવે એ પ્રદેશ ઉજ્જડ બન્યો છતાં જુદા જુદા સ્થાનોમાં માટીના અનેક સ્તૂપો વીખરાયેલા પડ્યા છે. એ સ્તૂપોમાં પડેલી સામગ્રી તેની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આપી રહી છે. એ સ્તૂપો પૈકી એક વિશિષ્ટ સ્તૂપ વિશે નોંધ લઈએ.

વરેંદ્રમંડલમાં પહાડપુર નામે સ્થાન છે; જે અત્યારે રાજશાહી જિલ્લામાં ઈ. બી. રેલ્વે લાઈનમાં જમાલગંજ સ્ટેશનથી ૩ માઈલ દૂર છે. એ સ્થળે એક પહાડ જેવો સ્તૂપ ૮૦ ફીટ ઊંચો છે. બંગાળમાં આટલો ઊંચો બીજો એકે સ્તૂપ મળી આવ્યો નથી. આ સ્તૂપના પહાડના આકારથી જ એ સ્થળનું નામ પહાડપુર પડેલું છે જ્યારે એનું મૂળ નામ તદ્દન ભૂલાઈ ગયું છે.

વિશાળ ચોગાનની વચ્ચે આવેલા આ સ્તૂપની ચારે બાજુએ ઊભેલી તૂટીફૂટી દીવાલો છે અને પ્રાચીન તોરણ-દ્વારની નિશાનીઓ બચી રહી છે.

એક સ્તૂપના નૈઋત્યખૂણામાં એક ગામડિયાએ પોતાના ઉપયોગ માટે ઈંટો લઈ જવા ખોદકામ કર્યું. તેમાં

પથ્થરના એક સ્તંભનો શિરોભાગ હાથ લાગ્યો, જેના ઉપર અક્ષરો ખોદેલા હતા. એ અક્ષરો પ્રાચીન બંગાળી લિપિમાં સંસ્કૃત ભાષામાં હતા. એ લેખને વિદ્વાનોએ આ પ્રકારે વાંચી બતાવ્યો છેઃ—

" रत्नत्रयी प्रमोदेना(न) सत्त्वानां हितकाम्यया । श्रीदशबलगर्भेण स्तूपोयं कारितो वरः ॥ "

શ્રીદશબલ નામના મનુષ્યે ત્રણ રત્નની તુષ્ટિ વડે સમથ પ્રાણીઓના હિત માટે આ મોટો સ્તૂપ કરાવ્યો.

એ પછી પહાડપુરના સ્તૂપનું ખોદકામ કરતાં ડૉ. રાખાલદાસ બેનરજીએ ઘણી નવી હકીકતો પ્રકાશમાં મૂકી હતી.

મૂળ સ્તૂપની ઉત્તરમાં એક મોટો સ્તંભવાળો કોઠો મળ્યો, જેમાંથી એક સુંદર અને કળામય કૂબેર યક્ષની મૂર્તિ મળી આવી. વળી, એક શિલાલેખવાળો સ્તંભ મળી આવ્યો પરંતુ એ શિલાલેખનો પૂરો પાઠ પ્રગટ થયો નથી. છતાં જોન માર્શલે આ શિલાલેખ કનોજના પ્રતિહારવંશીય પ્રથમ મહેન્દ્રપાલદેવના સમયનો હોવાનું જાહેર કર્યું છે, જેનો રાજકાળ ઈ. સ. ૮૯૦ મનાય છે. આથી પહાડપુરનો આ બૌદ્ધ–સ્તૂપ, જે સોમપુરીય મહાવિહાર નામે ખ્યાતિ પામ્યો હતો તેનો રચનાકાળ ઇ. સ. ની ૭–૮ મી શતાબ્દી હોવાનું નક્કી કરી શકાય.

એ પછી આ પહાડપુર સ્તૂપના મધ્ય ભાગમાંથી એક તામ્રપત્ર મળી આવ્યું છે. શ્રીયુત કાશીનાથ દીક્ષિતે એ તામ્રશાસનનો પાઠોદ્ધાર કરી, તે ગુપ્ત સં. ૧૫૯ એટલે ઈ. સ. ૪૭૮નું હોવાનું જાહેર કર્યું. એ તામ્રશાસનમાં જણાવ્યું છે તેનો અર્થ આ છેઃ–"વટગોહલી ગામના એક બ્રાહ્મણ દંપતીએ નિર્ગ્રંથવિહાર (જૈન મંદિર)ની પૂજાની સામગ્રી અને નિર્વાહ માટે અમુક ભૂમિદાન કર્યું."

આ અને બીજી સામગ્રી ઉપરથી એમ માનવાને કારણ છે કે, પ્રથમ જૈનોએ આ સ્થાન ઉપર જૈનવિહાર–જૈન મંદિર બંધાવ્યું અને તે પછી એ જ સ્થળે બૌદ્ધોએ પોતાનો સ્તૂપ ખડો કર્યો અને તે પછી બ્રાહ્મણોએ આ સ્થાન ઉપર પોતાનું મંદિર બંધાવ્યું હોવાનું મળી આવેલી મૂર્તિઓ ઉપરથી જણાય છે.[1]

૨૭૦. ગવાલપાડા

(કોઠા નંબર : ૪૩૯૪)

આસામ પ્રાંતમાં આવેલું ગવાલપાડા નામનું પ્રસિદ્ધ શહેર બ્રહ્મપુત્રા નદીના કિનારે વસેલું છે. અગાઉ આ ગવાલપાડા જિલ્લાના નામે ઓળખાતું હતું. અત્યારે ધોબડી જિલ્લામાં આ શહેર આવેલું છે. ધોબડી અને ગૌહત્તીથી સ્ટીમર અથવા મોટર દ્વારા અહીં આવી શકાય છે. બારાઈગાંવ સ્ટેશનથી ૩૨ માઈલ દૂર આ શહેર વસેલું છે.

વ્યાપારનું મુખ્ય કેંદ્ર હોવાથી કેટલાક જૈનો લગભગ ૧૫૦ વર્ષથી અહીં આવીને વસી ગયા છે. પ્રસિદ્ધ સાહિત્યપ્રેમી શેઠ અગરચંદજી નાહટાની દુકાન લગભગ ૧૦૦ વર્ષથી અહીં ચાલુ છે, અગાઉ અહીં જૈનોની સારી વસ્તી હતી ત્યારે સરકારી હુકમથી અહીંની મહાજન પટ્ટીમાં કોઈ ગોવધ કરી શકતું નહિ. તેમજ માંસ–માછલી લઈને પણ જઈ શકાતું નહિ. એ હુકમનો ભંગ કરનાર કાયદેસર શિક્ષાપાત્ર ગણાતો. આ હકીકતો અહીંના સરકારી કાગળોમાંથી જાણવા મળે છે.

આજે અહીં ૧૫ જૈનોની વસ્તી છે અને ૧ ઘૂમટબંધી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર છે. સને ૧૮૮૬ની એક નોંધથી જણાય છે કે, આ મંદિરમાં મૂળનાયક શ્રીચંદ્રપ્રભ ભગવાન હતા. તે પછી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ સ્થાપન કરવામાં આવી. મંદિરમાં ૧ પાષાણ મૂર્તિ અને ૫ ધાતુમૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે.

---

૧. વિસ્તાર માટે જુઓઃ 'ભારતવર્ષ', વર્ષઃ ૨૧, ખંડઃ ૨, અંકઃ ૩, ઑગસ્ટ, પૃ૦ ૧૫૦ ફાલ્ગુણ, ૧૩૪૦, પૃ૦ ૩૯૯–૪૦૧માં શ્રીક્ષિતીશચંદ્ર સરકારનો લેખ, મૉર્ડન રિવ્યુ, ઇ. સ. ૧૯૩૧.

સં. ૧૯૫૪માં અહીં ભારે ભૂકંપ થયો ત્યારે લોકો જીવ લઈને નાઠા હતા, એ સમયે આ મંદિરને ખૂબ નુકસાન પહોંચ્યું હતું, પરંતુ મૂળનાયકની પ્રતિમા બરાબર સ્થિર હતી.[1] સં. ૧૯૫૮માં તેની ફરીથી પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવેલી છે.

સૂર્યપહાડઃ

ગવાલપાડાથી સૂર્યપહાડ[2] ૧૪ માઈલ દૂર છે. આ પ્રદેશ દશભુજા સોમેશ્વર પરગણામાં આવેલો છે. જંગલનો ખાડા–ટેકરાનો રસ્તો પસાર કર્યા પછી દૂબાપાડા નદીને નાવથી પાર કરવી પડે છે. સૂર્યપહાડ બહુ મોટો અને કેટલાયે માઈલોમાં પથરાયેલો છે, તેના ઉપર જંગલી જાતિઓ વસે છે. આ પહાડ ઉપર હિંદુઓનાં કેટલાંક સ્થાનો બનેલાં છે પરંતુ અહીંની ૧ પ્રાચીન ગુફામાં પ્રવેશ કરતાં તીર્થંકરની કાયોત્સર્ગસ્થ મૂર્તિઓ કોરેલી જોવામાં આવે છે.

ગુફામાં જમણી બાજુની જિનપ્રતિમા ૪ ફીટ ઊંચી અને ૧ાા ફૂટ પહોળી છે, તેની જમણી બાજુએ ઉપરના ભાગમાં ૬ અને નીચેના ભાગમાં ૪ અક્ષરો કોતરેલા છે, પ્રતિમા નીચે પદ્મનું ચિહ્ન હોવાથી છઠ્ઠા તીર્થંકર શ્રીપદ્મપ્રભ ભગવાનની આ મૂર્તિ જણાય છે. ડાબી તરફની બીજી મૂર્તિ ૨ા ફીટ ઊંચી અને ૧ ફૂટ પહોળી છે, તેની નીચે વૃષભ લંછન અંકિત હોવાથી પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની મૂર્તિ લાગે છે. આ મૂર્તિની પાછળ ભામંડલ વિદ્યમાન છે, એ મૂર્તિની ડાબી બાજુએ ૪ અક્ષરો કોતરેલા છે.

આ લેખોના અક્ષરોની લિપિ લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષની પ્રાચીન હોય એમ શ્રીભંવરમલજી નાહટા નોંધે છે, આ પહાડ પર બીજી કેટલીયે મૂર્તિઓ જ્યાં ત્યાં પડેલી જોવાય છે.

આ રીતે ગવાલપાડા જિલ્લાના પંચરત્ન, પાતાલપુરી, જોગીગુફા, ટૂંકેશ્વરી આદિ પહાડો ઉપર પણ કેટલીયે મૂર્તિઓ અને ખંડિયેરો પડેલાં છે. એ પહાડોમાં તપાસ કરવામાં આવે તો જૈન અવશેષો મળી આવે અને આ પ્રદેશ સુધી ફેલાયેલા જૈનધર્મનાં ચિહ્નોનો ઇતિહાસ જાણવા મળી શકે.

ઓરિસા

ભુવનેશ્વર :

કલકત્તાથી મદ્રાસ જતી બી. એન. રેલ્વેમાં ભુવનેશ્વર સ્ટેશન છે. ભુવનેશ્વરનો વિસ્તાર ચાર–પાંચ કોશ પ્રમાણ છે. ભુવનેશ્વરના અગ્નિખૂણામાં ચાર–પાંચ માઈલ દૂર ધવલી પહાડ છે, ત્યારે બીજી દિશા એટલે વાયવ્ય તરફ એટલા જ અંતરે ખંડગિરિ અને ઉદયગિરિના પહાડો છે, જેમાં સમ્રાટ ખારવેલનો હાથીગુફાવાળો પ્રસિદ્ધ શિલાલેખ છે. આ બંને સ્થાનોમાં ઈ. સ. પૂર્વે બીજી અને ત્રીજી શતાબ્દીનાં સંસ્મરણો અંકાયેલાં મૌજુદ છે. એ બંને પુરાતન પ્રસિદ્ધ ધામોની વચ્ચે ભુવનેશ્વરનું લિંગરાજ મંદિર આવેલું છે.

ભુવનેશ્વરમાંથી પુરાતન કોઈ વસ્તુ મળી આવી નથી, અને જે મળે છે તે ઈ. સ. ની નવમી શતાબ્દી પહેલાંની નથી. ધવલી પહાડ અને ઉદયગિરિ–ખંડગિરિમાંથી મળી આવેલી પુરાતન ઐતિહાસિક સામગ્રીના સમયની વસ્તુઓ હજી અહીં શોધવામાં આવી નથી; પરંતુ એ એક હકીકત છે કે, એ સમયે પણ આ સ્થળ એટલું જ પ્રસિદ્ધ હોવું જોઈએ.

---

૧. આ મૂર્તિની ચમત્કારિક ઘટના વિશે શ્રી. અગરચંદજી નાહટા 'ઓશવાલ નવયુવક' સને ૧૯૩૮ના જુલાઈ અંકમાં વાત નોંધે છે તેનો સાર એ છે કે–ધરતીકંપ પછી અહીંના જૈનોએ મૂળનાયકની આ નાની પ્રતિમાને બદલે મોટી પ્રતિમા સ્થાપન કરવાનો વિચાર કર્યો અને એ માટે શેઠ શંકરદાનજી નાહટાને મૂર્તિ મેળવવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. એ માટે મેડતા અને બિકાનેરથી મૂર્તિ લાવવાનો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો પરંતુ શેઠ શંકરદાનજી નાહટાને અને બિકાનેરના શ્રીપૂજને સ્વપ્નમાં એ પ્રાચીન મૂર્તિ ચમત્કારી હોવાથી ન બદલવા વિશેનું સ્વપ્ન આવ્યું, આથી એ પ્રાચીન મૂર્તિને જ ફરીથી સ્થાપન કરવામાં આવી.

શ્રીઅગરચંદજી નાહટાએ આસામનાં જૈનમંદિરોની હકીકત ઉપર્યુક્ત અંકમાં આપેલી છે. તેમાંથી આ મંદિર વિશેની હકીકત તારવી છે.

૨. 'જૈન સત્ય પ્રકાશ' વર્ષઃ ૮, અંકઃ ૧૨

ભુવનેશ્વરના મંદિર-સ્થાપત્ય સંબંધે વિચાર કરતાં શ્રીનિર્મળકુમાર બસુ કહે છે–"શિલ્પશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ રેખ મંદિર કે ભદ્ર મંદિરની કક્ષાનું આ મંદિર નથી. વિશેષ તપાસથી નક્કી થાય છે કે, વચમાં સ્થાપિત મહાકાય શિવલિંગ ઉપર ઢાંકવા માટે શિલ્પમર્યાદા તોડીને આ મંદિર બનાવવામાં આવ્યું છે; જે મંદિરનું નામ છે ભાસ્કરેશ્વર મંદિર. એનો રચનાકાળ ચોક્કસ નથી, છતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બીજાં મંદિરો કરતાં આ મંદિર વધારે કીમતી છે.

"ભાસ્કરેશ્વર મંદિરના મધ્યમાં ૯ ફીટ ઊંચું અને ગૌરીપટ્ટ ઉપર ૪ ફીટ પહોળું શિવલિંગ છે, જેના ઉપરનો ભાગ ખંડિત થયો હોય એમ લાગે છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે, શિવલિંગ એક પથ્થરનું છે, જ્યારે ગૌરીપટ્ટ જુદી જુદી જાતના પથ્થરનો છે. આ સિવાય ગૌરીપટ્ટની લંબાઈ સાથે શિવલિંગની લંબાઈ પણ મેળ ખાતી નથી. આ માટે રાજા રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર જણાવે છે કે, પ્રાચીન કાળમાં અહીં અશોકનો સ્તંભ હતો. કાળાંતરે તેને સ્થાને લિંગસ્થાપના થઈ છે. ત્યાર પછી તેની ઉપર મંદિર ઊભું કરવામાં આવ્યું છે.

"ઉપલબ્ધ શિરોભાગથી અનુમાન થાય છે કે, ભાસ્કરનો સ્તંભ ૨૯ થી ૩૩ ફીટ સુધી અત્યારે જમીનમાં ધરબાયેલો હોવો જોઈએ. તેમજ એ સમયે અત્યારના થરથી ૩૦ ફીટ જમીન હોવી જોઈએ. આ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે, આ સ્થળમાં ઉપરના બદલે નીચેમાં વિશેષ શોધ કરવી જોઈએ, અને તેમ કરવાથી ઐતિહાસિક વિષયમાં ઈચ્છિત લાભ થશે.

"અમે આસપાસની જમીન તપાસવાનું કામ શરૂ કર્યું. નીચેના ભાગમાંથી જે વસ્તુઓ મળે છે તે ઉપરની વસ્તુઓ કરતાં વિશેષ પ્રાચીન હોય એમ અમારો ખ્યાલ હતો. પરિણામે એક નવો કૂવો ખોદતાં તે સ્થાનમાંથી ૨ મૂર્તિઓ મળી આવી જેમાંથી એક બૌદ્ધ પ્રતિમા અને બીજી જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિ હતી. પાષાણ બંધનની ખોદેલ મૂર્તિઓની ગઠન-રચના, માથાની શિખા અને હાંથની કૃતિ વગેરે ઉદયગિરિની રાણી ગુફાને મળતું આવે છે; એટલે તે સનયનું હોવાનો સંભવ છે."[1]

બંગાલી સંશોધકો ઘણી વખત જૈન અને બૌદ્ધને એક ગણી લઈ પુરાતત્ત્વની સામગ્રી વિશે વર્ણન આપે છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, સોમપુર વિહારની માફક આ સ્થળમાં પ્રથમ જૈન અને બૌદ્ધ સંસ્કૃતિએ પોતાનો પ્રભાવ પાથર્યો હશે તે પછી શૈવ આધિપત્યમાં આ સ્થળે પોતાનું મંદિર બંધાવાયું હશે.

મુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયજી જણાવે છે કે, "મહાપ્રાભાવિક વજ્રસ્વામી ઉત્તર પ્રાંતમાં દુકાળ પડવાથી સંઘ સહિત અહીં (જગન્નાથપુરીમાં) પધાર્યા હતા. અહીંના બૌદ્ધધર્મી રાજાને ચમત્કાર બતાવી પ્રતિબોધીને જૈનધર્મી બનાવ્યો હતો. અહીં જીરાવાલા પાર્શ્વનાથનું સુંદર મંદિર હતું, પરંતુ શંકરાચાર્યજીના સમયે ત્યાંના રાજાએ બલાત્કારથી એ મંદિર પોતાના કબજે કર્યું. જો કે આજ પણ જગન્નાથપુરીમાં જૈન મૂર્તિ છે. ત્યાં દર બાર વર્ષે ખોળું નવું ચડે છે. જૈન તીર્થના સ્મરણરૂપે અહીં બ્રાહ્મણો પણ જાતિભેદ ગણતા નથી."[2]

શ્રીનિર્મળકુમાર બસુની ઉપર્યુક્ત ધારણાને મુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયજીની આ હકીકત પ્રમાણિત બનાવતાં મંદિરના પુરાતન ઇતિહાસ ઉપર આછો-ઘેરો પ્રકાશ પડે છે. આ વિશે વિદ્વાનો વધુ શોધ કરે એ જ ઈચ્છવાયોગ્ય છે.

ઉદયગિરિ–ખંડગિરિ

ઓરિસામાં જૈનધર્મનું મહત્ત્વ શું હતું એ વિશે દુનિયાભરના ઐતિહાસિક વિદ્વાનોમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલો ઉદયગિરિની હાથીગુફામાં આવેલો મહામેઘવાહન ચક્રવર્તી મહારાજા ખારવેલનો શિલાલેખ અગત્યની પ્રામાણિક વિગતો રજૂ કરે છે. આ શિલાલેખ કેવળ જૈનોની જ દૃષ્ટિએ નહિ પરંતુ ભારતની રાજકીય અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અતિમૂલ્યવાન અને અદ્વિતીય છે. ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અને ખારવેલના જીવનચરિતને અંકિત કરનારો ભારતવર્ષમાં આ સૌથી પહેલો શિલાલેખ છે.

---

૧. 'પ્રવાસી' : ૧૩૪૧ વૈશાખ, પૃષ્ઠ : ૩૫–૪૦; 'જૈન સત્ય પ્રકાશ' વર્ષ : ૧૨, અંક : ૧૧, પૃષ્ઠ : ૩૨૦–૨૨.

૨. 'જૈન તીર્થનો ઇતિહાસ', પૃષ્ઠ : ૫૬૦.

ઈ. સ. પૂર્વે બીજી શતાબ્દીમાં મહારાજા ખારવેલના શાસનકાળનાં ૧૩ વર્ષોની ઘટનાઓને આમાં લિપિબદ્ધ કરવામાં આવી છે. કલિંગનાં પડોશી રાજ્યો અને તત્કાલીન રાજવીઓનો પણ એ નિર્દેશ કરે છે.

ધાર્મિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ભારતવર્ષના પ્રાચીન એવા બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ પૈકી બ્રાહ્મણોના 'આદિત્ય-પુરાણ'માં કલિંગને અનાર્ય દેશ તરીકે ઓળખાવ્યો છે એટલું જ નહિ પણ તેમાં જવાથી બ્રાહ્મણો પતિત થાય છે એવો પણ નિર્દેશ કર્યો છે,[1] જ્યારે બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર અર્થે અશોકે જે દેશોમાં ધર્મપ્રચારકો મોકલ્યા હતા તે દેશોમાં કલિંગનું નામ ઉલ્લેખવામાં આવ્યું નથી.

આ ઉપરથી એમ માનવાને કારણ છે કે, એક સમયે કલિંગમાં જૈનધર્મનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું જેના કારણે બ્રાહ્મણોએ એ દેશને અનાર્ય કહ્યો અને બૌદ્ધધર્મને ત્યાં સ્થાન મળે એમ જણાયું નહીં.

જૈન શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિએ જે ૨૫ાા આર્ય દેશો ગણાવવામાં આવ્યા છે તેમાં કલિંગનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ દેશમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરસ્વામીએ વિહાર કરીને આ દેશને પવિત્ર બનાવ્યો હોવાનું સૂચન શાસ્ત્રો કરે છે; એટલું જ નહિ, કલિંગના કુમારીગિરિ અને કુમારગિરિને તીર્થભૂત ગણાવ્યાં છે. અશોકનો કલિંગવિજય એ કલિંગમાં જૈનધર્મના દૃઢ અને અધૃષ્ય કિલ્લાની સાખ પૂરે છે.

સમ્રાટ અશોકે બૌદ્ધધર્મને અંગીકાર કર્યો ત્યારે તેણે સામ્રાજ્યની પ્રબળ વિજિગીષાના મદમાં પરાક્રમી કલિંગ-વાસીઓનો નિર્દયપણે સામનો કર્યો. ઈતિહાસની વિગતો સૂચવે છે કે, કલિંગનું આ યુદ્ધ અતિત્રાસદાયક અને રોમાંચ-કારી હતું. એવા નિર્દય ઘમસાણમાં કલિંગવાસીએ દીનતા દાખવી નહોતી. સ્વદેશ, સ્વધર્મ અને સ્વમાનની રક્ષા ખાતર લાખો કલિંગવાસીઓએ એ યુદ્ધમાં સામે પગલે ચાલીને પોતાનાં દેહનાં બલિદાન દીધાં હતાં. તેમાં એક લાખ માણસો ખપી ગયા, એક લાખને પચાસ હજાર માનવીઓ બંદીવાન બન્યા અને યુદ્ધજનિત રોગ, ભૂખ અને લૂંટફાટથી જે નાશ પામ્યા તેની સંખ્યા એ કરતાંયે અધિક હતી. આટલા નરસંહાર પછી અશોક જીત્યો ખરો પરંતુ આ યુદ્ધ તેનાં જીવનમાં ભારે આઘાત પહોંચાડયો. એની જીત પાછળના આર્તનાદે તેના જીવનમાં અજબ પલટો આણ્યો. કલિંગનું યુદ્ધ એના જીવનનું છેલ્લું યુદ્ધ બની રહ્યું. એ પછી જાણે પ્રાયશ્ચિત માટે જ એણે ધર્મનો આશ્રય લીધો.

કલિંગ મગધને આધીન બન્યું પણ અશોકના મૃત્યુ પછી એ જીવંત પ્રજાએ માથું ઊંચું કર્યું અને મગધની ગુલામી તરછોડી દીધી. કલિંગ પાછું સ્વતંત્ર થયું અને અશોક પછી લગભગ ૧૦૦ વર્ષે એટલે ઈ. સ. પૂર્વે બીજી શતાબ્દીમાં થયેલા ખારવેલ મહારાજાએ કલિંગને ફરીથી સમૃદ્ધિ બક્ષી, ભારતમાં ગણનાપાત્ર સામ્રાજ્ય બનાવ્યું. ખારવેલનો શિલાલેખ માહિતી આપે છે કે, ખારવેલે ભારતવર્ષના ઉત્તરાપથથી માંડીને દક્ષિણના પાંડયદેશ સુધીનો પ્રદેશ પોતાને આધીન કર્યો. ખારવેલ મૌર્ય સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત કે અશોક કરતાં ઓછો પરાક્રમી નહોતો. ધર્મનિષ્ઠામાં તે મૌર્ય અશોક અને સંપ્રતિનો હરીફ હતો. તેણે પોતાના રાજ્યમાં જૈનધર્મને રાજધર્મ બનાવ્યો છતાં બીજા ધર્મો પ્રત્યે તે એટલો જ આદરભાવ રાખતો. એ સર્વ વિદ્યામાં પારંગત હતો. પ્રજાની સુખ–સગવડ માટે તેણે તળાવો ખોદાવ્યાં, જૂનાં મકાનોને સમરાવ્યાં, નવાં ઘરો બનાવ્યાં, ઘણાં દાન દીધાં, બંધ પડેલી નહેરોને તેણે ફરીથી ચાલુ કરાવી, ઉત્સવો કર્યા અને ધર્મસભાઓ ભરી. આ રીતે તે ઉદારમના, પ્રજાપ્રિય, વિદ્યાભ્યાસંગી, દેશવિજયી અને ધર્મવિજયી તરીકે ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં નામાંકિત રાજવી બની ગયો.

આમ હોવા છતાં આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, આ શિલાલેખ સિવાય ખારવેલ જેવા પરાક્રમી અને સંસ્કારપ્રિય ચક્રવર્તી રાજવી વિશે જાણવાને જૈન કે અજૈન અનુશ્રુતિઓમાંથી કોઈ હકીકત ઉપલબ્ધ થતી નથી પરંતુ સંશોધક-શિરોમણિ શ્રીમાન્ પુણ્યવિજયજી મહારાજને થોડા સમય અગાઉ એક પ્રાચીન પટ્ટાવલી મળી આવી છે, જે પં. શ્રી. લાલચંદ્ર ભ. ગાંધીના સહકાર સાથે પ્રગટ કરાવી છે તે આ વિશે સંતોષકારક વિગતો દર્શાવે છે. કલિંગમાં જૈનધર્મના ઇતિહાસ વિશે અગત્યની માહિતી આપવા સાથે સમ્રાટ ખારવેલના પૂર્વજો અને વંશજોનો ક્રમવાર ઈતિહાસ નોંધે છે એ ઇતિહાસથી ખારવેલના શિલાલેખની વિગતોને પણ બરાબર સમર્થન મળી રહે છે. એ પટ્ટાવલીની હકીકતો આપણે પ્રથમ જોઈ લઈએ.

---

૧. यथा–'अंग-वंग-कलिंगांश्च, लाट-मालविकांस्तया।' तथा– 'गत्वैतान् कामतो देशान्, कलिंगांश्च पतेद् द्विजः ॥"

શ્રીહિમવદ્ આચાર્યે 'સ્થવિરાવલી' નામક એક નાની પ્રાકૃત ભાષામાં રચેલી પટ્ટાવલીની કેટલીક વિગતો આપણા ઐતિહાસિક જ્ઞાનમાં વધારો જ નહિ પણ સુધારો કરે એવી છે.

ચતુર્દશપૂર્વી આર્ય ભદ્રબાહુસ્વામીના સ્વર્ગવાસ સંબંધે આ પટ્ટાવલી નોંધે છે:—

"थेरे णं अज्जभद्दबाहू वि चरमचउदसपुव्विणो सगडालपुत्तं अज्जथूलभद्दं णियपए ठावइत्ता वीराओ णं सयाहियसत्तरिवासेसु वइक्कंतेसु पक्खेणं भत्तेणं अपाणएणं कुमारगिरिम्मि कलिंगे पडिमं ठिओ सग्गं पत्तो ॥"

—અંતિમ ચતુર્દશપૂર્વી સ્થવિર આર્ય શ્રીભદ્રબાહુ પણ શકટાલ મંત્રીના પુત્ર શ્રીસ્થૂલભદ્રને પોતાની પાટે સ્થાપન કરીને શ્રીમહાવીરપ્રભુ પછી ૧૭૦ વર્ષ વ્યતીત થતાં પંદર દિવસનું નિર્જલ અનશન કરીને કલિંગ દેશના કુમારગિરિ નામક પર્વત ઉપર પ્રતિમા (ધ્યાન) ધારી બની સ્વર્ગવાસી થયા.

એ પછી આર્ય સ્થૂલભદ્ર, આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય સુહસ્તિ વિશે વર્ણન છે. એ વર્ણનમાં જણાવ્યું છે કે-આર્ય સુહસ્તિએ કુમાર પર્વત પર આર્ય મહાગિરિની સ્તુતિ કરી હતી.

વળી, હાથીગુફાના લેખમાં '**चेतवसवधनस**' એવા ઉલ્લેખથી કેટલાક વિદ્વાનો ખારવેલને 'ચૈત્રવંશીય' માને છે ત્યારે કેટલાક તેમને 'ચેદીવંશ'ના રાજવી બતાવે છે પરંતુ પ્રસ્તુત પટ્ટાવલીકાર એ વિશે સ્પષ્ટ ખુલાસો આપે છે કે ખારવેલ 'ચૈત્રવંશ્ય' કે 'ચેદીવંશ્ય' નહોતો પરંતુ 'ચેટવંશ્ય હતો; કેમકે એ વૈશાલીના પ્રસિદ્ધ રાજા ચેટકના પુત્ર કલિંગરાજ શોભનરાયની વંશપરંપરામાં ઊતરી આવ્યો હતો.

વળી, ખારવેલના શિલાલેખની સાથોસાથ ખંડગિરિ અને ઉદયગિરિમાં ઊભેલાં જે સ્થાપત્યો અને શિલ્પો ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા અને પાંચમા સૈકાની પ્રાચીનતા ધરાવે છે એટલું જ નહિ, નંદ મહારાજા કલિંગનો વિજય કરીને જે 'કલિંગ-જિનમૂર્તિ' લઈ ગયો હતો અને ખારવેલે મગધનો વિજય કરી જે મૂર્તિ પાછી મેળવી હતી, એ મૂર્તિના ભરાવનાર અને પ્રતિષ્ઠાપક તેમજ ગુફાઓના નિર્માણ સંબંધી પૂર્વ ઇતિહાસ વિશે આ પટ્ટાવલી મહત્ત્વની હકીકતો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. પટ્ટાવલીની નોંધ આ પ્રકારે છે:

મહારાજા બિંબિસારે (શ્રેણિકે) શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના ચરણોથી અને સાધુ-સાધ્વીઓના નિવાસથી પવિત્ર થયેલા તીર્થસ્વરૂપ કલિંગના કુમારગિરિ અને કુમારીગિરિ (આજકાલનો ખંડગિરિ અને ઉદયગિરિ જે વિક્રમની ૧૦-૧૧ મી શતાબ્દી સુધી ક્રમશઃ કુમારગિરિ અને કુમારીગિરિ કહેવાતો હતો) નામના બંને પર્વતો ઉપર ભગવાન ઋષભદેવ તીર્થંકરનો અતિમનોહર પ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો, અને તેમાં શ્રીઋષભદેવ પ્રભુની સુવર્ણમયી પ્રતિમા ગણધર શ્રીસુધર્મસ્વામી દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત કરાવી હતી. એ સિવાય શ્રેણિકે એ પર્વત ઉપર ચતુર્માસમાં સાધુ-સાધ્વીઓને રહેવા યોગ્ય ગુફાઓ કોરાવી હતી; જેમાં અનેક સાધુ-સાધ્વીઓ જ્ઞાનોપાસના અને તપશ્ચર્યા આદિ ધર્મકૃત્યો કરતા હતા.

શ્રેણિકના પુત્ર કૂણિકે એ બન્ને પર્વતો ઉપર પોતાના નામે પાંચ ગુફાઓ કોરાવી હતી.

ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૬૦ વર્ષ વ્યતીત થતાં આઠમો નંદ રાજા થયો, જે અત્યંત લોભી હતો. તેણે પોતાના વિરોચક નામક મંત્રીની પ્રેરણાથી કલિંગનો નાશ કર્યો અને કુમારી પર્વત ઉપર શ્રેણિકે બંધાવેલા જિનમંદિરનો નાશ કરી ઋષભદેવ ભગવાનની સુવર્ણમયી પ્રતિમા પાટલીપુત્ર લઈ ગયો.

સમ્રાટ અશોકે (વીર નિર્વાણ પછી ૨૪૪મા વર્ષે સ્વર્ગવાસ) કલિંગ પર જીત મેળવી તેને પોતાને આધીન બનાવ્યું હતું.

એ પછી સમ્રાટ ખારવેલ કલિંગ દેશનો અધિપતિ થયો; જેના શિલાલેખમાં '**चेतवसवधनस**'ના ઉલ્લેખથી વિદ્વાનોએ તેને ચૈત્રવંશીય કે ચેદીવંશી માન્યો છે, જેને આ થેરાવલીકાર સ્પષ્ટ રીતે ચેટવંશ્ય બતાવે છે, કેમકે ખારવેલ વૈશાલીના પ્રસિદ્ધ રાજવી ચેટકના પુત્ર કલિંગરાજ શોભનરાયની પરંપરામાં થયો હતો.

ચેટકના મરણ પછી તેનો પુત્ર શોભનરાય વૈશાલીથી નાસીને પોતાના શ્વસુર કલિંગાધિપતિ સુલોચન પાસે ગયો. સુલોચનને પુત્ર ન હોવાથી તે જમાઈને ગાદી આપી સ્વર્ગસ્થ થયો. શોભનરાયનો રાજ્યાભિષેક કલિંગના કનકપુરમાં

થયો હતો. શોભનરાય પરમ જૈન હતો અને તીર્થસ્વરૂપ કુમાર પર્વત પર યાત્રા કરીને ઉત્કૃષ્ટ શ્રાવક બન્યો હતો.

શોભનરાયની પાંચમી પેઢીએ ચંડરાય નામક રાજા થયો. તે વીરનિર્વાણ સં. ૧૪૯ માં કલિંગની ગાદીએ આવ્યો. એ ચંડરાયના સમયમાં પાટલીપુત્રમાં આઠમો નંદરાજા રાજ્ય કરતો હતો જે અગાઉ જણાવ્યા મુજબ કુમારી પર્વત ઉપર શ્રેણિકે બંધાવેલા જિનમંદિરનો નાશ કરી શ્રીઋષભદેવની સુવર્ણમયી પ્રતિમા લઈ ગયો, જે વિશે શિલાલેખ પણ સમર્થન કરે છે.

એ પછી શોભનરાયની આઠમી પેઢીએ ક્ષેમરાજ વીર નિ. સં. ૨૨૭ માં કલિંગમાં રાજા થયો. વીર નિ. સં. ૨૩૯ માં મગધપતિ અશોકે કલિંગ પર ચડાઈ કરી અને ત્યાંના ક્ષેમરાજ ઉપર પોતાની આણ વર્તાવી. વીર નિ. સં. ૨૭૫ માં ક્ષેમરાજનો પુત્ર વુડ્ઢરાજ કલિંગનો રાજા થયો. એ પરમ જૈન હતો. તેણે કુમારગિરિ અને કુમારીગિરિ ઉપર જૈન શ્રમણો માટે ૧૧ ગુફાઓ કોરાવી.

વીર નિ. સં. ૩૦૦ માં વુડ્ઢરાયનો પુત્ર ભિકખુરાય કલિંગનો શાસક બન્યો. તેનું વાહન મહામેઘ નામક હાથી હોવાથી તે મહામેઘવાહન નામે અને તેની રાજધાની સમુદ્ર કિનારે હોવાથી તે ખારવેલાધિપતિ નામે પણ ખ્યાત થયો.

ભિક્ષુરાજ અતિશય પરાક્રમી અને પોતાની હાથી વગેરેની સેનાથી પૃથ્વીનો વિજેતા હતો. તેણે મગધના રાજવી પુષ્યમિત્રને હરાવી પોતાનો આજ્ઞાધીન બનાવ્યો હતો. પહેલાં જે નંદ રાજા શ્રીઋષભદેવની પ્રતિમા પાટલીપુત્ર લઈ ગયો હતો તે તેણે પાછી મેળવી કલિંગમાં લઈ આવ્યો હતો[1] અને કુમારગિરિ ઉપર શ્રેણિકે બંધાવેલા જિનમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી આર્ય સુહસ્તિસૂરિ અને તેમના શિષ્ય આર્ય સુપ્રતિબુદ્ધસૂરિના હાથે એ મૂર્તિની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

દુષ્કાળના સમયમાં આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય સુહસ્તિસૂરિ પોતાના અનેક શિષ્યો સાથે શુદ્ધ આહાર ન મળતાં આ કુમારગિરિ તીર્થમાં અનશન કરી સ્વર્ગસ્થ થયા હતા. એ દુષ્કાળમાં જૈનોનું આગમ સાહિત્ય નષ્ટપ્રાયઃ બની રહ્યું છે એમ સમજીને ભિકખુરાયે જૈન સિદ્ધાંતોનો સંગ્રહ કરવા અને સમ્રાટ સંપ્રતિની માફક જૈનધર્મનો વિસ્તાર કરવા માટે શ્રમણસંઘને તીર્થસ્વરૂપ કુમારી પર્વત પર એકત્રિત કર્યો હતો. તેમાં આર્ય મહાગિરિની પરંપરાના બલિસ્સહ, બોધિલિંગ, દેવાચાર્ય, ધર્મસેનાચાર્ય, નક્ષત્રાચાર્ય આદિ બસો જિનકલ્પી શ્રમણો તેમજ આર્ય સુસ્થિત, આર્ય સુપ્રતિબુદ્ધ, ઉમાસ્વાતિ, શ્યામાચાર્ય આદિ ત્રણસો સ્થવિરકલ્પી શ્રમણો એકઠા થયા હતા. આર્યા પોઇણી આદિ ત્રણસો સાધ્વીઓ પણ આ સંમેલનમાં આવી હતી. ભિકખુરાય, સીવંદ, ચૂર્ણક, સેલક આદિ સાતસો શ્રમણોપાસકો અને ભિકખુરાયની પત્ની પૂર્ણમિત્રા વગેરે સાતસો શ્રાવિકાઓ પણ આ સભામાં ઉપસ્થિત હતી.

ભિકખુરાયે પોતાના પુત્ર, પૌત્રો અને રાણીઓના પરિવાર સાથે સભાને સંબોધીને જણાવ્યું કે–'હવે તમે બધા તીર્થંકરે પ્રરૂપેલા જૈનધર્મની ઉન્નતિ અને તેના વિસ્તાર માટે બધી શક્તિથી ઉદ્યમશીલ બનો.'

આથી ધર્મની ઉન્નતિ માટે શ્રમણો અને શ્રમણીઓ મગધ, મથુરા તેમજ બંગ દેશ તરફ નીકળી પડયાં.

એ પછી ભિકખુરાયે કુમારગિરિ અને કુમારીગિરિ પર્વતો ઉપર જિનપ્રતિમાઓથી શોભતી અનેક ગુફાઓ કોરાવી. જિનકલ્પને અનુસરનારા સાધુઓ કુમારગિરિ પર્વતની ગુફાઓમાં રહેતા હતા અને સ્થવિરકલ્પી સાધુઓ કુમારીપર્વતની ગુફાઓમાં રહેતા હતા.

આ બધી વ્યવસ્થા કર્યા પછી ભિકખુરાયે બલિસ્સહ, ઉમાસ્વાતિ, શ્યામાચાર્ય આદિ સ્થવિરોને જિનાગમોમાં મુકુટ સમાન દૃષ્ટિવાદનો સંગ્રહ કરવાને પ્રાર્થના કરી.

ભિકખુરાયની પ્રેરણાથી પૂર્વોક્ત સ્થવિર આચાર્યોએ બાકીના દૃષ્ટિવાદને શ્રમણ સમુદાય પાસેથી થોડોથોડો મેળવીને ભોજપત્ર, તાડપત્ર અને વલ્કલ પર લિપિબદ્ધ કરાવી, ભિકખુરાયનો મનોરથ પૂર્ણ કર્યો અને આ રીતે તે આર્ય સુધર્મસ્વામીએ રચેલી દ્વાદશાંગીનો સંરક્ષક બન્યો.

---

૧. मगधं च राजानं वहु पटिसासिता पादे वदापयति नंदराजनितस अगजिनस...गहरतनपडिहारहिअ मगधे वसिवु नयरी ॥–શિલાલેખ પં. ૧૨

એ પ્રસંગે શ્યામાચાર્યે નિર્ગ્રંથ સાધુ–સાધ્વીઓના સુખબોધાર્થે 'પન્નાવણાસૂત્ર'ની રચના કરી. સ્થવિર શ્રીઉમાસ્વાતિએ એ જ ઉદ્દેશથી નિર્યુક્તિ સહિત 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર'ની રચના કરી અને સ્થવિર આર્ય બલિસ્સહે 'વિદ્યાપ્રવાદ' પૂર્વમાંથી 'અંગવિદ્યા' આદિ શાસ્ત્રોની રચના કરી હતી.

આ પ્રકારે જિનશાસનની ઉન્નતિ કરનાર ભિક્ખુરાય અનેકવિધ ધર્મકાર્યો કરીને વીર નિ. સં. ૩૩૦ વીતતાં સ્વર્ગસ્થ થયો.

ભિક્ખુરાય પછી તેનો પુત્ર વક્રરાય કલિંગનો અધિપતિ થયો. વક્રરાય પણ જૈનધર્મનો અનુયાયી હતો. તે ધર્મારાધન કરી સમાધિપૂર્વક વીર નિ. સં. ૩૬૨ વર્ષ પછી સ્વર્ગવાસી થયો.

વક્રરાય પછી તેનો પુત્ર વિદુહરાય કલિંગ દેશનો અધિપતિ થયો. વિદુહરાય પણ એકાગ્રચિત્તે જૈનધર્મનું આરાધન કરી નિર્ગ્રંથ સમૂહથી પ્રશંસિત થયો અને વીર નિ. સં. ૩૯૫ પછી સ્વર્ગવાસી બન્યો.

હવે આપણે શિલાલેખની મહત્ત્વની વિગત ઉપર ધ્યાન આપીએ.

શિલાલેખનો આરંભ અરહંતો અને સિદ્ધોને જૈન પદ્ધતિ અનુસાર નમસ્કારપૂર્વક કરેલો છે. આ મૂળ શિલાલેખ છેવટે આપવામાં આવ્યો છે તેનો પ્રસંગોચિત સારાંશ નીચે મુજબ છે:

૧. શાસનકાળના પ્રથમ વર્ષમાં ખારવેલે ઝંઝાવાતથી નાશ પામેલાં રાજધાનીનાં દ્વારો, પ્રાકારો, તળાવો અને રાજકીય પ્રાસાદોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.

૨. શાસનના પાંચમા વર્ષે તેણે તનસુલિય માર્ગથી પ્રાચીન નહેર રાજધાની સુધી લંબાવી.

૩. શાસનના નવમા વર્ષે ૩૮ લાખ રૌપ્ય મુદ્રાઓના ખર્ચે 'મહાવિજય' નામક પ્રાસાદ બનાવ્યો. એ જ વર્ષે તેણે 'કિમિચ્છક' દાન આપી 'કલ્પદ્રુમ'ની પૂજા કરી. (જૈન શાસ્ત્રો અનુસાર આવી પૂજા ચક્રવર્તી સમ્રાટ જ કરી શકતો.)

૪. શાસનના બારમા વર્ષે મગધનો વિજય કરી નંદરાજા જે મૂર્તિ પાટલીપુત્ર લઈ ગયો હતો તે કલિંગ જિનપ્રતિમા પાછી મેળવી. (આ ઉલ્લેખથી સાબિત થાય છે કે, ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં જૈનોમાં મૂર્તિપૂજા પ્રચલિત હતી.)

૫. શાસનના તેરમા વર્ષે રાજ્યના વિસ્તારથી સંતોષ પામીને તેણે પોતાનું ધ્યાન ખાસ કરીને ધર્મ તરફ દોર્યું. શ્રાવકોને ઉચિત એવાં વ્રતો આદર્યાં અને જીવ–અજીવના ભેદવિજ્ઞાનનો અનુભવ કર્યો. શ્રમણોને રહેવા માટે ૧૧૭ ગુફાઓ કુમારી પર્વત ઉપર કરાવી.

૬. પંચોતેર લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ કરી પોતાની રાણી માટે શ્રીકુમારી પર્વત પર દૂર દૂરથી પથ્થરો મંગાવી આશ્રયસ્થાન નિર્માણ કર્યું.

૭. મહારાજાના ખિરૂદોમાં ક્ષેમરાજ, વૃદ્ધિરાજ, ભિક્ષુરાજ, ધર્મરાજ, રાજર્ષિવંશકુલવિનિર્ગત, મહારાજ આદિ પદોનો વ્યવહાર કરેલો છે.

આ શિલાલેખ અને ઉપર્યુક્ત પટ્ટાવલી ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે ઉદયગિરિ–ખંડગિરિની ગુફાઓ એ જૈનોનું તીર્થસ્થાન હતું. વળી, ખારવેલ જેવા જૈન રાજવીની પ્રજા પણ મોટે ભાગે જૈનધર્મ પાળનારી હોવી જોઈએ; એમ પણ જણાય છે. જૈન સાહિત્યમાં કલિંગ વિશે ખૂબ ઉલ્લેખો મળે છે પરંતુ આજે અહીં કોઈ જૈનની વસ્તી નથી. વસ્તુતઃ જૈન શ્રાવકો પોતાનો ધર્મ ભૂલી જઈ સરાક બનીને રહ્યા છે અને મોટા ભાગની જૈન પ્રજાએ સ્થળાંતર કર્યું હોય એમ જણાય છે.

ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિ ઉપરની ૧૦–૧૧ મા સૈકાની કેટલીક ગુફાઓને બાદ કરતાં મોટા ભાગની ગુફાઓ ઈ. સ. ના પહેલા સૈકાથી અર્વાચીન નથી. કેટલીક તો ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા–પાંચમા સૈકાની હોવાનું પણ પ્રતીત થાય છે, જેનું પટ્ટાવલીથી સમર્થન મળે છે. મોટા ભાગની ગુફાઓ સાદી છે પણ ઉદયગિરિની રાણીગુફાનું શિલ્પ ઉત્કૃષ્ટ છે.

ખંડગિરિ ઉપર એક સ્થળે ચોવીસે જૈન તીર્થંકરો અને તેમની શાસનદેવીઓની મૂર્તિઓ એકીસાથે વિદ્યમાન છે. એ જ ટેકરી ઉપર બીજે સ્થળે પણ કેટલીક ગુપ્તેન્દ્રિય પ્રતિમાઓ છે જે ખડકો ઉપર અદ્ધર કોતરી કાઢેલી જોવાય છે.

ઓરિસ્સામાં વસતા સરાક જાતિના લોકો દર વર્ષે માઘ માસની સાતમના દિવસે ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિની યાત્રાએ આવે છે અને પાર્શ્વનાથ ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે.

બંને પર્વતો ઉપર થઈને કુલ ૩૦ જેટલી જૈન ગુફાઓ વિદ્યમાન છે; જેમાંની મુખ્ય ગુફાઓ જયવિજય ગુફા, રાણીગુફા, ગણેશગુફા, સ્વર્ગપુરી ગુફા, મંચપુરી ગુફા, અનંતગુફા, નવમુનિ ગુફા, વાઘગુફા એવાં સ્થાનિક નામોથી ઓળખાય છે. ભારતની જૈન ગુફાઓમાં આ ગુફાઓ સૌથી પ્રાચીન છે. આ ગુફાઓ પૈકી કેટલીકમાંથી જે શિલાલેખો મળી આવે છે, તે આ પ્રકારે છે:

૧. ઉદયગિરિની હાથીગુફામાં ખારવેલનો આ શિલાલેખ બે કટકે એટલે થોડોક ભાગ ગુફાની છતમાં અને થોડોક ભાગ દીવાલમાં આ પ્રકારે કોતરેલો છે:

"(१) नमो अरहंतानं नमो सवसिधानं वेरेन महाराजेन महामेघवाहनेन चेतराजवसवधनेन प्रसथसुभलखने[न] चतुरंतलठानगुनोपगतेन कलिंगाधिपतिना सिरिखारवेलेन (२) पंदरसवसानि सिरिकुमारसरीरवता कीडिता कुमारकीडका ततो लेखरूपगणनाववहारविधिविसारदेन (३) सवविजावदातेन नववसानि योवराजं पसासितं संपुणचतुविसतिवसो च दायवधमेन सेसयोवनाभिविजयवतिये (३) कलिंगराजवसपुरिसयुगे महाराजाभिसेचनं पापुनाति अभिसितमतो च पधमवसे वातविहतगोपुरपाकारनिवेसनं पटिसंखारयति कलिंगनगरिं खिबीर च सितलतडागपाडियो च बधापयति सवुयानपति संठापनं च (४) कारयति। पनतीसाहि सतसहसेहि पकातिये रजयति दितिये च वसे अचितयिता सातकणि पछिमादिसं हयगजनररधबहुलं दंडं पठापयति कुसंबानं खतियं च सहायवता पतं मसिकनगरं (?) ततिये च पुन वसे (५) गंधववेदबुधो दंपनतगीतवादितसंदसनाहि उसवसमाजकारापनाहि च कीडापयति नगरीं इथ चवुथे वसे विजाधराधिवासं अहतं पुवं कलिंगपुवराजनमंसितं.........धुमकूटस.......[पू]जित च निखित छत(६)भिंगारेहि तिरतनस पतयो सवरठिकभोजकेसादेवं दसयति पंचमे च दानि वसे नंदराजतिवससतं ओघाटितं तनसुलीयवाटा पनाडिं नगरं पवेस.........राजसेयसंदसणतो सवकरावणं (७) अनुगहअनेकानि सतसहसानि विसजति पोरजानपदं सतमं च वसं पसासतो च.........सवेतुकुल.......अठमे च वसे (८) घातापयिता राजगहनपं पीडापयति एतिनं च कमपदानपनादेनसवत सेनवाहनं विपमुचितु मधुरं अपयातो नवमे च [वसे ?].......पवरको (९) कपरुखो हयगजरथसह यत सवं घरावसथं........यसवागहनं च कारयितुं बमणानं जम्हि रढिसारं ददाति अरहत.......(१०).... ....[निवा]सं महाविजयपासादं कारयति अठतिससतसहसेहि दसमे च वसे.......भारधवसपठान.......कारापयति.......उयतानं च मनोरधानि उपलभता........(११)........ल पुवराजनिवेसितं पाथुडं गदंभनगले नकासयति जनपदभावनं च तेरस वससताक...दतामरदेहसंघातं बारसमं च व[सं].......हस.......हि वितासयंतो उतरापथराजानो (१२).......मगधानं विपुलं भयं जनेतो हंथिसगंगायं पाययति मगधं च राजानं बहु पटिसासिता पादे वदापयति नंदराजनितस अगजिनस.......गहरतन पडिहारहिअ मगधे वसिवु नयरि (१३).......विजाधरु लेखिलंबरानि सिहरानि निवेसयति सतवसदानपरिहारेन अभूतमकरियं च हथी नादानपरिहारेन अभूतमकरियं च हथी नादानपरिहारं.......आहरापयति इधं सतस (१४).......सिनो वसिकरोति तेरसमे वसे सुपवतविजयिचको कुमारीपवते अरहतोप। [निवासे] वाहिकायं निसिदियायं यपजके.......कालेरिखिता (१५).......[स] कतसमायो सुविहितानं च सवदिसानं [यानिनं] तापसा [नं ?]....संहतानं (?) अरहतनिषिदिया समीपे पभारे वरकारुसमथ[थ]पतिहि अनेकयोजनाहि.......(१६).......पटालके चेतके च वेडुरियगभे थमे पतिठापयति पनंतरिय सठि वससते राजमुरिय काले वोछिने च चोयठअगसतिकुतरियं चुपादयति खेमराजा स वधराजा स भिखुराजा इ[ना]मराजा पसंतो संनतो अनुभवतो [क]लाणानि (१७).......गुणविसेस कुसलो सवपासंडपूजको........तानसंकारकारको अपतिहतचकिवाहनबलो चकधरो गुतचको पसंतचको राजसिवंसकुलविनिगतो महाविजयो राजा खारवेलसिरि॥"

૨–૩ મંચપુરી ગુફામાં બે શિલાલેખો આ પ્રકારે છે:—

(१) "ऐरस महाराजस कलिंगाधिपतिनो महा.......वाह....कुदेपसिरिनो लेणम्॥"

(२) "कुमार वडुखस लेणम्॥"

૪. સ્વર્ગપુરીની ગુફામાં ખારવેલની રાણીનો શિલાલેખ:—

"(१) अरहत पसादन[म्] कलिंगा[न]म् समणानम् लेणं कारितं राजिनो ल[ा]लाक [स](२) हथिस हंसपपोतस धु-[ ]ना कलिंगा च........ खेलस । (३) अगमहीसीयाक लेणम् ॥"

૫. છોટા ગુફામાંનો શિલાલેખ:—

अगिख (?)........स लेणम् ॥

૬. ઉદયગિરિની સર્પગુફામાંનો શિલાલેખ:—

(१) "चूलकमस कोठा जेया च ॥"

(२) "कम्मस हलखिण्य च पसादो ॥"

૭. વાઘગુફામાંનો શિલાલેખ:—

"नगर अखदंस सभूतिणो लेणम् ॥"

૮. જંબેશ્વરની ગુફામાંનો શિલાલેખ:—

"महामदास वारियाय नाकियस लेणम् ॥"

૯. હરિદાસની ગુફામાંનો શિલાલેખ:—

"चूलकम्मस पसादो कोथा जोय [ा] च ॥"

૧૦. ખંડગિરિની તત્ત્વગુફા નં. ૧ માંનો શિલાલેખ:—

"पादमूलिकस लेसुमास लेणम् ॥"

૧૧. અનંત ગુફામાંનો શિલાલેખ:—

"दोहदसमणानम् लेणम् ॥"

૧૨. નવમુનિ ગુફામાંનો શિલાલેખ:—

"(१) ओं श्रीमद् उद्योतकेशरिदेवस्य प्रवर्धमाने विजयराज्ये संवत १८ (२) श्रीआर्यसंघप्रतिबद्धग्रहकुलविनिर्गतदेशीगण आचार्य श्रीकुलचन्द्र (३) भट्टारकस्य शिष्य सुभचन्द्रस्य ॥"

૧૩. લલિતેંદુ અથવા સિંહદ્વાર નામે ઓળખાતી ગુફામાંનો શિલાલેખ:—

"(१) ओं श्रीउद्योतकेशरिविजयराज्य संवत ५ (२) श्रीकुमारपर्वतस्थाने जीर्णवापि जीर्णइशाण (३) उद्योतित तस्मिन् स्थाने चतुर्विंशति तीर्थ[ङ्]करस्थापित–प्रतिष्ठा[का]ले ह[रि]ओप जसनन्दिक (५) क्ना(?) ति (?) द्र्था (?) श्रीपार्श्वनाथस्य कर्मखयः ॥"

માલવા

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૧૧૨	દાહોદ	કાલીવાડા ગેટ પાસે	દાહોદ ૧ મા. દૂર	દાહોદ	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૫—૧૬
૩૧૧૩	લીમડી	હોલી ચકલા	,, ૧૪ મા. દૂર	લીમડી	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૨— ૪
૩૧૧૪	ઝાલોદ	દલાજીવાળા બજારમાં	,, ૨૧ મા. દૂર	ઝાલોદ	ઘૂમટબંધ	,,	૪— ૨
૩૧૧૫	અલીરાજપુર	બજારમાં	,, ૪૫ મા. દૂર	અલીરાજપુર	શિખરબંધ	,,	૨૫— ૩
૩૧૧૬	,,	,,	,,	,,	ઘર	મલ્લિનાથજી	૩—
૩૧૧૭	લખમણી તીર્થ	જંગલમાં	,, ૫૦ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	પદ્મપ્રભુજી	૧૦— ૨
૩૧૧૮	નાનપુર	બજારમાં	,, ૫૫ મા. દૂર	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૧૧— ૧
૩૧૧૯	ખટાલી	,,	,, ૪૫ મા. દૂર	,,	,,	નેમિનાથજી	૪— ૧
૩૧૨૦	રંભાપુર	,,	મેઘનગર ૩ મા. દૂર	રંભાપુર	,,	કુંથુનાથજી	૩— ૧
૩૧૨૧	રંગપુર	જંગલમાં	,, ૧૧ મા. દૂર	ઝાબુઆ	,,	આદિનાથજી	૬— ૨
૩૧૨૨	ઝાબુઆ	બજારમાં	,,	,,	,,	,,	૯૭—૪૩
૩૧૨૩	રાણાપુર	,,	,, ૨૨ મા. દૂર	રાણાપુર	,,	સુવિધિનાથજી	૬— ૨

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખશ્રી સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ ગીરધરલાલ હેમચંદ	૧૫૪૫	સારો	૧૦૦	૧		બીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	શેઠ વાલચંદ મોતીજી		,,	૧૦૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૨૫ લગભગ	શેઠ વરધીચંદ ચુનીલાલ		સાધારણ	૫૦	૧		આ દેરાસરનો આગળનો ભાગ જીર્ણ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	શેઠ મયાચંદ તેજાજી	૧૯૬૧	સારી	૧૦૦	૧	૧	એક લાયબ્રેરી છે.
બાઇ હીરાબાઇ ૧૯૫૨	,,	૧૯૫૨	,,				
શ્રીસંઘ પ્ર. ૧૯૯૪	શેઠ પનાલાલ લાલચંદ	૧૯૦૩	,,	નથી	૧	૧	એક પ્રાચીન તીર્થ છે ખાસ. દર્શનીય છે. મૂળનાયકજીની
							મૂર્તિ પ્રાચીન છે—પ્લાસ્ટરની જરૂર છે.
કુકસી શ્રીસંઘ ૧૯૩૩	સૌભાગ્યચંદજી હીરાચંદજી	૧૯૩૩	સાધારણ	૫	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૩૦ લગભગ	પનાલાલજી રૂપચંદજી ચોધરી	૧૯૫૦	,,	૧૬		૧	આ દેરાસરનો શિખરનો ભાગ તુટેલો છે જેથી ગભા-
							રામાં પાણી પડે છે.
શેઠ ઉદાજી ગુલાબચંદજી ૧૯૪૦	ભંડારી કસ્તુરચંદજી ભૂરાજી	૧૯૪૦	,,	૭૫	૧		આ દેરાસરનો શિખરનો ભાગ જીર્ણ છે. નીરાડો પડેલ
							છે. પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦ લગભગ	ગુલાબચંદ માણેકચંદ ઝાબુઆવાળા	૧૯૫૨	ખરાબ	નથી			જીર્ણ દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૬૫	,,	૧૮૬૫	સાધારણ	૨૫૦	૨	૧	ધાતુ પ્રતિમાઓ પ્રાચીન છે. ભવ્ય દેરાસર છે.
શેઠ મગનીરામ રખબાજી ૧૯૮૦ લગભગ	શેઠ સાગરમલજી ચંપાલાલજી	૧૯૬૧	સારી	૧૦૦	૧		

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૧૨૪	રાણાપુર	બજારમાં	દાહોદ ૨૨ મા. દૂર	રાણાપુર	ઘર	આદિનાથજી	પાષાણ-ધાતુ ૮— ૨
૩૧૨૫	પારા	,,	,,	પારા	શિખરબંધ	,,	૩— ૧
૩૧૨૬	ખોરી	,,	,, ૩૩ મા. દૂર	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૧
૩૧૨૭	થાંદલા	ગોવિંદપુરા	ઉદેગઢ ૩ મા. દૂર	થાંદલા	,,	આદિનાથજી	૭— ૨
૩૧૨૮	,,	નયાપુરા	,,	,,	,,	,,	૬— ૬
૩૧૨૯	,,	ગવલી બજાર	,,	,,	ઘર	મુનિસુવ્રતસ્વામી	૨— ૩
૩૧૩૦	કુશલગઢ	બજારમાં	,, ૨૧ મા. દૂર	કુશલગઢ	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩— ૫
૩૧૩૧	રતલામ	કસ્ટમ ઓફીસની સામે ગુજરાતી મંદિર	રતલામ ૧॥ મા. દૂર	રતલામ	,,	અજીતનાથજી	૨૧—૧૨
૩૧૩૨	,,	શેઠજીકા બજાર યતિ ખુબ-ચંદજીનું મંદિર	,,	,,	ઘર	ચંદ્રપ્રભુજી	૧— ૨
૩૧૩૩	,,	મહેતાજીનો વાસ ફકીર સાહેબનું મંદિર	,,	,,	શિખરબંધ	સુમતિનાથજી	૧૫— ૬
૩૧૩૪	,,	થાવરીયા બજાર બાબા-સાહેબનું મંદિર	,,	,,	,,	આદિનાથજી	૮૮— ૯
૩૧૩૫	,,	થાવરીયા બજાર પુજ ગમીરચંદજીનું મંદિર	,,	,,	ઘર	ચંદ્રપ્રભુજી	૯— ૨

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	ઉદ્ધારનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	પન્નાલાલજી ઝવેરચંદજી	૧૮૬૬	સાધારણ				
,,	શેઠ મેઘાજી ઝવેરચંદ		સારી	૨૦૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	શ્રી જૈન શ્વે. સંઘની પેઢી ગીસરીમલજી શીવચંદજી		,,	૪	૧	૧	
શેઠ તારાચંદજી મૂળચંદજી છાજેડ ૧૮૧૫ લગભગ	ભભુતમલ લખીરામ પીયા	૧૮૧૫	,,	૪૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૭૧ લગભગ	,,	૧૮૭૧	,,				
શ્રીસંઘ ૧૩૦૮	મગનલાલજી ચોરડીયા	૧૩૦૮	સાધારણ	નથી			આ દેરાસર શ્રી શાંતિનાથજી ભગવાનના દેરાસરના નામે ઓળખાય છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	શેઠ મોતીલાલજી ખેમચંદજી કાવડીયા	૧૮૫૨	,,	૨૦૦			જીર્ણ દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	તેજરાજજી જોગાલાલજી ગાંધી		સારી	૧૨૦૦	૪	૧	બે પુસ્તક ભંડારો છે.
શેઠ જોરાવરમલજી વર્ધમાનજી ૧૯૬૦ લગભગ	ચોથમલજી જોરાવરમલજી	૧૯૦૧	,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦ લગભગ	હીરાલાલ તેજકરણજી ગાંધી	૧૯૦૮	,,				વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી, ગૌતમસ્વામી તથા વીરવિજયજીની આરસની મૂર્તિ છે.
યતિ બાબા સાહેબ ૧૮૭૫ લગભગ	રતલામ રાજ્ય તરફથી દીવાન બહાદુર શેઠ કેસરીસીંગજી કોટાવાળા	૧૮૬૬	,,				એક ગુરુમૂર્તિ છે.
યતિ અમીરચંદજી લગભગ ૧૮૫૦	મહાત્મા કનૈયાલાલ કસ્તુરચંદ		સાધારણ				એક ગૌતમસ્વામીની ધાતુની મૂર્તિ છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૧૩૬	રતલામ	ચાવરીયા બજાર ગુગલીયાનું દેરાસર	રતલામ ૧ાા મા. દૂર	રતલામ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાષાણ-ધાતુ ૯— ૨
૩૧૩૭	"	ઘાટી પર લાલચંદજીનું મંદિર	"	"	"	આદિનાથજી	૧૩—૧૫
૩૧૩૮	"	ઘાટી પર ચાવરીયા બજાર	"	"	"	શાંતિનાથજી	૬૪—૧૦૭
૩૧૩૯	"	ચૌમુખી પુલ મોતિલાલજીનું મંદિર	" ૨ મા. દૂર	"	"	મલ્લિનાથજી	૨૨—૩૮
૩૧૪૦	"	હનુમાન કુંડીની પાછળ	"	"	ઘર	આદિનાથજી	૫— ૨
૩૧૪૧	"	ત્રીપોલીયા ગેઈટ તંબાકુ બજાર	"	"	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૪— ૩
૩૧૪૨	"	" કોટવાલાની પેઠી	"	"	ઘર	આદિનાથજી	૨— ૨
૩૧૪૩	કરમદી	ગામ બહાર	" ૪ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	"	૪— ૦
૩૧૪૪	"	"	"	"	"	"	૧૮— ૯
૩૧૪૫	બીબડોદ	"	રતલામ ૬ મા. દૂર	"	"	કેસરીયાનાથજી	૩૮— ૩

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૯૨	ધુળચંદજી જેરાજજી ગુગળીયા	૧૯૬૫	સાધારણ				જીર્ણ દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	કેસરીમલજી ચંપાલાલજી પાવેચા	૧૯૦૧	,,				આ દેરાસરનો ઘણોખરો ભાગ જીર્ણ છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	રતલામ રાજ્ય તરફથી દીવાન બહાદુર શેઠ કેસરી-	૧૮૭૧	સારી				સં. ૧૯૧૫ ની સાલની એક ધાતુ મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
	સીંગજી કોટાવાળા						
શ્રીસંઘ ૧૮૬૩	,,	૧૬૫૨	,,				
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫	,,		,,				આ દેરાસર કરમચંદજી યતિના દેરાસરના નામથી
							ઓળખાય છે.
દીવાન બહાદુર શેઠ કેસરીસીંગજી ૧૯૫૨	,,		,,				એક સુખડની ગુરુમૂર્તિ છે.
,, ૧૮૪૨	,,	૧૫૦૯	,,				એક પાનાની મૂર્તિ છે. ત્રીજે માળ છે.
શેઠ દરખાજી રીખવદાસ ૧૯૨૦ લગભગ	ચાંદમલજી મુનોત	૧૯૪૪	,,	નથી		૧	રતલામ શહેરની આસપાસની પંચતીર્થીમાંનુ એક તીર્થ છે.
							દર વર્ષે ચૈત્ર સુદ ૧૫ નો મેળો ભરાય છે.
રતલામ શ્રીસંઘ ૧૮૯૯	રતલામ શ્રીસંઘ	૧૮૯૯	સારી				આ દેરાસરની બાજુમાં શત્રુંજયની રચના કરવામાં
							આવી છે.
શ્રીસંઘ ૧૩૦૦ લગભગ	મગનીરામ ભભૂતસીંગજી કોટાવાળા		,,	નથી		૧	આ એક તીર્થ છે. દર વર્ષે પોષ વદ અમાસનો મેળો
							ભરાય છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૧૪૬	સાગોદીયા	ગામની બહાર	રતલામ ૪ મા. દૂર	રતલાલ	શિખરબંધ	આદિનાથજી	પાષાણ–ધાતુ. ૭— ૩
૩૧૪૭	નામલી	બજારમાં	નામલી ા। મા. દૂર	નામલી	,,	મહાવીરસ્વામી	૨— ૪
૩૧૪૮	સેમલીયાતીર્થ	,,	,, ૨ મા. દૂર	સેમલીયા	,,	શાંતિનાથજી	૫— ૫
૩૧૪૯	બડોદા	,,	,, ૪ મા. દૂર	નામલી	ઘર	આદિનાથજી	૨—
૩૧૫૦	હતનારા	મોતીલાલજીનું જૂનું મંદિર	,, ૬ મા. દૂર	ઢોદર	ઘૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૨—
૩૧૫૧	પલદુણા	બજારમાં	,, ૩ મા. દૂર	નામલી	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩—
૩૧૫૨	પંચેડ	,,	,, ૩ મા. દૂર	પંચેડ	,,	સુમતિનાથ	૩— ૩
૩૧૫૩	પરસોદા	,,	રતલામ ૫ મા. દૂર	રતલામ	ઘર	સુવિધિનાથજી	૧—
૩૧૫૪	શીખેડી	,,	નામલી ૪ મા. દૂર	નામલી	,,	આદિનાથજી	૩—
૩૧૫૫	પાલીઆ (હસન)	,,	વડાયલા ૨ મા. દૂર	જાવરા	,,	શાંતિનાથજી	૧—
૩૧૫૬	સેલાણા	,,	રતલામ ૧૦ મા. દૂર	સેલાણા	શિખરબંધ	મુનિસુવ્રત સ્વામી	૫— ૯
૩૧૫૭	,,	,,	,,	,,	,,	આદિનાથજી	૭— ૬
૩૧૫૮	ધામણોદ	,,	,, ૬ મા. દૂર	ધામણોદ	ઘર	સુપાર્શ્વનાથજી	૫— ૧
૩૧૫૯	જાવરા	શુક્રવારીયા બજાર	જાવરા ૧ મા. દૂર	જાવરા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૫— ૭

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
સેવક તારાચંદ ખેમરાજ ૧૯૦૬	રૂપચંદ રીખવદાસ રતલામવાળા	૧૯૦૬	સારો	નથી		૧	આ એક તીર્થ છે. બીબડોદ જતાં રસ્તામાં આવે છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	સાગરમલજી લખમીચંદજી	૧૯૨૭	,,	૧૨			મૂળ ગભારામાં એક શ્યામ પત્થરની આરસની મૂર્તિ
							પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૫૩૩	ભૈરવલાલજી ચાંદમલજી કાવડીયા		,,	૬૦	૧	૧	એક પુસ્તક ભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	કેસરીમલ હીરાચંદ		ખરાબ	૬			જીર્ણ દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૯	નાથાલાલ પનાલાલ		સારી	૩૦			
પ્રેમાજી ભાગીરથજી લગભગ ૧૯૫૦	કેસરીમલજી કસ્તુરમલજી ગાદીયા	૧૯૬૪	,,	૩૦	૧		રતલામની આસપાસની પંચ તીર્થીમાંનું એક ધામ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	કોઠારી લાલસીંગજી પનાલાલજી	૧૮૭૧	,,	૬૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	છવરાજજી ધાસીજી		સાધારણ	૧૦			
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	સેવારામ મયાચંદજી		,,	૩			
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	પ્યારચંદ લખમીચંદજી		,,	૬૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૭૧	કોઠારી મોતીલાલજી ભાગીરથજી	૧૮૭૧	સારી	૧૫૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	રાજ્ય તરફથી તહેસીલદાર	૧૯૦૯	,,				આ દેરાસર યતિજીના દેરાસરના નામે ઓળખાય છે.
,,	કેસરીમલજી હસ્તીમલજી	૧૯૪૪	,,	૫૦	૧		૧ શ્યામ મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
સતાવીસ ઘરવાળાઓનું ૧૯૦૧	દીવાન બહાદુર શેઠ કેસરીસીંગજી કોટાવાલા	૧૯૦૧	,,				પ્રાચીન દેરાસર છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૧૬૦	જાવરા	પીપલી બજાર	જાવરા ૧ મા. દૂર	જાવરા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૪૨—૨૯
૩૧૬૧	,,	પુરામાં સરકારી મહેલાત પાસે	,,	,,	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૫— ૨
૩૧૬૨	,,	ઝવેરીપેંઠ	,,	,,	,,	,,	૪— ૨
૩૧૬૩	પીપલોદા	બજારમાં	,, ૧૧ મા. દૂર	પીપલોદા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૭— ૮
૩૧૬૪	કમલાખેડા	,,	,, ૧૨ મા. દૂર	,,	ઘર	ચંદ્રપ્રભુજી	૨—
૩૧૬૫	પુન્યાખેડી	,,	,, ૧૮ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૪— ૧
૩૧૬૬	નીનોર	,,	,, ૧૫ મા. દૂર	નીનોર	ઘર	,,	૨— ૧
૩૧૬૭	સાલમગઢ	,,	,, ૨૨ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૬— ૧
૩૧૬૮	જુની રાયપુર	ગામની ભાગોળે	,,	,,	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૪— ૨
૩૧૬૯	સાખતલી	બજારમાં	,, ૧૮ મા. દૂર	,,	ઘર	ચંદ્રપ્રભુજી	૩— ૧
૩૧૭૦	સુખેડા	,,	,, ૧૦ મા. દૂર	સુખેડા	શિખરબંધ	,,	૫— ૯
૩૧૭૧	ઉપરવાડા	,,	,, ૬ મા. દૂર	જાવરા	ઘર	આદિનાથજી	૨—
૩૧૭૨	બોરખેડા	,,	,, ૭ મા. દૂર	,,	,,	સુમતિનાથજી	૩ — ૨
૩૧૭૩	રોજાણા	,,	,, ૨ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩— ૩

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટકારનું નામ.	લેખમાં સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપા-શ્રય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
જગડુજી અમીચંદ અને શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	દીવાન બહાદુર શેઠ કેસરી-સીંગજી કોટાવાલા	૧૯૫૫	સારી	૫૦૦	૩	૧	એક લાયબ્રેરી છે. રાજેન્દ્ર-સૂરી અને કુશલસૂરીની
							ગુરુમૂર્તિ છે. કાચનું કામ સુંદર છે.
ગુલાબચંદજી ધારીવાલ ૧૮૪૪	,,	૧૮૪૪	,,				
મોતીલાલજી વસંતરામજી ૧૯૮૫	મોતીલાલજી વસંતરામજી		,,				
મોતીચંદજી લુણીયા સં. ૧૯૨૩	કનૈયાલાલજી	૧૯૨૩	,,	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	ભવાનસીંગજી પન્નાલાલજી	૧૯૨૩	સાધારણ	૫	૧		
પ્રેમચંદજી સવચંદજી લગભગ ૧૯૦૦	ચાંદમલજી પ્રેમચંદજી	૧૯૪૬	સારી	૨૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	નેમચંદજી કેદરજી મુણોત	૧૮૯૦	,,	૩૫			એક પુસ્તક ભંડાર છે.
ગાંધી ઝવેરચંદ ૧૮૯૦	ધુલજી અમેચંદજી પટવારી		,,	૧૨૫			
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	ધુલચંદજી કોઠારી	૧૮૮૩	સાધારણ	૫			
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	રેવાચંદ દુલીચંદ		,,	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	કનૈયાલાલ હજારીમલજી	૧૫૪૫	સારી	૨૫૦	૧		૧ પુસ્તક ભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૨૫ લગભગ	કેશરીમલ ટેકાજી		સાધારણ	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	ભેરુલાલજી	૧૯૯૪	સારો	૫૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦	દેવચંદજી હેમરાજજી		,,	૪૦	૧		

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૧૭૪	સરસી	બજારમાં	બડાયલા ૨ મા. દૂર	જાવરા	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાષાણ–ધાતુ ૪— ૪
૩૧૭૫	કેરવાસા	,,	,,	,,	ઘર	આદિનાથજી	૧—
૩૧૭૬	ખડાવદા	,,	ખાચરોદ ૮ મા. દૂર	ખડાવદા	શિખરબંધ	,,	૪— ૯
૩૧૭૭	લસુડિયા	,,	જાવરા ૬ મા. દૂર	જાવરા	ઘૂમટબંધ	,,	૩— ૪
૩૧૭૮	બરડીઆ (લાલજી)	,,	,, ૧૦ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	અજીતનાથજી	૨— ૧
૩૧૭૯	સામતખેડા	સોનારગલી	,, ૪ મા. દૂર	,,	ઘર	ચંદ્રપ્રભુજી	૩— ૨
૩૧૮૦	ઢોઢર	બજારમાં	ઢોઢર ૦ાા મા. દૂર	ઢોઢર	,,	,,	૨— ૨
૩૧૮૧	ચીકલાણા	,,	,, ૨ મા. દૂર	,,	,,	આદિનાથજી	૩— ૧
૩૧૮૨	કાલુખેડા	,,	,, ૪ મા. દૂર	કાલુખેડા	શિખરબંધ	,,	૩— ૩
૩૧૮૩	રીઆમણ	ગામની ભાગોળે	,, ૭ મા. દૂર	સુખેડા	ઘર	શાંતિનાથજી	— ૧
૩૧૮૪	રીંગણોદ	બજારમાં	,, ૬ મા. દૂર	રીંગણોદ	ઘૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૫— ૭
૩૧૮૫	,,	ગામની બહાર	,,	,,	શિખરબંધ	નેમિનાથજી	૬— ૧
૩૧૮૬	છોટીગુણદી (શંકર)	બજારમાં	,, ૮ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૩—
૩૧૮૭	કચનારા	,,	કચનારા ૧ મા. દૂર	નગરી	ઘર	આદિનાથજી	૨— ૧
૩૧૮૮	મંદસોર	બોજકાની ગલી	મંદસોર ૧૦ મા. દૂર	મંદસોર	શિખરબંધ	,,	૧૩— ૭

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૩૯	સોભાગમલજી રામલાલજી		સારી	૩૦	૧		૧ પુસ્તક ભંડાર છે,
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	ભેરુલાલજી જડાવચંદ		સાધારણ	૮			
શેઠ તોડાજી હેમરાજજી ૧૯૦૦ લગભગ	નંદરામજી દોલતરામજી	૧૭૬૩	સારી	૭૫	૧		એક ધાતુની નાની ગુરુમૂર્તિ છે.
જસરાજજી રખમાજી ૧૯૩૬	સૌભાગ્યમલજી	૧૯૩૬	,,	૫	૧		એક પુસ્તકભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	કાલુરામજી દેવીચંદજી	૧૬૧૮	,,	૨૦	૧		,,
શ્રીસંઘ ૧૯૨૫ લગભગ	જડાવચંદજી માંગુલાલજી		સાધારણ	૨૫			
,,	ચાંદમલજી સૌભાગ્યમલજી	૧૮૯૨	,,	૧૦			
,,	ઠાકોરસાહેબ રૂઘનાથસીંગજી	૧૯૦૨	,,	૫			સં. ૧૩૨૭ ની ધાતુમૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૬	મોદી કેસરીમલજી મયાચંદજી	૧૯૩૬	સારી	૩૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૯૯	જીતમલજી રામરતન ચૌધરી		સાધારણ	૬૦			એક પુસ્તકભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૨૬ ?	શિવચંદજી યતિ		,,	૧૬૨૫		૨	પ્રાચીન દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૨	ઠાકોર સાહેબ રણજીતસિંહજી		સારી				
નંદરામજી ધમીરચંદજી ૧૯૪૦ લગભગ	રતનલાલ નંદરામ		સાધારણ	૨૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શ્રીસંઘ	૧૯૪૮	સારી	૨૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૩૭	કુન્દનજી ફૂલચંદજી	૧૯૩૭	,,	૭૦૦	૨ ૪	૨+૨	

નંબર	ગામનું નામ.	દેરાસરનું	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૧૮૯	મંદસોર	ભોજકોની ગલી	મંદસોર ૧૦ મા. દૂર	મંદસોર	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૧૧— ૮
૩૧૯૦	,,	કંસારાગલી ઘડિયાળી દરવાજા	,,	,,	,,	આદિનાથજી	૮—૧૧
૩૧૯૧	,,	ખલચીપુરા બજારમાં	,, ૨ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૫— ૩
૩૧૯૨	,,	સદરબજાર ખાનપુર	,, ૧॥ મા. દૂર	,,	,,	,,	૮—
૩૧૯૩	,,	જંકુપુરા ધનદુટાગલી	,, ૧ મા. દૂર	,,	ઘર	,,	૩ — ૪
૩૧૯૪	,,	ગણપતિ ચોક	,,	,,	શિખરબંધ	અજીતનાથજી	૧૧—૧૦
૩૧૯૫	,,	નયાપુરા બજારમાં	,, ०॥ મા. દૂર	,,	,,	આદિનાથજી	૯—૧૨
૩૧૯૬	દેવાસ (સીનિયર)	બડાબજારમાં	ઇંદોર ૨૨ મા. દૂર	દેવાસ (સીનિયર)	ઘૂમટબંધ	સંખેશ્વર પાર્શ્વનાથજી	૨૪—૧૨
૩૧૯૭	દેવાસ (જુનિયર)	આનંદપુરા	,,	,, (જુનિયર)	ઘર	ચંદ્રપ્રભુજી	૩— ૨
૩૧૯૮	શીઆ	શીઆના પરામાં	મક્ષી ૧૬ મા. દૂર	દેવાસ	,,	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૨
૩૧૯૯	સાંવેર	આમરોડ પર કાંકરજાગડાની પાસે	ઉજ્જૈન ૧૫ મા. દૂર	સાંવેર	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૪—૧૧
૩૨૦૦	મક્ષિજી	હાટબજાર	મક્ષી ૧ મા. દૂર	મકસી	,,	મક્ષી પાર્શ્વનાથજી	૪૯— ૪
૩૨૦૧	છોટીટાંક	બજારમાં	,, ૧૨ મા. દૂર	છોટીટાંક	ધાબાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૨— ૪
૩૨૦૨	તરાના	ખંડેરાવ બજાર	સુમલાખેડા ૬ મા. દૂર	તરાના	ઘૂમટબંધ	,,	૩— ૬

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	ટીપનો સંવત.	ઈમારતની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	ચોથમલજી નહાર	મૂ. ના. ૧૮૭૨	સાધારણ				એક આચાર્ય નીતિસૂરીશ્વરજીની ગુરુમૂર્તિ છે.
પોરવાલ શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	ખેમરાજજી હીરાલાલ		સારી				
શ્રીસંઘ ૧૯૧૮	કસ્તુરચંદજી ભગવાનદાસજી	૧૯૧૮	,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૦૬	ગુમાનજી નાનાલાલજી	૧૯૦૬	,,				એક રાજેન્દ્રસૂરીની ગુરુમૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	નંદરામ હીંગડ		,,				આ દેરાસર પદ્માવતીના દેરાસરના નામથી ઓળખાય
							છે. પદ્માવતીની પ્રાચીન પ્રતિમા છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	મોતીલાલજી કેસરીમલજી	૧૮૯૩	,,				
શ્રીસંઘ ૧૮૯૩	મોતીલાલજી ચંપાલાલજી ચૌધરી	,,	,,				
શ્રીસંઘ ૧૬૮૩	છોગાલાલ ચિરંજીલાલ	૧૬૮૩	,,	૨૦૦	૧	૧	
નંદરામ પન્નાલાલ ૧૯૮૮	હીરાલાલ નાગજીરામ		,,				બીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	ગુલાબચંદજી નથમલજી		,,	૨૫		૨	
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	ગોપીરામજી સવાઈરામજી		,,	૧૦૦	૧		સભામંડપમાં ચિત્રકામ ઘણું જ સુંદર છે.
શ્રીસંઘ.	શેઠ આ. ક. ની પેઢી		,,	૫૦		૨	તીર્થ છે એ પ્રતિમાઓ દસમા સૈકા પહેલાની છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	પનાલાલજી રૂપચંદજી		સાધારણ	૬૦	૧		
,,	રાજમલજી સીવેતમલજી તાતેડ		સારી	૪૦	૧		

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઑફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૨૦૩	તાજપુર	ગામની ભાગોળે	તાજપુર ૧।। મા. દૂર	તાજપુર	ઘર	ધર્મનાથજી	પાષાણ-ધાતુ ૭—૩૪
૩૨૦૪	શિવગઢ	બજારમાં	રતલામ ૧૨ મા. દૂર	શિવગઢ	,,	શીતળનાથજી	૧— ૧
૩૨૦૫	ખવાસા	,,	બામનિયા ૪ મા. દૂર	બામનિયા	શિખરબંધ	ધર્મનાથજી	૩— ૨
૩૨૦૬	પટલાવદ	કુંજગલી	,, ૮ મા. દૂર	પટલાવદ	,,	આદિનાથજી	૪— ૧
૩૨૦૭	,,	ગણુપતિ મહોલ્લા	,,	,,	,,	શાંતિનાથજી	૩— ૧
૩૨૦૮	કીશનગઢ (કરવડ)	બજારમાં	,, ૬ મા. દૂર	કરવડ	,,	વિમલનાથજી	૩— ૧
૩૨૦૯	સારંગી	,,	બામનીઆ ૧૪ મા. દૂર	સારંગી	ઘર	આદિનાથજી	૪— ૧
૩૨૧૦	જકનાવદા	,,	,, ૨૨ મા. દૂર	જકનાવદા	શિખરબંધ	,,	૫— ૩
૩૨૧૧	ઉમરકોટ	,,	,, ૨૪ મા. દૂર	,,	ઘર	,,	૨—
૩૨૧૨	રાજગઢ	મોટું દેરાસર	મેઘનગર ૪૦ મા. દૂર	રાજગઢ	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	૯૭—૫૧
૩૨૧૩	,,	બજારમાં	,,	,,	,,	આદિનાથજી	૨૭— ૩
૩૨૧૪	,,	,,	,,	,,	ઘૂમટબંધ	શીતળનાથજી	૮— ૧
૩૨૧૫	,,	ગામબહાર	,,	,,	,,	આદિનાથજી	૫— ૬
૩૨૧૬	ટાંડા	બજારમાં	,, ૩૨ મા. દૂર	ટાંડા	શિખરબંધ	અજિતનાથજી	૪— ૩

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસતિ.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	કનૈયાલાલજી મગનીરામજી		સાધારણ	૨૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૩૦ લગભગ	હસ્તીમલજી ઘાસીરામજી સુરાણા	૧૭૯૮	સારી	૬૦	૧		
શેઠ તેજમલજી નાથાલાલજી ૧૯૪૫	શેઠ તેજમલજી નાનાલાલજી	૧૯૫૨	,,	૨૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ ભેરાજી ધનરાજ		,,	૬૦	૨		
શ્રીસંઘ ૧૯૨૦ લગભગ	સાગરમલજી કવરજી માલવી		,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	કાળુરામજી લાલચંદ દક	૧૬૬૪	,,	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦	શેઠ જવાહરમલ રૂપચંદ	૧૪૫૪	સાધારણ	૨૦			
શ્રીસંઘ પ્ર. ૧૯૮૧	શેઠ રિખવચંદ ખુબચંદ	૧૯૪૦	,,	૭૫			જીર્ણ દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ ગટુલાલજી દેવીચંદજી		,,	૧૫			
શ્રીસંઘ ૧૮૫૬	ડુંગાજી ઝવેરચંદ	૧૮૫૬	સારી	૧૦૦૦	૪	૨	સં. ૧૧૨૮ ની સાલની નમિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ
							પ્રાચીન છે. ૫૨ જિનાલય છે.
દોલતરામ ચૂનીલાલ ખજાનચી ૧૯૬૦	દોલતરામ ચૂનીલાલ	૧૯૬૧	,,				એક ગુરુમૂર્તિ છે. અષ્ટાપદના નામથી ઓળખાય છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૬	ડુંગાજી ઝવેરચંદ	૧૮૫૬	,,				બે પુસ્તકભંડારો છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૮	શેઠ હુકમીચંદ હંસરાજ	૧૫૧૪	,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦ લગભગ	શેઠ પનાલાલ ચંપાલાલ		,,	૧૦૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફીસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૨૧૭	મોહનખેડા	જંગલમાં	મેઘનગર ૪૦ મા. દૂર	રાજગઢ	શિખરબંધ	આદિનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૧૨— ૧
૩૨૧૮	બાગ	બજારમાં	દાહોદ ૭ મા. દૂર	બાગ	,,	વિમલનાથજી	૬— ૪
૩૨૧૯	કુકસી	ઉદયગંજ	,, ૭૦ મા. દૂર	કુકસી	,,	શાંતિનાથજી	૧૦૪—૪૦
૩૨૨૦	,,	,,	,,	,,	,,	સીમંધર સ્વામી	૪—
૩૨૨૧	,,	,,	,,	,,	,,	મહાવીરસ્વામી	૬— ૧
૩૨૨૨	,,	નવાપુરા	,,	,,	ધાબાબંધ	શાંતિનાથજી	૩—
૩૨૨૩	,,	,,	,,	,,	,,	,,	૩—
૩૨૨૪	,,	,,	,,	,,	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩૮— ૮
૩૨૨૫	તાલનપુર	જંગલમાં	,, ૭૩ મા. દૂર	સુસારી	,,	.	૨૫— ૫
૩૨૨૬	,,	,,	,,	,,	,,	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૧૪— ૧
૩૨૨૭	સુસારી	બજારમાં	,, ૭૨ મા. દૂર	,,	,,	શાંતિનાથજી	૫— ૫
૩૨૨૮	નીસરપુર	,,	,, ૮૦ મા. દૂર	નીસરપુર	ઘર	,,	૭— ૬
૩૨૨૯	મનાવર	,,	મહુ ૮૦ મા. દૂર	મનાવર	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૬—૧૭

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટકારનું નામ.	જીર્ણોદ્ધાર સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપા-શ્રય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
શેઠ દયાજી લુણાજી ૧૯૩૫	દોલતરામ હીરાચંદ	૧૯૪૦	સારી	નથી			આ એક તીર્થ છે. દર વર્ષે કા. સુ. ૧૫, પોષ સુદ ૭
							ચૈત્રી પુનમ તથા આસો સુદ ૧૫ ના મેળા ભરાય છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	શેઠ લાલચંદજી રતનચંદજી	૧૯૬૧	,,	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૩૧૭	શ્રી જૈન શ્વે. સંઘની પેઢી		,,	૩૫૦	૪	૨	એક લાયબ્રેરી છે.
શેઠ ઝવેરચંદ મોતીલાલ ૧૯૮૧	શેઠ ઝવેરચંદ મોતીલાલ	૧૯૮૧	,,				એક આરસની ગૌતમ-સ્વામીની મૂર્તિ છે.
શેઠ ધીરાજી પોરવાડ ૧૯૪૬	શ્રી જૈન શ્વે. સંઘની પેઢી કુકસી		,,				
શેઠ લુણાજી કેસરીમલ ૧૯૫૩	શેઠ લુણાજી કેસરીમલ	૧૯૫૩	સાધારણ				
હીરાબાઈ જોજે જીવરાજ ૧૯૫૨	શેઠ ચૂનીલાલ ધુલીચંદ	૧૯૫૨	,,				
બાઈ જેઠીબાઈ લગભગ ૧૯૦૦	શેઠ સૌભાગ્યચંદ નાથાજી	૧૯૧૮	સારી				રાજેન્દ્રસૂરીની એક આરસની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૩	શ્રી જૈન શ્વે. સંઘની પેઢી કુકસી		,,	નથી			એક પ્રાચીન તીર્થ છે. દર વર્ષે કારતક સુદ ૧૫
							તથા ચૈત્ર સુદ ૧૫ ના મેળા ભરાય છે.
શેઠ ગેમાજી નેમચંદ ૧૯૫૦	,,		,,				
શેઠ કુંવરજી ૧૯૬૩	,,	૧૫૪૫	સાધારણ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ મોતીલાલ સૌભાગ્યચંદ	૧૫૪૫	,,	૧૬	૧		એક પુસ્તકભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૨૫	નાથુલાલજી શંકરલાલજી	૧૮૨૫	સારી	૬૫	૧		

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૨૩૦	ઈદોર	જૂના કસીરા બાખલ	ઈદોર ૧ મા. દૂર	ઈદોર	ઘર	મહાવીરસ્વામી	પાષાણુ–ધાતુ ૨— ૩
૩૨૩૧	,,	મોરસલીગલી	,,	,,	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૨૮—૧૬
૩૨૩૨	,,	,,	,,	,,	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૬— ૩
૩૨૩૩	,,	પીપલી બજાર	,,	,,	શિખરબંધ	અજીતનાથજી	૨૦—૧૭
૩૨૩૪	,,	,,	,,	,,	,,	આદિનાથજી	૧૨—૧૩
૩૨૩૫	,,	બડા સરાફા	,,	,,	,,	,,	૭—૨૦
૩૨૩૬	બડનગર	નરસીંગ બજાર	બડનગર	બડનગર	ઘર	અજીતનાથજી	૪— ૧
૩૨૩૭	,,	,,	,,	,,	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૧૧— ૩૫
૩૨૩૮	,,	મલુકચંદજીની શેરી	,,	,,	,,	મહાવીરસ્વામી	૧૦— ૬
૩૨૩૯	,,	જૂના શહેર	,,	,,	ઘૂમટબંધ	નેમિનાથજી	૧૨— ૮
૩૨૪૦	પીપલુ	બજારમાં	,, ૧૧ મા. દૂર	,,	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૧
૩૨૪૧	આમલા	,,	,, ૪ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧૧— ૧
૩૨૪૨	રૂણીજા	,,	રૂણીજા ૧ મા. દૂર	રૂણીજા	,,	પાર્શ્વનાથજી	૫— ૧
૩૨૪૩	કાછીબડોદા	,,	,, ૩ મા. દૂર	કાછીબડોદા	ઘર	આદિનાથજી	૩— ૧

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ	લેખનો સંવત.	ઈમારતની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપા-શ્રય	ધર્મ-શાળ	વિશેષ નોંધ
શ્રાસંઘ ૧૯૯૦	શેઠ ચાંદમલ વાલચંદ		સારી	૧૦૦૦	૬	૧	૫ જ્ઞાનભંડારો છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૫	હીરાલાલ હંસરાજ જી-દાણી	૧૫૪૫	,,				ત્રણ આરસની ગુરુમૂર્તિઓ છે. એક ગૌતમસ્વામીની
							આરસની મૂર્તિ છે.
શેઠ હમીરમલ કીશનલાલ ભાંડાવત ૧૯૩૦ લગભગ	શેઠ પનાલાલ કીશનલાલ		,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦	શેઠ મન્નાલાલજી ચંપાલાલજી વ્હોરા	૧૬૮૪	,,				
બાગચંદજી ઉદેચંદજી દેવાસી ૧૯૦૦	હરખચંદ રતનચંદ સખાવદ	૧૬૮૪	,,				એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે.
ભાગચંદજી યતિ ૧૮૭૫	છોટેલાલજી ગુરુજાગરૂપજી યતિ	૧૮૯૯	,,				૨ ગુરુમૂર્તિઓ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ બાપુલાલજી ઓંકારજી		,,	૩૬૦	૨	૧	એક પુસ્તકભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ ચાંદમલજી પુનમચંદજી	૧૯૫૮	,,				આત્માનંદ મહારાજની એક મૂર્તિ છે.
,,	શેઠ બાપુલાલજી ઓંકારજી કંસારા	૧૯૬૮	,,				કાચનું કામ સુંદર છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૬૮	,,	૧૩૪૬	,,				સં. ૧૬૬૮ નો લેખ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ મોગીલાલ હંસરાજજી	૧૯૫૬	સાધારણ	૩૨			
શ્રીસંઘ જી. ૧૯૯૮	શેઠ જવાહરલાલજી જીતમલજી		સારી	૧૨	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૬૮	શેઠ ઇંદ્રમલજી પાવેચા		,,	૨૮	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫	મોતીલાલજી ફતેલાલજી		સાધારણ	૨૦	૧		

નંબર	ગામનું નામ.	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાઓની સંખ્યા
૩૨૪૪	બાલોદા (બડા)	બજારમાં	રૂણીજા ૩ મા. દૂર	રૂણીજા	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	પાષાણ—ધાતુ ૨— ૧
૩૨૪૫	પરવા	,,	સુંદરાબાદ ૮ મા. દૂર	બડનગર	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૩૨૪૬	બનેડીઆ	,,	રૂણીજા ૬ મા. દૂર	બડીખરસોદ	,,	આદિનાથજી	૨— ૧
૩૨૪૭	બડી ખરસોદ	,,	,, ૮ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	,,	૮— ૫
૩૨૪૮	ચીરોલા	,,	,, ૧૧ મા. દૂર	,,	,,	અજીતનાથજી	૮— ૯
૩૨૪૯	પચલાણા (ભાટ)	,,	,, ૬ મા. દૂર	પચલાણા (ભાટ)	,,	આદિનાથજી	૬— ૫
૩૨૫૦	ધનાસુથા	,,	,, ૮ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૮— ૩
૩૨૫૧	મડાવદા	,,	ખાચરોદ ૫ મા. દૂર	ખાચરોદ	,,	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૧
૩૨૫૨	ખાચરોદ	તલાવ દરવાજા	,, ૧ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૭— ૪
૩૨૫૩	,,	કબાડીપુરા	,,	,,	,,	શાંતિનાથજી	૯— ૧
૩૨૫૪	,,	જૂનાશહેર	,,	,,	ઘર	આદિનાથજી	૩—
૩૨૫૫	,,	,,	,,	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૯— ૧
૩૨૫૬	,,	જૂનો સરકારવાડો	,,	,,	શિખરબંધ	સુવિધિનાથજી	૧૦— ૯
૩૨૫૭	,,	સીતળામાતા	,,	,,	ઘૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૭— ૧
૩૨૫૮	,,	મન્નાજીકાવાસ	,,	,,	શિખરબંધ	,,	૪—૧૧

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેપની સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપા-શ્રય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૩૦	શેઠ ધીરૂલાલજી હરખચંદજી		સારી	૬૦	૨		
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	જાગીરદાર ભારતસીંગજી		સાધારણ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ ધૂળચંદ ફોજમલજી		,,	૧૨	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	ચોધરી સૂરજમલજી રૂપચંદજી		સારી	૧૨૫	૧		એક ગુરુમૂર્તિ છે. એક ગ્રંથભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૫૪૮	શેઠ ખુબચંદ દુલીચંદ		,,	૪૦	૧		દીવાલો જીર્ણ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦	ચોધરી વીરચંદજી ભેરૂલાલજી		,,	૫૬	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	શેઠ ચાંદમલજી દલીચંદજી		સાધારણ	૬૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૩૬	શેઠ નાથુલાલજી પન્નાલાલજી		સારી	૧૨	૧		
રૂપચંદજી યતિ ૧૮૮૫	શેઠ ચંપાલાલ પનાલાલ સુરાના	૧૮૮૫	,,	૫૦૦	૩	૧	એક લાયબ્રેરી છે.
યતિ રામચંદ્રજી ૧૯૦૦	શેઠ હાલુજી ચંપાલાલજી નાગડા	૧૮૯૬	,,				દીવાલો પર ચિત્રો છે.
શ્રીસંઘ ભટેવાળા ૧૯૫૪	શેઠ નાથુલાલજી કુંવરજી	૧૫૪૫	સાધારણ				
દસાઓસવાલ ૧૫૫૦ માલવી	,,	૧૫૪૮	,,				
યતિ મયાચંદજી ૧૯૫૦	શેઠ પન્નાલાલ રતનલાલ		સારી				આ દેરાસરમાં ધાર્મિક ચિત્રો છે.
યતિ રામાજી ૧૯૦૦	,,	૧૯૫૫	,,				
યતિજી ૧૫૦૦	પન્નાલાલ ચંપાલાલસુરાણા	૧૪૮૭	,,				

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૨૫૯	ખાચરોદ	મુકુંદપરા	ખાચરોદ ૧ મા. દૂર	ખાચરોદ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાષણ–ધાતુ ૬ — ૨
૩૨૬૦	,,	લીમડાવાસ	,,	,,	,,	,,	૫— ૩
૩૨૬૧	નાગદા	બજાર	નાગદા જં. ૦। મા. દૂર	નાગદા	ધાબાબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૫
૩૨૬૨	બરવાહા (બડવાઈ)	સ્ટેશન રોડ	બરવાહા ૦॥ મા. દૂર	બરવાહા	શિખરબંધ	વિમલનાથજી	૯— ૬
૩૨૬૩	કરીકસબા	બજારમાં	,, ૧૮ મા. દૂર	કરીકસબા	,,	આદિનાથજી	૫— ૨
૩૨૬૪	કસરાવદ (મોટી)	,,	,, ૨૦ મા. દૂર	કસરાવદ	ઘર	મુનિસુવ્રત સ્વામી	૩— ૯
૩૨૬૫	મહેશ્વર	,,	,, ૩૧ મા. દૂર	મહેશ્વર	ઘૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૧—૪૭
૩૨૬૬	હાટપીપલ્યા	,,	ઈંદોર ૩૫ મા. દૂર	હાટપીપલ્યા	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧૦—૧૨
૩૨૬૭	નેવરી	,,	,,	નેવરી	ઘર	,,	૪— ૧
૩૨૬૮	બાગલી	,,	,, ૩૬ મા. દૂર	બાગલી	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૦— ૨
૩૨૬૯	કાટાફોડ (કન્નોદ)	,,	,, ૬૦ મા. દૂર	કાટાફોડ	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૪— ૨
૩૨૭૦	કરનાવદ	,,	,, ૨૪ મા. દૂર	હાટપીપલ્યા	ધાબાબંધ	અરનાથજી	૩—
૩૨૭૧	દુનતા	ગામબહાર તળાવના કિનારે	મકસી ૪ મા. દૂર	મકસી	ઘૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	— ૨
૩૨૭૨	પીપલોદા (બાગલા)	બજારમાં	પીપલોદા (બાગલા)	પીપલોદા (બાગલા)	શિખરબંધ	સુવિધિનાથજી	૩— ૩
			૦। મા. દૂર				

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શેઠ દીપચંદજી ઝમ્બાજી ચોપડા ૧૯૩૦	શેઠ અમરચંદજી પ્રેમચંદજી	૧૯૦૧	સારી				
યતિ ભૈરવજી ૧૭૦૦	શેઠ જડાવચંદજી પન્નાલાલ ચોપડા	૧૭૦૧	,,				
શેઠ સરૂપચંદજી ભગવાનજી શેઠિયા ૧૯૬૩	શેઠ ચંપાલાલ કોલડ		,,	૫૦	૧	૧	
શેઠ લછમણદાસ કેસરીમલ ૧૯૮૫	શેઠ લછમણદાસ કેસરીમલ	૧૯૮૫	,,	૨૫	૧	૧	ગૌતમસ્વામીની એક આરસની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	શેઠ અનોપચંદજી પુનમચંદજી	૧૫૪૫	,,	૧૦૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	બરદીચંદજી મનાલાલજી લુણિયા	૧૫૪૫	સાધારણ	૮૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ જીવરાજજી ગંગારામજી	૧૮૫૬	સારી	૧૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ ખુશાલજી કેસુરામજી	૧૯૪૪	સાધારણ	૫૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ મોતીજી કસ્તુરચંદ બંબ	૧૬૪૫	,,	૪૦	૧		
,,	શેઠ ધનાલાલ સૌભાગ્યમલજી	૧૮૬૫	,,	૭૫	૧	૧	જીર્ણોદ્ધારની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૭૮	શેઠ સિધકરણજી ચાંદમલજી		ખરાબ	૬	૧		જીર્ણ દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ ફૂલચંદજી હીરાચંદજી નહાર	૧૯૪૪	સાધારણ	૪૦	૧		
શેઠ રામચંદ્ર મથુરાલાલ ૧૯૭૬	શેઠ મીસરીમલ મથુરાલાલ		,,	૩૫			
શેઠ રામાજી છાજેડ ૧૮૫૦	ઓંકારલાલજી રામાજી છાજેડ		સારી	૪૦			

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઑફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૨૭૩	ઉન્હેલ	યતિજીની ગલી	ઉન્હેલ	ઉન્હેલ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાષાણ—ધાતુ ૭—૧૩
૩૨૭૪	ઉજ્જૈન	ખારાકુવા, દહેરાની ખડકી	ઉજ્જૈન ૧ મા. દૂર	ઉજ્જૈન	ઘૂમટબંધ	મહાવીરસ્વામી	૧૨—૨૫
૩૨૭૫	,,	,,	,,	,,	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૧૪— ૮
૩૨૭૬	,,	,,	,,	,,	ઘૂમટબંધ	મહાવીરસ્વામી	૫—
૩૨૭૭	,,	,,	,,	,,	,,	ચંદ્રપ્રભુજી	૨૩—૧૮
૩૨૭૮	,,	,,	,,	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૩—
૩૨૭૯	,,	ખારાકુવા	,,	,,	ઘર	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૧૬—૧૦
૩૨૮૦	,,	,,	,,	,,	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૧૪—૧૪
૩૨૮૧	,,	,,	,,	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૯
૩૨૮૨	,,	મોજીલાલ કીશનલાલની ખડકી	,,	,,	ઘર	,,	૧— ૧
૩૨૮૩	,,	બળવંત ભેરૂની ગલી	,,	,,	,,	વાસુપૂજ્યજી	૭— ૮
૩૨૮૪	,,	સરાફા	,,	,,	ઘૂમટબંધ	અજીતનાથજી	૨૩—૩૯
૩૨૮૫	,,	શાંતિનાથની ગલી	,,	,,	,,	શાંતિનાથજી	૧૧—૩૫
૩૨૮૬	,,	બડા સરાફા	,,	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	— ૨
૩૨૮૭	,,	અવંતી પાર્શ્વનાથજીનો મહોલ્લો	,,	,,	,,	,,	૧૪—૨૧

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦	શેઠ રાજમલજી કેસરીમલજી		સારી	૨૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦	શેઠ ઋષભદાસ છગનીરામ ની પેઢી	૧૬૪૯	,,	૧૨૦૦	૪	૧	૧ પુસ્તકભંડાર છે.
,,	,,		,,				આ પાંચે દેરાસરો એક જ કંપાઉન્ડમાં છે.
ગુલાબચંદજી સંઘવી ૧૭૦૦	,,		,,				
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦	,,		,,				
,,	,,		,,				
શ્રીસંઘ	શેઠ દેવરાયજી દેવજી	૧૬૫૮	,,				
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦	શેઠ મન્નાલાલજી માનમલજી		સાધારણ				
યતિશ્રી ૧૮૫૦	યતિશ્રી પ્રેમવિજયજી		સારો				
મોજીલાલ કીશનલાલ ૧૮૫૦	શેઠ માનમલજી કીશનલાલ		ખરાબ				
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	શેઠ પન્નાલાલ ચંપાલાલ		સાધારણ				
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	શેઠ શ્રીચંદ હજારીમલ	૧૬૮૭	સારો				
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦	મારવાડી કમીટી		,,				એક ગુરુમૂર્તિ છે.
શેઠ સૂરજમલજી જવાહરમલજી ૧૮૫૦	શેઠ ત્રીકમલાલ દીપચંદજી	૧૭૬૪	,,				
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦	ગંભીરસિંહજી જવાહરમલજી		,,				પ્રાચીન તીર્થ છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૨૮૮	ઉજ્જૈન	નયાપુરા	ઉજ્જૈન ૨ મા. દૂર	ઉજ્જૈન	ઘર	ચંદ્રપ્રભુજી	પાષાણ–ધાતુ ૬— ૭
૩૨૮૯	,,	,,	,,	,,	,,	આદિનાથજી	૬— ૯
૩૨૯૦	,,	ઉર્દુપુરા	,, ૩ મા. દૂર	,,	,,	શીતળનાથજી	૮— ૭
૩૨૯૧	,,	ભેરૂગઢ	,, ૩ મા. દૂર	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૧
૩૨૯૨	,,	જેશીંગપુરા	,, ૨ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	સુમતિનાથજી	૪—૧૩
૩૨૯૩	,,	ફ્રીગંજ	,, ૧ મા. દૂર	,,	ધાબાબંધ	શાંતિનાથજી	— ૧
૩૨૯૪	આકોદીઆ	બજારમાં	આકોદીઆ	આકોદીઆ	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	— ૨
૩૨૯૫	સુજાલપુર મંડી	,,	સુજાલપુર ૦ાા મા. દૂર	સુજાલપુર (મંડી)	,,	આદિનાથજી	૬— ૩
૩૨૯૬	સુજાલપુર શહેર	ઓસવાલશેરી	,, ૨ મા. દૂર	(શહેર)	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૬— ૪
૩૨૯૭	કાલાપીપલ	બજારમાં	કાલાપીપલ	કાલાપીપલ	ઘર	,,	— ૧
૩૨૯૮	શિહોર (છાવણી)	ચરખા લાઈન	શિહોર ૬ મા. દૂર	શિહોર (છાવણી)	શિખરબંધ	,,	૨— ૨
૩૨૯૯	શિહોર (શહેર)	બામણપુરા	,, ૧ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	,,	૩— ૨
૩૩૦૦	આષ્ટા	નજરગંજ	,, ૨૭ મા. દૂર	આષ્ટા	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	૫— ૬
૩૩૦૧	,,	કિલ્લા ઉપર	,,	,,	ઘર	નેમિનાથજી	૬—૧૪
૩૩૦૨	મગરદા	,,	શિહોર ૪૦ મા. દૂર	મગરદા	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	૫— ૨

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ ચાંદમલજી ચીત્તર		સારી				
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	શેઠ બાગમલજી ગિરધારિલાલજી		,,				
શ્રીસંઘ જી. ૧૯૩૬	,,		,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	,,	૧૫૪૮	સાધારણ				
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ ઋષભદેવ છગનીરામની પેઢી		,,	૮			
શેઠ અમૃતલાલ ત્રીકમલાલ અમદાવાદવાળા ૧૯૯૯	શેઠ અમૃતલાલ ત્રીકમલાલ	૧૫૪૩	સારી	૮૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	શેઠ ચાંપશી શામજી		સાધારણ	૮૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૮૪	શેઠ ભાણજીભાઈ માણેકચંદ	૧૯૪૪	સારી	૧૨૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦	શેઠ રતનલાલ મથુરાલાલ		સાધારણ	૪૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૯૫	શેઠ શામજીભાઈ આણંદજી		,,	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૪	શેઠ દેવચંદજી બાબુજી		,,	૫૬	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	શેઠ મૂળચંદજી કનૈયાલાલજી		,,	૧૨	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૯૬	શેઠ રૂપચંદજી મીશ્રીમલજી		,,	૧૪૦	૨		
શ્રીસંઘ ૧૮૪૯	શેઠ માનમલજી		,,				
શ્રીસંઘ જી. ૧૯૯૩	શેઠ હેમરાજજી માણેકલાલ		,,	૨૮	૧		

નંબર	ગામનું નામ	દેરાસર	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૩૦૩	ભોપાલ	મારવાડી ચોક બજાર	ભોપાલ ૧॥ મા. દૂર	ભોપાલ	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૧૨—૩૦
૩૩૦૪	બાસોદા	ગરાસિયાના મહોલ્લામાં	ગંજ બાસોદા ૧ મા. દૂર	ગંજ બાસોદા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૩
૩૩૦૫	બાસોદા (ગંજ)	ગંજ	”	”	ઘર	”	— ૧
૩૩૦૬	ભેલસા	બારાદરી કિલ્લા સામે	ભેલસા ૧ મા. દૂર	ભેલસા	શિખરબંધ	મુનિસુવ્રત સ્વામી	૪— ૫
૩૩૦૭	બરેલી	બજારમાં	” ૮૦ મા. દૂર	બરેલી	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૩
૩૩૦૮	તલેન (રાજગઢ)	”	સુજાલપુર ૧૦ મા. દૂર	તલેન	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧— ૨
૩૩૦૯	રંથભવર	”	એરછા ૩ મા. દૂર	રંથભવર	ઘર	અજીતનાથજી	૧—
૩૩૧૦	પીપલરામા	”	” ૧૨ મા. દૂર	પીપલરામા	શિખરબંધ	શીતળનાથજી	૧—
૩૩૧૧	આસામપુરા	”	લેકોડા ૪ મા. દૂર	ઉજ્જૈન	ઘૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૦— ૧
૩૩૧૨	બાજના	”	બમનીઆ ૧૨ મા. દૂર	રતલામ	શિખરબંધ	”	૧— ૩
૩૩૧૩	ધરાડ	”	નૌગામા ૨ મા. દૂર	નૌગામા	ઘૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧— ૨
૩૩૧૪	બોરા	”	” ૪ મા. દૂર	”	શિખરબંધ	નેમિનાથજી	૧—
૩૩૧૫	સીમલાવદા	”	રૂણીમ ૬ મા. દૂર	રૂણીમ	ઘર	ચંદ્રપ્રભુજી	૧— ૧
૩૩૧૬	મુલથાન	”	”	મુલથાન	”	શાંતિનાથજી	૫— ૧
૩૩૧૭	બદનાવર	નીચલા વાસમાં	બડનગર ૧૧ મા. દૂર	બદનાવર	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૬— ૪

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૧૬	શેઠ પુખરાજજી રીખવદાસ		સારી	૧૬૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ શૃગાલમલજી રીખવદાસ		સાધારણ	૨૫	૧		
શેઠ નાથુભાઇ શામજી વીર સંવત ૨૪૦૯	શેઠ નાથુભાઈ શામજી		સારી				
શ્રીસંઘ ૧૮૮૬	વકીલ તખતમલજી લુણ-કરણજી		,,	૧૦૫	૧		
શ્રીસંઘ જી. ૧૯૯૦	શેઠ રતનલાલજી નહાર		,,	૨૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૬૫	શેઠ નીવાતલાલજી મુલતાન-ચંદજી		,,	૧૬	૧		
શેઠ દેવીલાલ ધનરાજ	શેઠ દેવીલાલ ધનરાજ		સાધારણ	૩૨			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	પૂજારી મોતીલાલ		ખરાબ	નથી	૧		
શ્રીસંઘ ૧૬૪૯	યતિ દેવેન્દ્રવિજયજી (ઉજ્જૈન)		સારી	,,			
શ્રીસંઘ જી. ૧૯૮૮	અમરચંદજી સૌભાગ્યચંદજી બાફણા		,,	૫૦	૧		
ભગીરથ ચોપડા ૧૯૯૦	જીવારમલ માસ્તર		સાધારણ	૮	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૧૭	શેઠ ચંપાલાલજી ગુલાબચંદજી		,,	૩૨			
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ ઇન્દરમલજી જડાવચંદજી ચોપડા	૧૯૦૬	,,	૧૨	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ કેસરીમલજી ગંભીરમલજી		,,	૫૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ નંદલાલ લોઢા		સારી	૪૦૦	૧		એક મહાવીર જૈન મિત્ર મંડળ લાયબ્રેરી છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
							પાષાણ-ધાતુ
૩૩૧૮	અદનાવર	નીચલા વાસમાં	બડનગર ૧૧ મા. દૂર	અદનાવર	શિખરબંધ	સંભવનાથજી	૩— ૧
૩૩૧૯	વખતગઢ	બજારમાં	” ૧૮ મા. દૂર	વખતગઢ	”	આદિનાથજી	૪— ૪
૩૩૨૦	કોદ	”	” ૧૬ મા. દૂર	કોદ	ઘર	ચંદ્રપ્રભુજી	૩— ૧
૩૩૨૧	બીડવાલ	”	” ૨૬ મા. દૂર	બીડવાલ	”	પાર્શ્વનાથજી	૬— ૧
૩૩૨૨	કરોદ	”	” ૨૦ મા. દૂર	કરોદ	શિખરબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૮— ૫
૩૩૨૩	”	”	”	”	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૮— ૪
૩૩૨૪	ધામંદા	”	” ૩૪ મા. દૂર	ધાર	”	આદિનાથજી	૩—
૩૩૨૫	ધસઈ	”	” ૨૮ મા. દૂર	ધસઈ	શિખરબંધ	”	૩— ૧
૩૩૨૬	સેડગાંવ	”	” ૩૨ મા. દૂર	રાજગઢ	”	સુપાર્શ્વનાથજી	૨— ૧
૩૩૨૭	અમઝરા	”	મહુ ૫૦ મા. દૂર	અમઝરા	”	પાર્શ્વનાથજી	૬— ૨
૩૩૨૮	ભોપાવર તીર્થ	ભાગોળે	” ૬૦ મા. દૂર	સરદારપુર	”	શાંતિનાથજી	૭— ૬
૩૩૨૯	રીગણોદ	બજારમાં	” ૭૦ મા. દૂર	રીગણોદ	”	ચંદ્રપ્રભુજી	૧૨—૧૪
૩૩૩૦	વરમંડલ	”	બડનગર ૨૪ મા. દૂર	વરમંડલ	ઘૂમટબંધ	”	૩— ૫
૩૩૩૧	લાબરીઆ	”	”	”	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૨

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ.
શ્રીસંઘ ૧૧૦૦	શેઠ નંદલાલ લોઢા		સારી				
શ્રીસંઘ ૧૯૫૬	શેઠ કેસરીમલજી ચંપાલાલજી	૧૫૫૧	,,	૨૦૦	૨		રંગબેરંગી જુદાજુદા પુરુષોના જીવનચરિત્રો દોરેલ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ ઓંકારલાલજી છોટુજી		સાધારણ	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ જી. ૧૯૯૮	શેઠ કેસરીમલજી રૂપચંદજી		,,	૧૦૦			
શેઠ ખેતા વર્ધા ૧૯૫૦	શેઠ ખેતા વર્ધા		સારી	૮૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ કાલુરામજી ચોધરી		સાધારણ				પ્લાસ્ટરની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ ધૂળજી વીરચંદ	૧૯૪૦	,,	૫૨			જીર્ણોદ્ધારની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦	ચંપાલાલ માણેકલાલ		,,	૧૨૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	નાનાલાલ પન્નાલાલજી		,,	૨૪			
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ રૂપાજી પન્નાલાલ	૧૫૪૬	,,	૧૨	૧		
શ્રીસંઘ	શેઠ પ્રેમચંદ બાગમલ		સારી	નથી	૧	૧	એક પ્રાચીન તીર્થ છે. ખાસ દર્શનીય છે. મૂળનાયકજીની
							૯ હાથ ઊંચી કાયોત્સર્ગસ્થ શ્યામ મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ નંદરામજી ભૈરવલાલ		,,	૧૨૦	૨		
શ્રીસંઘ ૧૯૭૯	શેઠ નાથુજી ગુલાબચંદજી		,,	૪૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ નાથુલાલજી કસ્તુરચંદજી ચોધરી		સાધારણ	૪૦			

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૩૩૨	રાજોદ	બજારમાં	બડનગર ૨૦ મા. દૂર	બરમંડલ	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	પાષાણ-ધાતુ ૩— ૧
૩૩૩૩	,,	,,	,,	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૫
૩૩૩૪	કાનુન (કાનવન)	,,	,, ૨૪ મા. દૂર	,,	,,	વિમલનાથજી	૪— ૧
૩૩૩૫	નાગદા	,,	,, ૨૬ મા. દૂર	નાગદા	ધાબાબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૫— ૩
૩૩૩૬	કેસુર	,,	,, ૧૮ મા. દૂર	કેસુર	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩— ૩
૩૩૩૭	,,	,,	,,	,,	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૫— ૧
૩૩૩૮	દિગઠાણ	નયાપુરા	મહુ ૧૮ મા. દૂર	દિગઠાણ	શિખરબંધ	,,	૩— ૨
૩૩૩૯	,,	કુંભાર મહોલ્લો	,,	,,	,,	,,	૬— ૧
૩૩૪૦	નાલછા	બજારમાં	,, ૪૦ મા. દૂર	નાલછા	ઘૂમટબંધ	સુવિધિનાથજી	૧— ૧
૩૩૪૧	,,	,,	,,	,,	ઘર	નેમનાથજી	૧— ૧
૩૩૪૨	માંડવગઢ (તીર્થ)	,,	,, ૫૫ મા. દૂર	માંડવગઢ	ઘૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૧૧— ૭
૩૩૪૩	હાંતોદ	ગણપતિ ચોક	ઇન્દોર ૧૦ મા. દૂર	હાંતોદ	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૫— ૩
૩૩૪૪	ધાર	સદરબજાર	મહુ ૩૬ મા. દૂર	ધાર	,,	પાર્શ્વનાથજી	૪—૧૦
૩૩૪૫	,,	બનીઆવાડી	,,	,,	ઘર	આદિનાથજી	૧૩—૩૯
૩૩૪૬	બેટમા	,,	,, ૧૪ મા. દૂર	બેટમા	,,	સુમતિનાથજી	૬— ૨

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	ઈમારતની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપા-શ્રય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૬૪	શેઠ ઝવેરચંદ નાથાજી		સાધારણ	૬૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	,,	૧૮૨૦	ખરાબ				જીર્ણોદ્ધારની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	શેઠ પનાલાલજી વરધાજી		સારી	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૯૫	શેઠ દીપચંદજી હીરાચંદજી	૧૯૨૨	,,	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ હરખચંદ પુનમચંદ	૧૯૨૮	સાધારણ	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૨૦	શેઠ રીખવચંદ રૂપચંદ	૧૯૩૬	,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦	શેઠ નાથુલાલ રૂપચંદ		સારી	૩૨	૧	૧	૧ પુસ્તકભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	શેઠ ઝવેરચંદ પન્નાલાલ		સાધારણ				
શ્રીસંઘ ૧૯૯૮	શ્રી માંડવગઢ તીર્થ કમીટી	૧૫૨૭	,,	૪૪			
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	,,		,,				
શ્રીસંઘ	,,	૧૫૪૭	સારી	૨૦	૧	૮	એક ગુરુમૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	શેઠ ખૂમચંદ મોતીલાલ	૧૮૮૫	,,	૧૫૦	૧	૧	દીવાલો જીર્ણ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૭	ગણપતલાલજી છોગાલાલજી		,,	૧૨૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	ઓંકારલાલજી કનૈયાલાલજી શરાફ		,,				
,,	હરખચંદ કસ્તુરચંદ		સાધારણ	૪૦			

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાઓની સંખ્યા
૩૩૪૭	મહુ (છાવણી)	બડાસરાફા	મહુ ૧॥ મા. દૂર	મહુ (છાવણી)	શિખરબંધ	અજીતનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૭— ૪
૩૩૪૮	હાંસલપુર	બજારમાં	" ૧૨ મા. દૂર	હાંસલપુર	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૩— ૪
૩૩૪૯	માનપુર	સદર બજારમાં	" ૧૩ મા. દૂર	માનપુર	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૨
૩૩૫૦	અંજડ	ધાનમંડી	" ૮૪ મા. દૂર	અંજડ	"	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૧
૩૩૫૧	બરેડી	બજારમાં	પાલીઆ ૨ મા. દૂર	હતોદ	"	અજીતનાથજી	૧— ૧
૩૩૫૨	દેપાલપુર	"	ચંબલ ૧૩ મા. દૂર	દેપાલપુર	ઘૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૯—૨૧
૩૩૫૩	આંટાહેડા	"	અજનોદ ૬ મા. દૂર	"	ઘર	"	— ૧
૩૩૫૪	ખડોત્યા	"	" ૪ મા. દૂર	અજનોદ	"	આદિનાથજી	૨— ૧
૩૩૫૫	ફતેહાબાદ (ચંદ્રાવતીગંજ)	"	ફતેહાબાદ ૧ મા. દૂર	ફતેહાબાદ	"	"	૨— ૧
૩૩૫૬	ગૌતમપુરા	"	ચંબલ ૩ મા. દૂર	ગાતમપુરા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૪
૩૩૫૭	બીછડોદ	"	ધટિયા ૬ મા. દૂર	ધટિયા	ઘૂમટબંધ	સુવિધિનાથજી	૮— ૨
૩૩૫૮	કડોદીઆ	"	તરાનારોડ ૨૦ મા. દૂર	માકડોન	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૨
૩૩૫૯	દુપાડા	"	બેરછા ૨૦ મા. દૂર	દુપાડા	ઘૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૪— ૨
૩૩૬૦	સાજાપુર	કસેરાબજાર સંઘવી ગલી	" ૧૧ મા. દૂર	સાજાપુર	"	આદિનાથજી	૧૬—૧૦

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખની સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	શેઠ ફકીરચંદ ઓસવાલ	૧૯૨૧	સારી	૧૨			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ ચંપાલાલ સૂરજમલ		સાધારણ	૩૨			
પુનમચંદજી પનાલાલજી ૧૯૫૦	પુનમચંદજી પન્નાલાલજી		ખરાબ	૪			
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ નહારમલ બકતાવરમલજી	૧૫૨૯	,,	૧૨			
શ્રીસંઘ ૧૯૯૦	શેઠ ભૂરાલાલ લસીરામ		સાધારણ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫	શેઠ મગનલાલ છગનલાલ		સારી	૭૨	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ રીખવચંદ નાનુરામ		,,	૮			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ કાલુરામ મૂલચંદ	૧૫૪૫	સાધારણ	૮			
,,	શેઠ સરદારમલજી નંદરામ C/o ચંદ્રાવતીગંજ	૧૯૫૫	,,	૧૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૮૪	શેઠ ગટુમલ ચંપાલાલ		સારી	૬૦	૧	૧	દેરાસરનું શિખર જીર્ણ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	શેઠ માનમલજી હીરાલાલજી ચોધરી	૧૬૦૪	,,	૭૫	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	શેઠ હંસરાજ દીપચંદ	૧૫૪૫	સાધારણ	૫૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ જવાહરમલ હીંમતમલજી		સારી	૩૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	કેસરીમલજી જાલમચંદજી વકીલ		,,	૧૦૦	૧		૧ સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે. એક લાયબ્રેરી છે. જિનદત્ત-
							સૂરિની એક આરસની મૂર્તિ છે.

નંબર	ગામનું નામ.	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાઓની સંખ્યા
૩૩૬૧	સારંગપુર	મહાજનવાડી	બેરછા ૨૭ મા. દૂર	સારંગપુર	ધાબાબંધ	શાંતિનાથજી	પાષાણ-ધાતુ ૧૬— ૭
૩૩૬૨	બડોદા	બજારમાં	આગર ૩૦ મા. દૂર	બડોદીઆ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૧— ૨
૩૩૬૩	પડાના	,,	આકોદીઆ ૨૨ મા. દૂર	પડાના	ધાબાબંધ	સુમતિનાથજી	— ૩
૩૩૬૪	છાપેડા	વાવડી પાસે	સુજાલપુર ૪૮ મા. દૂર	છાપેડા	ઘૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૨
૩૩૬૫	ખૂજનેર	સરકારી સ્કુલ સામે	,, ૩૪ મા. દૂર	ખૂજનેર	,,	,,	૪— ૨
૩૩૬૬	બ્યાવરા	ચોપડ બજાર	,, ૪૪ મા. દૂર	બ્યાવરા	ઘર	વાસુપૂજ્યજી	૪— ૨
૩૩૬૭	નરસીંગઢ	બડાબજાર	,, ૬૪ મા. દૂર	નરસીંગઢ	ઘૂમટબંધ	,,	૩— ૧
૩૩૬૮	નહારગઢ	બજારમાં	મંદસોર ૧૪ મા. દૂર	નહારગઢ	,,	ચંદ્રપ્રભુજી	૭— ૬
૩૩૬૯	સંજીત	,,	પીપલિયા ૧૫ મા. દૂર	સંજીત	,,	સુમતિનાથજી	૩—
૩૩૭૦	કયામપુરા	કુંભારવાડા	મંદસોર ૧૪ મા. દૂર	કયામપુરા	ઘૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૫— ૨
૩૩૭૧	સીતામઉ	બજારમાં	,, ૨ મા. દૂર	સીતામઉ	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૯— ૬
૩૩૭૨	,,	,,	,,	,,	ઘૂમટબંધ	,,	૬— ૨
૩૩૭૩	,,	વાઘરીના ફળિયામાં	,,	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૯— ૭
૩૩૭૪	,,	સંભવનાથજીકા મંદિર	,,	,,	,,	સંભવનાથજી	૫— ૭

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ કોસનલાલ મદનલાલ શરાફ		સારી	૩૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	હજારીમલજી હીરાલાલજી બડોદિયાવાળા	૧૬૪૫	,,		૧		આ એક તીર્થ છે. દર વર્ષે ફા. વ. ૪થી ૬ સુધી મેળો
							ભરાય છે. એક શ્રી જિનદત્ત સૂરિની આરસની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	જોરાવરમલજી બાગમલજી માલુ	૧૫૪૫	,,	૩૦	૧		એક જિનકુશળસૂરિ લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	શેઠ નથમલજી હીંમતમલજી		સાધારણ	૭૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ બુધમલજી રંગલાલજી		,,	૫૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	શેઠ કજોડીમલ કેસરીમલ ડાગા		,,	૧૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦ લગભગ	શેઠ નથમલજી ગંભીરમલજી	૧૯૪૦	,,	૨૫			એક શ્રી જિનદત્તસૂરિની આરસની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	શ્રીસંઘ		,,	૧૦૦	૧		ઘૂમટમાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	સુંદરલાલજી		,,	૫૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	રીખવચંદજી શ્રીમાલ		,,	૪૦	૧		
,,	કેસરીમલજી વોરા		,,	૩૦૦	૨		એક પુસ્તકભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શ્રીસંઘ		,,				
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦	,,	૧૯૪૮	,,				
યતિ દોલતરામજી ૧૯૦૦	તખતમલજી નવલખા	૧૬૦૪	સારી				

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૩૭૫	તીતરોડ	બજારમાં	મંદસોર ૨૬ મા. દૂર	સીતામઉ	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	પાષાણ—ધાતુ ૧— ૬
૩૩૭૬	દીપાખેડા	,,	,,	,,	,,	શાંતિનાથજી	૭—
૩૩૭૭	લધુના	,,	,, ૨૦ મા. દૂર	,,	,,	આદિનાથજી	૪— ૩
૩૩૭૮	અફજલપુર	,,	દલોદા ૮ મા. દૂર	અફજલપુર	,,	,,	૧૧— ૧
૩૩૭૯	ધુંધડકા	,,	,, ૧૧ મા. દૂર	ધુધડકા	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૬—
૩૩૮૦	ધમનાર	,,	,, ૩ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૫— ૧
૩૩૮૧	ધનડોદા	,,	ઢોઢર ૮ મા. દૂર	ભાઉગઢ	ઘર	,,	૧— ૨
૩૩૮૨	ભાઉગઢ	,,	,, ૧૨ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૫— ૨
૩૩૮૩	નંદાવતા	,,	દલોદા ૧૦ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૪— ૧
૩૩૮૪	એલચી	,,	,, ૩ મા. દૂર	ધુધડકા	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૩૮૫	અમરાવત	,,	,, ૪ મા. દૂર	મંદસોર	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૨—
૩૩૮૬	ભાલોટ	,,	મંદસોર ૬ મા દૂર	,,	,,	ચંદ્રપ્રભુજી	૧— ૪
૩૩૮૭	ફતેગઢ	,,	દલોદા ૨ મા. દૂર	ધુધડકા	ઘર	,,	૩—
૩૩૮૮	મુન્દી	,,	પીપલિયા ૩ મા. દૂર	નારાયણગઢ	ઘૂમટબંધ	રીખવદેવજી	૪—
૩૩૮૯	નારાયણગઢ	,,	,, ૮ મા. દૂર	,,	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૧૧— ૫

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપા-શ્રય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શ્રીસંઘ		સાધારણ	૨૦			
વાલચંદજી ચતુરામલજી ૧૯૫૧	હીરાલાલજી ભગવાનજી		ખરાબ	૧૦			જીર્ણોદ્ધારની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ નાનાલાલજી હીરાલાલજી		સારી	૪૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	શ્રીસંઘ		સાધારણ	૧૦૦	૧		
જગરૂપજી રીખવદાસ	,,		સારી	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	કીશનલાલજી		સાધારણ	૨૦			
,,	સુખલાલ દલીચંદ		ખરાબ	૨			
,,	શેઠ ખૂબચંદ ભગવાનદાસ		સાધારણ	૨૦			
,,	શેઠ હુકમીચંદજી જસરાજ		,,	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૫૬	શેઠ માધુલાલ ફૂલચંદ		,,	૧૨			
શ્રીસંઘ ૧૯૬૭	શ્રીસંઘ		,,	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	,,		,,	૫૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	કનૈયાલાલ અંબાલાલ		,,	૧૬			
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	નાનાલાલ મોતીચંદ		,,	૧૨	૧		
યતિશ્રી વખત સોહગણ મલજી	યતિ શેખરમલજી		,,	૧૧૦	૨		

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૩૯૦	નારાયણગઢ	બજારમાં	પીપલિયા ૮ મા. દૂર	નારાયણગઢ	ધાબાબંધ	આદિનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૮— ૪
૩૩૯૧	બુડા	,,	,, ૧૦ મા. દૂર	બુડા	ઘર	શાંતિનાથજી	૫— ૪
૩૩૯૨	આંતરી	,,	,, ૧૬ મા. દૂર	આંતરી	ઘૂમટબંધ	શીતળનાથજી	૮—
૩૩૯૩	ચપલાણા	,,	,, ૧૮ મા. દૂર	,,	ઘર	આદિનાથજી	૧—
૩૩૯૪	જારડા	,,	,, ૧૨ મા. દૂર	નારાયણગઢ	ઘૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૫—
૩૩૯૫	મહાગઢ	બ્રાહ્મણવાડો	,, ૧૮ મા. દૂર	મનાસા	ઘર	આદિનાથજી	૫— ૨
૩૩૯૬	મનાસા	બજારમાં	,, ૨૧ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૯—૧૨
૩૩૯૭	સાવણ	,,	નીમચ ૧૨ મા. દૂર	સાવણ	,,	અજીતનાથજી	૫— ૧
૩૩૯૮	પીપલિયા (રાવજીકા)	,,	,, ૧૪ મા. દૂર	,,	,,	આદિનાથજી	૯—૧૫
૩૩૯૯	બાગરેડ	,,	,, ૧૨ મા. દૂર	,,	ધાબાબંધ	શાંતિનાથજી	૩— ૧
૩૪૦૦	જમુણિયા	,,	,, ૧૪ મા. દૂર	મનાસા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૨
૩૪૦૧	ભાટખેડા	,,	,, ૧૮ મા. દૂર	ભાટખેડા	ઘર	,,	૨— ૪
૩૪૦૨	પડધા	,,	નીમચ ૨૦ મા. દૂર	પડધા	,,	શાંતિનાથજી	૨— ૨
૩૪૦૩	કંજેરડા	,,	,, ૨૫ મા. દૂર	કંજેરડા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૫—
૩૪૦૪	કુકડેશ્વર	,,	,, ૨૪ મા. દૂર	કુકડેશ્વર	,,	પાર્શ્વનાથજી	૧૩— ૩

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	શ્રીસંઘ		સાધારણ				
શ્રીસંઘ ૧૯૭૪	,,		,,	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	,,		,,	૫૨			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	,,		,,	૧૬			
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	છોગમલજી ઉખલમલજી		સારી	૧૬			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	શ્રીસંઘ		,,	૮૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦	શેઠ સુખલાલ મોતરામ		,,	૮૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	શ્રીસંઘ		,,	૫૦	૧		
,,	,,		,,	૬૦૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫	રતનલાલજી	૧૭૨૩	સાધારણ	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦	શ્રીસંઘ		ખરાબ	૧૬			પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	નોંધરામ દોલતશા		,,	૨૮	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	બાલાબક્સ પટવારી		,,	૫			
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	કનૈયાલાલ માધવલાલ		સાધારણ	૨૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૦૦૦	કપુરાલાલજી રતનલાલજી પટવા	૧૬૭૯	સારી	૬૦	૧		

નંબર	ગામનું નામ	સ્થળ	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાઓની સંખ્યા
૩૪૦૫	કુકડેશ્વર	બજારમાં	નીમચ ૨૪ મા. દૂર	કુકડેશ્વર	ઘર	આદિનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૧— ૧
૩૪૦૬	રામપુરા	બ્રાહ્મણનો મહોલ્લો	ગરોટ ૨૪ મા. દૂર	રામપુરા	,,	વાસુપૂજ્યજી	૨—
૩૪૦૭	,,	કુકડાનીગલી	,,	,,	,,	શાંતિનાથજી	૭— ૫
૩૪૦૮	,,	બડેબજાર	,,	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૮— ૧
૩૪૦૯	,,	નાનાચૌટા	,,	,,	,,	આદિનાથજી	૭— ૩
૩૪૧૦	,,	,,	,,	,,	શિખરબંધ	વિમલનાથજી	૩— ૫
૩૪૧૧	પરોલિયા	બજારમાં	ઉદેગઢ ૮ મા. દૂર	ચાંદલા	ઘર	શાંતિનાથજી	૧—
૩૪૧૨	ખોતલગંજ (પાલિયા)	,,	મંદસોર ૬ મા. દૂર	પીપલિયા	ઘૂમટબંધ	પદ્મપ્રભુજી	૧— ૨
૩૪૧૩	ઢાડિયાખેડી	,,	,,	મંદસોર	ધાબાબંધ	આદિનાથજી	૨— ૨
૩૪૧૪	વર્ઈ	,,	પીપલિયા ૩ મા. દૂર	પીપલિયા	શિખરબંધ	વર્ઈ પાર્શ્વનાથજી	૧— ૧
૩૪૧૫	નોગામા	,,	,, ૬ મા. દૂર	મંદસોર	ઘૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૧— ૩
૩૪૧૬	રેવાસ (દેવડા)	,,	,, ૮ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩— ૮
૩૪૧૭	કનોરા	,,	,, ૮ મા. દૂર	પ્રતાપગઢ	ધાબાબંધ	,,	૫— ૫
૩૪૧૮	રઠાંજણા	,,	,, ૧૦ મા. દૂર	,,	,,	વિમલનાથજી	૬— ૧
૩૪૧૯	ઓરી	,,	મંદસોર ૨૦ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧— ૧

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	ઇમારતની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
યતિ દેવચંદજી ૧૧૩૨	મોતીલાલજી ગુરુજી		સારી				
યતિલાલ સૌભાગ્ય ૧૮૦૦	શ્રીસંઘ		ખરાબ	૪	૫		
શ્રીસંઘ ૧૦૦૦	,,		,,				
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦	,,		સાધારણ				
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦	,,		,,				
યતિ કરમચંદજી ૧૭૮૩	કેસરીચંદજી યતિ		,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૨૦	નાનાલાલજી તેજસીંગજી પીઆ		ખરાબ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	પ્યારચંદજી બગદીરામજી મહેતા		સાધારણ	૪			ધાબામાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	ચાંદમલજી દોલતરામજી		,,	૧૨			
શ્રીસંઘ ૧૦૦૦	વઇ પાર્શ્વનાથજી તીર્થ સંરક્ષણ કમિટી		સારી	૫	૧	૨	દર વર્ષે પોષ સુદ ૧૦ ના રોજ મેળો ભરાય છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૨ લગભગ	શેઠ વાલચંદ શિવચંદ મંદસોર		સાધારણ	૩૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	ચાંદમલજી કીસનલાલજી		સારી	૩૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૪૨	નાથુલાલજી ભેરૂલાલજી ધમોતરવાળા	૧૯૩૧	સાધારણ		૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	મોતીલાલજી દુઆચંદજી	૧૮૨૫	,,	૫૦			પતરામાંથી પાણી પડે છે.
,,	રાજમલજી વજરાજજી		,,	૧૦૦	૧		પ્લાસ્ટરની જરૂર છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૪૨૦	ધમોતર	બજારમાં	મંદસોર ૨૨ મા. દૂર	પ્રતાપગઢ	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૪— ૧
૩૪૨૧	અરણોદ	,,	,, ૩૦ મા. દૂર	અરણોદ	શિખરબંધ	,,	૩— ૫
૩૪૨૨	સાગતલી	,,	,, ૩૫ મા. દૂર	,,	ઘર	,,	૩—
૩૪૨૩	હતુનીઆ	,,	,, ૧૦ મા. દૂર	પ્રતાપગઢ	,,	,,	૨— ૧
૩૪૨૪	કનગેટી	,,	પીપલિયા ૬ મા. દૂર	કનગેટી	શિખરબંધ	,,	૪— ૬
૩૪૨૫	બરડિયા (આંબલી)	,,	,, ૧૦ મા. દૂર	,,	,,	,,	૩— ૧
૩૪૨૬	જીરણ	,,	હડકીઆખાલ ૪ મા. દૂર	જીરણ	,,	,,	૪—૯
૩૪૨૭	ચીતાખેડા	,,	નીમચ ૧૦ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	મુનિસુવ્રત સ્વામી	૪— ૬
૩૪૨૮	,,	,,	,,	,,	ઘર	આદિનાથજી	૨— ૧
૩૪૨૯	બગાણા (નીમચ)	દાદાવાડી સ્ટેશનરોડ	,, ૦૧ મા. દૂર	બગાણા	ધાબાબંધ	સુમતિનાથજી	૩— ૨
૩૪૩૦	નીમચ (છાવણી)	સામરાઆલી બજાર	નીમચ ૧॥ મા. દૂર	નીમચ (છાવણી)	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૬— ૬
૩૪૩૧	જમુણિયા (કલા)	બજારમાં	,, ૫ મા. દૂર	,,	ઘર	નેમિનાથજી	૨—
૩૪૩૨	નીમચ	ચોધરી મહોલ્લો	,, ૩ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	
૩૪૩૩	મલ્હારગઢ	,,	મલ્હારગઢ ૧॥ મા. દૂર	મલ્હારગઢ	ધાબાબંધ	મલ્લિનાથજી	૬— ૪

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	રૂપચંદજી મગનજી		સાધારણ	૧૦૦			મૂળનાયકજીની મૂર્તિ આદિનાથજીની છે. પરંતુ ચંદ્રપ્રભુના નામે ઓળખાય છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૯૩	કાળુરામજી ખીમરાજજી	૧૮૯૩	સારી	૧૫૦	૨		એક લાયબ્રેરી છે. કાચનું કામ સુંદર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	” અરનોદવાળા		સાધારણ	નથી			એક ઓરડીમાં મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	નાનાલાલ ચંપાલાલ કુણીવાળા		”	”			
શેઠ બરદીચંદજી ઘાસીરામજી ૧૮૫૦ લગભગ	કસ્તુરચંદ હીરાલાલ		સારી	૪૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૨૫	મથુરાલાલજી નાથુજી	૧૯૨૫	સાધારણ	૪૦	૧		ધાબામાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	ઓંકારલાલજી શિવલાલજી	૧૯૦૯	સારી	૩૦૦	૧		તીરાડો પડેલ છે. મરામતની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૧૩	ફૂલચંદજી કાળુરામજી સોની	૧૯૩૮	સાધારણ	૨૨૫	૧		એક લાયબ્રેરી છે. એક જૈન બેન્ડ છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	ટેકચંદજી નાથુલાલજી		”				
બાબુ ઘીસાલાલજી મોતીલાલજી ૧૯૮૮	બાબુ ઘીસાલાલજી મોતીલાલજી		સારી	૫૦	૧		બીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	પુનમચંદજી દીપચંદ		”	૧૦૦	૨		
”	હજારીમલ વૃદ્ધિચંદ	૧૮૨૬	સાધારણ	૧૦૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ નાનાલાલજી મીસરીમલજી ગાંગ		સારી	૧૫૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૫૬૪ લગભગ	કેસરીમલજી કાલુરામજી લોઢા	૧૬૪૦	સાધારણ	૩૫	૧		ધાબામાંથી પાણી પડે છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૪૩૪	મલ્હારગઢ	બજારમાં	મલ્હારગઢ ૧॥ મા. દૂર	મલ્હારગઢ	ઘૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાષણ–ધાતુ. ૩— ૧
૩૪૩૫	મહીદપુર	અષાદીવાલોંકી ગલી	મહીદપુરરોડ ૧૨ મા. દૂર	મહીદપુર	શિખરબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૧૩—૧૫
૩૪૩૬	,,	,,	,,	,,	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૪—૧૧
૩૪૩૭	,,	બજાવાગલી	,,	,,	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૨૬—૧૬
૩૪૩૮	,,	જૂના શહેરમાં	,, ૧૩ મા. દૂર	,,	,,	આદિનાથજી	૩— ૨
૩૪૩૯	ઈન્દોક	બજારમાં	આલોટ ૧૨ મા. દૂર	આલોટ	ઘર	,,	૩—
૩૪૪૦	આલોટ	પ્રેમિલાગંજ	આલોટ	વિક્રમગઢ	,,	ચંદ્રપ્રભુજી	૧— ૧
૩૪૪૧	,,	જૂના બજારમાં	વિક્રમગઢ આલોટ ૧॥ મા. દૂર	આલોટ	ઘૂમટબંધ	,,	૨— ૩
૩૪૪૨	નાગેશ્વર (ઉન્હેલ)	ગામબહાર	આલોટ ૯ મા. દૂર	ગંગધાર ૮ મા. દૂર	,,	નાગેશ્વર પાર્શ્વનાથજી	૩—
૩૪૪૩	તાલ	બજારમાં	લુણીરીછા ૮ મા. દૂર	તાલ	,,	આદિનાથજી	૪— ૩
૩૪૪૪	દધાલીઆ	,,	ચોમેલા ૧૪ મા. દૂર	ચોમેલા	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૧
૩૪૪૫	કુંડલા	,,	,, ૮ મા. દૂર	કુંડલા	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૩— ૧
૩૪૪૬	અંતરાલીઆ	,,	ગરોઠ ૧૦ મા. દૂર	ગરોઠ	,,	,,	૩—
૩૪૪૭	સીલેગઢ	,,	,, ૮ મા. દૂર	બોલીઆ	,,	,,	૬—

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૨૫ લગભગ	કેસરીમલજી કાલુરામજી લોઢા		સાધારણ				ધાબામાંથી પાણી પડે છે.
નગીભાઈ અને ચૂનીલાલ બાફણા ૧૯૭૮	શ્રીસંઘની પેઢી માલવી કેસરીમલજી સાગરમલજી		સારી	૬૦૦	૪		૩ પુસ્તકભંડારો છે. કાચનું કામ ઠીક છે.
શ્રીસંઘ ૨૦૦૧	જેચંદજી રખબચંદજી ચોપડા		,,				
યતિ શંકરજી ૧૯૪૮	નગીભાઈ અને ચૂનીલાલ	૧૯૦૩	,,				એક આત્મારામજી મહારાજની આરસની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૨	શ્રીસંઘની પેઢી		,,	૪			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	હીરાલાલ નાથુજી		સાધારણ	૪૦			
કેસરીમલજી નથમલજી ઢાકડ ૧૯૮૯	કેસરીમલજી નથમલજી ઢાકડ મુ. તાલ		સારી	૧૫૦			બીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૦૦૦ લગભગ	ભેરૂલાલજી ભગાજી		,,			૧	
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	વૈષ્ણવબાબા		ખરાબ	૧૨			
શેઠ રામાજી કાલુરામજી ના વડવાઓ પ્ર. ૧૮૯૬	શેઠ રામાજી કાલુરામજી		સારી	૭૫	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	મુનીમ હીરાલાલજી		સાધારણ	૫૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૨૫ લગભગ	કેસરીમલજી ગુલાબચંદજી		,,	૩૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શ્રીસંઘ		સારી	૧૫		૧	
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	ગુલાબચંદજી હીરાચંદજી		સાધારણ	૨૫			પ્રાચીન દેરાસર છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૪૪૮	સુનેલ	બજારમાં	ભવાનીમંડી ૧૦ મા. દૂર	સુનેલ	ઘૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાષાણ–ધાતુ ૫— ૬
૩૪૪૯	કોટડી	,,	,, ૨૪ મા. દૂર	પીડાના	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩— ૧
૩૪૫૦	ઢાબલા	,,	,, ૧૫ મા. દૂર	,,	,,	,,	૧— ૧
૩૪૫૧	બોલીઆ	,,	ગરોઠ ૮ મા. દૂર	બોલીઆ	,,	પદ્મપ્રભુજી	૧૬— ૪
૩૪૫૨	કોટડા	,,	,, ૧૦ મા. દૂર	,,	ઘર	ચંદ્રપ્રભુજી	૩—
૩૪૫૩	આવર	,,	,, ૧૮ મા. દૂર	આવર	,,	આદિનાથજી	૨— ૧
૩૪૫૪	,,	ગામના છેડે	,,	,,	શિખરબંધ	,,	૯— ૨
૩૪૫૫	ઘસોઈ	બજારમાં	સુવાસરા ૫ મા. દૂર	સુવાસરા	ઘૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૧
૩૪૫૬	રૂનીજા	,,	,, ૬ મા. દૂર	રૂનીજા	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૧૦— ૩
૩૪૫૭	ઉમરણ	,,	નવગામ ૧૦ મા. દૂર	બદનાવર	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૫—
૩૪૫૮	છત્રીબરમાવલ	,,	,,	નવગામ	ઘર	ચંદ્રપ્રભુજી	૨— ૨
૩૪૫૯	કાયથા	બડા બજારમાં	તરાના ૨ મા. દૂર	કાયથા	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૪— ૫
૩૪૬૦	ઝાલડા	બજારમાં	મહીદપુરરોડ ૧૫ મા. દૂર	મહીદપુર	ઘર	,,	૬— ૧
૩૪૬૧	લાલગઢ	,,	તનોડીઆ ૧૧ મા. દૂર	લાલગઢ	,,	પાર્શ્વનાથજી	૨—

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૫૪	જમનાલાલજી મોતીલાલજી ચોપડા	૧૫૪૮	સારી	૪૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે. સં. ૧૨૨૫ ની સાલની એક ધાતુમૂર્તિ
							પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	ભંવરલાલજી કેસરીમલજી લોઢા		સાધારણ	૩૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	ખજીરાજજી કનીરામજી		,,	૨૫			
યતિજી ૧૭૦૦ લગભગ	યતિ શંકરલાલજી		,,	૧૦૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	ચંપાલાલજી હેમરાજજી		ખરાબ	૧૦			જીર્ણ દેરાસર છે.
યતિજી ૧૭૦૦ લગભગ	યતિ ગુલાબચંદજી		સાધારણ	૧૫૦	૨	૨	એક જ્ઞાનભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	ચાંદમલજી દોલતરામજી		સારી				
શ્રીસંઘ ૧૯૯૯	માંગીલાલજી હીમતમલજી		,,	૧૨૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૩૦	તેજમલજી જમનાલાલજી		,,	૧૦૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૯૮	નવલમલ તારાચંદજી	મૂ. ના. ૧૯૯૮	,,	૧૨			
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	ગિરધારીલાલ ભગવાનજી		,,	૨૫	૧		
શ્રીસંઘ	બસંતલાલ હંસરાયજી લોકડ		,,	૮૦		૧	એક પુસ્તકભંડાર છે.
,,	શ્રીસંઘ		સાધારણ	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૨૫ લગભગ	ધુલચંદ નાથુલાલ બાંઠિયા		,,	૨૦			

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૪૬૨	પીપલોન	બજારમાં	તનોડીઆ ૬ મા. દૂર	પીપલોન	ધાબાબંધ	આદિનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૨—
૩૪૬૩	,,	,,	,,	,,	ઘૂમટબંધ	પદ્મપ્રભુજી	૫— ૮
૩૪૬૪	બડોદ	,,	આગર ૧૪ મા. દૂર	બડોદ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૮— ૨
૩૪૬૫	આગર	બડા બજાર	,, ૦॥ મા. દૂર	આગર	ધાબાબંધ	અજીતનાથજી	૭—૧૧
૩૪૬૬	કાનડ	,,	,, ૧૧ મા. દૂર	કાનડ	,,	પાર્શ્વનાથજી	૭— ૧
૩૪૬૭	બડાગાંવ	,,	,, ૨૦ મા. દૂર	બડાગાંવ	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૫— ૪
૩૪૬૮	મોહના	બજારમાં	,,	મોમલ બડોદીઆ	ધાબાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૨— ૧
				(સાજાપુર)			
૩૪૬૯	નળખેડા	,,	,, ૨૧ મા. દૂર	નળખેડા	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧૯—૧૬
૩૪૭૦	રૂઈ	,,	અચલાવદા ૫ મા. દૂર	ઉનેલ	ઘર	આદિનાથજી	૨— ૩
૩૪૭૧	ભવાનીમંડી	પીપલીબજાર	ભવાનીમંડી ૦॥ મા. દૂર	ભવાનીમંડી	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૩

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	ઇમારતની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ	નંદરામજી રૂપચંદજી		જીર્ણ	૧૫૦	૧		જીર્ણ દેરાસર છે.
,,	,,	મૂ. ના. ૧૫૩૦	સારી		૧		
,,	,,		,,	૨૦૦			એક ગ્રંથભંડાર છે.
યતિશ્રી હીરવિજયજી લગભગ ૧૮૦૦	બાગમલજી પુરાલાલજી		,,	૫૦૦	૧	૧	,,
શ્રીસંઘ	અજીતમલ માંગીલાલ લલવાણી		સાધારણ	૧૫			પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૪૮ લગભગ	ભેરૂલાલજી ભોપાલજી ચોધરી		,,	૫૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૮૦ લગભગ	સરદારમલ ચાંદમલ છાજેડ		,,	૨૫			
યતિ જેચંદજી લગભગ ૧૯૫૦	હીરાલાલજી સંકલેચા		સારી	૨૫૦	૧	૧	એક પુસ્તકભંડાર છે.
શ્રીસંઘ	ઝવેરચંદજી બસંતીલાલજી		સાધારણ	૧૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૯૨	પુનમચંદજી ગાંગ		સારી	૧૦૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.

મેવાડ

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૪૧૨	ઉદેપુર	ચોગાનકા મંદિર	ઉદેપુર રા માઈલ દૂર	ઉદેપુર	ઘૂમટબંધ	મહાવીરસ્વામી	પાષાણ-ધાતુ ૩—
૩૪૧૩	,,	,,	,,	,,	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૩— ૨
૩૪૧૪	,,	,,	,,	,,	ઘૂમટબંધ	પદ્મનાભજી	૧૦— ૨
૩૪૧૫	,,	,,	,,	,,	,,	અજીતનાથજી	૪—
૩૪૧૬	,,	શેઠજીની વાડી	,,	,,	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૨—૧૬
૩૪૧૭	,,	હાથીપોળકા રસ્તા	,,	,,	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૬— ૧
૩૪૧૮	,,	માલદાસની શેરી	,,	,,	શિખરબંધ	સહસ્રફણા પાર્શ્વનાથજી	૧૪— ૧
૩૪૧૯	,,	,,	,,	,,	ધાબાબંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૧૩— ૨
૩૪૨૦	,,	ઘંટાઘરની પાસે	,,	,,	શિખરબંધ	શીતળનાથજી	૭૮—૧૩૪
૩૪૨૧	,,	[illegible] ઉપાશ્રય	,,	,,	ઘૂમટબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૩— ૨
૩૪૨૨	,,	માલદાસની શેરી મોતી-વિજયજીનું મંદિર	,,	,,	,,	આદિનાથજી	૫— ૯
૩૪૨૩	,,	[illegible]ની ધર્મશાળા	,,	,,	ધાબાબંધ	અજીતનાથજી	૪—૨૧
૩૪૨૪	,,	[illegible]-[illegible] મંદિર	,,	,,	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૨૯—૧૫
૩૪૨૫	,,	[illegible]-[illegible]ની વાડી પાસે	,,	,,	ઘૂમટબંધ	ગંધ પાર્શ્વનાથજી	૭— ૧

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ	ઉદેપુર જૈન ધર્મશાળાની કમીટી	૧૯૨૧	સારી	૨૦૦૦	૮	૧	૨ પુસ્તકભંડારો છે.
,,	,,		,,				ધાર્મિક ચિત્રો છે.
,,	,,	૧૮૧૯	,,				
,,	,,	૧૮૪૭	,,				ઉપરના દેરાસરના મેડા પર છે.
શેઠ જોરાવરમલજી	શેઠ છગનલાલ બાફણા		,,				સમેત શિખરનું દેરાસર છે.
મહેતા ગોવિંદજીસિંહજીના વડવાઓ	મહેતા લક્ષ્મણસિંહજી	૧૮૪૭	,,				આ દેરાસર હાથીપોળની ધર્મશાળાની પાછળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૪૭	ઉદેપુરની કમીટી	૧૮૪૭	,,				મૂળનાયકજીની મૂર્તિ સુંદર છે.
,,	,,	૧૮૦૮	,,				
,,	રઘુલાલજી રોડીવાળા	મૂ. ના. ધાતુના	,,				કાચનું જડાવ કામ સુંદર છે.
		પરિકરપર ૧૬૯૩					
શ્રીસંઘ	લહેરચંદજી ખમસરા		,,				
,,	ગણેશલાલજી સુરાણા	૧૯૦૧	,,				બીજે માળ છે.
,,	શ્રીસંઘ	૧૮૦૮	સાધારણ				,,
,,	કેસરીમલજી પૂજાવત		સારી				આગળના ભાગમાં બગીચો છે.
,,	રઘનાથસીંગજી ખાબિયા	૧૩૨૫ મૂ. ના.	સાધારણ				

નંબર	તાલુકાનું નામ	ઠેકાણું	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૩૪૮૬	ધંધુકા	[illegible] મંદિર	ધંધુકા [illegible]		[illegible]	[illegible]	[illegible]
૩૪૮૭	,,	[illegible] વાડી	,,	,,	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૩૪૮૮	,,	[illegible]	,,		[illegible]	[illegible]	[illegible]
૩૪૮૯	,,	[illegible]	,,	,,	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૩૪૯૦	,,	[illegible] મંદિર	,,	,,	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૩૪૯૧	,,	[illegible] મંદિર	,,	,,	,,	[illegible]	[illegible]
૩૪૯૨	,,	[illegible] મંદિર	,,	,,	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૩૪૯૩	,,	[illegible]	,,	,,	,,	[illegible]	[illegible]
૩૪૯૪	,,	[illegible]	,,	,,	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૩૪૯૫	,,	[illegible]	,,	,,	,,	[illegible]	[illegible]
૩૪૯૬	,,	[illegible]	,,	,,	,,	,,	[illegible]
૩૪૯૭	,,	[illegible]	,,	,,	,,	[illegible]	[illegible]
૩૪૯૮	,,	[illegible]	,,	,,	,,	[illegible]	[illegible]
૩૪૯૯	,,	[illegible]	,,	,,	,,	[illegible]	— [illegible]
૩૫૦૦	,,	[illegible]	,,	,,	,,	[illegible]	— [illegible]

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ	કાળુરામજી નહાર		સારી				એક આરસની ગુરુમૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૪૮	રૂપનાથસીંગજી ખાબિયા		,,				
શ્રીસંઘ	અંચલગચ્છના ઉપાશ્રયની કમીટી	મૂ. ના. ૧૮૧૧	સાધારણ				
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	ગોપાલલાલજી કનભરા		,,				
,,	ઉદેપુરની કમીટી		,,				બે ગુરુમૂર્તિઓ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ મોતીલાલજી ગોલવાડા		,,				
,,	શેઠ ઓતલાલજી ધુપિયા		,,				એક ગુરુમૂર્તિ છે.
,,	શેઠ વજેસીંગજી બાખેલ		,,				
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦	રાજ્ય તરફથી	મૂ. ના. ૧૬૯૯	,,				
શ્રીસંઘ	,,		,,				
શેઠ કુશલોજી ચંદાવત	શ્રીસંઘ		સારી				કાચનું કામ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ ગુલાબચંદજી		,,				
ગાંધીકુટુંબ	શેઠ ભંવરલાલજી સીંગટવાડીઆ		,,				
શેઠ અંબાલાલજી દોશી ૧૮૦૦	નથમલજી દોશી		,,				
શેઠ પુનમચંદજી નાથજી ૧૭૦૦	શેઠ મોહનલાલજી	મૂ. ના. ૧૧૮૯	,,				

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૮૫૦૧	ઉદેપુર	જગદીશનો ચોક ભટ્ટારકજીનો ઉપાશ્રય	ઉદેપુર ૨॥ મા. દૂર	ઉદેપુર	ઘર	આદિનાથજી	પાષાણ-ધાતુ ૨— ૫
૮૫૦૨	,,	મોતીચોક	,,	,,	ઘૂમટબંધ	ઋષભાનનજી	૭— ૩
૮૫૦૩	,,	ખાબીઆંકી શેરી	,,	,,	ઘર	આદિનાથજી	— ૧
૮૫૦૪	,,	પેલેસરોડ	,,	,,	શિખરબંધ	,,	૨૬—૧૧
૮૫૦૫	,,	કંસારાઓળ વર્ધમાન જ્ઞાન મંદિર	,,	,,	ઘર	શાંતિનાથજી	૧—
૮૫૦૬	,,	,,	,,	,,	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૧— ૭
૮૫૦૭	,,	બડાબજાર	,,	,,	,,	વાસુપૂજ્યજી	૨૦—૧૨
૮૫૦૮	સલુંબર	રાવલીઆપોલ	,, ૪૨ મા. દૂર	સલુંબર	,,	પાર્શ્વનાથજી	૧૦—૧૨
૮૫૦૯	ભમરાણુ	બજારમાં	,, ૫૬ મા. દૂર	આસપુર	,,	શાંતિનાથજી	૪— ૧
૮૫૧૦	ઉદેપુર	ગણેશવાડી	,, ૨॥ મા. દૂર	ઉદેપુર	,,	ચંદ્રપ્રભુજી	૪— ૯
૮૫૧૧	સમીનાખેડા	બજારમાં	,, ૪ મા. દૂર	,,	,,	સમીના પાર્શ્વનાથજી	૨— ૧
૮૫૧૨	આયડ	,,	,, ૦॥ મા. દૂર	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૩—
૮૫૧૩	,,	ગામબહાર	,,	,,	,,	શાંતિનાથજી	૩— ૧
૮૫૧૪	,,	,,	,,	,,	,,	આદિનાથજી	૧૨—

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
૧૬૨૦ લગભગ	ભટ્ટારક શ્રી પ્રતાપ રાજેન્દ્ર-સૂરિજી		સારી				
શ્રીસંઘ ૧૯૫૪	શેઠ છોટુલાલજી શ્રીમાલ		સાધારણ				ચોમાસામાં પાણી પડે છે.
શેઠ જવાહરલાલજી ખોલિયા	શેઠ નહારસીંગજી ખોલિયા		સારી				એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે.
બાફણાજી ૧૭૦૯	શેઠ મનોહરલાલજી બાફણા		,,				
યતિશ્રી અનોપચંદજી ૧૯૮૩	યતિશ્રી અનોપચંદજી		,,				
શ્રીએકલિંગદાસજી ખોલિયા ૧૮૨૦	રાજ્ય તરફથી		,,				
શ્રીસંઘ	સંઘવી પનાલાલજી સુરાણા		,,				એક સરસ્વતીની સુંદર મૂર્તિ છે. કાચનું જડાવ કામ
							સુંદર છે. બે પ્રાચીન મૂર્તિઓ છે.
,,	લક્ષ્મીલાલજી શાંતિલાલજી		,,	૧૦૦			
,,	દેવીચંદજી ભૂરાચંદજી		,,	૫૦	૧		
,,	યતિશ્રી ડાલચંદજી		,,				
,,	ઉદેપુરની કમીટી		,,	નથી			એક પ્રાચીન તીર્થ છે. એક ધાતુની ગુરુમૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૨૦૦	શેઠ જાલમચંદજી ધૂળચંદજી		સાધારણ	નથી			મૂર્તિઓ પ્રાચીન છે.
,,	,,		,,				એક નવી જગતચંદ્રસૂરિની આરસની મૂર્તિ છે.
,,	,,		,,				

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૫૧૫	આહડ	ભેરૂલાલજીની વાડીમાં	ઉદેપુર ાા મા. દૂર	ઉદેપુર	ઘર	મહાવીરસ્વામી	પાષાણ-ધાતુ ૨— ૨
૩૫૧૬	,,	ગામ બહાર	,,	,,	શિખરબંધ	સંખેશ્વર પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૫૧૭	ઢીંકલી	બજારમાં	,, ૩ મા. દૂર	,,	ઘુમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૧.
૩૫૧૮	ભુવાણા	,,	,, ૪ાા મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	સુપાર્શ્વનાથજી	૩— ૬.
૩૫૧૯	નાગદા (અદબદજી)	વાગેલા તલાવને કિનારે	ખેમલી ૬ મા. દૂર	ખેમલી	,,	શાંતિનાથજી	૪—
૩૫૨૦	ગામા	બજારમાં	,, ૯ મા. દૂર	,,	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૫૨૧	દેલવાડા	બડામંદિર...	,, ૬ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૭૩— ૬.
૩૫૨૨	,,	પાર્શ્વનાથજીકા મંદિર	,,	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૨૨— ૧
૩૫૨૩	,,	,,	,,	,,	ઘુમટબંધ	,,	૧૯—
૩૫૨૪	,,	જૈન ઉપાશ્રય	,,	,,	,,	મહાવીરસ્વામી	૯—૧૩.
૩૫૨૫	,,	ઋષભદેવજીકા મંદિર	,,	,,	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૧૩—
૩૫૨૬	ભેસારમા	ગામની ભાગોળે	ઉદેપુર ૪ મા. દૂર	ઉદેપુર	,,	શાંતિનાથજી	૮— ૧.
૩૫૨૭	નાથ	,,	,, ૬ મા. દૂર	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૧૬— ૩.

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
ભેરુલાલજી દોશી ૧૯૬૪	ભેરુલાલજી દોશી		સાધારણ				બે આરસના તૂટેલા પટો છે.
શ્રીસંઘ ૧૨૦૦	ધૂળજી નીલમચંદ	૧૮૦૫	સારી				
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	મગનલાલજી બાફણા		સાધારણ	૮			ઘૂમટમાં તીરાડો પડેલી છે. પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ	શ્રીસંઘ		સારી	નથી			
શાહ સારંગ ૧૯૪૧	ઉદેપુરની કમીટી	પલાંઠીપર ૧૪૫૧	,,	નથી			સં. ૧૯૪૧ ની સાલનો શાહ સારંગનો મૂળનાયકજીની
							પલાંઠી પર પાંચ લીટીનો લેખ છે. અદબદજીના નામથી
							આ જિનમંદિર ઓળખાય છે.
શ્રીસંઘ	શ્રીસંઘ		,,	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૪૯૧	,,		સાધારણ	૫	૧	૧	૨ ગુરુમૂર્તિઓ છે.
શ્રીસંઘ	,,		,,				૪ ગુરુમૂર્તિઓ છે.
શ્રીસંઘ ૧૪૬૪	,,		,,				૨ ગુરુમૂર્તિઓ છે.
શ્રીસંઘ	,,		,,				ઉપાશ્રયમાં એક ઓરડીમાં મૂર્તિ બિરાજમાન છે.
,,	,,		,,				
શ્રીસંઘ ૧૮૨૮	ઉદેપુરની કમીટી		,,	નથી	૧		અત્રે કા. સુ. ૧૫ અને ચૈત્ર સુદ ૧૫ નો મેળો ભરાય છે.
શ્રીસંઘ ૧૫૨૭	ચાંદમલજી ચુનીલાલ		,,	૨૦૮	૧		

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૫૨૮	ગોગાણુ	બજારમાં	ઉદેપુર ૨૨ મા. દૂર	ઉદેપુર	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૧— ૧
૩૫૨૯	ઓધના	”	” ૨૪ મા. દૂર	ઝાડોલ (પાલણીડાક)	”	”	૨— ૩
૩૫૩૦	કોલીઆરી	”	ખેડબ્રહ્મા ૩૦ મા. દૂર	”	”	”	૧— ૧
૩૫૩૧	ખાખડ	”	ઉદેપુર ૨૪ મા. દૂર	”	”	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૩
૩૫૩૨	ઝારોલ	”	” ૨૬ મા. દૂર	”	”	આદિનાથજી	૭— ૫
૩૫૩૩	માનસ	”	” ૨૪ મા. દૂર	”	”	શાંતિનાથજી	૬— ૨
૩૫૩૪	બાગપુરા	”	” ૨૬ મા. દૂર	”	ઘૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪—૧૦
૩૫૩૫	મદુજી	”	” ૪ મા. દૂર	ઉદેપુર	”	શાંતિનાથજી	૪— ૧
૩૫૩૬	લકડવાસ	”	” ૬ મા. દૂર	”	ધાબાબંધ	”	૫—૧૧
૩૫૩૭	ગુડલી	”	ખેમલી ૪ મા. દૂર	”	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩—૧૨
૩૫૩૮	ખેમલી	”	” ૧ મા. દૂર	ખેમલી	ઘૂમટબંધ	”	૪—
૩૫૩૯	ડબોક	”	દેબારી ૪ મા. દૂર	”	”	ચંદ્રપ્રભુજી	૬— ૨
૩૫૪૦	મોઢી	”	ખેમલી ૮ મા. દૂર	ઉંટાલા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૧—
૩૫૪૧	કરણપુર	”	” ૫ મા. દૂર	”	”	”	૬—૨
૩૫૪૨	[illegible]	”	” ૧૨ મા. દૂર	ઉદેપુર	ઘર	ધર્મનાથજી	૧—

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપા-શ્રય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	પન્નાલાલજી ઉદૈલાલજી		સાધારણ	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૪૮૦	નંદલાલજી નાથુલાલજી		,,	૧૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૧૮૦	કનૈયાલાલજી હીરાલાલજી		,,	૩૫			જીર્ણોદ્ધારની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૦૨૯	મગનલાલ હંસરાજજી		,,	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૨૯૨	હમીરમલજી અરજુનલાલજી		,,	૧૦૦	૧		જીર્ણોદ્ધારની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦	ઉદેપુર શ્રીસંઘ		,,	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	શંકરલાલજી પનાલાલજી		,,	૬૮	૧		
ખુમજી ગેગજી ૧૮૮૦	શેઠ વરધીચંદજી અમરચંદજી		,,	૮			
ખુમજી ગેગજી ૧૮૭૭	શેઠ ભંવરલાલજી રતનલાલ		,,	૧૫	૧		અહીં દર વર્ષે પોષ સુદ ૧૫ નો મેળો ભરાય છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૧૬ લગભગ	શેઠ ગિરધરલાલજી હુકમીચંદજી કોઠારી		,,	નથી			ધાબાનો ભાગ જીર્ણ છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦	શેઠ ખેમરાજજી ડાલચંદજી		,,	,,			પ્લાસ્ટરની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	શેઠ વેણીચંદજી લખમીચંદજી		,,	,,			,,
શ્રીસંઘ ૧૬૬૬ લગભગ	શેઠ બુંદીલાલજી ગુલાબચંદ દરોલીવાળા		,,	,,			મૂર્તિ ખંડિત છે.
શ્રીસંઘ ૧૨૦૦ લગભગ	શેઠ ગેરીલાલજી વરદીચંદજી		સારી	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ ઈન્દ્રમલજી જસરાજજી		,,	નથી			

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૫૪૩	ઉંઠાલા	પંચાયતીનોરા પાસે	માવલીજંક્શન ૮ મા. દૂર	ઉંઠાલા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૧—
૩૫૪૪	ઘટાલી	મહાત્મા ભેરૂલાલજીને ત્યાં	સનવાડ ૧૦ મા. દૂર	ફતેહનગર	ઘર	શાંતિનાથજી	૧— ૨
૩૫૪૫	રંડેડા	બજારમાં	માવલી ૧૦ મા. દૂર	ઉંઠાલા	ઘૂમટબંધ	ધર્મનાથજી	૨— ૪
૩૫૪૬	ખેરોદા	,,	,, ૧૨ મા. દૂર	ભીંડર	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૪— ૭
૩૫૪૭	કુંતવાસ	,,	,, ૧૬ મા. દૂર	,,	ઘર	,,	૨—
૩૫૪૮	મેણાર	,,	સનવાડ ૧૪ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—
૩૫૪૯	ભીંડર	,,	માવલી ૨૦ મા. દૂર	,,	,,	આદિનાથજી	૫—૨૮
૩૫૫૦	અનેડ	,	નીંબાહેડા ૨૪ મા. દૂર	,,	,,	ચંદ્રપ્રભુજી	૫—
૩૫૫૧	ડુંગલા (૨૧)	,,	,,	,,	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૨—
૩૫૫૨	કાનોડ	,,	ફતેહનગર ૨૪ મા. દૂર	કાનોડ	ધાબાબંધ	,,	૪— ૫
૩૫૫૩	,,	બાબેલોકા મહોલ્લા	,,	,,	ઘૂમટબંધ	,,	૩— ૪
૩૫૫૪	રાજપુરા	ગામ બહાર	નીંબાહેડા ૨૪ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	,,	૩— ૧
૩૫૫૫	દેવાલ	બજારમાં	ઉદેપુર ૫ મા. દૂર	ઉદેપુર	,,	પાર્શ્વનાથજી	૭— ૩
૩૫૫૬	એદલા	,,	,, ૬ મા. દૂર	,,	,,	આદિનાથજી	૩— ૩

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેપનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપા-શ્રય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦ લગભગ	શેઠ તેજરાજજી કસોરજી		સાધારણ	૩૦	૧		મૂળનાયકની મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
મહાત્મા ભેરૂલાલજી પ્રેમચંદ ૧૯૭૫	મહાત્મા ભેરૂલાલજી પ્રેમચંદ		,,	નથી			એક આળામાં મૂર્તિ બિરાજમાન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૩૦ લગભગ	ઉદયલાલજી જીતમલજી વોરા		,,	,,	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	રતનલાલજી મગનીરામ મહેતા		,,	,,			
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	શેઠ પન્નાલાલજી કોઠારી		,,	,,	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	ઘાસીલાલજી તારાચંદજી		ખરાબ	,,			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	માધુસિંહજી મથુરાલાલજી નહાર		સાધારણ	૨૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૩૪ લગભગ	શેઠ ચૂનીલાલ કીશનલાલ	૧૯૩૮	,,	૪			ધાબામાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦ લગભગ	છગનલાલજી રોડજી દક		ખરાબ	નથી			દેરાસર જીર્ણ છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	શેઠ ફૂલચંદજી મોતીલાલજી		સારી	૨૦			૨ ગૌતમસ્વામીની ધાતુની મૂર્તિ છે. પ્રતિમા પ્રાચીન છે.
શેઠ ધનરાજજી હકમચંદજી બાખેલ ૧૯૩૧	મનોહરસીંગજી સોભાગસીંગજી બાખેલ	૧૯૩૧	સાધારણ	નથી			મૂળનાયકજીની મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૮૬૬ (?)	કાનોડ શ્રીસંઘ		,,	,,			શિખરનો ભાગ જીર્ણ છે. તીરાડો પડેલ છે. મૂળ
							ગભારામાં પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૧૭	શેઠ ભીમરાજજી	મૂ. ના. ૧૮૧૭	સારી	૫			
સામરોએ ૧૮૦૦	ધનરાજજી કીશનરાજ		,,	૩૪		૧	

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૨૫૫૭	લખાવલી	બજારમાં	ઉદેપુર ૯ મા. દૂર	ઉદેપુર	શિખરબંધ	અનંતનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૫— ૧
૨૫૫૮	થૂર	ગામની ભાગોળે	,,	,,	ઘૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪—
૨૫૫૯	ઇસવાલ	,,	,, ૧૨ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૯—
૨૫૬૦	જૂનાલા	બજારમાં	,, ૧૬ મા. દૂર	,,	,	શાંતિનાથજી	૫—
૨૫૬૧	ગોગુંદા (મોટાગામ)	,,	,, ૧૮ મા. દૂર	,,	,,	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૧૭— ૮
૨૫૬૨	,,	,,	,,	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૩—
૨૫૬૩	,,	,,	,,	,,	ઘૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૧— ૨
૨૫૬૪	મજાવડી	,,	,, ૧૯ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૩૬—
૨૫૬૫	અદવાડા	,,	નાથદ્વારા ૨૦ મા. દૂર	નાથદ્વારા	ઘર	નેમિનાથજી	૬—
૨૫૬૬	કેસર (કેર)	,,	રાણી (મારવાડ)	ઉદેપુર	શિખરબંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૩— ૧
			૩૨ મા. દૂર				
૨૫૬૭	અડીરાવલીઆ	,,	ઉદેપુર ૨૦ મા. દૂર	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૨— ૧
૨૫૬૮	માદડા	,,	,, ૨૪ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	અજીતનાથજી	૩—
૨૫૬૯	કરદા	,,	,, ૨૪ મા. દૂર	ઉદેપુર	,,	વિમલનાથજી	૩— ૧

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૪૦૦	શેઠ હમેદમલ તેજપાલ ભંડારી		સારી	૪૦			સુંદર કોતરકામ છે.
અચલદાસજીના વડવાઓ ૧૮૫૦	ભેરવલાલ ગુલાબચંદજી		સાધારણ	૧૦			સં. ૧૦૭૩ ની સાલની શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ
							પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ	કડીઆ ગામના રહીશ જોહરજી સંઘવી		ખરાબ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૪૦૦ લગભગ	પ્રતાપમલજી વરદીચંદજી નવલખા		સારી	૪૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૬૯૯	ગોકળચંદજી સંઘવી	૧૬૯૯	,,	૨૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	,,		,,				
,,	,,		ખરાબ				
રીછેડવાળા સંઘવીએ લગભગ ૧૪૦૦	,, (ગોગુંદાવાળા)		,,	નથી			એક ગુરુમૂર્તિ છે. દેરાસર પ્રાચીન છે. જીર્ણ છે.
શ્રીસંઘ	ભેરૂલાલ ઝવેરચંદ સોલંકી		સાધારણ	૨૫			મૂળનાયકજીની મૂર્તિ પાર્શ્વનાથજીના નામે ઓળખાય છે.
,,	દાલચંદજી રતનચંદજી		સારી	૨૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૬	શિવલાલ રાઠોડ		,,	નથી	૧	૧	દીવાલમાં તીરાડ પડેલ છે. પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૮૯	પનાલાલજી ડાઉજી પરમાર	૧૬૮૯	ખરાબ	૧૫			
શ્રીસંઘ	નવલજી ઘાસીરામ પોરવાડ	૧૯૯૫	સારી	૭૫	૧		

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
							પાષાણ–ધાતુ
૩૫૭૦	નંદિસમા	બજારમાં	ઉદેપુર ૨૪ મા. દૂર	ઉદેપુર	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	૬— ૩
૩૫૭૧	,,	,,	,,	,,	ધાબાબંધ	આદિનાથજી	૧— ૨
૩૫૭૨	ઢોલ	,,	,, ૨૭ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	,,	૭— ૨
૩૫૭૩	પદરાડા	,,	,, ૩૦ મા. દૂર	,,	ઘર	મુનિસુવ્રત સ્વામી	૩— ૫
૩૫૭૪	કમોલ	,,	,, ૨૯ મા. દૂર	,,	ધાબાબંધ	આદિનાથજી	૩— ૩
૩૫૭૫	તરપાલ	,,	,, ૨૪ મા. દૂર	,,	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૨
૩૫૭૬	સાયરા	,,	એરનપુરારોડ ૨૪ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૪— ૨
૩૫૭૭	,,	,,	,,	,,	,,	વાસુપૂજ્યજી	૫—
૩૫૭૮	,,	મગનલાલ કેરીંગજીના ઘરમાં	,,	,,	ઘર	આદિનાથજી	૧—
૩૫૭૯	ઢીકોડા	ગામના કિનારે	ઉદેપુર ૩૪ મા. દૂર	સાદડી	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૧૮— ૨
૩૫૮૦	ભાનપુરા	બજારમાં	,, ૩૬ મા. દૂર	,,	,,	આદિનાથજી	૩— ૨
૩૫૮૧	સેમડ	ઉપલી શેરી	,, ૩૧ મા. દૂર	ઉદેપુર	ધાબાબંધ	,,	૧— ૨
૩૫૮૨	નાથદ્વારા	નાની હવેલીની પાસે	નાથદ્વારા ૭ મા. દૂર	નાથદ્વારા	ઘર	મહાવીરસ્વામી	૭— ૫
૩૫૮૩	ધોયંદા	બજારમાં	કાંકરોલી ૨ મા. દૂર	કાંકરોલી		પાર્શ્વનાથજી	૬— ૧
૩૫૮૪	રાજનગર	દયાલશાનો કિલ્લો	,,	,,		આદિનાથજી	૧૦— ૩

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
આફણા કુટુંબ ૧૭૮૯	ડાલચંદજી નેમિચંદજી સંઘવી	૧૭૮૯	સારી	૧૨૫		૨	એક પુસ્તકભંડાર છે.
ઢોલાવત કુટુંબ	,,	૧૯૧૬	,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૮૨	સૂરજમલજી વછરામ માંડોત		,,	૧૫૦		૧	
શ્રીસંઘ	નાથુલાલજી નેમિચંદજી પરમાર		,,	૨૦		૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૮૪	ફૂલચંદજી ડુંગાજી દોશી		,,	૨૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦	હીરાલાલ રોડજી તલેસરા	૧૮૧૧	સાધારણ	૨૦૦		૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૮૨	ડાલચંદજી દોલતરામ સંઘવી		સારી	૩૦૦	૧		
શ્રીસંઘ	,,		,,				
મગનલાલ કેરીંગજી મહેતા લગભગ ૧૯૪૦	મગનલાલ કેરીંગજી મહેતા		,,				
શ્રીસંઘ	ફોજમલજી રતનચંદજી છાજેડ ભાનપુરાવાળા		સાધારણ	૮			
શ્રીસંઘ ૧૯૨૮	,,		સારી	૧૫૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ	ઘાસીરામ ખીમરાજ બાફણા		,,	૨૦૦	૧		
,,	શેઠ નંદલાલજી મારવાડી		,,	૮			
,,	શ્રીસંઘ		,,	નથી	૧		
દયાલ શાહ ૧૭૩૨	ઉદેપુર કમીટી		,,	,,		૧	બે મજલા છે. ઘૂમટમાંથી પાણી પડે છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૫૮૫	રાજનગર	બજારમાં	કાંકરોલી ૨ મા. દૂર	કાંકરોલી		આદિનાથજી	પાષાણ-ધાતુ ૭— ૪
૩૫૮૬	વાગોલ	,,	નાથદ્વારા ૯ મા. દૂર	નાથદ્વારા	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૫— ૧
૩૫૮૭	પરાવલ	,,	,, ૧૦ મા. દૂર	,,	,,	સુમતિનાથજી	૨—
૩૫૮૮	ખમનોર	ઉપાશ્રયમાં	,, ૧૩ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	મલ્લિનાથજી	૩— ૧
૩૫૮૯	,,	પાર્શ્વનાથજીનું મંદિર	,,	,,	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૫— ૧
૩૫૯૦	,,	આદિનાથજીનું મંદિર	,,	,,	,,	આદિનાથજી	૩—
૩૫૯૧	,,	મોટું દેરાસર	,,	,,	,,	શાંતિનાથજી	૫— ૧
૩૫૯૨	,,	કેસરિયાજીનું દેરાસર	,,	,,	,,	કેસરિયાનાથજી	૩—
૩૫૯૩	મોલેરા	બજારમાં	,, ૧૨ મા. દૂર	,,	,	આદિનાથજી	૫— ૩
૩૫૯૪	ઝાલારી મંડાર	,,	,, ૧૪ મા. દૂર	,,	,,	શાંતિનાથજી	૪— ૩
૩૫૯૫	ગામગડા	,,	,,	,,	,,	,,	૫— ૫
૩૫૯૬	સલોદા	ગામના કિનારે	,,	,,	ઘૂમટબંધ	,,	૫— ૩
૩૫૯૭	મચીંદ	પંચાયતીના મકાનની અંદર	,, ૧૬ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	,,	૧૧— ૫
૩૫૯૮	ખાટી	બજારમાં	,,	,,	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૩—
૩૫૯૯	કાગમદારડો	,,	,, ૧૭ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	૧—

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	ઇમારતની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપા-શ્રય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ	શ્રીસંઘ		સારી	નથી	૧		
,,	નાથુલાલજી વડાલા		સાધારણ	,,			
,,	શ્રીસંઘ		ખરાબ	,,			શિખરમાંથી પાણી પડે છે.
માંડોત કુટુંબ	ખેતલાલજી માંડોત		,,	૨૫૦			જીર્ણ દેરાસર છે.
પગારિયા કુટુંબ	,,		,,				ચોમાસામાં પાણી પડે છે. મરામતની જરૂર છે.
ચપલોત કુટુંબ	,,		,,				
શ્રીસંઘ	,,		,,				પ્રાચીન છે.
કોઠારી કુટુંબ	,,		,,				
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	ભેરૂલાલજી શ્રીસંઘજી		સારી	૨૦૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	કાળુલાલજી કુશળચંદ		,,	૨૫૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૯૫	પુનમચંદ સંઘવી		,,	૨૬૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૯૫ લગભગ	પુનમચંદજી રાઠોડ		,,	૧૨૫	૧		દીવાલમાં તીરાડો પડેલી છે. પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૫૫૦ લગભગ	જોતમાનજી માંડોવ		,,	૨૦૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૦૭	મગનલાલજી લોઢા		સાધારણ	૧૫૦	૧		ભમતીમાં પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ	તોલારામજી રાંકા સેમરવાળા		સારી	નથી			

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
							પાષાણ-ધાતુ
૩૬૦૦	કેલવાડા	નીચલા બજારમાં	રાણી ૨૪ મા. દૂર	ધાણેરાવ	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૯— ૫
૩૬૦૧	કડીઆ	ઉપલા વાસમાં	” ૨૫ મા. દૂર	”	”	પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૬૦૨	કુંભલગઢ	ગઢ ઉપર	” ૨૦ મા. દૂર	”	ઘૂમટબંધ	શીતળનાથજી	૧—
૩૬૦૩	કેલવાડા	બજારમાં	” ૨૪ મા. દૂર	”	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૮— ૪
૩૬૦૪	મજેરા	ગામના કિનારે	ચારભુજા રોડ ૨૦ મા. દૂર	નાથદ્વારા	”	”	૧૫—૨૧
૩૬૦૫	ઝીલવાડા	બજારમાં	” ૧૮ મા. દૂર	કાંકરોલી	”	આદિનાથજી	૩— ૮
૩૬૦૬	”	”	”	”	”	”	૫—
૩૬૦૭	રૂપનગર	”	રાણી ૨૦ મા. દૂર	દેસુરી	ઘૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૧—
૩૬૦૮	સેવન્ત્રી	”	ચારભુજા રોડ ૧૪ મા. દૂર	કાંકરોલી	શિખરબંધ	”	૧૩— ૧
૩૬૦૯	”	”	”	”	”	નેમિનાથજી	૯—
૩૬૧૦	સાથીઆ	”	” ૧૦ મા. દૂર	ચારભુજા રોડ	”	અજીતનાથજી	૬— ૫
૩૬૧૧	લાંબોડી	”	” ૮ મા. દૂર	”	”	શાંતિનાથજી	૩— ૨
૩૬૧૨	પડાસલી	”	” ૧૦ મા. દૂર	કાંકરોલી	”	”	૪— ૧
૩૬૧૩	કેલવા	”	કાંકરોલી ૬ મા. દૂર	”	”	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૬૧૪	”	”	”	”	”	શાંતિનાથજી	૧—

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટકારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપા-શ્રય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ	નંદરામજી વોરા		સાધારણ	૧૨૦	૧		કોતરકામ પ્રાચીન અને સુંદર છે.
,,	નંદલાલજી વોરા		ખરાબ	નથી			દેરાસર જીર્ણ છે.
શ્રીસંઘ	,,	૧૫૧૮	,,	,,			ગઢ ઉપર દેરાસર આવેલ છે. જીર્ણ છે.
,,	સાગરમલજી લચ્છારામજી દોશી		સારી	,,			તીરાડો પડેલી છે. મરામતની જરૂર છે.
,,	ધાસીરામજી લોઢા		,,	૨૦૦	૧	૧	
,,	ગણેશલાલજી ગુલાબચંદજી કોઠારી		,,	૨૦૦	૧	૧	
,,	,,		,,				
,,	સેવન્ચી શ્રીસંઘ		ખરાબ	નથી			જીર્ણ દેરાસર છે.
,,	રાજમલજી ફોજમલજી મહેતા		સારી	૭૫		૧	
,,	,,		,,				
શ્રીસંઘ ૧૮૫૧	રાજમલજી ઉદયરામજી પોરવાડ	૧૮૫૧	,,	૧૦૦	૧	૧	રંગમંડપમાં ચિત્રકામ પ્રાચીન અને સુંદર છે.
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦ લગભગ	પનાલાલજી કુંવરજી રાઠોડ		,,	૨૦			
,,	શેઠ પુખરાજજી કુંવરજી રાઠોડ		,,	૨૫			ચિત્રકામ સારું છે.
,,	શ્રીસંઘ		સાધારણ	નથી		૧	
,,	,,	૧૮૭૬	,,				

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૬૧૫	કેલવા	બજારમાં	કાંકરોલી ૬ મા. દૂર	કાંકરોલી	શિખરબંધ	પદ્મપ્રભુજી	પાષાણ–ધાતુ ૪— ૨
૩૬૧૬	દેવગઢ	,,	દેવગઢ ૦ાા મા. દૂર	વગઢ	ઘર	આદિનાથજી	૬—
૩૬૧૭	,,	,,	,,	,,	શિખરબંધ	,,	૪— ૫
૩૬૧૮	આમેટ	,,	ચારભુજા રોડ ૧ મા. દૂર	ચારભુજા રોડ	,,	પાર્શ્વનાથજી	૭—૧૨
૩૬૧૯	આગરીઆ	,,	,, ૩ મા. દૂર	,,	,,	આદિનાથજી	૪— ૧
૩૬૨૦	સરદારગઢ	,,	સરદારગઢ ૦ાા મા. દૂર	સરદારગઢ	,,	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૪
૩૬૨૧	ઝડોલ	,,	,, ૬ મા. દૂર		ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૨— ૨
૩૬૨૨	મોખંડા	,,	,,		,,	નેમનાથજી	૧— ૧
૩૬૨૩	દેવરિયા	,,	,, ૧૦ મા. દૂર		,,	મહાવીરસ્વામી	૩—
૩૬૨૪	ડોસીયલ	,,	,,		,,	આદિનાથજી	૫— ૨
૩૬૨૫	રાયપુર	,,	,, ૧૫ મા. દૂર	રાયપુર		પાર્શ્વનાથજી	૧૦— ૨
૩૬૨૬	ઓરાણા	,,	દેવગઢ ૧૪ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૪—
૩૬૨૭	કરેડા (રાજાજીકા)	,,	,, ૧૮ મા. દૂર	,,	,,	શાંતિનાથજી	૭— ૬
૩૬૨૮	ખેમાલી	,,	માંડલ ૧૬ મા. દૂર	,,	,,	આદિનાથજી	૧— ૧
૩૬૨૯	તીલોલી	,,	લાંબિયા ૧૬ મા. દૂર	બદનોર	,,	,,	૨— ૧

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
જગત શેઠ	શ્રીસંઘ		સાધારણ				
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	મૂલચંદ પોરવાડ		,,	૬૨૫	૧		
યતિશ્રી ભાવસાગરજી ૧૮૦૦	યતિશ્રી હીરાલાલજી		,,				
શ્રીસંઘ ૧૨૪૦	લાલચંદ કપુરચંદ		સારી	૧૦૦	૧		સં. ૧૨૪૦ની સાલની આરસની ચોવીશી પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૩૦૦	ગુલાબચંદજી ઝવેરચંદજી		,,	૧૦૦			
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦	કેસરીમલજી હીંગડ		સાધારણ	૪૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૩૦	મગનલાલજી બામેલ		,,	૧૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૯૦	વૃદ્ધિચંદજી મોદીરામ		,,	૩૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦	અંબાલાલ ઘાસીરામજી		,,	૨૦૦			
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦	પ્યારચંદ સાલમચંદ		,,	૨૫૦	૧		
,,	સોહનલાલજી બાફણા		,,	૪૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	છગનલાલજી મુનોત		,,	૮૦	૧		
યતિશ્રી મોખણવિજયજી ૧૮૦૦	રાજમલજી ચતરભુજ રાંકા	૧૪૧૬	,,	૨૮૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	ચોથમલજી વોરા		,,	૨૪૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૩૦	માંગીલાલજી બાફણા	૧૪૫૦	,,	૧૨૦			

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૬૩૦	ગીલુંડ	બજારમાં	કપાસણ ૧૦ મા. દૂર	કપાસણ	ઘૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૫— ૨
૩૬૩૧	ડીંડોલી	,,	,, ૭ મા. દૂર	,,	ઘર	શીતળનાથજી	૧— ૧
૩૬૩૨	મોઈ	,,	કાંકરોલી ૨॥ મા. દૂર	કાંકરોલી	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩— ૩
૩૬૩૩	કુંડવા	,,	નાથદ્વારા ૧૩ મા. દૂર	નાથદ્વારા	,,	,,	૧— ૨
૩૬૩૪	લાંગછ	,,	પહિલી ૬ મા. દૂર	કપાસણ	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૬૩૫	ચિતોડગઢ	ટંકશાળની પાસે	ચિતોડગઢ ૧॥ મા. દૂર	ચિતોડગઢ	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૩— ૭
૩૬૩૬	,,	છીપાનો મહોલ્લો	,,	,,		પદ્મપ્રભુજી	૩— ૩
૩૬૩૭	,,	જૂનો બજાર ઢીગોકા મંદિર	,,	,,		આદિનાથજી	૧૧— ૨
૩૬૩૮	,,	કિલ્લા ઉપર ગામમાં	,, ૪ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	મહાવીરસ્વામી	૪—
૩૬૩૯	,,	,,	,,	,,	,,	શાંતિનાથજી	૧— ૫
૩૬૪૦	,,	સતવીસદેવરી	,,	,,	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૪૨— ૬
૩૬૪૧	,,	ગૌમુખી	,,	,,	,,	શાંતિનાથજી	૨—
૩૫૪૨	,,	,,	,,	,,	ધાબાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૬૪૩	નીમાડા (પાબાઇજીકા)	બજારમાં	પહિલી ૮ મા. દૂર	કપાસન	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૧— ૨

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	છેલ્લો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ	શેઠ કન્નોડીમલજી બાલચંદ	૧૮૫૫	સારી	૬૨૫	૧		
,,	છગનલાલજી ઝવેરચંદ કોઠારી		જીર્ણ	૭૦	૧		
,,	રામલાલજી કસ્તુરચંદ		સાધારણ	નથી		૧	
,,	નાથુલાલજી ગુલાબચંદ		સારી	,,	૧		
શ્રીસંઘ	શેઠ કરમચંદજી લાભચંદજી	૧૮૨૬	જીર્ણ	૧૦૦			
યતિશ્રી ભાગચંદજી ૧૮૦૦	યતિશ્રી કેસરીમલજી		સાધારણ	૪૦૦			
યતિશ્રી વિજયચંદ ૧૯૫૦	યતિશ્રી બાલચંદજી		,,				ત્રીજેમાળ છે. આ દેરાસરમાં જમણી તરફના ભાગમાં
							આવેલી એક પાષાણની ચોવીશી સુંદર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૩૮	પુનમચંદ પટવારી		,,				
શ્રીસંઘ ૧૫૫૫	,,		,,	૧૨૦			
,,	,,		,,				
શ્રીસંઘ ૧૫૦૧	આચાર્ય વિજયનીતિસૂરીશ્વરજી જીર્ણોદ્ધાર કમીટી		સારી				સતવીસ દેવરીના નામે પ્રસિદ્ધ છે.
શ્રીસંઘ ૬૧૦૦	,,		,,				
,,	,,		,,				સુકોશલ મુનિની ગુફા છે.
,,	ભુરાલાલ તુલસીરામ સાવલા	૧૭૫૨	સાધારણ	૩૦			

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૬૪૪	વાનીણ	બજારમાં	પાંડોલી ૧૦ મા. દૂર	ભાદોડા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	પાષણ–ધાતુ ૪— ૪
૩૬૪૫	કરેડા ઉર્ફે ભોપાલસાગર	ગામ બહાર	ભોપાલ સાગર ૦। મા. દૂર	ભોપાલ સાગર	,,	પાર્શ્વનાથજી	૫૧—૩૪
૩૬૪૬	ગંગરાર	બજારમાં	ગંગરાર ૨ મા. દૂર	ગંગરાર	,,	આદિનાથજી	૪—
૩૬૪૭	,,	યતિશ્રી હેમચંદજીને ત્યાં	,,	,,	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	— ૫
૩૬૪૮	હમીરગઢ	યતિશ્રી બાલચંદજીને ત્યાં	હમીરગઢ ૧ મા. દૂર	હમીરગઢ	,,	,,	૪— ૬
૩૬૪૯	કોઠીઆરા	બજારમાં	નાથદ્વારા ૫ મા. દૂર	નાથદ્વારા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩— ૨
૩૬૫૦	,,	,,	,,	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૩—
૩૬૫૧	નમાણા	પંચાયતીના નોરામાં	કાંકરોલી ૩ મા. દૂર	કાંકરોલી	ધાબાબંધ	આદિનાથજી	૧—
૩૬૫૨	સીસોદા	બજારમાં	નાથદ્વારા ૧૨ મા. દૂર	નાથદ્વારા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪—
૩૬૫૩	ધાટા	,,	કાંકરોલી ૧૪ મા. દૂર	,,	,,	આદિનાથજી	૩—
૩૬૫૪	રીછેડ	નાથાનો ચોરો	ચારભુજા રોડ ૧૬ મા. દૂર	ચારભુજા રોડ	,,	પાર્શ્વનાથજી	૧૧— ૩
૩૬૫૫	ચારભુજા	ઓસવાલ મહોલ્લો	,, ૧૯ મા. દૂર	,,	,,	આદિનાથજી	૧૩— ૯

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૧૦૦	દાલચંદ લચ્છીરામ લોઢા	૧૮૯૦	સારી	૧૫૦			
ખીમસીંગ ૮૬૧	ઉદેપુર શ્રીસંઘ	૧૬૫૬	,,	૧		૧	આ એક પ્રાચીન તીર્થ છે. આ દેરાસરમાં ભમતીની દેરી
							નંબર ૨૦માં એક ધાતુની શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની
							મૂર્તિ પ્રાચીન છે. દર વર્ષે માગશર વદ ૧૦ના રોજ
							મેળો ભરાય છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	ચંદનમલજી કોઠારી	૧૯૦૯	સાધારણ	નથી	૧		શિખર તથા ઘૂમટમાંથી પાણી પડે છે.
યતિશ્રી રતનચંદજી લગભગ ૧૯૦૦	યતિશ્રી હેમચંદજી	૧૨૨૮	,,				
યતિશ્રી કેસરીચંદજી ૧૮૫૩	યતિશ્રી બાલચંદજી	૧૮૫૩	સારી	નથી	૧		
શ્રીસંઘ	નાથુલાલજી કેસરીમલજી		,,	,,	૧		
,,	,,		,,				
,,	દેવીલાલજી ઘાસીરામજી		,,	નથી			
,,	કેસરીમલજી રીખવદાસ		સાધારણ	,,		૧	
,,	લાલચંદ હજારીમલ પટવારી		,,				
શેઠ પદમાજી કોઠારી	ભેરૂલાલજી ચૂનીલાલ કોઠારી		સારી	૨૦૦			
શ્રીસંઘ	પનાલાલજી ઝવેરચંદ કાપડિયા		સાધારણ	૧૦૦	૧		

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૬૫૬	દેપોર	ગામના નાકે	નાથદ્વારા ૧૧ મા. દૂર	નાથદ્વારા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૧—
૩૬૫૭	થામલા	બજારમાં	” ૩ મા. દૂર	”	”	આદિનાથજી	૨—
૩૬૫૮	પલાણા	”	મલ ૪ મા. દૂર	માવલી	”	પાર્શ્વનાથજી	૬— ૫
૩૬૫૯	સિંધુ	”	નાથદ્વારા ૬ મા. દૂર	નાથદ્વારા	ધાબાબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૨— ૧
૩૬૬૦	ધાસા	”	ખેમલી ૫ મા. દૂર	ખેમલી	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૬— ૬
૩૬૬૧	ધટિયાવલી	”	શંભુપુરા ૩ મા. દૂર	શંભુપુરા	ઘૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૩— ૧
૩૬૬૨	ગીલુંડ	”	”	”	”	આદિનાથજી	— ૧
૩૬૬૩	સતખંદા	”	”	”	ધાબાબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૨—
૩૬૬૪	માંગરોળ	”	નીંબાહેડા ૬ મા. દૂર	નીંબાહેડા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૨— ૨
૩૬૬૫	લસડાવણ	”	”	”	ઘર	આદિનાથજી	૨—
૩૬૬૬	નીંબાહેડા	”	નીંબાહેડા ૦ા મા. દૂર	નીંબાહેડા	શિખરબંધ	”	૫— ૮
૩૬૬૭	”	”	”	”	”	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૫
૩૬૬૮	”	”	”	”	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૧— ૨
૩૬૬૯	મેવાસા	”	” ૮ મા. દૂર	”	”	”	૧—
૩૬૭૦	અરણોદા	”	” ૭ મા. દૂર	”	”	”	૧—

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	[illegible]	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપા-શ્રય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ	ઉદયલાલજી તિલોકચંદ પટવારી		સાધારણ	નથો			
,,	નાથુલાલજી લખમીચંદજી સોની		,,	,,	૧		
,,	કીશનલાલજી ચંપાલાલજી દુગડ		,,	,,	૧		
,,	પ્રેમચંદજી નાથુલાલજી કોઠારી		,,	,,	૧	૧	
,,	પુનાલાલજી વૃદ્ધિચંદજી		સારી	,,	૧		
,,	પ્યારચંદજી ધનરાજજી ગાંગ		સાધારણ	,,			ઘૂમટમાંથી પાણી પડે છે.
,,	કેસરમલજી ભવાનમલજી ચોપડા		,,	,,			પાણી પડે છે.
,,	નારૂલાલજી કમળચંદ સુરાણા		,,	૭૦	૧		
શ્રીસંઘ પ્ર. ૧૯૮૫	ચોથમલજી ચંપાલાલજી બાફણા		,,	નથી			
શ્રીસંઘ	ચાંદમલજી નાનાલાલજી કોઠારી		,,	૧૨૫			
,,	દીવાન બહાદુર કેસરીસીંગજી કોટાવાળા		સારી	૨૦૦	૧	૧	
ધનરાજજી હજારીમલ પારખ	,,		,,				,,
શ્રીસંઘ	યતિશ્રી શિખરચંદ્રજી		,,				એક ગુરુમૂર્તિ છે.
,,	હીરાલાલ નવલજી કોઠારી		જીર્ણ	નથી			મરામતની જરૂર છે.
,,	ભવનલાલજી પ્યારચંદજી ઢીંગ		સાધારણ	,,			

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૬૭૧	કેરી	બજારમાં	નીંબાહેડા ૬ મા. દૂર	નીંબાહેડા	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૩—
૩૬૭૨	અડાણા	ઘાટી ઉપર	કેસરપુરા ૭ મા. દૂર	તારાપુર	શિખરબંધ	,,	૪— ૬
૩૬૭૩	તારાપુર	બજારમાં	,, ૯ મા. દૂર	,,	,,	શાંતિનાથજી	૫— ૨
૩૬૭૪	કનેરા	,,	,, ૧૪ મા. દૂર	,,	,,	,,	૬— ૨
૩૬૭૫	જાટ	ચાણુાની પાસે	,, ૨૨ મા. દૂર	જાટ	,,	,,	૨— ૪
૩૬૭૬	રતનગઢ	બડા મંદિર	નીમચ ૩૨ મા. દૂર	રતનગઢ	,,	આદિનાથજી	૩— ૫
૩૬૭૭	દડોલી	બજારમાં	,, ૨૦ મા. દૂર	સરવાનીઆ	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૨—
૩૬૭૮	સીંગોલી	ઈસ્પીતાલ પાસે	,, ૫૦ મા. દૂર	સીંગોલી	શિખરબંધ	,,	૪—૨૩
૩૬૭૯	ગોસુંદા	બજારમાં	ગોસુંદા ૧ મા. દૂર	ગોસુંદા	,,	,,	૧— ૫
૩૬૮૦	સીંગપુર	,,	પંડોલી ૫ મા. દૂર	પંડોલી	,,	સુપાર્શ્વનાથજી	૩— ૨
૩૬૮૧	કપાસન	,,	કપાસન ૧ાા મા. દૂર	કપાસન	,,	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૨
૩૬૮૨	,,	,,	,,	,,	,,	મુનિસુવ્રત સ્વામી	૧—
૩૬૮૩	હથિયાણા	,,	પંડોલી ૪ મા. દૂર	પંડોલી	,,	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૪
૩૬૮૪	મંગલવાડ	,,	ફતેહનગર ૧૮ મા. દૂર	ભીંડર	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૪—
૩૬૮૫	મોરવણ	,,	નીંબાહેડા ૨૦ મા. દૂર	,,	ઘર	,,	૩— ૧

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	ઈમારતની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપા-શ્રય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ	સુવાલાલજી હુકમીચંદજી કાંકડ		સારી	નથી			
,,	રતનલાલ રાજમલજી દોશી		,,	૭૫			
,,	રતનલાલજી ગુલાબચંદજી વોરા		જીર્ણ	૧૨			મરામતની જરૂર છે.
,,	જેઠમલજી ચાંદમલજી કોઠારી		સારી	૫૦	૧	૧	
,,	મૂલચંદજી કીરતમલ નાર		જીર્ણ	૨૨			
,,	ચાંદમલજી નગજીરામ બાખેલ		સારી	૨૮			
,,	નેમિચંદજી જડાવમલજી જોડીઆ		સાધારણ	૧૦			
,,	સુજાનમલ નાથુલાલ નાગોરી		,,	૭			
,,	અંબાલાલ ગિરધરલાલ	૧૬૮૨	સારી	૧૫	૧		
ઝામડ કુટુંબ ૧૬૨૬	ઘોઘાલાલ ધનરાજજી ઝામડ	૧૬૭૧	,,	૭૦			ભમતીમાં પાણી પડે છે. મરામતની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૨૦	કાળુરામ કન્જોડીમલ શેઠ	૧૭૨૦	,,	૪૦	૧		એક પુસ્તક ભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૮૦	,,	૧૬૨૬	,,				
શ્રીસંઘ	રતનલાલ ગોકળચંદજી સાંકલા		,,	૧૦૦	૧		સં. ૧૧૪૭ની સાલની એક ધાતુમૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦ લગભગ	હજારીમલજી સીસોદીઆ		સાધારણ				છાબામાંથી પાણી પડે છે. મરામતની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	ભેરૂલાલજી પનાલાલજી		,,	૭૫			

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાઓની સંખ્યા
							પાષાણ–ધાતુ
૩૬૮૬	સંગેસરા	બજારમાં	કરેડા ૧૦ મા. દૂર	ભાદોડા	ઘૂમટબંધ	મહાવીરસ્વામી	૫— ૧
૩૬૮૭	ભાદસોડા (ભાદોડા)	,,	પાંડોલી ૯ મા. દૂર	પાંડોલી	,,	આદિનાથજી	૫— ૫
૩૬૮૮	મંડપ્યા	,,	નીંબાહેડા ૧૬ મા. દૂર	મંડપ્યા	,,	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૪
૩૬૮૯	ચીકારડા	,,	,, ૧૬ મા. દૂર	નકુમ	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૫— ૬
૩૬૯૦	છોટીસાદડી	,,	નીમચ ૧૦ મા. દૂર	છોટીસાદડી	ઘૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૩— ૧
૩૬૯૧	,,	,,	,,	,,	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૫— ૪
૩૬૯૨	કારુન્દા	,,	,, ૮ મા. દૂર	,,	ધાબાબંધ	,,	૧— ૧
૩૬૯૩	કેસુંદા	,,	,, ૪ મા. દૂર	બગાણા	,,	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૧
૩૬૯૪	પાલસોડા	,,	હડકીઆખાલ ૪ મા. દૂર	નારાયણગઢ	,,	સુપાર્શ્વનાથજી	૩—
૩૬૯૫	બડીસાદડી	,,	નીંબાહેડા ૧૮ મા. દૂર	બડીસાદડી	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૫— ૫
૩૬૯૬	ધરીઆવદ	,,	,, ૪૦ મા. દૂર	ધરીઆવદ	,,	શીતળનાથજી	૩—૧૧
૩૬૯૭	,,	,,	,,	,,	ઘૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૪— ૨
૩૬૯૮	,,	હજારીમલજીને ત્યાં	,,	,,	ઘર	આદિનાથજી	— ૬
૩૬૯૯	નીકુમ	બજારમાં	,, ૧૨ મા. દૂર	નીકુમ	શિખરબંધ	,,	૨— ૧

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૧૪ લગભગ	જસરાજજી કાળુરામજી મહેતા	૧૫૪૫	સાધારણ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૯૩૬	માણેકચંદજી સુખદેવજી		,,	,,			ધાબામાંથી પાણી પડે છે. મરામતની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	ટોડુચંદ છોગાલાલ		,,	,,			
શ્રીસંઘ ૧૯૨૦ લગભગ	પ્યારચંદજી ઘાસીરામજી		,,	,,			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ ચંદનમલજી મોડીરામજી નાગોરી		,,	૫૦૦	૨		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૧	,,	૧૯૦૧	સારી				
શેઠ વછરાજજી દેવજી બાફણા ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ ચંદનમલજી વછરાજજી બાફણા		સાધારણ	૧૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૨૫ લગભગ	શેઠ ભગવાનજી નહારજી પટવારી		ખરાબ	નથી			ધાબામાંથી પાણી પડે છે. પ્લાસ્ટરની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	યતિશ્રી કનૈયાલાલજી મોતીસાગરજી		સાધારણ	૨૦			આ દેરાસર ઋષભદેવ ભગવા-નના દેરાસરના નામથી ઓળ-
							ખાય છે. જીર્ણોદ્ધારની જરૂર છે.
,,	કસ્તુરચંદજી લખમીચંદજી ખાબિયા		,,	૨૫	૧		શિખરનો તથા ધાબાનો ભાગ જીર્ણ છે. મરામતની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	કસ્તુરચંદ પરતાપમલ ખાબિયા		,,	૫૦			મરામતની જરૂર છે.
,,	,,		,,				ઘૂમટમાંથી પાણી પડે છે.
કોઠારી કુટુંબ લગભગ ૧૮૦૦	,,		ખરાબ				
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	શેઠ ધનરાજજી ઢીંગ		સાધારણ	નથી			જીર્ણ દેરાસર છે.

નંબર	ગામનું નામ.	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઑફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૭૦૦	વિનોતા	બજારમાં	નીંબાહેડા ૧૦ મા. દૂર	નીંબાહેડા	ઘૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાષાણ—ધાતુ ૫— ૧
૩૭૦૧	વાડી	,,	કેસરપુરા ૬ મા. દૂર	,,	,,	આદિનાથજી	૪—
૩૭૦૨	દારૂ	,,	,,	બગાણા	,,	ચંદ્રપ્રભુજી	૨—
૩૭૦૩	નયાગામ	,,	,, ૦।। મા. દૂર	નયાગામ	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	૪— ૩
૩૭૦૪	જાવદ	કંદારિયા બજાર	,, ૭ મા. દૂર	જાવદ	,,	શાંતિનાથજી	૭—૧૬
૩૭૦૫	,,	છાપરવાલોંકી ગલી	,,	,,	,,	ચંદ્રપ્રભુજી	૩—૧૧
૩૭૦૬	,,	ભેરૂજીકી ગલી	,,	,,	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૮—૧૫
૩૭૦૭	,,	બજાજખાના	,,	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૭—
૩૭૦૮	મોડી	બજારમાં	નીમચ ૯ મા. દૂર	,,	,,	આદિનાથજી	૧—
૩૭૦૯	જાવી	,,	,, ૬ મા. દૂર	નીમચ	,,	શાંતિનાથજી	૨—
૩૭૧૦	સરવાનીઆ (મહારાજ)	,,	,, ૧૦ મા. દૂર	સરવાનીઆ (મહારાજ)	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૬—
૩૭૧૧	ધામનીઆ	,,	,, ૧૪ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	સંભવનાથજી	૩—
૩૭૧૨	મોરવન (ધાટોલી)	,,	,, ૧૫ મા. દૂર	,,	ધાબાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૧
૩૭૧૩	આવલ	,,	કેસરપુરા ૯ મા. દૂર	જાવદ	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૨—
૩૭૧૪	મેલાણા	,,	,, ૧૨ મા. દૂર	તારાપુર	શિખરબંધ	,,	૨—

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	માંગીલાલજી તેજપાળ સંઘવી		સાધારણ	૩૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શ્રીસંઘ		,,	૭૫			
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	ગેરીલાલજી ચોથમલજી બાફણા	૧૭૪૫	,,	૮			
શેઠ જીવરાજજી સુખદેવજી ૧૬૪૦	કેસરીમલજી જીવરાજજી ચોધરી		સારી	૩૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	ટોડુજી રીખવદાસ	૧૬૭૬	,,	૧૦૦	૨		,,
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦ લગભગ	,,	૧૪૦૮	,,				
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	,,	૧૭૪૮	,,				
શેઠ પ્રેમજી ચોધરી ૧૫૪૮	સુજાનમલજી ચોધરી	૧૫૪૮	ખરાબ				
કેસરીમલજી ઓવડજી ૧૮૦૦ લગભગ	કેસરીમલજી ઓવડજી		સાધારણ	૫૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	સોભાગ્યલજી મોતીલાલજી પટવા		,,	૨૦			ઘૂમટમાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	ઓંકારલાલજી ફકીરચંદજી નપાવલિયા	૧૯૫૧	,,	૧૦૦			શિખરમાંથી પાણી પડે છે.
ભોળીરામજી ભંડારી ૧૯૦૦ લગભગ	હજારીમલજી પનાલાલજી ભંડારી	૧૬૯૯	જીર્ણ	૬૦			બહુ જ જીર્ણ છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૪૫	બસંતીલાલ ચંપાલાલ મોગરા	૧૭૪૫	સાધારણ	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૬૪	પનાલાલ હંસરાજ પીપાડા	૧૮૬૪	,,	૪			પાણી પડે છે.
પનાલાલજી મોડીરામજી ૧૯૧૫	મથુરાલાલજી ધુળચંદજી		ખરાબ	નથી			જીર્ણોદ્ધારની જરૂર છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૭૧૫	રાનીખેડા	બજારમાં	નીંબાહેડા ૨ મા. દૂર	નીંબાહેડા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૪—
૩૭૧૬	ભદેસર	,,	,, ૧૨ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	,,	૩—
૩૭૧૭	સાવા	,,	શંભુપુરા ૩ મા. દૂર	ચિતોડગઢ	શિખરબંધ	,,	૧— ૪
૩૭૧૮	ડાબી	,,	કોટા ૬ મા. દૂર	બુંદી	ધાબાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩—
૩૭૧૯	ગુડા	,,	,, ૨૫ મા. દૂર	બીજોલીઆ	,,	,,	૧— ૨
૩૭૨૦	ભેંસરોડગઢ	,,	,, ૨૪ મા. દૂર	સીંગોલી	,,	આદિનાથજી	૫—૨૭
૩૭૨૧	કદવાસા	,,	નીમચ ૫૦ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૮
૩૭૨૨	ધારડી	,,	,,	,	ધાબાબંધ	,,	૧—
૩૭૨૩	બેગુ	કિલ્લા ઉપર	ભીલવાડા ૩૨ મા. દૂર	બેગુ	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	૫—
૩૭૨૪	,,	બજારમાં	,,	,,	ધાબાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૯
૩૭૨૫	ભીચોર	,,	ચિતોડગઢ ૨૪ મા. દૂર	ભીચોર	ઘૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૨— ૩
૩૭૨૬	પારસોલી (રાવજીકી)	,,	,, ૨૨ મા. દૂર	પારસોલી	,,	પાર્શ્વનાથજી	૩—
૩૭૨૭	બસી	સેવકોનો મહોલ્લો	,, ૧૨ મા. દૂર	બસી	,,	શાંતિનાથજી	૩— ૨
૩૭૨૮	ભીલવાડા	બજારમાં	ભીલવાડા ૧॥ મા. દૂર	ભીલવાડા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩— ૩
૩૭૨૯	,,	,,	,,	,,	ધાબાબંધ	શાંતિનાથજી	૪— ૭

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	જીર્ણો. સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપા-શ્રય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
દેવજી ધનજી ૧૫૦૦ લગભગ	કેસરીમલજી ગબ્બાલાલજી	૧૫૪૫	સાધારણ	૪			જીર્ણોદ્ધારની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	નાથુલાલજી જડાવચંદ ખરોડ		,,	નથી			,,
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	મૂળચંદ ચૂનીલાલ પીત્તલીઆ	૧૬૯૯	,,	,,			
,,	ઘાસીલાલ પ્યારચંદ મઇડીઆ		,,	૧૫			
,,	રાજચંદજી હજારીમલજી હીંગડ		જીર્ણ	૨			જીર્ણ દેરાસર છે.
,,	સૂરજમલજી ચાંદમલજી સીસોદીઆ		સાધારણ	૨૧			
શ્રીસંઘ ૧૭૮૧	સમીરમલજી નથમલજી લોઢા		,,	૫૦			
,,	પ્યારચંદજી રતનલાલજી કાવડીઆ		જીર્ણ	૧૩			,,
,,	શ્રી મહાવીર જૈન યુવકમંડળ	૧૯૯૨	,,	૮૦			,,
,,	યતિશ્રી રતનલાલજી	૧૮૬૦	સાધારણ				
,,	ચીમનાજી લોઢા		,,	૨૦	૧		
,,	કેસરીમલજી સુખદેવજી નહાર		,,	૪૦			
,,	માધુસીંગજી ઉદેકરણજી ઢઢ્ઢા	૧૯૭૬	જીર્ણ	૨૫			,,
,,	તનસુખલાલજી ગુલાબચંદ ચોરડિયા		,,	૧૫	૩		,,
યતિશ્રી કેસરીચંદજી	,,		સાધારણ				

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૭૩૦	ભીલવાડા	બજારમાં	ભીલવાડા ૧ાા મા. દૂર	ભીલવાડા	ધાબાબંધ	મહાવીરસ્વામી	પાષાણ—ધાતુ ૩—૧૧
૩૭૩૧	બીગોદ	„	„ ૨૮ મા. દૂર	બીગોદ	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૬— ૫
૩૭૩૨	માંડલગઢ	„	„ ૩૦ મા. દૂર	માંડલગઢ	„	શીતળનાથજી	૩— ૧
૩૭૩૩	„	કિલ્લા ઉપર	„	„	„	પાર્શ્વનાથજી	૭— ૪
૩૭૩૪	„	„	„	„	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૭—
૩૭૩૫	અમરગઢ	બજારમાં	ભીલવાડા ૩૨ મા. દૂર	જહાજપુર	ધાબાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૨— ૨
૩૭૩૬	ચવલેશ્વર	ડુંગર ઉપર	„ ૨૬ મા. દૂર	ભીલવાડા	શિખરબંધ	„	૨—
૩૭૩૭	સકરગઢ	બજારમાં	કોટા ૪૦ મા. દૂર	જહાજપુર	ધાબાબંધ	આદિનાથજી	૩—
૩૭૩૮	જહાજપુર	બ્રાહ્મણવાડામાં	ભીલવાડા ૪૪ મા. દૂર	„	ઘૂમટબંધ	„	૧૧— ૨
૩૭૩૯	પારોલી	બજારમાં	„ ૩૦ મા. દૂર	શાહપુરા	„	નેમનાથજી	૧— ૫
૩૭૪૦	„	માળીવાસમાં	„	„	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩—
૩૭૪૧	દાંતડા	બજારમાં	„ ૨૪ મા. દૂર	„	ઘૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૭૪૨	કોટડી (દાણીઆની)	„	„ ૧૬ મા. દૂર	ભીલવાડા	„	આદિનાથજી	૨— ૧
૩૭૪૩	નંદરાય	„	„ ૨૨ મા. દૂર	બીગોદ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪—
૩૭૪૪	બનકાખેડા	„	„ ૧૨ મા. દૂર	ભીલવાડા	ધાબાબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
યતિશ્રી હીરસૌભાગ્ય	તનસુખલાલજી ગુલાબચંદ ચોરડીઆ		સાધારણ				
શ્રીસંઘ	કજોડીમલજી મોકમચંદજી પગારિયા		,,	૧૦૦			
,,	છોગાલાલજી ચતરસીંગજી ડાંગી	૧૫૪૫	,,	૧૦૦			
દીવાન બહાદુર કેસરીસીંગજી કોટવાળા	દીવાન બહાદુર કેસરીસીંગજી કોટાવાળા		સારી	૧૫૦ કિશ્ચાપર			
શ્રીસંઘ	દેવીસીંગજી સુજાનસીંગજી પોકરણા		સાધારણ				
,,	કેસરીચંદજી અજીતસીંગજી ચપલોદ		જીર્ણ	૧૫		૧	જીર્ણ દેરાસર છે.
,,	બાદરમલજી ફોજમલજી લોઢા (કોટડીવાળા)		,,	નથી	૧		એક પ્રાચીન તીર્થ છે. જીર્ણ છે.
,,	સુજાનસીંગજી વૃદ્ધિચંદજી ખેરાડા		,,	૨૦			જીર્ણ દેરાસર છે.
,,	ચોથમલજી રાજમલજી સંત્રી	૧૧૦૮	સારો	૪૦			એક પુસ્તક ભંડાર છે.
,,	કલ્યાણમલજી જોરાવરમલજી સંચેતી		,,	૩૫			
,,	,,		જીર્ણ				પ્રતિમા પ્રાચીન છે. જીર્ણ દેરાસર છે.
,,	મોતીસીંગજી મહેતા		સારો	૪૦			
,,	બાદરમલજી ફોજમલજી લોઢા		,,	૧૦૦			
,,	ચતરસીંગજી લોઢા	૧૭૦૯	,,	૧૫૦		૧	
,,	પૃથ્વીરાજજી સવાઇરામજી ચોધરી		સાધારણ	૪૦		૧	

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
							પાષાણ–ધાતુ
૩૭૪૫	કુદુકોટા	બજારમાં	ભીલવાડા ૬ મા. દૂર	ભીલવાડા	ઘૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૨—
૩૭૪૬	બડામુઆ	,,	,, ૧૦ મા. દૂર	,,	,,	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—
૩૭૪૭	ડીકોલા	,,	સરેરી ૧૬ મા. દૂર	શાહપુરા	ધાબાબંધ	આદિનાથજી	૪—
૩૭૪૮	મુસી	,,	,, ૧૦ મા. દૂર	બનેડા	ઘૂમટબંધ	,,	૩—
૩૭૪૯	ઉપરેડા	,,	લાંબિયા ૧૦ મા. દૂર	,,	,	,,	૨—
૩૭૫૦	બનેડા	,,	માંડલ ૬ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	,,	૧૧— ૬
૩૭૫૧	સાંગાનેર	,,	ભીલવાડા ૩ મા. દૂર	ભીલવાડા	ધાબાબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૫—
૩૭૫૨	,,	,,	,,	,,	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૫—
૩૭૫૩	દરેલ	,,	,, ૪ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	અભિનંદન સ્વામી	૧—
૩૭૫૪	સુવાણા	,,	,,	,,	ધાબાબંધ	આદિનાથજી	૧—
૩૭૫૫	આકોલા (જૂના)	જૂનામાં	,, ૬ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	,,	૪— ૪
૩૭૫૬	બનેડીઆ	બજારમાં	ફતેહનગર ૧૦ મા. દૂર	સનવાડ	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૩૭૫૭	કેલમગરા	,,	સનવાડ ૧૨ મા. દૂર	કાંકરોલી	,,	,,	૬— ૮
૩૭૫૮	આખલા	,,	કુંવરીઆ ૮ મા. દૂર	ગંગાપુર	શિખરબંધ	,,	૩— ૧
૩૭૫૯	પોટલા	,,	,, ૫ મા. દૂર	,,	,,	શાંતિનાથજી	૩—૧૨

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	ઉદ્ધારનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ	રીધકરણજી ક્નેડીમલજી સીસોદીઆ	૧૯૯૨	સારી	૧૦			
,,	મોડીલાલજી કિશોરમલજી	૧૫૯૨	સાધારણ	૪૦			
,,	રૂગનાથજી હુકમીચંદજી પંડયા		,,	૧			
,,	રાજમલજી ધૂળચંદજી ભંડારી	૧૮૨૯	,,	૧૬			
,,	નારસંગજી હરીસીંગજી ચોધરી	૧૫૪૫	,,	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૪૦	મનોરસીંગજી પદમસીંગજી	૧૮૪૦	સારી	૨૦૦			દેરાસર પ્રાચીન છે.
,,	મદનસીંગજી અર્જુનસીંગજી મહેતા		સાધારણ	૫૦			
,,	,,		,,				
ચંપાલાલજી પારખ	રૂપચંદજી ગંભીરમલજી પારખ	૧૯૯૨	,,	૨૫			
શ્રીસંઘ	છોગાલાલજી ઘેરચંદજી હીંગડ		,,	૩૦			
,,	કલ્યાણસીંગજી પોકરણા		જીર્ણ	૧૭			જીર્ણ દેરાસર છે.
,,	મગનલાલજી દેવીચંદજી સીસોદીઆ		,,	૧૦૦			,,
,,	શેઠ ચુનીલાલજી ભૂરાલાલજી સોની	૧૫૪૫	સાધારણ	૨૦૦			
,,	છોગાલાલજી ચતુરભુજજી રાંકા	,,	સારી	૧૨૫			
,,	અંદરમલજી કાલુરામજી પામેચા		,,	૧૫૦	૧	૨	

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૨૭૬૦	પોટલા	બજારમાં	કુંવારીઆ ૫ મા. દૂર	ગંગાપુર	શિખરબંધ	મુનિસુવ્રત સ્વામી	પાષાણ–ધાતુ ૬— ૨
૨૭૬૧	સદાદા	,,	,, ૧૬ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૧
૨૭૬૨	ગંગાપુર	જૂના શહેરમાં	ભીલવાડા ૨૪ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧૧—૧૫
૨૭૬૩	આમલી	બજારમાં	કુંવારીઆ ૧૮ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	,,	૧— ૫
૨૭૬૪	લાખોલા	,,	,, ૧૬ મા. દૂર	,,	ઘર	આદિનાથજી	૬— ૪
૨૭૬૫	પદુના	,,	હમીરગઢ ૧૨ મા. દૂર	કપાસન	,,	,,	૩— ૩
૨૭૬૬	રૂદ	સીનીયોંકાપાડા	ગંગરાર ૭ મા. દૂર	ચિતોડ	,,	,,	૧— ૧
૨૭૬૭	ભીમગઢ	બજારમાં	પાંડોલી ૮ મા. દૂર	કપાસન	,,	પાર્શ્વનાથજી	૨— ૧
૨૭૬૮	રાશ્મી	,,	કપાસન ૧૨ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	,,	૫— ૧
૨૭૬૯	આરણી	,,	,,	,,	ઘૂમટબંધ	વિમલનાથજી	૧— ૨
૨૭૭૦	આકોલા (તાણા)	,,	કરેડા ૬ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૨
૨૭૭૧	ઉમંડ	,,	કપાસન ૬ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૧—
૨૭૭૨	ચંગેડી	,,	ફતેહનગર ૨ મા. દૂર	સનવાડ	,,	આદિનાથજી	૩— ૨
૨૭૭૩	સનવાડ	,,	,,	,,	શિખરબંધ	,,	૮— ૧
૨૭૭૪	અરતાપુ	ચંદનમલજીના મકાનમાં	,, ૩ મા. દૂર	,,	ઘર	,,	૧—૧૮

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ	અંદરમલજી કાલુરામજી પામેચા		સારો				
,,	દોલતરામજી રતનલાલજી ડાંગલીઆ		,,	૧૦૦		૧	
,,	રંગલાલજી વૃદ્ધિચંદજી પારેખ		,,	નથી	૧		
,,	કેશવલાલજી ઉમેદમલજી ચોવટિયા		સાધારણ	૧૫૦			
,,	ગુલાબચંદજી નગજીરામ કોઠારી		,,	૨૫૦	૧		
,,	કેસરીચંદજી પ્યારચંદજી વોરા	૧૯૨૫	,,	૩૦૦	૧		
,,	ખૂબચંદજી ચતુરલાલજી સંઘવી		જીર્ણ	૧૦૦			જીર્ણ દેરાસર છે.
,,	માંગીલાલજી ધુલચંદજી હીંગડ		,,	૨૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૨૧	ચાંદમલજી ફૂલચંદજી પોકરણા		સારી	નથી	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૯૩	માધુલાલજી છોગાલાલજી સાંખલા	૧૯૮૪	,,	૫૦	૧		
,,	પ્રભુલાલ કેજમલજી		સાધારણ	૨૫૦			
,,	કાલુરામજી પ્રેમચંદજી રાતડીઆ		સારી	૬૦			
,,	મોતીલાલજી વૃદ્ધિચંદજી ચપલોદ		,,	૬૦			
,,	લખમીચંદજી ચંપાલાલજી ચંડાલીઆ	૧૯૯૨	,,	૬૨૫			૧ પુસ્તક ભંડાર છે.
,,	ચંદનમલજી ઉદયચંદજી સીસોદીઆ		જીર્ણ	૪૦			જીર્ણ દેરાસર છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૭૭૫	ખરતાણા	બજારમાં	ફતેહનગર ૩ મા. દૂર	સનવાડ	શિખરબંધ	આદિનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૫—
૩૭૭૬	લાખુંડા	,,	માંડલ ૧૬ મા. દૂર	માંડલ	ઘૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪—
૩૭૭૭	કેરીઆ	,,	લાંબિયા ૧૦ મા. દૂર	લાંબિયા	,,	આદિનાથજી	૩— ૧
૩૭૭૮	મોરકાલીએડા	,,	,, ૬ મા. દૂર	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૭
૩૭૭૯	ભગવાનપુરા	,,	માંડલ ૧૦ મા. દૂર	માંડલ	,,	શાંતિનાથજી	૩ — ૨
૩૭૮૦	માંડલ	,,	,, ૨ મા. દૂર	,,	ધાબાબંધ	,,	૧— ૧
૩૭૮૧	બાગોર	,,	ભીલવાડા ૧૬ મા. દૂર	ભીલવાડા	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૪—
૩૭૮૨	પીતાસ	,,	,, ૧૦ મા. દૂર	,,	,,	,,	૩— ૧
૩૭૮૩	નેવરીઆ	,,	હમીરગઢ ૬ મા. દૂર	હમીરગઢ	.	મહાવીરસ્વામી	૧— ૨
૩૭૮૪	પુર	,,	ભીલવાડા ૬ મા. દૂર	પુર	ધાબાબંધ	મલ્લિનાથજી	૨—
૩૭૮૫	,,	,,	,,	,,	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૩—
૩૭૮૬	,,	,,	,,	,,	ઘર	આદિનાથજી	૧—
૩૭૮૭	,,	નેનાવટીઓંકા મહોલ્લા	,,	,,	શિખરબંધ	,,	૯—
૩૭૮૮	,,	બજારમાં	,,	,,	,,	નેમિનાથજી	૬— ૨
૩૭૮૯	ગુરલા	,,	,, ૧૨ મા. દૂર	,,	ધાબાબંધ	અજીતનાથજી	૩— ૧

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	પ્રતિષ્ઠાકારનું નામ.	લેપનો સંવત.	ઈમારતની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપા-શ્રય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૧૮	ચંદનમલજી ઉદયચંદજી સીસોદીઆ		સાધારણ				
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫	હેમરાજજી હીરાલાલજી ચોરડીઆ		,,	૧૬૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૪૮	રંગલાલજી મેઘરાજજી		,,	૬૪	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૬૫	દોલતરામજી છોટમલજી		,,	૬૦	૧		
,,	ગોકલચંદજી છોગાલાલજી સીસોદીઆ		,,	૪૦			
યતિશ્રી ગણેશચંદજી ૧૯૦૦	જૈન પંડિત નંદલાલજી		,,	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	સોહનલાલજી બાબેલ	૧૮૪૫	સારી	૧૫૦			મૂળનાયકજીની મૂર્તિ ખંડિત છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ છગનલાલજી કાળીઆ		,,	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૯૯૬	ગેરીલાલજી સમરથમલજી		,,	૪૦	૧		
તપગચ્છ ૧૯૦૦ લગભગ	ઉગમચંદજી ટોડવાલીઆ		ખરાબ	૧૨૫	૩		ધાબામાંથી પાણી પડે છે.
મૂલચંદજી સંઘવી લગભગ ૧૯૪૫	મૂળચંદજી સંઘવી	૧૫૪૫	સાધારણ				
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	ઉગમચંદજી ટોડવાલીઆ	૧૮૫૦	,,				
શેઠ ભાગચંદજી નેનાવટી લગભગ ૧૮૦૦	ગોવિંદસીંગજી પદમસીંગજી નેનાવટી	,,	,,				
શ્રીસંઘ ૧૭૯૮ લગભગ	,,	૧૭૯૮	,,				આદિનાથની મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	કેસરીલાલજી ભેરૂલાલજી વોરા		,,	૬૦			

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૭૯૦	રૂપાહેલી (મોટી)	બજારમાં	રૂપાહેલી ૨ મા. દૂર	રૂપાહેલી	ઘૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાષાણ-ધાતુ ૩— ૮
૩૭૯૧	ડાબલા	,,	સરેરી ૬ મા. દૂર	સરેરી	,,	આદિનાથજી	૪— ૬
૩૭૯૨	ગરટા	,,	,, ૯ મા. દૂર	,,	,,	સુમતિનાથજી	૧—
૩૭૯૩	ખામોર	,,	,, ૧૦ મા. દૂર	શાહપુરા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૨—
૩૭૯૪	બચ્છખેડા	,,	,, ૩૦ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	,,	૩—
૩૭૯૫	કાદીસહાણા	,,	,, ૨૪ મા. દૂર	,,	,,	સુપાર્શ્વનાથજી	૨— ૧
૩૭૯૬	શાહપુરા	,,	,,	,,	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૬— ૨
૩૭૯૭	,,	,,	,,	,,	ધાબાબંધ	,,	૩— ૭
૩૭૯૮	,,	ડાંગીઓકા મહોલ્લા	,,	,,	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૫—૨૧
૩૭૯૯	,,	બજારમાં	,,	,,	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૮—૧૮
૩૮૦૦	આગુચા	,,	રૂપાહેલી ૫ મા. દૂર	રૂપાહેલી	ઘૂમટબંધ	,,	૧— ૪
૩૮૦૧	બડલી	,,	બીજેનગર ૪ મા. દૂર	દેવલિયા (કલા)	,,	સુમતિનાથજી	૪— ૨
૩૮૦૨	સકરાણી	,,	,, ૨ મા. દૂર	બીજેનગર	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૧
૩૮૦૩	સથાણા	,,	,, ૩ મા. દૂર	સથાણા	ઘૂમટબંધ	,,	૨— ૬
૩૮૦૪	બરલ	,,	,, ૨ મા. દૂર	બીજેનગર	ઘર	,,	૧—

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	સોહનલાલજી ચોધરી		સાધારણ	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	કલ્યાણસીંગજી ચોધરી		ખરાબ	૩૦	૧		એક ગુરુમૂર્તિ છે ઘૂમટમાં તીરાડો પડેલી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	માંગીલાલજી બાફણા		સાધારણ	૮			
ભીસરીમલજી ચપલોદા ૧૭૦૦ લગભગ	ઓનાડમલજી રાંકા		,,	૧૬			
રંગલાલજી ગોખરૂ ૧૯૬૨	અમરસીંગજી રાજમલજી લોઢા		,,	૧૦			
પરતાપમલ સરદારમલ-ગોખરૂ ૧૯૩૪	છીતરમલજી હમીરમલજી ડાંગી		સારી	૧૫			બીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	ભંવરલાલજી છાજેડ		,,	૩૫૦	૧		
શ્રીસતસીંગજી સંઘવી ૧૯૦૦ લગભગ	ગોવિંદસીંગજી સંઘવી		,,				,,
ટેકચંદજી ડાંગી ૧૬૫૦	હરખચંદજી ડાંગી		,,				
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	સરદારમલજી છાજેડ		સાધારણ				
યતિશ્રી છોટાલાલજી ૧૯૦૦ લગભગ	યતિશ્રી ભંવરલાલજી		ખરાબ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ સુગનચંદજી બુરડ		સાધારણ	,,			,,
,,	રિદ્ધકરણજી લુણાવત	૧૯૫૧	,,	,,	૧		
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	નંદલાલજી ભણસાલી		,,	,,	૧		
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	શ્રીસંઘ		ખરાબ	,,			

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૮૦૫	લાંબા	બજારમાં	બીજેનગર ૩ મા. દૂર	બીજેનગર	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૨—
૩૮૦૬	જાલિયા	,,	,, ૬ મા. દૂર	જાલિયા	,,	પાર્શ્વનાથજી	૩—
૩૮૦૭	કાનિયા (કનકપુર)	,,	,, ૭ મા. દૂર	બીજેનગર	,,	શાંતિનાથજી	૨—
૩૮૦૮	ખેજડો	,,	ગુલાબપુરા ૯ મા. દૂર	,,	,,	નેમિનાથજી	૧— ૬
૩૮૦૯	અંટાલી	,,	બીજેનગર ૧૨ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૮— ૧
૩૮૧૦	સંગ્રામગઢ	,,	,, ૧૬ મા. દૂર	બદનોર	ઘૂમટબંધ	,,	૨—
૩૮૧૧	પાટન	,,	ગુલાબપુરા ૧૮ મા. દૂર	,,	,,	,,	૨— ૧
૩૮૧૨	આકડસાદા	,,	,,	,,	,,	ચંદ્રપ્રભુજી	૩— ૧
૩૮૧૩	જેનગર	,,	સરેરી ૧૬ મા. દૂર	,,	ઘર	શાંતિનાથજી	૨— ૪
૩૮૧૪	શંભુગઢ	,,	ગુલાબપુરા ૧૬ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	અજિતનાથજી	૩—૧૨
૩૮૧૫	બરસની	ગામ બહાર	સરેરી ૧૦ મા. દૂર	,,	ધાબાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૮૧૬	આંબેસર	બજારમાં	,,	સરેરી	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૩— ૧
૩૮૧૭	દોલતગઢ	,,	લાંબીઆ ૧૬ મા દૂર	બદનોર	,,	,,	૩— ૪
૩૮૧૮	આસીંદ	,,	સરેરી ૧૬ મા. દૂર	,,	ઘર	કેસરિયાનાથજી	૫—
૩૮૧૯	પરાસોલી	,,	,, ૧૮ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૬— ૩.

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	ઇમારતની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	વાસીલાલજી મેડતવાલ		સાધારણ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૯૨૦ લગભગ	વરદીચંદજી પામેચા		,,	,,	૧		
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	કલ્યાણસીંગજી કોઠારી		,,	,,			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	પનાલાલજી બાબેલ		,,	,,	૧		
નાનાજી બાબેલ ૧૫૦૦ લગભગ	ભૂરાલાલજી બાબેલ		,,	,,			મૂળનાયકજી પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	શ્રીસંઘ		ખરાબ	,,			
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦ લગભગ	દેવલાલજી ખડોલા		સાધારણ	,,			
શ્રીસંઘ	શ્રીસંઘ		ખરાબ	,,			
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	ભૂરાલાલજી રાંકા		,,	,,			જીર્ણ દેરાસર છે.
યતિશ્રી હિમ્મતસાગરજી ૧૯૨૨	લક્ષ્મીચંદજી સંચેતી		સાધારણ	૧૬૦	૧		એક ગુરુમૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	ઓંકારસીંગજી કોઠારી		,,	નથી			
,,	ચૂનીલાલજી નંદિયા		સારી	,,			
કીશનલાલજી નવલખા લગભગ ૧૯૦૦	છોગાલાલજી બાફણા		સાધારણ	,,			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	માંગીલાલજી ચોરડિયા		,,	,,			
જોરાવરમલજી ચંદનમલજી લગભગ ૧૯૦૦	યતિશ્રી મગનકુશળજી		,,	,,			

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાઓની સંખ્યા
૩૮૨૦	જગપુરા	બજારમાં	સુરેરી ૧૬ મા. દૂર	બદનોર	ઘૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૨—
૩૮૨૧	જેતગઢ	,,	બ્યાવર ૨૦ મા. દૂર	,,	,,	મહાવીરસ્વામી	૨— ૨
૩૮૨૨	બદનોર	,,	,, ૨૨ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૧૭— ૧
૩૮૨૩	ભીમં	,,	ખામલીઘાટ ૨૨ મા. દૂર	ભીમ	ઘૂમટબંધ	કેસરિયાનાથજી	૩—
૩૮૨૪	તાલ	,,	દેવગઢ ૧૨ મા. દૂર	હાટગઢ	,,	આદિનાથજી	૪— ૪
૩૮૨૫	વાસવાડા (સ્ટેટ)	ઓસવાલના વાસમાં	દાહોદ ૬૩ મા. દૂર	વાસવાડા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૮ — ૪
૩૮૨૬	,,	,,	,,	,,	ઘૂમટબંધ	,,	૨—૨૭
૩૮૨૭	મોટાગામ	બજારમાં	,, ૯૦ મા. દૂર	ઘડી	ધાબાબંધ	,,	૪— ૧
૩૮૨૮	સાબલા	ગામના છેડે	તલોદ ૧૧૬ મા. દૂર	સાબલા	ઘૂમટબંધ	,,	૬— ૩
૩૮૨૯	આસપુર	બજારમાં	,, ૧૦૫ મા. દૂર	આશપુર	શિખરબંધ	અમીઝરા પાર્શ્વનાથજી	૨૬— ૬
૩૮૩૦	બડોદા	,,	,, ૧૦૦ મા. દૂર	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૩૧— ૨
૩૮૩૧	પુજપુર	,,	,, ૧૦૦ મા. દૂર	બનકોડા	,,	ચંદ્રપ્રભુજી	૭— ૫
૩૮૩૨	પુનાલી	,,	,,	,,	,,	આદિનાથજી	૬— ૪
૩૮૩૩	બનકોડા	,,	,, ૯૫ મા. દૂર	,,	,,	ચંદ્રપ્રભુજી	૧૧— ૪
૩૮૩૪	,,	ચોરા પાસે	,,	,,	ધાબાબંધ	અજીતનાથજી	૩— ૨

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	રાજમલજી બંબ		ખરાબ	નથી			જીર્ણ દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૯	ભૂરાલાલજી ચોધરી	૧૯૮૯	સાધારણ	,,			
શ્રીસંઘ ૧૧૯૧	ગજમલજી ગણેશમલજી દુગડ		,,	,,			
શ્રીસંઘ ૧૯૬૩	નાથુલાલજી પોકરણા	૧૯૫૫	સારી	,,			
શ્રીસંઘ ૧૯૫૨	શેઠ ગજરૂપજી દક		સાધારણ	,,	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૩૦૦ લગભગ	સૂરજમલ કસ્તુરચંદ નગાવત		સારી	૨૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	,,		,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	બદ્રીચંદજી મેઘરાજજી કોઠારી		સાધારણ	૧૦૦			રીપેર કરવાની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	ચંપાલાલજી અમેચંદજી ગાંધી	મૂ. ના. ૧૮૮૮	,,	૬૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૬૧૦	જયાચંદજી ભગવાનલાલજી સમલાવત	મૂ. ના. ૧૯૦૨	સારી	૨૫૦	૧		એક શ્રી આત્માનંદ જૈન પુસ્તકાલય છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૯૫	શેઠ ચીમનલાલ ગૌતમજી મહેતા	મૂ. ના. ૧૯૦૪	જીર્ણ	૧૨૫	૧		જીર્ણ દેરાસર છે. શિખરમાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	મોતીચંદ કુરીચંદ શાહ		સાધારણ	૭૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	હોમરાજજી ભગવાનદાસજી	મૂ. ના. ૧૬૫૭	,,	૧૦૦			
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	નેમચંદજી મંગળજી ભુપતાવટ		,,	૪૦૦	૧		એક શ્રી જૈનાનંદ પુસ્તકાલય છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૨	શેઠ ભોગીલાલ ન્યાલચંદ તારાવટ	મૂ. ના. ૧૯૯૪	,,				

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાઓની સંખ્યા
૨૮૩૫	કાયજા	બજારમાં	દાહોદ ૧૦૦ મા. દૂર	સાગવાડા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૩— ૧
૨૮૩૬	માણ	,,	,, ૯૯ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	,,	૧— ૫
૨૮૩૭	મોટા પછલાસા	ગામના છેડે	,, ૧૦૨ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	,	૧— ૧
૨૮૩૮	મોટા ખોડીગામ	બજારમાં	,, ૯૯ મા. દૂર	,,	,,	ચંદ્રપ્રભુજી	૨— ૨
૨૮૩૯	નાના ખોડીગામ	,,	,, ૯૮ મા. દૂર	,,	ઘર	આદિનાથજી	૨— ૨
૨૮૪૦	જોગીવાડા	ચોરા પાસે	,,	સાબલા	ઘૂમટબંધ	,,	— ૨
૨૮૪૧	પાદરડી	બજારમાં	,, ૯૯ મા. દૂર	સાગવાડા	ઘર	,,	૧—
૨૮૪૨	સાગવાડા	,,	,,	,,	શિખરબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૩૬—૧૯
૨૮૪૩	ડુંગરપુર	માણેકચોક	તલોદ ૭૫ મા. દૂર	ડુંગરપુર	,,	આદિનાથજી	૭૨—૩૩
૨૮૪૪	,,	ફોજનો વડલો	,,	,,	,,	શાંતિનાથજી	૫— ૧
૨૮૪૫	,,	ઘાટી	,,	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૫૦—૨૯
૨૮૪૬	,,	,,	,,	,,	,,	મહાવીરસ્વામી	૩— ૨
૨૮૪૭	ગલીઆકોટ	ગામના નાકે	દાહોદ ૭૨ મા. દૂર	ગલીઆકોટ	,,	સંભવનાથજી	૧૦— ૫
૨૮૪૮	ખેરવાડા	બજારમાં	ઉદેપુર ૫૨ મા. દૂર	ખેરવાડા	ધાબાબંધ	આદિનાથજી	૩—

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ	શેઠ સુખલાલજી મયારામજી		જીર્ણ	૨			શિખરમાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૨૭	દેવચંદજી કચરૂજી ગાંધી	મૂ. ના. ૧૩૯૬	,,	૭૦			ધાબામાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	ધૂરજીભાઈ કોદરજી ગાંધી		,,	૧			
,,	જુમખલાલજી અમરચંદજી મહેતા		સાધારણ	૨૮			,,
શ્રીસંઘ	દેવચંદજી કસ્તુરચંદજી		,,	૩૦			દેરાસરનું કામ અધુરૂ છે.
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	શેઠ વૃદ્ધિચંદજી હુકમીચંદજી કોઠારી		,,	૬૦	૧		
શ્રીસંઘ	શ્રીસંઘ	મૂ. ના. ૧૫૪૫	જીર્ણ	નથી			
,,	શેઠ શંકરલાલ કેશવલાલ સારંગિયા	૧૬૨૨	,,	૪૦	૧	૧	૨ ગુરુમૂર્તિઓ છે. જીર્ણ દેરાસર છે.
શામળદાસ દાવડા ૧૫૨૬	હીરપાચંદ હીરાલાલજી દાવડા	મૂ. ના. ૧૮૮૯	સાધારણ	૪૦૦	૧	૨	એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે. એક ગૌતમસ્વામીની મૂર્તિ
							છે. બાવન જિનાલય છે. જીર્ણ છે.
શ્રીસંઘ	,,	મૂ. ના. ૧૯૧૭	,,				રીપેર કરાવવાની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	શેઠ કુંદનજી ગૌતમજી શાહ	મૂ. ના. ૧૮૮૯	,,				બાવન જિનાલય છે. ધાબા-માંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૪૮૦	,,	મૂ. ના. ૧૯૦૫	,,				મરામતની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ	શેઠ હીરાલાલજી પનાલાલજી દાવડા		,,	૫			,,
શ્રીસંઘ ૧૯૫૭	ગણેશલાલ પન્નાલાલજી સરૈયા		સારી	૪	૧		ભીંતો પર ચિત્રકામ સારું છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૮૪૯	ધુલેવા	બજારમાં	ઉદેપુર ૪૨ મા. દૂર	ઉદેપુર	શિખરબંધ	કેશરીયાનાથજી	પાષાણુ-ધાતુ ૭૭— ૭
૩૮૫૦	,,	કેસરીઆજીના દેરાસરની સાથેજ	,,	,,	,,	જગવલ્લભ પાર્શ્વનાથજી	૩૪—

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળ	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ	ઉદેપુર રાજ્યની કમીટી		સારી	૨૫		૨	એક ગુરુમૂર્તિ છે. આ એક પ્રસિદ્ધ તીર્થ છે.
૧૮૦૧	,,		,,				

દિલ્હી, પંજાબ, સરહદ

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફીસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૮૫૧	દિલ્હી	ચેલપુરીગલી શિવાલા	દિલ્હી	ચંદનીચોક	શિખરબંધ	સંભવનાથજી	પાષાણ—ધાતુ ૮—૧૯
૩૮૫૨	,,	નૌધરા	,,	,,	,,	સુમતિનાથજી	૨૦—૩૨
૩૮૫૩	,,	ચીરાખાના	,,	,,	,,	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૫—૨૩
૩૮૫૪	,,	કિનારી બજાર ગલીઅનાર	,,	,,	ઘર	શાંતિનાથજી	—૧૫
૩૮૫૫	,,	મોઠકી મસજીદ (દાદાગુરુ)	,, ૭ મા. દૂર	મોઠકીમસજીદ	ઘૂમટબંધ	નેમનાથજી	૩— ૫
૩૮૫૬	,,	મહરૌલી કુતુબ	,, ૧૧ મા. દૂર	મહરૌલીકુતુબ	,,	આદિનાથજી	૧— ૧
૩૮૫૭	અમૃતસર	જમાદારકા બાજાર	અમૃતસર ૧ મા. દૂર	અમૃતસર	શિખરબંધ	અરનાથજી	૬— ૯
૩૮૫૮	જમ્મુ	ફતુકા ચોગાન	જમ્મુ	જમ્મુ	ધાબાબંધ	આદિનાથજી	૪— ૪
૩૮૫૯	સિયાલકોટ	કનકમંડી	સિયાલકોટ	સિયાલકોટ	ઘર	નેમિનાથજી	૧— ૩
૩૮૬૦	નારોવાલ	જૈનોકા મહોલ્લા	નારોવાલ	નારોવાલ	શિખરબંધ	મુનિસુવ્રત સ્વામી	૯— ૧
૩૮૬૧	સનખતરા	જૈનમંદિર	,, ૧૧ મા. દૂર	સનખતરા	,,	ધર્મનાથજી	૧૨—૨૨ ૧
૩૮૬૨	કિલ્લાસોભાસીંગ	ભાવડોંકા મહોલ્લા	કિલ્લાસોભાસીંગ	કિલ્લાસોભાસીંગ	,,		૧— ૧
૩૮૬૩	ગુજરાંવાલા	,,	ગુજરાંવાલા ાા મા. દૂર	ગુજરાંવાલા	,,	પાર્શ્વનાથજી	૧૧—૨૨

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટકારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ જી. ૧૯૩૯	લાલા નવલકિશોર ખેરાતીલાલ	૧૬૮૪	સારી	૬૦૦	૧	૩	એક પુસ્તકભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ઈ. સ. ૧૯૧૪	,,	૧૬૮૭	,,		૧		જુદા જુદા રત્નની પ્રતિમા ૬૫ છે.
સં. ૧૯૫૭ લગભગ	લાલા કન્નુમલજી માહુલાલજી	૧૮૬૦	,,				એક વાંચનાલય છે. ૨ પ્રતિમા રત્નની છે.
લાલા હજારીમલજી	લાલા હજારીમલજી		,,				૧૦ પ્રતિમાજી જુદાં જુદાં રત્નનાં છે.
લાલાબા બુમલજી લગભગ ૧૯૭૭	લાલા બાબુમલજી	મૂ. ના. ૧૬૭૧	,,		૧	૧	વિશાળ બગીચો છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૦	લાલા ધનપતરામ માહુમલજી	૧૯૭૨	,,		૧	૧	કુતુબમિનાર પાસે આ દેરાસર આવેલું છે.
શ્રીસંઘ જી. ૧૯૪૮	લાલા ચૂન્નીલાલજી	૧૯૪૮	,,	૨૦૦	૧	૧	આત્માનંદ જૈન સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૭ લગભગ	લાલા સીરચંદજી	૧૭૩૩	,,	૬૫૦	૧	૧	મૂળનાયક આદિનાથજી હોવા છતાં વર્ધમાનના નામથી
							પ્રસિદ્ધ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૭	શ્રીસંઘ	૧૨૮૦	,,	૨૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૬૯	,,	૧૯૨૧	,,	૨૦૦	૧	૧	એક આત્મારામજી મહારાજની મૂર્તિ છે. ધાર્મિક
							ચિત્રો છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૩	લાલા બાબુરામજી	,,	,,	૧૦૦	૧		એક પુસ્તકભંડાર છે.
લાલા સદાનંદજી	નારોવાલ શ્રીસંઘ	,,	,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦ લગભગ	શ્રીસંઘ	,,	,,	૧૫૦૦	૨	૨	એક પુસ્તકભંડાર છે. ૧ લાયબ્રેરી છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૮૬૪	ગુજરાંવાલા	શ્રી આત્માનંદ જૈનભવન	ગુજરાંવાલા ૧ મા. દૂર	ગુજરાંવાલા	ધાબાબંધ	વાસુપૂજ્યજી	પાષાણ–ધાતુ ૧— ૫
૩૮૬૫	,,	જૈન ગુરુકુળ ભવન	,,	,,	ઘર	નમિનાથજી	— ૨
૩૮૬૬	પપનાખા	બજારમાં	ગુજરાંવાલા	પપનાખા	શિખરબંધ	સુવિધિનાથજી	૩— ૫
૩૮૬૭	લાહોર	અનારકલી બજારના નાકા ઉપર	લાહોર ૧॥ મા. દૂર	લાહોર	મ્યુઝિયમહોલ ઘર		૩— ૨
૨૮૬૮	,,	સૈદ મીઠા બજાર જૈન મહોલ્લો	,, ૨ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	સુવિધિનાથજી	૧૦—૧૩
૩૮૬૯	ખાનકાડોગરા	બજાર કચેરી જૈન મંદિર	સુખેકી ૭ મા. દૂર	ખાનકાડોગરા	,,	શાંતિનાથજી	૪— ૫
૩૮૭૦	રામનગર	જૈન મંદિર	અકાલગઢ ૬ મા. દૂર	રામનગર	,,	પાર્શ્વનાથજી	૫— ૮
૩૮૭૧	ભેરા	ભાવડોંકા મંદિર	ભેરા ૧ મા. દૂર	ભેરા	,,	ચંદ્રપ્રભુજી	૧— ૫
૩૮૭૨	પિંડદાદનખાન	કોટતલાવ	પિંડદાદનખાન ૦॥ મા. દૂર	પિંડદાદનખાન	ધાબાબંધ	સુમતિનાથજી	૩— ૬
૨૮૭૩	કાલાબાગ	નીમકમંડી ભાવડોંકા મહોલ્લા	કાલાબાગ ૧ મા. દૂર	કાલાબાગ	ઘૂમટબંધ	અજીતનાથજી	૭— ૭
૨૮૭૪	બન્નુ	નયાબજાર ભાવડોંકા મહોલ્લા	બન્નુ ૧ મા. દૂર	બન્નુ	,,	,,	૧— ૩

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	ઇમારતની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપા-શ્રય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦ લગભગ	શ્રીસંઘ		સારી				
પંજાબ જૈન સંઘ ૧૯૮૭	વ્યવસ્થાપક સમિતિ		,,	૪૭ વિદ્યાર્થી			
દક્ષિણી ગૃહસ્થ ૧૯૨૫	લાલા હંસરાજજી	૧૯૨૬	,,	૪૦	૧		
પંજાબ ગવર્નમેન્ટ	પંજાબ ગવર્નમેન્ટ		,,	૭૫	૧		એક લાયબ્રેરી છે. વિજય સેનસૂરિ અહીં આવી ગયેલ
							છે. જેલમથી આવેલી મૂર્તિઓ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ	લાલા માનકચંદજી		,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૮૩	લાલા પન્નાલાલજી જૈન	મૂ. ના. ૧૯૫૭	,,	૧૦૦	૧		૧ પાનાની સુંદર પ્રતિમા લાલા બનારસીદાસને ત્યાં છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૨૪	લાલા લધુશાહ	મૂ. ના. ૧૫૪૮	જીર્ણ	૧૦	૧	૧	એક પુસ્તકભંડાર છે. બુટ્ટેરાયજી મહારાજે આ ગામમાં
							મુહપત્તિ છોડી હતી.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૦	આત્માનંદ જૈનસભા ગુજરાંવાલા		સારી	નથી	૧		આ ગામ પ્રાચીન છે. અને વિતભયપટ્ટન હોવાનું
							મનાય છે.
લાલા મૂલેશાહજી ૧૯૬૭	લાલા મૂલેશાહ		,,	૧૭			એક પુસ્તકભંડાર છે.
શ્રીસંઘ જી. ૧૯૬૩	લાલા રામલભાયા શાહ	મૂ. ના. ૧૯૬૩	,,	૪૦			સામેજ સિંધુ નદીના તટ પર નાગારજન પર્વત છે.
							નાગારજન પર્વત પરની ગુફાનું શિલ્પ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૮	લાલા મેઘરાજજી તથા સુંદરલાલજી	મૂ. ના. ૧૯૦૬	,,	૬૫	૧		૧ ભંડાર છે. સરહદ પર આ શહેર આવેલું છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઑફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૮૭૫	જેલમ	બાગ મહોલ્લા	જેલમથી ૧ મા. દૂર	જેલમ	ધાબાબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાષાણ–ધાતુ ૩— ૨
૩૮૭૬	મુલતાન	ચૂડી સરાય બાજાર	મુલતાન ૧ મા. દૂર	મુલતાન	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૨૪—૩૬
૩૮૭૭	ડેરાગાજીખાન	ભાવડોંકા મંદિર બ્લૉક નં. ૨	ગાજીઘાટ ૨૦ મા. દૂર	ડેરાગાજીખાન	,,	આદિનાથજી	૨— ૫
૩૮૭૮	કસુર	કોટરૂકનદીન	કસુર ૦। મા. દૂર	કસુર	,,	,,	૭— ૯
૩૮૭૯	જીરા	મહોલ્લા જૈન મંદિર	તલવડી ૧૦ મા. દૂર	જીરા	,,	પાર્શ્વનાથજી	૧૧—૨૩
૩૮૮૦	ફાજીલકા	બડીમંદિર બૈજનાથ	ફાજીલકા ૦।। મા. દૂર	ફાજીલકા	ઘૂમટબંધ	સુમતિનાથજી	૧— ૨
૩૮૮૧	,,	,,	,,	,,	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧— ૨
૩૮૮૨	પટ્ટી	ભાવડોંકા મહોલ્લા	પટ્ટી ૦।। મા. દૂર	પટ્ટી	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૨—૧૦
૩૮૮૩	,,	,,	,,	,,	,,	વિમલનાથજી	૬— ૧
૩૮૮૪	જંડીયાલાગુરુ	મસુલીપાંકા દરવાજા	જંડીઆલા ૩ મા. દૂર	જંડીઆલા	,,	આદિનાથજી	૮—૨૦
૩૮૮૫	,,	ભાવડોંકા બજાર	,,	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૭—૧૦

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
લાલા નરપતરાયજી ૧૯૩૩	લાલા ખેરાતીલાલજી તથા અમીચંદજી	મૂ. ના. ૧૯૨૪	સારી	૫૦			આ નગરી પ્રાચીન છે. અહિંથી નીકળેલ પ્રાચીન
							અવશેષો લાહોર મ્યુઝિયમમાં છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦	શેઠ સુગનચંદજી		,,	૧૨૦	૧		એક પુસ્તકભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૬	લાલા આશાનંદજી જૈન	મૂ. ના. ૧૬૦૬	,,	૮૫			આ ગામ પહેલાં બલુચીસ્તાનમાં ગણાતું હતું. હાલ
							પંજાબમાં છે. ૧ ભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૮	લાલા નંદલાલજી બિહારીલાલ	મૂ. ના. ૧૯૫૭	,,	૩૦૦	૨		એક પુસ્તકભંડાર છે. પ્રાચીન શહેર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૨૬	લાલા રાધામલજી નથુરામજી	મૂ. ના. ૧૯૨૧	,,	૨૦૦	૨		એક પુસ્તકભંડાર છે. સં. ૧૧૪૬ ની સાલની એક
							ધાતુ મૂર્તિ પ્રાચીન છે. સ્વર્ગસ્થ આત્મારામજી
							બાલપણમાં અહિં મોટા થયા હતા.
ચાંદમલજી સાવનસુખા ૧૯૭૫	ચાંદમલજી સાવનસુખા	મૂ. ના. ૧૯૨૧	,,	૧૦૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦	લાલા સુગનચંદજી		,,				પૈસાના અભાવે દેરાસરનું કામ અધુરું છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૧	શ્રીસંઘ	મૂ. ના. ૧૯૨૧	,,	૩૦૦	૨		એક પુસ્તકભંડાર છે. કાચનું સુંદર ચિત્રકામ છે.
વગ્રીરાઋષિ ૧૯૫૦	,,	મૂ. ના. ૧૯૨૧	,,				૧ પ્રાચીન ભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૮	લાલા હરિચંદજી હંસરાજજી	૧૯૨૧	,,	૪૦૦	૨	૧	એક પુસ્તકભંડાર છે.
પૂજ્યરાજર્ષિ લગભગ ૧૯૭૦	લાલા ખુમચંદજી ચરણદાસજી		,,				,,

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૮૮૬	વેરોવાલ	ભાવડોંકા મહોલ્લા	ખોટારી ૭ મા. દૂર	વેરોવાલ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૫— ૭
૩૮૮૭	જાલંધરસીટી	ચોક જૈન મંદિર	જાલંધર સીટી ૧ મા. દૂર	જાલંધર સીટી	„	„	૮—૧૫
૩૮૮૮	શાંકર	જૈન મંદિર	શાંકર ૦।। મા. દૂર	શાંકર	ધાબાબંધ	શાંતિનાથજી	૧— ૬
૩૮૮૯	નકોદર	ભાવડોંકા મહોલ્લા	નકોદર ૬। મા. દૂર	નકોદર	શિખરબંધ	ધર્મનાથજી	૭—૨૦
૩૮૯૦	ઉરમડ	ભાવડોંકા મંદિર	તંડા–ઉરમડ ૦।। મા. દૂર	ઉરમડ	,	વિમલનાથજી	૫— ૧
૩૮૯૧	મિઆંના	જૈન મંદિર	„ ૫ મા. દૂર	મિઆંની	„	શાંતિનાથજી	૩— ૩
૩૮૯૨	હોશિયારપુર	શીશમહેલ બજાર	હોશિયારપુર ૧।। મા. દૂર	હોશિયારપુર	„	વાસુપૂજ્યજી	૨૩—૪૫
૩૮૯૩	„	„	„	„	„	પાર્શ્વનાથજી	૮—૧૫
૩૮૯૪	ગડદીવાલા	જૈન મંદિર	દસુઆ ૧૦ મા. દૂર	ગડદીવાલા	ધાબાબંધ	આદિનાથજી	૩— ૭
૩૮૯૫	જૈજોન	સુગાન	જૈજોનદોઆબા ૧ મા. દૂર	જૈજોન	„	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૬
૩૮૯૬	રાયકોટ	ભાવડોંકા બજાર	જગરાંવ ૧૪ મા. દૂર	રાયકોટ	„	સુમતિનાથજી	— ૨
૩૮૯૭	લુધીઆના	દાલ બજાર	લુધીઆના	લુધીઆના	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૧—૧૬
૩૮૯૮	„	ચોડા બજાર	„	„	„	સુપાર્શ્વનાથજી	૩— ૩

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખની હકીકત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૫૭	લાલા ચાંદનરામજી	મૂ. ના. ૧૯૫૭	સારી	૩૬	૧		એક પુસ્તકભંડાર છે.
લાલા નથુલાલજી હોશિયારપુરવાળા ૧૯૪૨	લાલા પન્નાલાલજી		,,	૮૦	૨	૧	એક લાયબ્રેરી છે.
લાલા ખીજલાલ મેઘરાજજી ૧૯૭૦	લાલા મેઘરાજ શ્રીનિવાસ	મૂ. ના. ૧૯૪૪	,,	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૪૭	લાલા મથુરદાસજી	મૂ. ના. ૧૯૨૧	,,	૧૨૫	૧		એક લાયબ્રેરી તથા એક ભંડાર છે.
લાલા પંતામલજી ૧૯૮૮	લાલા ચરણદાસજી	મૂ. ના. ૧૯૮૩	,,	૨૦	૧		
લાલા રામચંદજી ૧૯૭૦	લાલા સિરંદીલાલજી		,,	૧૫	૧		
લાલા ગુજરમલજી ૧૯૫૦	શ્રીસંઘ કમીટી	મૂ. ના. ૧૯૨૧	,,	૩૦૦	૧	૧	એક પુસ્તકભંડાર છે. દેરાસરનું શિખર સોનાના
							પતરાથી મઢેલું છે. સ્ફટિકના એક પ્રતિમાજી છે. ધાતુનું
							સમવસરણ ઘણું જ સારું છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	,,	મૂ. ના. ૧૫૪૭	,,				
લાલા રૂપલાલજી ૧૯૫૦	લાલા પ્રકાશચંદજી જૈન	મૂ. ના. ૧૯૨૧	,,	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૪૮	હોશિયારપુર કમીટી	મૂ. ના. ૧૯૫૧	,,	૧૦	૧		
લાલા નાથુરામજી ૧૯૯૫	લાલા ગંડામલજી	મૂ. ના. ૧૫૭૨	,,	૭૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શ્રીસંઘની કમીટી	૧૯૨૧	,,	૪૦૦	૨	૧	બે પુસ્તકભંડાર છે.
પૂજ્ય મહેતાબ ઋષિ ૧૯૧૬	પૂજ્ય મંગલઋષિ	૧૯૬૧	,,				સં. ૧૨૮૩ ની સાલની એક ધાતુ મૂર્તિ પ્રાચીન છે.

નંબર	ગામનું નામ.	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઑફિસ.	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૮૯૯	માલેરકોટલા	સદર બજાર	માલેરકોટલા ૧ મા. દૂર	માલેરકોટલા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાષાણ—ધાતુ ૩—૧૦
૩૯૦૦	,,	ચોક બજાર	,,	,,	,,	વિમલનાથજી	૩— ૫
૩૯૦૧	સુનામ	બજારમાં	સુનામ	સુનામ	,,	સુમતિનાથ	૬—૧૦
૩૯૦૨	સમાના	ભાવડોંકા મહોલ્લા	સમાના	સમાના	,,	શાંતિનાથજી	૬—૧૬
૩૯૦૩	,,	,,	,,	,,	ધાબાબંધ	,,	૧— ૩
૩૯૦૪	રોપડ	ઠેરીઆં બજાર	રોપડ	રોપડ	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૭— ૭
૩૯૦૫	અંબાલા	ભાવડોંકા મહોલ્લા	અંબાલા	અંબાલા	,,	સુપાર્શ્વનાથજી	૪૫—૪૯
૩૯૦૬	સઢૌરા	મહોલ્લા ચોદરીઆન	બરારા ૧૬ મા. દૂર	સઢૌરા	,,	આદિનાથજી	૬— ૨

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૦૪	લાલા તારાચંદજી		જીર્ણ	૨૦૦	૨		સં. ૧૧૬૧ ની સાલની એક ધાતુ પ્રતિમા છે.
લાલા બરતીરામ માલેરી ૧૯૮૪	લાલા બિંદુલાલજી	૧૯૨૧	સારી		૧		એક પુસ્તકભંડાર છે. અહિં એ જૈન હાઈસ્કુલ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૫	શ્રીસંઘ	૧૯૯૨	,,	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૯	લાલા દેવીચંદજી	૧૯૪૯	,,	૧૨૫	૧		એક પુસ્તકભંડાર છે.
શ્રી નંદાઋષિ ૧૯૫૦	,,		,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૭૫	લાલા લછમણદાસજી	૧૯૨૧	,,	૮૦	૧	૧	એક પુસ્તકભંડાર છે
શ્રીસંઘ ૧૯૪૬	શ્રીસંઘની કમીટી	મૂ. ના. ૧૯૨૧	,,	૬૦૦	૨	૨	બે પ્રતિમાઓ સ્ફટિક રત્નની છે. બે પ્રતિમાઓ સ્ફટિકની
							છે. ૧ ભંડાર અને એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૫	લાલા પનાલાલજી કુંદનમલજી		,,	૩૫			

સિંધ

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઑફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૨૯૦૭	કરાંચી	રણછોડ લેઈન	કરાંચી ૦॥ મા. દૂર	કરાંચી	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૯— ૬
૨૯૦૮	હાલા	જૈન મહોલ્લો	હાલા ૦॥ મા. દૂર	હાલા	ધાબાબંધ	,,	૧૦—૧૨
૨૯૦૯	ઉમરકોટ	બજારમાં	છોર ૧૨ મા. દૂર	ઉમરકોટ	ઘર	શાંતિનાથજી	૨— ૪

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૬	શ્રીસંઘની કમીટી	મૂ. ના. ૧૭૬૧	સારી	૧૫૦૦	૧	૧	એક શ્રી જૈન મિત્રમંડળ નામની સંસ્થા ચાલે છે.
							૧ લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૨૨	શ્રીસંઘ	મૂ. ના. ૧૬૭૫	,,	૨૫૦	૧	૧	એક પુસ્તકભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૯૦	મીશ્રીમલજી ચોથમલજી		સાધારણ	૪૦			દેરાસરમાં નવીન ચિત્રકામ છે.

મહારાષ્ટ્ર

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૯૧૦	પુના (લશ્કર)	સચાપીર સ્ટ્રીટ	પુના ૧॥ મા. દૂર	પુના કેમ્પ	ઘૂમટબંધ	વાસુપૂજ્યજી	પાષાણ–ધાતુ ૩—૧૭
૩૯૧૧	,,	સોલાપુર બજાર	,,	,,	ઘર	શાંતિનાથજી	૩—૧૦
૩૯૧૨	પુના (વાનવડી)	બજારમાં	,, ૪ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૨— ૨
૩૯૧૩	પુના કેમ્પ	કોરેગાંવ રોડ નં. ૬	,, ૧ મા. દૂર	પુના	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૩૯૧૪	પુના સીટી	વેતાળપેંઠ મોટું દેરાસર	,, ૨ મા. દૂર	પુના સીટી	ઘૂમટબંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૮૬—૧૬૫
૩૯૧૫	,,	શુક્રવારપેંઠ ઓસવાલનું દેરાસર	,,	,, નં. ૨	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૨૦—૩૨
૩૯૧૬	,,	પોરવાડનું દેરાસર	,,	,,	,,	,,	૧૩—૩૬
૩૯૧૭	,,	લક્ષ્મીરોડ મોતીમાણેક મેન્શન	,,	,,	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૩૯૧૮	શિવાજીનગર (ભાંબુરડા)	નવા પુલ પાસે	શિવાજીનગર ૦॥ મા. દૂર	પુના સીટી નં. ૫	,,	,,	— [illegible]
૩૯૧૯	ખડકી	જૂના બજારમાં	ખડકી ૦॥ મા. દૂર	ખડકી (કેમ્પ)	ઘૂમટબંધ	મુનિસુવ્રત સ્વામી	૩— [illegible]
૩૯૨૦	ખેડ	બજારમાં	તળેગામ (દાભાડે)	ખેડ	શિખરબંધ	,,	૫— ૪
			૨૦ મા. દૂર				
૩૯૨૧	વાડા	,,	,, ૩૫ મા. દૂર	વાડા	,,	અજીતનાથજી	૫— ૫
૩૯૨૨	ચાસ	,,	,, ૨૪ મા. દૂર	ચાસ	ઘર	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૬

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ વાલચંદ ખેમચંદ તથા કમીટી		સારી	૧૭૦૦		૨	એક પુસ્તકભંડાર છે. બીજે માળ છે.
સોલાપુર બજાર શ્રીસંઘ ૧૯૬૯	શા. રામચંદજી હિંમતમલજી	૧૪૬૪	,,			૧	બીજે માળ છે.
વાનવડી શ્રીસંઘ ૧૯૪૭	શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથજીની પેઢી	૧૫૦૩	,,				
સર કીકાભાઈ પ્રેમચંદ ૧૯૯૯	સર કીકાભાઇ પ્રેમચંદ	૧૫૬૬	,,				બીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથજીની પેઢીના ટ્રસ્ટીઓ		,,	૪૦૦૦	૨	૭	એક શ્રી જૈન આત્માનંદ લાયબ્રેરી છે. એક ગૌતમ-
							સ્વામીની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ રાયચંદજી પ્રેમાજી		,,				બીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ મોતીલાલ ચૂનીલાલ		,,				
શેઠ કેશવલાલ મણિલાલ ૧૯૯૭	કેશવલાલ મણિલાલ		,,				
શેઠ બાબુલાલ જીવરાજ ૧૯૯૫	શેઠ બાબુલાલ જીવરાજ	૧૨૨૫	,,	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૩	શેઠ મણિલાલ કરમચંદ	૧૯૨૧	,,	૧૭૫	૧		શિખરમાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૧	શેઠ ભીવરાજ ભગવાનદાસ	,,	,,	૧૨૫			બીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૫	શ્રીસંઘ		,,	૬૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૦	,,		સાધારણ	૪૦	૧		એક ધાતુના સમવસરણ છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૨૯૨૩	મંચર	બજારમાં	તળેગામ દાભાડે	મંચર	શિખરબંધ	સુમતિનાથજી	પાષાણ-ધાતુ ૩—૧૩
			૩૨ મા. દૂર				
૨૯૨૪	ઘોડા	,,	,, ૪૦ મા. દૂર	ઘોડા	,,	સંભવનાથજી	૧— ૩
૨૯૨૫	સિનોલી	,,	,, ૪૫ મા. દૂર	સિનોલી	ઘર	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	— ૨
૨૯૨૬	જુન્નેર	બુધવાર પેંઠ	,, ૫૦ મા. દૂર	જુન્નેર	શિખરબંધ	અમઝરા પાર્શ્વનાથજી	૯—૧૨
૨૯૨૭	,,	પણસુંબા	,,	,,	,,	શાંતિનાથજી	૧૪— ૭
૨૯૨૮	અંતુર	બજારમાં	,, ૫૫ મા. દૂર	અંતુર	ઘર	ચંદ્રપ્રભુજી	૧— ૨
૨૯૨૯	રાજુરી	,,	,, ૬૦ મા. દૂર	રાજુરી	,,	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૨૯૩૦	લીંબગામ	,,	,, ૨૪ મા. દૂર	ખેડ	,,	શાંતિનાથજી	— ૬
૨૯૩૧	પાબળ	,,	,, ૩૮ મા. દૂર	પાબળ	ઘૂમટબંધ	પદ્મપ્રભુજી	૩—૧૦
૨૯૩૨	વાફગામ	,	,, ૩૨ મા. દૂર	વાફગામ	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૭—૨૧
૨૯૩૩	માળુંગા (ઉગળીઆના)	,,	,, ૧૦ મા. દૂર	માળુંગા	ઘૂમટબંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૩— ૪
૨૯૩૪	તળેગામ (ઢમદેરા)	,,	પુના ૨૪ મા. દૂર	તળેગામ (ઢમદેરા)	શિખરબંધ	સુપાર્શ્વનાથજી	૧૬—૧૯
૨૯૩૫	ચાકણ	,,	તળેગામ ૧૩ મા. દૂર	ચાકણ	,,	આદિનાથજી	૭— ૭

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપા-શ્રય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ આનંદરામ માનમલ સમદડિયા	૧૯૦૩	સારી	૧૫૦	૨		એક લાયબ્રેરી છે. એક ધાતુની ગુરુમૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૨	શેઠ નેમચંદ તારાચંદ	૧૯૨૧	,,	૧૨૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૨૦	શેઠ નરોત્તમદાસ મોહનલાલ		સાધારણ	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૨૩	શેઠ મોતીચંદ દલીચંદ	૧૯૨૧	સારી	૩૦૦	૧	૧	એક લાયબ્રેરી છે. એક શ્રી મહારાષ્ટ્ર જૈન વિદ્યાભવન નામની બોર્ડીંગ છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	ચૂનીલાલ રેવચંદ		,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	શેઠ લાલચંદ દીપચંદ		સાધારણ	૮૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ ચૂનીલાલ સરૂપચંદ		,,	૧૫			
,,	રઘુનાથ અમુલખ ખેડવાળા		,,	૧૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૧	મોહનલાલ હાકરશી		સારી	૧૨૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૪૨	શેઠ મણિલાલ મુળચંદ સંઘવી		,,	૪૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૮૦	શ્રીસંઘ		સાધારણ	૫૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ ભોગીલાલ બાલચંદ		સારી	૧૨૫	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	શેઠ મણિલાલ લખમીચંદ	૧૭૪૫	,,	૭૫	૧		

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૨૯૩૬	શીરુર (ઘોડનદી)	બજારમાં	અહમદનગર ૩૨ મા. દૂર	શીરુર	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાષાણ-ધાતુ ૩— ૬
૨૯૩૭	મલઠન	શેઠ દેવીચંદ માણેકચંદને ત્યાં	પુના ૫૦ મા. દૂર	મલઠન	ઘર	આદિનાથજી	— ૧
૨૯૩૮	કોઠા (કવઠા)	બજારમાં	” ૫૬ મા. દૂર	કવઠા	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૪— ૪
૨૯૩૯	દેહુ	”	દેહુરોડ ૪ મા. દૂર	દેહુ	ઘર	વિમળનાથજી	૨— ૭
૨૯૪૦	ધોંડ	”	ધોંડ ૦ા મા. દૂર	ધોંડ	”	ચંદ્રપ્રભુજી	૧— ૪
૨૯૪૧	બારામતી	”	બારામતી ૦ાા મા. દૂર	બારામતી	”	”	૩— ૩
૨૯૪૨	સુપા (કેડગામ)	”	કેડગામ ૧૧ મા. દૂર	સુપા	”	કુંથુનાથજી	૩— ૩
૨૯૪૩	કળસ	”	દીકસલ ૯ મા. દૂર	કળસ	”	પાર્શ્વનાથજી	૨— ૧
૨૯૪૪	ખડકી (રાવનગામ)	”	” ૭ મા. દૂર	દીકસલ	”	શીતળનાથજી	— ૧
૨૯૪૫	રોળગામ	”	” ૧૫ મા. દૂર	લાસુરણા	”	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૧
૨૯૪૬	મોરગામ	”	કેડગામ ૧૪ મા. દૂર	મોરગામ	”	આદિનાથજી	૩— ૪
૨૯૪૭	એવત	”	એવત ૧ાા મા. દૂર	એવત	ઘૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૨— ૬
૨૯૪૮	તળેગામ (દાભાડે)	”	તળેગામ ૧ાા મા. દૂર	તળેગામ (દાભાડે)	”	પાર્શ્વનાથજી	૫—૧૨
૨૯૪૯	ખંડાલા	જૂના બજારમાં	ખંડાલા ૧ાા મા. દૂર	ખંડાલા	ઘર	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૧
૨૯૫૦	વલવન	”	લોનાવલા ૧ાા મા. દૂર	લોનાવલા	”	”	૩— ૬

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૧૪	સંઘવી નાનચંદ શિવચંદ		સારી	૫૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે. ધાબામાંથી દેરાસરમાં પાણી પડે છે.
દેવીચંદ માણેકચંદ ૧૯૯૮	શેઠ દેવીચંદ માણેકચંદ	૧૫૧૮	,,	૩૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	શેઠ મણિલાલ છગનલાલ	૧૯૦૩	સાધારણ	૫૦			પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૫	શેઠ કાંતિલાલ ચુનીલાલ		,,	૮	૧		
શેઠ ચતુર હાથીચંદ ૧૯૭૭	શેઠ ચતુર હાથીચંદની વતી બાઈ મજરા		,,	૬૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦	શેઠ રાયચંદ કરમચંદ		સારી	૨૦૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	શેઠ દેવચંદ જેઠીરામ		,,	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ ગુલાબચંદ ગૌતમદાસ		સાધારણ	૩૦			
,,	શેઠ ગંભીરમલ નંદરામ ચીંચોલીકર		ખરાબ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	શેઠ નેમચંદ કુંદનલાલ		સારી	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ ભાયચંદ પુંજીરામ	૧૮૫૪	સાધારણ	૩૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૩૦	શેઠ રૂપચંદ તુલજારામ		,,	૫૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૬૪	શેઠ ઉત્તમચંદ નેમચંદ		સારી	૧૭૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૦	શેઠ ભગુતમલ ચમનાજી		,,	૪૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૨૭	હજારીમલ રામાજી		,,	૧૦૦	૧		

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૯૫૧	લોનાવલા	જૂના બજારમાં	લોનાવલા ૦ મા. દૂર	લોનાવલા	ધાબાબંધ	શાંતિનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૩— ૪
૩૯૫૨	માલેગામ	ટિળકરોડ શીપાટી	મનમાડ ૨૧ મા. દૂર	માલેગામ	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૧૭—૨૫
૩૯૫૩	ચાંદવડ	ગુજરાત ગલીના નાકે	” ૧૫ મા. દૂર	ચાંદવડ	”	ચંદ્રપ્રભુજી	૧૮—૨૯
૩૯૫૪	”	શ્રી નમિનાથ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ જૈન ગુરુકુલ	”	”	”	પાર્શ્વનાથજી	૧૧— ૫
૩૯૫૫	વડનેર	બજારમાં	નીફાડ ૧૪ મા. દૂર	વડનેર	ઘર	સંભવનાથજી	— ૨
૩૯૫૬	પીંપળગામ	”	” ૯ મા. દૂર	પીંપળગામ	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૩— ૩
૩૯૫૭	ખેડગામ	”	” ૧૪ મા. દૂર	ખેડગામ	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	— ૫
૩૯૫૮	વની	”	નાસિકરોડ ૩૨ મા. દૂર	વની (મોટી)	શિખરબંધ	સંભવનાથજી	૩— ૫
૩૯૫૯	કલવણ	”	” ૪૪ મા. દૂર	કણવણ	ઘર	”	— ૨
૩૯૬૦	નાસિક	ચાંદવડકર ગલી જૈન દેરાસર	” ૫ મા. દૂર	નાસિકસીટી	શિખરબંધ	ધર્મનાથજી	૩—૧૦
૩૯૬૧	”	પાર્શ્વનાથ ગલી	”	”	”	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૨૪—૧૯
૩૯૬૨	”	શેઠ દીપચંદ ન્યાલચંદનો બંગલો	”	”	ઘર	સુવિધિનાથજી	— ૨
૩૯૬૩	ત્રંબક	તેલીગલી	” ૨૩ મા. દૂર	ત્રંબક	”	ચંદ્રપ્રભુજી	૩— ૨
૩૯૬૪	ઘોટી	બજારમાં	ઘોટી ૧ મા દૂર	ઘોટી	”	મુનિસુવ્રત સ્વામી	— ૭

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ	લેખનો સંવત	હાલતની સ્થિતિ	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૫૬	મોહનલાલ લલ્લુભાઇ		સારો	૧૦૦	૧	૧	એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૪૪	હરખચંદ રૂપચંદ તથા કમીટી		,,	૧૨૫	૧		એક શ્રી આત્મારામજી મહારાજની આરસની મૂર્તિ છે.
							બીજો માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫	ચૂનીલાલ રતનચંદ મહેતા		,,	૪૦	૧	૧	એક વાંચનાલય છે.
શેઠ મેઘજી સોજપાળ ૧૯૯૦	શ્રી નમિનાથ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ જૈન ગુરુકુલ	૧૪૯૬	,,				જૈન ગુરુકુલ છે. ૧૬૫ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે.
શેઠ વાડીલાલ હરિચંદ ૧૯૯૮	શેઠ વાડીલાલ હરિચંદ		સાધારણ	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૯૫	કલ્લદાસ અમીચંદ શાહ	૧૯૯૫	,,	૧૨૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૬	શેઠ કચરાદાસ કેવળદાસ	૧૭૩૬	,,	૫૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૯૪	શેઠ ઉત્તમચંદ અમરચંદ	૧૯૯૫	સારી	૨૫૦	૧	૧	
,,	રાવતમલ પૃથ્વીરાજ બુરડ	૧૫૧૧	સાધારણ	૪૦			
બાઈ હીરાબાઇ મોતીચંદ ૧૯૬૪	શેઠ કેશવલાલ નથુભાઈ		સારી	૨૦૦	૨		એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે. એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ નગીનદાસ જેચંદ	૧૫૪૮	,,				
શેઠ દીપચંદ ન્યાલચંદ ૧૯૬૮	શેઠ ત્રીભોવનદાસ મેતિલાલ		,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	ચૂનીલાલ ગુલાબચંદ		સાધારણ	૩૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૯૪	હીરાલાલ લલ્લુભાઇ	૧૫૦૯	,,	૧૦૦			

નંબર	ગામનું નામ.	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૯૬૫	ટાકેદ (બુદરૂક)	બજારમાં	ઘોટી ૧૨ મા. દૂર	ઘોટી	ઘર	આદિનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૨— ૧
૩૯૬૬	કાવનાઈ	,,	,, ૬ મા. દૂર	કાવનાઈ	,,	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૩૯૬૭	ભગુરી	,,	દેવલાલી ૪ મા. દૂર	ભગુર	,,	મહાવીરસ્વામી	— ૫
૩૯૬૮	ડુબેરા	,,	નાસિકરોડ ૧૮ મા. દૂર	ડુબેરા (વાયા-સીન્નર)	,,	ચંદ્રપ્રભુજી	૧— ૨
૩૯૬૯	સીન્નર	,,	,, ૧૨ મા. દૂર	સીન્નર	ઘૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૬— ૮
૩૯૭૦	,,	શેઠ સરૂપચંદ ગોવિંદજીને ત્યાં	,,	,,	ઘર	વાસુપૂજ્યજી	— ૧
૩૯૭૧	ઠાણગામ	બજારમાં	,, ૩૦ મા. દૂર	ઠાણગામ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	— ૨
૩૯૭૨	મનમાડ	અડવાડિયા બજારના રસ્તા પર	મનમાડ ૦। મા. દૂર	મનમાડ	ઘૂમટબંધ	અજીતનાથજી	૩— ૫
૩૯૭૩	નાંદગામ	બજારમાં	નાંદગામ ૦। મા. દૂર	નાંદગામ	ઘર	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૧
૩૯૭૪	એવલા	,,	એવલા ૧ મા. દૂર	એવલા	શિખરબંધ	અવંતિ પાર્શ્વનાથજી	૨૭—૫૭
૩૯૭૫	અંભોણા	,,	નાસિકરોડ ૩૮ મા. દૂર	અંભોણા	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૧
૩૯૭૬	પળસે	શેઠ અમુલખ રામચંદ ને ત્યાં	,, ૩ મા. દૂર	નાસિકરોડ	,,	આદિનાથજી	— ૧
૩૯૭૭	સુપા (પવારનું)	બજારમાં	સારોળા ૮ મા. દૂર	સુપા	ઘૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧— ૨
૩૯૭૮	અહમદનગર	ગુજરગલી	અહમદનગર ૧॥ મા. દૂર	અહમદનગર	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૧૮—૩૩

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેવાલયની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦	રતનચંદ માણેકચંદ		સાધારણ	૧૫	૧		
,,	શેઠ ચૂનીલાલ ફતેચંદ		ખરાબ	૧૦			
શેઠ કચરાભાઈ શોભણભાઈ ૧૮૫૦	શેઠ દલીચંદ અમુલખ		,,	૧૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૫	શેઠ સરૂપચંદ ગોવિંદજી વોરા સીન્નરવાળા		સાધારણ	૨૦			બીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૨	શેઠ સોમચંદ હીરાચંદ		સારી	૧૩૫	૧		,,
શેઠ સરૂપચંદ ગોવિંદજી ૧૯૭૫	શેઠ સરૂપચંદ ગોવિંદજી		,,				ત્રીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	મોતીલાલ નથુભાઇ		સાધારણ	૧૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૯૪	શેઠ કીસનલાલ જસરાજ બરડિયા		,,	૨૫			બીજે માળ છે.
શેઠ ભીવરાજ કાનમલ પારેખ ૧૯૯૭	શેઠ ભીવરાજ કાનમલ	૧૫૧૩	સારી	૨૦			,,
પટણી શ્રીસંઘ ૧૯૪૦	શેઠ પોપટલાલ રૂપચંદ તથા ટ્રસ્ટીઓ		,,	૩૦૦	૧		એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે. એક પુસ્તકભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૬	શેઠ પુનમચંદ ખેમચંદ		સાધારણ	૪૦			
શેઠ અમુલખ રામચંદ લગભગ ૧૯૪૦	શેઠ અમુલખ રામચંદ	૧૫૯૪	,,	૨૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૯૫	લખમીચંદ મૂળચંદ બાફણા		સારી	૧૦૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	શેઠ સરૂપચંદ ધરમચંદ		,,	૨૦૦	૨	૨	સં. ૧૨૨૩ ની સાલની શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ
							પ્રાચીન છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૨૯૭૯	અહમદનગર	નવા કાપડ બજાર	અહમદનગર ૧॥ મા. દૂર	અહમદનગર	શિખરબંધ	સંભવનાથજી	પાષાણ—ધાતુ ૧૩—૧૮
૨૯૮૦	જામગામ (સીધીઆનું)	બજારમાં	" ૧૬ મા. દૂર	જામગામ	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૯
૨૯૮૧	ભાનસહીવડા	"	બેલાપુર ૨૪ મા. દૂર	ભાનસહીવડા	ઘૂમટબંધ	"	૭— ૩
૨૯૮૨	સોનઈ	"	વાંબોરી ૧૨ મા. દૂર	સોનઈ	ઘર	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૩
૨૯૮૩	વાંબોરી	પાર્શ્વનાથનો વાસ	" ૩ મા. દૂર	વાંબોરી	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૮— ૮
૨૯૮૪	રાહુરી	બજારમાં પોસ્ટ ઓફિસની સામે	રાહુરી ૩ મા. દૂર	રાહુરી	ઘર	ચંદ્રપ્રભુજી	૩— ૫
૨૯૮૫	બેલાપુરસીટી	બજારમાં	બેલાપુર ૪ મા. દૂર	બેલાપુરસીટી	શિખરબંધ	સંખેશ્વર પાર્શ્વનાથજી	૬—૧૩
૨૯૮૬	કોપરગામ	"	કોપરગામ ૨॥ મા. દૂર	કોપરગામ	ઘર	શાંતિનાથજી	— ૪
૨૯૮૭	રાજુર	"	ધોટી ૨૮ મા. દૂર	રાજુર	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૮
૨૯૮૮	સમશેરપુર	"	નાસિકરોડ ૩ મા. દૂર	સમશેરપુર	ઘર	આદિનાથજી	— ૫
૨૯૮૯	સંગમનેર	"	" ૩૬ મા. દૂર	સંગમનેર	શિખરબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૧૧—૧૫
૨૯૯૦	અકોલા	"	ધોટી ૪૦ મા. દૂર	અકોલા	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	— ૯
૨૯૯૧	કંતુળ (કોતુળ)	"	" ૩૬ મા. દૂર	કંતુળ	શિખરબંધ	અભિનંદનજી	૫— ૮
૨૯૯૨	મોખાડા	"	દેવલરોડ ૫૦ મા. દૂર	મોખાડા	ઘર	આદિનાથજી	— ૧
૨૯૯૩	ચાંદાપુર	ગુજરાતી ગલી	આસનગામ ૧॥ મા. દૂર	ચાંદાપુર	શિખરબંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૫— ૮

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	ઇમારતની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૬૨	શેઠ સરૂપચંદ ધરમચંદ		સારી	..			બીજે માળ પણ મૂર્તિઓ છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	મોહનલાલ ગુલાબચંદ		સાધારણ	૨૦			ત્રણ પ્રતિમાઓ ધાતુની પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ	હુકમજી લુણકરણ		ખરાબ	૧૦૦	૧		મૂળનાયકજી પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦	મોતીલાલ શાંતિલાલ ગુગળિયા	૧૫૪૧	સાધારણ	૭૫			
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	શ્રીસંઘ		,,	૨૦૦	૧	૧	આ દેરાસર પાર્શ્વનાથજીના નામથી ઓળખાય છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	ગંભુરમલ રતનચંદ સુત્તર	૧૬૧૭	,,	૨૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૪૪	કેસરીચંદ ચંદ્રભાન ડાકળિયા	૧૫૪૫	,,	૨૦	૧		ધાબામાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	શ્રીસંઘ		,,	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦	શેઠ છોટાલાલ મૂળચંદ		સારી	૧૨૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦ લગભગ	શેઠ ટોકરલાલ જયચંદ		,,	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૨૦ લગભગ	શેઠ દલીચંદ ખુશાલદાસ		,,	૧૦૦	૧		બીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ છોટાલાલ કસ્તુરચંદ	૧૬૦૪	સાધારણ	૨૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૨૫ લગભગ	શેઠ મોહનલાલ પરસોતમદાસ		સારી	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	શેઠ સરૂપચંદ	૧૫૧૨	ખરાબ	૪૮			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૩	શેઠ વાડીલાલ ગૌતમદાસ		સારી	૨૦૦	૧	૧	શ્રી ધર્મવિજય જૈન લાયબ્રેરી છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૩૯૯૪	કીનૌલી	ગુજરાતી ગલી	આસનગામ ૧૭ મા. દૂર	કીનૌલી	શિખરબંધ	મુનિસુવ્રત સ્વામી	પાષાણ–ધાતુ ૩— ૫
૩૯૯૫	ડોળખામ	બજારમાં	,, ૨૪ મા. દૂર	,,	ઘર	સુમતિનાથ	— ૪
૩૯૯૬	મુડબાર	,,	કલ્યાણ ૧૮ મા. દૂર	મુડબાર	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩— ૫
૩૯૯૭	ધસઈ	,,	,, ૩૩ મા. દૂર	ધસઇ	ઘર	શાંતિનાથજી	— ૫
૩૯૯૮	કલ્યાણ	કંસારાઘાટ ગાંધી ચોક	,, ૧ મા. દૂર	કલ્યાણ	,,	પાર્શ્વનાથજી	— ૩
૩૯૯૯	કરજત	બજારમાં	કરજત ૦। મા. દૂર	કરજત	,,	ધર્મનાથજી	— ૧
૪૦૦૦	ખોપોલી	જૂના બજારમાં	ખોપોલી ૦। મા. દૂર	ખોપોલી	ઘૂમટબંધ	વિમલનાથજી	૩— ૪
૪૦૦૧	રાશીન	બજાર	દીકસલ ૧૪ મા. દૂર	રાશીન	ધાબાબંધ	અનંતનાથજી	૧— ૫
૪૦૦૨	કરજત	જૈનવાડી	અહમદનગર ૪૮ મા. દૂર	કરજત	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૭— ૮
૪૦૦૩	મીરજગામ	પેઠ	,, ૩૨ મા. દૂર	મીરજ	શિખરબંધ	,,	૩—૧૫
૪૦૦૪	ખરડા	ગુર્જરગલી	જેઉર ૪૨ મા. દૂર	ખરડા	ઘર	ધર્મનાથજી	૬— ૭
૪૦૦૫	,,	,,	,,	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	— ૨
૪૦૦૬	વાલા	શેઠ સરૂપચંદ તેજપાળને ત્યાં	વાથા ૦।। મા. દૂર	વાલા	,,	,,	— ૧
૪૦૦૭	લોણંદ	શેઠ નેમચંદ લખમીચંદને ત્યાં	લોણંદ	લોણંદ	ઘર	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૧

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૮૭	શેઠ ચંદુલાલ સરૂપચંદ		સારી	૮૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦	શેઠ મણિલાલ કાળિદાસ		સાધારણ	૭૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૬૪	શેઠ મણિલાલ હેમચંદ		સારી	૧૦૦	૧		શ્રી ધર્મવિજય જૈન લાયબ્રેરી છે. ઘૂમટમાં જુદા જુદા
							ચિત્રો છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	શેઠ રાયચંદ ઉગરચંદ		સાધારણ	૨૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૮૦	શેઠ અસલાજી કીશનાજી		સારી	૪૦			,,
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦ લગભગ	કેસરીમલ જેહાજી	૧૫૩૬	,,	૧૫૦	૧		બીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	સેનાજી ભીમાજી	૧૯૪૮	,,	૧૨૫	૧		
શેઠ વસ્તારામ આશકરણ ૧૯૪૦	શા. ગૌતમચંદ રામચંદ		જીર્ણ	૩૦	૧	૧	
શેઠ પાનાચંદ મૂળચંદ ૧૯૩૦	શેઠ વાડીલાલ ગૌતમચંદ		સારી	૧૩૨	૧		
હરિચંદ માનસંગ ચંદ્રભાણ ૧૮૭૪	શ્રીસંઘ		,,	૮૦			
શેઠ વાલચંદ વીરચંદ ૧૯૪૦	શેઠ ભોગીલાલ મોતીલાલ		,,	૩૦			
૧૮૦૦	,,		,,				એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે.
શેઠ સરૂપચંદ તેજપાળ ૧૯૯૦	શેઠ સૂરચંદ સરૂપચંદ		સાધારણ	૧૫			
શેઠ નેમચંદ લખમીચંદ ૧૯૭૭	શેઠ નેમચંદ લખમીચંદ	૧૬૩૭	,,	૬૦	૧		ત્રીજે માળ છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૪૦૦૮	ફલટન	શુક્રવાર પેઠ	લોણંદ ૧૭ મા. દૂર	ફલટન	ઘૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૫— ૯
૪૦૦૯	દેઉર	બજારમાં	વાઠાર ૩ મા. દૂર	વાઠાર	,,	પાર્શ્વનાથજી	૬—૨૧
૪૦૧૦	વાઈ	ધર્મપુરી	,, ૨૦ મા. દૂર	વાઇ	ઘર	,,	૨—૧૦
૪૦૧૧	સતારાસીટી	સદાશિવ પેઠ	સતારારોડ ૧૧ મા. દૂર	સતારાસીટી	ધાબાબંધ	આદિનાથજી	૪— ૫
૪૦૧૨	,,	મંગળવાર પેઠ	,,	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૧—૧૫
૪૦૧૩	વડુથ	હીરાચંદ મનોરદાસને ત્યાં	,, ૪ મા. દૂર	વડુથ	ઘર	શાંતિનાથજી	— ૬
૪૦૧૪	કોરેગાંવ	બજારમાં	કોરેગાંવ ગા મા. દૂર	કોરેગાંવ	,,	આદિનાથજી	— ૩
૪૦૧૫	,,	,,	,,	,,	,,	,,	— ૧
૪૦૧૬	કુમઠા	,,	,, ૨ા મા. દૂર	કુમઠા	,,	શાંતિનાથજી	૨— ૪
૪૦૧૭	રહિમતપુર	,,	રહિમતપુર ૩ મા. દૂર	રહિમતપુર	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	૪— ૩
૪૦૧૮	વાઠાર	,,	તારગાંવ ૧ા મા. દૂર	,,	ઘર	સંભવનાથજી	— ૧
૪૦૧૯	મસુર	પેઠમાં	મસુર ૧ મા. દૂર	મસુર	શિખરબંધ	સુમતિનાથજી	૪— ૨
૪૦૨૦	,,	ખડકપેઠ	,,	,,	ધાબાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૪
૪૦૨૧	શેળગાંવ	શેઠ પોપટલાલ દીપચંદને ત્યાં	,, ૧૦ મા. દૂર	શેળગાંવ	ઘર	,,	— ૨

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	પ્રતિષ્ઠાકારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ જીવરાજ ફૂલચંદ	૧૮૬૮	સાધારણ	૫૦	૧		શિખરનો ભાગ જીર્ણ છે. રીપેર કરાવવાની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૬ લગભગ	શેઠ મોતીચંદ દેવચંદ		,,	૬૫		૧	મૂળ નાયકજીની મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ ધુળાજી લાધાજી		સારી	૬૦	૧		બીજે માળ છે. ૧૪૨૯ની સાલની ઊભી કાઉસગિયા
							મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૩૦ લગભગ	ચેતનમલ મેઘરાજ કોઠારી	૧૯૩૧	સાધારણ	૪૦	૧		બીજે માળ છે.
શેઠ કીશનદાસ લક્ષ્મણદાસ ૧૭૫૦ લગભગ	શેઠ કીશનલાલ લક્ષ્મણદાસ		,,				,,
સંઘવી બધર્સ ૧૯૯૫	સંઘવી બધર્સ શાહ શિવલાલ હીરાચંદ		સારી	૩૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૫ લગભગ	શેઠ નાનચંદ બાપુચંદ	૧૫૬૬	,,	૬૦			બીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૭	પનાજી જેરાજી ચોપડા	૧૫૧૯	સાધારણ				,,
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ વેણીચંદ દેવચંદ	૧૯૦૩	,,	૨૦			,,
શ્રીસંઘ પ્ર ૧૯૮૩	શા. મોહનલાલ તુકારામ		સારી	૧૨૫	૧		
ગૌતમદાસ મલુકચંદ લગભગ ૧૯૯૬	શા. ગૌતમદાસ મલુકચંદ		સાધારણ	૧૬			
શ્રીસંઘ ૧૯૮૬	શેઠ મૂલચંદ તલકચંદ		સારી	૧૨૫			મૂળનાયકની મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શેઠ દેવચંદ દીપચંદ ૧૯૨૪	શેઠ દેવચંદ દીપચંદ		સાધારણ				
શેઠ લખમીચંદ નાનચંદ ૧૯૬૬	શેઠ પોપટલાલ દીપચંદ		સારી	૨૦			૧ ચંદનની મૂર્તિ છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૪૦૨૨	મહાસુરણા	બજારમાં	મસુર ૧૯ મા. દૂર	મહાસુરણા	ઘર	આદિનાથજી	પાષાણ—ધાતુ ૧— ૧
૪૦૨૩	નીંબસોડ	શેઠ કેશવલાલ સખારામને ત્યાં	રહીમતપુર ૨૦ મા. દૂર	ચીતળી	,,	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૪૦૨૪	ચીતળી	બજારમાં	,, ૨૨ મા. દૂર	,,	,,	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૧
૪૦૨૫	વીટા	ગુજરાતી પેંઠ	કરાડ ૨૨ મા. દૂર	વીટા	,,	સંભવનાથજી	— ૨
૪૦૨૬	મોટાખટાવ	બજારમાં	કોરેગાંવ ૧૬ મા. દૂર	મોટા ખટાવ	,,	આદિનાથજી	— ૧
૪૦૨૭	ખેરાડુ	શેઠ ગૌતમદાસ રૂપચંદને ત્યાં	કરાડ ૧૨ મા. દૂર	ખેરાડુ (ઓગલેવાડી)	,,	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૪૦૨૮	ખાનાપુર	શા. સરૂપચંદ હીરાચંદને ત્યાં	,, ૪૦ મા. દૂર	ખાનાપુર	,,	અજીતનાથજી	૨— ૨
૪૦૨૯	વાંગી	બજારમાં	,, ૧૮ મા. દૂર	વાંગી	,,	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૧
૪૦૩૦	ઓગલેવાડી	શેઠ મયાચંદ સ્વચંદને ત્યાં	કરાડ	ઓગલેવાડી	,,	વાસુપૂજ્યજી	— ૫
૪૦૩૧	કરાડ	રવિવાર પેંઠ	,, ૪ મા. દૂર	કરાડ	શિખરબંધ	સંભવનાથજી	૧૩—૧૧
૪૦૩૨	કાલવડા	શેઠ રાજારામ કીલાચંદને ત્યાં	,, ૧૩ મા. દૂર	,,	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૨
૪૦૩૩	કાસેગાંવ	બજારમાં	,, ૧૪ મા. દૂર	કાસેગાંવ	શિખરબંધ	અભિનંદનજી	૩—૧૦
૪૦૩૪	ઈસ્લામપુર	,,	,, ૨૧ મા. દૂર	ઈસ્લામપુર (ઉરન)	ઘૂમટબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૫— ૩
૪૦૩૫	પેંઠ	,,	તાકારી ૧૧ મા. દૂર	,,	,,	આદિનાથજી	૧— ૩
૪૦૩૬	શીરાળા (બત્તીશીરાળા)	,,	,, ૧૮ મા. દૂર	શીરાળા	ઘર	ચંદ્રપ્રભુજી	૧— ૧

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શેઠ રામચંદ તલકચંદ લગભગ ૧૪૦૦	શેઠ રામચંદ તલકચંદ		સાધારણ	૮			
શેઠ કેશવલાલ સખારામ લગભગ ૧૯૭૫	શેઠ કેશવલાલ સખારામ		ખરાબ	૮			બીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦ લગભગ	રાજારામ રાવજી મહેતા	૧૪૭૬	સાધારણ	૩૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૮૮ લગભગ	શા ચતુરલાલ ગણુપતચંદ		,,	૧૦૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦ લગભગ	શેઠ નેમચંદ સરૂપચંદ		,,	૧૬			
શેઠ ગૌતમદાસ રૂપચંદ ૧૯૯૮	શેઠ ગૌતમદાસ રૂપચંદ		,,	૮			
શેઠ સરૂપચંદ હીરાચંદ લગભગ ૧૯૨૦	શેઠ સરૂપચંદ હીરાચંદ		,,	૨૫			બીજે માળ છે.
શેઠ તલકચંદ શોરચંદ ૧૯૮૫	શેઠ ગણુપતરામ જેઠારામ		,,	૧૦			
શેઠ મયાચંદ રવચંદ ૧૯૯૭	શેઠ હીરાલાલ રાજારામ	૧૬૪૨	સારી	૩૫			
શેઠ હાથીભાઈ	શેઠ મંગળદાસ લલ્લુભાઈ	૧૬૮૨	,,	૩૦૦	૨	૧	એક લાયબ્રેરી છે.
શેઠ રાજારામ ફીલાચંદ લગભગ ૧૯૯૦	શેઠ રાજારામ ફીલાચંદ		,,	૧૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૬૯	શેઠ લાલચંદ ગુલાબચંદ	૧૯૨૧	,,	૫૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૨ લગભગ	નેમાજી હરજી ગાંધી		સાધારણ	૩૦૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૨૦ લગભગ	શેઠ ભાઇચંદ મગનચંદ		,,	નથી			બીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦ લગભગ	પારેખ અંબાલાલ રવચંદ	૧૫૯૬	,,	૭૫			

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૪૦૩૭	તાકારી	સ્ટેશનપર બજારમાં	તાકારી	તાકારી	ઘર	શાંતિનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૧— ૧
૪૦૩૮	તાસગાંવ	સોમવાર પેંઠ	ભીલવડી ૭ મા. દૂર	તાસગાંવ	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩— ૯
૪૦૩૯	કવલાપુર	બજારમાં	બુધગાંવ ૩ મા. દૂર	કવલાપુર	ઘૂમટબંધ	,	૨— ૧
૪૦૪૦	સાંગલી	શેઠ ચતુરદાસ પીતાંબરદાસને ત્યાં	સાંગલી ૧ મા. દૂર	સાંગલી	ઘર	શાંતિનાથજી	— ૧
૪૦૪૧	,,	હાઈસ્કુલરોડ	,,	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૩—૧૧
૪૦૪૨	,,	ગણપતિ પેંઠ	,,	,,	,,	,,	— ૭
૪૦૪૩	મીરજ	શરાફ બજાર	મીરજ ૧ મા. દૂર	મીરજ	,,	ધર્મનાથજી	— ૬
૪૦૪૪	આરગ	બજારમાં	આરગ ૩ મા. દૂર	આરગ	,,	વાસુપૂજ્યજી	— ૨
૪૦૪૫	જયસિંગપુર	,,	જયસિંગપુર ા। મા. દૂર	જયસિંગપુર	,,	ધર્મનાથજી	૧— ૩
૪૦૪૬	કુરુન્દવાડ	બજાર પેંઠ	,, ૯ મા. દૂર	કુરુન્દવાડ	શિખરબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૪— ૫
૪૦૪૭	ઈચલકરંજી	ગુજરીપેંઠ	હાથકલંગડા ૬ મા. દૂર	ઈચલકરંજી	ઘર	મનમોહન પાર્શ્વનાથજી	૭— ૭
૪૦૪૮	કુંભોજતીર્થ	ડુંગરપર	,, ૪ મા. દૂર	આલતા	શિખરબંધ	જગવલ્લભ પાર્શ્વનાથજી	૧૦—૧૧
૪૦૪૯	કોલ્હાપુર	લક્ષ્મીપુરી જૈન દેરાસર	કોલ્હાપુર ૧ મા. દૂર	કોલ્હાપુર	,,	મુનિસુવ્રત સ્વામી	૧૯— ૨

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	ઈમારતની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપા-શ્રય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૯૦	રતનચંદ મગનલાલ		સાધારણ	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦ લગભગ	વાડીલાલ લખમીચંદ	૧૯૨૧	સારી	૨૦૦	૧		પાર્શ્વનાથ ભગવાનની ધાતુ મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૨૧	શેઠ રામચંદ બકુચંદ		સાધારણ	૪	૧		પ્લાસ્ટરની જરૂર છે.
શેઠ મોતીચંદ ખેમચંદ લગભગ ૧૯૨૫	શેઠ ચતુરભાઈ પીતાંબરદાસ		સારી	૫૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૦	શેઠ ફકીરચંદ શનાભાઈ		,,				બીજે માળ છે.
શેઠ બાબુભાઈ રતનચંદ ૧૯૬૦	શેઠ બાબુભાઈ રતનચંદ		,,				
શેઠ આત્મારામ પુરુષોતમ ૧૯૬૦	શા. ચુનીલાલ ગંગારામ	૧૫૫૨	સાધારણ	૧૦	૧	૧	બીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૨	શા તુકારામ બાલારામ		,,	૬૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૯૪	શેઠ હકમાજી હજારીમલ		,,	૧૨૫			
શા. રવચંદ તારાચંદ ૧૯૬૭	શા. રાજારામ ખુશાલચંદ	૧૯૨૧	સારી	૬૦			
શેઠ ખેચરદાસ રાયચંદ ૧૯૪૦	શેઠ રૂપચંદ ખેચરદાસ	૧૯૨૧	,,	૬૨૫	૧		એક લાયબ્રેરી છે. બીજે માળ છે.
શેઠ ફતેચંદ મલુકચંદ ૧૯૨૬	કુંભોજગિરિ તીર્થ કમીટી પુનમચંદ દોલાજી	૧૯૨૬	,,	નથી		૧	એક તીર્થ સ્થાન છે. દર્શ-નીય અને સુરમ્ય છે. ૧૩૨૩
							ની સાલની એક ધાતુ મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૭	શ્રી આત્માનંદ જૈન સેવા-સમિતિ પુનમચંદ દોલાજી	૧૯૯૭	,,	૬૦૦	૧		એક જીતરાજ પુસ્તકભંડાર છે.
	ગાંધી						

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૪૦૫૦	કોલ્હાપુર	લક્ષ્મીપુરી શેઠ જેધાજી માસીંગજીને ત્યાં	કોલ્હાપુર ૧ મા. દૂર	કોલ્હાપુર	ઘર	મુનિસુવ્રત સ્વામી	પાષાણ—ધાતુ — ૬
૪૦૫૬	,,	લક્ષ્મીપુરી શેઠ છતરાજજી હિન્દુમલજીને ત્યાં	,,	,,	,,	શાંતિનાથજી	— ૧
૪૦૫૨	,,	વિલ્સનરોડ	,,	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૪૦૫૩	,,	ગુજરી બજાર	,,	,,	,,	શાંતિનાથજી	—૧૨
૪૦૫૪	,,	શરાફ બજાર	,,	,,	,,	ધર્મનાથજી	— ૨
૪૦૫૫	,,	શાહુપુરી	,,	,,	,,	શાંતિનાથજી (ધાતુના)	૬— ૪
૪૦૫૬	વડગાંવ	બજારમાં	,, ૧૨ મા. દૂર	વડગાંવ	શિખરબંધ	..	૮— ૧૧
૪૦૫૭	કાગલ	સોમવાર પેંઠ	,,	કાગલ	ઘર	નેમિનાથજી	૧— ૩
૪૦૫૮	ગડહિંગ્લજ	કાપડ બજાર શેઠ રાવજીભાઇ સાંકળચંદ મુલકરને ત્યાં	,, ૪૬ મા. દૂર	ગડહિંગ્લજ	,,	સુવિધિનાથજી	— ૨
૪૦૫૯	ધારવાડ	મોટા બજારમાં	ધારવાડ ૧॥ મા. દૂર	ધારવાડ	,,	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૯
૪૦૬૦	હુબલી	કંચગાર ગલી	હુબલી ૧ મા. દૂર	હુબલી	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૧૦— ૨
૪૦૬૧	,,	,,	,,	,,	,,	અજીતનાથજી	૩— ૪
૪૦૬૨	કુમઠા	બસ્તીપેંઠ	,, ૧૯૨ મા. દૂર	કુમઠા	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૮— ૧
૪૦૬૩	વાલાગરિ	બસ્તી	,, ૧૦૪ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૩— ૬

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	ઇમારતની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શેઠ ચૂનીલાલ ઉર્ફે શેઠ બાબુલાલ માસીંગજી	ચૂનીલાલ માસીંગજી પરમાર		સારી				બીજે માળ છે.
૧૯૯૫							
શેઠ જીતરાજ હિન્દુમલજી રાઠોડ ૧૯૯૭	શેઠ જીતરાજજી હિન્દુમલજી રાઠોડ		,,				,,
તિલોકચંદ લાલાજી ૧૯૯૫	શેઠ તિલોકચંદ લાલાજી એન્ડ કું.		,,				ત્રીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૯ લગભગ	શેઠ કેસરીમલ પ્રતીરાજ		,,				એક શાંતિનાથ જૈન વાંચનાલય છે. બીજે માળ છે.
ચેલાજી વનાજી ૧૯૮૩	ચેલાજી વનાજી		,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫ લગભગ	શેઠ મણિલાલ પરસોતમદાસ		,,				
શેઠ મગનલાલ જીવરાજ ૧૯૬૯	શેઠ ગિરધરલાલ મગનલાલ		,,	૪૦	૧		બીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૫	શેઠ રતનચંદ બાલારામ શાહ		,,	૬૦			
શેઠ રાવજીભાઇ સાકળચંદ ૧૯૯૭	શેઠ રાવજીભાઈ સાંકળચંદ મુલકર		,,	૫૦			બીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૯	શેઠ પુનમચંદ અમીચંદ	૧૯૨૧	,,	૧૦૦			,,
શ્રીસંઘ ૧૯૬૮	શેઠ જોરાજી ફોજમલ	૧૯૬૯	,,	૫૦૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૬૪	શેઠ વેરશી કાનજી	૧૯૦૩	,,				એક લાયબ્રેરી છે. એક જૈન સ્કુલ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	કુંવરજી જેઠાભાઇ		સાધારણ	૨૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૮૭૦ લગભગ	,,		,,	નથી		૧	

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૪૦૬૪	ડુગુર	બસ્તી	હુબલી ૧૧૦ મા. દૂર	હુકેરી	ઘર	આદિનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૧—
૪૦૬૫	અગ્નિગિરિ	બજારમાં	અગ્નિગિરિ	અગ્નિગિરિ	,,	સુમતિનાથજી	— ૧.
૪૦૬૬	ગદગ	શેઠ દેવસી ખેતસીના બંગલામાં	ગદગ ૧ મા. દૂર	ગદગ	,,	શીતળનાથજી	૧— ૨.
૪૦૬૭	,,	શેઠ લાલજી લધાના બંગલામાં	,,	,,	,,	પદ્મપ્રભુજી	— ૧.
૪૦૬૮	,,	જૂના બજારમાં	,,	,,	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૫.
૪૦૬૯	,,	કાપડ મારકીટની બાજુમાં	,,	,,	ઘર	શ્રેયાંસનાથજી	— ૩.
૪૦૭૦	બેલારી	તેરા બજારમાં	બેલારી ૦ાા મા. દૂર	બેલારી	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૫— ૪
૪૦૭૧	રાનીબેનૂર	,,	રાનીબેનૂર	રાનીબેનૂર	ઘર	આદિનાથજી	— ૭.
૪૦૭૨	બ્યાડગી	,,	બ્યાડગી ૨ મા. દૂર	બ્યાડગી	ઘૂમટબંધ	વિમલનાથજી	— ૮
૪૦૭૩	દાવણગિરિ	બજારમાં	દાવણગિરિ ૨ મા. દૂર	દાવણગિરિ	ધાબાબંધ	સુપાર્શ્વનાથજી	૪— ૨
૪૦૭૪	જમખંડી	સરાફ બજાર	કુડચી ૩૪ મા. દૂર	જમખંડી	ઘર	ધર્મનાથજી	— ૧
૪૦૭૫	મુધોળ	બજારમાં	ચીકાડીરોડ ૩૬ મા. દૂર	મુધોળ	શિખરબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૩— ૧.
૪૦૭૬	બીજાપુર	નવો બજાર	બીજાપુર ૨ મા. દૂર	બીજાપુર	,,	પાર્શ્વનાથજી	૧૦— ૮
૪૦૭૭	સોલાપુર	બારપેઠ	સોલાપુર ૨ મા. દૂર	સોલાપુર	,,	આદિનાથજી	૩—૧૧
૪૦૭૮	,,	જૂની મીલ કંપાઉન્ડમાં	,,	,,	ઘર	શાંતિનાથજી	— ૨

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૭૦ લગભગ	કુંવરજી જેઠાભાઈ		ખરાબ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૯૮૪	શેઠ કેસરીમલ મુલતાનમલ	૧૫૦૫	સાધારણ	૧૦૦			એક લાયબ્રેરી છે.
શેઠ દેવસી ખેતસી ૧૯૯૭	દેવસી ખેતસી	૧૯૨૧	સારી	૭૦૦	૧		
શેઠ લાલજી લધા લગભગ ૧૯૮૦	શેઠ લાલજી લધા		,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦	સેક્રેટરી રાયચંદ મુળજી		,,				
,,	શેઠ હિંમતલાલ	૧૫૨૩	,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૮૬	ચતરાજી ડુંગરચંદ		,,	૧૫૦	૧	૧	એક પુસ્તકભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૩	શ્રીસંઘ		,,	૩૫		૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૯૬	મેઘરાજ કસ્તુરચંદ		,,	૧૫			
શ્રીસંઘ પ્ર. ૧૯૮૭	શેઠ લખમાજી કસ્તુરચંદ		,,	૨૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૯૯	માણેકચંદજી નાનચંદજી	૧૫૦૬	,,	૧૨૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૭	ગોમાજી ભગાજી		,,	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	શાહ સીનાજી અમીચંદ		,,	૪૦૦	૧		બીજે માળ પણ મૂર્તિઓ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦	શેઠ ન્યાલચંદ નેમચંદ	૧૭૪૫	,,	૪૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ ગોકળચંદજી મારવાડી		,,				દર વર્ષે કારતક સુદ ૧૫ નો અત્રે મેળો ભરાય છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાઓની સંખ્યા
૪૦૭૯	સોલાપુર	લશ્કર	સોલાપુર ૨ મા. દૂર	સોલાપુર કેન્ટોનમેન્ટ	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	પાષાણ–ધાતુ — ૨
૪૦૮૦	બારસી	સોમવાર પેઠ	બારસી ાા મા. દૂર	બારસી	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૫—૧૯
૪૦૮૧	અકલુજ	બજારમાં	પંઢરપુર ૨૮ મા. દૂર	અકલુજ	ધાબાબંધ	,,	— ૬
૪૦૮૨	માઢા	શુક્રવાર પેઠ	માઢા ૨ મા. દૂર	માઢા	ઘર	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૯
૪૦૮૩	,,	મંગળવાર પેઠ	,,	,,	ધાબાબંધ	મલ્લિનાથજી	૨— ૫
૪૦૮૪	વાંગી	બજારમાં	જેઉર ૬ મા. દૂર	જેઉર	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૩—
૪૦૮૫	કરમાલા	શુક્રવાર પેઠ	,, ૧૧ મા. દૂર	કરમાલા	ઘૂમટબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૪— ૯
૪૦૮૬	કુરદુવાડી	બજારમાં	કુરદુવાડી ાા મા. દૂર	કુરદુવાડી	ઘર	અનંતનાથજી	— ૧
૪૦૮૭	ટેંમ	,,	ટેંમ ાા મા. દૂર	ટેંમ	,,	આદિનાથજી	— ૨
૪૦૮૮	રોપલા	,,	,, ૬ મા. દૂર	રોપલા	,,	સહસ્ત્રફણા પાર્શ્વનાથજી	— ૨
૪૦૮૯	નીપાણી	ગુરુવાર પેઠ દેરાસર ગલી	કોલ્હાપુર ૨૫ મા. દૂર	નીપાણી	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૬૬— ૯
૪૦૯૦	,,	,,	,,	,,	ધાબાબંધ	મુનિસુવ્રત સ્વામી	૫— ૨
૪૦૯૧	,,	રવિવાર પેઠ	,,	,,	ઘર	આદિનાથજી	૩— ૨
૪૦૯૨	,,	બજારમાં	,,	,,	,,		— ૧
૪૦૯૩	અક્કલકોટ	,,	[illegible]રોડ ૨૭ મા. દૂર	અક્કલકોટ	ઘૂમટબંધ	મુનિસુવ્રત સ્વામી	૪— ૮

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
ગંગારામ રતનચંદ ૧૮૭૫ લગભગ	શેઠ ગંગારામ રતનચંદ બીસલપુરવાળા		સારો	૧૨			
શેઠ ખીસનજી ત્રીકમજી ૧૯૪૮	શેઠ ગુલાબચંદ લાલચંદ	૧૯૨૧	,,	૨૦૦	૧	૧	એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ ભાઇચંદ હેમચંદ	૧૫૧૦	,,	૪૦	૨		
પરશોતમ જગાભાઇ ૧૯૩૦	પરશોતમ જગાભાઈ	૧૪૮૦	,,	૪૦			
પરમાનંદ જાદવજી ૧૯૫૦	શેઠ ખુશાલચંદ અભયચંદ	૧૯૨૧	,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ દગડુશા		ખરાબ	૩			
,,	શેઠ તુલજારામ મૂલચંદ		સારી	૬૦	૧	૧	છત તુટેલી છે.
રાયમલ હીરજીભાઇ ૧૯૭૦	શેઠ મુલજી નથુભાઇ		,,	૨૦			
માણેકચંદ તુલજારામ ૧૯૨૦	શેઠ દેવચંદ ભવાનચંદ	૧૧૯૧	,,	૨૦			
શિવલાલ ફૂલચંદ લગભગ ૧૯૪૦	શેઠ રામચંદ શિવલાલ		,,	૮			
શ્રીસંઘ ૧૯૪૯	શેઠ મગનલાલ જેઠીરામ	૧૯૨૧	,,	૪૦૦	૨	૧	એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૧૦	હિંદુજી ડાહ્યાજી		,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૨૫	શ્રીસંઘ		ખરાબ				
શિવરામ બાપુરામ ૧૯૯૯	શિવલાલ બાપુચંદ		સારો				
શ્રીસંઘ ૧૯૭૩	ગાંધી લખમીચંદ રેવાજી		,,	૪૦			

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૪૦૯૪	એડકીહાલ	બજારમાં	હાતકલંગડા ૧૫ મા. દૂર	એડકીહાલ	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૪— ૪
૪૦૯૫	એકસંભા	,,	ચીકોડીરોડ ૨૩ મા. દૂર	એકસંભા	શિખરબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૧૪— ૨
૪૦૯૬	સોલાપુર	,,	કોલ્હાપુર ૩૭ મા. દૂર	સોલાપુર	ઘૂમટબંધ	કુંથુનાથજી	૧— ૨
૪૦૯૭	ખાનાપુર (હુકેરી)	શેઠ જીવરાજ મગનચંદને ત્યાં	હુકેરીરોડ ૨૪ મા. દૂર	ખાનાપુર	ઘર	શાંતિનાથજી	૧— ૨
૪૦૯૮	એલગાંવ	ભીંડી બજાર	એલગાંવ ૧ મા. દૂર	એલગાંવ	,,	ચંદ્રપ્રભુજી	૫—૧
૪૦૯૯	ચાલીસગાંવ	ગોવિંદજી વીરમજીના જીન પાસે	ચાલીસગાંવ ૦॥ મા. દૂર	ચાલીસગાંવ	ઘૂમટબંધ	પદ્મપ્રભુજી	૩— ૮
૪૧૦૦	પારોલા	જલગાંવરોડ રથની ગલી	અમલનેર ૧૨ મા. દૂર	પારોલા	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૬— ૫
૪૧૦૧	ધુલીઆ	આગ્રારોડ તેલી ગલી નં. ૨	ધુલીઆ ૧ મા. દૂર	ધુલીઆ	,,	શીતળનાથજી	૧૨—૩૦
૪૧૦૨	જેતાણા	બજારમાં	નંદરબાર ૨૪ મા. દૂર	જેતાણુ	ઘૂમટબંધ	સંભવનાથજી	— ૨
૪૧૦૩	જલગાંવ (મેરૂ)	મહેજી બજાર	જલગાંવ ૦॥ મા. દૂર	જલગાંવ	શિખરબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૮—૨૩
૪૧૦૪	પાચોરા	બજારમાં	પાચોરા ૦। મા. દૂર	પાચોરા	,,	કલ્યાણ પાર્શ્વનાથજી	૮—૧૮
૪૧૦૫	અમલનેર	કાપડ બજાર	અમલનેર ૧ મા. દૂર	અમલનેર	ધાબાબંધ	ગીરુવા પાર્શ્વનાથજી	૩૨—૯૨
૪૧૦૬	શિરશાળા	બજારમાં	,, ૫ મા. દૂર	શિરશાળા	શિખરબંધ	સુર્યમંડન પાર્શ્વનાથજી	૭—૧૮

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૬૬	શેઠ ભાઇચંદ હીરાચંદ		સારો	૧૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૪૬	ડુંગરશી અમથારામ		,,	૨૩૦	૧	૧	એક પુસ્તકભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૫	ઢુંઢીરામ બાળારામ	૧૯૨૧	,,	૧૫			
શેઠ જીવરાજ મગનચંદ ૧૯૫૦	શેઠ જીવરાજ મગનચંદ		,,	૫૦			મૂળનાયક પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	શેઠ તારાચંદ વરદીચંદ		,,	૩૦	૧	૧	બીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૪	કલ્યાણજી કેશવભાઈ		,,	૨૫૦	૧		
શેઠ નરશી નાથા ૧૯૧૬	અમલનેર કચ્છી દસાઓસવાળ શ્રીસંઘ		,,	નથી	૧	૨	
શ્રીસંઘ ૧૯૭૨	શેઠ સખારામ દુર્લભરામ	૧૪૮૫	,,	૮૦૦	૨		બે નીલમની પ્રતિમાઓ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	ધુલીઆ શ્રીસંઘ		સાધારણ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૯૮૪	શા ભાઇચંદ ખુશાલચંદ પાટણવાળા		સારો	૨૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૩૯	શેઠ રિખવદાસ ગુલાબચંદ		,,	૪૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૨૦ લગભગ	શેઠ ભાગચંદ છગનલાલ		,,	૬૦૦	૧		એક સ્ફટિકની તથા એક વેળુની પ્રતિમા છે. એક
							લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦ લગભગ	શેઠ હરખચંદ તારાચંદ		,,	૧૦૦	૨		એક લાયબ્રેરી છે. એક ગૌતમસ્વામીની અને એક આત્મા
							રામજી મહારાજની મૂર્તિ છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
							પાષાણ–ધાતુ
૪૧૦૭	બાદલપુર	શિરસોદા	અમલનેર ૯ મા. દૂર	બાદલપુર	ધાબાબંધ	ધર્મનાથજી	૭—૩૦
૪૧૦૮	શિરશાળા	શેઠ હરખચંદ તારાચંદને ત્યાં	,,	શિરશાળા	ઘર	કેસરિયાનાથજી	૧—
૪૧૦૯	કળમસરા	બજારમાં	અમલનેર ૮ મા. દૂર	કળમસરા	ઘૂમટબંધ	સંભવનાથજી	૧— ૭
૪૧૧૦	શિરપુર	વસીઆત ગલી	નરડાણા ૧૯ મા. દૂર	શિરપુર	ધાબાબંધ	સુમતિનાથજી	૮—૩૯
૪૧૧૧	,,	,,	,,	,,	શિખરબંધ	પદ્મપ્રભુજી	૧૦—૧૪
૪૧૧૨	દોંડાઈચા	સ્ટેશનરોડ	દોંડાઇચા	દોંડાઈચા	ધાબાબંધ	શાંતિનાથજી	— ૧
૪૧૧૩	સાહદા	બજારમાં	,, ૧૮ મા. દૂર	સાહદા	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૧
૪૧૧૪	ખેતીઆ	,,	,, ૨૮ મા. દૂર	ખેતીઆ	ધાબાબંધ	શાંતિનાથજી	૧— ૩
૪૧૧૫	નંદરબાર	મંગળ બજાર	નંદરબાર ૧ મા. દૂર	નંદરબાર	ઘૂમટબંધ	અજીતનાથજી	૪— ૭

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	ઇમારતની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપા-શ્રય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	ચંપાલાલ મોહનચંદ		સારી	૪૦	૧		પ્રતિમા પ્રાચીન છે.
શેઠ તિલોકચંદ રૂપચંદ ૧૯૦૦	શેઠ હરખચંદ તારાચંદ		,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦ લગભગ	શેઠ લાલચંદ હીરાલાલ		,,	૩૫	૧		બીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	શેઠ લખમીચંદ ધરમચંદ		,,	૩૦૦	૨		૪ સ્ફટિકની પ્રતિમાઓ છે. એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૭	,,		,,				૧ સ્ફટિકની મૂર્તિ છે. એક આદિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ
							પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૮	શેઠ મૂળચંદ લક્ષ્મીચંદ		,,	૧૨૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૨ લગભગ	જીવણચંદ ખુશાલદાસ		સાધારણ	૨૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૯૨ લગભગ	ભીખમચંદ રતનલાલ	૧૮૮૨	,,	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૨	શેઠ અમૃતલાલ સોમચંદ		સારી	૨૫૦	૧		

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૪૧૧૬	મદ્રાસ	શાહુકાર પેઠ નં. ૪૦૯	મદ્રાસ ૧ મા. દૂર	મદ્રાસ	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાષાણ-ધાતુ ૬—૧૩
૪૧૧૭	,,	શાહુકાર પેઠ નં. ૧૦૭	,,	,,	ઘૂમટબંધ	,,	૫— ૭
૪૧૧૮	,,	વેંકેટાચલમ મુદલીસ્ટ્રીટસુલે	,, ૧૧ા મા. દૂર	,,	,,	,,	૪— ૧
૪૧૧૯	,,	દાદાવાડી	,, ૩ા મા. દૂર	,,	,,	સુમતિનાથજી	૫— ૧
૪૧૨૦	,,	પોડલ	,, ૧૦ મા. દૂર	,,	,,	આદિનાથજી	૧— ૧
૪૧૨૧	સિતાનવાસલ	જૈનગુફા	પુદુકોટા ૧૦ મા. દૂર	પુદુકોટાઇ	ગુફામંદિર	પાર્શ્વનાથજી	૫—
૪૧૨૨	કયુલોન	મોટાબજાર	કયુલોન ૦ાા મા. દૂર	કયુલોન	ઘર	શીતળનાથજી	૧— ૨
૪૧૨૩	અલપે	ગુજરાતી ગલી	મટ્ટાનચેરી (કોચીન)	અલપે	ધાબાબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૪— ૩
			૩૪ મા. દૂર				
૪૧૨૪	કોચીન (મટ્ટાનચેરી)	ન્યુરોડ	કોચીનહાર્બર ટરમીનસ	મટ્ટાનચેરી	ઘૂમટબંધ	ધર્મનાથજી	૩—૧૩
			૧ મા. દૂર				
૪૧૨૫	,,	,,	,,	,,	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૪— ૧
૪૧૨૬	,,	જીવનનિવાસ પેલેસરોડ	,,	,,	ઘૂમટબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૪૧૧૬	મદ્રાસ	શાહુકાર પેઠ નં. ૪૦૯	મદ્રાસ ૧ મા. દૂર	મદ્રાસ	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાષાણુ-ધાતુ ૬—૧૩
૪૧૧૭	,,	શાહુકાર પેઠ નં. ૧૦૭	,,	,,	ઘૂમટબંધ	,,	૫— ૭
૪૧૧૮	,,	વેંકેટાચલમ મુદલીસ્ટ્રીટચુલે	,, ૧॥ મા. દૂર	,,	,,	,,	૪— ૧
૪૧૧૯	,,	દાદાવાડી	,, ૩॥ મા. દૂર	,,	,,	સુમતિનાથજી	૫— ૧
૪૧૨૦	,,	પોડલ	,, ૧૦ મા. દૂર	,,	,,	આદિનાથજી	૬— ૧
૪૧૨૧	સિતાનવાસલ	જૈનગુફા	પુદુકોટા ૧૦ મા. દૂર	પુદુકોટાઇ	ગુફામંદિર	પાર્શ્વનાથજી	૫—
૪૧૨૨	ક્યુલોન	મોટાબજાર	ક્યુલોન ૦॥ મા. દૂર	ક્યુલોન	ઘર	શીતળનાથજી	૧— ૨
૪૧૨૩	અલપૈ	ગુજરાતી ગલી	મટ્ટાનચેરી (કોચીન)	અલપૈ	ધાબાબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૪— ૩
			૩૪ મા. દૂર				
૪૧૨૪	કોચીન (મટ્ટાનચેરી)	ન્યુરોડ	કોચીનહાર્બર ટરમીનસ	મટ્ટાનચેરી	ઘૂમટબંધ	ધર્મનાથજી	૩—૧૩
			૧ મા. દૂર				
૪૧૨૫	,,	,,	,,	,,	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૪— ૧
૪૧૨૬	,,	જીવનનિવાસ પેલેસરોડ	,,	,,	ઘૂમટબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખપરનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપા-શ્રય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	શેઠ હંસરાજ કાંતિલાલ	૧૯૬૧	સારી	૪૦૦૦	૫		એક લાયબ્રેરી છે બીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૨	શેઠ સુખલાલજી સમદડિયા	૧૯૭૨	,,				એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે. ત્રીજે માળ છે.
શેઠ કાળુરામ રતનલાલ માલુ ૧૮૧૭	શેઠ મોરલીધરજી માલુ તથા કમીટી	૧૮૧૭	,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	શ્રીસંઘ	૧૯૨૧	,,				જિનદત્તસુરીની સ્ફટિકની તથા એક ગુરુમૂર્તિ મળી-૨ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૫	શેઠ સુખલાલજી સમદડિયા		,,				પ્રાતમા અર્ધપદ્માસનસ્થ છે.
મહેન્દ્ર વર્મા પહેલો સાતમો સૈકો	પુદુકોટા રાજ્ય		,,	નથી			શીલાલેખ પ્રાચીન છે. મહેન્દ્ર વર્મા પહેલાનું ચિત્ર
							છે. બધી મૂર્તિઓ પદ્માસ-સ્થ છે આ ગુફાના ભિત્તિ
							ચિત્રો જગમશહૂર છે.
શેઠ ગોપાળજી પરશોતમ ૧૯૯૭	શેઠ ગોપાળજી પરશોતમ	૧૯૨૧	,,	૩૨			૧ કાચની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૯	દામજી હંસરાજની કંપની	૧૯૨૧	,,	૭૫	૧		એક લાયબ્રેરી છે
શેઠ ધનજી લીલાધર લગભગ ૧૯૫૪	શ્રીસંઘ	૧૬૭૭	,,	૫૦૦	૧		,,
શેઠ હાથીભાઈ ગોપાલજી ૧૬૮૯	,,	૧૬૭૭	,,				
શેઠ ધનજી લીલાધર ૧૯૮૯	બાઇ હીરબાઇ		,,				એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે.

નંબર	ગામનું નામ.	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
							પાષાણ—ધાતુ
૪૧૨૭	કોઈમ્બતુર	સ્ટેશનરોડ	કોઈમ્બતુર	કોઈમ્બતુર	ઘર	ચંદ્રપ્રભુજી	૩—
૪૧૨૮	કાલીકટ	ત્રિકોલ	કાલીકટ	કાલીકટ	ધાબાબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૧૪— ૮
૪૧૨૯	”	”	”	”	”	આદિનાથજી	૧૫—
૪૧૩૦	બેંગલોર	દાદાવાડી	બેંગલોર ૨ મા. દૂર	બેંગલોરસીટી	”	”	૧— ૪
૪૧૩૧	”	ચીકપેટ-જૈન શ્વે૦ મંદિર	” ૦॥ મા. દૂર	”	શિખરબંધ	”	૬—૧૨
૪૧૩૨	રોબર્ટસનપેઠ	બજારમાં	ઉરગામ ૧ મા. દૂર	રોબર્ટસનપેઠ કે. જી. એફ	ધાબાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૩
૪૧૩૩	એન્ડરસનપેઠ	”	ચાપીલ ૦॥ મા. દૂર	એન્ડરસનપેઠ કે. જી. એફ	ઘર	અજીતનાથજી	— ૩
૪૧૩૪	ઓરીંગપેઠ	”	ઓરીંગપેઠ ૦॥ મા. દૂર	ઓરીંગપેઠ કે. જી. એફ	”	સંભવનાથજી	— ૨
૪૧૩૫	બેંગલોર (કેન્ટોનમેન્ટ)	ઓલ્ડપુઅર હાઉસ નં. ૨૦૫	બેંગલોરકેન્ટો-નમેન્ટ	બેંગલોર કેન્ટોનમેન્ટ	”	કુંથુનાથજી	— ૪
			૧ મા. દૂર				
૪૧૩૬	મ્હૈસુર	તીર્થંકર રોડ	મ્હૈસુર ૧ મા. દૂર	મ્હૈસુર	શિખરબંધ	સુમતિનાથજી	૩— ૫
૪૧૩૭	ટુમ્કુર	બજારમાં	ટુમ્કુર ૦॥ મા. દૂર	ટુમ્કુર	ઘર	આદિનાથજી	—૧૦
૪૧૩૮	શીમોગાટાઉન	બડા બજાર	શીમોગાટાઉન ૧| મા. દૂર	શીમોગાટાઉન	”	સુવિધિનાથજી	— ૧
૪૧૩૯	બેઝવાડા	જૈન ટેમ્પલ સ્ટ્રીટ	બેઝવાડા ૧ મા. દૂર	બેઝવાડા	શિખરબંધ	પદ્મનાભજી	૩— ૩
૪૧૪૦	ગુડીવાડા	મારવાડી ટેમ્પલ	ગુડીવાડા ૧ મા. દૂર	ગુડીવાડા	”	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૩

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શેઠ ત્રિભોવન વૃંદાવન ૧૯૯૮	શેઠ ત્રિભોવન વૃંદાવન		સારી	૬૦			
શ્રીસંઘ	શેઠ આ. ક. ની પેઢી શેઠ નાગજી પરશોતમ		,,	૨૫૦	૧	૧	લાકડા પર ચિત્રો છે.
શ્રીસંઘ વી. સં. ૨૪૪૪	,,		,,				
શેઠ ચીમનમલજી ડુંગાજી ૧૯૮૪	શ્રીસંઘની કમીટી	૧૯૮૪	,,	૧૨૦૦	૧	૨	એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૬	,,		,,				
શેઠ હીરાલાલ રિખવચંદ બાફણા ૧૯૮૯	હીરાલાલ રિખવચંદ બાફણા		,,	૮૦	૧		
શેઠ ધુકલચંદજી સુરટ ૧૯૮૪	શેઠ સુગનરાજ નહાર		,,	૨૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૭	શેઠ સુગારચંદજી છોગાજી		,,	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૯૨	શેઠ ગંભીરમલજી ફૂલચંદજી	૧૫૭૪	,,	૧૦૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૮૪	શેઠ દેવીચંદ રામાજી	૧૯૮૪	,,	૧૦૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૯૮	શેઠ જુવારમલજી નેમાજી		,,	૧૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૫ લગભગ	પનાલાલ ટેકચંદજી		,,	૨૬	૧		ઉપાશ્રયના ઉપર દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૯	શેઠ ફોજમલ પ્રેમરાજજી		,,	૨૦૦	૧		મ્યુઝિયમમાં બે પ્રાચીન જૈન પ્રતિમાઓ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૯	શેઠ છોગમલ વરદીચંદજી		,,	૫૦	૧		મૂ. ના. પ્રતિમાજી અર્ધ પદ્માસનસ્થ છે. મેડા પર છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૪૧૪૧	રાજમહેન્દ્રી	ગુંડુવાયવીદી	ગોદાવરી	ગોદાવરી	ઘર	વાસુપૂજ્યજી	પાષાણ–ધાતુ — ૫
૪૧૪૨	ગુંતૂર	કાપડ બજાર	ગુંતૂર ૧ મા. દૂર	ગુંતૂર	ધાબાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	— ૫
૪૧૪૩	તેનાલી	શાંતિ બજાર	તેનાલી ૦ાા મા. દૂર	તેનાલી	શિખરબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૩— ૨
૪૧૪૪	હૈદ્રાબાદ	કોઠી	હૈદ્રાબાદ ૧ાા મા. દૂર	હૈદ્રાબાદ	ઘૂમટબંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૫—૧૧
૪૧૪૫	,,	ચાર કમાનની પાસે	,, ૩ મા. દૂર	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૬—૧૮
૪૧૪૬	,,	દાદાવાડી	,, ૪ાા મા. દૂર	,,	,,		
૪૧૪૭	,,	કારવાન	,, ૪ મા. દૂર	,,	ધાબાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૭—૧૨
૪૧૪૮	,,	બેગમ બજાર	,, ૨ાા મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૧૦—૩૧
૪૧૪૯	સીકંદરાબાદ	જનરલ બજાર	સીકંદરાબાદ ૧ મા દૂર	સીકંદરાબાદ	,,	આદિનાથજી	૪— ૯
૪૧૫૦	બોલારામ	સદરબજાર	બોલારામ ૦ાા મા. દૂર	બોલારામ	,,	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૬
૪૧૫૧	કુલપાકજી	તીર્થ	આલેર ૪ મા. દૂર	આલેર	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૧૩— ૭
૪૧૫૨	કલમનુરી	મારવાડી ગલી	હીંગોલી ૧૨ મા. દૂર	હાંગોલી	,,	પાર્શ્વનાથજી	૨૨--૧૨
૪૧૫૩	ગૌલ	જૈન મંદર	,, ૨૦ મા. દૂર	સેવાલપીંપરી	,,	શાંતિનાથજી	૮— ૩
૪૧૫૪	બસમતનગર	બજારમાં	બસમતનગર ૦ાા મા. દૂર	બસમતનગર	,,	,,	૭— ૩

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૯૬	શ્રીસંઘ		સારી	૭૦	૧		મેડા ઉપર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૩	શેઠ ચંદાજી ખુમાજી		,,	૨૦૦	૧		,,
શ્રીસંઘ ૧૯૮૦	શેઠ રૂપચંદ ચંદનમલજી		,,	૪૦	૧		,,
શેઠ નેનસી પદમશી	શેઠ સરદારમલજી સોહનમલજી		,,	૩૦૦	૩		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૫	શેઠ રામપ્રસાદજી C/o. આર. પુનમચંદ		,,				૧ સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫	શેઠ રઘુનાથમલજી બેંકર		,,				ફક્ત શત્રુંજયનો પટ છે. દરવર્ષે કા. સુ. ૧૫નો મેળો ભરાય છે.
,,	શેઠ ચોથમલજી જેઠમલજી		,,				એક પાનાની તથા એક પરવાળાની મૂર્તિ છે.
,,	શેઠ અમરશી સુજલમલજી		,,				
શ્રીસંઘ જી. ૧૯૬૧	શેઠ ધીરજી ચંદનમલજી		,,	૫૦૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૮	શેઠ જોરાવરમલજી મોતીલાલજી		,,	૧	૧		
,,	શ્રી હૈદ્રાબાદ જૈન સંઘની કમીટી		,,	નથી		૧	આ એક પ્રાચીન તીર્થ છે. પાષાણની બધી પ્રતિમાઓ
							પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦ લગભગ	શ્રી સંઘની કમીટી	૧૫૬૭	,,	૮૦			
અમુલખજી રૂપચંદજી ૧૯૯૭	શેઠ નેમિચંદજી અમુલખચંદજી		,,	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦ લગભગ	શેઠ દીપાસા દુલાસા કલમનુરીવાળા		ખરાબ	નથી			દેરાસર બંધ રહે છે. પૂજા થતી નથી.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૪૧૫૫	પરભણી	સદરબજાર	પરભણી ૧ મા. દૂર	પરભણી	શિખરબંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૪— ૪
૪૧૫૬	ઝાલના	લશ્કર સદરબજાર	ઝાલના ૧૧ મા. દૂર	ઝાલના	ઘૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૯—૩૪
૪૧૫૭	જૂના ઝાલના	ર્કતવાર પેઠ પટની મહોલ્લો	” ૧૧ મા. દૂર	”	શિખરબંધ	નેમિનાથજી	૧૯—૨૮
૪૧૫૮	નાદેડ	વજીરાબાદ બજારમાં	નાદેડ ાા મા. દૂર	નાદેડ	ઘર	મહાવીરસ્વામી	— ૧
૪૧૫૯	ઔરંગાબાદ	જોહરીવાડા	ઔરંગાબાદ ૨ મા. દૂર	ઔરંગાબાદ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૫—૧૮
૪૧૬૦	”	”	”	”	ધાબાબંધ	મહાવીરસ્વામી	૫— ૭
૪૧૬૧	”	”	”	”	”	ધર્મનાથજી	૩૨—૪૪
૪૧૬૨	મોમીનાબાદ	જૈનગલી	પરલી ૧૨ મા. દૂર	મોમીનાબાદ	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૬— ૪
૪૧૬૩	પરંડા	બજારમાં	બારસી ૧૭ મા. દૂર	પરંડા	ઘૂમટબંધ	મલ્લિનાથજી	૩—૧૧
૪૧૬૪	કરનૂલટાઉન	ચોક બજારમાં	કરનૂલટાઉન ાાા મા. દૂર	કરનૂલટાઉન	ધાબાબંધ	શાંતિનાથજી	— ૩

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૮૪	શેઠ બાલચંદજી ગંભીરમલજી ગોઠી		સારી	૧૨૦	૧		
શ્રીસંઘ જી. ૧૯૦૦	શેઠ મહેકરણજી મગનીરામજી		,,	૧૫૬	૧		એક શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ પ્રાચીન છે. ૧ ભંડાર
							છે. લાકડા પર ચિત્રો છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ માણેકલાલ સેવકરામ	૧૫૪૮	,,	૨૫	૧		
લખમશી દેવશી ૧૯૯૮	શેઠ લખમશી દેવશી		,,	૮૦	૧		
શ્રીસંઘ	શેઠ જીવરાજભાઈ		સાધારણ	૫૦	૧		શ્રી મહાવીર જૈન લાયબ્રેરી છે.
,,	,,		,,				
,,	,,		,,				
પાનાચંદ શંભુરામ ૧૯૫૨	કસ્તુરચંદ જોરાવરમલ		સારી	૧૦૦			પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૯૦	શેઠ મણિલાલ નાનચંદ		ખરાબ	૮			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦ લગભગ	શેઠ ભૂરમલ રિખવદાસ		સારી	૧૦૦			

મધ્યપ્રદેશ

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૪૧૬૫	મલકાપુર	મોટા બજાર	મલકાપુર ૦॥ મા. દૂર	મલક પુર	ધાબાબંધ	સુપાર્શ્વનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૪— ૮
૪૧૬૬	,,	,,	,,	,,	ઘર	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૨— ૬
૪૧૬૭	એદલાબાદ	બજારમાં	ભુસાવળ ૧૮ મા. દૂર	એદલાબાદ	ઘૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧— ૧
૪૧૬૮	આકોલા	જૈન શ્વે૦ મંદિર	આકોલા ૧ મા. દૂર	આકોલા	,,	આદિનાથજી	૮—૧૨
૪૧૬૯	શેગાંવ	ગાંધી બજાર	શેગાંવ ૦। મા. દૂર	શેગાંવ	ધાબાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૧
૪૧૭૦	શીરપુર ઉર્ફે અંતરીક્ષજી	જૈન દેરાસર	અકોલા ૪૪ મા. દૂર	શીરપુર	ઘૂમટબંધ	અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથજી	૧— ૫
૪૧૭૧	જલગાંવ (જામોદ)	બજારમાં	નાંદુરા ૧૮ મા. દૂર	જલગાંવ (જામોદ)	,,	મહાવીરસ્વામી	૪— ૫
૪૧૭૨	તેલ્હારા	,,	શેગાંવ ૨૪ મા. દૂર	તેલ્હારા	શિખરબંધ	પદ્મપ્રભુજી	૪—૧૪
૪૧૭૩	અમરાવતી	ભાજી બજાર	અમરાવતી ૧ મા. દૂર	અમરાવતી	ઘૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૭
૪૧૭૪	,,	,,	,,	,,	શિખરબંધ	,,	૬—૨૩
૪૧૭૫	દારવા	બજારમાં	દારવા મોતી-બાગ ૦॥ મા. દૂર	દારવા	,,	આદિનાથજી	— ૪
૪૧૭૬	કારંજા	પીપલાપુરા	કારંજા ૦॥ મા. દૂર	કારંજા	ઘૂમટબંધ	,,	૧— ૨
૪૧૭૭	ડોગ્રસ	બજારમાં	દારવા ૧૬ મા. દૂર	ડીગ્રસ	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	— ૧

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ રતનચંદ અમરચંદ પટણી	૧૯૫૧	સાધારણ	૨૦૦	૨		બીજે માળ છે.
શા. રતનચંદ અમરચંદ પટણી ૧૮૦૦	,,	૧૭૦૪	સારી				,,
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	શેઠ કસ્તુરચંદ અમરચંદ		,,	૨૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૮	શેઠ ગિરધરલાલ હકમચંદ પેથાપુરવાળા		,,	૪૦૦	૧	૧	અંતરીક્ષજી જવા માટે અહીંથી મોટર જાય છે.
શેઠ અભેચંદ હરખચંદ ૧૯૯૫	શેઠ અભેચંદ હરખચંદ	૧૨૧૨	,,	૧૨૫	૧		એક પુસ્તક ભંડાર છે. મૂળ નાયકજી પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૨૦૦ લગભગ	શેઠ હરખચંદ હવસીલાલ બાલાપુરવાળા		,,	૫	૧	૨	એક પ્રાચીન તીર્થ છે ખાસ જોવા લાયક છે. મૂળ નાયકજી
							પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૬	શેઠ ગુલાબચંદજી સમેરમલજી ડાવા	૨૦૦૦	સાધારણ	૫૦	૧		
શેઠ હરખચંદ ગુલાબચંદ લગભગ ૧૯૬૦	શેઠ હરખચંદ ગુલાબચંદ		સારી	૧૨	૧		એક ગુરુમૂર્તિ છે.
શેઠ ફતેચંદજી માંગીલાલજી ૧૯૯૩	શેઠ ફતેચંદજી મહેતા		,,	૧૦૦	૨	૧	રાજીબાઈની ધર્મશાળાના મેડા પર દેરાસર છે.
શેઠ હરખચંદજી ભૈરવધનજી બુચ્ચા	શેઠ છોટેલાલજી બુચ્ચા		સાધારણ				એક ગુરુમૂર્તિ છે. લાકડાનું સરસ કોતરકામ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૮	ધનરાજ બળવંતરાજ		,,	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૯૨	શેઠ દામજી આણંદજી	૧૯૮૯	સારી	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૪	શેઠ શિવજી તેજપાળ		સાધારણ	૧૦૦	૧		બીજે માળ છે.

નંબર	ગામનું નામ.	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૪૧૭૮	ધામણગાંવ	બજારમાં	ધામણગાંવ ૦ા મા. દૂર	ધામણગાંવ	ઘૂમટબંધ	સુમતિનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૧— ૫
૪૧૭૯	વર્ધા	,,	વર્ધા ૦ા મા. દૂર	વર્ધા	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૫— ૭
૪૧૮૦	એલિચપુર	ચાવલમંડી જૈન દેરાસર	એલિચપુર ૧ાા મા. દૂર	એલિચપુર	ઘૂમટબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૫— ૬
૪૧૮૧	હીંગનઘાટ	જૈનવાડ	હીંગનઘાટ ૦ાા મા. દૂર	હીંગનઘાટ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૯
૪૧૮૨	વરોરા	વિઠ્ઠલમંદિર રોડ	વરોરા ૧ મા. દૂર	વરોરા	,,	ચંદ્રપ્રભુજી	૪— ૨
૪૧૮૩	ભાંડુકજી તીર્થ	જૈન મંદિર	ભાંડુકજી ૧ાા મા. દૂર	ભાંડુકજી ઉર્ફે ભદ્રાવતી	,,	પાર્શ્વનાથજી	૨૨—૨૬
૪૧૮૪	,,	,,	,,	,,	,,	આદિનાથજી	૩— ૨
૪૧૮૫	નાગપુર	ભાજીમંડી ઇતવારા	નાગપુર ૨ાા મા. દૂર	નાગપુર	,,	અજીતનાથજી	૧૫—૩૮
૪૧૮૬	,,	દાણાબજાર ઇતવારા	,,	,,	,,	આદિનાથજી	૪— ૬
૪૧૮૭	લોણાર	મારવાડી બજારમાં	ખામગાવ ૬૨ મા. દૂર	લોણાર	ઘૂમટબંધ	મુનિસુવ્રત સ્વામી	૨— ૮
૪૧૮૮	ધણુજ	બજારમાં	મૂર્તિજાપુર ૧૨ મા. દૂર	ધનજ	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૧
૪૧૮૯	ચાંદા	,,	ચાંદા ૧ાા મા. દૂર	ચાંદા	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૪— ૪
૪૧૯૦	બાલાપુર	ગુજરાતી પેઠ	પારસ ૫ મા. દૂર	બાલાપુર	,,	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૧૬—૧૬

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦ લગભગ	શેઠ હીરાલાલ પન્નાલાલ ભંડારી		સારી	૫૦	૧		બીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	હીરાચંદ હીરાલાલ ફતેપુરિયા	૧૯૩૧	,,	૫૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૩૫	શેઠ દીપચંદજી ભણશાલી		,,	૧૫	૧		એલિચપુર પાસે મુક્તાગિરિ નામનું પ્રાચીન તીર્થ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૨ લગભગ	શેઠ ગેનમલજી અમોલખચંદજી	૧૯૧૨	,,	૩૦૦	૨	૧	એક પુસ્તક ભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	શેઠ હજારીમલ રતનચંદ કોચર		,,	૫૦	૧		
શેઠ હીરાલાલજી ફતેપુરિયા ૧૯૬૭	શેઠ પાનમલજી જવેરી નાગપુરવાળા		,,	નથી	૧	૧	એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે. એક પુસ્તક ભંડાર છે.
							આ એક પ્રાચીન તીર્થ છે. મૂળ નાયકજીની મૂર્તિ
							પ્રાચીન અને ચમત્કારિક છે.
શેઠ માણેકચંદજી ચોરડિયા ૧૯૮૯	,,		,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૨૦	શેઠ પાનમલજી કેસરીચંદજી ઝવેરી		,,		૨	૨	એક પુસ્તક ભંડાર છે. બીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૦ લગભગ	,,		,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	હનવતમલ મોતીલાલ		,,	૩૦૦	૧	૧	એક પુસ્તક ભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦ લગભગ	શેઠ ચોથમલ ચંદનમલ ગટાગટ		સાધારણ	૫૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	પ્રે. ચેનકરણજી ગોલેચ્છા		સારો	૨૦૦	૧	૧	આ ગામ ચંદ્રાવતી નગર હતું
શ્રીસંઘ ૧૯૭૨	શેઠ હરખચંદ હવસીલાલ		,,	૫૦૦	૩	૩	એક ગુરુમૂર્તિ છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૪૧૯૧	બાલાપુર	ગુજરાતી પેઠ	પારસ ૫ મા. દૂર	બાલાપુર	શિખરબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	પાષાણ-ધાતુ ૧૪—૧૪
૪૧૯૨	આરવી	મહાદેવ મહોલ્લો	આરવી ૦ાા મા. દૂર	આરવી	,,	સુપાર્શ્વનાથજી	૨—૬
૪૧૯૩	નાયનગાંવ	ખડકપુરાકા મહોલ્લો	પુલગાંવ ૨ મા. દૂર	નયનગાંવ	,,	ચંદ્રપ્રભુજી	૩—૩
૪૧૯૪	છીંદવાડા	ગોલગંજ મહોલ્લો	છીંદવાડા ૧ મા. દૂર	છીંદવાડા	ઘર	,,	—૧
૪૧૯૫	કામઠી	તુંમડીપુરા	કામઠી ૧ મા. દૂર	કામઠી	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩—૫
૪૧૯૬	પારડી (નવી)	મહારાજગંજ	નાગપુર ૩ મા. દૂર	ઈતવારી	,,	સુપાર્શ્વનાથજી	૧—૪
૪૧૯૭	ગોંડિયા	સરકારી કુવાની પાસે	ગોંડિયા ૦ાા મા. દૂર	ગોંડિયા	,,	આદિનાથજી	૪—૧
૪૧૯૮	બાલાઘાટ	ગોંડિયારોડ	બાલાઘાટ ૦ાા મા. દૂર	બાલાઘાટ	,,	પાર્શ્વનાથજી	૩—૯
૪૧૯૯	વારાસીવની	બજારચોક	વારાસીવની ૦ાા મા. દૂર	વારાસીવની	ઘૂમટબંધ	અજીતનાથજી	૩—૨
૪૨૦૦	કરંગી	બજાર	કરંગી ૦ાા મા. દૂર	કરંગી	,,	સુપાર્શ્વનાથજી	૧—૪
૪૨૦૧	સીવની	શુક્રવારી બજાર	સીવની ૦ાા મા. દૂર	સીવની	,,	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—૭
૪૨૦૨	નરસીંગપુર (કરેલી)	મહાજનનો મહોલ્લો	નરસીંગપુર ૧ મા. દૂર	નરસીંગપુર	ઘર	અનંતનાથજી	૧—૯
૪૨૦૩	,,	,,	,, ૨ મા. દૂર	,,	,,	આદિનાથજી	—૩
૪૨૦૪	કરેલી	બજારગંજ	કરેલી ૦ાા મા. દૂર	કરેલી	,,	અનંતનાથજી	૨—૨
૪૨૦૫	ગોરેગાંવ	પુરાણા બજાર	ગોરેગાંવ ૦ાા મા. દૂર	ગોરેગાંવ	ઘૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૩—૧

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	શેઠ સોહનલાલ પોપટલાલ		સારી				ત્રણ પુસ્તક ભંડારો છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૦	શેઠ સોભાગમલજી ભગવાનદાસ		,,	૫૦	૧		એક પુસ્તકભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	શેઠ સોભાગમલજી બાગમલજી		,,	૮	૧		એક શ્રી આત્મારામજી મહારાજની ગુરુમૂર્તિ છે.
ગુલાબચંદજી બેડમુથાજી ૧૯૯૭	ગુલાબચંદજી બેડમુથાજી		,,	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	જેઠમલ રામકરણ		સાધારણ	૧૬	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫	પાનમલજી ઝવેરી		,,	૮	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	શેઠ લાલચંદ મંગલચંદ		સારી	૧૨૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૫	શેઠ ભૈરવદાસ જેઠમલ		,,	૨૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૯૫	બીજરાજજી મુલચંદજી		,,	૪૦	૧		
રાવબહાદુર શેઠ લક્ષ્મીચંદ ૧૯૭૦	,,		,,	૧૩૮	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૬૫	કપુરચંદજી ભૂરામલ	૧૮૮૧	,,	૭૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૭૫	સુગનચંદજી કોચર		,,	૧૫૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	ભૈરવલાલજી બરડિયા		સાધારણ	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૫	શેઠ ખુબચંદજી		સારી	૧૨૬			
શેઠ ખેમરાજ ભોજમલજી ૧૯૨૦	નંદુરામ શીરચંદ બરડિયા	૧૯૨૧	સાધારણ	૬૦			બીજે માળ છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૪૨૦૬	ગાડરવાડા	હનુમાન મહોલ્લો	ગાડરવાડા ૧ મા. દૂર	ગાડરવાડા	ઘૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૩— ૪
૪૨૦૭	જબલપુર	સદરમાં	જબલપુર ૦॥ મા. દૂર	જબલપુર	”	”	૩— ૩
૪૨૦૮	” (સોટી)	શરાફી બજાર	” ૨॥ મા. દૂર	”	”	શીતળનાથજી	૪— ૫
૪૨૦૯	સાગર	જમશેર નાકા	સાગર ૧ મા. દૂર	સાગર	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૩—૧૫
૪૨૧૦	રાહતગઢ	શનિશ્વરા બજાર	” ૨૫ મા. દૂર	રાહતગઢ	ઘર	શ્રેયાંસનાથજી	— ૩
૪૨૧૧	સતના	બજારમાં	સતના ૦॥ મા. દૂર	સતના	”	શાંતિનાથજી	૩—૧૬
૪૨૧૨	ખેરાગઢ	ગોળ બજાર	ડુંગરગઢ ૨૬ મા. દૂર	ખેરાગઢ	”	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૪૨૧૩	રાજનાંદગાંવ	સદર બજાર	રાજનાંદગાંવ ૦॥ મા. દૂર	રાજનાંદગાંવ	શિખરબંધ	”	૬— ૧
૪૨૧૪	મહાસમુંદ	”	મહાસમુંદ ૦॥ મા. દૂર	મહાસમુંદ	ઘર	શાંતિનાથજી	— ૩
૪૨૧૫	ધમતરી	”	ધમતરી ૦॥। મા. દૂર	ધમતરી	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૫— ૨
૪૨૧૬	નબીપુરા	”	રાજીમ ૦। મા. દૂર	રાજીમ	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	૩— ૧
૪૨૧૭	રાજીમ	”	રાજીમ ૧ મા. દૂર	” (નવાપરા)	”	”	૧— ૩
૪૨૧૮	રાયપુર	સ્ટેશન રોડ	રાયપુર	રાયપુર	શિખરબંધ	ધર્મનાથજી	૪— ૧
૪૨૧૯	”	સદર બજાર	” ૦॥ મા. દૂર	”	”	આદિનાથજી	૧૪—૧૯

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	છેલ્લો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૪૮	શેઠ હાલચંદ ફૂલચંદ ડાગા	૧૯૦૨	સારી	૫૦	૧		એક હસ્તલિખિત ગ્રંથભંડાર છે. સં. ૧૦૪૭ની પાર્શ્વ-નાથની મૂર્તિ પ્રાચીન છે. દીવાલો જીર્ણ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦	શેઠ રતનલાલ ગેલેછા		,,	૨૦૦	૧	૧	એક શ્રી શાંતિજિન પુસ્તકાલય છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૫	શેઠ મોતીલાલજી ગુલેછા	૧૬૨૧	,,	૬૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫	શેઠ ભેરવબકસ		સાધારણ	૩૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ નથમલજી		સારી	૭૦			
શેઠ સોમચંદ ધારશી ૧૯૭૪	ગુલાબચંદ અમૃતલાલ	૧૪૮૪	,,	૭૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૬૫	શેઠ રતનલાલ રિખવચંદ		,,	૧૨૫	૧		એક શ્રી મહાવીર જૈન લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૫	શાહ આઈદાનજી જમનાલાલ		,,	૨૫૦	૧		એક પુસ્તકભંડાર છે.
શેઠ મેઘરાજ હનુતમલ ૧૯૯૫	શેઠ હનુતમલ		,,	૧૦૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૧૬	શેઠ સંપતલાલજી હીરાલાલજી		,,	૨૫૦	૧		શ્રી જૈન વાંચનાલય છે.
કાલુરામ અમરચંદ ૧૯૯૨	શેઠ તારાચંદજી અમરચંદજી		,,	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૯૮	સોનરાજજી હીરાચંદજી બરડિયા		,,	૫૦			
કનૈયાલાલ તારાચંદ ૧૯૪૨	જશકરણ ડાગા		,,	૧૫૦	૨	૧	શ્રી મહાવીર પુસ્તકાલય છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૧૩	,,	૧૯૧૫	,,				

નંબર	ગામનું નામ.	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઑફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૪૨૨૦	બેતૂલ	ગંજ	બેતૂલ ૦। મા. દૂર	બેતૂલ	ઘર	સુમતિનાથજી	પાષાણ–ધાતુ — ૧
૪૨૨૧	બડનુર (બેતૂલ)	સ્ટેશનપર	,, ૧ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૨— ૭
૪૨૨૨	ઈટારસી	બજારમાં	ઈટારસી ૦। મા. દૂર	ઈટારસી	ઘર	શાંતિનાથજી	— ૪
૪૨૨૩	હોસંગાબાદ	જુમેરાતી બજાર	હોસંગાબાદ ૦॥ મા. દૂર	હોસંગાબાદ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૨
૪૨૨૪	સીવની	,,	બનાપુરા ૧॥ મા. દૂર	સીવની (માલવા)	ઘર	ચંદ્રપ્રભુજી	૧— ૨
૪૨૨૫	ખંડવા	મુંબઈ બજાર	ખંડવા ૦। મા. દૂર	ખંડવા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૯
૪૨૨૬	હરડા	શુટવાળી ગલી	હરડા ૧॥ મા. દૂર	હરડા	,,	આદિનાથજી	૪— ૮
૪૨૨૭	ખીરકિયા	બજાર	ખીરકિયા ૦॥ મા. દૂર	ખીરકિયા	ઘર	,,	— ૧
૪૨૨૮	બુરહાનપુર	મુન્છકી મહોલ્લા	બુરહાનપુર ૩ મા. દૂર	બુરહાનપુર	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૧૪—૧૬
૪૨૨૯	,,	,,	,,	,,	,,	શીતળનાથજી	૭—
૪૨૩૦	,,	,,	,,	,,	,,	આદિનાથજી	૪—

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૯૨	શેઠ રાયજી હીરજી	૧૫૮૧	સારી	૮			
શ્રીસંઘ ૧૮૮૦	શેઠ લક્ષ્મીચંદજી	૧૧૨૧	,,	૨૦	૧		એક ધાતુની ગુરુમૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ	શેઠ લક્ષ્મીચંદ માણેકચંદ	૧૫૦૩	,,	૬૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	શ્રી ભોપલ જૈન શ્વે. સંઘ	૧૬૯૬	,,	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ પુસામલજી દોલતરામ		સાધારણ	૫૦	૧		જીર્ણોદ્ધારની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૯	શેઠ પદમશી કાનજી		સારી	૫૦	૧		
શેઠ છોગમલજી પ્રતાપસી ૧૯૬૦	શેઠ રતનલાલ મંગલજી	૧૯૨૧	,,	૨૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	શેઠ લીલાધર ટોકરશી		,,				
શ્રીસંઘ	શેઠ ભીખાલાલ હાથીચંદ		,,	૫૦	૨	૨	એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૬	,,		,,				એક ગુરુમૂર્તિ છે.
,,	,,		,,				

યુક્તપ્રાંત–બિહાર–બંગાલ

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૪૨૩૧	બજરંગ ગઢ	કાછીરા મહોલ્લામાં	ગુણા ૫ મા. દૂર	બજરંગગઢ	ઘૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	પાષાણ-ધાતુ ૩—૧૧
૪૨૩૨	શોપુરકલા	બજારમાં	શોપુરકલા	શોપુરકલા	શિખરબંધ	,,	૪૦—૧૮
૪૨૩૩	ભીંડ	ગૌઘાટ-ગોરીતળાવ	ભીંડ ૧ મા. દૂર	ભીંડ	ઘર	આદિનાથજી	૧— ૪
૪૨૩૪	લશ્કર	શરાફ બજાર ઓસવાલ મહોલ્લો	ગ્વાલિયર ૩ મા. દૂર	ગ્વાલિયર	ઘૂમટબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૧૦—૫૩
૪૨૩૫	,,	,,	,,	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૬—૧૮
૪૨૩૬	,,	ટકીઘાટી દાદાવાડી	,,	,,	,,	શાંતિનાથજી	૬—૧૩
૪૨૩૭	ગ્વાલિયર	છોટા બજાર યતિજીનો ઉપાશ્રય	,,	,,	ધાબાબંધ	મુનિસુવ્રત સ્વામી	૩— ૪
૪૨૩૮	,,	શીતલાગલી	,,	,,	ઘૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	—૨૪
૪૨૩૯	મુરાર	ગંગામાઈ સંતર	,,	,,	ધાબાબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૨— ૨
૪૨૪૦	ઝાંસી	પુરાણી પસરટ	ઝાંસી ૨ મા. દૂર	ઝાંસી	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૪—
૪૨૪૧	કાલપી	બડા બજાર	કાલપી ૧ાા મા. દૂર	કાલપી	,,	આદિનાથજી	૫— ૬
૪૨૪૨	કાનપુર	કમલા ટાવર પાછળ	કાનપુર ૧ાા મા. દૂર	કાનપુર	,,	ધર્મનાથજી	૨—૧૧
૪૨૪૩	લખનૌ	ઢોલીગંજ દાદાવાડી	લખનૌ ૪ મા. દૂર	લખનૌ	,,	આદિનાથજી	૧૮—

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	જડાવચંદજી ઓસવાલ		જીર્ણ	૧૬			જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાની જરૂર છે.
ચનરૂપજી ૧૮૫૦ લગભગ	શ્રીયુત ભવરલાલજી		સારી	૨૦	૧		એક પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પરિકર સહિતની ધાતુ મૂર્તિ
							પ્રાચીન છે.
યતિ રિખવદાસજી લગભગ ૧૭૦૦	યતિશ્રી ચૂનીલાલજી		સાધારણ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	શેઠ રિધરાજજી ખજાનચી		સારી	૩૦૦	૩		ચિત્રકામ તથા મીનાકારી કામ સારું છે. ૧ ભંડાર છે.
શેઠ સૂરજરાજજી ચાડીવાલ ૧૯૯૮	”		”				
શ્રીસંઘ	ગ્વાલિયર સ્ટેટ		”				છતમાંથી પાણી પડે છે.
યતિશ્રી દેવીચંદજી	યતિશ્રી માધવચંદજી	મૂ. ના. ૧૫૩૬	”	૧૫૦			ભીંતોમાં પ્લાસ્ટરની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ	”		”				
શેઠ શંભુમલજી ૧૯૨૧	ગ્વાલિયર સ્ટેટ	મૂ. ના. ૧૬૬૮	”				
શેઠ ગુલાબચંદજી મહેમાન-ચંદજીના પૂર્વજો ૨૦૦	શેઠ જીવનદાસ કીશનજી	મૂ. ના. ૧૬૮૪	”	૩-			
વર્ષ જૂનું							
શ્રીસંઘ ૧૯૬૯	શેઠ મણુસી લખમસી	૧૯૬૯	”	૧૦			
શેઠ રૂઘનાથપ્રસાદજી ભંડારી ૧૯૩૦ લગભગ	શેઠ દોલતચંદજી ભંડારી		”	૧૫૦	૧	૧	કાચનું કામ સુંદર છે.
લાલા ગુલાબચંદજી ઝવેરી	શેઠ સ્વરૂપચંદજી ઝવેરી	મૂ. ના. ૧૮૮૮	”	૨૫૦	૪ ૧	૧ ૧	એક લાયબ્રેરી છે.

નંબર	શહેરનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૪૨૪૪	લખનૌ	ઠકોરગંજ દાદાવાડી	લખનૌ ૪ મા. દૂર	લખનૌ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૩— ૧
૪૨૪૫	,,	,,	,,	,,	ધાબાબંધ	શાંતિનાથજી	૩— ૪
૪૨૪૬	,,	,,	,,	,,	,,	સીમંધર સ્વામી	૫— ૧
૪૨૪૭	,,	,,	,,	,,	શિખરબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૨—
૪૨૪૮	,,	ખુનખુનજી રોડ ચુડીવાલી ગલી	,, ૨ મા. દૂર	,,	ઘર	અરનાથજી	૧— ૩
૪૨૪૯	,,	હીરાલાલ ચુનીલાલ ઝવેરીના મકાનમાં	,,	,,	,,	આદિનાથજી	— ૨
૪૨૫૦	,,	ચુડીવાલી ગલી તપેકા મંદિર	,,	,,	શિખરબંધ	પદ્મપ્રભુજી	૨૪— ૬
૪૨૫૧	,,	,,	,,	,,	ધાબાબંધ	આદિનાથજી	૭— ૩
૪૨૫૨	,,	ગોરનતોલા	,,	,,	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૬— ૨
૪૨૫૩	,,	,,	,,	,,	,,	મહાવીરસ્વામી	૧— ૩
૪૨૫૪	,,	,,	,,	,,	,,	આદિનાથજી	૨૮—૧૧૮
૪૨૫૫	,,	,,	,,	,,	,,		૨૭—૮૪
૪૨૫૬	,,	સાહદતગંજ	,, ૨ મા. દૂર	,,	,,	સંભવનાથજી	૮— ૪
૪૨૫૭	,,	સોનીતોલા	,,	,,	,,	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૩૫— ૯

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ.
શેઠ ઇંદરચંદજી ખેમચંદજી ઝવેરી	શેઠ જ્ઞાનચંદજી કાંકરીઆ		સારી				
શ્રીસંઘ	શેઠ મોતીલાલજી શ્રીમાલ		,,				
રાજા વછરાજજી	શેઠ સ્વરૂપચંદજી ઝવેરી		,,				
લાલા શિખરચંદજી બાબાજી કલકત્તાવાળા	,,		,,				
શેઠ ઇંદરચંદજી લક્ષ્મીચંદજી	,,		,,				
લાલા ગિરધારીલાલજી ઝવેરી ૧૯૩૦	શેઠ હીરાલાલ ચૂનીલાલ		,,				એક પાનાની મૂર્તિ છે. ભીંત પર જૂનાં ચિત્રો છે.
શ્રીસંઘ	શેઠ ગુલાબચંદજી ઝવેરી		,,				બે સ્ફટિકની પ્રતિમાઓ છે. સં. ૧૬૭૧ની સાલનો
							કુરપાલ સોનીનો લેખ છે.
બાઈ લક્ષ્મીબીબી	,,	મૂ. ના. ૧૯૮૬	,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ હીરાલાલ ચૂનીલાલ ઝવેરી	મૂ. ના. ૧૯૮૨	,,				એક સ્ફટિકની મૂર્તિ છે.
,,	,,	મૂ. ના. ૧૯૨૪	,,				
શેઠ ગુલાબચંદજી ઝવેરી	શેઠ સ્વરૂપચંદજી ઝવેરી	મૂ. ના. ૧૬૭૧	,,				એક સ્ફટિકની અને બે નીલમની પ્રતિમાઓ છે.
,,	,,		,,				
શેઠ રઘુનાથપ્રસાદ ભંડારી ૧૯૪૪	શેઠ દોલતચંદજી ભંડારી		,,				
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ કુશલચંદજી		,,				એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૪૨૫૮	લખનૌ	સોનીતોલા	લખનૌ ૩ મા. દૂર	લખનૌ	ઘર	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	પાષાણ–ધાતુ — ૭
૪૨૫૯	,,	ફૂલવાળી ગલી	,,	,,	શિખરબંધ	સંભવનાથજી	૧૫—૨૧
૪૨૬૦	,,	સતધરા બહોરનતોલા	,,	,,	ઘર	મુનિસુવ્રત સ્વામી	— ૨
૪૨૬૧	,,	,,	,,	,,	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	૧૧— ૩
૪૨૬૨	,,	,,	,,	,,	ઘર	શ્રેયાંસનાથજી	—૧
૪૨૬૩	કંપિલપુરી તીર્થ	ગામમાં થાણાની પાછળ	કાયમગંજ ૬ મા. દૂર	કંપિલ	શિખરબંધ	વિમલનાથજી	૪— ૧
૪૨૬૪	ફરૂકાબાદ	મઢિયાદેવી સ્ટેશન પાસે	ફરૂકાબાદ	ફરૂકાબાદ	,,	ધર્મનાથજી	૭— ૫
૪૨૬૫	હાથરસ (સીટી)	સાસાની દરવાજા પ્રતાપસીંગ મોહનલાલના ઘરમાં	હાથરસ (સીટી)	હાથરસ (સીટી)	ઘર	શાંતિનાથજી	— ૬
૪૨૬૬	મથુરા	ઘીયા મંડી	મથુરા જંકશન ૨ મા. દૂર	મથુરા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૭— ૪
૪૨૬૭	શૌરીપુરી તીર્થ	ટેકરી ઉપર જંગલમાં	શિકોહાબાદ ૧૪ મા. દૂર	બટેસર	ઘૂમટબંધ	નેમનાથજી	૪— ૨
૪૨૬૮	ફીરોઝાબાદ	સબજીની મંડીમાં	ફીરોઝાબાદ ૧ મા. દૂર	ફીરોઝાબાદ	ધાબાબંધ	આદિનાથજી	— ૨
૪૨૬૯	સીકંદરાબાદ	કેસરીવાડા	ડનકૌર ૪ મા. દૂર	સીકંદરાબાદ	શિખરબંધ	સુપાર્શ્વનાથજી	૬—૧૦

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપા-શ્રય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
રાય બદ્રીદાસજી લગભગ ૧૮૫૦	ઝવેરી મોતીલાલજી		સારો				
શેઠ ધરમચંદજી રૂપચંદજી	શેઠ દોલતચંદજી ઝવેરી		,,				એક સ્ફટિકની અને એક પાનાની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦ લગભગ	શેઠ નાનકચંદજી જ્ઞાનચંદજી ઝવેરી		,,				એક ધાતુની ગૌતમસ્વામીની મૂર્તિ છે. ત્રીજે માળ છે.
ઝવેરી ઈંદરચંદજી ખેમ-ચંદજી ૧૯૧૨	શેઠ જ્ઞાનચંદજી ખેમચંદજી		,,				બીજે માળ છે.
,,	,,		,,				
બાબુ છોટાલાલ ઝવેરી લખનૌવાળા ૧૯૦૪	બાબુ નવલકિશોર ખેરાતી-લાલ દિલ્હી	મૂ. ના. ૧૯૦૪	,,	નથી		૧	વિમલનાથ ભગવાનનું ચાર કલ્યાણકોનું તીર્થ છે.
પનાલાલ મથુરાપ્રસાદ ભંડારી લગભગ ૧૭૦૦	બાબુ સંતોષચંદ દોલતચંદ કાનપુરવાળા		સાધારણ	,,		૧	એક શ્રાવિકાની આરસની મૂર્તિ છે. જીર્ણોદ્ધારની
							જરૂર છે.
શેઠ પ્રતાપસીંગ મોહનલાલ લગભગ ૧૯૦૦	ગુમાનચંદ સુરજમલ બાગસાર		,,	૫૦			મેડા ઉપર છે.
નથમલજી કોઠારી લશ્કર-વાળાના વડવાઓ ૧૮૦૦	બાબુ ડાલચંદજી ચોરડિયા આગ્રાવાળા	મૂ. ના. ૧૬૭૧	સારો	૧૦		૧	કંકાલીટીલામાંથી નીકળેલ પ્રાચીન અવશેષો અહીંના
લગભગ							મ્યુઝિયમમાં છે.
શેઠ નથમલજી ગોલેછા લશ્કરવાળા ૧૯૮૧	શૌરીપુરી તીર્થ કમીટી પ્ર. વીરચંદજી નાહટા	મૂ. ના. ૧૫૯૯	,,	નથી		૧	એક જિનદત્તસૂરિની મૂર્તિ છે. શ્રી નેમનાથ ભગવાનના
							જન્મસ્થાનવાળું આ તીર્થ છે. પ્રતિમાજી પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૮	શેઠ રૂપચંદજી પુખરાજ	મૂ. ના. ૧૫૩૬	,,	૨૦૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૯૧	શેઠ પ્રીતમચંદજી નાહટા	મૂ. ના. ૧૮૭૯	,,	૮૦	૧	૧	સંવત ૧૬૦૨ની પરિકરવાળી સુંદર પ્રાચીન મૂર્તિ છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
							પાષાણ–ધાતુ
૪૨૭૦	અનુપશહેર	છત્તા મહોલ્લામાં	ડીમાઇ ૧૬ મા. દૂર	અનુપશહેર	ઘૂમટબંધ	સુમતિનાથજી	૩— ૧
૪૨૭૧	”	”	”	”	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૬
૪૨૭૨	માકડી	ધડિયા મહોલ્લામાં	ગઢમુખતેશ્વર ૧૬ મા. દૂર	શીઆના	ધાબાબંધ	”	૩— ૨
૪૨૭૩	હાપુડ	દાદાવાડી	હાપુડ ૦II મા. દૂર	હાપુડ	ઘૂમટબંધ	સંભવનાથજી	૪— ૫
૪૨૭૪	મેરઠ (સદર)	મછલી બજારમાં	મેરઠસીટી ૨ મા. દૂર	મેરઠ	ધાબાબંધ	સુમતિનાથજી	૫— ૪
૪૨૭૫	હસ્તિનાપુર તીર્થ	જંગલમાં	” ૨૫ મા. દૂર	બેહુમા	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૬— ૮
૪૨૭૬	મુઝફ્ફરનગર	અણુપરામાં	મુઝફ્ફરનગર ૧ મા. દૂર	મુઝફ્ફરનગર	ધાબાબંધ	સુમતિનાથજી	૩— ૫
૪૨૭૭	સર્ધના	ચોકડામાં	દૌરાલા ૬ મા. દૂર	સર્ધના	શિખરબંધ	”	૩— ૫
૪૨૭૮	રાર્ધના (ઔરંગનગર)	બજારમાં	ખતૌલી ૯ મા. દૂર	સલાવા	ઘર	”	૩—
૪૨૭૯	ભંભોરી	”	દૌરાલા ૯ મા. દૂર	”	”	શાંતિનાથજી	— ૧
૪૨૮૦	બીનૌલી	”	બડૌત ૯ મા. દૂર	બીનૌલી	શિખરબંધ	”	૭— ૪
૪૨૮૧	બડૌત	શરાફ બજાર	” ૦II મા. દૂર	બડૌત	”	મહાવીરસ્વામી	૬— ૪
૪૨૮૨	શાહજહાંપુર	સરાઇકાંઇયા	શાહજહાંપુર ૩ મા. દૂર	શાહજહાંપુર	ઘૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૨
૪૨૮૩	નવરોઈ તીર્થ (રત્નપુરી)	ગામના છેડે	સોહવાલ ૨ મા. દૂર	નવરોહી ઉર્ફે રોનાહી	શિખરબંધ	”	૩— ૫

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૯૭	ગોવિંદરામ સંધડ	મૂ. ના. ૧૮૭૭	સારી	૬૦	૧	૧	એ આરસની ગુરુમૂર્તિ છે. પ્લાસ્ટરની જરૂર છે.
લાલા ધાસીરામજી	રિખવચંદજી જારચુડ		સાધારણ				
શ્રીસંઘ	ભૂરામલ સંધડ		જીર્ણ	૬૦			જીર્ણ દેરાસર છે.
શેઠ મોતિલાલ કનૈયાલાલ ભુરડ ૧૯૭૭	શેઠ મોતીલાલ કનૈયાલાલ ભુરડ		સારી	૭૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૩	મટરૂલાલજી સીંગલ	મૂ. ના. ૧૬૭૭	સાધારણ	૬૦૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	હસ્તિનાપુર જૈન તીર્થ કમીટી બાબુ કીર્તિપ્રસાદ		સારી	નથી		૨	એક પુસ્તકભંડાર છે. પ્રાચીન તીર્થ છે. શાંતિનાથ કુંથુનાથ
							તથા અરનાથ ભગવાનના ચાર કલ્યાણકોનું તીર્થ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૫	ધનીચંદજી સીંગલ		,,	૧૭૫			
શેઠ આ. ક. ની પેઢી અમદાવાદ ૧૯૯૫	મુન્નાલાલજી સીંગલ	મૂ. ના. ૧૯૯૩	,,	૧૫૦			એક પુસ્તકભંડાર છે. એક આરસની ગુરુમૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૪	ઘમંડીલાલ પટવારી	મૂ. ના. ૧૫૮૭	,,	૧૦૦			
,,	ફત્તેચંદ મંગલ	મૂ. ના. ૧૫૬૭	,,	૬૦			
લાલા શ્રીચંદ તથા કીર્તિપ્રસાદજી ૧૯૮૩	લાલા શ્રી કીર્તિપ્રસાદજી		,,	૫૦	૨	૧	એક પુસ્તકભંડાર છે. વિશાળ દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૫	મામનસીંગ ગરગ	મૂ. ના. ૧૯૨૩	,,	૩૦૦	૧		,, ચિત્રકામ સુંદર છે.
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	પ્યારેલાલજી		સાધારણ	નથી			
છોટનજી લખનૌવાળા ૧૮૭૭	ગોડી પાર્શ્વનાથજીની પેઢી મુંબઈ	મૂ. ના. ૧૯૧૦	સારી	,,		૧	ધર્મનાથ ભગવાનના ચાર કલ્યાણકોનું આ તીર્થ છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાઓની સંખ્યા
૪૨૮૪	નવરોઈ તીર્થ (રત્નપુરી)	ગામના છેડે	સોહાવલ ૧ મા. દૂર	નવરોઈ ઉર્ફે રોનાહી	શિખરબંધ	આદિનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૮— ૦
૪૨૮૫	અયોધ્યા	કટરા મહોલ્લા	અયોધ્યા ૧ મા. દૂર	અયોધ્યા	,,	અજિતનાથજી	૧૨—૧૧
૪૨૮૬	ફૈઝાબાદ	બજારમાં	ફૈઝાબાદ ૧ મા. દૂર	ફૈઝાબાદ	,,	શાંતિનાથજી	૧—
૪૨૮૭	બનારસ	અંગ્રેજી કોઠી	કાશી ૧॥ મા. દૂર	બનારસ (સીટી)	ઘર	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૧.
૪૨૮૮	,,	સુતતોલા	બનારસ ૧॥ મા. દૂર	,,	શિખરબંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૧૧—૧૦
૪૨૮૯	,,	નપાઘાટ	,,	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૮— ૯
૪૨૯૦	,,	,,	,,	,,	,,	આદિનાથજી	૯—૧૮
૪૨૯૧	,,	,,	,,	,,	,,	સુપાર્શ્વનાથજી	૧૬— ૪
૪૨૯૨	,,	,,	,,	,,	,,	આદિનાથજી	૭— ૪
૪૨૯૩	,,	રામઘાટ	,,	,,	,,	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૫૮— ૭
૪૨૯૪	,,	બાલુજીકા ફરસ	,,	,,	,,	આદિનાથજી	૨૧— ૬
૪૨૯૫	,,	ઠઠેરીબજાર	,,	,,	,,	કેસરિયાનાથજી	૧—૧૧
૪૨૯૬	,,	ભદૈનીઘાટ	,,	,,	,,	સુપાર્શ્વનાથજી	૯— ૧
૪૨૯૭	,,	ભેલુપુર	,,	,,	ધાબાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૭—૫

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
ચમ્પુમલજી મારવાડી ૧૯૬૮	કુશલચંદજી શ્રીમાલ લખનૌ		સારી	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૯૮૪	ગોડી પાર્શ્વનાથજીની પેઢી મુંબઈ	મૃ. ના. ૧૮૭૭	,,	,,		૧	એક તીર્થ સ્થાન છે. જિનેશ્વર દેવોના કલ્યાણકોના
							પ્રસંગો જોવા જેવા છે.
શેઠ લાલભાઈ મોતીચંદની પેઢી તરફથી	શેઠ મોતીચંદ ફૂલચંદ મુકામ		,,	,,		૧	
શેઠ વીરચંદ દીપચંદ ૧૯૬૨	શેઠ આ. ક. ની પેઢી અમદાવાદ		,,	૧૦૦	૨	૨	
લખમીચંદજી નહાટા ૧૯૧૮	અમુલખચંદજી નાહટા	મૃ. ના. ૧૯૧૮	,,				
બાબુ બટુલાલજી નહાટા	જ્ઞાનચંદજી ઉમરાવચંદ ઝવેરી	મૃ. ના. ૧૮૯૭	,,				બીજે અને ત્રીજે માળ પ્રતિમાઓ છે.
બાબુ મન્નુલાલજી	પનાલાલજી હીરાલાલજી લોઢા		,,				
યતિશ્રી ચૂનીજી	શ્રી જૈન શ્વે. તીર્થ સોસાયટી બનારસ	મૃ. ના. ૧૬૭૧	,,				ત્રીજે માળ તથા ચોથે માળ દેરાસર છે.
શ્રીયુત રામચંદજી	,,		,,				એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે. ચોથે માળ છે.
યતિશ્રી કુશલાજી લગભગ ૧૮૫૦	આચાર્ય હીરાચંદ્રસૂરીશ્વરજી		,,				
રાય ધનપતસિંહજી મુર્શીદાબાદવાળા	રાજા બહાદુરસિંહજી કલકત્તાવાળા		,,				એક ગુરુમૂર્તિ છે.
રાજા ઉત્તમચંદજી	રાજા સત્યાનંદપ્રસાદ સિંહજી		,,				
રાજા વચ્છરાજજી	શ્રી જૈન શ્વે. તીર્થ કમીટી		,,				શ્રી સુપાર્શ્વનાથજીના ચાર કલ્યાણકો અત્રે થયા છે.
શ્રીસંઘ	,,	૬૮૭૧	,,				શ્રી પાર્શ્વનાથજીના ચાર કલ્યાણકો અત્રે થયા છે.

નંબર	ગામનું નામ.	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફીસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા.
૪૨૯૮	આગ્રા	રોશન મહોલ્લો	આગ્રાફોર્ટ	આગ્રા	ઘૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાષાણ—ધાતુ ૩૩— ૯
૪૨૯૯	,,	,,	,,	,,	,,	સીમંધર સ્વામી	૧૦— ૫
૪૩૦૦	,,	બેલનગંજ	,,	,,	,,	સુપાર્શ્વનાથજી	૩— ૧
૪૩૦૧	,,	નમકમંડી	,,	,,	,,	શાંતિનાથજી	૮—૧૨
૪૩૦૨	,,	હીંગકીમંડી	,,	,,	,,	નેમિનાથજી	૩— ૧
૪૩૦૩	,,	મોતીકટરા	,,	,,	,,	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૨૮— ૫
૪૩૦૪	,,	,,	,,	,,	શિખરબંધ	કેશરિયાનાથજી	૫— ૨
૪૩૦૫	,,	,,	,,	,,	,,	વાસુપૂજ્યજી	૮— ૬
૪૩૦૬	,,	,,	,,	,,	ઘૂમટબંધ	સુરપ્રભજી	૧— ૬
૪૩૦૭	,,	રોહકા બાગ દાદાવાડી	,,	,,	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	૧— ૧
૪૩૦૮	,,	બેલનગંજ શેઠ તેજકરણજી ની હવેલી	,,	,	ઘર	આદિનાથજી	— ૬
૪૩૦૯	સિંહપુરી	આશાપુરી ગામની ભાગોળે	સારનાથ	સારનાથ	શિખરબંધ	શ્રેયાંસનાથજી	૪— ૨
૪૩૧૦	ચંદ્રાવતી	ગંગા કિનારે	કાદીપુર ૨ મા. દૂર	કેથી	,,	ચંદ્રપ્રભુજી	૫— ૧

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૬૪૧	ડાલચંદજી ચોરડિયા	મૂ. ના. ૧૬૪૧	સારો	૩૦૦	૨ ૧	૨	૨ પુસ્તકભંડાર છે. પથ્થરનું જડાવકામ છત્રીમાં
							ખાસ નોંધ ને પાત્ર છે.
શ્રીસંઘ	શેઠ યાદરામજી વેદ	મૂ. ના. ૧૬૬૮	„				
લક્ષ્મીચંદજી વેદ ૧૯૮૦	શેઠ અમરચંદજી વેદ	૧૯૮૦	„				વિજય ધર્મલક્ષ્મી જ્ઞાન મંદિર છે.
અખયચંદજી વેદ ૧૯૪૦ લગભગ	શેઠ પૂનમચંદજી વેદમુતા		„				
લાભવિજયજી ૧૯૬૧	રતનવિજયજી		„				ત્રીજે માળ છે.
શેઠ હંસરાજજી	શેઠ યાદરામજી વેદ		„				મુળનાયકની મૂર્તિ બહુ જ સુંદર છે.
રઘુધીર વિજયજી ૧૯૪૧	રતનવિજયજી	મૂ. ના. ૧૯૦૩	„				એક પાનાની મૂર્તિ–લગભગ પાંચ ઈંચ ઊંચી છે.
							એક ગ્રંથભંડાર છે.
શ્રીસંઘ	શેઠ પદમચંદજી બણુમલજી		„				
શેઠ અગરમલજી વેદમુતા ૧૯૪૩	ડાલચંદજી ચોરડિયા		„				
શેઠ ફૂલચંદજી લોઢા ૧૯૬૦	શેઠ ડાલચંદજી લોઢા		„				
શેઠ તેજકરણજી ચાંદમલજી બીકાનેરવાળા	શેઠ તેજકરણજી ચાંદમલજી		„				
યતિશ્રી કુશલચંદજી	શ્રી જૈન શ્વે. તીર્થ કમીટી બનારસ	મૂ. ના. ૧૯૧૧	„	નથી	૧	૧	શ્રી શ્રેયાંસનાથ ભગવાનના ચાર કલ્યાણકો અત્રે થયા છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૬૦	„ શેઠ અમુલખચંદજી નાહટા	૧૯૦૪	સાધારણ	„		૧	શ્રી ચંદ્રપ્રભુજીના ચાર કલ્યાણકોનું આ તીર્થ છે. જીર્ણ છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૪૩૧૧	બરાકડ	ગામમાં	ગીરડી ૮ મા. દૂર	ગીરડી	શિખરબંધ	અજીતનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૧— ૧
૪૩૧૨	ગીરડી	સ્ટેશન સામે ધર્મશાળામાં	ગીરડી	,,	,,	સુપાર્શ્વનાથજી	૧— ૪
૪૩૧૩	મધુવન	શ્રી જૈન શ્વે. કોઠી	પારસનાથ ૧૫ મા. દૂર	પારસનાથ	,,	શામલિયા પાર્શ્વનાથજી	૩—૧૭
૪૩૧૪	,,	,,	,,	,,	,, મેડા ઉપર	પાર્શ્વનાથજી	૮—
૪૩૧૫	,,	,,	,,	,,	,,	ચંદ્રપ્રભુજી	૧— ૨
૪૩૧૬	,,	,,	,,	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૬— ૧
૪૩૧૭	,,	,,	,,	,,	,,	,,	૬—
૪૩૧૮	,,	,,	,,	,,		,,	૩— ૪
૪૩૧૯	,,	,,	,,	,,	,,	સહસ્રફણા પાર્શ્વનાથજી	૩— ૧
૪૩૨૦	,,	,,	,,	,,	,	પાર્શ્વનાથજી	૭— ૨
૪૩૨૧	,,	,,	,,	,,	,,	સમેતશિખરજીનો પટ	૨—
૪૩૨૨	,,	,,	,,	,,	,,	શુભસ્વામી ગણધર	૧—
૪૩૨૩	,,	,,	,,	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૮—
૪૩૨૪	ગુણાયાજી	જલમંદિર	નવાદા ૨ મા. દૂર	નવાદા	,,	મહાવીરસ્વામી	૨— ૩

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખની સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપા-શ્રય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	શ્રી જૈન શ્વે. કોઠી મધુવન		સારી	નથી		૧	શ્રી મહાવીર સ્વામી ભગ-વાનને અત્રે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત
							થયું એમ કહેવાય છે.
રાયબુધસીંગજી બહાદુર લગભગ ૧૯૪૦	રાયબુધસીંગજી બહાદુર	મૂ. ના. ૧૯૭૭	,,	,,		૧	
શ્રીસંઘ	શ્રી જૈન શ્વે. સોસાયટી	મૂ. ના. ૧૮૭૭	,,	,,		૨	મધુવનનું આ મુખ્ય દેરાસર છે.
,,	,,	મૂ. ના. ૧૮૭૭	,,				
,,	,,	મૂ. ના. ૧૮૮૮	,,				
,,	,,	મૂ. ના. ૧૯૧૦	,,				
,,	,,	મૂ. ના. ૧૮૫૪	,,				
,,	,,	મૂ. ના. ૧૯૦૦	,,				
,,	,,	મૂ. ના. ૧૮૯૭	,,				
,,	,,	મૂ. ના. ૧૯૦૦	,,				
,,	,,		,,				
,,	,,	મૂ. ના. ૧૮૮૫	,,				
,,	,,	મૂ. ના. ૧૮૮૮	,,				
શ્રીસંઘ	લક્ષ્મીચંદજી સંચેતી		,,			૧	તીર્થ છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૪૩૨૫	સમેતશિખરજી	જલમંદિર	પારસનાથ ૧૫ મા. દૂર	પારસનાથ	શિખરબંધ	શામલીઆ પાર્શ્વનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૯— ૨
૪૩૨૬	કુંડલપુર	જૈન શ્વે. મંદિર	નાલંદા ૨ મા. દૂર	નાલંદા	,,	આદિનાથજી	૯— ૨
૪૩૨૭	પાવાપુરી	ધર્મશાળામાં	બિહાર શરીફ ૮ મા. દૂર	પાવાપુર	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	૭— ૬
૪૩૨૮	,,	જલમંદિરની સામે	,,	,,	,,	,,	૭— ૫
૪૩૨૯	,	જલમંદિર	,,	,,	ઘૂમટબંધ		
૪૩૩૦	,,	સમવસરણ મંદિર	,,	,,	,,		
૪૩૩૧	રાજગિર	ધર્મશાળા પાસે:	રાજગિરકુંડ	રાજગિરકુંડ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૯— ૨૩
૪૩૩૨	,,	વિપુલાચલ પર્વતપર	,	,,	,,	મુનિસુવ્રતસ્વામી	૧—
૪૩૩૩	,,	ગિરિન્નર પર્વત પર	,,	,,	,,	નેમિનાથજી	
૪૩૩૪	,,	ઉદયગિરિ પર્વત પર	,,	,,	,,	પાર્શ્વનાથજી	૫—
૪૩૩૫	,,	સુવર્ણગિરિ પર્વત પર	,,	,,	,,	આદિનાથજી	૧—

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	જીર્ણોદ્ધાર સંવત.	દેખરેખની સ્થિતિ.	જીર્ણોદ્ધારની જરૂર.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શેઠ ખુશાલચંદ જગતશેઠ ૧૮૨૨	શ્રી જૈન શ્વે. સોસાયટી	મૂ. ના. ૧૮૨૨	સારી			૧	સં. ૧૧૮૭ની સાલની એક ધાતુમૂર્તિ પ્રાચીન છે. એક વિખ્યાત તીર્થ છે.
શ્રીસંઘ	બાબુ લક્ષ્મીચંદજી સંચેતી		,,	નથી		૧	આ ગૌતમસ્વામીનું ગામ છે, એક પ્રાચીન પ્રેક્ષણીય ધામ છે. પાંચ પ્રાચીન પ્રતિમાઓ છે.
,,	લક્ષ્મીચંદજી સંચેતી	૧૬૯૮	,,	,,		૫	એક પ્રાચીન તીર્થ છે. એક ગુરુમૂર્તિ છે.
મહેતાબ કુંવરબાઈ ૧૯૩૧	,,	૧૯૩૧	,,				
શ્રીસંઘ	,,		,,				૨૧ પાદુકાજોડ છે.
,,	,,		,,				એક માઈલ દૂર આવેલ સમવસરણની જગ્યા પરથી આ પાદુકા લાવેલ છે.
,,	બાબુ ફત્તેસિંહજી કલકત્તાવાળા	મેડાપરના આદિનાથ ૧૧૫૯	,,	નથી		૧	૩ સ્ફટિકની ૧ લાજવંતની અને ૧ ગોમેધની મૂર્તિ એક કબાટમાં છે.
,,	,,		,,				સં. ૧૮૪૮ ની સાલની અરણિક મુનિની ઊભી મૂર્તિ છે.
,,	,,	પાદુકા ૧૮૨૯	,,				૪ પાદુકા જોડ છે.
,,	,,	મૂ. ના. ૧૫૦૪	,,				૨ પાદુકા જોડ છે.
,,	,,		,,				

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
							પાષાણ–ધાતુ
૪૩૩૬	રાજગિર	વૈભારગિરિ પર્વત પર	રાજગિરકુંડ	રાજગીરકુંડ	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	
૪૩૩૭	„	„	„	„	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	
૪૩૩૮	„	„	„		„	મુનિસુવ્રત સ્વામી	૨—
૪૩૩૯	„	„	„	„	શિખરબંધ	ધન્નાશાલીભદ્ર	૨ નવાં
							૨ જૂનાં
૪૩૪૦	બિહારશરીફ	લાલબાગ	બિહાર શરીફ ાા મા. દૂર	„	„	આદનાથજી	૧૧— ૬
૪૩૪૧	„	મથાઆન મહોલ્લામાં	„	„	„	મહાવીરસ્વામી	૭— ૬
૪૩૪૨	પટના	ભાડેકી ગલી :જૈન શ્વે. મંદિર	પટનાસીટી ૧ મા. દૂર	પટનાસીટી	„	વિશાલજિન	૫—૧૧
૪૩૪૩	„	„	„	„	„	આદિનાથજી	૧— ૯
૪૩૪૪	„	„	„	„	ધાબાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૬— ૩
૪૩૪૫	„	સ્ટેશન સામે ગુલઝાર બાગ	„	„	ઘુમટબંધ	સુદર્શનશેઠ સ્થૂલિભદ્ર	
૪૩૪૬	ભાગલપુર	જૈન ધર્મશાળા	ભાગલપુર જં.	ભાગલપુર	ધાબાબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૬— ૧
૪૩૪૭	નાથનગર		નાથનગર	નાથનગર	ઘર	વાસુપૂજ્યજી	૧— ૭
૪૩૪૮	ચંપાપુરી	શ્વેતાંબર મંદિર	„ ૨ મા. દૂર	ચંપાપુરી	શિખરબંધ	„	૪—૧૩

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ	બાબુ ફત્તેસિંહજી કલકત્તાવાળા		સારી				૨ પાદુકાજોડ છે.
,,	,,		,,				૪ પાદુકાજોડ છે.
,,	,,	મૂ. ના. ૧૯૨૧	,,				
,,	,,	કાઉ-સગિયા	,,				એક બાવન જિનાલયનું ઈંટોનું પ્રાચીન મંદિર
		૧૫૨૪					જોવાલાયક છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૦	લક્ષ્મીચંદજી સંચેતી	મૂ. ના. ૧૯૧૦	,,	૧૦૦	૧	૨	એક આદિનાથની તથા એક બૌદ્ધ જેવી પાર્શ્વનાથની
							મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
મથીઆન શ્રીસંઘ લગભગ ૧૯૦૦	,,		જીર્ણ				જીર્ણ દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૨	મંગળચંદજી શિવચંદજી ઝાબક	મૂ. ના. ૧૬૭૧	સારી	૯૫		૧	એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે.
,,	,,	,,	,,				
,,	,,		,,				એક આદિનાથની તથા બે બૌદ્ધ જેવી મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ	,,		,,				બે પાદુકાજોડ છે. ચારે તરફ ફરતું કમળ સરોવર છે.
રાય ધનપતસિંહજી મુર્શીદાબાદવાળા	રાજા બહાદુરસિંહજી		,,	૬૦		૧	૧ સ્ફટિકની તથા એક સંગેઈસપની મૂર્તિ છે.
રાય સુખસંપત રાયજી ૧૯૬૪ વૈ. સુ. ૧૦	રાય કુમારસિંહજી		,,	૨૫			
શ્રીસંઘ ૧૮૫૬	રાજા બહાદુરસિંહજી	મૂ. ના. ૧૮૫૬	,,	નથી			વાસુપૂજ્ય ભગવાનનાં પાંચે કલ્યાણકો અહીં થયાં છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૪૪૪૯	ચંપાપુરી	શ્વેતાંબર મંદિર	નાથનગર ૨ મા. દૂર	ચંપાપુરી	ધાબાબંધ	ચ્યવન કલ્યાણક	પાષાણ–ધાતુ — ૧
૪૩૫૦	,,	,,	,,	,,	,,	જન્મ કલ્યાણક	૧—
૪૩૫૧	,,	,,	,,		,,	દીક્ષા કલ્યાણક	૧—
૪૩૫૨	,,	,,	,,	,,	,,	કૈવલ્ય કલ્યાણક	૧—
૪૩૫૩	,,	,,	,,	,,	શિખરબંધ	નિર્વાણ કલ્યાણક	૩— ૫
૪૩૫૪	બાલુચર	મહારાજા બહાદુર સિંહજીની કોઠી	જીયાગંજ ૧ મા. દૂર	જીયાગંજ	ઘર	કેસરિયાનાથજી	૧— ૨
૪૩૫૫	,,	ઓસવાલ પટ્ટી	,,	,,	શિખરબંધ	સંભવનાથજી	૩—૧૬
૪૩૫૬	,,	,,	,,	,,	,,	વિમલનાથજી	૭— ૮
૪૩૫૭	,,	,,	,,	,,	,,	આદિનાથજી	૯—૧૧
૪૩૫૮	કટગોલા (નરસિંહપુર)	લક્ષ્મીપતસિંહજીનો બગીચો	,, ૨ મા. દૂર	નરસિંહપુર	,,	,,	૭—૧૦
૪૩૫૯	મહિમાપુર	જગતશેઠનું મંદિર	નરસિંહપુરરોડ	,,	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪—૧૦
૪૩૬૦	,,	કીરતબાગ	જીયાગંજ ૧॥ મા. દૂર	જીયાગંજ	,,	શામળિય પાર્શ્વનાથજી	૬— ૨
૪૩૬૧	અજીમગંજ	મહાજન પટ્ટી	અજીમગંજ	અજીમગંજ	,,	શાંતિનાથજી	૩— ૨
૪૩૬૨	,,	,,	,,	,,	,,	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૨૪—૪૨

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૫૬	રાજા બહાદુરસિંહજી		સારી	નથી			
,,	,,	૧૮૫૬	,,	,,			
,,	,,	,,	,,	,,			
,,	,,	,,	,,	,,			
,,	,,	,,	,,	,,			
રાય ધનપતસિંહજી દુગડ	ગોરખચંદજી દુગડ		,,	૩૦૦	૧	૧	૧ પુસ્તક ભંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૧	બુદ્ધિસિંહજી બોથરા		,,				૩ સોનાના સિદ્ધચક્રો છે.
રાય લક્ષ્મીપતસિંહજી બહાદુર ૧૯૪૯ મ. સુ. ૧૩	સુરપતસિંહજી દુગડ		,,				૪ આરસની ગુરુમૂર્તિઓ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૪૫	જીન્નુ બીબી		,,				૨ ગુરુમૂર્તિઓ છે.
રાય લક્ષ્મીપતસિંહજી જી. ૧૯૩૩ મહા સુ. ૧૩	બાબુ જગતપતસિંહજી દુગડ		,,				૩ સ્ફટિકની પ્રતિમાઓ છે. ૨ ગુરુમૂર્તિઓ છે.
જગતશેઠ ફત્તેચંદજી ૧૯૭૫ મ. સુ. ૫	જગતશેઠ ફત્તેચંદજી		,,	નથી			એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે. કસોટીનું દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૨૦	બુદ્ધિસિંહજી બોથરા		,,				
ગુલાબબાઈ	ડાલચંદજી સીંઘી		,,	૮૦૦	૪	૨	૨ પુસ્તકભંડાર છે. નવપદજીમાં પંચ પરમેષ્ટિની
							પ્રતિમાઓ સ્ફટિકની છે.
મુહણોત કુટુંબ	રાજેન્દ્રસિંહજી સીંઘી		,,				

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૪૩૬૩	અજીમગંજ	મહાજનપટ્ટી	અજીમગંજ	અજીમગંજ	શિખરબંધ	નેમનાથજી	પાષાણ–ધાતુ ૨૮—૧૯
૪૩૬૪	,,	,,	,,	,,	,,	સુમતિનાથજી	૭—૨૮
૪૩૬૫	,,	,,	,,	,,	ધાબાબંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૧—૨
૪૩૬૬	,,	,,	,,	,,	શિખરબંધ	પદ્મપ્રભુજી	૧૦—૭
૪૩૬૭	,,	રેલ્વેના પાટાની બાજુમાં	,,	,,	,,	સંભવનાથજી	૮૬—૬૬૪
૪૩૬૮	,,	રામબાગ	,,	,,	,,	શામળિયા પાર્શ્વનાથજી	૩૩—૧૮
૪૨૬૯	,,	રાજવાડી	,,	,,	ઘર	મહાવીરસ્વામી	—૧
૪૩૭૦	,,	સ્ટેશન સામે	,,	,,	ઘૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	—૧
૪૩૭૧	લછવાડ	ધર્મશાળામાં	જમુઈ ૨૦ મા. દૂર	સીકંદરા	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	૧—૩
૪૩૭૨	ક્ષત્રિયકુંડ	તળેટીમાં દીક્ષામંદિર	,, ૨૩ મા. દૂર	,,	ઘૂમટબંધ	,,	૧—
૪૩૭૩	,,	,, ચ્યવન મંદિર	,,	,,	,,	,,	૧—

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૪૩	શ્રીસંઘ		સારો				૧ સ્ફટિકની અને ૨ શનિ રત્નની પ્રતિમાઓ છે. ૪
							ગુરુમૂર્તિઓ છે.
સીતાપચંદજી નહાર	કેસરીસીંગજી નહાર		,,				૩ સ્ફટિકની પ્રતિમાઓ છે. ૪ ગુરુમૂર્તિઓ છે.
ગણપતસિંહજી દુગડ લગભગ ૧૯૪૦	સુરપતસિંહજી દુગડ		,,				
યતિશ્રી વિજયચંદજી	ગંભીરસિંહજી શ્રીમાલ		,,				એક ગુરુમૂર્તિ છે.
રાય ધનપતસિંહજી બહાદુર ૧૯૩૩	રાજા બહાદુરસિંહજી		,,				૪ સ્ફટિકની, ૧ પાનાની, ૧૨ કાળી રત્નની તથા ૧
							સંગેઈસપની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ	નવલકુમારસિંહજી દુધેડિયા		,,				
વિજયસિંહજી દુધેડિયા	કુમાર ચંદ્રસિંહજી દુધેડિયા		,,				એક સંગેઈસપની પ્રતિમા છે. ૪ સ્ફટિકની પાદુકાઓ છે.
હરખચંદજી ગોલેછા	,,		,,				૨ તારામંડલ, ૧૧ સ્ફટિક ૧ પાનાની, ૪ સંગેઈસપ,
							૨ બ્લ્યુકુલ-૨૦ મૂર્તિઓ છે.
રાય બહાદુર ધનપતસિંહજી ૧૯૩૧	રાજા મહારાજ બહાદુરસિંહજી કલકત્તાવાળા		,,	નથી		૧	
પ્રાચીન	,,	મૂ. ના. ૧૫૦૪	,,				નદીમાં કુંડ મળી ગયો છે, તેથી આ જગ્યાને કુંડઘાટ
							કહેવામાં આવે છે. પ્રતિમા પ્રાચીન છે.
,,	,,		,,				

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફીસ	બાંધણી	મુળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૪૩૭૪	ક્ષત્રિયકુંડ	તળેટીથી ૩ મા. ડુંગર ઉપર	જમુઈ ૨૩ મા. દૂર	સીકંદરા	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	પાષાણ—ધાતુ ૧— ૨
૪૩૭૫	કાકંદી તીર્થ	ધર્મશાળામાં	,, ૧૩ મા. દૂર	જમુઈ	,,	પાર્શ્વનાથજી	૧—
૪૩૭૬	રાંચી	ડેરન્ડામાં મોડ પર	રાંચી ૧ મા. દૂર	હીનો	ઘર	અજીતનાથજી	— ૧
૪૩૭૭	ઝરિયા	જનરલ પોસ્ટઓફીસ પાસે શેઠ કાલિદાસ જસરાજના	ઝરિયા	ઝરિયા	,,	આદિનાથજી	— ૧
		મકાનમાં					
૪૩૭૮	કુમારડી	બજારમાં	મહુદા ૧॥ મા. દૂર	મહુદા	ધાબાબંધ	,,	— ૩
૪૩૭૯	પુર્ણિયા (સીટી)	સીટીમાં	પુર્ણિયા ૧ મા. દૂર	પુર્ણિયા સીટી	,,	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૩
૪૩૮૦	સુરપતગંજ (છાતાપુર)	દરાવત રાજકચેરીમાં	ફારવીસગંજ ૨૦ મા. દૂર	સુરપતગંજ	ઘર	મહાવીરસ્વામી	— ૨
૪૩૮૧	પ્રતાપગંજ	બજારમાં	,,	પ્રતાપગંજ	શિખરબંધ	નમિનાથજી	૧— ૨
૪૩૮૨	ગનપતગંજ	શેઠ સુરપતસિંહજીની કોઠી	શ્રુપોલ ૧૮ મા. દૂર	ગનપતગંજ	ઘર	આદિનાથજી	૧— ૧
૪૩૮૩	દીનાજપુર	રાજગંજ ગુડગોલા છોટા કોઠી પાસે	દીનાજપુર ૧ મા. દૂર	દીનાજપુર	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૬— ૫
૪૩૮૪	માહીગંજ (રંગપુર)	બજારમાં	રંગપુર ૨ મા. દૂર	માહીગંજ	,,	,,	૩— ૫
૪૩૮૫	કુચ બિહાર	મારવાડીપટ્ટી	કુચબિહાર ૧ મા. દૂર	કુચબિહાર	ઘર	મલ્લિનાથજી	૧— ૩

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	ઇમારતની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપા-શ્રય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
પ્રાચીન	રાજામહારાજ બહાદુરસિંહજી કલકત્તાવાળા		સારી				મહાવીરસ્વામી ભગવાનનું આ તીર્થસ્થાન છે. નાનો
							મેરું પર્વત છે.
,,	,,		,,				
જીવરાજ ગુલાબચંદ રાયપુરીયા	શેઠ જીવરાજ ગુલાબચંદ રામપુરિયા	મૂ. ના. ૧૫૪૩	,,	૨૦			
શેઠ કાલિદાસ જસરાજ મોરબીવાળા ૧૯૮૪	શેઠ શિવલાલ કાલિદાસ	મૂ. ના. ૧૯૨૨	,,	૨૫૦	૨		ત્રીજે માળ છે.
જૈન ધર્મ પ્રચારક સભા ૨૦૦૦	કુમારડી સરાક જૈનસંઘ		,,	૯૪			ચારે તરફ પ્રાચીન પ્રતિમા પધરાએલી છે.
રાય ધનપતસિંહજી લગભગ ૧૯૩૫	મહારાજ બહાદુરસિંહજી	મૂ. ના. ૧૮૨૫	,,	૫			
મંગલચંદજી બોથરા ૧૯૯૮ શ્રા. સુ. ૧૫	મંગલચંદજી બોથરા		,,	૨૦			
શેઠ ગણપતસિંહજી દુગડ ૧૯૭૩	શેઠ સુરપતસિંહજી દુગડ	૧૯૬૩	,,	૧૫		૧	
રાય ગનપતસિંહજી દુગડ ૧૯૫૦ લગભગ	,,	૧૯૪૯	,,	૨૦			
નહાર કુટુંબની સ્ત્રીઓ ૧૮૫૦	મહારાજા બહાદુરસિંહજી		,,	૫૦			
મહારાજા પ્રતાપસિંહજી દુગડ ૧૮૭૫	પુનમચંદ જ્ઞાનચંદ નાહટા	મૂ. ના. ૧૮૭૭	,,	૨૪			
મહારાજા પ્રતાપસિંહજી દુગડના પુત્રો ૧૯૨૨	ગિરધારીલાલજી વેદ	મૂ. ના. ૧૯૦૩	જીર્ણ	નથી			જીર્ણ દેરાસર છે.
જે. સુ. ૭							

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૪૩૮૬	સેંથીઆ	મારવાડી પટ્ટી	સેંથીઆ	સેંથીઆ	ઘૂમટબંધ	આદિનાથજી	પાષાણ-ધાતુ ૩— ૧
૪૩૮૭	ફારવીસગંજ	સદરરોડ પર દાદાવાડીમાં	ફારવીસગંજ	ફારવીસગંજ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૧
૪૩૮૮	કલકત્તા	કેનિંગસ્ટ્રીટ નંબર ૯૬	હાવરા	બડાબજાર	ઘર	મહાવીરસ્વામી	૩—૧૧
૪૩૮૯	,,	તુલાપટ્ટી	,,	,,	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૨૩—૧૧૫
૪૩૯૦	,,	૪૮, ઇન્ડિયન મીરરસ્ટ્રીટ	,,	ધરમતલ્લા	ઘર	આદિનાથજી	૧— ૬
૪૩૯૧	,,	માણેકતલ્લા	,,	શામબજાર	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૪— ૩
૪૩૯૨	,,	,,	,,	,,	,,	મહાવીરસ્વામી	૧૮— ૩
૪૩૯૩	,,	બદ્રીદાસ ટેમ્પલ	,,	,,	,,	શીતળનાથજી	૧— ૧
૪૩૯૪	ગવાલપાડા	મારવાડી પટ્ટી	બગાઈગાંવ ૩૨ મા. દૂર	ગવાલપાડા	ઘૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૫
૪૩૯૫	તેજપુર	મારવાડી પટ્ટી સડક પર	તેજપુર ૧ મા. દૂર	તેજપુર	શિખરબંધ		૧— ૪

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	જૈનોની વસ્તી.	ઉપાશ્રય	ધર્મશાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૬૧ લગભગ	માનમલજી છાજેડ	મૂ. ના. ૧૯૦૦	સારી	૨૦		૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૮૩	સુરપતસિંહજી દુગડ	મૂ. ના. ૧૯૨૯	,,	૨૦	૧		
તપગચ્છીય શ્રીસંઘ	શ્રીસંઘ કમીટી		,,	૫૦૦૦	૨	૩	
શ્રીસંઘ	,,		,,				૧ સંગેઇસપ, ૪ સ્ફટિક તથા ૧ પાનાની મૂર્તિઓ
							છે. ૮ ગુરુમૂર્તિઓ છે.
સીતાપચંદજી નહાર	વિજયસિંહજી નહાર		,,				પુરનચંદજી નહારનો પ્રાચીન સંગ્રહ છે.
ગણેશીલાલ કપુરચંદ ઝવેરી ૧૯૫૨ વૈ. સુ. ૭	સુંદરલાલજી ખરડ	મૂ. ના. ૧૯૫૨	,,				
સુખલાલજી ઝવેરી ૧૯૨૪	ચુનીલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	૧૯૨૪	,,				એક ગુરુમૂર્તિ છે.
બાબુ બદ્રીદાસજી મુકીમ ૧૯૨૩ ફા. સુ. ૨	બાબુ ફતેચંદજી ઝવેરી	૧૯૨૩	,,				
માહીસંગ મેઘરાજ લગભગ ૧૯૫૮	માહીસંગ મેઘરાજ		,,	૧૫			
રાયબહાદુર મેઘરાજજી તથા તેમના પુત્રો ૧૯૫૭	:રાયબહાદુર માહીસીંગ મેઘરાજવાળા		,,	૧૦૦			
જે. સુ. ૧૧							